

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

INDUSTRIENS HISTORIE
I DANMARK

III
TIDEN 1820-1870

INDUSTRIENS HISTORIE I DANMARK

UDGIVET AF

AXEL NIELSEN

III

AXEL NIELSEN

TIDEN 1820—1870

I. HALVBIND

INDUSTRIENS FORHOLD

I ALMINDELIGHED

KØBENHAVN

I KOMMISSION HOS G. E. C. GAD'S FORLAG

1944

REPROGRAFISK GENUDGIVET OG FORLAGT AF
SELSKABET FOR UDGIVELSE AF KILDER TIL DANSK HISTORIE
KØBENHAVN

1979

GENUDGIVET MED STØTTE AF
STATENS HUMANISTISKE FORSKNINGSRÅD

ISBN 87 7500 849 1 (vol III 1. halvbd.)

AFFOTOGRAFERET EFTER ORIGINALUDGAVEN OG GENOPTRYKT
I OFFSET HOS SPECIAL-TRYKKERIET VIBORG A-S
1979

AXEL NIELSEN

INDUSTRIENS HISTORIE
I DANMARK

1820–1870

I. HALVBIND
INDUSTRIENS FORHOLD
I ALMINDELIGHED

KØBENHAVN

I KOMMISSION HOS G. E. C. GAD'S FORLAG

1944

Industriraadets Formand

Direktør August Holm

til Minde

Forord

Denne Del fremkommer af praktiske Hensyn i Halvbind. Andet Halvbind, der mere indgaaende skildrer enkelte Industriers Historie, vil forventelig foreligge i Løbet af kort Tid.

Jeg benytter Lejligheden til at takke de mange, der paa forskellig Vis har bistaaet mig ved denne Bogs Udarbejdelse. Særlig takker jeg Arkivar i Rigsarkivet J. O. Bro Jørgensen for altid beredvillig Hjælp.

Forf.

Indhold

Side

I. Indledning: Den økonomiske Baggrund	17
Pengeforholdene efter 1814 17. — Bedring af Sedlernes Kurs efter 1816 og Aarsagen hertil 18. — Omsvinget 1818 20. — Bestræbelserne for Pariføring af Sedlerne 21. — Den bundne Rente og Knaphed paa Kapital 23. — Dyre Krediter i Hamborg 28. — Spekulation i Statsobligationer 29. — Erhvervslivets Vanskeligheder 31. — Arbejdslønnens Stigning efter 1810 34. — Faldet i Arbejdslønnen efter 1818 35. — Løntaxten for Murere og Tømrere 36. — Offentlig Fastsættelse af andre Lønninger 40. — Arbejdslønnens Bevægelse paa det frie Marked 43. — Deflationens Virkning paa Beskæftigelsen 45. — Den øgede Interesse for Husindustrien 48. — Efter Krisen: Kornpriserne Bevægelse i Tiden 1820—1870 51. — Befolkningens Tilvæxt i denne Periode og dens Fordeling i By og paa Land 52. — Dens Fordeling paa Erhverv 54. — Landbrugets Fremgang, som Kornpriserne steg 56. — Landbygningernes Assurancesummer 57. — Afsætningsmarkedets Udvidelse for Industrien 58. — Rigsdalerens Indførelse 1854 63. — Industrien under Krisen i 1857 60. — Den stigende Arbejdsløn fra Slutningen af 1840'erne 63.	
II. Bevillingssystemet	
1. Bevillinger til Næringsbrug	65
De gældende Regler for Meddelelse af Borgerskab 65. — Bevillinger, Privilegier og Koncessioner 66. — Karakteristik af Bevillingsvæsenet 67. — Meddelelse af Bevillinger 68. — Fabrikernes Handelsret 73. — Entreprenørernes Forpligtelse til at holde Mestre 75. — Jernstøbernes Fritagelse herfor 76. — Nye Fags Dannelse 78. — Omgaaelse af Paa budet om Mestres Holdelse 80. — Bevillingsvæsenets Omfang 83. — Vanskeligheder ved Administrationen af Bevillingsvæsenet 85. — Personlige og reelle Privilegier 86.	
2. Eneretsbevillinger — Patenter og Monopoler	88
Eneretsbevillinger falder i to Grupper 88. — Praxis ved Patenters Meddelelse 89. — Antallet af meddelte Patenter 96. — Meddelelse af Patent, Monopol eller Understøttelse 97. — Kravene om en Patentlovgivning 99.	
III. Lavene i Opløsning	101
Bønhas og Fusker 101. — Ugifte og gifte Svende 102. — Svendenes Hjemmearbejde 103. — Forbudet herimod 104. — Ophævelse af Forbudet	

indenfor københavnske Fabriklav 106. — Læretiden varierende efter Lærlingens Formueomstændigheder 110. — Uægte Lav, Korporationer og andre Organisationer 112. — Mesterprøven 115. — Mestre forlægges af andre Mestre eller Handlende 116. — Haandværkernes Handelsberettigelse 120. — I Købstæderne vedblev Produktion for Kundekresen 123.

- IV. Arbejdsløse og Hjælpen til dem 126
 Fattigvæsenets Opgave 127. — Arbejdshusenes Betydning 129. — Kommissionen af 1822 til Indretning af Fabriker for Arbejdsløse 134. — Fabriken paa Ladegaarden 135.
- V. Vandrende Svende 139
 Kancelliets Cirkulære af 1818 og Svarene herpaa 139. — Antallet af vandrende Svende for nogle Købstæder 1823 og 1824 140. — Forordning af 1828 141. — Efter Næringslovens Gennemførelse 142.
- VI. Arbejdsforhold indenfor Industrien 144
 Entrepreneur og Fabrikant 144. — Den gamle Fabriktype 144. — Forholdene paa Raadvaddam 145. — Anvendelsen af ikke-faglært Arbejdskraft 148. — Daglejerklassen og Tyendeforholdet 150. — Løsgængere 153. — Fabrikarbejdere paa Landet undtagne fra Værnepligt 154. — Fabrikretten 155. — Udenlandske Arbejdere 155. — Kvinders og Børns Arbejde 157. — Børn under Fattigvæsenet 160. — Børns Arbejde paa Fabriker 162. — Fabrikbørns Undervisning 165. — Det københavnske Skolevæsens Bestræbelser for at haandhæve Skolepligten 167. — Professor Hornemanns Undersøgelse angaaende Børns Arbejde 168. — Loven af 1873 og Fabrikinspektørernes Opgørelse over Børnearbejdet 172. — Det københavnske Skolevæsens Statistik 1872 over Skolebørns Arbejde 175.
- VII. Statens Støtte til Industrien 176
 Ophævelse af det eksisterende Industri- og Kommercefond og af Fabrikdirektionen 176. — Oprettelse af en Stilling som Fabrikdirektør 176. — Fabrikdirektørens Opgaver 179. — Det nye Industri- og Kommercefond 180. — Fondens Regler for Laan og Understøttelse 182. — Laanene til det kgl. Klædeudsalg 185. — Fondens Ophævelser og Status 186. — Bidrag til Industriens Fremme 189.
- VIII. Industriens Kapitalforhold 192
 Centralkassen 193. — Begæret efter Statsobligationer 194. — Bevilling til Oprettelse af Bazar og Laanekasse 196. — Salg paa Kredit 199. — Andelsprioriteter 201. — Udstedelse af Egne Vexler tillades 202.
- IX. Aktieselskaber 207
 Industrielle Aktieselskaber oprettes efter 1840 207. — Dannelsen af Aktieselskaber og de liberale Ideer 208. — Den merkantile Industriforenings Dannelse 210. — Denne Forenings Program og Virke 211. — Foreningens Medvirken ved Stiftelsen af to industrielle Aktieselskaber 213.

— Et industrielt Aktieselskabs Organisation 1827 214. — Usikkerhed om, hvorvidt Koncession kræves 217. — Maskinhørspinderiet stiftes 218. — Diskussion om Aktieselskabsformens Anvendelse for Industrien 219. — Magtens Fordeling indenfor Aktieselskaber 219. — Maskinhørspinderiets Vanskeligheder 223. — Limensgade-Aktieselskabet 224. — Den merkantile Industriforenings Ophævelse 226. — Karakteristiske Træk ved 1840'ernes industrielle Aktieselskaber 228. — Vanskeligheder for disse Aktieselskaber 231. — Spørgsmaalet om en Lovgivning for Aktieselskaber 232. — Kravene om Hjælp fra Staten til nødstedte Selskaber 234.

X. Næringsfriheden og Kampen herom 237

Næringsloven af 1857 gennemførtes ikke af Hensyn til Industrien 237. — Kravene om Næringsfrihed, ideologiske og økonomiske 239. — Retten til Arbejde 240. — Formuleringen heraf i Grundloven 241. — Grundtvigs Formulering af Næringsfrihedens Idé 242. — Lavenes som Monopoler 244. — Købstadsprivilegiet 245. — Kampen om Næringsfrihed særlig en Kamp om Købstadsprivilegiet 246. — Tallet paa Landhaandværkere stigende 248. — Kampen mod Lavenes Monopol et københavnsk Problem 253. — Arbejderspørgsmaalets Fremkomst 254. — Lavenes hindrer Overgang til andre Fag 257. — Næringsfriheden som Hjælp mod Dyrtdid og Arbejdsløshed 258. — Næringsfriheden og Kapitalen 261. — Krav om Duelighedsprøve 262. — Utilfredshed med Næringsloven 264. — Lovens Betydning for Industrien 265. — Arbejdsforholdets Ændring 267.

XI. Toldpolitiken og Industrien

1. Toldpolitiken i 1820'erne 270

Karakteristik af Toldloven af 1797 270. — Toldbyrdens Forskellighed i Kongeriget og Hertugdømmerne 271. — Ingen Fasthed i 1820'ernes Toldpolitik 273. — Toldbegunstigelser 276.

2. Toldloven af 1838 278

Nedsættelse af en Toldkommission i Kongeriget og en i Hertugdømmerne 278. — Kommissionernes Forslag om delvis Udligning af Toldforskellen mellem Kongeriget og Hertugdømmerne 280. — Toldlovforslaget i Stænderne 283. — Kommission angaaende Forenkling af Konsumtionen 287. — Stændernes Ønske om Konsumtionens Bortfald 288. — Forslag om Tillægstold for de Dele af Kongeriget, der laa udenfor Sundtold-Grænsen 289. — Nogle Stridspunkter i Toldlovforslaget 290.

3. Den toldpolitiske Udvikling indtil 1857 292

Toldloven af 1838 begunstigede Hertugdømmernes Industri 292. — Vanskeligheden ved Toldbegunstigelsernes Bortfald 294. — Toldnedsættelser i de følgende Aar 296. — Provisoriske Toldlove og Stænderne 298. — De finansielle Resultater af Toldloven af 1838 300. — Enkelte nye Toldbegunstigelser 301. — Revisionen i 1844 302. — Plakat af 12. April 1842 om Foranstaltninger til Lettelse af den udenrigske Handel 305. — Diskussionen om Ophævelse af Differentialtolden og Toldenhed mellem Kongeriget og Hertugdømmerne 308. —

Virkningerne af Trears-Krigen 314. — Fælles Toldtarif for Kongeriget og Slesvig 1850 315. — Ophævelse af Konsumtionen i Kongeriget 317. — Forholdet til Holsten 319. — Lov af 26. Juli 1853 om Toldenhed mellem Kongeriget og Hertugdømmerne og dens Forhistorie 321. — Ophævelse af de tilbageværende Toldprivilegier 324. — Toldremissionens Bortfald 326. — Toldbegunstigelse ved Lov 327.

4. Toldloven af 1863 329

Ønsker om Revision af den bestaaende Toldlov 329. — Udkast til ny Toldlov 330. — Nedsættelse af en Tarifkommission 1857 333. — Dennes Ændringsforslag 333. — Toldlovforslagets Forelæggelse i Rigsraadet 335. — Opposition herimod fra Industrien 336. — Toldlovforslaget forelægges igen 1862 338. — Oppositionens Synspunkter 339. — Den engelske Toldpolitik's Indflydelse 341. — Frihandelsforeningen og Foreningen af 1862 til den indenlandske Industris Fremme 344. — Toldlovforslagets Forelæggelse for den holstenske Stænderforsamling 347. — Toldlovforslaget i Rigsraadet 1863 348. — Beskyttelsens Nedsættelse efter Toldloven af 1863 350.

5. Virkningerne af Toldloven af 1863 352

Stigende Toldindtægter 352. — Virkningerne paa Kongerigets Industri ved Bortfald af Hertugdømmernes Konkurrence 353.

XII. Fabrikation og Anvendelse af Maskiner, særlig Dampmaskiner .. 357

Indledende Bemærkninger 357. — Nogle Opfindere 358.

1. Jernstøberi 359

Øget Beskyttelse 1823 359. — Yderligere Toldforhøjelse 1831 360. — Beskyttelsens Virkning 361. — Jernstøberierne's Væxt 363.

2. Maskinindustri 365

Bevilling som Mekanikus 365. — Fritagelse for Erlæggelse af Told ved Maskiners Indførsel 366. — Maskinindustriens Beskyttelse 368.

3. Dampmaskiner 369

Tallet paa Dampmaskiner 1820 369. — Klager over Dampmaskiner 370. — Hvorvidt krævedes Bevilling til Anlæg af Dampmaskiner? 371. — Indførelse af et Tilsyn 1832 372. — Københavns Brandforsikrings Undersøgelse 1845 374. — Lov om Tilsyn med Dampmaskiner 1851 376. — Omkostninger ved Anvendelse af Damp 376. — Engelske Maskiner 379. — Den første Dampmaskine, bygget af en Dansker 381. — v. Würdens Dampmaskiner 383. — Salgskontrakter for Maskiner fra Frederiksværk 385. — Schiøtts Maskinfabrikation 388. — Stigende Anvendelse af Dampmaskiner 392. — Olaf Ryes Køb af Dampmaskine 393. — Udlejning af Dampkraft 396. — Dampmaskiner i 1850'erne og 1860'erne 397. — Industritællingen 1855 399. — Jernstøberier og Maskinværksteder i København og Provinsen 401. — Tallet paa Dampmaskiner 402. — Anvendelse af mekanisk Kraft 1874 i Virksomheder, der var underkastet Fabriktilsynet 403.

	Side
XIII. Industriens Brændselsproblem	
1. Tørv	405
Under Krigen 1807-14 405. — Interesse for Forbedring af Tørv 407. — Indkaldelse af Tørvarbejdere fra Udlandet 408. — Den Challeton'ske Metode 410. — Senere Forsøg med forbedrede Produktionsmetoder 412.	
2. Kul	412
De faldende Priser paa Newcastle-Kul siden Begyndelsen af 1820'erne 413. — Bornholmske Kul 413. — Industrielle Virksomheders Henlæg- gelse til Bornholm 414. — Konkurrencen med engelske Kul til fal- dende Priser 415. — Indførsel af Kul 417.	
Bilag. Bevillinger udstedt gennem Kommercekollegiet	418

Vigtigste Forkortelser

D. Kanc. = Danske Kancelli.

Dep. = Departement.

Forest. = Forestilling.

H.K. = Hestekraft.

Industrifaget se under Kom. Koll.

Kom. Koll. = 1773-1816 Generallandøkonomi- og Kommercekollegiet,
1816-1848 General-Toldkammer- og Kommercekollegiet.

Kom. Koll. Forest. og Resol. = 1816—1841 General-Toldkammer- og
Kommercekollegiets danske Forestillinger og Resolutioner. 1842—
1848 General-Toldkammer- og Kommercekollegiets danske Forestil-
linger og Resolutioner vedr. Told- og Konsumtionsvæsenet.

Kom. Koll. Industrifagets Forest. og Resol. = General-Toldkammer- og
Kommercekollegiets Forestillinger og Resolutioner vedr. Industri-
faget 1797—1816 og 1842—48.

Landsarkivet = Landsarkivet for Sjælland.

Lpd. = Lispund = 16 Pd.

Pd. = 500,45 gr., ved kgl. Resolution af 20. August 1839 nedsat til 500 gr.

Pl. = Plakat.

Skpd. = Skippund = 320 Pd.

sl. = slesvigsk.

KAPITEL I

Indledning: Den økonomiske Baggrund.

ET Erhverv vil altid være betinget af de økonomiske Forhold i det Samfund, hvori Erhvervet øves. Det vil derfor være naturligt at begynde med at skildre den økonomiske Situation her i Landet ved vor Periodes Begyndelse, særlig set i Relation til Industrien og dens Udviklingsmuligheder.

Det er velkendt, at de Aar, der fulgte efter Napoleonskrigene, var økonomisk daarlige Aar. Det gælder Verden som Helhed¹⁾, som det gælder Danmark, at Priserne faldt stærkt og ramte de forskellige Erhverv mer eller mindre haardt.

For Danmarks Vedkommende kom yderligere hertil de vanskelige Pengeforhold. Som bekendt havde man ved Forordningen af 5. Januar 1813 indført Rigsbankdaleren, idet man bestemte, at de cirkulerende Kurantdalersedler skulde indløses med Rigsbankdalersedler efter Forholdet 6:1. Da Rigsbankdalersedlernes Værdi i mange Aar var væsentlig ringere end Rigsbankdaleren i Sølv, hvormed Sedlerne skulde gøres indløselig, kom man her under sine Bestræbelser for Pariføring af Sedlerne ind i en Periode, der maatte præges af Deflation, Kreditindskrænkning, faldende Priser, Arbejdsløshed og hvad ellers følger hermed.

Eftertiden har ofte bebrejdet de Mænd, der var ansvarlige for Forordningen af 1813, at de ikke skar dybere, men ved deres halve Foranstaltning indledte en Række trykkende Aar, hvor Næringslivet ikke ret kunde komme i Gang igen. Om Bebrejdelsen er berettiget, skal ikke her undersøges, men

¹⁾ Saaledes var f. Ex. Pris-Indextallet for en-gros Varer i England efter Silberlings Afhandling: British prices and business cycles. (Review of economic statistics. Cambridge, Mass. 1923).

1814: 198	1819: 136	1824: 106
1815: 166	1820: 124	1825: 118
1816: 135	1821: 117	1826: 103
1817: 143	1822: 114	1827: 101
1818: 150	1823: 113	1828: 97

det er værd at fremhæve, at det utvivlsomt havde været heldigere, om Pengeforandringen først var kommet efter Krigen, hvad man ogsaa endnu i 1812 antog, Tilfældet vilde blive; man vilde da langt bedre have kunnet finde det passende Niveau for en Stabilisering af den danske Valuta²⁾. Imidlertid drev Inflationen, særlig i 1812, Regeringen til at foretage Forandringen allerede i 1813, og derfor kom ret naturligt efter Fredsslutningen gentagne Gange det Spørgsmaal frem, om man ikke skulde foretage en ny Nedskrivning fremfor gennem en ødelæggende Deflation at gennemføre det Maal, der var sat i 1813: at bringe Rigsbanksedlerne op til Pari. Med saa megen større Styrke kom dette frem, som de økonomiske Forhold uden om os var slette, hvorved Deflationen maatte føles saa meget stærkere her i Landet; havde Prisene paa vore Exportvarer, i første Række Korn, over et længere Tidsrum været opadgaaende paa de udenlandske Markeder, havde Pariføringen af Sedlerne ej heller været saa vanskelig at tage for Erhvervslivet. Denne Afhængighed af Udlandet kommer tydeligst frem, om vi begynder vor Skildring af den økonomiske Stilling her i Landet omkring 1820 med Aaret 1816.

Alt tyder paa, at Priser og Lønninger siden Slutningen af 1813 havde ligget ret uforandret, dog nærmest med nogen Tendens til Stigning. Selvom Rigsbanken førte en restriktiv Kreditpolitik med høj Diskonto (10–15 pCt.), og Renten Mand og Mand imellem var endnu højere, var Seddelkursen noget opadgaaende, og man havde sikkert almindeligvis den Anskuelse, at om nogen stærkere Nedgang i Seddelkursen kunde der næppe blive Tale. Handelen havde anbragt sine Midler i Varer eller i Hamborg Banco (Sølv), hvad der var naturligt, naar man ventede yderligere Forringelse af Sedlerne³⁾. Det Udvalg, der i Begyndelsen af 1815 var nedsat for at forberede Rigsbankens Overgang til en ny, privat Bank i Overensstemmelse med Kongens Løfte i 1813, synes at have indstillet sine Møder fra Juli 1815⁴⁾, saa at man vel ogsaa deraf har Lov at slutte, at man i hvert Fald foreløbig havde opgivet Tanken om Videreførelse af Pengereformen.

Endnu i September 1816 laa Seddelkursen omkring 700, og da Pari var 200 (100 Specier = 200 Rigsbankdaler), betød dette, at en Rbdl. i Sedler var kun 30 pCt. værd i Forhold til Sølv, saa at den værste Del af Pariføringen endnu stod tilbage.

Fra Slutningen af 1816 finder der imidlertid en afgjort Bedring i Seddelkursen Sted. I Juni 1817 naar Seddelværdien op paa 40 pCt., i Januar 1818 paa 50 pCt., i Marts paa 60 pCt. og omkring Midten af dette Aar endog

²⁾ I. C. Lange: Valgte Stykker mest om Politik og Statsvidenskab. Kbh. 1824. S. 129.

³⁾ I. Suell: Til sine Velyndere, Venner og Bekjendtere. Tr. som Manuskript. Altona 1826. S. 58 ff.

⁴⁾ Axel Rubow: Nationalbanken. 1818—1878. Kbh. 1918. S. 45.

paa 70—75 pCt.; i Løbet af blot 2 Aar falder saaledes Seddelkursen fra 700 til c. 260.

Ganske naturligt spørger man, om dette var Resultatet af en maalbevidst Pengepolitik. Det var det næppe; Rigsbanken nedsatte sin Diskonto i Januar 1816 og atter i Juli til kun 8 pCt. mod tidligere 15 pCt., hvad der jo afgjort ikke tyder i denne Retning; dog nogen større Vægt kan man næppe tillægge dette Forhold, da Rigsbanken ikke altid imødekom Laanebegæringer og netop da synes at være kommet ind paa en stærkere Kreditbe-grænsning, uagtet Renten nedsattes⁵⁾; men Nedgangen i Rigsbankens Udlaan 1816 var kun ca. 2 Mill. Rbdl., og dette vil næppe have kunnet udvirke Omsvinget i Seddelkursen. Nej, Aarsagen maa vi søge i Udlandet, hvor Kornpriserne 1816—1818 var stigende, saa at der derved aabnede sig gode Afsætningsmuligheder for vor Kornexport. Allerede i Foraaret 1816 havde Frankrig aabnet for Indførselen af Korn, og i det hele laa Kornpriserne dette Aar højt paa Fastlandet; i England naaede Kornprisen efterhaanden saa højt op, at flere Kornsorter kunde indføres, da Indlandspriserne oversteg de i Kornloven af 1815 fastsatte Minimumspriser for Import; dette var ogsaa muligt 1817 og 1818, om end næppe konstant gennem Aarene. 1818 var Kornimporten særlig stor. Exempelvis skal nævnes, at den gennemsnitlige Oxford-Pris for Hvede pr. Quarter i de 3 Aar var 78/6, 96/11 og 86/3⁶⁾.

Desværre er det ukendt, hvor stor Udførselen af Korn fra Danmark var i disse Aar, ligesom Kapitelstaksten ikke fortæller os ret meget om Pri-sernes Højde, da den som Følge af Pengeforholdene maa være sat mer eller mindre vilkaarligt⁷⁾. Men der er Vidnesbyrd nok, der viser, hvorledes Exporten tog til. Naar Kornpriserne i Udlandet steg, strømmede Holstenerne og Lybækere ind over Landet for selv at købe op eller gav danske Købmænd Ordre til kommissionsvis at opkøbe; selvstændige Kornkøbmænd havde man ikke her i Landet, fraset nogle enkelte københavnske Firmaer. Saaledes gik det da ogsaa i Efteraaret 1816; det fortælles fra Lolland-Falster, at der er stærkt Røre i Kornhandelen, idet Kommissionærer rejser

⁵⁾ Axel Rubow, anf. St., S. 33 ff.

⁶⁾ Barnes: A history of the english corn laws. Lond. 1930. S. 161 ff. — Efter en Artikel i Edinburgh Review, gengivet i Dansk Ugeskrift. V. Kbh. 1834. S. 34 var Importen til England af Hvede og Hvedemel:

1816:	225 000 qu.
1817:	1 021 000 -
1818:	1 594 000 -
1819:	122 000 -

⁷⁾ Den store Export af Landbrugets Varer gav sig ikke Udtryk i stigende Priser paa Landejendomme; disse var begyndt at falde i Slutningen af 1815 og skal i hvert Fald i Aarhus Amt være faldet stærkt de følgende 2 Aar. D. Kanc. G. Fællesafd. XII. Svar paa Circulære af 8. Juli 1817.

rundt og overbyder hverandre; man opkøbte ogsaa Korn til Levering i Foraaret, naar Tærskningen havde fundet Sted⁸⁾. Fra Ribe Amt faar man i Januar 1817 fortalt, hvorledes lignende Opkøb til Levering finder Sted.

Særlig synes det at have været Byg, der opkøbtes, og det fortælles, at Bygprisen i November 1816 var oppe paa det dobbelte af Prisen 1815, uagtet Seddelkursen 1816 laa paa samme Niveau som foregaaende Aar.

Der kom under disse Forhold naturligvis rigeligere med udenlandsk Valuta til Landet, især Hamborg Banco; da man som nævnt almindeligvis havde den Opfattelse, at Seddelkursen nærmest vilde være tilbøjelig til at stige, var man ret utilbøjelig til at afgive den udenlandske Valuta, og det var under disse Omstændigheder, at Rigsbanken som nævnt i 1816 opsgavde en Del udestaaende Laan for saaledes at fremtvinge Salget af Banco⁹⁾. At dette maatte være identisk med, at der kom til at herske Pengemangel, særlig paa Baggrund af de stigende Kornpriser, ved hvis Opkøb der skulde bruges danske Sedler, siger sig selv, og særlig maatte Pengemanglen naturligvis føles i København, hvorfra Sedlerne gik til Kornopkøb i Provinsen.

Under disse Forhold faldt Seddelkursen ganske naturligt, saa at den i Løbet af nogle Maaneder foreløbig faldt til Ro omkring 600, hvad der gjorde, at Spekulationen i stigende Seddelkurs mindskedes, men næppe nogen havde dog da gjort sig Forestilling om, at denne Udvikling skulde fortsættes.

Dette skete imidlertid, idet Kornpriserne ogsaa følgende Aar holdt sig godt; Seddelkursen faldt derfor yderligere, saa at den ved Nytaar 1818 var c. 400. Den Omstændighed, at Kursforbedringen i disse Aar 1816–18 var foraarsaget ved høje Priser paa vore Exportvarer, har utvivlsomt bevirket, at man ikke kan have følt selve Valutaforbedringen som et Tryk over det økonomiske Liv¹⁰⁾. Betegnende er det da ogsaa, at 4 pCt. Statsobligationer i disse Aar steg stærkt i Kurs; medens disse 1815 havde ligget i 48, kom de i 1818 op i 93.

Ganske anderledes kom Udviklingen til at forme sig fra Efteraaret 1818, da Priserne paa Korn ude i Verden faldt, og Danmark tiltrods herfor vilde fastholde den vundne Forbedring af sin Valuta.

1816 blev saaledes et Vendepunkt i vort Pengevæsens Historie. Men der-

⁸⁾ Kjøbenhavns Dagspost. 1. og 19. Novbr. 1816. 9. Januar 1817.

⁹⁾ Foruden Hamborg Banco, der handledes som à-vista Vexler eller Vexler paa Tid, kom ogsaa Guld og Specier fra Øresundstolden frem saavel som Sterling og holl. Gylden. Dette var dog kun i beskedent Omfang, da Exporten væsentlig skete over Hamborg. Jfr. min Afh.: Handelen med Penge og udenlandsk Valuta. Nationaløk. Tidsskr. 1941. Hefte 1.

¹⁰⁾ Axel Rubow, anf. St. S. 214–5, synes ikke at have haft Øje for den meget væsentlige Forskel i Aarene 1816–18's økonomiske Karakter og de følgende Aars. Det er utvivlsomt ogsaa fejlagtigt, naar han afviser Klagen over Pengemangel med Hensivning til, at Nationalbanklaanet hurtigt tegnedes 1820; det var ganske andre Aarsager, der laa bag, som siden skal vises.

med skal ikke være sagt, at man strax troede, at Pariføring var mulig, afhængig som denne syntes at maatte blive af vort Lands gunstige Konjunktur. Endnu i 1817 diskuteredes det, om det ikke vilde være heldigere at gaa til en ny Nedskrivning for derigennem at gøre Ende paa den herskende Usikkerhed med Hensyn til Kursen; paa den Maade kunde man med et Pennestrøg skaffe Landet et ordnet Pengevæsen. Naar det ikke skete, var det, fordi det vilde have været et Brud paa det Tilsagn, der var givet i Forord. af 1813; dette vejede stærkt til, uagtet man med en vis Ret kunde sige, at en ny Nedskrivning jo blot vilde betyde en Videreførelse af det Princip, der var lagt til Grund i 1813: at nedskrive gammel Gæld, stiftet under høj Seddelkurs¹¹⁾. Ørsted, der tog livlig Del i Diskussionen da saavel som siden hen, hævdede, at en ny Reduktion ikke automatisk vilde bringe Sølv mønt i Omløb; man vilde ved en Reduktion af Sedlerne blot faa andre i Stedet, der meget vel kunde faa Kurs mod Sølv¹²⁾. Anskuelsen er selvsagt ikke rigtig; afgørende i denne Henseende maatte det blive, hvor langt man havde nedskrevet i denne Omgang.

Alene denne Diskussion maatte opfordre til meget hurtigt at gennemføre det Program, der var opstillet i 1813, og det indeholdt ikke blot Pariføring, men ogsaa Løfte om, at Rigsbanken skulde afløses af en ny Bank. Nok saa stærkt vejende var imidlertid, at den saakaldte „Indult“ nærmede sig sit Ophør. Dette „Moratorium“, maa man vel nærmest kalde det, var indført ved § 26 i Forord. af 5. Januar 1813; det tillod Prioritetshaveren at faa sit Tilgodehavende betalt efter en stigende Rentefod, om han lod sin Prioritet indestaa indtil 5 Aar efter Krigens Ophør, d. v. s. 14. Januar 1819¹³⁾. Man maatte derfor befrygte, at, naar dette Tidspunkt kom, vilde der finde en almindelig Opsigelse af Kapitaler Sted; hvor mange Vanskeligheder kunde man ikke komme udenom, hvis man til dette Tidspunkt havde faaet Sedlerne i Pari og saaledes faaet et ordnet Pengevæsen?

Der er næppe Tvivl om, at dette da var Statsminister Møstings Plan, der blev udformet, efterhaanden som man siden September 1816 kunde konstatere en vedblivende og kraftig Nedgang i Seddelkursen — fra c. 700 til nu 400. Ved Nytaar 1818 er det, som om man faar Øjet aabnet for Muligheden af en hurtig Pariføring; det Udvalg, der var nedsat angaaende den nye private Bank, der skulde afløse Rigsbanken, vaagner til nyt Liv efter en Pause paa over 2 Aar og begynder sine Forhandlinger, der resulterer i Nationalbankens Skabelse i Juli 1818. Værd er det at bemærke, at samtidig, i Januar 1818, begynder den offentlige Mening at interessere sig for

¹¹⁾ I. C. Lange, anf. St. S. 132.

¹²⁾ A. S. Ørsted: Grundejernes og Capitalisternes Stilling i Forhold til hinanden. Kbh. 1817. S. 90. — Se yderligere Ørsteds Afh. i Eunomia. I. Kbh. 1817 og hans Indlæg i Diskussionen i Den oeconomicke Correspondent. Kbh. 1818. S. 189 ff.

¹³⁾ Jfr. Pl. 26. April 1814.

at bringe Arbejdslønnen ned, saa at den bedre kunde stemme overens med den forbedrede Seddelkurs, som siden skal ses.

Haabet om en Pariføring og en snarlig Indførelse af Sølvmønten var saaledes vakt ved den faldende Seddelkurs, hvad der særlig viser sig i det aabne Brev af 6. April 1818; det hedder heri, at „rede Sølv skal være Grundbetalingsmidlet“, og fra 1. August 1818 skal „alle offentlige og private paa Tid indgaaede contractmæssige saavel som faste Præstationer, der lyde paa Penge, samt Skatter og Penge-Afgifter og alle Obligationer“ fastsættes i og lyde paa Sølv; indtil rede Sølv kunde blive Landets eneste „Numeraire“, skulde de i Sølv fastsatte Betalinger erlægges i Sølv eller i Sedler efter Kvartalskurs. Denne skulde fastsættes — i Modsætning til den hidtil eksisterende Bankkurs — hvert Kvartal paa Basis af den Kurs, der faktisk havde været gældende for Sedler 4 Dage i Slutningen af den foregaaende Maaned.

Det er klart, at det var forholdsvis let at manipulere Børskursen de faa Dage, der lagdes til Grund for Kvartalskursens Fastsættelse; man ser da ogsaa, at Kvartalskursen i 2 Kvartaler i 1819 sattes i Pari, men dette betød selvsagt ikke, at Disagioen paa Sedler var ophørt. Først naar det lykkedes at bringe Børskursen op i Pari, hvad der først skete 1838, var Pariføringen tilendebragt. — Det er forstaaeligt, at Menigmand fandt alt dette saare svært. Det var Sedler, der var det almindelige Omsætningsmiddel, i dem udtryktes Priserne i daglig Handel og Vandel. Men kom man hen for at betale Skatter, fik man Lov at betale enten i Sølv eller i Sedler efter Kvartalskurs, og skulde man betale en Vexel, der var betinget i Sølv, maatte man betale efter Børskurs. Naturligt, at den jævne Mand sagde: „Ja, Sedler — det er da begribeligt, Specier kjende vi jo ogsaa fra gamle Dage; men dette Quartalssølv gaar langt over vor Forstand“¹⁴⁾.

Det hed ikke som før Navneværdi og Sølvværdi, men Rigsbankdaler og Rigsbankdaler Sølv, der kunde betales efter Kvartalskursen; Rigsbankdaler Sølv betaltes derfor i Sedler, om man med Fordel kunde dette efter Kvartalskursen, ellers med Sølv. Man forstaaer derfor dette samtidige Udbrud: Rigsbankdaler Sølv er „forbandet forskjelligt fra rede Sølv. En Distinction, som man nøje maae agte paa, og som skal have narret meere end een, der ikke kunde fatte, at Sølv betyder Papiir“¹⁵⁾.

Forbedringen af Seddelkursen vedvarede langt hen i 1819, men fra Juni Maaned d. A. steg Seddelkursen igen, og det Fremstød, der skete i 1818 og Begyndelsen af 1819 for at bringe Sedlerne i Pari ved Indultens Ophør, mislykkedes. I Slutningen 1819 laa Børskursen omkring 300, og selv Kvartalskursen maatte give efter og steg for Januar Kvartal 1820 til 287¹/₂. Det er den enestaaende Udførselskonjunktur, der nu er ebbet ud, samtidig med, at

¹⁴⁾ Nyeste Skilderie af Kjøbenhavn. 1820. Nr. 50.

¹⁵⁾ Merbitz' Brev fra Kjøbenhavn December 1819. L. Daae: Breve fra danske og norske. Kbh. 1876. S. 56.

Landbrugskrisen melder sig herhjemme. Vanskelighederne ved at opretholde den Værdi af Sedlerne, man havde naaet, gør sig gældende, og endnu sværere blev det naturligvis under de ugunstige Konjunkturer for Landets Hovederhverv yderligere at forbedre Kursen.

Den hurtige Pariføring mislykkedes saaledes, og man naaede 1819 det Tidspunkt, da Indulten ophørte, uden at have faaet et fast Pengevæsen. Følgen var, at Forventningerne om, hvorledes Seddelkursen vilde komme til at bevæge sig i den kommende Tid, maatte spille ind ved enhver Ydelse af nye Laan. Ventede man faldende Seddelkurser, vilde Kreditor foretrække at blive liggende med Sedlerne eller yde et Laan i Sedler, der da vilde stige i Værdi; omvendt maatte Debitor under saadanne Forhold foretrække et Laan i Sølv. Paa Baggrund af det Fald i Seddelkursen, der nu i nogle Aar var gaaet paa, gik den almindelige Mening i Begyndelsen af 1819 utvivlsomt i Retning af, at Sedlerne snart vilde naa Pari; det var derfor naturligt, at Kreditorer var meget utilbøjelige til at yde nye Laan til Ejendomsbesidderne, da disse efter den anførte Bestemmelse i 1818 skulde ydes i Sølv, en Bestemmelse, der da ogsaa maatte ophæves 1820. Kapitalen gik derfor ved Indultens Ophør hellere over i Statsobligationer, der lød paa Rigsbankdaler; tilmed betingede disse 1818–19 en effektiv Rente paa 5 pCt., medens der ikke maatte tages over 4 pCt. ved Laan i fast Ejendom, om Laanet ydedes i Sølv; ydedes det i Sedler, maatte der tages 5 pCt. Imidlertid var adskillige Ejendomsbesiddere bange for at optage Laan i Sedler, og da de paa den anden Side vanskeligt kunde faa Laan i Sølv, var man allerede 1816 kommet ind paa at give Debitorer Bevilling til at give 5 pCt. af Laan i Sølv paa Betingelse af, at Laanet blev kontraheret i Hamborg Banco eller Sølvmønt og optoges i Udlandet eller Hertugdømmerne. Det var naturligvis kun større Godsejere og Handlende, der gennem deres Forbindelser havde Adgang til at stifte saadanne Laan. Fra 1818, da Kursen bedredes, søgte flere og flere Ejendomsbesiddere at ombytte Seddellaan mod Sølvlaan; Bevillingerne hertil gaves i de følgende Aar sjældnere og sjældnere, som Grundene for disse bortfaldt¹⁶⁾.

Da Renten saaledes var bundet og dermed ikke kunde staa i Forhold til Laanets Sikkerhed, maatte det selvsagt i mange Tilfælde være vanskeligt at skaffe sig Laan til lovbestemt Rente.

Paa forskellig Maade omgik man da Lovens Regler; dels fingerede man „Laansalg“ af Statsobligationer, saa at man over den lavere Kurs reelt kunde betinge sig en højere Rente¹⁷⁾; dels gik man Vejen over korte Laan,

¹⁶⁾ Ved kgl. Res. 4. Decbr. 1833 forbødes det at give flere af disse Bevillinger. Kollegialtidende. 1834. Nr. 2.

¹⁷⁾ Nyeste Skilderie af Kjøbenhavn. 1820. Nr. 50. — Nationalbankdirektør Thomsen siger 1823, at vel er Renten lovbunden, men enhver ved, hvor idelig og let dette Lovbud overtrædes. Skand. Litteraturselskabs Skrifter. XIX. Kbh. 1823. S. 820.

særlig over Vexelobligationer. Disses Udstedelse var tilladt efter Forord. af 26. November 1731; de maatte lyde paa højst 3 Maaneder, men efter Kancelli-Plakat af 27. April 1813 var det tilladt at stipulere en Rente af dem paa 5 pCt., om de lød paa Sølvværdi, og paa 6 pCt., om de lød paa Navneværdi. Paa den Maade omgik man, som nærmere siden skal ses, den bundne Prioritetsrente. Men begge disse Veje var forbundne med Ulemper, og, hvor vanskelig Ejendomsbesiddernes Stilling var, viser sig ved, at Regeringen af det Laan, der stiftedes i Hamborg 1819 for at stabilisere Valutakurserne¹⁸⁾, i langt større Udstrækning end Hensigten havde været, maatte komme Ejendomsbesidderne til Hjælp¹⁹⁾.

Endnu større blev Kapitalknapheden for Grundejerne og Erhvervslivet, da Nationalbanken i sine Bestræbelser for at opretholde Kursen 1820 optog et indenlandsk Laan paa 6 Mill. Rbdl.; det indbetaltes i Sedler, der da tilintetgjordes, hvorved den omløbende Seddelmasse bragtes ned. Laanet forrentedes med 5 pCt. i Sølv og skulde tilbagebetales i Sølv, saa at den effektive Rente paa Grundlag af den raadende Seddelkurs blev 7½ pCt. Ved at tegne dette Laan opnaaede man saaledes endnu større Fordele end ved at besidde Statsobligationer; ti disse sidste forrentedes i Sedler og lød paa Rigsbankdaler; de maatte derfor antages at ville stige, som Seddelkursen faldt, men forrentedes ikke i Sølv, før Pari mellem Sølv og Sedler engang naaedes.

Nationalbankens Laan blev selvsagt en stor Succes. Fra Prioritetslaan lokkedes Kapitalen, ikke alene ved den høje 5 pCt.'s Rente, men ogsaa derved, at Nationalbanken forrentede sit Laan i Sølv; det skulde Grundejeren ganske vist ogsaa, men han kunde tillige, om han stod sig derved, betale efter Kvartalskurs²⁰⁾.

Hvor ivrige Folk var for at søge over i Nationalbankobligationer kom ogsaa stærkt til Udtryk i Kursen paa Statsobligationer. 4 pCt. Statsobligationed laa ult. 1819 i 82 à 82¼ (excl. Rente), men ult. Juni 1820 var Kursen nede i 67½ à 68 og ult. December s. A. nede i 66½ à 67 (incl. Rente) for derpaa det følgende Aar at stige nogle faa Points. Nationalbanklaanet bragte Statsobligationernes Kurs ned saaledes, at den effektive Rente af disse blev 6 pCt.

Under disse Forhold maatte det blive vanskeligt at holde Prioritetsrenten nede paa 4–5 pCt., saameget mere som Staten selv 1813 havde be-

¹⁸⁾ Dette Laans Optagelse understreger de Vanskeligheder, hvori man var kommet, da man trods de faldende Priser paa Landbrugsexporten i Høstaaret 1818 vilde opretholde den vundne Nedgang i Seddelkursen.

¹⁹⁾ M. Rubin: Frederik VI's Tid. Kbh. 1895. S. 231 ff.

²⁰⁾ Se herom nærmere A. S. Ørsteds Afh. om Overformynderiet i Juridisk Tidsskr. I. Kbh. 1820 og I. C. Lange: Prøvelse af Hr. Etatsraad Ørsteds seneste Ytringer. Kbh. 1821.

stemt, at Bankhæftelsen skulde forrentes med $6\frac{1}{2}$ pCt. Man var derfor nødt til at anerkende de herskende Forhold; om man anvendte „Laansalg“, blev den effektive Rente 6 pCt. Endnu højere blev dog den faktiske Rente, om man tog den Bedring af Seddelkursen, der skete i Løbet af 1820'erne, i Betragtning; da Seddelkursen bedredes fra 260 til 210, vil det ses, at den faktisk betalte Rente fra Grundejernes Side — om de overhovedet kunde faa Laan — blev meget betydelig for Seddellaan. Harmen rettede sig særlig mod Nationalbankens Optagelse af Laanet 1820; ikke uden Grund hævdede Ejendomsbesidderne, at dette nationale Institut var bygget op paa Jord og Hus over Bankhæftelsen, hvorfor de følte sig daarligt behandlet netop af den Institution, der burde varetage deres Interesser.

Naar der her er talt om Grundejernes vanskelige Stilling, maa Industrien have delt Kaar med disse. Den sædvanlige Maade at skaffe sig Kapital paa var ved at pantsætte fast Ejendom; ogsaa naar Staten eller offentlige Fonds gav Laan, spurgtes om Sikkerhed i fast Ejendom, som siden skal ses; men det skete ganske vist paa bedre Betingelser, end der kunde laanes til i det fri Marked.

Hvad korte Penge angaar, var Betingelserne sikkert lige saa ugunstige²¹⁾. Aar for Aar mindskedes Nationalbankens indenlandske Laangivning; kunde Forretningsmanden ikke arrangere sig med at faa en Kredit i Hamborg, maatte han henvende sig til et københavnsk Firma om at faa Laan, men større Beløb stod ikke til Raadighed for disse, og Diskontoen laa meget højt²²⁾.

Ganske naturligt havde Handelen gode Tider, da Sedlerne faldt, idet Handelen havde sin Kapital bundet i Varer og Sølv; det var ydermere forbudt at udstede lange Vexler i Sedler (indtil 1835), ligesom indenbys Vexler var forbudt indtil 1824 og indtil 1835 i Sedler. Saaledes var det fra Regeringens Side lagt til Rette, at Handelen en gros skulde foregaa i Sølv, selvom Hensigten med disse Forbud utvivlsomt havde været at modvirke en Baisse-Spekulation i Sedler i Aarene før Pengereformen af 1813.

I Tider med faldende eller ret stabil Seddelværdi kunde Handelshusene kun være glade ved at faa Indlaan i Sedler fra Publikum for derved at øge deres Driftskapital; Folk synes da ogsaa at have anbragt Midler hos større Handlende — til hvilken Rente vides dog ikke²³⁾. Da Kursbedringen

²¹⁾ De nærmere Bestemmelser om Optagelse af korte og lange Seddellaan — de sidste var til Tider forbudt —, er der næppe Anledning til her at komme ind paa.

²²⁾ I. Suell, anf. St. passim.

²³⁾ M. Rubin, Fr. VI's Tid. S. 161--2 mener, at Indskyderne var „et Slags passive Deltagere“; det er muligt, at Indskyderen i flere Tilfælde var sleeping partner, men det sædvanlige var sikkert almindelige Indlaan.

for Alvor satte ind, og ikke mindst da Nationalbanken 1820 udbød sit Obligationslaan, mødte imidlertid Indskyderne op og forlangte deres Penge; at dette maatte falde Handelshusene vanskeligt paa et Tidspunkt, hvor Varelagre og Skibspanter som Følge af den lavere Seddelkurs var faldende i Pris, siger sig selv. Det var utvivlsomt de færreste Handlende, der havde forstaaet i Løbet af 1816 og 1817 at omstille ders Politik, holde smaa Varelagre, blive liggende med Sedler fremfor Sølv, opsigse Indlaan o. s. fr.; de fleste havde sikkert ventet, at, naar Landbrugets enestaaende Konjunktur var ovre, vilde Reaktionen i Seddelkursen komme, og derfor længst mulig holdt fast ved den Politik, der havde været rigtig før 1816. Nok er det, ikke alene faldt Varerne i Pris, udtrykt i Sedler, men Indskyderne forlangte deres Indlaan tilbagebetalt i Sedler, der, siden Indskudet fandt Sted, var steget i Værdi. De vanskelige Forhold, hvori Handelsstanden, særlig i København, derved kom, gjorde, at den søgte at skaffe sig øget Kredit udenlands, særlig i Hamborg. Men her fik man snart Følelse af Vanskelighederne i København; man begrænsede de Beløb, Forbindelserne i København kunde trække. Under disse Forhold søgte københavnske Handelshuse Hjælp hos hverandre, idet man, maaske som Gengæld for lignende tidligere ydet Hjælp, accepterede for hinanden, for paa den Maade at skaffe sig Mulighed for yderligere Kredit i Hamborg²⁴⁾. Hvilken Udstrækning, dette „Vexelrytteri“ eller disse Accomodationsaccepter havde under normale Forhold og særlig i Kriseaar som 1820, lader sig naturligvis ikke sige; men det er værd at lægge Mærke til, at 1ste Klasses Handelshuse saaledes hjalp hverandre med Accept, hvad der peger dels paa Kapitalmangel her i Landet og dels paa Hamborgs betydningsfulde Stilling som Kreditgiveren for dansk Handel.

Hele dette Kreditsystem var selvsagt meget ømtaaleligt, naar der indtraf ekstraordinære Begivenheder, som f. Ex. Bedringen i Seddelkursen; ikke alene danske Handelshuse, men ogsaa hamborgske Handelshuse og Bankiers droges med i Faldet, der atter virkede tilbage paa den Kredit, andre danske Handelshuse der nød. Exempelvis oplyses det om det ansete Handelshus Ryberg, Borries, von der Pahlen & Wibroe, at det 1819 havde tabt anseeligt paa de faldende Kornpriser, men hvad der bragte Huset til Fald 1820 var, at Folk trak deres Indskud ud for at tegne Banklaanet²⁵⁾.

Da det var saaledes, at der bestod — da maaske mere end senere — den

²⁴⁾ I. Suell, anf. St. S. 58 ff. fortæller om, hvorledes hans Hus, Ter Borch, Suell & Co. blev hjulpet med Accept af L. N. Hvidt og flere, ligesom han selv havde hjulpet et andet Handelshus.

²⁵⁾ M. Rubin, anf. St. S. 161 ff. — Nationalbankdirektør Thomsen hævder dog 1823, at, var det ogsaa Udtræk af Penge, der bragte flere Handelshuse til Fald, saa var disse dog nok faldet, selvom Udtrækket ikke var sket, da Skaderne var gamle og mere dybtgaaende (Skand. Litteraturselskabs Skr. XIX. S. 284).

intimeste Forbindelse mellem Handelshuse og Industri, vil det forstaas, at de vanskelige Aar ogsaa maatte gaa ud over Industrien. Efter Rubin²⁶⁾ skal vi bringe følgende Opgørelse over Tallet paa københavnske Handelsfirmaer, der gik Fallit i Aarene

1816	39	1821	20
1817	62	1822	20
1818	55	1823	23
1819	31	1824	17
1820	61		

Man vil se, hvorledes Tallene samler sig om Aarene 1817, da Seddelkursen bedredes betydeligt, og 1820, da de faldende Kornpriser, Nationalbanklaanet og andet kom til.

I denne Forbindelse skal vi ogsaa anføre, at de 248 Fallitter, der fandt Sted 1816—20, fordelte sig saaledes:

Grosserere	64	Detailhandlere ...	79
Købmænd	12	Haandværkere ..	33
Handelshuse	12	Andre	38
Fabrikanter	10	Tilsammen	248

Seddelkursens Nedgang ramte saaledes haardt indenfor Forretningslivet. Efter Sagens Natur vil dette vanskeligt kunne indrette sig paa en Bedring af Landets Valuta. Adskillige Købmænd i Provinsen og vel ogsaa i København, der havde exporteret betydelige Mængder Korn i 1816—17, kunde ikke dække deres Forpligtelse i Sedler, naar deres Tratter paa Sølv forfaldt, idet Kursen paa Sedler imidlertid var forbedret²⁷⁾. Ganske vist kunde man komme ud over denne Risiko ved at købe og sælge Valuta forud, og noget saadant skete ogsaa, men, da Fallitterne netop er mange i disse Aar, vel kun i begrænset Omfang²⁸⁾.

Pengekrisen, der fulgte med Forbedringen af Seddelkursen, har saaledes utvivlsomt ramt haardt, da Kornpriserne begyndte at falde. Herhjemme herskede Kapitalmangel, og de mange Fallitter havde ødelagt Københavns Kredit.

Et godt Indtryk heraf faar man af Grosserer-Societetets Skrivelse, der 1823 andrager om, at det maatte tillades Købmænd og Fabrikanter at udstede 3-Maaneders Sola-Vexler paa rede Sølv og mindst paa 200 Rbd. Det siges her, at det kun gaar langsomt med Handelen, ingen har Midler. Hvad der er tilbage for dansk Handel er kun Handelen med Landets egne Pro-

²⁶⁾ M. Rubin, anf. St. S. 159 ff.

²⁷⁾ A. S. Ørsted: Af mit Livs og min Tids Historie. IV. Kbh. 1857. S. 92.

²⁸⁾ Nyeste Skilderie af Kjøbenhavn. 1819. Nr. 1.

dukter, islandske og grønlandske m. fl. Frembringelser samt Kolonialvarer. Handelen har ingen Kapital, den kan kun købe i mindre Partier, og før Varen er solgt og Kapitalen dermed frigjort, kan den ikke købe igen. „I Særdeleshed synker Kjøbenhavn alt dybere og dybere og i samme Forhold, som vi gaae tilbage, maa vi atter føle Hamborgernes Overlegenhed, og vor Afhængighed af denne Stad, hvilken vi i de senere Aar før Krigen mestendels havde unddraget os for. Er Proprietairens Skjebne den, at han maa ile med at gjøre sit Naturproduct i Penge, saa finde vi, at næsten intet Kunstproduct kan frembringes: Raffinaderierne kunne ikke erholde Sukker, Væverierne ikke Uld eller Bomuld paa Kredit, Tobaksfabriquererne ikke Tobak o. s. v. Saaledes gaaer næsten alting istaae“.

Men naar Køberen havde Brug for Kredit ved sit Køb, og Producenten kun vilde eller kunde sælge kontant, var der intet andet at gøre, end at Køberen henvendte sig til en Kommissionær, der kunde skaffe Varen paa Kredit, d. v. s. paa den paa de fleste Handelspladser sædvanlige Betingelse, 6–8 Ugers Kredit, og det blev sikkert i de fleste Tilfælde Hamborg. Eller ogsaa kunde den Handlende, eventuelt gennem en Kommissionær, skaffe sig en Blanco-Kredit paa 3-Maaneder i Hamborg, hvad mange gjorde, og paa den Maade skaffe sig Kapital til kontant Varekøb. En saadan Kredit kostede Diskonto i Hamborg, da $1\frac{1}{2}$ pCt. + $\frac{1}{2}$ pCt. Kommission + 3 Gange Kurtage $\frac{1}{2}$ pCt., ialt $2\frac{1}{2}$ pCt. i 3 Maaneder, d. v. s. 10 pCt. aarlig. Komiteen hævdede, at en saadan Byrde var for svær at bære for Handelen, tilmed da der var forbunden en ikke ringe Risiko hermed, i første Række Kursrisiko, naar Krediten skulde dækkes. Komiteen henviser til, at man i Holsten er kommet ud over Vanskelighederne ved Sola-Vexlers Udstedelse og anbefaler at gaa denne Vej. Hvorvidt Tilladelsen til disse Vexlers Udstedelse, der snart efter gaves, kom til at betyde noget, er vel tvivlsomt; afgørende maatte det jo blive, om der var nogen Kapital, der vilde søge saadan Anbringelse, hvad Komiteen dog mente, at der var, idet Folk havde gemt Sølv hen.

Komiteens Skrivelse²⁹⁾ tyder saaledes paa, at den Kapitalknaphed, der havde hersket, nu i 1823 var i Aftagende. Ogsaa andet peger i samme Retning. Nationalbanken konverterede sit Laan fra 5 til 4 pCt., og samtidig tilbødes der Banken flere Indlaan (til 4 pCt.), end den brød sig om. Krisen var aabenbart ved at ebbe ud, hvad ogsaa den Omstændighed tyder paa, at den Nedgang i Arbejdslønnen, som i de foregaaende Aar havde fundet Sted, nu standser, ligesom Diskontoen her og i Hamborg er lav. Men naar Nationalbanken saaledes fik Tilbud om flere Indlaan, var dette ikke Udtryk for, at Tilliden indenfor Erhvervslivet var vendt tilbage. Det var for at faa en sikker Anbringelse for sin Kapital, man anbragte den i

²⁹⁾ Kollegialtidende. 10. Juli 1824. — Udførligere i Komiteens Skr. til Kom. Koll. af 13. Febr. 1823. Komiteens Correspondance-Protokol.

Statobligationer og i Nationalbanken. I faste Ejendomme turde man ikke anbringe den efter de Tab, Prioritetshaverne havde lidt³⁰⁾ og ligesaa lidt i Erhvervslivet. Krediten var forsvunden i Indland som i Udland, og det er et sørgeligt Billede, en af Nationalbankens Direktører 1823³¹⁾ giver af Næringslivet i København: Handelen er i Sammenligning med Aarene før Krigen ubetydelig; paa Skibsværfterne hersker der Dødsstilhed, og paa Toldboden, hvor tidligere Skibene maatte ligge paa Tørn for at komme til Kaj, Tomhed. „Det er ligeledes bekjendt nok, at Manufakturer og Fabrikker,“ hedder det videre, „efter Freden næsten alle ere nedlagte, tildeels fordi de ei have kunnet udholde Concurrencen med Fremmedes Fabricater“.

Ganske naturligt spurgte man, hvor Kapitalen var forsvundet hen. I en Tid som denne, hvor alle følte sig fattige, ikke mindst naar man sammenlignede med Inflationstiden, var Spørgsmaalet naturligt. Med Prisfaldet paa Ejendomme og Varer følte alle sig fattige, idet Kapitalen reduceredes med det faldende Prisniveau. Yderligere skete der i det stagnerende Erhvervsliv, der fulgte med, utvivlsomt et Forbrug af Kapital, særlig af Erhvervslivets Driftskapital, hvad der i Forbindelse med, at Krediten var brudt sammen, gør det forklarligt, hvorfor man i Aarene omkring 1820 stadig klager over Pengemangel, kun sjældnere over Kapitalmangel, uagtet det utvivlsomt var det, man mente.

At Næringslivet i Provinsen maatte være ligesaa uheldigt stillet som i Hovedstaden, siger sig selv; de faa Kapitaler, der herfra søgte Anbringelse, vandrede ind til Hovedstaden, hvor Markedet for Statsobligationer var. Efterspørgslen efter disse gav Anledning til Omsætning og dermed ogsaa til Spekulation i Kursen; medens Erhvervslivet iøvrigt laa ganske dødt, udviklede Handelen med Statsobligationer sig, saa at det 1826 hedder, at denne Handel er blevet en af de vigtigste Forretninger paa Børsen³²⁾. Allerede 1823 var en Spekulation igang — i Løbet af de følgende 2 Aar steg Kursen godt 20 Points; derpaa bragte Krisen i Udlandet 1825 et Fald, saa at Gennemsnitskursen 1826 kom til at ligge c. 14 Points lavere end 1825³³⁾. Under disse stærke Kurssvingninger maatte Spekulationen opmuntres³⁴⁾. og 1826 hævdes det, at man afslutter Forretninger paa Tid i Statsobliga-

³⁰⁾ Telegraphen. Kbh. 1823. Nr. 20 fortæller, at for nogen Tid siden solgtes 26 Stkr. 1ste Prioriteter, Paalydende: 99.439 $\frac{1}{2}$ Rbd. Sølv, paa Børsen for 12.025 Rbd. † 6 pCt. Omkostninger.

³¹⁾ Thomsen i den citerede Afh. i Skand. Litteraturselskabs Skrifter. XIX. Kbh. 1823.

³²⁾ Ny Freia. Kbh. 1826. Nr. 5.

³³⁾ Danmarks Statistik. I. Kbh. 1885. S. 716—7.

³⁴⁾ Nyeste Skilderie af Kjøbenhavn. 1824. Nr. 29 taler allerede om en vaagnende Spekulationsaand, der af Mangel paa anden Beskæftigelse har kastet sig over Statspapirer.

tioner, „ganske som i Spekulationstiden, da der solgtes og købtes, hvad der ikke havdes eller kunde leveres“. Faldet i 1826 bragte nogle Handelshuse Tab, og enkelte fallerede; som det altid gik dengang, bredte Tabet sig videre, bl. a. til Detailhandelen, delvis gennem den indbyrdes Kreditgivning, men delvis ogsaa derved, at Handelen med udenlandsk Valuta foregik gennem ledende Handelshuse. Den eneste Bank, vi havde, var Nationalbanken, og den var paa dette Tidspunkt ikke til enhver Tid Sælger af Hamborg Banco. Følgen var, at skulde man købe Banco, skete Købet direkte eller indirekte paa Børsen hos saadanne Handlende, der havde Banco at sælge³⁵). I 1825 ser man, at Folk havde købt korte Vexler paa Hamborg her i København, men disse kom tilbage med non accept, hvad der bragte Tab til Køberen, naar Trassenten i Mellemtiden var gaaet fallit. Man forstaar Klagerne over, at Nationalbanken ikke altid afgav Banco, hvorved Risikoen for Køberne selvsagt blev i væsentlig Grad forøget, „især da Kjøbenhavn saa godt som ingen reelle Handelshuse mere har“³⁶).

Landbrugskrisen, Kapitalmangel, Fallitter o. s. fr. maatte gøre, at Københavns Næringsliv i Aarene omkring 1820 var stærkt deprimeret, og let blev det ikke for København, da Landbrugets Priser igen steg, at vinde sin tabte Stilling tilbage, idet Hamborg i Mellemtiden havde styrket Forbindelsen direkte med Provinsens Handlende uden om København. Gang paa Gang klages der i de følgende Aar over, at Landet overrendes af Probenreutere, der ikke alene opsøger de lokale Handlende, men ogsaa Præster og andre. Medens det tidligere havde været Detaillisten, der havde opsøgt Grossisten for at faa Varer, kom nu Proverytterne ud i Provinsen og tilbød at sælge selv smaa Varepartier som et enkelt Stykke Klæde. Gang paa Gang finder man Klager over disse fremmede Agenter, med hvilke det faldt den københavnske Handelsstand vanskeligt at optage Konkurrencen. Man ved at fortælle, hvorledes det danske Marked viste sig saa indtægtsgivende for Hamburgerne, at den Probenreuter, der første Gang, han kom, købte sig en Hest ved Grænsen, snart mødte op i egen Vogn med hemmelige Rum³⁷), der egnede sig til Indsmugling o. s. fr. Selv hævdede

³⁵) Se nærmere min Afhandling: Handelen med Penge og udenlandsk Valuta (Nationaløk. Tidsskr. 1941), der netop omhandler dette Tidsrum.

³⁶) Ny Freja. 1926. Nr. 2. Exempelvis skal nævnes, at i Fallitboet efter Moritz Trier, hos hvem mange Handlende havde købt Banco, viste Passiverne sig at være $\frac{1}{2}$ Mill. Rbd.

³⁷) Jfr. f. Ex. Politivennen 1823, Nr. 406; 1833, Nr. 904 og flere Steder. — 1831 nedsattes en Kommission til at tage Spørgsmaalet om Probenjunkerne op paa Foranledning af Grosserer Societetet. Der klages over den Mængde Agenter, indenlandske som udenlandske, der overrender Landet. Kommissionen foreslog Afgift af fremmede Handelsrejsende, men Amtmændene var imod dette, da Købstædernes Handlende ved de omrejsende Agenter fik billigere Varer og ikke blev afhængige af Grossisterne. Kom. Koll. Forest. og Resol. 1835. Nr. 139. — Ved

de, at, da Danmark kun brugte fremmede Varer i smaa Kvantiteter, fik Provinsen Varerne billigere ved at tage dem fra Hamborg, idet denne Plads — i Modsætning til København — kunde levere til virkelige en-gros-Priser.

Man vil forstaa, at det er fra 1818, de daarlige Tider særlig gør sig gældende. Priserne for Landets Exportvarer var stadig faldende. Exempelvis var Kapitelstaxten for Rug i Sjællands Stift³⁶⁾

1819	7,04 Kr.	1825	5,24 Kr.
1820	5,33 -	1826	10,14 - ³⁷⁾
1821	4,39 -	1827	6,04 -
1822	4,18 -	1828	8,10 -
1823	4,93 -	1829	8,70 -
1824	3,94 -	1830	10,87 -

Tallene fortæller bedre end Ord, hvilke Vanskeligheder vort Hovederhverv var ude for, og naturligvis maatte dansk Erhvervsliv som Helhed komme til at lide herunder. Vi skal dog ikke her komme nærmere ind paa Landbrugets Besværligheder, men blot fremhæve, at jo lavere Exportvarepriserne blev, desto vanskeligere maatte det blive at opretholde den vundne Kursforbedring og gennemføre Deflationen, d. v. s. Tilpasning af det indenlandske Prisniveau.

Der er Vidnesbyrd nok herom; her nogle karakteristiske Træk.

Jødefejden i København — i mindre Gad i enkelte Provinsbyer — i Efteraaret 1819 fortæller os saaledes, hvorledes de daarlige Tider hidsede Befolkningen op, idet man lagde Ansvar herfor over paa Jøderne og Regeringen, der sagdes at beskytte disse. Adskillige jødiske Kræmmere havde i de senere Aar aabnet Butiker, og netop i Sommeren 1819 havde 4 Jøder indrettet „de brillianteste og mest luxuriøse Boutiquer, som findes her i Byen, med Speilglasruder, meget store Vinduer paa hamburgsk og londonsk Maneer, forgyldte Zirater, Silkebetræk og Gardiner etc.“⁴⁰⁾. Noget saadant vakte Harmen, saa meget mere som Priserne ikke faldt saa hurtigt, som Folk mente, at de burde.

Men ogsaa mod Regeringen viste Harmen sig. I. P. Mynster skriver

Forord. 8. Juni 1839 blev der fastsat Regler ang. fremmedes Handelsberettigelse i Kongeriget, hvorved bl. a. Salg til private forbødes.

³⁶⁾ En Tabel over Kornpriserne i København ved Udgangen af disse Aar findes i Kopenhagener Børsenhalle. 1831. Nr. 23—24, men viser i Hovedtrækkene samme Bevægelse som de her anførte Kapitelstaxter.

³⁷⁾ Der var dette Aar Tørke og Misvæxt, saa den høje Pris betyder ikke, at Landbrugskrisen er ovre.

⁴⁰⁾ Brev fra Chr. Molbech. Kbh. 18/6 1819. (Sanderumgaard. Johan Bülow's Arkiv).

saaledes i et Brev af 6. December 1819, at Regeringen faar Skyld for ethvert Uheld; Handelens Standsning har lukket mange Næringsveje, de lave Kornpriser har halveret mange Indtægter og gjort, at Afgifter ikke kan betales. Man vil, at Regeringen skal raade Bod herpaa, og da man nu har faaet den „repræsentative“ Forfatning i Munden, er der mange, der mener, at der i denne vilde være Tilflugt for alle Ulykker. Tre Fjerdingaar senere (26. August 1820) skriver Mynster: Tilstanden er højst besværlig. I København lever færre Familier paa en stor Fod, og en meget stor Del af de københavnske Ejendomme har eller vil skifte Ejere; de sælges til saa uforholdsmæssig lave Priser, at ikke blot Besidderne, men ogsaa mangfoldige Prioritetshavere intet beholde tilbage; det bliver ogsaa mere og mere Skik hverken at betale Renter eller Afgifter, hvorfor Eksekutioner hører til Dagens Orden. Og i et Brev af 28. Juni 1821 skriver han, at Kornprisernes dybe Fald frembringer de største offentlige og private Forlegenheder og har mange Familiers Ruin til Følge. Man venter stadig paa stigende Kornpriser og indskrænker ikke sin Levemaade. „Det Hele nærmer sig mere og mere en Tilstand, som vel maa kaldes bedrøvelig“⁴¹⁾.

Det kan ikke undre, at en ganske anden Opfattelse ogsaa kom frem; nogle saa de daarlige Tider som et Resultat af en overdreven Opsparing⁴²⁾, og Banklaanets hurtige Tegning i 1820 kunde ogsaa synes at give denne Betragtning Ret. Saadanne modsatte Opfattelser af, hvad Aarsagen maatte være, kommer jo gerne frem, naar Konjunkturerne er nedadgaende.

Imidlertid — Indkomsterne faldt, Folk maatte indskrænke sig, og det gjaldt ogsaa med Hensyn til Beboelseslejligheder. Heldigst stillede var de Lejere, der havde lejet i Sølv; men det almindelige var at leje i Navneværdi, og det gjaldt særlig Smaalejligheder⁴³⁾. Lejerne forlangte ret naturligt en Nedsættelse af Lejen, og kunde dette ikke bevilges af Husejeren, flyttede man med det da sædvanlige halve Aars Varsel. Værterne maatte give Ret til Fremleje, særlig for de større Lejligheders Vedkommende; Flyttedagen 1819 skal have været en af de største, man da havde oplevet⁴⁴⁾, ligesom Tallet paa Husvilde, der 1820 og i Begyndelsen af 1821 henvendte sig til Fattigvæsenet om Husrum, var ekstraordinært stort⁴⁵⁾.

Da, som nævnt, Prioriteter samtidig blev sagt op, og det blev vanskeligt, for ikke at sige umuligt, at faa nye Laan, kan det ikke undre, at Ejen-

⁴¹⁾ Breve fra I. P. Mynster. Kbh. 1860.

⁴²⁾ Nyeste Skilderie af Kjøbenhavn. 1822. Nr. 28. Efter en Sparer kommer en Ødeland, siger man almindeligvis; nu er det modsat. Efter en Ødeland kommer en Sparer, der truer hele Samfundet med Ødelæggelse, om den Grundsætning „lad andre døe, naar jeg kun lever“ bliver almindelig.

⁴³⁾ D. Kanc. 2. Dep. Registrant. 1818. Nr. 1831 b. Bilag.

⁴⁴⁾ Nyeste Skilderie af Kjøbenhavn. 1819. Nr. 6. 1821. Nr. 37. Jfr. Tabelværk til Kjøbenhavns Statistik. Nr. 4. Kbh. 1879. Tabel XII.

⁴⁵⁾ Oversigt over det kjøbenhavnske Fattigvæsen 1830—39. Kbh. 1840.

domme baade i By og paa Land — for disse sidstes Vedkommende blev dog Vanskelighederne størst omkring 1820'ernes Midte — faldt stærkt i Pris⁴⁶⁾. 1821 hører man, at ret nye Ejendomme sælges for $\frac{1}{3}$ af Brandassurancen⁴⁷⁾, og en københavnsk Ejendom kunde paa den syvende Auktion, der holdtes over den, ikke opnaa et Bud, der dækkede anden Prioriteten; i adskillige Tilfælde skal end ikke første Prioriteten være blevet dækket ved Salget. I mange Tilfælde foretrak derfor Prioritetshaverne at overtage Ejendommene, hvorved Priserne dog nogenledes holdtes oppe.

Under disse Forhold dukkede naturligt Tanken om Oprettelsen af Kreditkasser for Ejendomsbesiddere baade i By og paa Land frem⁴⁸⁾, men Debatten standsede op, naar man naaede frem til Spørgsmaalet om, hvem der skulde købe disse nye Kasseobligationer. I stor Udstrækning synes Husejerne, om de ikke kunde faa Hjælp af offentlige Fonds' Kapitaler, at have hjulpet sig med Udstedelsen af de foranomtalte Vexelobligationer, der maatte lyde paa Sedler. Da disse kun maatte lyde paa 3 Maaneder, var de unægtelig farlige for Grundejeren; døde f. Ex. Kreditor, eller fik han anden Anvendelse for sine Penge, maatte Laantageren søge at arrangere sig med en ny Kreditor. Ikke desto mindre synes Vexelobligationer at være brugt i ret stor Udstrækning⁴⁹⁾, idet Kreditor ved Obligationens Udstedelse samtidig lovede at forny den ved Forfaldstid. Men betød dette ikke en Omgaaelse af Bestemmelsen om Maximalrente for lange Laan? Kancelliskrivelse af 6. April 1824 sagde imidlertid, at en forudgaaende Aftale om Vexelobligationers successive Fornyelse ikke kunde anses at stride mod Renteloven, og i Justitsministeriets Skrivelse af 21. August 1855 hævdedes, at, selvom Fordringen var sikret ved Pant i fast Ejendom, maatte man dog yde den højere Rente, som Bestemmelserne om Vexelobligationerne tillod. Denne Udvikling peger afgjort i Retning af, at Vexelobligationerne allerede omkring 1820 var almindelig i Brug som Midler til at faa Prioritetslaan⁵⁰⁾. Den Omstændighed, at Nationalbanken maatte diskontere Vexelobligationer (Oktrojens § 48), kunde kun forhøje disses Anvendelighed.

Ogsaa Butikshandelen tog af, og man oplevede, hvad ikke var sket i lange Tider, at der stod en Butik ledig paa Østergade. Den private Byggevirksomhed var under disse Omstændigheder kun ringe, og hvad der gjaldt

⁴⁶⁾ Allerede i Slutningen af 1815 skal Landejendommene være faldet i Pris, saa at 1817 mange kun var $\frac{1}{3}$ værd af, hvad de havde kostet. D. Kanc. G. Fællesafdeling. XII. Svar paa Cirkulære af 8. Juli 1817.

⁴⁷⁾ Denne opfattedes da som en Købstadsejendoms Normalværdi, hvorfor Bankhæftelsen ogsaa var paalagt derefter.

⁴⁸⁾ I Lighed med Husejernes Kreditkasse i København.

⁴⁹⁾ Nyeste Skilderie af Kjøbenhavn. 1819. Nr. 52.

⁵⁰⁾ Ligeledes holdt Vexelobligationerne sig længe som Laaneform. Fæstningsterænets Bebyggelse i 1850'erne skal for en stor Del være sket over Vexelobligationer, som hamburgsk Kapital havde overtaget.

København, gjaldt ogsaa Købstæderne, der særlig led under Landbrugets slette Kaar. Endnu efter Folketællingen 1834 fandtes der kun 10 Købstæder med over 3 000 Indbyggere hver, saa man forstaaer Schlegels Bemærkning 1823, naar han siger, at de fleste Købstæder ernærer sig ligesaa meget ved Landbrug som ved egentlig Købstadsnæring⁵¹).

Alle de her nævnte Forhold, Kapitalmangel, svingende Seddelkurser, Prisfald o. s. fr. maatte selvsagt i høj Grad paavirke Haandværk og Industri. Især maatte denne sidste have store Vanskeligheder ved at klare sig, bl. a. overfor den udenlandske Konkurrence. I en foregaaende Del er skildret⁵²), hvorledes i Aarene indtil 1814 dansk Industri havde haft det indenlandske Marked for sig selv; saa sluttede Krigen, og Udlandet sendte igen sine Varer ind i Konkurrence med dansk Industri, og nu kom yderligere hertil den forbedrede Kurs paa dansk Valuta i Forbindelse med Pengeknaphed og Fallitter. Exempelvis kan anføres, at den største Bomuldstøj-Fabrikant Bonfils 1817 optog et Laan i Manufakturfondet paa 12 000 Rbd. i Sedler, der blev meget byrdefuldt for ham, da Seddelkursen i de følgende Aar stærkt bedredes; ydermere tabte han 1820 2 400 Rbd. paa Meyer & Triers Fallit.

Fabrikerne maatte, som Markedet svandt, og Omkostningerne ikke omgaaende kunde tilpasse sig, indskrænke Fabrikationen eller standse. I Oktober 1820 fortaltes det, at København var et meget dyrt Sted at bo, idet de daglige Livsfornødenheder holdtes oppe i Pris⁵³), og mange var tilbøjelige til at mene, at, naar Industrien havde vanskeligt ved at klare sig, skyldtes det, at den fortrinsvis var at finde i København — det dyreste Sted. Et vigtigt Spørgsmaal maatte det blive, hvor hurtigt Omkostninger, og da især Arbejdslønnen, kunde tilpasse sig de nedadgaaende Priser.

Under Pengeforringelsen var Arbejdslønnen stadig steget; det er næppe muligt at bedømme, hvorvidt Arbejdslønnen havde holdt Maal med Prisstigningen, men det er dog af Interesse at se, hvorledes Arbejdslønnen var steget i Inflationsperioden.

Saaledes fik Daglejere paa Vestre Kalkværk udenfor Vesterport i København⁵⁴) 1807 om Vinteren 40 Sk. og om Sommeren 48 Sk. pr. Dag; Kursen paa dansk Kurant var da c. 150 mod Pari 125. Endnu i den første Halvdel af 1810 holdt denne Løn sig, uagtet Kursen var steget til c. 400.

1811, da Pengeforringelsen tog Fart, idet Kursen i Aarets sidste Maa-

⁵¹) De lave Kornpriser som Aarsag til den almindelige Standsning . . . Oversat af Hoppe. Kbh. 1823. Indledningen (af I. F. W. Schlegel).

⁵²) II. S. 154 og S. 180.

⁵³) L. Daae, anf. St.

⁵⁴) Rosendal Godsarkiv. Kalkværk Regnskaber 1806—25.

neder var omkring 800, maa Lønnen være steget, idet den var i Januar 1812 6 Mk., i Februar-Marts 7 Mk. og fra April og Aaret ud 9 Mk.

Da Nedskrivningen kom ved Forordningen af 5. Januar 1813, saa at 6 Kurantdaler skulde være lig 1 Rigsbankdaler, omskrevet de 9 Mk., der hidtil var givet i Dagløn, til $\frac{1}{6}$, idet der indtil Midten af Marts 1813 gaves 24 Sk. Rigsbankdaler i Sedler, der dog naturligvis betaltes i Kurantsedler, idet Forordningens § 12 bestemte, at, indtil Rigsbanken kunde faa udfærdiget det fornødne Antal nye Sedler, skulde Kurantsedler modtages som Rigsbankpenge efter Forholdet 6:1.

Selve Omskrivningen øvede saaledes ikke Indflydelse paa Lønsatsen, men da Pengeforringelsen derefter begyndte igen, steg Lønnen. 14. Marts—19. Juni 1813 var den 2 Mk. daglig, idet Kursen i Juni var c. 670 mod Pari 200; 20. Juni—4. August 1813 betaltes en Dagløn paa 4 Mk., medens Kursen i Begyndelsen af August var steget til c. 1 000. Fra 15. August 1813 og Aaret ud gaves der en Løn paa 5 Mark under stigende, men stærkt varierende Kurser. Sandsynligvis er Lønnen i 1814 steget til 6 Mk., i hvert Fald betaltes denne Løn 1815.

Den Bevægelse i Arbejdslønnen, som her kan konstateres, finder man ogsaa andetsteds. Saaledes betaltes paa Bornholm⁵⁵⁾ i Dagleje (ved Arbejde paa Veje og Skanser) Juni—September 1810 4 Mk., Marts og Oktober 1811 6 Mk., Juni—Juli 1812 13 Mk. Efter Omskrivningen til Rigsbankpenge 1813 skulde denne Løn altsaa være 2 Mk. daglig, men Oplysninger om Lønnen dette Aar har ikke været at finde. Imidlertid ser man, at der i Juli 1814 betaltes 6 Mk. i Dagløn, og paa dette Beløb holder Lønnen sig i de følgende Aar.

Helhedsindtrykket af det her nævnte bliver, at efter Nedskrivningen 1813 steg Arbejdslønnen meget stærkt 1813—14, saa at den ved Slutningen af 1814 eller Begyndelsen af 1815 var steget $3\frac{1}{2}$ —4 Gange af, hvad den var i Begyndelsen af 1813.

Paa dette Niveau holdt Lønnen sig da 1816 og 1817; dette sidste Aar begyndte Lønnen dog i enkelte Fag at gaa ned, som nedenfor skal ses, men i Almindelighed holdt den sig oppe paa den Højde, der var naaet 1815.

Strax ved Nytaar 1818 — før synes den offentlige Mening ikke at have rørt ved Spørgsmaalet — kom imidlertid Arbejdslønnens Højde frem til Debat. Inspektør Trojel, en af Udgiverne af „Den oeconomiske Correspondent“, skrev en Artikel⁵⁶⁾, hvori han gjorde opmærksom paa, at Seddelkursen var faldet og Priserne ogsaa; men Arbejdslønnen var ikke faldet i tilsvarende Grad, hvad der bevirkede, at Prisfaldet ikke havde været saa stærkt, som det burde. Nu anbefalede Trojel ikke, at man skulde sætte Taxter for Arbejdslønnen; saadanne havde man for Murere og Tømrere,

⁵⁵⁾ Porcellænsfabrikens Regnskaber. Gaarden paa Bornholm.

⁵⁶⁾ Den oeconomiske Correspondent. Kbh. 1818. Nr. 2.

men Taxter burde efter hans Mening benyttes saa sjældent som muligt; han opfordrede derimod Købere af Varer til ikke mere blindt at give, hvad der blev forlangt; naar Mestre beklagede sig over den høje Svendeløn, saa var netop nu Tiden inde til at sætte denne ned, da der var mange Arbejdsløse.

Artiklen vakte Opsigt, og man blev i vide Kredse opmærksom paa Spørgsmaalet. Man gled dermed ind i en Aarrække, hvor Arbejdslønnen stadig faldt, idet vi erindrer om, at de faldende Priser paa Landbrugsprodukter ogsaa gjorde dette muligt, saa at der ikke blot blev Tale om en Tilpasning af Lønnen efter Seddelkursens Bedring. Det blev en Læresætning, hvis Rigtighed ingen fandt paa at diskutere, at, som Priserne faldt paa Livsfornødenheder, maatte ogsaa Arbejdslønnen sættes ned⁵⁷⁾; langt sjældnere ses det Standpunkt antydet, at Arbejdslønnen maatte nedsættes for at skaffe flere i Arbejde.

Det vilde have været meget ønskeligt, om man her kunde have vist, hvorledes Arbejdslønnen faldt indenfor industrielle Virksomheder. Dette er dog kun muligt for Statsvirksomheder, og saadanne kan ikke antages at give et fuldgyldigt Udtryk for Lønnens Bevægelser; imidlertid ses det, at f. Ex. Dugmagernes Arbejdsløn ogsaa var nedadgaaende 1818⁵⁸⁾, og man har Lov at antage, at Fabrikslavenes Arbejdsløn bevægede sig ned med anden Arbejdsløn, som denne fremgaar af følgende Tabeller.

Ovenfor er nævnt, at man havde fastsat Taxter for Murere og Tømrere; disse var gældende for hele Landet indtil 1820, og derefter kun for København, indtil de helt bortfaldt 1826. Tager man sit Udgangspunkt omkring Midten af 1818, da Taxterne sattes i Sølv, d. v. s. at udbetales i Sølv eller i Sedler efter Kvartalskurs, faar man, at Daglønnen for disse Arbejdere var som vist i nedenstaaende Tabel⁵⁹⁾.

Efter hvilke Principper nedsattes nu Lønnen? Af de mange Udtalelser, der indhentes forud for hver Ændring, fremgaar det, at nogle lagde Hovedvægten paa et Punkt, andre paa andre Punkter; alligevel kan man dog af Motiverne til Nedsættelsen læse noget om Deflationens Gang. For Overbygningsdirektøren er det af Vigtighed, at Lønnen staar i et passende Forhold til, hvad der betales i Hamborg og andre Nabostæder, da man ikke her i Landet kan undvære fremmede Svende indenfor disse Fag. Kancelliet stiller sig paa det Standpunkt, at Lønnen i Sølv skal ned paa det

⁵⁷⁾ Schlegels Indledning til Hoppes Oversættelse: „De bedste Skribenter over Pengevæsenet og Statshusholdningen have antaget, at Priserne paa andre Fornødenheder og især Arbejdslønnen, maatte rette sig efter Kornpriserne“.

⁵⁸⁾ Fabrikdirektørens Journal. 1820. Nr. 153.

⁵⁹⁾ Se Bilagene til Danske Kanc. 2. Dep. Registrant. 1818. Nr. 1731 b og Nr. 1329 a. 1819: Nr. 551. 1820: Nr. 1861. 1821: Nr. 1521 a. 1822: Nr. 419 c og Nr. 1318. 1823: Nr. 397 og Nr. 1269. 1824: Nr. 350. 1825: Nr. 368 og Nr. 1010. 1826: Nr. 297, Nr. 955 og Nr. 1061 a.

	Vinterløn	Sommerløn
1818—19	5 Mk.	
1819		6 Mk. 8 Sk.
1819—20	4 Mk. 8 Sk.	
1820		6 Mk.
1820—21	4 Mk. 8 Sk.	
1821		5—5 Mk. 8 Sk. ⁶⁰⁾
1821—22	4 Mk.	
1822		5—5 Mk. 8 Sk.
1822—23	3 Mk. 8 Sk.	
1823		4 Mk. 8 Sk. — 5 Mk.
1823—24	3 Mk. 8 Sk.	

Niveau, den var paa før 1807; den var da for Sommerlønnens Vedkommende 6 Mk., og hertil naaede man 1820; da der fandt yderligere Prisfald Sted, mistede Argumentet noget af sin Gyldighed. Magistraten paa sin Side hævdede, at, naar Priserne paa Livsfornødenheder falder, maa Lønnen ogsaa nedsættes, og det var dette Arguments indre Kraft, der gennemgaaende blev afgørende, — saa kunde der til Tider være nogen Uenighed om Prisfaldets Størrelse, idet særlig Lavenes Oldermænd kunde have en anden Opfattelse heraf end Autoriteterne. Men hvorom alting er, — gennem disse forskellige Udtalelser har vi dog en Mulighed for at danne os et Skøn over Deflationens Styrke i de enkelte Aar; vi skal derfor anføre nogle af dem.

I August 1818 er man enig om, at yderligere Prisfald ikke er kommet, og i Marts 1819 er man noget i Tvivl herom, idet det hævdes, at Huslejen ikke er faldet. Anderledes i Oktober 1820, hvor Flertallet i Magistraten er af den Anskuelse, at Priserne paa Kornvarer, Øl, Brændevin m. v. saavel som paa Husleje er lavere end sidste Efteraar, samt at det maa være af Vigtighed at faa den altfor høje Arbejdsløns nedsat og læmpet efter Tiderne; mange Grundejere udsatte Reparationer, og øde Tomter laa hen uden at blive bebyggede. I 1821 og særlig 1822 er der næsten almindelig Enighed om Prisfaldet, endog om nogen Nedgang i Huslejen; anderledes ser de to Lavs Oldermænd herpaa, idet de mener, at Svendene ikke kan leve af en lavere Løn, saa meget mere som over $\frac{3}{4}$ af Lavenes Svende

⁶⁰⁾ I Stedet for at sætte Sommerlønnen længere ned, hvad den efter nogles Mening burde, sattes Arbejdslønnen i de 4 Sommermaaneder, Maj—August, 8 Sk. højere end April og September, men til Gengæld udvidedes Arbejdstiden saa til 13 Timer, nemlig Kl. 5—11 og 1—8. Om denne 13-Timers Arbejdsdag, der særlig skyldtes Overbygningsdirektøren, mente denne, at Svenden hellere maatte blive „den behagelige Arbejdstime længere end at faa Lønnen dybere nedsat“. Før denne Udvidelse fandt Sted, fuskede Svendene „paa Egenhaand omkring i Byen“ om Aftenen.

er gifte, og kun de dygtigste har Arbejde 8 Maaneder om Aaret. Oldermændene opstillede derfor et Budget for en Murer- eller Tømrersvend, der saa saaledes ud:

<i>Eet Aars Indtægt</i>		<i>Eet Aars Udgift</i>	
April Maaned 26		To Halvaars Hus-	
Arbejdsdg. à 5 Mk. 21 Rbd. 64 Sk.		leje og Skatter for	
Maji til August,		et lidet Værelse	
begge inclusive,		med Kjøkken à 24	
104 Ditto à 5 Mk.		Rbd. Sølv	48 Rbd.
8 Sk.	95 - 32 -	Nogle Extra-Ud-	
September, 26 Dit-		gifter	3 - 90 Sk.
to à 5 Mk.	21 - 64 -	Eet Aars Conting-	
October og Novbr.		enter til Svende-	
52 Ditto à 4 Mk. . .	34 - 64 -	Laugs Sygekas-	
		serne	7 - 32 -
		bliver til Føde og	
		Klæder m. v. i 365	
		Dage à 30 Sk. Sølv	
		daglig	114 - 6 -
	<u>173 Rbd. 32 Sk.</u>		<u>173 Rbd. 32 Sk.</u>

Magistraten stillede sig skeptisk overfor dette Budget, særlig overfor Udgiften til Husleje, hvad der dog næppe var berettiget⁶¹⁾. Det kan tilføjes, at Accord, der i disse Fag skal være brugt i stor Udstrækning, ikke er taget i Betragtning. En Murersvend gør samtidig sit Budget saaledes op⁶²⁾, idet han opgør det i Sedler efter Kvartalskurs:

<i>Indtægt</i>			
4 Maaneder à 26 Dage à 6 Mk. 14 Sk.	119 Rbd.	1 Mk.	
2 Maaneder à 26 Dage à 6 Mk. 4 Sk.	54 -	1 -	
2 Maaneder à 26 Dage à 4 Mk. 6 Sk.	37 -	5 -	8 Sk.
	<u>211 Rbd.</u>	<u>1 Mk.</u>	<u>8 Sk.</u>

⁶¹⁾ Politivennen 16. Marts 1823 hævder, at et eneste Værelse (vel med Køkken) næppe kan faas for 50—100 Rbd. Halvaaret, hvad der er meget højere; det bemærkes dog, at denne Angivelse er i Sedler mod Mestrenes, der er i Sølv.

⁶²⁾ Politivennen. 7. Decbr. 1822.

Udgift

Daglig: Teevand	4 Sk.	} 2 Mk. 8 Sk. i 365 Dage er	152 Rbd.	8 Sk.
Frokost	8 Sk.			
Middag	16 Sk.			
Fesperkost	4 Sk.			
Aften	8 Sk.			
Ugentlig: Vask	16 Sk.	}	34 Rbd.	4 Mk.
Logie	48 Sk.			
Kvartals-Penge om Aaret	8	-		
			194 Rbd. 4 Mk. 8 Sk.	

Herefter blev det aarlige Overskud 16 Rbd. 3 Mk., men paa den anden Side maatte Svenden gaa arbejdsløs 4 Maaneder og i denne Tid gøre Gæld til sin Mester.

I Efteraaret 1823 hørte Enigheden op mellem de mange Instanser, der blev spurgt; alene Magistraten mente, at Lønnen atter burde nedsættes under Hensyn til den lavere Kornpris, medens f. Ex. Stadsbygmesteren hævdede, at nu kunde Lønnen ikke yderligere nedsættes. Den sattes da uforandret de følgende Aar, men da Kornprisen stiger stærkt 1826, henvender Oldgesellerne i de to Lav sig om Forhøjelse under Henviſning til, at Brød og Brændevin var steget 50 pCt. Denne Stigning kunde man ikke overse, og fremfor at forhøje Taxten bestemte man sig til forsøgsvis at ophæve Taxten, der dermed bortfaldt.

Populært havde dette Taxtsystem for Murere og Tømrere ikke været blandt Fagets Udøvere; hvorfor skulde Handlende og andre ikke ligesaavel være underkastet Taxt? Hvorfor skulde Murere og Tømrere være de eneste paa Arbejdspladsen, der var undergivet Priskontrol, og ikke Vandkiggere, Grundgravere og andre, de arbejdede sammen med? Saadan spurgte Fagets Folk. Forklaringen er den, at man i 1813 havde grebet ind overfor disse to stærkt organiserede Fag under Inflationstiden⁶³⁾, og saa fortsatte man ogsaa under Deflation, uagtet det ofte var paa Tale at ophæve denne Taxt, før Tilfældet blev.

Rettede man sig efter denne Taxt? A. S. Ørsted hævder, at det ikke kan betvivles, at der for det meste, maaske altid, betaltes mere end Taxten, idet Arbejdet ellers vilde være gaaet i Staa, og de udenlandske Svende, der benyttedes i betydeligt Tal, ikke vilde være kommet ind⁶⁴⁾. Det er muligt, idet netop da betydelige offentlige Bygninger (Frue Kirke) var under

⁶³⁾ Se min Afh.: En københavnsk Prisreguleringskommission i 1813. Nationaløk. Tidsskr. 1940.

⁶⁴⁾ Ørsted, anf. St. IV. S. 126 ff.

Opførelse i København. For Provinsens Vedkommende synes dette imidlertid ikke at have været Tilfældet; da man saaledes i 1820 indskrænkede Taxten til kun at gælde København, motiverede Kommercekollegiet dette med, at man ude fra Landet havde faaet Meddelelse om, at Taxten mere skadede end gavnede den, der skulde leje Arbejdskraft⁶⁵); det tyder afgjort paa, at Taxten her har holdt Lønnen oppe, hvad der er forstaaeligt nok⁶⁶). Mulig kan dog Taxten betragtes som et godt Udtryk for selve Nedgangen i den københavnske Arbejds løn i Almindelighed, ja, skal man tro „Politivennen“, er Taxten for Murere og Tømrere nærmest gaaet forud for den generelle Nedgang, i hvert Fald klager den 1819 over, at Arbejds lønnen ikke falder og vil derfor have en Kommission til Nedsættelse af Lønnen⁶⁷).

Som nævnt var i Begyndelsen af 1818 Publikums Opmærksomhed blevet vakt for Spørgsmaalet om Nedsættelse af Arbejds lønnen. Mestre klagede 1819 over, at de ikke kunde faa deres Regninger for 1818 betalt, idet Publikum protesterede mod den beregnede Arbejds løn som urimelig; Mestrene maatte da i mange Tilfælde give Afslag. Selvsagt indeholdt dette en Opfordring til, at man i en Lavforsamling fik Arbejds lønnen nedsat; saadanne er sikkert ogsaa holdt i de fleste Lav, men endnu i August 1819 skal de ikke være afholdt i Fag som Vævere, Hattemagere, Skrædere og Skomagere. Utvivlsomt har Sædvane her gjort sig gældende; alligevel kan man vanskeligt tro, at Lønnen ikke, trods ikke-afholdt Raadslagning mellem Oldermænd og de Mestre, der holder Svende, er faldet anseeligt. Da Taxten for Murere og Tømrere 1822 er til Udtalelse hos Magistraten, erklærer denne, at Taxten maa nedsættes, om man vil tage Hensyn til, hvor-

⁶⁵) Det har ikke været muligt at godtgøre dette, da man kun sjældent af Regnskaberne kan se, hvor mange Arbejdsdage der er medgaaet; specificeres dette, vil man som oftest være i Tvivl om, hvorvidt Mestersalæret er inkluderet eller ej. Det bemærkes, at Taxten er excl. Mestersalær, for hvis Højde iøvrigt de forskellige Plakater traf Bestemmelse.

⁶⁶) Overensstemmende hermed er det, naar H. Søgaard: Haandværkerlavene i Aarhus. Aarhus 1940. S. 204 nævner, at Mestrene i Aarhus i Marts 1820 satte Daglønnen til 1 Rbd. Sedler, uagtet den officielle Taxt var samme Beløb i Sølv. S.'s Angivelser om Vinterdaglønnen 1819—20 er uklare; det er kun naturligt, at denne nedsættes til 5 Mk. fra 6 Mk. 8 Sk., idet denne sidste var Sommerdagløn; begge Tats'er er i Overensstemmelse med Taxten. Det bemærkelsesværdige er, at der stadig udbetales de samme Beløb i Sedler i Aarhus, som Taxten angiver i Sølv for København, hvorved Lønniveauet i Provinsen ligger lavere. — Provins-haandværkernes Dygtighed var sikkert ringere end de københavnske Mureres og Tømreres. Begrup: Forsøg til en Beskrivelse over Svendborg Kjøbstad. Odense 1823. S. 146: De fleste Murermestre ere ikke ordentlig oplærte, og ingen af dem er saa bekendt med Theorien for deres Metier, at man kunde betroe dem Opførelsen af en nye Bygning af nogen Betydning.

⁶⁷) Politivennen. 13. Febr. og 14. August 1819. Bladet vil have Kommissionen af 1813, der skulde sætte Taxt for Arbejds løn, vakt til Live.

ledes Priserne paa Livets Fornødenheder og Arbejdslønnen i Almindelighed er falden i de senere Tider.

Indenfor Skibsbygningsindustrien i København havde man Politidirektøren til Opmand, saa at den Betaling, han maanedsviis eller kvartalsviis fastsatte, blev gældende⁶⁸⁾. I dette Fag kan man forøvrigt allerede i 1817 konstatere nogen Nedgang i Lønnen, idet Politidirektøren satte Timelønnen for Skibstømmermænd⁶⁹⁾ til:

1817	1. April	24 Sk.
	1. Juli	22 -
	1. August	20 -
	1. November	18 -
1818	1. Marts	16 -
	1. Juni	14 -
	1. August	12 -
1819	1. April	10 -
	16. Oktober	12 -

I Løbet af knap 1½ Aar nedsattes saaledes Lønnen til det halve.

Det var en ret almindelig Opfattelse, at det maatte være over offentligt fastsatte Taxter, Arbejdslønnen skulde bringes ned.

Saaledes ser man, at 1819 ønskede „Indvaanerne“ i Hornum og Fleskum Herreder, at det offentlige fastsatte Taxter paa Folkelønnen. Den Aalborg-Amtmand mente dog ikke, at Staten kunde indlade sig herpaa, dels fordi der maatte tages Hensyn til lokale Forhold, dels fordi det ikke vilde være tilraadeligt, om Staten satte Lønninger i Arbejdsforholdet mellem Husbond og Tyende; ligeledes mente han, at Tiden og den forbedrede Pengeværdi vilde trække Sagen i Lave, men det vilde i denne Henseende dog ikke være uden Betydning, om Folk, der havde Tyende, indbyrdes blev enige. Fogederne i de to Herreder tog saa fat, og „Indvaanerne“ blev derpaa enige om, at de vilde lønne en Avlskarl eller Ladefoged med 24–32 Rbd. Sølv, en Pige med 9–12 Rbd. Sølv o. s. fr. Kancelliet bifaldt ved en Skrivelse af 20 Februar 1819 dette som hensigtsmæssigt for at bringe Lønnen ned⁷⁰⁾.

Stillede Amtmanden i Aalborg sig her afvisende overfor Løn-Taxter, var dette ikke Tilfældet paa andre Omraader. Da Statens Taxtfastsættelser for Murere og Tømrere 1820 ophørte undtagen for København, ser man, at

⁶⁸⁾ Se min anf. Afh. i Nationaløk. Tidsskr.

⁶⁹⁾ Politidirektørens Arkiv. G. Forskellige Sager. Pakke VI. I Juni 1819 siger Politidirektøren, at der intet Prisfald er sket i Løbet af de sidste Maaneder, og da Skibstømmerens Løn altid har ligget $\frac{1}{5}$ – $\frac{1}{4}$ over Tømrersvendenes, skal man fortsætte med de gældende Lønninger, indtil Kongen nedsætter Lønnen for disse sidste.

⁷⁰⁾ Kollegialtidende. 1819. S. 110 ff.

Magistraten i Aalborg begynder at fastsætte Løn for disse Haandværks-
svende. Lønnen sattes efter Konference med de delegerede Borgere og
approberedes af Stiftamtet. Den sattes til⁷¹⁾:

	Sommer	Vinter
1821 (Apr.—Okt.)	4 Mk.	
1821-22 (Okt.—Apr.)		3 Mk.
1822 (Apr.—Okt.)	-	
1822-23 (Okt.—Apr.)		3 -
1823 (Apr.—Okt.)	4 -	
1823-24 (Okt.—Apr.)		3 -
1824 (Apr.—Okt.)	3 - 10 Sk.	
1824-25 (Okt.—Apr.)		2 - 12 Sk.
1825 (Apr.—Okt.)	3 - 10 -	
1825-26 (Okt.—Apr.)		2 - 12 -
1826	3 - 4 -	

Mestersalæret sattes i Overensstemmelse med 6. April 1813 til $\frac{1}{4}$ af
Lønnen.

I 1826 hedder det, at Arbejdstiden sættes som forhen her i Byen om
Sommeren til Kl. 5—12 og 1—7.

Omsætter man disse Satser efter Kvartalskursen for saaledes at faa et
Grundlag for Sammenligning med de københavnske Taxter, der skulde be-
tales i Sølv eller efter Kvartalskursen — i Praxis blev det sikkert denne
sidste — faar man følgende omtrentlige Tal⁷²⁾:

	Sommer	Vinter
1821	3 Mk. 3 Sk.	
1821-22		2 Mk. 6 $\frac{1}{2}$ Sk.
1822	-	
1822-23		2 - 6 $\frac{1}{2}$ -
1823	3 - 3 -	
1823-24		2 - 6 $\frac{1}{2}$ -
1824	3 - 1 -	
1824-25		2 - 4 -
1825	3 - 6 -	
1825-26		2 - 9 -
1826	2 - 14 -	

⁷¹⁾ Efter Jydske Efterretninger (Aalborg Stifts Avis).

⁷²⁾ De her anvendte Kurser er de Kurser, der var gældende for den Periode,
hvorfor Taxten var sat; muligt har Magistraten i Aalborg anvendt den Kurs, der
var gældende paa det Tidspunkt, Kursen sattes. At Kursen paa Sedler har været
taget med i Betragtning ved Taxtens Fastsættelse er der næppe Tvivl om, saa
uforandret Taxten er i de første Aar.

Da Magistraten imidlertid nedsatte Sommerlønnen for 1826 til 3 Mk. 4 Sk. fra 3 Mk. 10 Sk. 1825, klagede Murersvendene, og da denne Klage oversendtes til København, fik Kancelliet herigennem Underretning om, at Aalborg saaledes trods Pl. af 14 November 1820 havde sat Taxter. Magistraten hævdede at være berettiget hertil efter Danske Lov 3-4-8, og Stiftamtet var enig heri. Det var ganske vist saaledes, at i Tiden 1813—20 var det Staten, der havde sat en Taxt for Murer- og Tømrersvendenes Løn, gældende for hele Landet; men naar nu Staten var ophørt hermed, maatte Danske Lovs almindelige Regel træde i Kraft; Kancelliet paa sin Side hævdede⁷³⁾, at 3-4-8 ikke mere overholdtes og, hvad Haandværkerlønnen angik, maatte anses for indirekte ophævet ved, at man kun i særlige Tilfælde og indenfor særlige Fag har fastsat saadanne Taxter.

Hvad nu Sagens Realitet angaar, hævdede de 17 Murer- og de 19 Tømrersvende, der var i Aalborg, at en Nedsættelse vilde være ubillig, set i Forhold til den københavnske Løn; her arbejdede man tilmed en Time mindre end i Aalborg, og selvom Huslejen var dyrere i Hovedstaden, var Forskellen mellem Lønssatserne altfor stor. Magistraten paa sin Side havde ment, at ved en Lønnedsættelse vilde man opnaa at skaffe større Beskæftigelse, idet de faste Ejendomme i Aalborg forrentede sig yderst slet.

Resultatet blev, at Taxten endnu opretholdtes denne Gang, men selve Lønnen blev som foregaaende Aar, altsaa 3 Mk. 10 Sk.

Nok saa stor Interesse har det dog at se, hvorledes det gik med Lønnen i det „frie Marked“, d. v. s. hvor der ikke er Tale om Fastsættelse af Taxter. Til Belysning heraf kan vi anføre, at paa Holmen var Lønnen for Daglejere⁷⁴⁾:

Jolleroere	Mænd til at øse og pumpe	Sjovere
Jan. 1818 8 Mk.	Jan. 1818 8 Mk.	April 1818 6 Mk.
Febr. — 7 -	Febr. — 7 -	Okt. — 5 -
Maj — 6 -	Maj — 6 -	Marts 1819 3½ -
Nov. — 5 -	Nov. — 5 -	Juni — 4 -
Jan. 1819 4½ -	Jan. 1819 5 -	hele 1820 4 -
Febr. — 4 -	Febr. — 4 -	
Jan.. 1820 4 -	hele 1820 4 -	
Jan. 1822 3 Mk. 8 Sk.	hele 1822 3 Mk. 8 Sk.	
Som. — 3 - 8 -		
1828-31 3 - 8 -		

Disse Lønninger, der er angivet i Sedler, viser et meget stærkt Fald allerede 1818 for derpaa at bevæge sig mere jævnt nedad.

Ogsaa andre Tal peger i samme Retning. Paa Aldershvile udbetaltes saa-

⁷³⁾ D. Kanc. Brevbog. 1826. Nr. 1693.

⁷⁴⁾ Søværnets Opmudringsvæsen. Sjøverregnskaber.

ledes følgende Lønninger til Tømreren fra Bagsværd og til Mænd og Kvinder, der beskæftigedes i Haven (i Sedler):

Tømrer fra Bagsværd

	Sommer	Vinter
1817	10 Mk.	
1818	9 -	
1819	6 -	4 Mk.
1820	5 -	4 -
1821	5 -	4 -
1822	4 -	
1823	4 -	

For Arbejde i Haven

	Mænd		Kvinder	
	Sommer	Vinter	Sommer	Vinter
1817	8 Mk.		5 Mk.	
1818	5—4 Mk.		3 ¹ / ₂ —3 Mk.	
1819	3 Mk.	2 Mk.	2 Mk.—1 Mk. 8 Sk.	24 Sk.—1 Mk.
1820	3—2 ¹ / ₂ Mk.		1 Mk. 8 Sk.	
1821	2 ¹ / ₂ Mk.	2 Mk.	1 Mk. 8 Sk.	1 Mk.
1822	2 ¹ / ₂ Mk.		1 Mk. 8 Sk.	
1823		1 ¹ / ₂ Mk.		
1824	2 Mk.		1 Mk. 8 Sk.	

Bemærkelsesværdig er følgende, der forklarer, hvorledes Nedgangen forløb⁷⁵⁾.

I April 1818 begyndte Gartneren at udbetale 5 Mk. til Mænd og 3¹/₂ Mk. til Kvinder om Dagen; ikke saa snart var hans Ugeseddel naaet ind til Herskabet i København, før han fik Forespørgsel, om Lønnen ikke var faldet — saaledes var Opinionen her vakt. Gartneren svarede, at man der paa Egnen var begyndt at nedsætte Lønnen til henholdsvis 4 og 3 Mk., hvad han ogsaa vil, men, tilføjer han, „Folkene er blevet saa dovne ved Dagarbeidet ved denne Forandring, at de maa drives bestandig ligesom Qvæg, og de gaaer fra det ene Lyststed til det andet for at prøve vor er best, hvilket jeg daglige erfarer da her gaaer nok, som spør om Arbeide men for 4 Mk. vil de ikke arbeide. Jeg finder det rimelig at Dagløn burde nedsættes, da Penge er bedre og alting bedre kiøb“. I de følgende Aar glider Lønnen langsomt nedefter, men da han i April 1824 vil give Mændene 1¹/₂ Mk. om Dagen, maa han forhøje dette Beløb til 2 Mk., da Folkene hævder, at de kan faa 2 Mk. andetsteds.

⁷⁵⁾ Grosserer P. N. Arboes Privatarkiv. Landsarkivet.

Sammenligner man de her anførte Arbejderlønninger, bemærker man særlig den stærke Nedgang i Daglønnen 1818–19 for Søværnets Folk saavel som for de Arbejdere, der beskæftigedes paa Aldershvile; dette er forsaavidt naturligt, som disse Lønninger jo er angivet i Sedler, og de viser saaledes en anselig Nedgang samtidig med Seddelkursens Forbedring; men de fortsætter Nedgangen ogsaa efter 1820. Hvad angaar Taxten for Murere og Tømrere var denne udtrykt i Sølv; denne skulde altsaa være upaa-virket af Seddelkursen, men da der ogsaa her er Nedgang, kan man hævde, at alt tyder paa, at Arbejdslønnen er gaaet ned, ikke alene med Seddelkursens Fald, men ogsaa i Overensstemmelse med den Krise, der ramte Landet ved Faldet i Landbrugets Priser. Da Nedgangen var løbet ud 1823–24, var efter alt at dømme Arbejdslønnen kommet ligesaa langt ned som i 1807⁷⁶⁾, da Pengeforringelsen for Alvor begyndte⁷⁷⁾.

Det vilde have været af Interesse, om man kunde have set, hvorledes Reallønnen havde bevæget sig i disse Aar, om Arbejderklassens økonomiske Stilling var forringet, da Lønnedgangen var ovre, i Sammenligning med Tiden før Krigen, men dette lader sig ikke gøre; dertil mangler vi en Statistik over Priserne paa de Varer, der indgik i Arbejdernes Forbrug; dog alt taler for, at Huslejen ikke er faldet saa stærkt i disse Aar⁷⁸⁾, men har udgjort en større Del af Arbejderklassens Udgifter end i 1807.

Deflationen saavel som Landbrugskrisen maatte gaa stærkt ud over Arbejderne ved den delvise Standsning af Erhvervslevet, der kom; gik ogsaa Arbejdslønnen ned, saa gik den dog ikke forud for Faldet i Varepriserne⁷⁹⁾.

Allerede i Juli 1817⁸⁰⁾ udsendte da ogsaa Kancelliet et Cirkulære til Amtmændene om at udtale sig om, hvad der kunde gøres for at hindre den stærke Tiltagen af de fattiges Tal. Enkelte Steder i Landet, som f. Ex. paa Bornholm, mente man ikke, at de fattige var steget i Tal, andre Steder betragtede man endnu ikke Stigningen som foruroligende, men adskillige Steder hævder man, at de høje Folkelønninger og Skatter tvinger Land-

⁷⁶⁾ Begtrup: Forsøg til en Beskrivelse over Svendborg Kjøbstad. Odense 1823. S. 14. Her meddeles, at Haandværkerne leverer forsvarligt Arbejde til billige Priser, „forholdsvis lettere nu end før Krigen“.

⁷⁷⁾ Opgælden paa Sedler var 1807 kun 10 pCt.

⁷⁸⁾ Statsvennen. 16. Marts 1823. Her erklæres, at Huslejen for en 50 Aar siden kun var 30 pCt. af, hvad den nu var, og at Nedgangen i Huslejen ikke i de senere Aar har holdt Trit med Pengeforbedringen.

⁷⁹⁾ Exempelvis skal anføres, at Prisen paa Kalksten, afhentet ved Terkel-skovens Kalkværk, var April 1817: 6 Rbd., Juli 1818: 4 Rbd., April 1819: 3 Rbd. og Juni 1819: 2 Rbd. 1819 klages over Konkurrence med gotlandsk Kalk, der kunde leveres billigere end dansk i Hovedstaden, og i Juni 1819 hedder det, at Hovedstaden forsynes med gotlandsk Kalk.

⁸⁰⁾ 8. Juli. Betænkningerne i D. Kanc. G. Fællesafdeling. XII.

bruget til at indskrænke Tyendets Tal. Samtidig viste nu Følgerne sig af, at man i de senere Aartier havde forøget Antallet af jordløse Huse og Indsiddere, idet Børnene nu voxede til. Men ikke alene fra Landet lyder Klagerne — de kommer ogsaa fra Byerne. Saaledes meddeler Oldgesellerne i Dugmagerlavet 1820⁸¹⁾, at der kun er 40—50 Svende tilbage indenfor Faget; Resten er gaaet over i andre Næringsveje. Nøden var meget stor i København; 3. November 1819 skriver saaledes Politidirektøren⁸²⁾ her til Fattigvæsenet⁸³⁾, at der i de sidste 2—3 Uger var fundet 10—12 Personer paa Gaden i hjælpeløs Tilstand, tildels forhungrede og næsten nøgne, ligesom „et Par slige Mennesker“ er fundet døde paa Gaden. Yderligere kom hertil, at Tilvandringen til Byerne i disse for Landbruget ugunstige Aar var stor.

Det var da Reglen, at, hvor man havde opholdt sig i 3 Aar (ved Pl. 6. November 1839 ændret til 5 Aar), havde man Forsørgelsesret; Følgen blev, at man sørgede for, at et Arbejde til en udensogns aldrig strakte sig over denne Tid, hvorfor den paagældende ganske naturligt søgte ind til Byen som et Fristed, hvor man gennemgaaende synes at have været mindre nøjeregnende⁸⁴⁾. Naar de her tog Borgerskab, kunde de ikke drives ud, hvorfor man flere Steder nægtede saadanne Folk det. Da dette kom Kancelliet for Øre, forespurgtes Amtmændene herom, og disse lod Spørgsmaalene gaa videre til Byerne⁸⁵⁾. Fra Varde lød Indberetningen paa, at Folkemængden i de senere Aar var tiltaget stærkt, og Huslejen for Fattigfolk steget til en overdreven Højde; det var ikke Fabrikernes Flor eller Handelens Væxt, der havde hidlokket Folk, ti de fleste af Fabrikerne var ophørt og Handelen i Af-tagende; det var de daarlige Landbrugsforhold, der drev Folk ind til Byen. Disse Mennesker nedsatte sig bl. a. som Smaahandlende eller Daglejere, hvoraf der i Forvejen var saa mange, at de ikke havde nogen Udsigt til at ernære sig her. Borgerne i Varde underskrev derfor en Adresse om, at det maatte paabydes, at ingen for Fremtiden kunde nedsætte sig der uden Byfogdens Samtykke. Lignende Klager findes andre Steder fra; men Kongen resolverede dog (15. Marts 1820), at Borgerskab ikke skulde kunne nægtes, naar Lovens almindelige Betingelser var opfyldte.

Væxten i de Arbejdsløses Tal var i Aarene omkring 1820 et virkeligt Problem, særlig i København. Folk, der var slaaet ud af deres Næringsvej, søgte at tjene til Føden ved at blive Daglejere; andre prøvede at bjerge sig ved

⁸¹⁾ Fabrikdirektørens Journal. 1820. Nr. 153. Dette stemmer dog ikke med General-Tabellernes Tal, hvorefter der i 1819 var 74 og 1820 67. Men Nedgangen var betydelig, idet Tallet efter disse Tabeller i 1817 var 117.

⁸²⁾ Politidirektørens Correspondance-Protokol 1819.

⁸³⁾ 1823—30 mentes de under Fattigvæsenets Forsorg værende at udgøre 5 $\frac{1}{4}$ —6 $\frac{3}{4}$ pCt. af Folketallet. D. Kanc. 2 Dep. Registrant 1828. Nr. 555

⁸⁴⁾ Jfr. Begtrup, anf. St. S. 177.

⁸⁵⁾ D. Kanc. 2 Dep. Registrant 1820. Nr. 605.

Omløben med Varer, Manufaktur- eller Isenkramvarer; det hed sig tilmed, at nogle af Lavenes Medlemmer paa den Maade vilde skaffe sig øget Afsætning⁸⁶⁾. Ogsaa ude paa Landet tog Omløben med Varer til; medens det tidligere havde været saaledes, hedder det i 1826, at gamle Folk, der nød Fattigunderstøttelse, for Synaale o. lign. havde tilbyttet sig Pennefjer, Svinebørster m. m., som de saa solgte i Købstaden, var i de sidste Aar unge Karle og gifte Husmænd begyndt at vandre. En saadan Omløber drog rundt med Sirtser, Kattuner, Tørklæder, Silke- og andre Baand o. s. v., som han fik paa Kredit hos Købstædernes Handlende, ja, mange indfandt sig endog paa Markederne; som oftest blev under de raadende Landbrugskonjunkturer hans Gæld til Købstadsborgeren større og større, indtil han maatte opgive og faldt Sognet til Byrde⁸⁷⁾.

Under hele denne Udvikling kom Lavene mere og mere i Opløsning, idet Svendene afskedigedes, medens Principalerne søgte at klare sig ved at antage flere Dreng. Det Postulat, som Tilhængerne af Lavenes Opretholdelse jævnlig anførte, at Lavsvæsenet forhindrede Arbejdsløshed, fik et Grundskud ved den faktiske Udvikling i disse Aar, hvor nye Dreng blev antaget, medens Arbejdsløsheden førte „Svendene til Laugets Kroe, hvor de snart faae alle Krolivets skadelige Vaner“⁸⁸⁾. Hvorledes søgte de arbejdsløse Svende at klare sig? Handelslavens Svende blev Agenter eller tog Borgerskab som Kommissionærer, paa hvilket Borgerskab de kunde udøve den forskelligste Næring, møde i Retten for Folk, inkassere Regninger for Skrædere, Kræmmere etc., søge Laan for Folk, holde Auktion o. s. fr.; i mange Tilfælde har Handelssvendene sikkert paaført deres tidligere Principaler øget Konkurrence⁸⁹⁾. De københavnske Haandværks- og Fabrikslavs Svende greb Randslen og vandrede, om de ikke forblev i Byen og fik Understøttelse.

Men der var ogsaa den Udvej aaben for Svendene i Haandværks- og Fabrikslavene, at de optraadte som Fuskere, saa at de sad i deres Hjem og arbejdede for egen Regning; skal man dømme om Udstrækningen af dette Forhold efter de mange Lovbestemmelser, der saa Dagens Lys omkring 1820, maa Fuskeriet være stærkt tiltaget da, men herom nærmere siden hen.

Alt gjorde, at Industrien her i Landet kom ud for en alvorlig Krise — saa alvorlig, at man spurgte, om Industri overhovedet egnede sig for Danmark.

Bedre klarede Haandværket sig, idet der altid stod den Udvej aaben for

⁸⁶⁾ Politivennen. 1818, 1822 og 1824.

⁸⁷⁾ Nyeste Skilderie af Kjøbenhavn. 1826. Nr. 19.

⁸⁸⁾ Handels- og Industritidende. Kbh. 1830. S. 94 ff.

⁸⁹⁾ Se f. Ex. Sandhedsfaklen. Kbh. 1834. Nr. 25—26 og hele Tidens Lovgivning. Exempelvis kan nævnes, at i en Købstad fik 1835 en Mand Borgerskab som Skibsklarer og Kommissionær, 1852 bestemtes, at, hvor Mæglere fandtes, skulde disses Forretninger være unddraget Kommissionærer o. s. v.

det at blive forlagt; det tabte derved sin økonomiske Selvstændighed, ganske vist, og hvad det paa denne Maade kunde give sin Udøver, var vel kun beskedent, men det kunde dog give Existensen. Meget tyder paa, at i denne Nedgangsperiode kom de økonomisk ringere stillede Haandværkere til at maatte arbejde for deres heldigere stillede Kaldsfæller, som siden skal ses.

Bedst, i hvert Fald tilsyneladende, klarede imidlertid Husindustrien eller, som Datiden sagde, Husfliden sig⁹⁰⁾. Her kunde jo Forlæggeren eller Købmanden strax lade Prisfaldet gaa videre til Arbejderen; faldt f. Ex. Priserne paa jyske Uldvarer, kunde Hosekræmmeren ved næste Opkøb sætte sin Indkøbspris ned, og Binderen maatte tage Nedsættelsen for overhovedet at faa Indkomst, om han da ikke paa anden Maade kunde skaffe sig mere for sit Arbejde. I Aarene omkring 1820 under Landbrugskrisen lagde Dele af Landbostanden sig i højere Grad efter Husindustri. Den almindelige Opinion sluttede derfor, at i Husindustrien var Redningsplanen; her var der ikke Arbejdsløshed, i den var der Muligheder for at beskæftige de arbejdsløse. Deflationen i Husindustrien forløb glat, medens Fabrikerne standsede, led Kapitaltab og gjorde sine Arbejdere brødløse; kunde man faa et bedre Bevis for, at Fabriker ikke egnede sig for Danmark?

Allerede 1815 havde Chr. Olufsen⁹¹⁾ peget paa den huslige Industris „gavnlig Indflydelse paa Folkemængden, Sædeligheden og Nationalvelstanden“, hvorfor Staten maatte „have dens Gang for Øje og stræbe at give den sin tilbørlige Retning“. Han sluttede derfor, at paa de Omraader, hvor Husindustrien kan udvikles til Fuldkommenhed, bør et Land ikke have Fabriker. Ganske vist formindsker Husflid og Husindustri Afsætningen af Fabrikvarer, men Varerne kommer paa Markedet til en saa meget lavere Pris, idet man ved husindustrielle Varer sparer de Omkostninger, Fabrikanten maa beregne for sit eget Underhold. Det er en Tanke, Olufsen flere Gange vender tilbage til, som naar han andetsteds siger⁹²⁾, at en fattig Nation maa opmuntre Husflidsfabrikationen, særlig af Hør og uldne Varer, hvorimod en rig Nation kan „undvære hvad Fabrikanterne koste“.

Denne ejendommelige Betragtning er forsaavidt forstaaelig, som det er den af Staten understøttede eller direkte drevne Industri, Olufsen fortrinsvis tænker paa; det var jo en saadan, man da havde. Erfaringen havde vist, at denne Fabrikvirksomhed kun betalte sig slet; kan private ikke med Fordel drive en Fabrik, kan den ej heller drives af Staten uden Tab. Der er en „naturlig Ordning for al Industries Fremgang“.

⁹⁰⁾ Men det var den forlagte Husflid, hvad her er kaldet Husindustri, der forstodes herved, idet det var Husflidsvarer til Salg, ikke til Forbrug indenfor Husholdningen selv, man tænkte paa.

⁹¹⁾ Chr. Olufsen: Grundtræk af den practiske Statsoeconomie. Kbh. 1815. S. 59.

⁹²⁾ Chr. Olufsen: Bidrag til en Oversigt af National-Industrien i Danmark. Kbh. 1819. S. 258 og flere Steder.

Den almindelige Opfattelse, der altid generaliserer, gik saa vidt, at den af disse Aars Vanskeligheder sluttede, at Fabriker ikke egnede sig for Danmark — det var og blev et Landbrugsland. Saavidt gik Olufsen ikke; han benægtede ikke Muligheden af, at der kunde komme Fabriksindustri her i Landet; men man kunde ikke skabe den fra Statens Side, som man hidtil havde forsøgt; den maatte komme af sig selv, efterhaanden som der var Mulighed derfor, d. v. s. som den kunde betale sig. Heri var han enig med andre Forfattere i Tiden. Exempelvis hævder Rawert⁹³): Industri kan befordres paa tvende Maader, enten ved en Stats Borgeres, fornemmeligen de Handlendes, Bistand, eller ved Regjeringens, og „blandt disse tvende Maader er den første saavel den sikkreste, som den bedste“. Det benægtes saaledes ikke, at det for al Fremtid vil være udelukket, at Fabriksindustrien kan komme frem, men det benægtes, at der er nogen Nødvendighed for, at Regeringen gennem sin Statsstøtte opretholder Fabriker; Olufsen hævder, at, naar Husindustrien forædles, kan Fabriker undværes, klar som han er over, at de Varer, Fabriksindustrien leverede, var bedre end dem, Husindustrien hidtil havde frembragt. Paa Udvikling af Husindustrien burde saaledes Regeringen sætte sine Kræfter ind⁹⁴).

Andre Forhold bidrog ogsaa deres til at understrege Husindustriens Betydning for Landet. Landbrugets Export var i disse Aar ude for Modvind, bl. a. fordi Høsten her i Landet saavel som i andre Lande var extraordinær stor, fraset et enkelt Aar (1826). Det laa derfor nær at slutte, at Importen af fremmede Varer maatte begrænses; dette kunde ske dels ved at gaa over fra Kornavl til Dyrkning af Hør, Hamp, Raps og andet, der holdt sig bedre i Pris, som siden skal ses, dels ved at udvikle Husindustrien, saa at Landet herigennem kunde faa sin Forsyning med forarbejdede Varer. Naar Kornpriserne var saa lave, maatte Landbrugets Drift, om man ikke vilde eller kunde komme ind paa Dyrkningen af de nævnte Handelsplanter, gøres mere extensiv; det var det extensive Landbrug, der klarede sig bedst, og hvor dette fandtes, fandtes ogsaa Husindustri — m. a. O. en Extensivering af Landbruget og en Udvikling af Husindustrien i Stedet vilde give Landbruget bedre Kaar. — Dette Olufsens Syn stod dog ikke uimodsagt; Drewsen tog saaledes stærkt til Orde herimod; han mente, at Vejen for Landbruget laa i en Rationalisering af Bedriften⁹⁵), idet Aarsagen til Landbrugets Vanskeligheder efter hans Anskuelse var at finde i dets Varers Slethed.

Yderligere kunde Husindustrien beskæftige de mange, der var blevet ar-

⁹³) Rawert: Beretning om Industriens Tilstand i de danske Provindser. Kbh. 1820. S. 64.

⁹⁴) Hvorledes Regeringen paa enkelte Omraader greb aktivt ind for Husindustriens Fremme, ses af Afsnittet om Linnedindustrien nedenfor; her var Regeringens Indgreb størst.

⁹⁵) Drewsen: Tillæg til Hr. Professor Olufsens Oversigt af National-Industrien i Danmark. Kbh. 1818.

bejdsløse ved Fabrikernes Forfald, hævdede Professor Castberg⁹⁶⁾; vedblivende var Husfliden og Husindustrien den vigtigste Del af den danske Industri⁹⁷⁾, selvom den var gaaet tilbage i den foregaaende Periode, hvor Pengeforholdene havde ledet Folk til at leve over Evne og til at efterspørge de dyrere og smukkere Fabrikvarer fremfor de simple hjemmegjorte Varer.

Der tilkom Handelen en betydningsfuld Rolle i Udviklingen af Husindustrien og ogsaa af Landbrugets Export; naar en af Grundene til Landbrugs-krisen var, at dansk Korn som oftest var en ringe Vare, som Udlandet kun i Nødstilfælde tyede til, maatte Handelen lære Landmændene at levere godt, sundt og rensat Korn og give mere herfor end for daarligt. Og hvad Husindustrien angaar, maatte Handelen ogsaa lære Producenterne at levere gode, ensartede Varer, som Folk krævede det. Betegnende er det, at det kgl. Landhusholdningsselskab omkring 1820 udsatte en Prisopgave⁹⁸⁾ af følgende Ordlyd: Ved hvilke Midler kan det opnaaes, at Husflidens Varer, fornemmelig uldne og linnede, Vadmel, Olmerdug, Lærreder, Dreiel, Hvergarn, Sækkelærred, Hestedækkener kunne blive forfærdigede efter saa almindelige Regler, at deraf kan erholdes større Qvantiteter af eensbeskafne Tøier, og af saadant udvortes Anseende, at de kunne gielde for godt Kjøbmandsgods?

Vinden var saaledes ikke Industrien, som vi forstaar Ordet i vore Dage, gunstig; den offentlige Mening brød Staven over den Industri, man da kendte, den statsunderstøttede Industri, og mente, at Landets Fremtid laa i Udviklingen af Husindustrien og Forbedring af Landbrugets Produkter.

Var der da ingen, der talte Industriens Sag og saa de Muligheder, Dampmaskinen kunde have for Skabelse af en Industri? Uvilkaarligt gaar vor Tanke til den Mand, der nogle Tiaar senere og maaske endnu mere for Efterverdenen staar som Datidens store Industrimand, Joh. Chr. Drewsen, som allerede 1810 havde overtaget Strandmøllens Papirfabrik ved Faderens Død; saa meget mere, som han allerede 1821 anskaffede en engelsk Dampmaskine til Strandmøllen. Hvad dette sidste angaar, var det imidlertid blot den mindskede Vandstand i Strandmølleaaen, der nødte ham til at skaffe sig anden Bevægkraft, og nogen stærkere Overbevisning om Dampens Fremtid kommer ej heller til Orde nogle Aar senere, som siden skal ses. Følger man Drewsens Livsløb, vil man bemærke, hvorledes han i disse Aar omkring 1820 i sit offentlige Virke fortrinsvis interesserer sig for Landbruget; han indretter Schäfferi med Merino-Faar, han oversætter Thaer: Grundsätze der rationellen Landwirtschaft 1816—19, og han opnaar at blive en af Landhusholdningsselskabets Præsidenter 1819—32.

⁹⁶⁾ Nyeste Skilderie af Kjøbenhavn. 1819. Nr. 45.

⁹⁷⁾ Rawert, anf. St. Fortalen.

⁹⁸⁾ Rawerts Besvarelse i For Historie og Statistik. I. Kbh. 1822.

Det skulde imidlertid ikke være mange Aar, før Landbruget fik bedre Priser for sit Korn. Med 1826 synes Prisnedgangen at være standset, hvad der viser sig i Kapitelstaxterne f. Eks. for Rug; disse var i Femaars-Gennemsnit (i Kr. pr. Td.)⁹⁹⁾:

1821—25	4,55	1846—50	8,75
1826—30	8,31	1851—55	14,64
1831—35	8,22	1856—60	11,21
1836—40	7,95	1861—65	11,50
1841—45	9,42	1866—70	14,10

Lad saa ogsaa være, at enkelte Aar med særlig høje Priser som f. Ex. 1826 ikke bragte Landmanden stort mere i Kassen end andre Aar, fordi de høje Priser mere da, end Tilfældet er nu, var Udtryk for ringe Høst. Alligevel viser disse Gennemsnit, at Priserne efter 1826 ligger paa et væsentlig højere Niveau end under Krisen¹⁰⁰⁾.

Ogsaa hvad Deflationen angaar, var med 1826 det største Skridt taget for at bringe Sedlerne i Pari; ved Slutningen af 1826 laa Kursen omkring 230, ved Slutningen af 1827 omkring 220 og ved Udgangen af 1828 omkring 210, for derefter i de følgende Aar ret jævnt stadig at gaa ned, indtil Pari naaedes 1838.

Men dette betød selvsagt ikke, at Krisen nu 1826 var helt overvundet; i lange Tider, lige til Slutningen af 1830'erne, kan der vanskeligt tales om et decideret økonomisk Opsving — bedst karakteriseres vel Tiden efter 1826 og en halv Snes Aar frem som Rekonvalescens, hvor Erhvervslivet søgte at komme til Kræfter efter Krisen.

Vil man danne sig et Indtryk af disse Aars almindelige økonomiske Karakter, maa vi begynde med at nævne nogle Ejendommeligheder i Befolkningens Væxt. Efter Folketællingerne var den aarlige Tilvæxt (i pCt.)¹⁰¹⁾:

1801—34	0,86	1845—55	1,06
1834—40	0,77	1855—60	1,31
1840—45	1,03	1860—70	1,05

Derefter gaar Tilvæksten yderligere ned for først at stige efter Aarhundredskiftet. Men det er værd at gøre opmærksom paa, at Perioden 1834—40 opviser

⁹⁹⁾ For andre Kornsorter etc. se Axel Nielsen: Dänische Wirtschaftsgeschichte. Jena 1933. S. 393 og S. 421. De i det følgende anførte Oplysninger om Landbruget er hentet fra O. H. Larsens Afsnit i den nævnte Bog, om andet ikke bemærkes.

¹⁰⁰⁾ Almindeligt sættes 1828 som det Aar, hvori Landbrugskrisen ophørte, idet der da ikke alene var en god Høst, men ogsaa højere Priser.

¹⁰¹⁾ Se her og i det følgende: Befolkningsforholdene i Danmark i det 19. Aarh. Stat. Tabelværk. 5 R. Litra A. Nr. 5. Kbh. 1905 passim.

en Netto-Udvandring paa c. 1 100 Personer om Aaret, hvad der selvsagt har været medvirkende til den forholdsvis ringe Tilvæxtprocent i disse Aar.

Karakteristisk er det, at i disse 6 Aar er Bortvandringen fra København større end Tilvandringen, hvad der næppe ellers er indtruffet. Paa Forhaand faar man derfor antage, at de økonomiske Levevilkaar, Hovedstaden bød Befolkningen, var ringere i disse Aar end i andre Dele af Landet, hvad der ogsaa synes bekræftet, naar man ser paa den aarlige Tilvæxtpromille for

	København og Frederiksberg	Købstæderne	Landdistrikterne
1801—34	52	117	86
1834—40	26	85	82
1840—45	98	154	96
1845—55	136	211	86
1855—60	200	204	110
1860—70	195	140	86

Ydermere kan vi anføre, at af 1 000 Mennesker i de respektive Aar boede i

	København og Frederiksberg	Købstæderne	Landdistrikterne
1801	110	101	789
1834	99	112	789
1840	95	113	792
1845	95	116	789
1855	98	128	774
1860	101	133	766
1870	111	138	751

Disse to Tabeller viser, at indtil Aar 1840 voxer Landbefolkningen stærkere end Bybefolkningen, at Landbefolkningen i den første Halvdel af Aarhundredet ret konstant udgjorde c. $\frac{1}{5}$ af hele Folketallet, og endelig at af Bybefolkningen er det lige til c. 1860 Købstæderne, der voxer stærkere end København.

Denne relativt stærkere Væxt i Købstæderne viser sig ogsaa, naar man ser paa Assuranceværdien for faste Ejendomme (i Mill. Kr.)¹⁰²⁾ for henholdsvis

¹⁰²⁾ Efter Danm. Stat. I. Kbh. 1885. S. 710 ff.

	Indre København	Købstæderne
1820—21	95,1	41,5
1825—26	95,8	—
1830—31	98,4	45,2
1835—36	100,8	49,4
1840—41	102,7	58,2
1845—46	107,7	66,4
1850—51	114,9	88,0
1855—56	127,6	110,1
1860—61	144,8	172,1
1865—66	152,8	182,1
1870—71	177,8	193,1

Imidlertid maa her erindres, at fra Midten af 1850'erne tager Bebyggelsen i Distrikterne udenfor Voldene i København Fart, saa at Assuranceværdien for disse Bydele, der indtil da havde holdt sig ret uændret paa 6—7 Mill. Kr. i de Aar, hvor den kan opgøres, nu stiger raskt, saa at den 1870—71 naar op paa 44,6 Mill. Kr.; naar disse Assuranceværdier ikke er medtagne i ovenstaaende Tabel, skyldes det, at man ikke har kunnet medtage Assuranceværdien for Frederiksberg for hele Perioden, saa at Totalbilledet dog vilde være unøjagtigt.

Tages imidlertid dette i Betragtning, viser Tabellen, at for de første 30—40 Aar er Væxten stærkere i Købstæderne end i København¹⁰³⁾, men at Stigningen begge Steder er af meget begrænset Omfang; nogen særlig Fart i Byernes Udvikling har der ikke været, hvad de tidligere anførte Tal for Befolkningens Fordeling mellem Land og By ogsaa tyder paa.

Det vilde imidlertid for vort Formaal have været af størst Interesse, om vi kunde konstatere, hvormange af Befolkningen der efter de forskellige Folketællinger hørte til de Industridrivendes Klasse og hvormange til andre Erhverv. Dette lader sig dog ikke gøre, idet Tællingerne slaar Haandværk og Industri sammen; dertil kommer yderligere, at Tyende i ældre Tid ofte benyttedes indenfor Erhvervsvirksomheden, og at det er umuligt at se, hvormange af den stærkt voxende Klasse „Daglejere, Arbejdsmænd, Tyende uden fast Tjeneste o. i.“, der havde deres Udkomme ved at arbejde i Industri og Haandværk.

Søger man dog, trods disse Fejlklider, at danne sig et Billede af Udviklingen i disse Aar, kan man, som F. C. Krebs har gjort det i 1863¹⁰⁴⁾, sætte Medhjælpernes Tal i Forhold til Hovedpersonerne indenfor Haandværk og Indu-

¹⁰³⁾ Det maa erindres, at Genopbyggelsen af København efter Bombardementet i 1807, tildels først foregaar efter 1820.

¹⁰⁴⁾ I „Fra 1840 til 1860“, der udkom under Mærket E. Kbh. 1863.

stri; et stigende Antal Medhjælpere pr. Hovedperson vilde være identisk med større Foretagender og kunde tyde paa Fremskridt indenfor Industrien. Krebs naar dog til, at dette ikke er Tilfældet; i de to Tiaar, han undersøger, beskæftiger Haandværk og Industri vel stadig flere og flere af Befolkningen, saa at Haandværk og Industri kommer til at veje mere og mere til blandt Erhvervene; men Bedriftens Størrelse øges ikke, forsaavidt som Medhjælpere pr. Hovedperson ikke stiger; kun i 1850'erne finder han for Københavns Vedkommende Tendenser til en saadan Stigning, hvad der sikkert hænger sammen med den stærke Byggevirksomhed, der i disse Aar fandt Sted, altsaa særlig indenfor Haandværk; Krisen i 1857 afbryder denne Koncentration. Krebs hævder, at i et Land som Danmark, hvor Maskiner spiller en saa underordnet Rolle, vil Antallet af Medhjælpere pr. Hovedperson ganske godt angive Bedriftens Gennemsnitsstørrelse, og naar da til, at der intet Fremskridt har fundet Sted i de to Tiaar, da industrielt Fremskridt ikke vel lader sig tænke „uden Bedriftens Udvikling fra det Mindre til det Større“⁽¹⁰⁵⁾.

Efter den officielle Statistik udgjorde de vigtigste Erhvervsgrupper (i pCt. af Befolkningen) ved de forskellige Folketællinger:

	Landbrug	Haandværk og Industri	Handel og Omsætning
1834	57,5	21,3	4,2
1840	56,1	23,5	4,3
1845	55,2	24,7	4,4
1855	54,4	25,9	5,2
1860	53,3	26,4	5,9
1870	52,3	25,8	6,8
1880	51,1	26,0	7,7

Den Bevægelse, Tallene angiver, har sikkert været endnu mere udpræget, idet mange Haandværkere saavel som Handlende i ældre Tider drev Landbrug ved Siden af deres egentlige Erhverv; dette gælder Købstæderne, hvor Landbrugsjorden først mindskedes ved den stærkere Bebyggelse, og det gælder Landdistrikterne, hvor Haandværkerne maa antages, først naar Arbejdsdelingen har sat sig igennem, mere og mere at have opgivet samtidig at drive Landbrug. Derfor maa sikkert i Begyndelsen af den omhandlede Periode Tallet paa dem, der levede af Landbrug, forhøjes; for Midten af Aarhundredet forhøjer Krebs saaledes Tallet med c. 5 pCt.⁽¹⁰⁶⁾, og gaar man tilbage til 1834, faar man antage, at Tallet yderligere burde forhøjes. Det er næppe meget fejl, naar man antager, at i 1834 levede 65—70 pCt. af den danske Befolkning af Landbrug.

¹⁰⁵⁾ Anf. St., S. 15.

¹⁰⁶⁾ Anf. St., S. 158.

Vil vi nu søge at samle det her sagte, kan vi kortelig sige: Befolkningstilvæksten var op til 1860—70 stærkt stigende. Indtil 1840 var Tilvæksten paa Landet stærkere end i Byerne, hvad der tyder paa, at Levevilkaarene i Byerne var ringere end paa Landet. Lige op til omkring Midten af Aarhundredet var Væksten i Provinsbyerne stærkere end i København, saa at man paa Forhaand maa antage, at særlig Hovedstaden havde vanskeligt ved at komme til Kræfter efter Krisen i 1820'erne, hvad man ogsaa maatte vente, da Krisen som Pengekrise maatte ramme den store By med den udviklede Pengeøkonomi særlig stærkt. Denne stærkere Udvikling af Købstæderne i Aarhundredets første Halvdel bekræftes ogsaa, naar man ser paa Assurancesummerne for Bygninger i henholdsvis Købstæderne og København. Medens omkring 1834 c. 70 pCt. af Befolkningen maa antages at have levet af Landbrug som Erhverv eller vigtigt Bi-Erhverv, gaar dette Tal i de følgende Tiaar stadig tilbage, medens Tallet for dem, der lever af Handel samt Haandværk og Industri, stiger ret jævnt. Men denne Vækst er identisk med Udbredelse af den lille Bedrift, altsaa af Haandværket, ikke af Industrien, hvad der fremgaar af, at Medhjælpertallet stadig holder sig lavt pr. Bedrift, og Maskinens Brug kun langsomt vinder frem.

Dette Resultat bekræftes ogsaa ved, at det særlig var i Landdistrikterne, „Haandværk og Industri“ vandt frem, som Landbruget fik bedre Kaar. Ved „Haandværk og Industri“ var beskæftiget, om Tallet for 1834 sættes lig 100:

	1834	1845	1860
Landdistrikterne	100	130	157
Købstæderne	100	120	160
København	100	114	146

Man vil se, at det, særlig indtil 1845, er paa Landet, Forøgelsen sker, d. v. s. det er Landhaandværkeren, der nu, som Landbruget faar bedre Kaar, trænger frem. Værd at erindre er det, hvorledes der saavel i de Roskilde- som i de Viborg-Stænder 1838¹⁰⁷⁾ indbringes Forslag om at beskytte By-Haandværkeren mod Haandværkeren paa Landet, og hvorledes man særlig i Roskilde angreb de mange Bevillinger, der af Amtmændene gaves Haandværkere til Nedsættelse paa Landet. Naar det saaledes særlig er i Landdistrikterne og i Købstæderne, „Haandværk og Industri“ tager til, og det er her, Befolkningen voxer stærkest, saa peger dette i den Retning, at de Levevilkaar, Befolkningen her havde, var bedre end i København, og da Købstæderne gennemgaende var smaa og stærkt afhængige af Landbrugets Kaar, naar vi dermed til, at den økonomiske Udvikling i Danmark da, i højere Grad end nu, var afhængig af Landbruget.

¹⁰⁷⁾ Se Hans Jensen: De danske Stænderforsamlings Historie. II. Kbh. 1934. S. 539 ff.

Desværre har man ingen Folketælling i Tiden mellem 1801 og 1834, og det lader sig derfor ikke konstatere, om Bybefolkningen, særlig i København, var stigende indtil 1814 for derefter relativt at aftage, saa at Landbefolkningen nu efter 1814 voxede; noget kan tale for, at det har været Tilfældet; men har Landbrugskrisen da ikke senere medført en Bortvandring fra Landbruget? Disse Spørgsmaal kan ikke løses; vi kan kun konstatere, at Landbruget beskæftigede procentvis en større Del af Befolkningen 1840 end 1834 og 1801 — saa kan man heri se en naturlig Udvikling ovenpaa Pengekrisen eller en Udvikling foranlediget af den bevidste Politik, man slog ind paa efter 1814, hvor det var Landbruget og Husflidens Udvikling, der blev Ledestjernen — de naturlige Erhverv.

Landbrugskrisen i 1820'erne synes ikke at have medført en væsentlig Nedgang i det dyrkede Areal; nogen Nedgang skete dog i Jylland, hvad der faldt sammen med en stærkere Udvikling af Husindustrien; alt tyder dog paa, at for Landet som Helhed gik hverken Arealet eller det aarlige Høstudbytte tilbage. Dette var, som allerede berørt, stærkt svingende, men menes ved 1840 at have været det samme som ved 1820. Dette rimer imidlertid ikke med, at Kornudførselen i Løbet af disse to Tiaar nærmest var konstant, dog med en Nedgang paa faa Procent; samtidig var nemlig Udførselen af Smør og Kvæg noget stigende, og til denne Produktion maa der vel være medgaaet ligesaa mange Foderenheder, som Kornudførselen gik tilbage med. Man synes imidlertid ganske at have overset, at Befolkningen samtidig steg stærkt, c. 18 pCt.¹⁰⁸), i Aarene 1820—40, d. v. s. med c. 200 000. Da man officielt 1841 sætter det aarlige Forbrug af Korn pr. Individ til $3\frac{1}{2}$ Tdr.¹⁰⁹), maatte Befolkningsforøgelsen have krævet yderligere 700 000 Tdr., og man maa derfor antage, idet Opgørelsen af Udførselen er det paalideligste af Tallene, at den aarlige Produktion maa være øget med denne Mængde Korn.

Hvorledes nu end dette forholder sig, har man dog sikkert Lov at slutte, at i 1830'erne har Kornproduktionen været i langsom Fremgang. De stigende Priser, der opnaedes for Kornet, maatte stimulere til øget Produktion; den Omstændighed, at man efterhaanden fra Handelsstandens Side kom ind paa at betale bedre Priser for rensset, tørt Korn end for slet, maatte yderligere opfordre til at forbedre Kvaliteten fra Landbrugets Side.

Selvom det først var efter 1840, den væsentligste Bedring i Landbruget fandt Sted, maatte allerede 1830'erne vise Fremgang, en Fremgang, der ikke kunde undgaa at paavirke andre Erhverv. Saaledes ser man, hvorledes Landbruget efter Krisen indfører Svingplov, Svenskharve, Kornrensemaskiner

¹⁰⁸) Paa Grundlag af de beregnede Folketal i Tabelværket: Befolkningsforholdene i Danmark i det 19. Aarhundrede. S. 10.

¹⁰⁹) Stat. Tabelværk. Hefte 5. Kbh. 1841. S. VII—VIII. Næmlig 3 Tdr. Korn (derunder $\frac{1}{2}$ Td. Kartofler, der sættes lig $\frac{1}{10}$ Td. Korn) + $\frac{1}{2}$ Td. Korn til Øl og Brændevin.

o. l., saa at Bergsøe¹¹⁰⁾ 1847 kan sige, at mangfoldige Landmænd og Godsejere har anskaffet Kornrensemaskiner, enkelte ogsaa Korntørringsmaskiner, ligesom mange Provinskøbmænd har indført Korntørringsovne¹¹¹⁾. Alt dette maatte bevirke, at Haandværk og Industri fik mere at gøre med at skaffe nye Redskaber til Landbruget. Men ogsaa ved Bearbejdelsen af Landbrugsprodukter kom ny Industri frem som Handelsmøller, der behandlede Kornet til Export som Mel; Benmøller, der fandt Afsætning for sit Produkt i England; Oliemøller, der delvis baseredes paa indenlandske Raavarer, o. s. fr.

Som saaledes Ændringen i Landbrugets Produktion begyndte at gøre sig mærkbar, skaffedes ny Beskæftigelse for andre; og som Intensiteten i Landbruget tager til, ændres ogsaa gradvis Landbrugerens Konsum. Husfliden aftager mere og mere; det er ikke saaledes, at man pludselig ophører hermed og gaar over til at købe Fabriksvarer, medens man sælger de hjemmeavlede Raavarer som Hør, Uld o. l.; der er en lang Udvikling, før man naar saa vidt. Længe bliver man ved med Husflid, men saaledes, at en enkelt eller flere Processer ved Forfærdigelse af Varen gaar over til den lokale Haandværker, som f. Ex. Vævningen af det hjemmeproducerede Hørspind, Appretur, Farvning o. s. v. af det hjemmegjorte Uldtøj o. s. fr. Det er denne Udvikling, der begynder med de gode Tider for Landbruget særlig efter 1840 og langsomt fortsætter i de følgende Aartier for saa en skønne Dag at give Plads for Fabriksvarer. Her spiller det selvsagt ogsaa ind, hvorlænge Landbruget vedbliver at dyrke de Raavarer, der benyttes indenfor Husfliden, d. v. s. hvorledes Priserne paa disse stillede sig i Forhold til Korn; dog hertil vil der være Anledning at vende tilbage i anden Forbindelse.

Hele denne Udvikling, bort fra Husflid til Køb af Varer, finder et interessant Udtryk ved en Diskussion i 1848 i Frederiksborg Amts Landboforening, idet det her tilraades Landbrugerne at købe Brødet og Øllet fremfor selv at fremstille det¹¹²⁾.

Den Arbejdsdeling, der saaledes mere og mere satte sig igennem, maatte føre til, at der blev Brug for flere Haandværkere og mere Industri; det blev ogsaa Tilfældet, naar det gjaldt om at forbedre Landbrugets Bygninger eller opføre nye, som Landbrugets Kaar bedredes. Siden hen vil Udviklingen af Teglværksindustrien finde nærmere Omtale; her skal blot anføres, at Landbygningernes Assurancesummer var:

¹¹⁰⁾ Den danske Stats Statistik. II. Kbh. 1847. S. 153.

¹¹¹⁾ Allerede 1820 siger Jonas Collin, at Gerners Korntørringsmaskine i København saa godt som ikke var benyttet i de sidste 15 Aar. Kornafskibninger fandt nu, siger Grosserer-Societetet, sjældent Sted fra København; at sende Kornet til Hovedstaden for at faa det tørret, vilde være for kostbart, hvorfor Tørringen maatte ske paa Produktionsstedet eller i de sædvanlige Afskibningshavne. Gerner: Om Korntørring. Med Tillæg af J. Collin. Kbh. 1820.

¹¹²⁾ Frederiksborg Amts Landboforening. 1843—1893. Hillerød 1893.

1834		220 Mill. Kr.	1855		366 Mill. Kr.
1840		244 - -	1860		504 - -
1845		267 - -	1865		588 - -
1850		310 - -	1870		684 - -

Meget siger Tallene maaske ikke, idet adskillige Bygninger fra gammel Tid var for højt assurerede, som Pengeværdien forbedredes; ikke mindst gjaldt det gamle Assurancer fra 1807—17. Efter at man allerede 1823 var blevet opmærksom paa Misforholdet mellem Værdi og Assurance og 1825 endog havde nedsat en Kommission herom, paabødes endelig, efter at Sagen havde været for i Provinsialstænderne, ved Pl. af 27. November 1839 en ny Brandtaxation, „for at Assurancen dermed kan blive nedsat til passende Størrelse“¹¹³⁾.

Dette Forhold turde have været medvirkende til, at Stigningen 1840—45 ikke var større end ovenfor anført. Man bemærker ogsaa den stærke Stigning, der finder Sted i 1850'erne, da en ny Reformperiode i Landbrugets Besiddelsesforhold sætter ind, og Intensiteten i Landbrugsproduktionen for Alvor begynder.

Købstæderne, afhængige som de var af det omgivende Land, skiftede dermed efterhaanden Karakter. Endnu omkring 1820 karakteriseredes de som „brolagte Landsbyer“ og som „teglhængte Landsbyer med Privilegium paa Brændevinsbrænding“, idet man dermed vilde antyde, hvilken Rolle Brændevinsbrændingen spillede for alle Købstæderne. I 1840'erne er Tonen en anden; saaledes taler Bergsøe¹¹⁴⁾ paa Grundlag af Folketællingen af 1845 om det større Liv og Røre, der nu udfoldes i Købstæderne, særlig paa Fyn og Langeland, hvor Intensiteten i Landbruget jo ogsaa var størst. Han hævder, at blandt de „Industridrivende“ er de steget stærkest i Tal, „hvis Virksomhed gaaer ud paa Livets Forskjønnelse og Behageliggjørelse, hvilket vistnok hidrører fra Nationalvelstandens Forøgelse“. Og da Krebs skriver 1863, maa han ogsaa indrømme, at der er sket store Fremskridt i Købstæderne, selvom han med Henblik paa Krisen i 1857 stiller sig ret skeptisk overfor den stedfindende Udvikling, idet han mener, at Befolkningen lever over Evne; kun ved at gaa over til Fabriker vil der efter hans Mening kunne blive Tale om virkelig Forbedring i Folkets Levevilkaar.

Her er søgt skildret, hvorledes Fremskridtet i Landbruget og de højere Priser, dette Erhverv opnaar for sine Exportvarer, fører til, at det mere og mere specialiserer sig om Dyrkningen af Jorden, medens Husfliden forsømmes og dermed lader Plads for Afsætning for Haandværk og Industri. Disse

¹¹³⁾ Mich. Petersen: Den alm. Brandforsikring for Landbygninger. 1792—1892. Kbh. 1892. passim.

¹¹⁴⁾ A. F. Bergsøe: Nogle af de vigtigste Resultater af... sidste Folketælling. Dansk Folkeblad. XII. Kbh. 1847. Nr. 47—50.

Erhvervs Afsætningsmuligheder forbedres herved; men deres Marked er først af lokal Karakter. Senere, som Transportmidlerne forbedredes, blev der for de fleste Varer Mulighed for en Produktion i større Format; her skal mindes om, at, medens der allerede i 1840'erne var begyndt Dampskibsforbindelser mellem de større Købstæder og København, aabnedes Forlængelsen af Jernbanen til Roskilde 1856, og først i 1860'erne kom de jyske Bane-strækninger.

Betegnende for Afsætningsmulighederne i den heromhandlede Perodes Begyndelse er det, at en Købmand i Ringkøbing trods Forbudet mod Indførsel til Kongeriget af raffineret Sukker i 1820'erne fik Tilladelse til at indføre et Kvantum raffineret Topsukker fra Slesvig eller Holsten, da Transporten fra Raffinaderierne i København og Aarhus var dyrere end fra Hertugdømmerne¹¹⁵⁾.

For adskillige Varers Vedkommende var Vestkysten og den sydlige Del af Nørre-Jylland som Følge af den vanskelige Transport fra København det naturlige Afsætningsmarked for Hertugdømmernes Industri. Hvorledes i flere Aartier saaledes Dele af Kongeriget dannede en økonomisk Enhed med Hertugdømmerne mere end med Kongeriget, kommer maaske særlig klart til Orde, naar man betragter Kongerigets Pengeforhold indtil Midten af 1850'erne.

Da Kongeriget 1813 indførte Rigsbankdaleren, var det gennem 25–30 Aar kun Rigsbankdalersedler med svingende Kurs, der cirkulerede her. I Hertugdømmerne derimod indførtes ved Forordningen af 30. Juli 1813 Sølvfoden igen, og denne brugtes da ganske naturligt ogsaa i de Dele af Nørre-Jylland, der var vant til at benytte slesvig-holstensk Mønt, eller rettere samme Mønter som dem, der cirkulerede i Hertugdømmerne; det var nemlig mange forskellige Mønter, gamle Paryk-Otteskillinger, gamle Marker, hamborgske og lybske Kurantskillinger, mecklenborgske og preussiske Mønter o. s. fr. Man regner, at den Del af Nørre-Jylland, der laa Vest og Syd for en Linie trukket fra Østsiden af Mors og ned til Vejle, brugte disse Mønter og ikke kendte Rigsbanksedler.

At disse Mønter kunde cirkulere her i flere Aartier viser, at Handelsinteressen i disse Egne gik Syd paa; i trafikmæssig Henseende var det vel ogsaa disse Egne, der laa længst borte fra Hovedstaden. Omvendt maatte Fælles-Cirkulationen af Mønten knytte store Dele af Jylland til Hertugdømmerne i handelsmæssig Henseende. Gentagne Gange havde man søgt at ændre disse Forhold; da Nationalbanken anlagde en Filialbank i Flensborg, var Hensigten den, at denne skulde skaffe det kongerigske Pengesystem Indpas i Hertugdømmerne. Oppositionen, der da var vakt mod alt kongerigsk, satte sig mod at gaa videre ad denne Vej, og først efter Krigen 1848–50 følte den danske

¹¹⁵⁾ Kom. Koll. Forest. og Resol. 1827. Nr. 271.

Regering sig stærk nok til at gennemføre et ensartet Pengesystem i Kongeriget og Hertugdømmerne, idet ved Lov af 10. Februar 1854 Rigsbankdaleren afløstes af Rigsdaleren, der samtidig ved Patenter af samme Dato indførtes i Slesvig og Holsten.

Det indenlandske Marked skabtes saaledes først langsomt; hvor stort det var til de forskellige Tider i den heromhandlede Periode, ved man ikke; Oplysninger om Produktionens Størrelse o. lign. haves ikke, ja, vi ved end ikke, hvor stor en Del af Befolkningen der var beskæftiget indenfor den egentlige Industri. Kun over Anvendelsen af Maskiner, særlig Kraftmaskiner, bliver det os muligt at danne os et Billede af Industriens Udbredelse til de forskellige Tidspunkter.

Under hele denne Udvikling maatte det pessimistiske Syn paa Danmarks Fremtid som Industriland, der omkring 1820 havde været raadende, svinde. Allerede i Slutningen af 1830'erne ser man, hvorledes enkelte mener, at Danmark har Muligheder for at faa Industri, da man i Tørv har Brændsel for Dampmaskiner, som England Kul. Et Blad taler 1843 om Industrien som „den nyeste Tids Gudinde“ og om Dampen som Fremtidens Kraftkilde¹¹⁶⁾.

Allerede i 1823 havde I. Chr. Drewsen hævdet overfor de Røster, der hævdede sig for at erstatte Fabrikvarer med husindustrielle Frembringelser, at disse sidste aldrig kunde blive saa gode som de Varer, Fabriken fremstillede¹¹⁷⁾, og i 1838 hævder han i Stænderforsamlingen, at, om Fabriker og Haandværk stilles paa lige Fod, „ethvert Fabrik, der drives med fornøden Kraft og Kundskab, vil altid være dem (Haandværk) overlegen; det maa altid kunne for samme Priis levere bedre Arbeide end Haandværksmanden, eller ligesaa godt Arbejde for lavere Priis“¹¹⁸⁾.

Den økonomiske Udvikling gik efter 1820'ernes Deflation i den heromhandlede Periode ret jævnt fremad, afhængig som den i første Række var af større eller mindre Høst og højere eller lavere Priser paa Landbrugsprodukter.

Mere og mere droges vor Økonomi ind i Verdenssamfundets og blev afhængig af de Konjunkturer, dette var underkastet. Dermed maatte dansk Erhvervsliv ogsaa i højere Grad paavirkes af internationale Kriser, hvad man da ogsaa kan konstatere var Tilfældet med Krisen 1857. Dermed være ikke sagt, at man ikke paa enkelte Omraader kan spore Indflydelse af Kriseaarene 1825, 1837, 1847 og 1866; det kan man; men Paavirkningen synes ret begrænset.

Krisen af 1857 synes derimod at have været mærkbar saa at sige overalt indenfor vort økonomiske Liv og synes ogsaa at have været mere langvarig.

¹¹⁶⁾ Politivennen. 1843. Nr. 1449.

¹¹⁷⁾ Brev til Collin 1823. Collinske Brevsamling.

¹¹⁸⁾ Roskilde Stændertidende. 1838. Sp. 2233.

Dens Virkning paa Landbrug, Pengeforhold o. s. fr. er ofte skildret — her er kun Anledning til at spørge, hvorledes den paavirkede Industrien. Noget samlende Udtryk herfor i Form af Tal for Beskæftigelse, Produktionens Størrelse o. s. v. kan vel ikke gives, men enkelte Træk kan dog anføres.

I November 1857 begyndte Krisen at vise sig her i Landet ved strammere Laanebetingelser. Vore Exportvarer maatte i første Række komme til at mærke Omslaget, og man klager da ogsaa fra Jylland over, at de Varer, man plejede at levere hamborgske Handelshuse, og som ogsaa dette Aar var bestilt af disse, nu afbestiltes. „Af de forskjellige Erhvervsgrene her paa Stedet,“ siger Toldinspektøren i Odense i sin Beretning om 1858¹¹⁰⁾, „er der vist ingen, der i den Grad er blevet paavirket af Krisens Tryk som det egentlige Industri- og Fabrikvæsen og af dette specielt den Deel, hvis Production er beregnet paa Bygningsforetagender eller paa Landbostandens Forbrug. Det er imidlertid netop den Slags Etablissementer, der her indtage den første Rang — det er vore Jernstøberier og Maskinfabrikker, Teglværker og Kalkbrændrier, der i de senere Aar have udviklet sig i en næsten forbavsende Grad, og man maa næsten forundre sig over, at Krisens sørgelige Indflydelse paa deres Virksomhed ikke her allerede har medført større Omvæltning end den stedfundne“. Toldinspektøren nævner i denne Forbindelse, at Indførselen af Jern, Stenkul, Trælast og andre Raavarer er gaaet stærkt tilbage; her og i senere Beretninger angives, at Indførselen til Toldstedet af Støbejern har været før 1858 c. 1—1,5 Mill. Pd., 1858 kun c. 150 000 Pd., for derpaa 1859 og 1861 at stige til henholdsvis 0,7 og 1,3 Mill. Pd.

En tilsvarende Svingning i Importen af denne stærkt konjunkturbestemte Vare finder vi i de Tal, som Overtoldinspektøren for Jylland i sine Indberetninger angiver for Indførselen af Raajern til de jyske Toldsteder; heretter indførtes (i Mill. Pd.) 1854: 2,9, 1855: 3,6, 1856: 4,9, 1857: 4,8, 1858 1,7, 1859: 2,5.

Om Tilbagegang for Jernstøberier samt Tegl- og Kalkværker fortælles saa at sige fra alle Provinsens Byer; disse Erhverv havde ogsaa udviklet sig overordentlig stærkt i de foregaaende Aar; et i 1851 stiftet Jernstøberfirma i Odense, var allerede 1856 kommet op paa at beskæftige 100 Arbejdere, men maatte 1858 standse, medens andre maatte arbejde med halv Kraft; de Teglværker, der ikke helt standsede, arbejdede til Lager med nedsat Drift, idet flere Steder Murstenspriserne faldt til c. Halvdelen af Priserne før Krisen.

Men Krisen følte naturligvis i mange andre Industrier; i Viborg standsede 2 Klædefabriker helt Produktionen, og alle Klædefabriker gik med mindsket Drift, afhængige som de maatte være af, hvor kapitalkraftige Indehaverne var. Som sædvanlig under Kriser skete der en Standsning i Landboernes Køb af Manufakturvarer, og Tendensen gik i Retning af at hjælpe sig ved

¹¹⁰⁾ Se her og i det følgende Toldinspektørernes Aarsberetninger. Toldexpeditionskontorets Arkiv.

Husflidsvarer; Farverne lukrerede herved. Odense-Toldinspektøren fortæller, hvorledes tidligere Odense Foraars- og Sommermarkeder forsynedes med en Mængde uldne Dynevaar, Vadmel og Lærreder ude fra „Sletten“, Nord for Odense; i de senere Aar var dette imidlertid ganske forsvundet, idet Sletteboerne intet producerede til Salg, ja, tilmed endog ofte selv købte. Men 1858 havde „Forholdene atter vakt Noget af Fortidens Virksomhed“.

Alle indskrænkede sig, og Haandværkerne klagede ogsaa over Arbejdsløsheden og Tidens Vanskeligheder.

I Beretningerne om Aaret 1859 er Tonen strax en anden; fra Jylland siges det, at Jernstøberierne igen er i Tiltagen, Skibsbyggerierne, der naturligvis ogsaa havde lidt stærkt under Krisen, begyndte igen at komme igang, og paa Bornholm opgør Toldinspektøren Produktionens Værdi i Fabriker, Stenbrud o. l. for 1857 til 140 000 Rd., 1858 til 110 000 og 1859 atter til 140 000 Rd. Dette kan næppe betegnes som det typiske for Landet som Helhed; endnu i Beretningerne for Aarene 1860 og 1861 nævnes det, at Jernstøberierne har vanskeligt ved at komme op paa deres tidligere Produktion, hvad muligt skyldes, at Provinsen i højere Grad, som Jernbaneanlægene i Landet skred frem, indenfor denne saavel som indenfor andre Industrier maatte føle Konkurrencen stærkere fra københavnske og slesvig-holstenske Industrier. Bestemt angive, hvornaar Krisen var overvundet, kan man naturligvis ikke.

Hvorledes bevægede Arbejdslønnen sig i Perioden efter 1824—26? Man kunde vente, at den under den Opgangsperiode, der indtraadte efter Krisen, snart var kommet i Vejret igen; men dette var ikke Tilfældet. Desværre er det ej heller muligt for disse Tiaar at angive Lønninger for Industriens Arbejdere; men Lønnen for almindeligt Daglejerarbejde holder sig mærkværdig uforandret, og da „industrielle Arbejdere“ væsentlig rekrutteredes af Daglejerklassen, som siden skal ses, har man Lov at antage, at ogsaa Lønnen for Industrien var ret uforandret.

Her skal nævnes nogle Arbejderlønninger til Belysning. Ved Terkelskovens Teglværk (Uggeløse Sogn) var Sommerlønnen for Daglejere 1826 kommet ned paa 2 Mk., og herpaa holdt den sig, efter alt at dømme, endnu 1839; vel kan man finde enkelte højere Lønsatser, men disse synes kun ydet ved specielle Arbejder som Oprensning af Aaløb, Haandlangerarbejde ved Tømrer o. lign.

I sine Undersøgelser over Landarbejderlønnen kommer Falbe-Hansen¹²⁰⁾ til det Resultat, at Lønnen faldt fra 1818 til omtrent 1830, hvorpaa der kom en Opgang, der med en Afbrydelse omkring 1857 fortsattes til 1871. Man maatte paa Forhaand antage, at Daglejerarbejde paa Teglværker genspejler denne Bevægelse; men dette synes ikke at være Tilfældet; da der imidlertid

¹²⁰⁾ Stavnsbaands-Løsningen og Landboreformerne. II. Kbh. 1889. S. 112—13.

i Landbrugslønnen i tidligere Tid indgik Naturalier (Lærred etc.), der efterhaanden forsvandt, medens Arbejdslønnen indenfor Teglværksindustrien i højere Grad har været ren Pengeløn igennem hele Perioden, tør man vel stole mere paa disse sidste Lønsatser som Udtryk for Bevægelserne i Løn-niveaueu.

Man ser, at paa Fuirendal Teglværk¹²¹⁾ betaltes en Arbejder med følgende Beløb pr. Dag:

	Vinter	Sommer
Februar 1836	28 Sk.	
Fra 1. Maj 1836 ¹²²⁾		32 Sk.
Sommer 1842		32 -
Efter 1. Oktober 1842	28 -	
I Oktober 1845	28 -	
Efter Mikkelsdag 1845	32 - ¹²³⁾	
Sommer 1849		32 -
November 1849	32 -	
Sommer 1852		32 - ¹²⁴⁾
November 1852	32 -	
— —	32 - ¹²⁵⁾	
Sommer 1853		32 - ¹²⁶⁾
April 1854	32 -	

Gennem de her anførte Tal faar man det Indtryk, at Lønnen for Daglejere paa Landet holdt sig uforandret fra 1824 til midt i 1840'erne.

Stigningen da er næppe kommet paa eengang, men er sket i Løbet af den sidste Halvdel af 1840'erne. Paa Holmegaards Glasværk forhøjes først Dag-lejerlønnen under Tre-Aarskrigen, der paa Landet maatte skabe Mangel paa Arbejdskraft; men det er vel tvivlsomt, om Lønnen i alle Fag og i Byerne ved denne Begivenhed varigt er steget.

Som almindelig Regel synes man dog at kunne sige, at fra Midten af 1840'erne steg Lønnen stadig for ikke-faglærte Arbejdere i By og paa Land, saa at den ved den heromhandlede Periodes Udgang vel var 33—50 pCt. højere end før 1845. For den faglærte Arbejdskraft var der, naar bortses fra saadanne Fag som Bygningshaandværkere, hvis Løn steg med Byernes stærke Væxt, ikke Tale om nogen Lønstigning i 1850'erne og senere hen¹²⁷⁾;

¹²¹⁾ Holsteinborg Gods-Arkiv. Landsarkivet.

¹²²⁾ For Stenrejsning, Brændflækning etc.

¹²³⁾ For Ovnens Pasning med Dag- og Natvag.

¹²⁴⁾ For Søndagsarbejde 40 Sk.

¹²⁵⁾ For Lerkørsel til Sommerbrug næste Aar.

¹²⁶⁾ 2. Pinsedag 40 Sk.

¹²⁷⁾ Jørgen Pedersen: Arbejdslønnen i Danmark under skiftende Konjunkturer i Perioden c. 1850—1913. Kbh. 1930. Se særlig Side 276 ff.

vel gaves der i Dyrtidsaar højere Løn, men Lønnen synes, naar Priserne igen trak sig i Lave, atter at være gaaet ned til det gamle Niveau. Saa meget turde være vist, at allerede fra Midten af 1840'erne vandt den ikke-faglærte Arbejdskraft lønningsmæssigt set ind paa den faglærte; der er næppe Tvivl om, at den fremadskridende Industri har haft sin store Andel i denne Forbedring af de ikke-faglærtes Kaar i den Periode, vi her omhandler.

Endelig skal her nævnes, at paa Grundlag af en Undersøgelse i 1872 mente man at kunne konstatere, at Lønnen i den store Bedrift laa højere end i Haandværket og højere, hvor Dampkraft benyttedes, end hvor dette ikke var Tilfældet. Arbejdstiden i den store Bedrift var den samme som i Haandværket¹²⁸).

¹²⁸) Oplysninger om Arbejdernes oekonomiske Vilkaar i 1872. Kbh. 1874.

KAPITEL II

Bevillingssystemet.

1. Bevillinger til Næringsbrug.

I ndenfor Næringslovgivningen var den gældende Regel, at enhver, der opfyldte de almindelige Betingelser, der stilledes, kunde erhverve Borgerskab paa Udøvelse af et Erhverv. Var der Lav i Faget i den By, hvori man vilde nedsætte sig, maatte man tillige opfylde de Betingelser, der stilledes efter Lavsartiklerne; var Faget derimod ikke i Lav, kunde der være fastsat andre særlige Regler for Borgerskabets Udstedelse; men disse behøver vi ikke at komme ind paa her. Værd er det blot at understrege, at man almindeligvis maatte løse Borgerskab, om man vilde drive selvstændig Næring i Byerne; i denne Grundsætning bragte Forordningerne af 24. Oktober 1837 og 1. Januar 1840 for henholdsvis Købstæderne og København ingen Ændring, idet der blot ved disse gaves Adgang til at erhverve Borgerskab for saadanne, der ikke vilde drive Næring, om de havde Gaarde og Huse af en vis Værdi og tillige havde deres personlige Hjem paa Stedet.

Men var det saaledes den almindelige Regel, at man maatte løse Borgerskab, om man selvstændig vilde drive Næring, betød dette dog ikke, at borgerlig Næring aldrig kunde drives uden saadant. Spørger man, hvilke Erhverv der kunde drives uden Borgerskab, kan dette imidlertid ikke besvares i Almindelighed; det afhæng nemlig ikke alene af den til enhver Tid gældende Lovgivning, men ogsaa af Skik og Brug i den paagældende By, og skiftede derfor stadig. Naturligvis var der for de fleste og mest betydningsfulde Byerhverv i Loven fastsat Bestemmelser om Borgerskabets Erhvervelse; men naar nye Erhverv dukkede op, kunde det mangen Gang være tvivlsomt, om Borgerskab skulde udstedes eller ej; mer eller mindre var det Tilfældigheder, der ved saadanne Lejligheder kom til at raade¹⁾. Mente imidlertid Magistraten i Byen, at Borgerskabs Løsning var en Forudsætning for at kunne drive dette nye Erhverv, og Borgerskab derfor udstedtes, maatte for Fremtiden

¹⁾ Jfr. f. Ex. vedr. Borgerskab som Vexelerer. Nationaløk. Tidsskr. 1941. S. 1 ff.

Borgerskab søges; var det saaledes, at Magistraten vel tidligere havde udstedt Borgerskab paa Erhvervet, men at der ikke i Øjeblikket var nogen, der nu drev dette, og der ikke heller i Lovgivningen var fastsat noget om Borgerskabs Erhvervelse, stod Spørgsmaalet igen aabent, saa at der ikke i og for sig var noget, der skulde bevirke, at en ny Erhvervsdrivende maatte tage Borgerskab.

Med Hensyn til Borgerskabs Meddelelse var det saaledes meget udflydende og ubestemte, ja, ubestemmelige Regler, der fulgtes, og tilmed var disse delvis forskellige i de forskellige Byer. Exempelvis²⁾ kan det nævnes, at Københavns Magistrat 1804 var kommet til den Overbevisning, at det vilde være rigtigst kun at udstede Borgerskab som Handels-Kommissionærer for at begrænse Tallet paa Kommissionærer, idet den da for Fremtiden kun vilde udstede saadanne Borgerskab til Folk, der havde lært Handel. Faa Aar efter blev Magistraten dog betænkelig herved, idet den mente, at „Handel“ kunde bibringe Folk det Indtryk, at disse Kommissionærer var mere end almindelige Kommissionærer, og ophørte derfor i 1808 at udstede disse Borgerskaber³⁾.

Dette Exempel viser den Magt, den lokale Øvrighed havde ved Fortolkning og Praktiseren af gældende Regler om Borgerskabs Meddelelse; gennem det anførte faar man et Indtryk af, hvor vanskeligt det er for Datiden — og endnu vanskeligere for Nutiden — at finde Principerne, der var eller burde være de ledende.

Endnu skal nævnes, at paa ringe Næring behøvedes ikke Borgerskab; men selv saadanne Erhverv, paa hvilke der ellers skulde løses Borgerbrev, kunde i visse Tilfælde (tidligere Militære o. lign.) drives uden et saadant, ligesom der kunde gives Bevilling til at drive saadanne, hvad der særlig skete, naar de almindelige Betingelser, der krævedes for Borgerskabs Meddelelse, ikke var tilstede.

Vi naar dermed over til Bevillingsvæsenet, den anden Form, hvorunder selvstændig Næring kunde drives; det er af særlig Interesse her, idet det var paa Bevillinger, Industrien dreves, om den ikke voxede ud af Haandværks- og Fabrikslavene, og selv da skulde der i mange, ja, vel de fleste Tilfælde Bevilling til.

„Bevillinger“ eller „Privilegier“ eller „Koncessioner“ brugtes officielt og uofficielt indtil 1840 i Flæng, dog saaledes, at de Bevillinger, der udstedtes gennem Kommercekollegiet, væsentlig kaldtes Koncessioner⁴⁾; fra 1839 ændredes Betegnelsen til Bevillinger, idet kun Kancelliet kunde udstede

²⁾ Handels- og Konsulatfagets Forestillinger. 27. Januar 1810. Nr. 3.

³⁾ Lovgivningens Regler ang. Kommissionærers Borgerskab var iøvrigt i disse Aar ret skiftende, men berører ikke det her sagte om Handels-Kommissionærer.

⁴⁾ Otto Müller: Om Lavsvæsen og Bevillinger til Næringsbrug. Kbh. 1840. S. 185 ff. hvorfra flere af de i det følgende meddelte Oplysninger er hentede.

visse Privilegier⁵⁾). I det følgende bruges dog Ordene i Flæng, som dagligt Sprog vedblev at gøre det.

Otto Müller karakteriserer Bevillingsvæsenet træffende, naar han siger⁶⁾, at det dels var et Supplement til Næringslovgivningen iøvrigt, særligt til Lavsvæsenet, dels en for sig selv bestaaende Institution. Hvad det første Punkt angaar, anvendtes Bevillinger til at dispensere fra gældende Bestemmelser vedrørende Næringsvæsenet, særlig fra Lavenes Privilegier, hvor Billighed talte herfor, „eller noget for Industrien gavnligt Foretagende“ dermed kunde fremmes. Disse Bevillinger fjernede saaledes det ubillige for den enkelte og det hæmmende for Industrien. Hvad det andet Punkt, Bevillingsvæsenet som selvstændig Gren af Næringslovgivningen, angaar, betød dette, at visse Erhverv eller Anlæg ikke kunde drives uden Koncession, og dette gjaldt, som strax skal ses, i første Række Industrien. I denne Forbindelse kan vi dog ganske se bort fra de Bevillinger, der meddeltes af Overøvrigheden, idet disse væsentligst vedrørte Haandværkeres Nedsættelse paa Landet, og holde os til dem, der gaves af Centraladministrationen, d. v. s. Kancelliet, Kommercekollegiet og i enkelte Tilfælde Rentekammeret.

Ligesaa ubestemt den øvrige Næringslovgivning var, var ogsaa Bevillingssystemet. I visse Tilfælde var der ikke Tvivl om, at man skulde have Bevilling til at drive en Næring, i andre var det derimod tvivlsomt, hvorfor Følgen blev, at var man i Tvivl, søgtes almindeligvis Bevilling; dermed udformedes den Praxis at søge og faa Bevilling paa nye Erhverv, som den bestaaende Lovgivning intet kendte til. Ræsonnementet var, at, naar Loven ingen Bestemmelser satte, maatte der særlig Tilladelse til at drive Erhvervet; i og for sig kunde man lige saa vel have ræsonneret saaledes, at, naar der intet var foreskrevet om særlig Tilladelse til at øve Erhvervet, var det ej heller nødvendigt at søge en saadan. Otto Müller gør 1840 gældende, at det er det sidste Synspunkt, der bør lægges til Grund, da Indskrænkning i Erhvervsfriheden ikke bør antages at skulle gælde uden udtrykkeligt Paabud fra Lovgivningens Side; lagde man det første Synspunkt til Grund, vilde det „føre til det urimelige og al Industrie hemmende Resultat, at nye Erhverv, som Opfindsomhed eller Tidernes Tarv medførte, skulde — uden at iøvrigt nogen særegen Grund dertil var forhaanden — underkastes unødvendige og besværlige Indskrænkninger“⁷⁾). Men selvom Otto Müllers Anskuelse maaske ogsaa var almindelig raadende paa dette Tidspunkt, hvor Tanken om Nødvendigheden af større Erhvervsfrihed var kommet stærkt frem, kan det dog ikke nægtes, at den almindelige Opfattelse hidtil havde været, at det var nødvendigt at søge særlig Tilladelse til at drive nye Erhverv, og at der

⁵⁾ Kom. Koll. Forest. og Resol. 1839. Nr. 12.

⁶⁾ I Anm. af A. F. Bergsøe: Om Laugsvæsenet og Friheden. Fædrelandet 1840. Nr. 150.

⁷⁾ Anf. St. S. 200.

havde udviklet sig en Praxis i denne Henseende, som var vanskelig at bryde; dels var det en almindelig Opfattelse, at det lettede Afsætningen af Varerne, naar Virksomheden kunde kalde sig privilegeret, hvad der efter Otto Müller ikke sjældent anførtes i Ansøgningen som Aarsag til dennes Fremkomst, dels havde Administrationen villigt udstedt Bevillinger, selvom den mente disse overflødige, da Gebyret, der skulde erlægges for Bevillingen, derved tjentes for Statskassen ⁸⁾).

Man vil forstaa, at Grænsen mellem, hvornaar man skulde løse Bevilling og hvornaar Borgerskab, ogsaa kunde være flydende; eksempelvis anfører Otto Müller, at, medens man tidligere skulde have Bevilling til Oprettelse af Stivelsesfabrik, kunde man siden nøjes med Borgerskab. Ydermere ahang det af Praxis, om man ved Siden af Bevilling ogsaa skulde have Borgerskab.

Hvor skulde man nu henvende sig for at faa Bevilling? I Praxis stod Spørgsmaalet paa, om det skulde være i Kancelliet eller Kommercekollegiet, idet Rentekammerets Bevillinger var ret afgrænsede (Grynmøller o. lign.). Forordningen af 20. Oktober 1773 søgte at trække Grænsen op mellem Kancelliets og Kommercekollegiets Omraader, idet der under dette sidste (§ 2 A) først og fremmest skulde henhøre: „Alle Fabricantere, saasom Silke-, Ulden- og Bomuldsvævere, samt Strømpe-Vævere og Overskiærere etc. saavel som og de Haandværkere, der forfærdige disse Manufacturisters Redskaber, saasom Vævestoel-Smedde, Hegel- og Kardemagere og deslige, forsaa vidt deres Handtering i sær bestaaer i at forfærdige saadanne Redskaber; iligemaade og Farvere i de Steder, hvor der findes Manufacturer, og hvis Farverier til deres Afbetiening ere indrettede, eller til deres Drift blive at indrette“. Desuden, fastsætter Forordningen, hører under Kommercekollegiet alle andre Fabriker eller deslige større Værker, der forhandle deres Varer en gros, selvom de ogsaa har Ret til at sælge direkte til Forbrugere, saaledes som Sukkerraffinaderier, Sæbesyderier, Oliemøller og deslige allerede da havde. Medens Haandværket som den sædvanlige borgerlige Næring hørte under Kancelliet, skulde „større Anlæg“, som eventuelt udviklede sig heraf, i Lighed med, hvad der ellers gjaldt saadanne, dog høre under Kommercekollegiet.

Korteligt kan man altsaa sige, at, medens Haandværket (og Detailhandelen) hørte under Kancelliet, hørte Industrien (og en gros Handelen) under Kommercekollegiet; men selvsagt var Grænsen meget vanskelig at drage. Forordningen taler om Fabriker; men hvad er en Fabrik? Som Kendetegn herpaa kan man dels tage en gennemført Arbejdsdeling mellem en større

⁸⁾ Kun sjældent ser man en kgl. Resol. paa, at der ikke skal udstedes Privilegium. 1831 søgtes der Privilegium paa Oplag og Udsalg af rensed Græstang til Udstopning af Møbler og Madrasser. Som sædvanlig i saadanne Tilfælde udbad Kollegiet sig Approbation paa et Skema paa denne Næring, men Kongen resolverede, at Privilegium var unødvendig. Kom. Koll. Forest. og Resol. 1831. Nr. 166.

Samling Arbejdere (Manufakturet), dels en mer eller mindre udstrakt Anvendelse af Maskiner; men disse Kendetegn var da saavel som nu altfor ubestemte til at drage en sikker Grænse op mellem Fabrik og Haandværk. Otto Müller nævner da ogsaa, at f. Ex. til Chokoladefabrikation havde baade Kancelliet og Kommercekollegiet udstedt Bevilling, medens paa den anden Side den Omstændighed, at alene Kancelliet havde udfærdiget Bevilling til Lysestøberi, viste, at Lysestøberier ikke var at regne til Fabriker⁹⁾.

Fremdeles taler Forordningen om Haandværkere, naar deres Haandtering især bestaar i at forfærdige Redskaber til Fabriker; den taler videre om større Værker — man vil se, at man ogsaa paa disse Punkter maatte være paa det uvisse, naar det gjaldt om at afgrænse de to Administrationsgrenes Ressortomraade. Lettere var det ej heller ved det sidste Punkt at bestemme Kancelliets og Kommercekollegiets indbyrdes Beføjelser, idet Haandværk, naar det dreves som „større Anlæg“, skulde høre ind under Kommercekollegiet. Hvornaar dette kunde siges at være Tilfældet, maatte være overordentlig vanskeligt at afgøre; Maskiners Brug kunde ikke være Kendetegnet, idet flere Haandværkere omkring 1840 havde anskaffet saadanne; Skellet maatte derfor blive, at, om Anlægget anvendte større Maskiner, særlig Kraftmaskiner, som Haandværkere paa det Tidspunkt ikke benyttede, maatte Anlægget høre under Kommercekollegiet, saa at dette skulde udstede Bevilling.

Principet var saaledes, at Industrien skulde komme frem uhindret af lavsmæssige Bestemmelser; men hvor Industrien udviklede sig af Haandværket, eller hvor den kom i Berøring med Haandværket, kunde der sikkert opstaa Vanskeligheder for Industrien; saaledes siger Rothe¹⁰⁾: Disse Hindringer for Industriens Udvikling blive saa meget føleligere, hvor den fabrikmæssige Bedrift, saaledes som her i Landet i den senere Tid, viser Tendens til netop at udvikle sig af Haandværksdriften, og saaledes følger den naturligste og ønskeligste Vej.

Exempelvis kan vi anføre, at Handskemagerne som Haandværkere hørte under Kancelliet, men som Handskefabriker under Kommercekollegiet o.s.v.; Forordningen selv vidste da ej heller anden Udvej end at paalægge Kancelliet og Kommercekollegiet indbyrdes at korrespondere om tvivlsomme Tilfælde¹¹⁾.

⁹⁾ Forord. 8. Maj 1829 siger, at der ofte tales om Lyse-, Stivelse-, Sæbe- og andre Fabriker, men vil ikke regne saadanne til Fabriker, da disse Industrier ikke „forudsætter nogen særdeles Samvirken af flere Slags Kunstfærdighed, eller for Resten fordre særdeles Kundskaber og Færdigheder“.

¹⁰⁾ Quartalsberetning for Industriforeningen. VI. Kbh. 1846. S. 131 ff.

¹¹⁾ Hvor vanskeligt det faldt Administrationen selv at finde ud af Bestemmelserne ses af, at Kommercekollegiet 1837 maatte oplyse Frederiksborg Amt om, at Bevilling til Lysestøberi i Købstæderne ikke gaves af dette Kollegium; derimod meddelte det Bevilling til Sæbefabrikation. Kom. Koll. Industrifagets Kopibog. Nr. 400.

Bevillingssystemet kan, som nævnt, betragtes under flere Synsvinkler. Saaledes kan man se paa det som en Indrømmelse til de Krav, Udviklingen stillede, naar man herved tænker paa, at der ved Bevilling kunde gives Borgerne en Ret, der greb ind i Lavenes Privilegier; det mest kendte Exempel herpaa er, at J. B. Dalhoff i 1828 ved kgl. Resolution gjordes til Mester i Guldsmedelavet; forsaavidt var Bevillingssystemet noget, hvorved man rakte Haanden ud til Forsoning mellem Fornuften og en forældet Næringslovgivning¹²⁾. Nogle vilde udlægge det derhen, at Lavssystemet saa meget vel kunde vedblive at bestaa, fordi man ved Bevillinger altid havde Mulighed for at gøre Indgreb i Lavsprivilegierne og dermed sørge for, at den nye Tids Krav kunde imødekommes; andre derimod var tilbøjelige til heraf at slutte, at der da vilde være saa meget større Anledning til at foretage en Ændring i de Principer, hvorpaa Næringslovgivningen hvilede.

Dette Synspunkt maatte særlig komme frem, naar man erindrer, at Bevillingssystemet tillige havde den Opgave at give Adgang til at drive visse Erhverv, altsaa laa paa Linie med Lavsvæsenet og Løsning af Borgerbrev. Men der er den væsentlige Forskel, at, medens enhver, der opfyldte visse generelle Betingelser, havde Ret til at faa Borgerskab og blive optaget i Lav, saa var Bevillingen altid en Naadesakt fra den enevældige Monarks Side¹³⁾. Man var derfor altid underkastet Autoriteternes Skøn i denne Henseende, og for mange kom Bevillingssystemet derfor ogsaa af denne Grund til at staa som noget absurd og meningsløst i en Tid, hvor Frihedsideerne mere og mere kom i Højsædet, og hvor man talte om Borgernes Ret.

Der er næppe Tvivl om, at dette mere teoretiske Syn paa Forholdet mellem den enkelte og Staten har været nok saa stærkt medvirkende til Kravet om Ændringer i Næringslovgivningen som de faktiske Forhold; ti den Omstændighed alene, at man skulde søge Bevilling til industrielle Anlæg o. s. v., kunde i og for sig ikke hindre Fremskridt, naar blot Bevillingerne meddeltes uden større Vanskelighed og var af et saadant Indhold, at Lavenes eller andres Privilegier ikke stillede sig hindrende i Vejen for Industriens Udvikling. Den gængse Opfattelse gaar imidlertid ud paa, at Lavene hindrede Industriens Fremkomst, hvorfor Næringsfriheden indførtes; for at bedømme, om denne Anskuelse er rigtig, maa vi derfor se nærmere paa, under hvilke Forhold Bevillingerne meddeltes, saavel som paa disses materielle Indhold; efter Sagens Natur maa det særlig blive de Bevillinger, der udstedtes gennem Kommercekollegiet, hvormed vi skal beskæftige os.

Hvor almindelig brugt Bevillingssystemet var, kommer bl. a. til Orde i, at Bevillinger væsentlig gaves af Kollegiet ad mandatum efter Skema, der

¹²⁾ Som Bergsøe udtrykker det i Anm. af Otto Müllers Skrift. Fædrelandet 1840. Nr. 201.

¹³⁾ Derfor maatte alle Bevillinger indkaldes til Konfirmation, naar en ny Konge tiltraadte. Kom. Koll. Forest. og Resol. 1840. Nr. 257.

var approberet af Kongen. Søgtes der Bevillinger til Anlæg af nye, hidtil ukendte Virksomheder, maatte disse forelægges Kongen til Resolution; men det skete sædvanlig i den Form, at Kongen godkendte et Skema for Bevillinger paa denne Næring og i Fremtiden overlod Kollegiet at give Bevillinger ad mandatum.

„Schemata“, som Skemaerne kaldtes, approberedes paa stort og smaat; eksempelvis kan vi anføre, at et Skema paa Bevillinger til Driften af mekaniske Værksteder godkendtes 1833¹⁴⁾ og i 1836 et andet paa Bevillinger til Fabrikation af Kasketskygger af lakeret Pap¹⁵⁾. I disse Skema var der ofte indtil 1839 indføjet Toldbegunstigelser o. lign., der generelt tilstodes ved Bevillingens Udstedelse; fra og med dette Aar udelodes imidlertid disse, idet der netop da skete indgribende Ændringer i Finansstyret¹⁶⁾.

Kunde det approberede Skema ikke efter Bogstaven anvendes i det foreliggende Tilfælde, eller søgtes der om yderligere Begunstigelser, maatte Sagen gaa til Kongen. Exempelvis skal anføres, at det Skema, der i 1827 var approberet for Voxdug- og Tapetfabrikanter, indeholdt Toldfrihed paa Lim, Hampeolie og Farver, og derfor ikke kunde anvendes af Kollegiet i 1830, da en Malermester søgte Privilegium paa en Voxdug- og Tapetfabrik.

Ogsaa ændredes lejlighedsvis Skema. Saaledes var der 1813 godkendt et Skema for Bevillinger til Pudder- og Stivelsesfabrikanter, hvorefter disse ikke maatte sælge deres Varer i mindre Partier end 1 Pd.; men i 1825 (18. Januar) gaves Ret til at sælge ogsaa i mindre Partier.

Søgtes Bevilling udstedt uden Gebyr, maatte Sagen forelægges Kongen; først i 1834 faar Kollegiet Ret til at udstede Bevillinger gratis, hvor Billighed talte herfor¹⁷⁾.

Fra omkring 1840 synes den nye Tid at have gjort sig gældende, for saa vidt som man kasserer flere hidtil benyttede Skema. Vi kan anføre, at medens man 1815 havde godkendt Skema paa Vatfabrikation, 1826 paa Presning og Appretering af Landboernes Husflidsfrembringelser og 1828 paa Valkeværker, altsammen paa Landet, bestemmes det nu, at disse Skema ikke for Fremtiden skal benyttes; det meddeltes i denne Forbindelse, at „mange slige Anlæg“ faktisk drives ude paa Landet uden Bevilling, og Kancelliet mente, at der i og for sig ikke var noget, der gjorde, at Bevilling skulde søges paa disse Erhverv; hertil kom det finansielle Hensyn, at Vatbevillinger som oftest søgtes af gamle, fattige Koner, der ikke havde Penge til Gebyret. — Vi kan ogsaa nævne, at man 1839 mente, at Benkogereri var for ringe Næring til Be-

¹⁴⁾ Kom. Koll. Forest. og Resol. 1833. Nr. 108.

¹⁵⁾ Kom. Koll. Forest. og Resol. 1836. Nr. 175. Tidligere givet Bevilling til Kasket-skygger af lakeret Læder, men Udlandet var begyndt at konkurrere med Pap-skygger.

¹⁶⁾ Kom. Koll. Forest. og Resol. 1839. Nr. 12.

¹⁷⁾ Kom. Koll. Forest. og Resol. 1834. Nr. 26.

villing, og i 1845 mente man det samme med Hensyn til Fabrikationen af Begpap til Belægning af Tage¹⁸⁾. Fremdeles kan vi anføre, at der ikke 1837 udstedes Bevilling til at være Tøjfabrikant i Vejle, da Vævning af Lærred der i Byen er fri Næring¹⁹⁾.

Saaledes kan man fra Slutningen af 1830'erne iagttage en mere liberal Tendens ved Udstedelse af Bevillinger, hvad der maaske særlig kom frem i, at det 1840 tillodes Kommercekollegiet²⁰⁾ selv at foretage saadanne Ændringer i de approberede Skema, som efter Omstændighederne maatte anses fornødne, idet flere Skema mulig trængte til at ændres „efter de nuværende Tidsomstændigheder“. Ikke desto mindre holdt man stadig fast ved Grundlaget for Bevillingsvæsenet og fik ogsaa senere nye Skema approberet²¹⁾.

Bevillingen var personlig og overførtes derfor ikke automatisk paa Enken, saaledes som Tilfældet var med Lavenes Mesterskaber. Dette, hævder Otto Müller²²⁾, er forstaaeligt, som Bevillingen i højere Grad baseredes paa den paagældendes personlige Egenskaber end ved Lavene; da Bevillingen ydermere maatte anses som noget exceptionelt, maatte den fortolkes stricte. Dette synes dog nærmest at have været en Formalitet; saaledes ses det, at flere Enker fik Samtykke til Fortsættelse af Mandens Bevilling, og Otto Müller indrømmede da ogsaa, at sædvanligvis fortsætter Enken Mandens Næringsvej uden Paatale fra nogen Side²³⁾. Bemærkelsesværdigt er det da ogsaa, at Kommercekollegiet i 1833²⁴⁾ udtaler, at, om man ikke lod Enke eller Arvinger løse nyt Privilegium, maatte dette føre til, at Fabrikerne solgtes til Spotpris.

Endnu skal nævnes, at der ikke fra Centraladministrationens Side ved Bevillingers Udstedelse toges Hensyn til, om der paa det Sted, hvor Ansøgeren boede, allerede fandtes mange af det paagældende Fag, saaledes som Tilfældet skulde være, naar Amtmændene udstedte Bevillinger til Haandværkeres Nedsættelse paa Landet. Man holdt fast ved, at de Bevillinger, Kommercekollegiet udstedte, selvom det var til Farvere i Skelskør²⁵⁾, var Industri-Bevillinger, hvorfor de paagældende ikke kunde være henvist til at arbejde udelukkende for Kunder i Omegnen.

Ser vi nu nærmere paa Bevillingernes materielle Indhold, kan vi som et

¹⁸⁾ Quartalsberetning for Industriforeningen. VI. Kbh. 1846. S. 171 ff.

¹⁹⁾ Kom. Koll. Industrifagets Kopibog. 1837. Nr. 194.

²⁰⁾ Kom. Koll. Forest. og Resol. 1840. Nr. 257.

²¹⁾ Kom. Koll. Forest. og Resol. 1842. Nr. 53. Skema paa Friktions-Fyrtøjer.

²²⁾ Anf. St. S. 224—25.

²³⁾ Ogsaa i andre Tilfælde dreves Virksomhed uden Bevilling, idet Folk næppe vidste bedre. 1823 oplyses det, at en gammel Soldat i Ribe i flere Aar har tilvirket Snus uden Bevilling hertil, idet han ikke vidste, at en saadan skulde haves. Kom. Koll. Forest. og Resol. 1823. Nr. 24.

²⁴⁾ Forest. og Resol. 1833. Nr. 168.

²⁵⁾ Kom. Koll. Forest. og Resol. 1844. Nr. 18.

klart Exempel paa, hvorledes Bevillingerne kunde begrænse Lavenes Ret-tighed, anføre, at der i 1844²⁶⁾ approberedes Skema paa Bevillinger til Søm-fabrikation ved Maskindrift. Bevillingen skulde gives med den Tilføjelse, at der intet Haandarbejde maatte anvendes paa de af Fabrikanten udklippede eller forfærdigede Søm. Denne Tilføjelse kom til, idet Nagelsmedene mente at have Eneret paa at lave Søm, hvad Administrationen dog ikke vilde aner-kende; de havde kun Eneret paa at lave Søm i Haanden, mente Kollegiet; vilde man derfor hindre andre i fabrikmæssigt at udføre Haandværksar-bejde, vilde man lamme alle industrielle Fremskridt her i Landet; saa meget mærkeligere vilde det være at hindre Søm-Fabriker, som Nagelsmedene i Forvejen var udsat for Konkurrence fra udenlandske Fabriker.

Stor Interesse frembyder den Handelsret, der tilstodes Fabrikerne. Han-delsrettens Omfang var for de enkelte Fag meget forskellig i de første Aar af den heromhandlede Periode; men ved Pl. af 5. Juli 1825 gaves der Fabri-kanter Ret til i Fremtiden at sælge i saavel store som smaa Partier. Sagen kom — betegnende nok for, hvor indviklede Forhold Bevillingssystemet førte med sig — frem ved, at en Grosserer, der havde anlagt et Sæbesyderi efter Bevilling, søgte Tilladelse til at sælge Sæbe i mindre Partier end Ottinger, som Bevillingen lød paa; han følte sine Interesser truet ved, at flere Urte-kræmmere havde anlagt Sæbesyderier, og disse kunde da sælge den tilvir-kede Sæbe i saa smaa Partier, Publikum forlangte; han ønskede derfor Ret til at oprette et Detail-Udsalg. Naturligvis modsatte Magistraten saavel som Urtekræmmerlavet sig denne Udvidelse af Handelsretten, idet det sidste hævdede, at en Fabrikant burde have sin Indkomst af Produktion, ikke af Handel. Da Kommercekollegiet saavel som Kancelliet imidlertid gik ind for Sagen, tillodes det ved den nævnte Plakat af 1825 alle Fabrikanter at sælge deres Varer saavel en-gros som en-detail, idet Fabrikanterne dog kun maatte have ét Udsalgssted; laa Fabriken paa Landet, maatte Udsalgsstedet være i den nærmeste Købstad mod at svare Næringskat heraf²⁷⁾.

Først hermed gaves der en almindelig Regel. Man skulde tro, at den maatte være let forstaaelig; men dette synes ikke Tilfældet. Saaledes forespurgte Urtekræmmerlavet, hvilke Virksomheder der kunde anses som Fabriker, om Lavet ikke skulde underrettes om saadanne Udsalgs Oprettelse, saa at det kunde se, at det ikke var nogen uberettiget, der drev det o. s. v.²⁸⁾. Mange nye Spørgsmaal opstod ogsaa; skulde Detail-Udsalget fra en københavnsk Fa-brik være paa Fabriken, naar en-gros-Udsalget var her, og kunde Fabrikan-ten overdrage sin Udsalgsret til en anden, der ikke iøvrigt var handelsberet-tiget? Dette sidste besvaredes naturligvis derhen, at dette kunde ske, men Fabrikanten kunde da ikke selv holde andet Udsalg.

²⁶⁾ Kom. Koll. Forest. og Resol. 1844. Nr. 45.

²⁷⁾ Fabrikfagets Journal. 1828. Nr. 390. — Kom. Koll. Forest. og Resol. 1825. Nr. 99.

²⁸⁾ Fabrikfagets Journal. 1827. Nr. 827.

Men Reglen om ét Detail-Udsalg i Byen overholdtes ikke i den følgende Tid af Administrationen selv. Saaledes ser man Klædefabrikant Modeweg, der havde sit Udsalg beliggende i en Udkant af Byen, langt ude i Norgesgade (nu Bredgade), i 1828 faa Tilladelse til tillige at oprette et Udsalg midt i Byen for derved at skaffe sig Afsætning for sin betydelige Produktion, c. $\frac{1}{4}$ af det i København tilvirkede Klæde²⁹⁾.

Ligeledes voldte Bestemmelsen om, at Udsalget for Fabriker paa Landet skulde være i den nærmeste Købstad, Vanskeligheder, idet Markedet for de fleste Industrivarer var i København. En københavnsk Klædefabrikant, der i 1830'erne flyttede sin Fabrik ud til Vintre Mølle (mellem Holbæk og Roskilde), androg saaledes om at maatte bevare sit Udsalg i København for derigennem vedblivende at kunne afsætte sine Varer alendis³⁰⁾; en Papirfabrikant, der havde overtaget Maglekilde Mølle i Roskilde, androg om at maatte holde Udsalg, dog kun en-gros i København³¹⁾, og talrige andre Tilfælde kunde anføres. Gennemgaaende stillede man sig velvilligt overfor disse Andragender. Naar man saaledes tillader Oprettelse af Udsalg i København, selvom dette ikke var den nærmeste By, hænger dette maaske sammen med, at Plakaten af 1825, efter Rawerts Anskuelse, var gaaet ud fra, at Fabriker sædvanligvis vilde blive anlagt i Nærheden af Hovedstaden; naar nu Fabrikerne rykkede længere bort, var der derfor god Grund til at give dem Udsalgsret i København trods Plakatens Ord.

Men selvom man saaledes lejlighedsvis, som ved Plakaten af 1825, generaliserede de enkeltvis givne Begunstigelser, gav Bevillingssystemet som saadan Anledning til stadig nye individualiserede Sær-Tilladelser og maatte efter Sagens Natur stadig „administreres“. Havde nogle Fabrikanter faaet en særlig Begunstigelse, kunde man være overbevist om, at ogsaa andre snart søgte herom; i visse Tilfælde var dette Anledning til, at man gav en generel Udvidelse af Begunstigelserne, i andre skete det derimod ikke; efter hele sin Natur og Oprindelse maatte Bevillingssystemet være individualiseret. — I Forbindelse med Handelsretten kan det nævnes som individuelle Begunstigelser, at Fru Danneskjold-Samsøe fik Ret³²⁾ til i samtlige Købstæder i Danmark at holde Udsalg saavel en-gros som en-detail for Holmegaard Glasværk, at J. Chr. Drewsen fik Ret³³⁾ til at holde Oplag og Udsalg af Papir i Køge, og at Instrumentmager J. C. Thiele fik Bevilling³⁴⁾ til at falholde sine Arbejder overalt paa Landet og i Købstæderne; af noget mere generel Art var den Huseringsret, der tildeltes Kobberværker og Fabriker for Leer og Skæreknive, selvom denne bevilgedes i hvert enkelt Tilfælde.

²⁹⁾ D. Kanc. 2. Dep. Registrant 1828. Nr. 863 b.

³⁰⁾ D. Kanc. 2. Dep. Registrant 1836. Nr. 669.

³¹⁾ D. Kanc. 2. Dep. Registrant 1836. Nr. 237.

³²⁾ Kom. Koll. Forest. og Resol. 1826. Nr. 255.

³³⁾ D. Kanc. Visdomsbøger. 1. 31. Okt. 1839.

³⁴⁾ D. Kanc. Visdomsbøger. 1. 4. Maj 1827.

Der var med Hensyn til Handelsretten trods alt dog næppe større Gnidning mellem Fabriker og Lav. Naturligvis kunde det med Rette hævdes — og det synes ogsaa at have været Administrationens principielle Standpunkt før 1825 —, at Fabriker, som „større Anlæg“, havde at sælge en-gros og udelukkende til Detailhandelen. Det var i og for sig et uangribeligt Synspunkt; men da Konjunkturerne forringedes, gjorde man Brud paa Principet og kom ind paa at give Bevilling til Detail-Salg; saa meget naturligere maatte dette være, som Detailhandlere i flere Tilfælde optraadte som Fabrikanter i Kraft af Bevilling og saaledes kunde forene Detailsalg med Fabrikation; i sin Interesse for at fremme Fabrikerne var Regeringen nemlig meget villig til at give Bevilling som Fabrikant, selvom den paagældende Ansøger havde Borger-skab som Detaillist eller maaske endog var Medlem af Lav. Da Fabrikanten imidlertid ikke i Almindelighed kunde blive Detaillist, fordi den væsentligste Detailhandel i en By som København var lavsbunden, betød Bevillingerne til Handelsret blot i adskillige Tilfælde en Ligestillelse, saavel med den Handlende som med Haandværkeren.

Der var imidlertid andre Punkter, der maatte være af lige saa stor Betydning for Industrien som Udsalgsretten; saaledes de Former, hvorunder Arbejdet i Fabrikerne skulde foregaa. Ogsaa paa dette Punkt lempedes bestaaende Regler; interesseret som Staten var i at faa mere Arbejde igang, greb den ogsaa her ind i Lavenes Rettigheder, naar nogen kom og vilde sætte Kapital i et Anlæg, blive Entrepreneur, som det sædvanlig hed; nogen teknisk Færdighed var vedkommende sjældent i Besiddelse af, om han da ikke forud undtagelsesvis var Lavsmester og dog søgte Bevilling. Almindeligt gaves Bevillingen da paa Betingelse af, at Entreprenuren lod Fabriken bestyre af en Mester eller Mestersvend³⁵⁾, om dens Arbejdsomraade faldt indenfor lavsbunden Næring. Iøvrigt er det vanskeligt nu at finde de Principer, der i denne Henseende blev ledende for Administrationen; her skal det dog forsøges at drage enkelte karakteristiske Afgørelser frem.

Ud fra det ovenfor sagte, at bl. a. Fabrik-Industrien i dette Ords moderne Betydning baseredes paa Bevilling, kan det ikke undre, at det at bygge Maskiner, at være Jernstøber, at lave Instrumenter, o. s. v., kort sagt alle de Fag, der saa at sige var med til at skabe den ny Tid, aldrig var i Lav³⁶⁾.

³⁵⁾ Naar en Mestersvend skulde antages, skulde Fabrikdirektøren forinden overbevise sig om hans Dygtighed indenfor Faget.

³⁶⁾ Det er derfor ikke saa mærkeligt, som C. Nyrop: Et Stykke dansk Haandværks- og Fabrikshistorie. Slægterne Gamst og Caspersen. Museum. II. Kbh. 1892. S. 192 mener, at Maskinbyggere som v. Würden ikke var Mester i Lav. N. slutter videre: „Fra Maskinindustriens første Begyndelse har den paa mere end en Maade staaet som en fjendtlig Magt overfor Lavsvæsenet, og dens senere vældige Udbredelse har væsentlig bidraget til, at det tilsidst helt maatte falde“. Dette er næppe rigtigt; Maskinbygningen kunde udvikle sig uafhængig af Lavene, taget under Armene af Regeringen, og det vil sikkert fremgaa af den følgende Udvikling, at det

De fleste af disse Fag var saa unge, at de var kommet til, efter at Regeringen var ophørt at skabe nye Lav, og med den Indstilling og Respekt, Administrationen havde for alt, hvad der hed Maskiner, i dette Tidsrum, hvor Englands Verdensmagt gennem Industriens Udvikling mere og mere skabtes, vil det forstaas, at man, saasnt der søgtes Bevillinger til Maskinindustri og Fabrikation af „mekaniske Arbejder“, stillede sig saa kulant, som det var muligt – var det mon ikke denne Ansøger, der skulde komme til at betegne Gennembrudet her i Landet, der skulde gøre os uafhængige af Uds mugling af Maskiner fra England?

Følgen var da ogsaa, at der ikke lagdes Hindringer i Vejen for Anlæg af Maskinfabriker. Det var som Regel Folk, der havde arbejdet paa Maskinværksteder herhjemme eller i Udlandet, der søgte Bevilling som Mecanici, og det er en fast Regel, at det samtidig tillodes dem selv at holde Lavssvende. Disse Mekanikere skulde godtgøre overfor Magistraten at være i Besiddelse af det fornødne Kendskab til Faget, hvad da sædvanlig skete ved Attester fra Værksteder i Udlandet og herhjemme fra.

Bevillingerne til Mekanikere formedes lidt forskelligt; saaledes faar 1816 Mekaniker Peter Kretz Bevilling til Forfærdigelse af alle Maskiner, medens Ole Johs. Winstrup maatte forfærdige Agerdyrkningsredskaber og mekaniske Instrumenter, men 1818 faar en Mand Bevilling paa at fabrikere alle til det mekaniske Fag hørende Maskiner og Værktøj³⁷⁾ – alle kan de vel sammenfattes under Maskinværksteder, og alle Maskinfabrikanter fik samtidig Tilladelse til at holde de fornødne Professionister³⁸⁾. – Respekten for Maskiner viser sig ogsaa i, at det er saare nemt for Haandværkerne ude paa Landet, der vil fremstille Landbrugsmaskiner, at faa Bevilling til selv at holde andre Haandværkere, saaledes som Tømrere til at holde Smedesvende³⁹⁾, o. lign.

Overfor det nær beslægtede Fag, Jernstøberi, fulgte man derimod en anden Praxis, idet man vel i Begyndelsen gav Bevilling til at holde Professionister i Jernstøberiet, men snart efter forlangte, at Mestre skulde holdes. Exempel paa det første har man i den Bevilling, der 1811 tildeltes Meldahl, medens Bevillingerne efter 1820 krævede, at der skulde holdes Mestre. At Jernstøberier saavel som andre Fabriker havde Lov at beskæftige ikke-faglærte Arbejdere eller tillærte Arbejdere, siger sig selv; det maatte jo ogsaa Lavene selv, naar særlig Indsigt ikke krævedes. Det var med den faglærte eller udspecialiserede Arbejdskraft, der var knyttet til Lav, Vanskelighederne opstod; Jernstøberer skulde benytte Snedkere til Modelarbejde og

i hvert Fald ikke her i Landet var Maskinen, der bragte Lavsvæsenet til at forsvinde.

³⁷⁾ o. s. v. D. Kanc. Visdomsbøger. Nr. 1. 1730—1848.

³⁸⁾ Disse var Arbejdere til Smede-, Støbe- og Træarbejde.

³⁹⁾ Se f. Eks. D. Kanc. 2. Dep. Registrant. 1823. Nr. 841 og 1842. Nr. 718.

Smede til Afpudsning og Færdiggørelse af de støbte Ting, medens selve Støbningen, der var Jernstøberens eget Felt, kunde foregaa ved ufaglært Arbejdskraft; der forlangtes derfor ej heller noget Bevis eller aflagt Prøve for at opnaa Bevilling til Jernstøberi. Dette Forhold maatte selvsagt i Længden blive uholdbart, saa meget mere som man i 1830'erne, da Anlæg af Jernstøberier i Købstæderne begyndte, ofte gav disse Bevillinger med Ret til at holde Professionister⁴⁰⁾); dette blev saa meget mere stødende, som flere af Provinsens Jernstøbere havde faaet deres Uddannelse paa københavnske Støberier; Allerup, der grundlagde det kendte Støberi i Odense, havde saaledes været Modelsnedker paa et københavnsk Jernstøberi, medens andre havde staaet i Lære i selve Støberiet⁴¹⁾).

Da Jernstøberne omkring 1840 begyndte at bygge Dampmaskiner, blev Forholdet endnu mere grelt; havde de taget Bevilling som Mekanikere, hvad der kunde have været naturligt, som Maskinbygning blev af Vigtighed for dem, skulde de ikke have holdt Mestre; men nu lød engang deres Bevilling paa Jernstøberi, og derfor maatte Flertallet af dem holde Mestre. Det var vel ikke saa, at Maskinbygning da var blevet den vigtigste Forretning for Jernstøberne, men alligevel maatte det synes ejendommeligt, at de, naar de var beskæftiget hermed, havde at holde de sædvanlige Mestre, men Mekanikerne derimod ikke. De Bevillinger, der forlangte, at Mestre skulde holdes, lød paa, at Jernstøberne til Støberiets Drift skulde holde „de fornødne Mestre og Arbejdere“, hvad der i Anledning af en Politiretssag 1832 af Kommercekollegiet fortolkedes derhen, at Jernstøberne ikke kunde holde Smedesvende uden ogsaa at holde en Smedemester. I det hele syntes det særlig at have været Smedelavet, der var aggressivt, som Jernstøberierne voxede op. Da Sagen rejstes 1843⁴²⁾), ser man, at flere Støberier holdt Snedkere, Trædrejere og andre lavsbundne Haandværkere uden Indsigelse fra Lavene; en enkelt, Jernstøber Løwener, var i den heldige Situation, at hans Moder var Enke efter en Lavs-Snedkermester, saa at han kunde bruge sin Moders Navn. Almindeligvis arrangerede man sig saaledes, at man fik en gammel Mester eller Mesters Enke til mod et ringe Honorar at optræde som Mester, saa at Formaliteterne kunde være i Orden, medens Jernstøberen selv ledede de Svende, han saaledes fik gennem Mesteren. Men dette tilfredsstillede ikke Smedelavet; det forlangte, hævder Jernstøber Lunde, at Mesteren selv skulde lede Svendenes Arbejde. I saa Fald blev den økonomiske Byrde stor, og kun faa Støberier kunde bære den.

Da Sagen forelagdes Magistraten, kom dennes Flertal med en Udtalelse, der godt belyser de Synspunkter, der laa bag Kravet om Mestres Holdelse.

⁴⁰⁾ Jfr. D. Kanc. 3 . Dep. Brevbog. 1843. Nr. 4679. Her omtales en Sag fra Svendborg, hvor Bevilling til at holde Professionister ikke var givet.

⁴¹⁾ (H. St. Holbech:) M. I. Allerups Efterfølger. 1836—1936. Odense 1936.

⁴²⁾ D. Kanc. 2. Dep. Registrant 1844. Nr. 540.

Efter de gældende Regler, siger Magistraten, paahviler det almindeligt „den, der som Entrepreneur forundes Adgang til at anlægge en eller anden Fabrique, hvis Virksomhed gaaer ud paa en haandværksmæssig Bedrivt, at lade denne bestyre ved en berettiget Mester, saaledes ere selv de Interessenter i Laugene, der ved dertil forundt Bevilling, indrømmes Ret til et Etablissement for Arbejder, hvis enkelte Data henhøre under forskjellige Professioner, underkastede den samme Betingelse med Hensyn til de Gjenstande, som ligge udenfor den Paagjeldendes egen Laugsret“. C.N.David, der da var Raadmand, hævdede derimod i sit Votum, at for de Snedkere og Smede, der arbejdede i Støberierne, var der ikke Tale om, at de udførte nogen selvstændig Del af den hele Produktion, som ved Bygninger, men at de virkede sammen; naar man derfor forlangte Mester eller Mestersvend paa Støberiet, blev disse Haandværkere formelt afhængige af Mesteren, ikke af den, der iedede hele Bedriften. Lederen kunde ikke antage de Svende, han behøvede, men maatte tage dem, Mesteren sendte ham, og dette var af Vigtighed, idet Haandværkerne i disse nye Brancher specialiseredes; en Modelsnedker maatte have særlige Egenskaber og særlig Viden, som ikke enhver Snedkersvend besad — han maatte, som Løwener sagde, „vide, hvorledes enhver Ting formes og ikkun kan formes i Sand“.

Ved kgl. Resolution af 30. August 1844 gaves der da de københavnske Jernstøberier Tilladelse til uden Mestre i Fagene at holde de til Støbning, Bearbejdelse og Forædling af deres Fabrikata fornødne Svende.

Naar Magistraten i den nylig citerede Udtalelse hævder, at man ogsaa havde forlangt, at en Lavsmester skulde holde Mestre af andre Fag, om han vilde fabrikere en Vare, der delvis hørte under andre Fag, er dette naturligvis rigtigt; men man havde dog gjort en Undtagelse herfra, nemlig med Hensyn til Vognfabriker. Det er ganske interessant at se, hvorledes man var kommet ind herpaa.

Ved Reskript af 13. Juli 1798 til Københavns Magistrat⁴³⁾ havde Købmanden Peder Eriksen (Blacks Enke & Co.) faaet Tilladelse til at anlægge en Vognfabrik og drive den „ubesværet og upaatalt“ af Lavene, dog med Forpligtelse til at antage til Oplæring i Faget 3—4 indfødte Drengene. Ansøgeren havde motiveret sit Andragende med, at han — i Ly af en Toldbeskyttelse paa 25 pCt. — haabede at blive i Stand til at levere lige saa gode og billige Vogne som de fra England indførte. Aabenbart betragtede man disse engelske Vogne som en ganske ny Produktion, hvortil der nødvendigvis maatte kræves engelske Arbejdere. At Magistratens Flertal saavel som Lavene var imod Bevillingen, siger sig selv; det hævdedes, at de „til Karethers Forfærdigelse henhørende Haandværkere have i de senere Aaringer saa fortrinligen udmærket sig ved got Arbejde“, at Malerne havde indrettet sig paa at modtage saa-

⁴³⁾ Sjæll. Register. 1798. Nr. 867.

danne Vogne hjemme hos sig til Maling og Lakering o. s. fr. Smedelavet var tilmed bange for at faa engelske Smede herind; de passede kun daarligt ind i Lavssystemet, hvad man havde erfaret gennem de to engelske Smede, som allerede var her i Landet, deraf en paa Orlogsværftet; de rettede sig ikke efter Lavsreglerne, tog ikke Svende fra Herberget m. m.

Man vil lægge Mærke til, at Bevillingen i 1798 gaves til Anlæg af en Vognfabrik, ikke specielt til en Fabrik af engelske Vogne. Om man siden hen har følt sig bundet af dette Tilfælde eller ej, skal ikke kunne siges, men man fortsatte dog med Bevillinger til Vognfabriker med Ret til at holde Professionister, ogsaa naar det drejede sig om en Haandværksmester indenfor et af de herhen hørende Fag. Som Exempel kan man anføre, at 1826 søgte en Hjul- og Karetmager Bevilling til Vognfabrik⁴⁴⁾. Ansøgeren nævner, at Folk bestilte hele Vognen hos ham; han havde hidtil ladet den Del af Arbejdet, han ikke selv maatte udføre, gaa videre til andre Fag; nu ønskede han at fabrikere hele Vognen. — Da man forespurgte de andre medvirkende Fag, fremhævede disse naturligvis, hvor vigtige netop de var, og at Ansøgeren ikke kunde have noget Kendskab til dem; Smedene mente, at Ansøgeren i selve sin Ansøgning viste Ukendskab til Bommene og Fjedrene; Malerlavet mente, at saadanne Fabriker blot fremleste Fuskere o. s. v. Trods alt gaves Bevilling uden Forpligtelse til at holde Mestre, men med Paalæg om at antage og lade oplære 3—4 indfødte Drengene.

Man vil se, at det saaledes ikke i alle Tilfælde passer, hvad Magistraten hævdede var almengyldigt. Her var et nyt Fag i Færd med at danne sig paa tværs af Lavene, ligesom noget lignende ogsaa kan hævdes om Jernstøbnin-gen. Under den bestaaende Lavsordning var dette vanskeligt, men det var altsaa dog muligt.

Selv ikke, naar udenforstaaende som Entreprenører havde faaet Bevilling til at anlægge og drive Fabrik mod at holde Mester eller en „udlært og prøvet Mestersvend“, d. v. s. en Svend, der havde gjort Mesterstykke og overfor Fabrikdirektøren havde godtgjort sin Duelighed, blev Bevillingens Betingelse altid overholdt. 1850 klager saaledes Tøjmagerlavet over, at ingen af Tøjfabrikanterne holder Mestersvend⁴⁵⁾.

Ligeledes kan det anføres, at Tobaksfabrikerne, der i Overensstemmelse med Forord. af 14. Juni 1786 skulde holde Mestre, ikke altid overholdt dette Paabud. Saaledes ser man, at 3 Fabriker i Ringkøbing 1828⁴⁶⁾ faar Tilladelse til vedblivende at drives, uden at Bestyrerne skal gøre Mesterstykke, ligesom 1840 en Tobaksfabrik i Ribe og en i Varde bliver fritaget for at holde Lavs-

⁴⁴⁾ Bevilling 9. Februar 1827. D. Kanc. 2. Dep. Registrant. Nr. 119. — Ansøgning fra Malermester om Vognfabrik. D. Kanc. 2. Dep. Registrant. 1824. Nr. 1225 og Nr. 1364.

⁴⁵⁾ Indenrigsministeriet. 1. Dep. Journal 1850. Nr. 402.

⁴⁶⁾ Kom. Koll. Forest. og Resol. 1828. Nr. 111.

mester, som det synes, under Trykket af Konkurrencen fra Hertugdømmerne, hvorfra Indførelsen ved Begyndelsen af 1839 var blevet lettet, og hvor man blot forlangte, at en udlært Svend skulde lede Fabriken⁴⁷⁾.

Det er forstaaeligt, at Kommercekollegiet under disse Forhold stærkt urgerede Nødvendigheden af en Ændring af den bestaaende Lovgivning, men da saavel Lavet som Magistraten i København satte sig imod, og Kancelliet var betænkeligt, skete der ingen Forandring. Saa meget ejendommeliggere er den Holdning, der indtoges overfor de vestjyske Tobaksfabriker, som man faa Aar i Forvejen⁴⁸⁾ havde nægtet en Tobaksfabrikant i Helsingør Fritagelse for at holde Mester; men her var det Tobaksspinderlavet i København, der var Klageren, idet det vel følte Konkurrencen.

Medens saaledes i enkelte Fag og i enkelte Tilfælde Bevilling gaves med Ret til at holde de nødvendige Professionister, altsaa Fritagelse for at holde Mestre, forlangtes dette som almindelig Regel; i nogle Fag kunde man nøjes med en udlært Svend; dette var Tilfældet i Garverier, Handskefabriker og flere. Fremdeles kan det nævnes, at Entrepreneurer og Lav i nogle Fag synes at have staaet mindre skarpt overfor hinanden end i andre. En Klædefabrikant, hvis Virksomhed, der tidligere havde været den største i Landet, gik saa stærkt tilbage, at han ikke mere havde Raad til at holde Mester, aflagde 1823 Svendeprov og optoges i 1825 i Dugmagerlavet. I Klæde- og Tøjfabriker krævedes sædvanligt kun en udlært Svend, ligesom i disse Fabriklav Entrepreneurer kunde vælges til Oldermænd, om de havde de fornødne Kundskaber og var villige hertil⁴⁹⁾.

Hvor byrdefuld for Industrien var nu Forpligtelsen til at holde Mester? Det maa sikkert have været ret forskelligt indenfor de enkelte Fag, alt efter Fagets Kaar. Otto Müller⁵⁰⁾ hævder ganske vist i Almindelighed, at det kun var Mestre, det var gaaet tilbage for paa Grund af Uduelighed eller lign., Entrepreneurerne kunde faa; „naar hertil lægges de Hindringer, som fra Laugets Side gjøres den Mester, der modtager saadant Engagement, bliver alene af den Grund Bevillingen ikke sjældent aldeles ubrugbar for Indehaveren“. Det er lignende Toner, der lyder 1837, da Tobaksfabrikanten i Helsingør søger om Fritagelse for at holde Mester. Først henvises der til, at der i dette Fag beskæftiges særlig mange Børn, Fruentimmer og gamle Mænd (444, hvoraf 121 arbejdsføre, 184 gamle og 139 Børn), saa at de ikke-faglærtes Tal er stort i Forhold til de faglærte; dette Argument bruges for, at Mester ikke behøves. Videre hedder det, at det er meget byrdefuldt for Fabrikanten

⁴⁷⁾ Kom. Koll. Forest. og Resol. 1840. Nr. 107.

⁴⁸⁾ Kom. Koll. Industrifagets Kopibog. 1837. Nr. 295 og Nr. 577.

⁴⁹⁾ Kom. Koll. Forest. og Resol. 1825. Nr. 15 med kgl. Resol. af 24 Aug. — For Klædefabrikant-Entrepreneurer 9. Maj 1812. Jfr. II. S. 181.

⁵⁰⁾ Ann. af A. F. Bergsøe: Om Laugsvæsen og Næringsfrihed. Fædrelandet 1840. Nr. 150.

at holde Mestrene, idet disse almindeligvis er Familieforsørgere, og de dygtigere af dem arbejder for egen Regning, om der ikke bydes dem meget gode Kaar. Som oftest er det kun forarmede, uduelige, gamle eller svage Mestrene, Entreprenuerne faar; hertil kommer, at Fabrikanterne og deres Mestrene udsættes for Chikane og Brødnid, hvorfor det anbefaledes, at Kravet om Mestrene skulde bortfalde.

Ogsaa indenfor andre Fag faar man det Indtryk, at Fabrikanten, der skulde holde Mestrene, arrangerede sig med en gammel eller svagelig Mester, saa at det nærmest blev en Formssag at holde Mestrene, naar vel at mærke det paagældende Fag ikke var i Fremgang, idet Mesterens Salær sikkert da er steget. Man ser endog, at Snedkernes Oldemand 1837 intet havde imod, at et Jernstøberi holdt Snedkersvende uden at holde Mestrene, naar blot de paagældende Svende ikke udførte andet Snedkerarbejde⁵¹⁾.

Den almindelige Regel, at lavsbundne Svende kun kunde benyttes gennem en Mester i Faget, gjaldt naturligvis ogsaa, naar Handlende og andre skulde benytte saadanne. Men ogsaa i disse Tilfælde var Reglen vanskelig gennemførlig. Saaledes klages der 1823 over⁵²⁾, at Hørkræmmere, Sæbesydere, Grosserere og flere andre tog Bødkersvende i deres Tjeneste uden om Mestrene; i dette Fag var Reglen tilmed vanskelig at overholde, da Bødkerne i Søetaten var berettiget til at bruge deres Profession paa egen Haand, ligesom det forholdsvis let lod sig arrangere, at Svendene optraadte som Tyende hos Fabrikanten og arbejdede for Kost og Ugeløn. Da Hambro & Søn i 1830'erne anlagde en Dampmølle og et Salteri, fik Firmaet Tilladelse til at opføre og drive Anlægget med Professionister uden Mestrene — vel nok den mest vidtgaaende Bevilling, der paa dette Omraade blev givet. Følgen var, at der her kunde holdes Bødkersvende uden om Lavet, og at Virksomheden ogsaa paa dette Omraade dreves ved Maskinkraft.

Som Tiden gik, frafaldtes imidlertid Kravet om at holde Mestrene mere og mere⁵³⁾. Det vil ogsaa forstaas, at Lavene vanskelig lod sig opretholde, som Udspecialisering indenfor Faget gennem Fremkomsten af Fabrikerne tog Fart.

Naar der nu saaledes gaves Fabrikanten eller Entreprenueren Ret til at beskæftige Svende uden om Lavene, kan man spørge, om dermed Lavenes Privilegier paa dette Omraade praktisk talt var ophævet; det var dog ingenlunde Tilfældet. Alene Mestrene kunde ind- og udskrive Drengene ved Lavene, og dette betød i Praxis, at kun den Fabrikant, der holdt Mestrene, kunde holde Drengene. Vel kunde f. Ex. en Jernstøber oplære Drengene i Støberiet, men

⁵¹⁾ Kom. Koll. Industrifagets Kopibog. 1837. Nr. 531.

⁵²⁾ Div. Sager vedr. Bødkerlavet. Landsarkivet.

⁵³⁾ Sjæll. Jærnbaneselskab fik saaledes Bevilling til at beskæftige Haandværkere uden Hensyn til Lavene. D. Kanc. Visdomsbøger Nr. 1. 8. Sept. 1845. — Ved Anlæg af Vandværker og Gasværker ligeledes.

selvom han havde Lov at holde Modelsnedkere og Smede uden Mestre, kunde Lærlinge ikke oplæres til Snedkere og Smede; i og for sig kunde Lærlinge meget vel holdes uden Mester, idet Indskrivningen i Lavet, som nedenfor skal vises, ikke behøvede at finde Sted, før Svendestykket skulde gøres; men i Praxis var efter alt at dømme Forholdet et andet, idet Mestrene maatte anse Fabrikens specielle Uddannelse som en ringe Uddannelse indenfor Faget, og enhver Mester vilde sikkert lade Lærlinge, der havde staaet i Lære paa Fabrik, gennemgaa længere Uddannelsestid siden hen, før Udskrivning af Lavet kunde ske. Betegnende er da ogsaa en Klage fra et Jernstøberi over, at, om Mesteren forlod Værkstedet, forlod Lærlingene det ogsaa⁵⁴⁾.

Den Fordel, Lærlinges Oplæring kunde være for en Fabrikant, kunde derfor vanskelig tænkes at tilfalde ham. Den naturlige Konsekvens heraf drager en Jernstøber 1844⁵⁵⁾, da han ogsaa i denne Henseende søger om at ligestilles med Lavsmestre, men at indrømme Fabrikerne Ret til at ind- og udskrive Lærlinge af Lavene var et saa radikalt Skridt, at Regeringen ikke vilde gaa med hertil.

Et andet Spørgsmaal, der laa nær op ad det her omhandlede, var, hvorvidt en Fabrikant selv maatte holde de nødvendige Professionister til at vedligeholde, forbedre og forfærdige sine Maskiner, altsaa f. Ex. hvorvidt en Klædefabrikant maatte have Smede- og Snedkersvende til at istandsætte og vedligeholde de forskellige Maskiner, Væve, Vaske-, Rulle-, Overskære-Maskiner etc.; en saadan Bevilling, der dog kun kunde være af Interesse for de store Virksomheder, var i sin Tid givet den saakaldte Manchester-Fabrik. Ogsaa her vil det ses, at der var Tale om et Special-Arbejde, som ingen af de almindelige Lavsmestre kunde være fortrolig med, saa meget mere som adskillige Maskiner købtes i Udlandet. Naar man havde tilladt Maskinværkstederne at gaa uden om Lavene, faldt det i og for sig naturligt at tillade Fabrikanter paa andre Felter det samme; anderledes havde det været, om Maskinbyggeriet havde udgjort et Lav, men dette var, som nævnt, ikke Tilfældet, og derfor kunde man ej heller sige, at Lavsinteressen krænkedes. Tilladelsen gaves efter Ansøgning⁵⁶⁾; nogen generel Bestemmelse ses derimod ikke at være truffet.

Paa samme Linie som de nævnte Begunstigelser ligger den Ret, der 1831 gaves Polyteknisk Læreanstalt⁵⁷⁾ til at have Udsalg af de Arbejder og Produkter, der i Følge Anstaltens Formaal forfærdigedes i dens Værksteder og kemiske Laboratorier og til at holde de til Læreanstaltens Tarv fornødne Haandværkssvende; det var dog ikke Hensigten, at denne Handelsret skulde

⁵⁴⁾ C. Aug. Heegaards Bemærkning paa Fabrikslisterne 1840.

⁵⁵⁾ D. Kanc. 2. Dep. Registrant. 1844. Nr. 540.

⁵⁶⁾ Se f. Ex. Modewegs Ansøgning. D. Kanc. 2. Dep. Registrant 1829. Nr. 161. — Tøjfabrikant Salomonsens Ansøgning. D. Kanc. 2. Dep. Registrant 1844. Nr. 543.

⁵⁷⁾ D. Kanc. 2. Dep. Registrant 1831. Nr. 312.

have større Omfang; der skulde ikke holdes Butik, og Salget skulde kunne paa visse Ugedage ved Henvendelse til Læreanstaltens Personale.

Ogsaa paa anden Maade gjordes der Undtagelser for Fabrikanlægs Vedkommende, forsaavidt som der gaves Fabriker, der var beliggende paa mere afsides Steder, selv paa Københavns Grund, Tilladelse til at oprette Markettenderi. Et saadant Privilegium havde den gamle Manchester-Fabrik, og man ser, hvorledes Strømpfabrikant Warburg, der havde til Huse i en Del af denne gamle Fabrik, fortsatte med at holde Markettenderi, hvor Arbejdere paa Fabrikken kunde faa saavel varm som kold Spise, Brød, Ost og Smør samt Drikkevarer til billige Priser. Warburg havde antaget og lønede en Mand til at forestaa Udsalget. Han oplyser, at Tallet paa Arbejdere med deres Familier var 114, men at Høkerkorporationen nu var begyndt at røre paa sig, hvorfor han søger formelt om Tilladelse; den gives ham paa Betingelse af, at Arbejderne ikke maatte være underkastet nogen Tvang til at foretage deres Indkøb her⁵⁶⁾. Ganske tilsvarende Bevillinger gaves andre Fabriker⁵⁷⁾.

Endnu skal det nævnes, hvad der i mange Tilfælde var af Betydning for Industrien, at Kongen villigt gennem Rentekammeret fritog for Brugen af stemplet Papir, naar Aktieselskab skulde stiftes, naar Industriforeningen vilde oprette Kredit- og Laanekasse⁶⁰⁾ o. s. fr.

Man vil af ovenanførte forstaa, at Bevillingsvæsenet overordentlig vanskeligt lod sig administrere; Gang paa Gang stødte man paa velerhvervede Rettigheder, som naar den fra den merkantile Industriforening velkendte Groserer H. L. Danchell 1836 søger Bevilling til at fortsætte den af hans Svigerfader, Malermester Hambro grundlagte Fabrik for Voxdug, olietrykte Gulvtæpper, lakeret Læder, lakerede Hatte o. s. v.; Hattemagerne var saaledes imod, at Dancheil selv fik Tilladelse til at fabrikere Filten til de lakerede Hatte.

Man vil ogsaa have forstaaet, at Bevillingsvæsenet havde taget et meget stort Omfang. Mindst var det for Rentekammeret, der væsentlig indskrænkede sig til Møller o. lign. Det ses⁶¹⁾, at der herigennem i Tiden 1816—48 udstedtes 474 Bevillinger til Møller i Landdistrikterne og 636 Bevillinger til Grubbeværker og Perlegrynsmøller; Bevillingerne til Grynsmøller i København gik ogsaa gennem Rentekammeret af Hensyn til Konsumtionsafgiften (jfr. Forord. 3. Juni 1825). Desuden udstedtes enkelte andre Bevillinger (Brænderier, Skalkværn og Melkværn), men disse er saa faa i Tal, at de er

⁵⁶⁾ D. Kanc. 2. Dep. Registrant 1834. Nr. 179.

⁵⁷⁾ D. Kanc. 2. Dep. Registrant 1843. Nr. 449. — Se om Holmegaard Glasværk nedenfor.

⁶⁰⁾ Rentekammerets Expeditionskontor. 19. Juni 1844. Nr. 207.

⁶¹⁾ Fortegnelse over de Expeditioner, som ere udfærdigede igjennem Rentekammeret og af Hans Majestæt underskrevne.

betydningsløse i denne Sammenhæng. Ialt udstedtes saaledes gennem Rentekammeret 1816—48 over 1 000 Bevillinger.

I de samme Aar udstedtes gennem Danske Kancelli 635 Bevillinger, hvoraf 438 for København, 128 for Øernes og 11 for Jyllands Købstæder, medens 58 gaves til Virksomheder i Landdistrikterne. Da Haandværk hørte ind under Kancelliet, vedrører dets Bevillinger ikke os; de gik fortrinsvis ud paa Bevillinger til at indtræde i Lav, naar disses almindelige Regler ikke kunde komme til Anvendelse paa det foreliggende Tilfælde ell. lign. Men ved Siden heraf gav Kancelliet Bevillinger til at drive Bogtrykkerier, til at drive Melmøller i Købstæderne, til at anlægge Dampmaskiner, om Bevilling hertil søgtes, o. lign.; disse sidste Bevillinger hørte under Kancelliet som Følge af, at Politi og Brandvæsen hørte ind herunder⁶²⁾.

Endnu talrigere var de gennem Kommercekollegiet udstedte Bevillinger, idet de i de samme Aar, 1816—48, udgjorde godt 2 100, saa at der i de nævnte 33 Aar af Centraladministrationen udstedtes godt 3 700 Bevillinger til Næringsbrug. Med 1849 gaar Udstedelsen af Bevillinger til Erhverv over til Indenrigsministeriet; de fortsætter den Stigning, som allerede 1840'erne kunde opvise; alene 1851 meddeltes der saaledes 194 Bevillinger, medens der i Aarene 1849—61 ialt udstedtes over 1 557 Bevillinger, altsaa omtrent halvt saa mange som i de foregaaende 33 Aar⁶³⁾.

Mange af disse Bevillinger blev sikkert ikke benyttede; Bevillingerne udstedtes, naar Folk søgte herom, uden Hensyntagen til det fornuftige i Ansøgningen. Eksempelvis kan nævnes, at i 1830 søgte en Mand Kommercekollegiet om at faa 3 000 Rbd. til Laans til Oprettelse af en Papirfabrik, der skulde drives med Vindkraft ligesom i Holland. Kollegiet var ganske klar over, at en saadan Mølle ikke kunde konkurrere med Nymølle og Strandmøllen, men, tilføjes det, Bevillingen hertil skal Manden have, om han søger⁶⁴⁾. — Vi kan ogsaa nævne, at, da en Bevilling ikke kunde benyttes paa Grund af Kapitalmangel, søgte Bevillingshaveren det erlagte Gebyr paa 16 Rbd. Sølv tilbagebetalt; Kollegiet indstillede, at dette nægtedes, idet man frygtede, at en Tilbagebetaling vilde fremkalde mange lignende Ansøgninger⁶⁵⁾.

Da Bevillinger til Næringsbrug 1849 samledes i Indenrigsministeriet, betød dette i mange Henseender en Forenkling i Administrationen, men en Ændring i de tilgrundliggende Principer skete ikke.

For at faa et Indtryk af, hvilken Rolle Bevillingsvæsenet spillede i Næ-

⁶²⁾ Se nærmere D. Kancelli. Adskillige Bestillinger.

⁶³⁾ Hvorledes disse Bevillinger gennem Kommercekollegiet fordelte sig paa Tid og enkelte Fag fremgaar af Bilaget bag i Bogen.

⁶⁴⁾ Kom. Koll. Forest. og Resol. 1830. Nr. 293. — 1840 gaves der Bevilling paa 15 Landbrænderier, men kun 5 heraf var kommet i Drift inden 1 Aars Forløb. Kom. Koll. Forest. og Resol. 1841. Nr. 144.

⁶⁵⁾ Kom. Koll. Forest. og Resol. 1827. Nr. 46.

ringslovgivningen, burde man imidlertid medtage Tallet paa de Bevillinger, der udstedtes af Amtmændene som Bevillinger til at nedsætte sig som Fri-mester i Købstæder, til at nedsætte sig som Haandværker paa Landet o. s. v.; man vilde først da se, hvor omfattende Bevillingsvæsenet var, og ogsaa hvor vanskeligt det var at administrere. Amtmændene skulde saaledes ved Bevil-lingers Meddelelse f. Ex. tage Hensyn til, hvorvidt der det paagældende Sted var Brug for flere Haandværkere, eller om Befolkningen paa det paagæl-dende Sted ikke uden større Ulejlighed kunde benytte Købstadens Haand-værkere; i denne Henseende var deres Afgørelser stadig Genstand for Kritik fra Købstædernes Side.

Ogsaa Centraladministrationen faldt det, som set, vanskeligt at admini-strere Bevillingssystemet, som det økonomiske Liv antog nye Faser. Vi har desuden set, hvorledes dets mange varierende Bestemmelser næppe altid overholdtes, bedst vel i Hovedstaden, hvor Lavene passede paa, at Bevillings-haveren ikke gik videre, end hans Bevilling lød paa.

Den røde Traad gennem Bevillingssystemet var, at det nye ikke skulde hindres af den bestaaende Ret, særlig Lavsordningen, og man kan utvivlsomt sige, at gennem Bevillingssystemet havde Lavsvæsenet i de heromhandlede Aartier mistet sine væsentligste Ulemper, saa at det langtfra havde den stive Karakter, som det i enkelte Lande endnu havde bibeholdt. Man tør sikkert g.ve Otto Müller Ret, naar han siger ⁶⁶⁾, at de Tilfælde ikke er mange, hvor en gavnlig Industri er hindret i at komme frem eller ikke har faaet Lov at ud-vikle sig af Mangel paa Dispensationer fra det offentlige. Det er derfor næppe rigtigt at sige, at Lavene hindrede Industriens Fremkomst, hvorfor Nærings-friheden kom, eller hævde, at Industrien sprængte Lavene ell. lign.⁶⁷⁾.

Vi har imidlertid ovenfor anført, at Otto Müller ogsaa tillægger Bevillings-væsenet en selvstændig Betydning, d. v. s. som et Led af hele Næringslovgiv-ningen, og som saadan indskrænkede det Næringsfriheden, idet Bevilling skulde søges eller i Praxis blev søgt. Det er i denne Side af Bevillingssyste-met, man maa finde Aarsagen til Kravene om Ændringer i Næringslovgiv-ningen; Bevillingssystemet byggede paa, at Bevillingen var en Naadesakt, ikke en Ret for Borgerne til at drive Næring, og derfor lod hele dette System sig vanskeligt forene med de nye Begreber om Borger-Rettigheder, som kom frem; hvor liberalt Systemet saa ogsaa praktiseredes, lod dets Grundidé sig kun daarligt forlige med Tiden. Ikke mindst maatte Skepsis brede sig inden-

⁶⁶⁾ i hans anførte Anm. Fædrelandet 1840. Nr. 150.

⁶⁷⁾ Dette indrømmes selv ogsaa af Fædrelandet (1840. Nr. 47—48), der siger: „selv under de nærværende, paa forældede Grundsætninger støttede Næringsforhold, la-der der sig udrette Endeel“ m. H. til Industriens Udvikling. — Videre gaar 1842 J. Chr. Drewsen, der udtalte „thi, hvor der handles om fabrikmæssig Drivt, vil der ikke være nogen Vanskelighed, da der, som bekjendt, ikke lægges Hindringer i Veien for Fabrikantlæg i Danmark.“ Østifternes Stændertidende. 1842. Sp. 1311.

for Administrationen selv, hvor endog de mest spidsfindige, juridiske Fortolkninger efterhaanden maatte melde Pas overfor Livet selv.

Var det mon ikke nok saa meget Bevillingssystemet, som Lavsvæsenet, man vilde bort fra, naar man krævede, at Næringsfrihedens Fane skulde hejses?

Ovenfor er nævnt, at de Bevillinger, der gaves, maatte anses som personlige, hvorfor en Enke maatte søge ny Bevilling, samt at saadanne Ansøgninger altid blev imødekommet, da man ellers maatte tvinge Arvingen til at realisere Virksomheden.

Der er her Tale om personlige Bevillinger, privilegia personæ; anderledes derimod med privilegia rei, reelle Privilegier, hvor Bevillingen til at drive Næring var knyttet til et bestemt Sted.

Naar der saaledes i sin Tid var givet en Mand Bevilling til at drive Kobberværk paa Brede, maatte denne Bevilling anses som et reelt Privilegium og kunne sælges med Ejendommen, normalt forøgende dennes Værdi. De reelle Privilegier skulde imidlertid ogsaa bekræftes ved en ny Konges Tiltræden (jfr. Pl. 13. April 1808). Netop angaaende Brede Kobberværks Privilegium opstod der store juridiske Vanskeligheder, da Suhr & Søn 1829 overtog dette Værk⁶⁸).

Den tidligere Ejer havde ikke faaet Privilegiet fornyet i 1808, hvorfor det egentlig maatte siges at være bortfaldet. Paa den anden Side kunde man ikke give Suhr & Søn et personligt Privilegium, da dette vilde stride mod det Privilegium, Firmaet selv havde faaet 1827, da det overtog Valseværket i Frederiksværk, idet der da var givet Firmaet Løfte om, at der ikke i 20 Aar skulde blive udstedt noget Privilegium til Valseværk. Denne meget ejendommelige Situation, der fremkaldte flere Indlæg pro et contra, løste man omsider ved at hævde, at Bredes Privilegium maatte anses som reelt, og da det viste sig, at adskillige reelle Privilegier som Ørholm og Nymølle Papirfabriks, Privilegier til Udsalg af Spækhøkervarer o. s. fr. først i 1820'erne var søgt bekræftede, og at man da var gaaet med hertil, blev Brede Privilegiet ogsaa betragtet som reelt og fornyet, idet der dog samtidig foretoges nogle Ændringer heri.

Disse reelle Privilegier voldte imidlertid ganske særlig Vanskeligheder, da Tiden var inde for deres Ophævelse. Juristerne var klare over, at, da disse Privilegier som oftest ikke var givet ved en ligefrem Kontrakt eller som en Modydelse for en Ydelse, men af Hensyn til det almene bedste, maatte Staten atter kunne ændre disse Privilegier eller ophæve dem af Hensyn til en ændret Retsudvikling; men da de reelle Privilegier bundfældede sig i Ejendommens Værdi, hvorfor Køberen havde betalt saa meget mere for Ejen-

⁶⁸) Industrifaget. Div. Dokumenter. Kobberværkernes Huseringsret vedk. 1808—42. 1118/1832.

dommen, maatte der sædvanlig gives fuld Erstatning, hvilket navnlig gjaldt, naar Privilegiet var knyttet til en enkelt eller faa Ejendomme⁶⁹⁾.

Erstatning ydedes da sædvanlig ogsaa ved Privilegiernes Ophævelse i saadanne Tilfælde⁷⁰⁾; men Gang paa Gang maatte der dog komme Tvivl frem om, hvorvidt Privilegiet kunde siges at være reelt. Saaledes ydedes der ikke Erstatning, da man ophævede Bestemmelsen om de 50 Bagergaarde i København, idet Kancelliet mente, at, naar man 1739 havde sat Tallet paa Bagergaarde til 50, var dette sat efter Byens Folketal, men at man ikke havde haft til Hensigt at give et egentligt Privilegium; dette var ikke ændret, selvom en Anordning af 1771 havde kaldt Bagergaardene privilegerede⁷¹⁾.

Men naar nu Bevillingen til Næringsbrug i sin Tid havde givet Told- eller Skattebegunstigelser, hvad ikke sjældent var Tilfældet, maatte de Tilsagn, der var givet her, ofte stilles lige med reelle Privilegier.

I 1850 foreslog Regeringen derfor, at der skulde udbetales Bornholm og Læsø henholdsvis 203 600 og 17 400 Rbd. i 4 pCt.s Statsobligationer, naar Indbyggernes Ret til at brænde Brændevin bortfaldt. Finansministeren mente, at det Privilegium, disse Øer i sin Tid havde faaet, begrundede nogen Ret til Erstatning, og, selvom der i Folketinget lød en Røst om, at man ikke skulde tage saa meget Hensyn til „forældede Tilsagn“, bestemte Loven af 7. Februar 1851 dog, at Udbyttet af Beskatningen af den Brændevin, der fortrædes paa de to Øer i de næste 10 Aar, skulde anvendes til Fordel for Øerne⁷²⁾.

Gang paa Gang maatte Spørgsmaalet om Erstatning komme frem, som de Forrettigheder, der ved enkelte Bevillinger var indrømmet Industrien, krævedes at skulle bortfalde ud fra de nye Synspunkter om Borgernes Ligestilling, der nu mere og mere vandt Raaderum. Erstatning ydedes da ogsaa i adskillige Tilfælde, som det lejlighedsvis vil fremgaa af det følgende.

Men dette var kun, naar der var givet særlige Toldbegunstigelser, set paa Baggrund af den raadende Toldlov. At se den Beskyttelse, der ved Toldloven engang var givet, som en Ret for Industrien, der ikke ved senere Toldlove kunde berøves den, var næppe almindelig; men man saa dog Drewsen & Sønner gøre dette Synspunkt gældende, idet Firmaet 1852 hævder⁷³⁾, at, naar andre Lande tillader Udførsel af Klude, kan Udførsel af disse ogsaa tillades her, „men indtil da er Beskyttelsen vor Eiendom, thi det er den, der har bragt

⁶⁹⁾ Scheel: Privatrettens alm. Del. I. Kbh. 1865. S. 240 ff. Han bygger her væsentlig paa Ørsted.

⁷⁰⁾ Se om Ophævelsen af Bredes Privilegium nedenfor i Afsnittet: Kobberværkerne og deres Ret til Omføring.

⁷¹⁾ Kollegialtidende. 1841. S. 319 ff.

⁷²⁾ Rigsdagstidende. 1850. 2. Session. Tillæg A. Sp. 5. Tillæg B. Sp. 38 ff. — Folketingets Forhandlinger. Sp. 143 ff.

⁷³⁾ Berl. Tid. 1852. Nr. 201.

os til at anvende vore Midler, Penge og Tid paa Papirfabrikationen og frtager man os Beskyttelsen nu, saa berøver man os hvad vi ved Flid og Utrættelighed i en Række af Aar have erhvervet, vore Fabriker“.

2. Eneretsbevillinger — Patenter og Monopoler.

Det er nævnt, at Bevillingssystemet var af et saadant Omfang, at det var overdraget Kommercekollegiet at udstede Bevillinger ad mandatum efter bestemte Skema. Da Bevillingerne nøje skulde følges, idet f. Ex. en Bevilling til Karddefabrikation ikke berettigede til at tilberede Læderet til Karderne⁷⁴⁾, maatte Kollegiet, om blot den mindste Enkelthed skulde ændres (jfr. dog ovenfor, hvorledes Kollegiet senere faar større Beføjelser), gaa til Kongen herom og faa Resolution herpaa; alle Sær-Begunstigelser maatte altsaa gaa til Kongen, og heri ligger dels, at Eneretsbevillinger havde samme Udspring som andre Bevillinger, og dels at Eneretsbevillinger altid maatte forelægges Kongen.

Eneretsbevillinger var af to Slags. Dels var det Patentbevillinger dels egentlig Eneretsbevillinger, d. v. s. udelukkende Bevillinger, saa at der gaves en Person Eneret paa i et vist Antal Aar at drive et Erhverv indenfor hele Landet eller indenfor et Omraade heraf. Som et Exempel paa disse sidste kan nævnes det Privilegium, der for 10 Aar meddeltes Hambro & Søn 1831 til at anlægge og drive en Dampmølle til Afskalning af Ris; Hensigten hermed var at yde en vis Sikkerhed for den Kapital, den paagældende Industridrivende ønskede at sætte i Virksomheden, og maa i sine økonomiske Virkninger væsentlig sammenstilles med Toldbeskyttelse.

En saadan Eneretsbevilling var tillige en Bevilling til at drive den paagældende Industri. Patentbevillingen derimod var vel ogsaa en Eneretsbevilling, men gav ikke Ret til Næringsbrug; Indehaveren af Patentet kunde overlade dets Udnyttelse til andre, havde vel ogsaa i mange Tilfælde selv allerede Tilladelse til at drive et Erhverv, hvormed Patentets Udnyttelse lod sig forene, men Patentbevillingen som saadan dispenserede ikke som andre Bevillinger fra den almindelige Næringslovgivning⁷⁵⁾.

Der var saaledes en betydelig Forskel mellem, hvad Ørsted kalder udelukkende Bevillinger (Monopoler) og Patenter; medens man vanskeligt kunde

⁷⁴⁾ Kom. Koll. Industrifagets Kopibog. 1837, Nr. 615. — En Bøsemager, der havde Bevilling til at anlægge og drive en Sømfabrik, anskaffede en Dampmaskine, hvorved han tillige drev en Barkmølle, en Savmaskine o. s. fr. Da Politidirektøren fik Klager herover fra Naboerne, viste det sig, at Bevillingen kun lød paa Sømfabrik; han maatte derfor søge Bevilling paa at drive de andre Maskiner. Fædrelandet. 15. August 1855.

⁷⁵⁾ Saaledes trækker den kgl. Kommissarius Forskellen op i Østifternes Stændersforsamling. Stændertidende. 1842. Sp. 1299 ff.

røre ved Monopoler uden at rulle Spørgsmaalet om hele Næringslovgivningen op, gjaldt noget andet Patenter, og, som strax skal ses, rejste der sig allerede paa et tidligt Tidspunkt Krav om en Patentlov, saa at man ikke mere paa dette Omraade skulde være underkastet Administrationens Vilkaarlighed. For Meddelelse af Monopoler havde man en Retningslinie i Reskriptet af 10. April 1761 § 4, hvorefter den, der tilbød at anlægge en ny, her i Landet ukendt Fabrik eller at producere eller forarbejde visse Varer, som hidtil var indført, og i den Anledning søgte Monopol for Fabriken, kunde faa et saadant for indtil 20 Aar⁷⁶⁾.

Men selv om Monopol paa Udøvelse af en Virksomhed var forskellig fra Patent, maatte de i den almindelige Bevidsthed ofte opfattes som identiske, dels fordi Patent sædvanlig vilde være en udelukkende Ret til Fabrikation af en Genstand, omend Fabrikationen ikke kunde øves uden Bevilling til Næringsbrug, dels fordi man, da Fabrikationsmonopoler gaves, ikke altid paa Forhaand vidste, hvorvidt man kunde opnaa Patent eller Monopol, hvad strax skal belyses ved nogle Exempler.

Den Praxis, der fulgtes, naar man ønskede et Patent, var, at Ansøgeren maatte indsende en udførlig Beskrivelse af Maskinen eller Redskabet eller Fremgangsmaaden, han ønskede patenteret.

Var det en Udlænding, der, uden at være bosat her i Landet, søgte, maatte han indgive Ansøgningen gennem en herboende Agent, der var forsynet med notarial-bekræftet Fuldmagt fra Ansøgeren, attesteret af den danske Konsul i Udlandet. Beskrivelsen af Opfindelsen skulde være paa Dansk⁷⁷⁾.

Gaves Eneretsbevillingen, skulde Produktionen være paabegyndt inden 1 Aar.

Før Bevillingen gaves, hørte Kommercekollegiet Fabrikdirektøren om, hvor betydningsfuld Opfindelsen var, og hvorvidt den var ny. Meddeltes Bevillingen, og det senere viste sig, at andre her i Landet havde forfærdiget Varen, saa maatte denne Fremstilling fortsættes uafhængigt af det meddelte Patent⁷⁸⁾; saaledes var det indtil 1824, men fra dette Aar indførte man i Overensstemmelse med engelsk, fransk og østrigsk Patentlovgivning den Regel, at Eneretsbevillingen fortabtes, naar det bevistes, at nogen her i Landet i Forvejen fremstillede Varen.

Eneretten omfattede sædvanligvis alene Kongeriget, „da det er usædvanligt at udstrække Monopoler til Hertugdømmerne“⁷⁹⁾. Det slesvig-holstenske Kancelli anlagde ogsaa, som strax skal ses, andre Synspunkter paa Enerets

⁷⁶⁾ Feddersens Andragende. Roskilde Stændertidende. 1842.

⁷⁷⁾ Efter Hummels Erklæring. Indenrigsmin. 1. Dep. Journal M (1859). Nr. 842.

⁷⁸⁾ Kom. Koll. Forest. og Resol. 1824. Nr. 245.

⁷⁹⁾ Kom. Koll. Forest. og Resol. 1831. Nr. 114.

Meddelelse end Kommercekollegiet. 1853 indførtes en noget anden Praxis⁹⁰⁾, om Eneretsbevillinger skulde gælde for hele Riget, idet Ansøgninger om saadanne skulde behandles i Kongeriget af Indenrigsministeriet, i Hertugdømmerne af Ministerierne for Slesvig og for Holsten-Lauenborg; disse Institutioner henvistes da til at brevvekle indbyrdes, og man synes derved at være naaet til mere ensartet Praxis.

I 1860 opstod imidlertid Spørgsmaalet⁹¹⁾, om saadanne Patenter for hele Riget ogsaa skulde antages at gælde Bilande og Kolonier; da Færøerne og Island regnedes til Kongeriget, mente man, at Patenter ogsaa gjaldt disse, medens det var mere usikkert vedrørende Vestindien. Ved kgl. Resolution af 24. April 1860 bestemtes det, at for Fremtiden skulde de nordlige Bilande og Kolonierne udtrykkelig undtages; ønskedes Eneretten ogsaa udstrakt hertil, skulde der forinden korresponderes med Justits- og Finansministeriet.

Næringsloven af 29. December 1857, der betød en saa gennemgribende Ændring i Bevillingsvæsenet, bestemte i § 98, at med Hensyn til Eneretsbevillingen skulde man forholde sig som hidtil. Saaledes var Meddelelse af Patenter vedblivende overladt Administrationen, og selvom der i Rigsdagssamlingen 1874—75 forelagdes et Forslag til en Patentlov, skulde der gaa endnu adskillige Aar, før Danmark fik en Patentlov, som andre Lande langt tidligere fik.

I Løbet af de mange Aar udviklede der sig selvsagt i Administrationen visse Regler; nogle af disse, saaledes vedrørende Forundersøgelsen saavel som ogsaa den 1824 indførte Forandring, er allerede omtalt. Vi kan yderligere anføre, at misligholdtes Eneretsbevillingen, havde Bevillingshaveren at underkaste sig Kollegiets Afgørelse og kunde ikke gaa til Domstolene. — Eneretsbevillingerne gaves sædvanlig paa 10 Aar, til Udlændinge dog som oftest kun paa 5 Aar⁹²⁾; stundom gaves dog Eneretsbevillinger til Indlændinge paa 15 Aar, ja, endog i enkelte Tilfælde paa 20 Aar. Hvad der i denne Henseende var afgørende, er nu vanskeligt at se, men det synes, som man har meddelt Eneret paa kortere Aaremaal, naar Opfindelsen ikke krævede større Kapitalanlæg eller kunde antages hurtigt at ville finde et Marked; sikkert har man ogsaa kun givet Eneret paa 5 Aar, naar det var ret betydningsløse Opfindelser, som naar den bekendte Modehandlerinde Louise Rasmussen 1845 faar Eneret paa Forfærdigelse af „mekaniske Damehatte“, eller en Guldsmed 1844 faar Eneret paa Metalskrivepenne med Blækholdere. Da den kendte Typograf Chr. Sørensen 1846⁹³⁾ faar Eneret

⁹⁰⁾ Kgl. Resolution af 15. April 1853. Reskriptsamlingen.

⁹¹⁾ Indenrigsministeriets Sekretariat. Relations- og Resolutionsprotokol. 1860. Nr. 99.

⁹²⁾ Rigsdagstidende 1874—75. Tillæg A. S. 1230 ff.

⁹³⁾ Kom. Koll. Register over Bevillinger 1835—48. Forest. og Resol. 1846. Nr. 12.

paa Forfærdigelse af en Sætte- og Sorteermaskine paa 10 Aar, motiveres dette Aaremaal med, at Maskinen menes kun langsomt at ville komme i Anvendelse, og da han 1851 faar Patent paa en Sætte- og Aflægningsmaskine, gives dette paa 15 Aar⁸⁴⁾. Vi kan ogsaa anføre, at Ørsted, Esmarch, Forchhammer og Zeise i 1821 faar Eneret for 10 Aar paa Fremstilling af Soda, Glaubersalt og Køkkensalt af Tang.

Kun sjældent søgtes Forlængelse af Monopolet, vel fordi de fleste Patenter viste sig betydningsløse, eller fordi der gjordes nye Opfindelser, der overflødiggjorde de tidligere Eneretsbevillinger. Men Administrationen var ogsaa, hvor Ansøgning om Forlængelse fremkom, meget utilbøjelig til at gaa med hertil; betegnende er det, at, da en Forlængelse i 1828 nægtes⁸⁵⁾, motiverer Kollegiets Flertal sin Indstilling herom med, at, naar en Opfinder har nydt Fordel af sin Opfindelse i det fastsatte Aaremaal, har det offentlige derved ligesom afkøbt ham hans Opfindelse; det vilde derfor være et Indgreb i andres Ret at lade Monopolet vedvare. Mindretallet understreger, at Opfindelsen i de første Aar kun havde vundet ringe Anerkendelse, først nu skulde Opfinderen høste Frugten, og en Forlængelse vilde stemme med de Principer, der fulgte i andre Stater; Flertallet afviser dette med, at man altid vil kunne finde paa Undskyldninger.

Hvorpaa gav man nu Eneretsbevillinger? 1817 siges det at skulle være „for aldeles nye og gavnlige Opfindelser eller og for saadanne almennyttige Foretagender, som hidtil ikke have været bekendte her i Landet“⁸⁶⁾ — Ord, der sikkert gaar henholdsvis paa Patenter og Monopoler. Men en Ting er saadanne almindelig holdte principielle Udtalelser, noget andet, hvorledes Praxis i de forskellige foreliggende Tilfælde var.

Eneret gaves da først og fremmest paa Opfindelser, der gjordes her i Landet, saavel som paa udenlandske Opfindelser, der af Opfinderen gennem hans Repræsentant her i Landet søgtes patenteret. Men om nu en Maskine var opfundet i Udlandet og en dansk Mand f. Ex. søgte Patent paa Fremstilling af denne Maskine her i Landet? I Kongeriget kunde en saadan Eneret meget vel opnaas, men ikke i Hertugdømmerne, idet det slesvigholstenske Kancelli ikke vilde gøre Indstilling herom, da Opfindelsen ikke var Ansøgerens egen⁸⁷⁾.

Derimod gaves der ej heller i Kongeriget Eneret paa Brugen af en Maskine, fremstillet i Udlandet; Spørgsmaalet var af ikke ringe Betydning i 1820'erne og 1830'erne, da alles Øjne var rettet mod England og dets Fremgang i maskinel Produktion. Kunde en Mand faa Eneret paa at benytte en saadan importeret Maskine, vilde han dermed have mindsket sin Risiko

⁸⁴⁾ Indenrigsministeriets Expeditionsprotokol. 23. December 1851.

⁸⁵⁾ Kom. Koll. Forest. og Resol. 1828. Nr. 154.

⁸⁶⁾ Citeret i M. Rubin: Frederik VI's Tid. Kbh. 1895. S. 180.

⁸⁷⁾ Kom. Koll. Forest. og Resol. 1839. Nr. 263.

ved Anskaffelsen stærkt. Nogle faa Exempler vil vise den Praxis, der i saa Henseende fulgtes i Kongeriget. 1826 vilde Købmand Bech i Aarhus⁸⁸⁾ fra England indføre en Maskine, der af uldne Klude skulde tilvirke Uld til grove Tøjer, og søgte nu om Eneret paa Benyttelsen af en saadan Maskine her i Landet; det kunde han ikke faa, men derimod fik han 8 Aars Eneret paa Fabrikation af disse Maskiner her i Landet. 1829⁸⁹⁾ søgte Klædefabrikant P. Frontin jr. „Patent paa hertil at indføre i Udlandet forfærdigede Maskiner“; det drejede sig om Maskiner fra John Jones i Leeds, og han ønskede 5 Aars Monopol paa dels at forfærdige dem, dels at bruge dem her i Landet. Kollegiet indstillede, at man skulde nægte Eneret paa Brugen af Maskinerne, men Kongen resolverede ikke desto mindre, at der skulde meddeles Eneret herpaa. Man vil forstaa, at dette ganske var i Modstrid med den Linie, Kollegiet hidtil havde fulgt. 14 Dage efter Kongens Resolution fremkom derfor Kollegiet med en ny Indstilling, og paa denne resolveredes, at Frontin jr. i 5 Aar fik Eneret paa Forfærdigelse af Maskinerne. — Hvor betænkelig Kommercekollegiet var ved at give Eneret paa Benyttelse af bestemte Maskiner viser sig ogsaa, da I. P. Suhr & Søn 1830 søger Eneret paa i Reverber-Ovne, 5: Flamme-Ovne, hvori et Legeme smeltes ved at komme i direkte Berøring med Flammen, at forarbejde brugt smedet Jern og gammelt Jernaffald til Stang-, Bolte- og Plade-Jern samt Jerntraad i Frederiksværk; Kollegiet udtaler ved denne Lejlighed, at det hellere havde set, at det var blevet forbudt i 20 Aar at oprette nye Virksomheder til at smelte Jern⁹⁰⁾. — Til Slut skal nævnes som Exempel paa den Betydning, Polyteknisk Lærestalt begyndte at faa: En Mand søgte 1829 Eneret paa Anlæg af Thermoovne og paa Forfærdigelse af de kemiske Produkter, der kunde fremstilles herned; Lærestalten gjorde opmærksom paa, at Thermoovne var anbefalet i kemiske Forelæsninger, og Kollegiet vilde derfor kun gaa med til almindelig Bevilling, ikke Eneret⁹¹⁾.

Men var Administrationen meget tilbøjelig til at give Eneret paa Indførelse af en ny Maskine og Udnyttelse af den, gjaldt noget andet, naar det drejede sig om at indføre en ny Fabrikation her til Landet (udelukkende Bevillinger). Som Exempel kan anføres det Monopol, der 1831 gaves Grosserer Joseph Owen paa Fabrikation af Svovlsyre⁹²⁾. Denne Vare var ikke hidtil fabrikeret i Danmark; Bestyrelsen for Polyteknisk Lærestalt

⁸⁸⁾ Kom. Koll. Forest. og Resol. 1826. Nr. 231.

⁸⁹⁾ Kom. Koll. Forest. og Resol. 1829. Nr. 82 og Nr. 97.

⁹⁰⁾ Kom. Koll. Forest. og Resol. 1830. Nr. 133. Ved denne Lejlighed udtalte Administrationen for Frederiksværk, at Reverberovne ikke hidtil var anvendt i Danmark. Dette kan næppe have været rigtigt, selvom Reverberovnen var nylig indført, idet Handels- og Industritidende. Kbh. 1828. S. 203 siger, at i Frederiksværk og i et Par Støberier i København benyttes Reverberovne, ellers kun Kuppelovne.

⁹¹⁾ Kom. Koll. Forest. og Resol. 1829. Nr. 205.

⁹²⁾ Kom. Koll. Forest. og Resol. 1831. Nr. 291.

mente, at den høje Pris paa Svovlsyre har virket hæmmende paa dansk Industri, men var Modstander af Monopol, saa meget mere som der jo ikke her var Tale om en ny Opfindelse. Kollegiet mente imidlertid, at man (i Overensstemmelse med Reskriptet af 1761) kunde give Monopol til dem, der var de første til her i Landet at indføre en ny Fabrikation. Dog gjorde Kollegiet meget væsentlige Begrænsninger i dette almindelige Princip, idet det faktisk indskrænkede Monopolet fra at være Monopol paa Fabrikation af en Vare til at være Monopol paa Fremstilling efter en bestemt Metode. Ligeledes indskrænkedes Eneretten til Owen til 5 Aar, medens denne havde søgt om 10 Aar, og ydermere bestemtes det, at han skulde „bestemt forklare“ sin Fabrikationsmetode, da der var flere Metoder; hans Monopol skulde derfor ikke være til Hinder for, at andre benyttede andre Fremgangsmaader, og som sædvanlig ved Eneretsbevillinger bestemtes det, at Udnyttelsen af Monopolet skulde begynde inden 1 Aar og være fortabt, om Metoden bevisligt tidligere havde været anvendt her i Landet. Saaledes kom Monopolet reelt blot til at være en Eneret paa en bestemt Metode paa Fremstilling af Svovlsyre, ikke en Eneret paa Fremstilling af den nye Vare.

Et analogt Tilfælde forelaa iøvrigt faa Aar før. En Købmand i Aalborg, P. C. Deichmann, iøvrigt en Broder til Sekretær Deichmann, der overtog Gyldendals Forlag, var begyndt at sælge Farver, tilberedt af en Farver i Viborg. Senere hen etablerede han sig som Urtekræmmer i København og fortsatte her med at handle med Farver, beregnet til Hjemmefarvning. Efter at have gjort dette nogen Tid, indsendte han 1825 en Ansøgning, ledsaget af rosende Udtalelser, om at faa Monopol til at handle med Farvematerialier, som til Farvning af uldne og linnede Tøjer var tilberedte og blandede paa den af ham „hidtil anvendte Maade“. Monopolet gaves paa 8 Aar, men skulde være fortabt, naar det bevises, „at nogen Anden har tilforn i Vort Kongerige Danmark tilberedt Farvematerialier paa samme Maade, som den af ham (Deichmann) brugte“. Før Privilegiets Udlevering maatte Deichmann beskrive sin Metode overfor Kommercekollegiet, men denne Fremstilling har næppe været særlig indgaaende — i hvert Fald vilde han ikke fremlægge denne Skrivelse under den Retssag, der fulgte. Nogen Prøvelse af, hvorvidt Metoden var ny eller ikke, skete aabenbart ikke fra Statens Side. Da Deichmann sendte sine Farver ud, kom det til Retssag mellem ham og andre, der fremstillede saadanne Farver⁹³⁾; herunder lykkedes det ham ikke at haandhæve sin Eneret, da der ikke var Tale om en ny Metode⁹⁴⁾.

Det slesvig-holstenske Kancelli havde derimod meget divergerende Anskuelser. Dette vilde, som nævnt, i Almindelighed ikke udstede Patent, om

⁹³⁾ Ved Omtalen af Farveri nedenfor belyses dette Forhold nærmere.

⁹⁴⁾ Dagen. 1827. Nr. 10, hvor Overrettens Dom anføres.

Opfindelsen ikke var Ansøgerens egen⁹⁵⁾; det hævdede ogsaa, at blotte Kunsthemmeligheder, Recepter, Metoder og Haandgreb, der ikke gav sig Udtryk i en bestemt materiel Form, ikke egnede sig for Patent. Kommercekollegiet derimod mente, at saadanne Retningslinier vilde hindre mange Industrier i overhovedet at faa Patent — det er, somom den forskellige industrielle Udvikling i Hertugdømmerne og Kongeriget taler gennem disse Ord. Andetsteds⁹⁶⁾ udtaler vel Kommercekollegiet, at det i og for sig vel kunde slutte sig til det slesvig-holstenske Kancellis Synspunkt, at der ikke kunde gives Eneret paa Principer, Haandgreb eller Kunstfærdighed, som ikke gav sig Udtryk i en bestemt materiel Form, men, hævdede Kollegiet, det maa anses for „noget i og for sig ligesaa materielt og ligesaa bestemt at forfærdige Søm paa en bestemt Maskine som at forfærdige denne Maskine“. Dette sidste Synspunkt synes dog væsentlig fremsat rent polemisk overfor det slesvig-holstenske Kancelli og kan næppe have anden fornuftig Mening end at forsvare, at Kollegiet mente det berettiget at give Monopoler paa Metoder, ikke alene paa Maskiner, hvad man efter Kollegiets Mening ogsaa gjorde i andre Lande.

Man har ogsaa Exempel paa, at Patent nægtedes, naar Opfindelsen ikke var betydelig nok; saaledes nægtedes dette Joh. Chr. Drewsen, der 1841 søgte Monopol paa en engelsk Opfindelse⁹⁷⁾, hvorefter Skibstalblokke vendtes paa tværs af den sædvanlige Retning; Stroppen anbragtes hidtil parallelt med Træets Fibre, nu skulde den anbringes paa tværs heraf. Admiralitetet var imod Enerets Meddelelse, men skulde Monopolet dog blive meddelt, ønskede det Eneretten begrænset, saa at Admiralitetet undtoges; Kollegiet mente, at det ikke vilde være rigtigt, om en Statsinstitution undtoges, naar enhver Privatmand maatte være Monopolet underkastet. Naa, det blev intet til, da Polyteknisk Lærestanstalt hævdede, at Forbedringen ikke var betydelig nok til Udstedelse af en Eneretsbevilling. — Paa den anden Side ser man Patent meddelt paa en Opfindelse, om hvis Betydning man kun vidste lidt. En Englænder havde søgt Eneret paa at lede elektrisk Strøm gennem Metal, medens dette endnu var flydende, og medens det størknede. Det slesvig-holstenske Kancelli stillede sig, som nævnt, afvisende overfor at give Patent paa en Metode, medens Kommercekollegiet vilde meddele Eneret; det slesvig-holstenske Kancelli gjorde ogsaa gældende, at Hensigtsmæssigheden af den paagældende Metode hverken teoretisk eller praktisk var godtgjort; Kommercekollegiet indrømmede det, men antog, at Strømmen øvede en regulerende Indflydelse og mulig kunde bidrage til at give Metallet større Fasthed; da kun længere Tids Erfaring imidlertid alene kunde godtgøre Nyttens, mente Kollegiet, at Eneret maatte meddeles.

⁹⁵⁾ Kom. Koll. Forest. og Resol. 1845. Fabrik-Faget IV. Nr. 11.

⁹⁶⁾ Kom. Koll. Forest. og Resol. 1845. Nr. 29.

⁹⁷⁾ Kom. Koll. Forest. og Resol. 1841. Nr. 212.

— Aabenbart tog man det ikke for bogstaveligt, naar det i 1817 var sagt, at Patenter kun skulde meddeles paa „gavnlige“ Opfindelser.

Naar en dansk Mand søgte Patent paa en udenlandsk Opfindelse, meddeltes, som nævnt, i Kongeriget Patentet, og det selvom han ikke havde erhvervet Opfinderens Samtykke hertil. I Almindelighed vilde Ansøgeren dog sikkert indhente dette forinden, idet den Omstændighed, at han fik Patent her i Landet, ikke hindrede, at andre kunde importere Maskinen fra Udlandet; kun en Aftale med Patenthaverne andetsteds kunde hindre noget saadant og derfor virkelig beskytte Fabrikationen her i Landet. Kun faa Oplysninger om, hvor almindeligt det var for Ansøgeren at have Aftale med en udenlandsk Opfinder eller udenlandsk Patenthaver, foreligger dog⁹⁸⁾.

Det vilde være af Interesse, om det nu kunde afgøres, i hvor høj Grad dansk Industri i Tiden efter 1820 arbejdede paa Patenter, og i hvor høj Grad disse var givet for danske Opfindelser. Noget saadant lader sig imidlertid ikke gøre. Og dog har disse Eneretsbevillinger en vis Interesse, forsaavidt som de fortæller os, hvem det var, der til de forskellige Tider førte an i den industrielle Udvikling herhjemme, og hvilke Problemer Industrien til enhver Tid beskæftigede sig med. Saaledes ser man, at Grosserer Joseph Owen⁹⁹⁾ i 1828 faar Eneret paa Fremstilling af „Dampindretninger“, 1831, som nævnt, paa Svovlsyrefabrikation, 1833 paa Fabrikation af kunstig Gødning, 1840 paa Fremstilling af filtet Klæde, en Eneretsbevilling, der dog 1842 ombyttes med en ny paa en lignende Fabrikation. De mange Patenter, J. B. Dalhoff opnaaede, bærer Vidne om hans alsidige Interesse for Industri og Haandværk; saaledes faar han 1837 Eneret paa at trykke Zirater paa Blikarbejde, 1844 paa Vandledninger af Porcellæn, Stentøj eller brændt Ler med 3 Samlinger, 1845 paa Cylindre om Vandledningsrør, 1850 paa

⁹⁸⁾ Kom. Koll. Forest. og Resol. 1831. Nr. 114, hvorefter Mekanikus Schiøtt havde Overenskomst med Udlændinge om Fabrikation her i Landet af Shalder-Pumper. Jfr. Forest. og Resol. 1834. Nr. 241. — Forest. og Resol. 1849. Nr. 176, hvorefter Grosserer Owen søger Eneret paa Fremstilling af filtet Klæde uden Spinding og Vævning; han meddeler, at han har Overenskomst med dem, der har Patentet i England.

⁹⁹⁾ Se her og i det følgende: Kom. Koll. Industri- og Fabrikfaget. Register over udfærdigede Bevillinger. — Efter 1848 Indenrigsministeriets Expeditionsprotokoller. Eneretsbevillinger. — Foruden de allerede nævnte Kilder kan henvises til Kom. Koll. Fabrikfaget. Patentsager 1814—34, der indeholder Ansøgninger med Oplysninger, Tegninger, ofte anbefalinger af H. C. Ørsted eller Fabriksdirektøren, Indstillinger og Resolutioner. — Endvidere Register over Industribeveillinger 1816—34 samt 1835—48; dette sidste ligger ved: Danske og tyske Industrimonopoler og Skemata til Privilegier udfærdigede ad mandatum 1810—44. — Desuden Protokol over udelukkende Bevillinger 1841—48 og Protokol med Patenter ang. Industrien 1845—48. — Ang. Varemærker henvises til Protokoller over Firmaer og Varemærker 1810—42 og 1842—49.

Visérer til Geværer, 1857 paa Vandhaner og 1859 paa Opvarmningsapparater. Ogsaa den velkendte Jernstøber P. F. Lunde havde i Tidernes Løb mange Eneretsbevillinger; 1838 fik han saaledes Eneret paa Fremstilling af Ildsteder med omgivende Røgkanal, 1841 paa huulstøbte Kakkelovne, Gryder, Kedler og Pander efter en af ham opgiven Metode, 1845 paa selv-virkende Vandforsyning ved Dampmaskiner og 1850 paa Suge- og Tryk-pumper. Derimod var J. Chr. Drewsen kun en sjælden Gæst. Som nævnt bærer Eneretsbevillinger, som naturligt er, ogsaa Vidne om, hvilke Spørgsmaal der særlig var oppe i Tiden; som det vil fremgaa af ovenstaaende, kan man se, hvorledes Spørgsmaalet om Københavns Vandforsyning var brændende omkring Midten af 1840'erne; i 1820'erne saavel som senere hen var det Landbrugsmaskiner, i Begyndelsen særlig til Kornrensning og -tørring, der dominerede.

Antallet af Patentbevillinger, der 1817–29 gennemsnitlig var 4 om Aaret¹⁰⁰⁾, var:

1835: 10	1845: 19	1855: 25
1836: 4	1846: 27	1856: 28
1837: 9	1847: 20	1857: 47
1838: 15	1848: 14	1858: 42
1839: 10	1849: 17	1859: 32
1840: 10	1850: 38	1860: 36
1841: 12	1851: 34	1861: 44
1842: 18	1852: 33	1862: 48
1843: 17	1853: 22	
1844: 18	1854: 31	

Tallene¹⁰¹⁾ viser en stadig Stigning, og særlig stærk bliver denne i Løbet af 1860'erne, hvorfor ogsaa, som nævnt, et Forslag til en Patentlov forelagdes i Rigsdagssamlingen 1874–75. Af Bemærkningerne til Lovforslaget fremgaaer det, at de ovenfor skildrede Principer for Patenters Meddelelse, der fulgtes i Kongeriget, endnu i Hovedsagen stadig var gældende.

Man kunde mulig have ventet, at de udstedte Patenters Tal havde været endnu større, naar Industrien havde saa rummelig en Adgang til at faa saadanne; naar Tallet i 1830'erne ikke var større, hænger dette utvivlsomt sammen med, at man, efter hvad Kommercekollegiet udtaler i 1833 og 1834, havde den Praxis, at Monopolhavere ikke kunde faa Laan eller anden Understøttelse af Industrifonden¹⁰²⁾. Da Industrifonden i sin gamle Skikkelse med direkte Understøttelse til Industri ophørte 1837, som siden skal vises, kunde man vente, at Tallet paa udstedte Patenter fra da af vilde stige

¹⁰⁰⁾ M. Rubin: Frederik VI's Tid. Kbh. 1895. S. 180.

¹⁰¹⁾ Rigsdagstidende 1874–75. Tillæg A. S. 1230 ff.

¹⁰²⁾ Kom .Koll. Forest. og Resol. 1833. Nr. 15 og 1834. Nr. 85.

stærkt; noget kan dette maaske have spillet ind, men kan næppe være tilstrækkelig Forklaring paa, at Tallene for Eneretsbevillinger stiger.

Spørger man, hvorledes Understøttelse, Bevilling og Patent eller Monopol kom til Anvendelse i disse Aar, der betegner en Overgangstid fra statsunderstøttet til ikke-statsunderstøttet Industri, kan vi drage et enkelt Exempel frem som Illustration.

En Tysker, Wilh. Weiss, havde sluttet en Aftale med de berlinske Nysølvfabrikanter, Henninger & Co., hvorefter han havde faaet Hemmeligheden ved S sammensætningen af Nysølv eller kinesisk Packfong overladt; han skulde betale en Afgift til Berliner-Firmaet, men havde da faaet Løfte om, at der ikke skulde blive anlagt en lignende Fabrik i Norge og Sverige¹⁰³). Han fremstiller m. a. O. Forholdet, som om Henninger & Co. var Opfindere af Nysølv; selvom dette Firma spillede en betydelig Rolle ved Fremkomsten af Nysølvindustrien i Berlin i 1820'erne, saa drejede det sig dog kun om Patent paa den Legering, Henninger & Co. anvendte. Imidlertid havde flere Gørtlere her i København allerede arbejdet med Nysølv; en af dem havde allerede 1832 søgt om Laan til Oprettelse af en Nysølv-Fabrik, ligesom Nysølv ved Polyteknisk Lærestanstalt var „baade analyseret og sammensat af sine Bestanddele“; det var bl. a. brugt til Fremstilling af Vægtlodder, der mentes at holde sig godt i Luften.

Naar Weiss derfor nu søgte Eneret paa Fabrikationen af Nysølv, kunde en saadan Bevilling ikke gives ham; han faar derfor almindelig Bevilling til at drive en saadan Fabrik, idet Kommercekollegiet benytter Lejligheden til at faa udfærdiget et Skema for fremtidige Bevillinger for Nysølv-Fabrikanter. Weiss havde desuden søgt om Toldfrihed paa de første Raa-varer, indtil Arbejdere her i Landet var tilstrækkelig oplært i Metallens Behandling. Han faar derfor Ret til toldfri Indførsel af 10 Centner Nysølv samt indtil videre toldfri Indførsel af Nikkel til Fabriken. Saaledes har vi her et Exempel paa, at Eneret blev nægtet, fordi man vidste, at Fremstillingen af Nysølv allerede var i Gang.

Weiss søgte derpaa 1833 om Understøttelse til Oprettelse af sin Fabrik, overbevist, som han var, om, at Nysølv havde en stor Fremtid for sig, saa at det formodentlig vilde fortrænge sølvpletterede Ting. Fabrikdirektøren stillede sig meget skeptisk overfor Nysølvets Fremtid; det var Navnet, der i Øjeblikket havde bragt det frem, men det vilde ikke, siger Rawert, bevare sin Yndest, naar Folk opdagede den metalliske Smag; Folk vilde have gedigent Husgeraad. Understøttelsen blev da ogsaa nægtet.

1836 faar Weiss derimod Løfte om, at ingen anden Udlænding skal faa

¹⁰³) Kom. Koll. Forest. og Resol. 1832. Nr. 208. Se endvidere: 1833. Nr. 81. — 1836. Nr. 49 og Nr. 128. — 1838. Nr. 79 og Nr. 290. — 1841. Nr. 11. — 1842. Nr. 10.

meddelt Bevilling paa Nysølvfabrikation i 2 Aar, idet man vedblivende nægtede at give ham Eneret; samme Aar søger Weiss igen om Laan af Industrifonden, men faar Afslag. 1838 bliver en Ansøgning fra Weiss om Forlængelse af 2-Aars Fristen mødt med Afslag; det samme gælder en Ansøgning om Laan. 1841 søger Weiss om Ret til at faldbyde sine Varer overalt i Danmark, altsaa om Huseringsret; han faar til Svar, at han kan sælge Varerne gennem sit Udsalg i København og ellers gennem Handelsberettigede, ligesom han henvises til at kunne udsende Handelsrejsende med Prøver.

Dermed forsvinder Weiss ud af Protokollerne¹⁰⁴⁾; hans Skæbne illustrerer den Praxis, der følges ved Udstedelse af Patenter, Monopoler og Ydelse af Laan, og det foregaar i 1830'erne, da Regeringen allerede er i Færd med at ændre sin Industripolitik.

Et andet Exempel, hvor Eneret ej heller kunde gives, men hvor Ansøgeren var en Dansker, der spillede en vis Rolle i vort industrielle Liv omkring 1840¹⁰⁵⁾. A. C. Fibiger havde haft en Sejldugsfabrik, men maatte nedlægge den, da hans Toldfrihed var bortfaldet fra 1. Januar 1839, og han derfor nu ikke kunde konkurrere med Udlandet. Den Hestemølle, hvorved Hampen hidtil var stampet, skulde saa anvendes til en Kaffemølle, medens Brændingen af Kaffen skulde ske i Fibigers Bageri. Fibiger faar derfor Bevilling til at drive en Kaffemølle i det store og dertil sigte Kaffen efter samme Princip som ved Mel. Eneret paa Kaffemøllen kunde derimod ikke gives Fibiger, da den ikke var nogen ny Opfindelse, men var konstrueret som en Melmølle. Fibiger mente herved at kunne male Kaffen finere, medens der ved den sædvanlige Malemaade gik 20—25 pCt. af Kraften til Spilde. Urtekræmmerne var imod det, men Bevillingen til Kaffebrænding og -maling kunde ikke nægtes Fibiger, da hans Hensigt var at underkaste et Naturprodukt en Forarbejdelse, der ikke hidtil har været brugt; en saadan Industri bør ikke, siger Kollegiet, underkastes ubeføjede Hindringer, men have Fremgang ved Siden af andre lovhjemlede Rettigheder. Eneret paa Fremgangsmaaden kunde man aabenbart ej heller give, da denne ikke adskilte sig fra Melmaling¹⁰⁶⁾.

¹⁰⁴⁾ Hvad hans Skæbne blev skal ikke kunne siges; maaske blev det den Eneret paa Patentstighbøjler, der tilstodes ham 1842, der reddede ham.

¹⁰⁵⁾ Kom. Koll. Forest og Resol. 1843. Fabrik-Faget. Nr. 42. — 1845. Fabrik-Faget. Nr. 1.

¹⁰⁶⁾ Fibiger maatte sælge den brændte Kaffe i Partier paa mindst 50 Pund ad Gangen, hvormed Meningen var, at han skulde sælge gennem Urtekræmmere og de enkelte Porcellæns-handlere, der havde Ret til at sælge Kaffe. — Urtekræmmerne havde stillet sig tvivlende overfor hele Projektet, selvom nogle tilbød sig som Forhandlere; men ogsaa disse sprang fra, og han havde kun nogle Porcellæns-handlere tilbage. Kommissionen, han indrømmede Detailhandelen, havde været 6½ pCt., men var nu sat op til 10 pCt. Dette lokkede dog ikke; Urtekræmmernes

Hele denne Sag peger paa de Vanskeligheder, større Anlæg Gang paa Gang mødte for deres Afsætning; overleverede Sædvaner holdt sig, og det tog Tid at gennembyrde disse. I dette Tilfælde nyttede det ikke, at Fibiger nedsatte Udsalgsprisen og forhøjede Mellemandleravancen; men hvorledes da hjælpe ham til Afsætning? Ja, efter Plakaten af 1825 kunde man nok se paa Fibigers Virksomhed som en Fabrik og indrømme denne et Detail-udsalg af Kaffe i København; og derved blev det.

Kunde det saaledes til Tider falde vanskeligt for Administrationen at finde visse Regler at gaa efter, maatte det falde endnu vanskeligere for udenforstaaende at begribe Afgørelserne; man kunde søge om Patent og fik Monopol eller omvendt, naar man vilde omsætte en ny Idé i Praxis. Hertil kom, at Kravene om ikke at være underkastet Administrationens „Vilkaarligheder“ blev mere og mere levende, og at man flere Steder i Udlandet allerede havde en Patentlovgivning. Da man saa yderligere, i hvert Fald fra omkring 1840, mente, at Industriens Fremtid i Danmark beroede paa en fornuftig Patentlov, er det forstaaeligt, at Kravet om en saadan tidligt rejstes.

Allerede 1820, da Rawert vendte tilbage fra sin Rejse i Provinsen, udtrykte han i sin Beretning bl. a. Ønsket om en Patentlov¹⁰⁷⁾. Han opfordredes derpaa til at udarbejde Forslag til en saadan, og endnu 1824 korresponderede General-Toldkammeret og Kancelliet herom; der kom dog intet ud deraf, da Kancelliet nærede Betænkeligheder.

Uden nu at ville give en Skildring af de mange Forslag til en Patentlovgivning, der i Tidens Løb er fremsat — en saadan er allerede givet¹⁰⁸⁾ — skal vi nævne, at Sagen rejstes i Østifternes Stænderforsamling 1842 af Feddersen, der faa Aar efter blev Næstformand i Industriforeningen. Han sagde ved denne Lejlighed, at naar Industriforeningen arrangerede Udstillinger, stillede flere sig afvisende, idet de frygtede, at de nye Metoder og Arbejdsmaader, de anvendte, dermed kunde blive tilgængelig for deres Konkurrenter. Den Maade, hvorpaa Patenter meddeltes her i Landet, havde efter hans Udsagn ikke tilpasset sig den Udvikling, Industrien stod i; den maatte kunne kræve at faa Patent, om den ønskede det, uden at Statsadministrationen skulde kunne skønne over Værdien af Ideen og den praktiske Nytte. Fra anden Side hævdedes, at Meddelelsen af Patent skulde være en Ret, der kunde sammenstilles med Ejendomsretten; hvad

Oldermand hævdede, at de foretrak stadig at være forsynet med friskbrændt og nymalet Kaffe, idet Urtekræmmerne lod Kaffen male i Kundernes Nærværelse.

¹⁰⁷⁾ Kom. Koll. Forest. og Resol. 1820. Nr. 360.

¹⁰⁸⁾ C. Nyrop: Vor industrielle Eneret. Industriforeningens Maanedsskrift. 4. Aarg. Kbh. 1869. S. 358 ff. — V. Rothe: Om Patenter for industrielle Opfindelser. Nyt statsoeconomisk Archiv. I. Kbh. 1843.

Administrationen skulde, var ene og alene at skønne over, om Ideen var ny eller ikke. Ogsaa Drewsen mente, at man trængte til en Patentlov og fortalte de sørgelige Erfaringer, han selv havde gjort angaaende de foranømtalte Skibstøljer.

Den Komité, der nedsattes i Stænderforsamlingen angaaende Andragendet, anbefalede en Patentlov, baseret paa de Principer, som Administrationen hidtil havde lagt til Grund. Men Betænkningen kom ikke til Diskussion, og Petition blev ikke indgivet.

Gang paa Gang kom Kravet om en Patentlov frem i de følgende Aar i Rigsdag eller i Pressen. En af dem, der var ivrigst i saa Henseende, var Rawert, der gentagne Gange slog til Lyd herfor¹⁰⁹). Han fremsatte 1849 et udarbejdet Forslag om Eneretsbevillinger, væsentlig paa Grundlag af udenlandsk Lovgivning¹¹⁰); han døde 1851, men hans Kamp synes dog at have nyttet, forsaavidt som Indenrigsministeriet i April 1852 bad hans Efterfølger som Fabrikdirektør om at udarbejde et Lovforslag, der kunde forelægges Rigsdagen.

Ej heller denne Gang fik man en Patentlov, og som tidligere nævnt ej heller endnu i Rigsdagssamlingen 1873–74.

Hvad endelig angaar de udelukkende Bevillinger (Monopoler), maatte Udstedelsen af saadanne fra Administrationens Side ophøre med den frie Forfatnings Indførelse, efter at man allerede i adskillige Aar, som Opfattelsen af deres Berettigelse ændredes, havde været meget tilbageholdende hermed. Kun ved Lov kunde nu saadanne Monopoler gives.

¹⁰⁹) Se Rawert: Kongeriget Danmarks industrielle Forhold. Kbh. 1850. S. 154 ff og S. 804.

¹¹⁰) Quartalsberetning fra Industriforeningen. IX. 1849. S. 216 ff.

KAPITEL III

Lavene i Opløsning.

I det foregaaende Afsnit er skildret, hvorledes Staten gennem Bevillings-systemet paa mange Punkter greb ind i de Rettigheder, der fra gammel Tid havde været tilsikret Lavene, for at disse ikke skulde stille sig hindrende i Vejen for Udviklingen. Dette maatte naturligt bevirke, at Lavenes Betydning mindskedes; samtidig hermed gik imidlertid ogsaa Lavene mere og mere i Opløsning indefra.

Det er Træk af denne Opløsningsproces, som her skal drages frem.

Blev den faglærte Svend arbejdsløs, understøttedes han i mange Tilfælde midlertidig af sin Mester for siden at arbejde den laante Sum af. Dette synes særlig at have været Tilfældet indenfor Murer- og Tømrerprofessionen, hvor Vinteren regelmæssigt medførte, at Svenden kom til at skylde Mester Penge. Her, hvor det var Vejrliget, der lagde Hindringer i Vejen for Arbejdsforholdet, kunde den arbejdsløse Svend vanskeligt skaffe sig Arbejde indenfor sit Fag ved at arbejde paa egen Haand, hvad derimod var Tilfældet i mange andre Fag.

Det var ganske vist forbudt — han skulde tage Borgerskab, eventuelt tillige søge Optagelse i Lavet, om Faget var lavsbundet, men trods Forbudet skete det. Svendenes Ønske om at gifte sig maa have virket i samme Retning. Formelt kendte imidlertid Lovgivningen ikke den gifte Svend; Arbejdsforholdet i Lavet hvilede paa samme Grundide som Tyendeforholdet, og ganske naturligt maatte man derfor betragte Svenden „som et isoleret Menneske i ugift Stand“, som Københavns Magistrat 1823 udtrykker det¹⁾.

Arbejdede en Svend selvstændigt indenfor det Fag, hvori han var oplært, blev han Bønhas; Fuser blev han, om han arbejdede indenfor et

¹⁾ Gifte Svende var et københavnsk Fænomen, idet Svende i Købstæderne sædvanlig først giftede sig, naar de var blevet Mestre. I nogle Fag havde man 2 Svendelader, den gifte og den ugifte Svendelade, som Tilfældet var i Snedkerlavet i København; 1825 var det Beløb, der indbetaltes til den sidste Lade fem Gange saa stort som det, der indbetaltes til den første, hvoraf man vel tør slutte, at Tallet paa gifte Svende i Snedkerlavet endnu paa dette Tidspunkt er ret begrænset. Hof- og Stadsrettens Boer. Kl. 4. 1824. Snedkermester Velschou.

andet Fag, men denne Distinktion synes i den heromhandlede Periode mere og mere at forsvinde, og „Fusker“ kom almindelig i Brug som samlende Betegnelse²⁾; det er da ogsaa i denne Betydning, Ordet bruges i det følgende.

Selvsaagt var Mulighederne for paa denne Maade at skaffe sig Arbejde meget forskellig indenfor de forskellige Haandværks- og Fabriksfag. De afgang bl. a. af, hvor kostbare og indviklede Redskaber der skulde benyttes ved Arbejdet, om Arbejdet kunde udføres i Hjemmet o. s. fr. Den Omstændighed, at man indenfor adskillige Fag var kommet ind paa Hjemmearbejde i Overensstemmelse med saavel Mestres som Svendes Ønsker, øgede imidlertid i høj Grad Mulighederne for Fusk.

Indenfor flere Fag har Kost-Logi-Systemet næppe nogensinde været benyttet i de større Byer; men hvor det havde været i Brug i København, var det i afgjort Tilbagegang i Begyndelsen af det 19. Aarhundrede. Det er muligt, at Byens Ildsvaade i 1795 har skabt en saadan Pladsmangel, at Kost-Logi-Systemet er gaaet almindelig af Brug, men mange andre Momenter har sikkert ogsaa bidraget hertil. Ønsket om at gifte sig har vel virket nok saa stærkt til, at man i stor Udstrækning er kommet bort fra Kost og Logi hos Mesteren.

Vi skal ikke her komme ind paa, indenfor hvilke Fag Svendenes Giftermaal var særlig udbredt, ej heller om Forholdet — Modsætningsforholdet — mellem gifte og ugifte Svende paa Værkstedet³⁾ eller indenfor Lavet⁴⁾. For os er det afgørende, at, naar man var naaet saa langt, at Svendene ikke længere boede hos Mesteren eller naar han giftede sig, var der mangt og meget, der talte for, at han fik Arbejdet med hjem, om det overhovedet lod sig gøre efter selve Arbejdets Natur, idet man maa erindre, at Akkordarbejdet var ret stærkt udbredt. Paa Værkstedet følte den ældre Svend sig ikke vel tilpas blandt de ugifte, unge Svende; han var almindeligvis ikke ivrig efter at følge Trop, naar disse en Dag følte Lyst til „at

²⁾ Otto Müller: Om Laugsvæsen og Bevillinger til Næringsbrug. Kbh. 1840. S. 153, Note. Det er næppe rigtigt, naar det her hævdes, at disse Betegnelser udelukkende anvendtes ved Haandværkslav, jfr. Ordbog over det danske Sprog: Bønhas og Fusker.

³⁾ Exempelvis skal blot anføres, at ved Lysegildet, 5: naar man begyndte at arbejde ved Lys, beværtedes de ugifte Svende af Mesteren, men de gifte Svende fik undertiden 1 Rbd. til at holde Gilde for hjemme. Lauritz Petersen: Helsingør i Sundtoldens Dage. II. Kbh. 1929. S. 452.

⁴⁾ Da Svendene indenfor Dugmagerne var talrige, bestemtes det 1815, at disse skulde møde ved Lavsforsamlinger med 12 Repræsentanter, der valgtes af Svendene, delt i 4 Klasser efter deres Alder som Svende. Fr. Thaarup: Haandbog for Fabrikanten. Kbh. 1832. S. 205. — Ogsaa indenfor Malerlavet gjorde Modsætningen mellem gifte og ugifte Svende sig gældende. R. Berg: Malerlavet 1622—1902. Kbh. 1902. S. 81.

spadsere“ og forlod Arbejdet; han var som Familiefader interesseret i at tjene saa meget som muligt, og arbejdede han hjemme hos sig selv, kunde han tilmed benytte sin Kone og Børn til mange Arbejder som f. Ex. Spoling; han kunde arbejde den halve Søndag; han kunde endelig bo længere borte fra Værkstedet, eventuelt i Forstæderne, hvor Huslejen og Levnedsmidlerne var billigere. Ganske vist — han skulde saa selv lægge Husrum, Brændsel og Belysning til, men saa fik han paa den anden Side ogsaa mere for sit Arbejde; var han f. Ex. Tøjmager, fik han 2 Sk. mere pr. Al.⁵⁾

Ogsaa for Mesteren frembød Svendens Hjemmearbejde adskillig Fordel, om det var en ældre, dygtig Svend, hvis Arbejde ikke stadig skulde kontrolleres. Mesteren kunde uden at skaffe mere Værkstedspads let udvide sin Produktion, saa at hans faste Omkostninger blev relativt ringe, hvad der ikke mindst var af Betydning for de Fag, hvori der herskede Sæson i produktionsmæssig Henseende.

Var man først kommet ind paa at lade Svendene arbejde hjemme, var der imidlertid ogsaa herved skabt større Mulighed for Fuskeri; hvem kunde afgøre, om den Svend, der sad og arbejdede i sit Hjem, udelukkende arbejdede for sin Mester, eller om han ikke tillige arbejdede paa egen Haand, for private eller for Handlende? En Forretting for Lavene var det, at de selv kunde gaa paa Jagt efter Folk, der øvede ulovligt Erhverv, idet Oldermændene kunde rekvirere 2 Betjente og anstille Undersøgelse i de Huse, hvor det mentes, at Fuskeri foregik; fandt de da Værktøj eller Arbejde, der tydede paa uberettiget Næringsbrug, kunde dette beslaglægges af Politiet, hvorpaa der rejstes Sag⁶⁾. Men naar Svenden arbejdede hjemme efter Aftale med Mesteren, hvorledes skulde man da kunne konstatere Fuskeri? Det var i Praxis umuligt.

Det kan derfor ikke undre, at som Næringen aftog efter Krigens Afslutning, rejser der sig stadig Klager over Svendenes Fuskeri og dermed ogsaa over deres Hjemmearbejde som egnet til at fremme Fuskeriet. I samme Retning virkede det Moment, at ved at lade Svendene arbejde hjemme kunde den enkelte Mester forholdsvis let udvide sin Virksomhed, som man mente, paa de andre Mesúres Bekostning, idet Næringen for disse mentes at aftage.

Hertil kom endnu et Forhold. I den vanskelige økonomiske Periode omkring 1820 synes adskillige, mere kapitalkraftige Mestre at være gaaet over til at holde Butik. Det var ikke alene de Handlendes indbyrdes Konkurrence, der gjorde, at Boden afløstes af Butik; Konkurrencen gjorde sig jo ogsaa gældende blandt Haandværkere og Fabriklavens Mestre, saavel som mellem Fabrikanter og de Handlende. Mesteren selv kunde ligesaavel

⁵⁾ Flere Exempler i min Afh. i Nationaløk. Tidsskr. 1940. S. 143 ff.

⁶⁾ Otto Müller, anf. St. S. 153. — I Isenkræmmerlavet var der nedsat et særligt Udvalg ang. uberettigedes Handel. Anmeldelsen skete dog gennem Lavets Oldermænd.

som den Handlende, til hvem han ellers solgte, sælge direkte til Publikum og selv tage Handelsavancen for at hjælpe paa de trykkede Tider eller sælge saa meget billigere og derved forøge sin Omsætning⁷⁾. Men naar Mesteren gik over til at holde Butik, kunde det i mange Tilfælde være nok saa bekvemt for ham at have hjemmearbejdende Svende som selv at holde Værksted, hvor han alligevel ikke kunde opholde sig, om det laa andetsteds end ved Butiken⁸⁾.

Flere forskellige Forhold har saaledes i disse Aar bidraget til at fremme Hjemmearbejdet, og det er forstaaeligt, at adskillige Mestre, der sad i trange Kaar, i Hjemmearbejdet kom til at se den egentlige Aarsag til de daarlige Tider.

Allerede 1815 klagede Skomagerne over Hjemmearbejdet, og i de følgende Aar gentog de deres Klager overfor Politidirektøren og vilde have ham til at skride ind; han afviste dem imidlertid, idet han med Loven i Haand henviste Lavet til selv at undersøge, hvem der drev Fuskeri, og selv søge disse⁹⁾.

Ogsaa fra andre Lav lød der snart Klager, og disse motiveredes med, at det ikke var muligt at faa Svendene til at arbejde paa Værkstederne, da de foretrak Hjemmearbejde. Det er dog næppe dette Moment, der førte til, at Staten omsider greb ind i dette Forhold. I Lavsartiklerne var der i og for sig intet, der forbød Hjemmearbejde; de forudsatte ganske vist, at Svendene arbejdede paa Mesterens Værksted, men det var en Pligt mod Mesteren, som denne kunde fritage Svendene for; det var m. a. O. overladt til privat Aftale, og Hjemmearbejde kunde ikke siges at være imod Loven. Indgrebet maa derfor ses som et Led i Regeringens almindelige Erhvervs-politik, der i disse Aar gik ud paa at styrke Lavene under Næringslivets Nedgang.

Dette Standpunkt synes vundet 1822, idet man kan iagttage, at man endnu i 1820 ikke var kommet ind herpaa; vi kan her henvise til kgl. Resolution af 26. Juli 1820, hvorved Forordn. af 21. Marts 1800 § 6 udstraktes til at

⁷⁾ Statsvennen. 1. Juni 1823 raader hertil. Lysestøberne sælger Formlys til 20—22 Sk. pr. Pd. og giver Høkerne 2 Sk. Rabat. Men disse sælger Lysene, hvoraf der gaar 6 Stk. paa Pundet, til 4 Sk. pr. Stk., o. s. fr.

⁸⁾ Det er dette, Politidirektøren indirekte siger i 1823, naar han hævder, at de Mestre, der antages at præstere det bedste Arbejde, saavidt ham bekendt, alle „holde deres Svende udenfor Huset“. Se her og i det følgende Bilagene til Kom. Koll. Fabrikfaget. Journal 1833. Nr. 564. — Værd er det i denne Forbindelse at minde om den københavnske Raadstue-Plakat af 12. November 1798, hvori det hedder, at saare mange Haandværkere som Følge af Branden er nødt til at have deres Bolig og Værksted i Baghuse og øverste Etager i afsides liggende Gader og i Udkanten af Byen, hvor Afsætningen kun er lille. Enhver Haandværksmester maa derfor fremtidig sælge sit Arbejde saavel i det Hus, hvor han bor og holder Værksted, som i en Butik, om han kan forskaffe sig en saadan.

⁹⁾ D. Kanc. 2. Dep. Registrant 1823. Nr. 1193 a.

omfatte Fabriklavene, saavel som til Pl. af 14. April 1820, hvorefter man ikke maatte formene nogen Borgerskab i Købstæderne af den Grund, at der allerede var tilstrækkelig mange, der havde saadant Borgerskab.

Men 1822 er Grundtonen en ganske anden i Lavspolitikken; Forord. af 23. Oktober 1822 ikke alene kræver, at man for at blive Frimester skal forfærdige det for Lavsmestrene fastsatte Mesterstykke, men indskærper ogsaa Overøvrigheden, der skulde meddele Bevilling som Frimester, ikke at give flere Bevillinger, end der kunde bestaa med Byens Tarv.

Dette var ganske i Modstrid med de Synspunkter, der var lagt til Grund for Plakaten af 14. April 1820, hvorefter Borgerskab ikke maatte nægtes, selvom der i Forvejen var tilstrækkelig mange Næringsdrivende af den paagældende Slags. Kancelliet hævdede vel, at der ikke kunde være Tale om en Modstrid, idet Tilladelsen til at blive Frimester gaves som en Bevilling, altsaa som en Naadesakt, Borgeren i og for sig ikke havde Krav paa, hvorfor man meget vel kunde indføre en ny Praxis her uden at rokke Lovgivningen for Næringslivet, bl. a. Pl. af 14. April 1820. Vi skal imidlertid ikke komme ind paa disse subtile Betragtninger, men blot konstatere, at man saaledes i 1822 begrænser Adgangen til at blive Frimester; i den følgende Tid var der ogsaa meget faa, der fik Bevilling til at blive Frimestre, hvorover Svendene klagede stærkt¹⁰⁾. Hvorfor greb man da ikke direkte ind for at begrænse ogsaa Lavsmestrenes Tal? En saadan Politik vilde imidlertid have betydet en Styrkelse af Lavene og dermed ganske stride mod den Linie, man i mange Aartier, ja, lige siden Stampes Dage, havde fulgt.

Hvad der imidlertid særlig interesserer her er Motiveringen for at indskrænke Frimester-Bevillingerne. Kancelliet hævder¹¹⁾, at den hidtidige lette Adgang til at blive Frimester har ført til, at en stor Mængde Fuskere har nedsat sig som Frimestre for at kunne ernære en Familie, idet man her aabenbart ved Fuskere tænker paa, at de paagældende trods Bestemmelsen om de 4 Aars Svendetid forud for Mester-Bevillingen ikke har lært deres Fag tilstrækkeligt godt. Men Kancelliet hævder yderligere, at der er alt for mange Mestres indenfor de enkelte Fag, hvorfor Arbejdet bliver dyrere eller mindre solidt. De almindelige Læresætninger om Fri-Konkurrencens Indflydelse paa Prisdannelsen kunde naturligvis i og for

¹⁰⁾ Algreen-Ussing: Om Frimesterrettigheden ved Haandværkslavene. Dansk Ugeskrift. I. Kbh. 1842. S. 181 ff. — En Frimester skulde saaledes for Fremtiden blot betale halvt Borgerskabsgebyr og være fri for at indtræde i Lavet; han kunde paa den anden Side ikke udskrive Drengene gennem Lavet, hans Enke kunde ikke fortsætte hans Virksomhed o. s. fr. Og kunde saa Frimesteren siges at være Mester? Lavsmestrene hævdede, at han ikke var det, og at han ikke maatte kalde sig Mester (Politivennen. 6. Decbr. 1828); paa hans Skilt skulde der staa Fri-Bager, Fri-Slagter o. s. v., jfr. Raadstueplakat 2. September 1816.

¹¹⁾ Kollegialtidende. 1822. S. 664.

sig være rigtige, men naar det drejede sig om Lavene, der kun havde en begrænset Afsætning i et begrænset Omraade, vilde Fri-Konkurrencen ikke bringe Priserne ned; jo flere Mestre, desto dyrere Arbejde¹²⁾.

Det er ganske ejendommeligt at bemærke, at Argumenterne imod disse Betragtninger findes i Betænkningen fra den Kommission, der førte til Forord. af 21. Marts 1800. De ændrede økonomiske Forhold gør ogsaa her, at de Læresætninger, der under andre og lykkeligere Tider blev anset som Vildfarelser, nu knæsættes som de eneste rigtige¹³⁾.

1822 var man saaledes kommet ind paa at begrænse Adgangen til at blive Frimester, idet man samtidig drog i Marken mod Fuskeri. Det kan derfor ikke undre, at Kancelliet nu ser anderledes end tidligere paa de Klager over Svendenes Hjemmearbejde, der fremkommer fra Lavene; det giver efter Kancelliets Mening Anledning til „uberettiget Arbejde“, og Svendenes Uddannelse forsømmes, hvad der gør det moralsk berettiget for Staten at gribe ind med et Forbud; skulde man nære Betænknelighed ved et saadant, idet Mestrene muligt ikke kunde skaffe sig passende Værksted-plads, saa trøstede Kancelliet sig med, at det kun vilde gaa ud over de mere velhavende Mestre med de mange Svende, der nu skulde skaffes Plads til, og at et Forbud vilde være i Lavets Interesse¹⁴⁾.

Hele Spørgsmaalet havde, som nævnt, da kun Betydning for København¹⁵⁾, og derfor kom den kgl. Resolution af 19. September 1823, der paabød alle Haandværkssvende, med Undtagelse af de allerede gifte, at arbejde paa Mesterens Værksted, forsaavidt Arbejdets Natur overhovedet tillod det, i Praxis kun til at gælde København. Det blev udtrykkeligt forbudt Mesteren at dispensere herfra, idet dog Forbudet først skulde træde i Kraft Foraaret 1824, saa at Mesteren forinden kunde skaffe sig andre Lokaler, om det behøvedes.

Imidlertid mente den daværende Fabrikdirektør Lehmann, at det vilde være heldigt, om Forbudet udstraktes til Fabriklavene, hvad ogsaa skete

¹²⁾ A. S. Ørsted: Haandbog. III. S. 308 ff er ogsaa inde paa disse Betragtninger.

¹³⁾ Det turde være rigtigere at se den ændrede Indstilling, Kancelliet indtog overfor Lavene i disse Aar, som i første Række dikteret af de økonomisk vanskelige Forhold der og ikke af Konservatisme hos Mændene i Danske Kancelli. Særlig har man ment, at 1820'ernes Lavslovgivning skyldtes Kaas, se f. Ex. Dansk Folkeblad 17. Sept. 1841.

¹⁴⁾ Kollegialtidende. 27. Sept. 1823.

¹⁵⁾ I 1838 siger Helsingørs Magistrat, at Hjemmearbejde først i de senere Aar og særlig blandt Skomagerne er kommet i Brug. Amtmanden udtaler i den Anledning: Det synes at ligge i Tingenes Natur og i det Tjenesteforhold hvori Svenden staar til Mesteren at hiin ogsaa bør arbeide paa dennes Værksted og under hans Tilsyn. Lavet beklager sig over, at Hjemmearbejde gør, at det bliver vanskeligt at kontrollere, om det er paa egen eller Mesterens Regning Arbejdet foregaar. Det blev derfor forbudt Skomagerne i Helsingør at arbejde udenfor Værkstedet. D. Kanc. 2. Dep. Registrant 1838. Nr. 703 bb.

22. September 1824. Hans Motivering er blot den allerede nævnte, at, naar Produktionen stiger om Sommeren, er det ikke muligt at faa tilstrækkeligt mange Svende til at arbejde paa Værkstederne. Uden Tvivl tager Fabrikdirektørens Udtalelse Sigte paa Bomuldsværerne, d. v. s. Tøjmagerne og mulig Linnedværerne, idet Dugmagernes Væve var saa store, at den Bolig, en Svend sædvanligvis havde, ikke kunde rumme en saadan Væv¹⁶⁾.

Mestrene maatte nu se sig om efter større Værksteder, men let har det aabenbart ikke været at finde saadanne, idet den Sal, der almindeligt hørte til de større københavnske Lejligheder, kun kunde rumme c. 5 Bomuldsvæve. En Række Spørgsmaal opstod derfor; et Lav spurgte, om en Mester kunde have sit Værksted et Sted i Byen og selv bo et andet Sted; det besvaredes derhen, at dette meget vel kunde lade sig gøre, naar blot han kunde siges at drive sin Profession i det opgivne Lokale og stadig selv var tilstede her. I flere Tilfælde maatte dog Mestre i Tøjmager- og Linnedværverlavet leje flere Værksteder, beliggende forskellige Steder, og derved blev det dem umuligt stadig selv at være nærværende.

Men voldte Forbudet mod Hjemmearbejde Vanskeligheder for Mestrene, var disse ikke mindre for Svendene. Stadig fremkom der Andragender om Dispensation fra disses Side, anbefalede af Mester og Oldermænd, men de afsloges, da Regeringen var bange for, at de paagældende skulde give sig til at arbejde som Mestre. Svende, der altsaa først giftede sig efter den ulyksalige 22. September 1824, maatte derfor stadig gaa hen paa Værkstedet og arbejde der; Skellet var meningsløst¹⁷⁾, og Følgen blev, at Forbudet ikke overholdtes, saa meget mere som der ikke var fastsat nogen Straf for dets Overtrædelse.

Hvor udbredt Hjemmearbejdet i Begyndelsen af 1820'erne var blevet, illustreres ved den Forespørgsel, Tøjmagerens Oldermænd 1826 retter til Regeringen: hvorvidt ogsaa Drengene skal arbejde paa Værksted, idet Lærlinge slet ikke omtales i Plakaten af 1824. Det viste sig, at Svendene i flere Tilfælde havde „overtaget“ Drengene ved deres Hjemmearbejde, ja, enkelte af Lavets Medlemmer havde endog givet „Lærlinge Arbejde i Logie“. At dette var ganske i Modstrid med Lavsideen, siger sig selv; en Dreng havde at arbejde paa Værkstedet under Ledelse af Mester eller Mestersvend.

Hjemmearbejdets Udbredelse, da Forbudet kom 1824, viser sig ogsaa ved, at en Bomuldsfabrikant, der havde Privilegium som saadan, overhovedet

¹⁶⁾ Skr. fra Dugmagernes Oldermænd 22. Sept. 1832. Kom. Koll. Fabrikfagets Journal 1833. Nr. 564.

¹⁷⁾ En Svend søger Jan. 1826 om at maatte arbejde hjemme, da han bor langt ude i Borgergade, medens Værkstedet er i Pilestræde. Han er Tambour ved det borgerlige Infanteri og skal ved Ildebrand strax møde i Uniform med Tromme; tager han disse Dele med paa Værkstedet, ja, saa kan der jo ogsaa komme Ildebrand om Natten.

ikke havde Fabrik eller Værksted, men kun Svende, der sad i deres Hjem og arbejdede for ham. Som Fabrikant havde han Udsalgsret, altsaa Butik, i Byen, men var ikke i Lav, hverken som Væver eller Handlende¹⁸⁾.

1831 var Rawert blevet Fabrikdirektør; han var lydhør for de mange Klager over, at Forbudet ikke overholdtes, hvorfor han androg om, enten at der blev givet Straffebestemmelser for Overtrædelse, eller at man gik til en Ophævelse af Forbudet for Fabriklavens Vedkommende. Af en Liste fra 1832 ses det, at Tøjmagerlavet havde 263 arbejdende Svende; af disse arbejdede ikke mindre end 170 udenfor Mesterens Værksted, ja, en Mester, der havde 74 Svende arbejdende for sig, havde de 61 udenfor Værkstedet — og det trods det bestaaende Forbud.

Som sædvanlig forespurgte man Lavene; Dugmagernes Oldermann var Tilhænger af, at Forbudet opretholdtes, idet han dog indrømmede, at ingen af Lavets Svende arbejdede udenfor Værkstedet. Mærkeligt nok vilde Tøjmagernes Oldermann ogsaa have Forbudet opretholdt, idet han var bange for, at en enkelt Mester ellers vilde tilrive sig hele Arbejdet i Faget, men heri var han ikke enig med Flertallet i Lavet; dette ønskede, at Forbudet blev ophævet, og i samme Retning gik Linnedvævernes Ønsker.

Meningerne var saaledes delte; naar Forbudet alligevel ophævedes, skyldtes det Rawert, der, imponeret af Bomuldsvæveriets Væxt i disse Aar, slaar Spørgsmaalet op, idet han hævder, at dets Besvarelse beror paa, om man her i Danmark vil have Industri eller ej. Han kender vel Argumenterne for at bibeholde Forbudet, at Svende og Lærlinge ikke kan oplæres omhyggeligt, at Underslæb, ogsaa med Hensyn til Toldnedsættelsen paa Garnet¹⁹⁾, ikke kan undgaas, at nogle enkelte Fabrikanter kan voxe sig store, medens det er heldigere for Staten at have mange Mestre, der lever af Fabrikationen, at Staten ikke kommer i saa store Udgifter til Fattigvæsenet, da hjemmearbejdende Svende gifter sig og maa understøttes, at Svendene fusker o. s. fr. Men Fabrikdirektøren betragter alle saadanne Argumenter som udsprungne af Misundelse og Mangel paa Driftighed; det maa efter hans Mening være Mestrenes egen Sag, om de vil have Svendene siddende paa Værksted eller ej. Kun ved Hjemmearbejde kan Mesteren benytte det gunstige Øjeblik til at udvide sin Produktion. Hvor blomstrende Bomuldsvæveriet da var, ses bl. a. af, at der kunde sættes endnu flere Væve igang, om der blot var Arbejdere, hvorfor en enkelt Fabrikant agtede sig til Tyskland for at faa flere Bomuldsvævere herind; kun om Fabrikationen kan drives i det store, kan den bestaa, hævder Rawert.

Dette varme Forsvar for Frihed indenfor Fabriklavene gjorde sin Virk-

¹⁸⁾ Hans Privilegium kasseredes da ogsaa. Fabrikdirektørens Skrivelser 1824—26. Kom. Koll. Fabrikfagets Journal. 1833. Nr. 564.

¹⁹⁾ Tøjmagerne saavel som Bomuldsfabrikanterne fik Bomuldsgarnet ind til dobbelt Transittold, 2 pCt.

ning; aabenbart mente Fabrikdirektøren ogsaa, at Hjemmearbejde gav større Resultater end Værkstedsarbejde ved den længere Arbejdstid og ved Koners og Børns Medvirken. Saa meget naturligere maatte det ogsaa være at tillade Svendenes Hjemmearbejde, som disse indenfor Fabriklavene i mange Tilfælde konkurrerede med Hjemmeindustrien.

Resultatet af Fabrikdirektørens Stormløb blev, at Forbudet mod Hjemmearbejde i de københavnske Fabriklav ophævedes ved kgl. Resolution af 24. April 1833. Det var nu lovligt for Svendene at sidde hjemme og arbejde, og man faar antage, at de stærkt har benyttet sig heraf, samtidig med at de nu har kunnet flytte udenfor Byen²⁰⁾; af de 61 Svende, den ovenfor nævnte Tøjmagermester i 1832 havde arbejdende udenfor Værkstedet, boede de 9 udenfor Byen, paa Broerne, Frederiksberg, Brønshøj og Birkerød. Herude var Husleje saavel som Varerne billigere, og Tilladelsen til Hjemmearbejde har sikkert fremmet denne Udvandring; netop da var Huslejen i København stærkt stigende, idet den i 1830'erne og 1840'erne menes steget med 50 pCt., for mindre Lejligheder endog med 100 pCt.²¹⁾.

Saaledes faldt Værkstedet indenfor Fabriklavene i Stykker; Lavsaanden maatte, som Hjemmearbejdet tog til, stadig mindskes, og Mesteren maatte mere og mere blive Handlende. Vi kan ogsaa anføre, at i et Fallitbo fra 1839 efter en Tøjmagermester i København opgav Fallenten, at han foruden de 4 Væve paa Værkstedet ejede en „Væv med Kjæde paa, henstaaende hos en Væverdreg i Adelgaden...“. Drengen arbejdede m. a. O. paa Mesterens Væv, der stod hos en Væversvend, der ikke ses at have arbejdet for Mesteren, da Boet opgaves til Skifteretten²²⁾. Saaledes synes vedblivende Drengene at have arbejdet eller i hvert Fald at være oplærte „i Logie“, men hvor almindeligt dette var, skal ikke kunne siges.

Ogsaa andre Forhold bidrog, særlig i København, til at opløse Lavene. Medens det tidligere havde været almindeligt, at Mesteren gav Drengen Kost og Logi, ind- og udskrev ham af Lavet, gav ham Svendeklædning samt Kur og Pleje i Tilfælde af Sygdom, kan man se, hvorledes det i denne Periode, fra 1820, bliver mere og mere almindeligt at lægge nogle af disse

²⁰⁾ Dansk Ugeskrift. Kbh. 1834. S. 52 klager over, at til Trods for stigende Folkmængde kan København ikke udvide sig for Voldene. Man staves derfor sammen; mere end et Værelse for en fattig Familie vilde være Luxus; flere Familier deler et Køkken. — Man kan spørge, hvorledes det under saadanne Omstændigheder var muligt for Væversvenden at arbejde hjemme, og om hjemmearbejdende Svende ikke har haft store Lejligheder; da det ikke var usædvanligt, at Mesteren kautionerede for Svendens Husleje, findes en Del Lejekontrakter i Dødsboer efter Tøjmagermestre etc. Af disse synes at fremgaa, at ogsaa hjemmearbejdende Svende maatte nøjes med 1 Værelse.

²¹⁾ Villads Christensen: Kjøbenhavn 1840—1857. Kbh. 1912. S. 502.

²²⁾ Tøjmagermester C. F. Penning. Hof- og Stadsrettens Boer. Kl. 6.

Byrder over paa Drengens Forældre, ganske særlig naar Læretiden forkortes. I de fleste Lav var Læretiden 5–7 Aar, men Mesteren udnyttede, vel ikke mindst hvor Værksted og Bolig var samme Sted, Drengens Arbejde til Hjælp i Køkken og Hjem, hvorfor man ogsaa klager over, at Oplæringen i Faget forsømmes²³⁾. Fra 1824 finder man eksempelvis en Lærlingekontrakt, hvor en Dreng sættes i Tøjmagerlære paa kun 4 Aar; men saa skulde Forældrene ogsaa helt underholde Drengen i Læretiden, mod at Drengen fik halv Svendeløn²⁴⁾. Denne Modsætning mellem formuende og uformuende Dreng, der heri kommer til Udtryk, synes allerede omkring 1820 at have været ret almindelig; ved selv at underholde Drengene kunde velstillede Forældre faa dem „indskræve paa kortere Tid end den almindelige og lovmæssigen bestemte“²⁵⁾, medens fattige Dreng under den da herskende Næringsløshed vanskeligt kunde faa Lære. Særlig synes Modsætningen mellem fattige og velhavende Dreng at have udviklet sig op i 1830'erne og 1840'erne, idet de fattige maatte finde sig i saa meget længere Læretid, naar Mesteren skulde underholde Lærlingen; Skellet mellem fattige og velstillede var blevet saa almindeligt, at Kunstakademiet havde indført den Regel²⁶⁾, at om Forældrene underholdt Drengen i Læretiden, skulde der betales for Undervisningen her, ellers ikke. I Køges Bagerlav gjorde Forskellen mellem uformuende og formuende Dreng sig særlig gældende; for de første kunde Læretiden stige til 8 Aar, medens de sidste kunde nøjes med 4²⁷⁾, ja, endnu mindre; saaledes fortæller en Bager, at han var i Lære hos Oldemanden i Køge i et Aar, 1833, hvorefter denne udstedte „Svendebrev til mig som en duelig Svend, og det uagtet jeg ikke kunde nogetsomhelst“²⁸⁾. Ogsaa i Svendborg varieredes Læretiden efter de Byrder, Mestrene paatog sig ved Indskrivningen, jo mindre disse var, desto kortere Læretid. Det har saaledes været ret almindeligt over hele Landet²⁹⁾.

Lavsmestrene var derved i en gunstig Stilling, at de alene kunde udskrive Dreng af Lavet. Frimestrene kunde vel indskrive, men ikke udskrive, og Følgen var, at Lavsmestrene ofte først modtog Dreng kort Tid før de

²³⁾ Statsvennen. 23. Maj 1824.

²⁴⁾ Tøjmager Walther. Hof- og Stadsrettens Boer. Kl. 6. 1823.

²⁵⁾ Giemzø: Forslag til Forbedring af Svendenes Kaar. Kbh. 1820.

²⁶⁾ Den Frisindede. 2. Juli 1846.

²⁷⁾ Aarbog udg. af Historisk Samfund for Kjøbenhavns Amt. Roskilde 1921. S. 64.

²⁸⁾ Troels Marstrand: Slægten Marstrand. Kbh. 1915. S. 29. — 1841 fortælles om en Søn af en velstillet Buntmager, at han i en meget ung Alder, „blev gjort til Svend ved denne Profession, men uden at have den dertil fornødne Dygtighed, og da derfor Faderen døde, kunde han ingenlunde paatage sig at arbejde som Svend“. Hof- og Stadsrettens Exekutor-Boer. 1841. Skindhändler Bech. — Mestrene saa ikke i Svenden en kommende Konkurrent, hvorfor man var lemfædig ved Svendeprovens Aflæggelse. H. G. Meyer: Noticer over Næringsfrihed og Laugsvæsen. Kbh. 1850. S. 10 ff.

²⁹⁾ Begtrup, anf. St. S. 147.

skulde udskrives, og hvor deres Arbejde var mest værd for dem³⁰⁾. — Efter Lavsartiklerne var der sædvanligvis en Prøvetid, før Lærlingekontrakten oprettedes, idet Mesteren skulde skønne, om Drengen egnede sig for Faget. Der var intet fastsat om Prøvetidens Længde, hvorfor man synes at have været tilbøjelig til at udvide denne Prøvetid, saa at den undertiden i 1840'erne strakte sig over 2 Aar. I Prøvetiden kunde Lærlingene løbe af Lære, ligesom Mesteren til enhver Tid kunde jage ham bort; nogen bestemt Læretid overholdtes jo ikke indenfor Haandværks- og Fabriklavene. Desuden havde Mesteren Fordel af at udstrække Prøvetiden derved, at, om Lærlingen blev syg³¹⁾ i denne, skulde Mesteren ikke betale for hans Helbredelse, i hvert Fald ikke, naar han ikke havde Kost og Logi hos Mesteren³²⁾. Under disse Forhold fremkom da ogsaa Forslag om Oprettelse af en Sygekasse for Lærlinge³³⁾.

Det var saaledes en meget forskellig Uddannelse, Drengene fik, uagtet Lavsordningerne bestemte, at Drengen i Læretiden skulde oplæres i Faget. Nogle blev Svende allerede i 17 Aars Alderen, andre først med det 20—21 Aar. Men bød da ikke Svendestykket tilstrækkelig Garanti i denne Henseende? Det gjorde det næppe; man synes almindeligvis ikke at have været nøjeregnende hermed i Provinsen, og næppe heller i København, hvor det hævdes, at der endog var Tilfælde, hvor Svendestykket ikke forfærdigedes af den paagældende selv³⁴⁾. Derfor kom omkring 1820 Skomagerne ind paa at afkræve Svende Prøvestykke, før disse toges i Tjeneste, idet de ikke lod sig nøje med Svendebrev; der klages over, at i nogle Fag er Svendepøverne altfor ringe³⁵⁾, og Gang paa Gang hævdes det, at mange Svende ikke lærte deres Fag saa godt, at Mestrene vilde bruge dem; de var derfor henvist til at bjærge Livet ved Fusk.

Hvad Mesterpøverne angik, tog Lavene strængere paa dem, men forinden vi gaar nærmere ind herpaa, skal den voxende Organisationsbevægelse blandt Mestrene indenfor Næringslivet først omtales.

Ovenfor er nævnt, at der fra Kancelliets Side efter Krigen gjorde sig Bestræbelser gældende for at bringe „Orden“ til Veje indenfor Erhvervs-

³⁰⁾ Politivennen. 1834. Nr. 980. — Otto Müller: Om Laugsvæsen. Kbh. 1840. S. 82 fortæller, at unge Mennesker fra Provinsen ofte maatte betale Mestre i Hovedstaden for at indskrives i Lavene paa deres Navne og af dem gøres til Svende.

³¹⁾ Den lange Prøvetid, d. v. s. først Indskrivning, naar Drengen skulde være Svend, synes tidligst at have udviklet sig indenfor Fag, der havde Sæsonarbejde, som Murere. Fr. Thaarup, Haandbog. S. 258.

³²⁾ Otto Müller, anf. St. S. 77. — Politivennen. 1843. Nr. 1432. Det her anførte Tilfælde synes at give Mesteren større Begunstigelser, naar Lærlingen blev syg, end Otto Müller indrømmer.

³³⁾ Dansk Folkeblad. 10. Oktober 1845.

³⁴⁾ Jfr. de lige citerede Bøger af Begtrup og Gjemzøe.

³⁵⁾ Politivennen. 1819. Nr. 181 og 185.

livet, idet Frimesterinstitutionen indsnævredes, og Svendenes Hjemmearbejde indskrænkedes; vi kan i denne Forbindelse ogsaa nævne Forord. af 23. April 1817 om Handelsberettigelse, om Prøvers Indførelse i forskellige Fag o. s. fr., altsammen Bestemmelser, der viser, hvorledes Regeringen greb regulerende ind. Disse Bestræbelser fandt den mest udstrakte Støtte hos Næringslivet selv, idet dette allerede længe havde bestræbt sig for at danne Organisationer, hvor saadanne ikke allerede fandtes. Da Indenrigsministeriet 1853 udsendte en Forespørgsel til Amtmændene om bestaaende Organisationer indenfor Haandværket, viste det sig, at der bestod mange flere, end Centraladministrationen anede; udenfor Hovedstaden opgjordes der at være 195 Haandværkslav, men for omtrent Halvdelen heraf var der ikke meddelt nogen Hjemmel eller i hvert Fald kun en tvivlsom Hjemmel for den paastaaede Lavret. Saaledes havde der i Tidens Løb dannet sig Organisationer, der kaldte sig Lav, men kun havde faaet Sanktion paa deres „Lav“ af den lokale Øvrighed (Magistrat eller Overøvrighed)³⁶).

Men saadanne „uægte“ Lav fandtes ogsaa i København. Saaledes vides det, at Børstenbinderne i København ikke alene „valgte Formand“, som det gængse Udtryk for Dannelsen af en Forening var, men ogsaa havde vedtaget at rette sig efter nogle Vedtægter af 1758, som de selv kaldte Lavsartikler, men som de aldrig vandt offentlig Anerkendelse paa³⁷); det tyder paa, at deres Forening var fra dette Tidspunkt. I den følgende Tid kom flere Fag med, støttet af Magistraten, der interesserede sig for saadanne Organisationer, idet den da altid havde en Formand, til hvem den kunde vende sig; da Bryggerlavet i København var ophævet 1805, opfordrer Magistraten selv Bryggerne til at vælge Formand. Meget tyder dog paa, at det særlig er de daarlige Tider efter 1814, der giver Anledning til disse Sammenslutningers Fremkomst i større Tal; adskillige af disse opnaar ydermere Kancelliets Anerkendelse og bliver, hvad en senere Tid kaldte: Korporationer³⁸).

Ved Mæglerforordningen af 1808 havde man faaet dannet en Organisation, der valgte Formand, og af hvilken Mæglerne skulde være tvungne Medlemmer; vi kan ogsaa erindre om det tvungne Medlemskab i Grosserer-Societetet, — kort sagt, det maatte ligge nær for de forskellige frivillige Erhvervsorganisationer at søge en lignende officiel Anerkendelse, hvorfor Kancelliet 15. April 1818 bemyndigedes til at give Erhverv Ret til at vælge

³⁶) Otto Müller: Udkast til Lov om borgerlig Næring. Kbh. 1857. S. 131—32.

³⁷) Thaarups Haandbog. S. 86. — S. 289 meddeles, at Haarskæerne i København 1776 ansøger om Formand til at holde Orden mellem dem.

³⁸) Hvorledes Betegnelserne for disse forskellige Organisationer gaar over i hverandre, viser Ursin: Stiftsstadens Viborg. Kbh. 1849. S. 95, hvor det hedder, at Murerne her sammen med Tømrerne udgør en „Korporation, som benævnes Laug“. Det var en frivilligt dannet Forening.

Formand, om en saadan „Indretning“ skønnedes gavnlig af den stedlige Øvrighed; af disse Korporationer skulde da alle, der havde Borgerskab i Faget, være Medlemmer.

Kancelliet blev imidlertid snart betænkeligt ved de mange Anmodninger, der kom om at maatte blive anerkendt som Korporationer, utvivlsomt fordi disse almindeligvis opfattedes som Lav, og nye Lav vilde man ikke oprette. Men selvom Foreningerne kun i begrænset Omfang bliver Korporationer, fortsætter dog Foreningsdannelsen, støttet af Magistraten. Endog indenfor lavsbundne Fag synes i den følgende Tid nye Sammenslutninger dannet³⁹⁾. Saaledes dannede der sig, dog vist først omkring 1850, indenfor Skomagerlavet en Skomagermesterforening, der synes at have staaet i Opposition til Lavets Styrelse⁴⁰⁾. Mest ejendommelig er det dog, at der indenfor Dugmagerlavet danner sig en „Korporation“ af Overskærerne, uagtet disse vedblivende stod i Lavet⁴¹⁾.

De daarlige økonomiske Forhold efter Krigen gav saaledes efter alt at dømme Organisationstanken indenfor Mestrenes Kres et stærkt Stød fremad. Kunde Erhvervet ikke blive Lav og i denne Organisation finde Beskyttelse, søgte det at blive Korporation, og naar dette ej heller gik, dannedes en fri Sammenslutning; saa havde man i alt Fald en Formand, der kunde optræde paa Fagets Vegne⁴²⁾.

Hvorfor kom nu denne Organisationsbevægelse frem i disse Aar? For at beskytte Medlemmernes Interesse, lyder det almindeligvis fra Fagets Side. Stærkest varetaget blev denne i Lavet, men selv Korporationen gav en vis Beskyttelse, dels ved det tvungne Medlemsskab, dels ved at Formanden havde at paatale „de Fornærmelser, der tilføjes disse Næringsbrugere“. Ganske vist kunde Korporationerne ikke som Lavene selv foranstalte Undersøgelse efter Fuskere med Bistand af Politiet; de maatte, om de nærede Mistanke, henvende sig til Politiet og anmode det om at ville foretage en Undersøgelse, hvad der ikke var andet og mere, end enhver Borger kunde; utvivlsomt laante dog Politiet villigere Øre, naar Klagen kom fra en Kor-

³⁹⁾ „Der danne sig mere og mere frie Foreninger blandt Haandværkerne, som afløse Laugforsamlingerne, der, i Stedet for at gavne, give saa megen Anledning til Svir og Klammeri“. Dansk Folkeblad. 17. Decbr. 1847.

⁴⁰⁾ Saaledes vilde denne Forening have forbudt Lavsbudet at agitere eller hverve Stemmer ved Valg o. s. v. Skomagerlavets Forhandlingsprotokol. Repræsentantmøder. Landsarkivet.

⁴¹⁾ Se nærmere nedenfor under Klædeindustri.

⁴²⁾ Se min Afh.: Korporationer. Hist. Medd. om København. 2 R. Bd. 5. — Det skal her yderligere meddeles, at i 1830'erne havde Strømpevæverne en Organisation, idet L. C. Warburg som Forstander for Strømpevæverne 1834 aflagde fyldestgørende Regnskab, „saa at Samfundet ikke i nogen Maade har noget at fordre hos ham“. Warburgs Bo. Hof- og Stadsrettens Exekutorboer. 1839. Organisationen søgte for-gæves om at blive Korporation. — Ogsaa Fri- og Rugbrødsbagerne valgte Formand. Thaarups Haandbog. S. 13.

poration, ja, selv fra en Formand for en frivillig Forening, end naar den kom fra en almindelig Borger. Politiet i København synes selv at have haft ringe Lyst til at give sig i Kast med Undersøgelser mod Fuskere, hvad det ovennævnte Svar til Skomagerlavet nok som viser, hvor Politidirektøren henviser Lavet til at benytte sin lavsmæssige Ret til selv at tage Affære. Hvad angaar mindre Byers Forhold, kan vi henvide til, at Stiftamtmanden i Aarhus 1824 anbefaler Indførelse af Korporationer her ved at henvide til den Nytte, Formændene for disse kunde gøre ved at anmelde ulovlige Indgreb i Næringen, og at Magistraten i Aarhus ogsaa ønsker Korporationer indført med Pligt til at paatale ulovlige Næringsbrug, idet saadanne ellers ikke paatales i en lille By, hvor alle kender hverandre⁴³).

Der er saaledes næppe Tvivl om, at man i denne Organisationsdannelse i første Række maa se en Bestræbelse for at komme det stærkere og stærkere omsiggribende Fuskeri til Livs. Som København i den følgende Tid voxede, maatte dette dog blive mere og mere vanskeligt. Naar Skomagerlavet i København saaledes i 1856 havde 968, Skræderlavet 698 og Snedkerlavet 1508 Svende, var det sikkert umuligt at gennemføre en effektiv Kontrol mod Fuskeri⁴⁴).

Kun i ringe Grad kom disse nye Organisationer dog til at øve Indflydelse paa, hvem der skulde blive Mester indenfor Faget. Blot i faa Korporationer, Lysestøbernes og Hørheglernes, indførtes henholdsvis Attest for Dygtighed i Faget og Mesterprøve; Kancelliet var i Overensstemmelse med sit almindelige Syn meget varsom i denne Henseende, og naar det dog gik med for disse to Fags Vedkommende, motiveredes det med Hensynet til Industrien. — Hvilken Betydning disse frivillige Organisationer saavel som Korporationer iøvrigt spillede f. Ex. med Hensyn til Priser, Konkurrenceforhold etc., lader sig nu næppe sige; vi maa nøjes med at henvide til Rothes Udtalelse i 1846: „Mange af de Haandværkere, som ikke danne Laug, ere dog sammentraadte i Foreninger, der for en stor Deel medføre de samme Vanskeligheder for Næringsdriftens Udvikling, som de egentlige Laug“⁴⁵).

Hvad nu Mesterprøven i Almindelighed angik, toges denne utvivlsomt mere højtideligt end Svendepøven. Men ogsaa overfor denne Prøve var

⁴³) D. Kanc. 3. Dep. Brevbog. 6. Marts 1824. Bilag.

⁴⁴) En nærmere Angivelse af Fuskeriets Omfang kan næppe gives. Det skal dog nævnes, at en Snedkersvend i Aarhus c. 1856 efter hans opbevarede Regnskabsbog som Svend tjente 126 Rd. 1 Mk. og ved at arbejde paa Fusk 27. Rd. 2 Mk. 12 Sk. R. Berg: Rudolph Rasmussen 1869—1919. Kbh. 1919. — I de store Lav var Repræsentantsystemet indført, hvorved Forbindelser mellem Lav og Mester blev mindre intim. Exempelvis skal nævnes, at i Københavns Skomagerlav indførtes 1843 med Magistratens Billigelse et Repræsentantskab paa 24 Medlemmer. Ved Valget af disse afgaves kun 107 Stemmesedler, uagtet der var uddelt 588.

⁴⁵) Quartalsberet. f. Industrifor. VI. Kbh. 1846. S. 131 ff.

der Kritik⁴⁶⁾; ikke mindst kritiserede man, at de Forlangender, der stilledes, ikke fulgte med Tiden. Saaledes omfattede f. Ex. Mesterprøven for Skomagere kun Syning, ikke derimod Maaltagning, hvad der maatte være mindst ligesaa vigtigt; men i Maaltagning og Tilskæring oplærtes Svendene ikke. Gang paa Gang klages der over, at det er sjældent at finde en Skomager, der kan sy et Par Støvler, der passer, hvad der utvivlsomt er medvirkende til, at Skomagerne var blandt de første Professionister i København, der aabnede Butik for færdigt Arbejde. — Yderligere kritiserede man, at det Arbejde, der forlangtes udført som Mesterstykke, ikke stod i Pagt med Tidens ændrede Krav, at den kommende Mester kun prøvedes i sin haandværksmæssige Færdighed og ikke i en Tilrettelægning af en Produktion med Køb og Salg af Varer o. s. fr. Alt dette er saa ofte fremhævet, at vi her kan lade det ude og blot spørge, om Mesterprøven, som den nu engang var indrettet, blev gennemført paa betryggende Maade. I København i 1830 ser man klaget over, at en Guldsmedesvend, ganske i Modstrid med Lavsartiklerne, havde faaet Tilladelse til at forfærdige sit Mesterstykke paa sin Moders Værksted; Sagen kom offentlig frem⁴⁷⁾, Kancelliet blandede sig i Sagen, og Svenden maatte aflægge ny Prøve, medens Skuemestrene sattes under Tiltale for Pligtforsømmelse. I Provinsen synes det almindeligt at forfærdige Mesterstykket uden Kontrol. Saaledes fortæller Begtrup om Forholdene i Svendborg omkring 1820⁴⁸⁾, at, medens Mesterstykket i Overensstemmelse med Lavsartiklerne skulde forfærdiges hos Oldermændene i to Mestres Nærværelse, hvad der kaldtes at blive „Mester efter Artiklerne“, var det ogsaa muligt at blive „Laugsmester paa Accord“, hvad der skete saaledes: „Den Indtrædende betaler efter Accordering med Lauget fra 60 indtil 100 Rbd. til samme for at optages til Mester. Moderation i denne Betaling bestemmes, som man let kan tænke, ligesom den Indtrædende har Venner i Lauget“. Blev man Mester paa Accord, blev Mesterstykket ikke bedømt saa strængt, hvorfor de fleste valgte at blive Mestre paa denne Maade; det indbetalte Beløb deltes mellem de andre Mestre.

Hvor udbredt denne Ordning, der muliggjorde, at den vordende Mester ikke selv udførte sit Mesterstykke, var, lader sig naturligvis ikke sige, men det anførte tyder dog paa, at selv Mesterprøven ikke var særlig paalidelig.

Blev man „Mester paa Accord“, kostede det, som man vil have set, ikke lidt, og var tilmed Mesterstykket usælgeligt, forstaar man, at den nye Mester kun stod med ringe Driftskapital til Etablering. Det kan derfor

⁴⁶⁾ Vilde en Provinsboer aflægge Mesterprøve i København, tog Lavet det ikke saa strængt med Prøven, naar man vidste, at vedkommende vilde nedsætte sig i Provinsbyen. Rigsdagstidende. Folketingets Forhandlinger. 1857. Sp. 115.

⁴⁷⁾ Politivennen. 6. November 1830.

⁴⁸⁾ Anf. St. S. 147.

ikke undre, at de færreste Mestre formaaede at aabn^e Butik, mange af dem blev økonomisk afhængige af Handlende eller af andre Mestre, og deres Stilling blev saaledes ikke gunstigere end de Svendes, der sad hjemme hos sig selv og arbejdede for en Mester. Oplysende er det saaledes, at af de 46 Medlemmer, Tøjmagerlavet havde 1833, da Forbudet mod Svendenes Hjemmearbejde var under Debat, arbejdede 4 Mestre for én Mester og 5 for en anden Mester. Det var selvsagt Smaa-Mestre, der saaledes var forlagt; af de sidstnævnte 5 Mestre havde én 1 Svend, to 2 Svende hver, medens de andre ingen Svende havde, men Dreng^e og andre Arbejdere. Arbejde paa Bestilling synes omtrent at være gaaet af Brug, idet kun nogle enkelte meddeler, at de arbejder „for private“.

Kom Mestrene saaledes ikke ind paa at faa Arbejde for en mere begunstiget Lavbroder, der i en Butik kunde skaffe sig Afsætning til Publikum, maatte Mesteren søge Forbindelse med en Handlende og faa denne til at afsætte hans Varer.

Adskillige Exempler kunde nævnes her; vi skal blot anføre enkelte. Af et Dødsbo fra 1823⁴⁹⁾ ses, at den paagældende Bomuldsfabrikant havde et Værksted med 4 Væve og desuden 4 Væversvende siddende med Arbejde i deres Hjem, idet Fabrikanten havde betroet dem disse Væve, hvad der var ret almindeligt; desuden kautionerede han for Svendenes Husleje. Det var saaledes en efter Datidens Forhold ikke uanseelig Bedrift. Imidlertid fandtes hele Boets Lager af Bomuldstøjer af forskellig Art hos en Handlende, hvorfor der da hos denne optoges Vurdering over Fabrikantens Lager; den Handlende hævdede, at Lageret laa som Sikkerhed for en Fordring paa Fabrikanten, saa denne synes at have været forlagt af den Handlende. Af andre Boer fremgaar, at baade Tøjmagere og Dugmagere⁵⁰⁾ lagde deres færdige Varer ind hos Handlende til kommissionsvis Salg; Mesteren kunde da til enhver Tid møde op hos den Handlende, maale de indlagte Stykker Tøj og forlange Afregning for det solgte; at dette meget let kunde udvikle sig til, at Mesteren ganske blev afhængig af den Handlende, siger sig selv, ja, i adskillige Tilfælde har Mesteren vel fra første Færd endog været sat i Gang af den Handlende.

De forskelligste Former antog det Afhængighedsforhold mellem Handlende og Mestre, særlig indenfor Fabriklavene, Tøjmagerne og Dugmagerne. Nogle faa Exempler vil vise dette.

I Dødsboet efter en Klædefabrikant Ballin kom det frem, at han saavel som andre Fabrikanter var „meddelagtig“ i en af Bugge paa Østergade etableret Silke- og Klædehandel; der var oprettet en Interessentskabskontrakt mellem Parterne. Bugge fremsatte overfor Boet et Forslag om Udløsning af dette, hvorefter han skulde overtage de Varer, Ballin havde lagt

⁴⁹⁾ Bomuldsfabrikant Johan Fr. Hermann. Hof- og Stadsrettens Boer. Kl. 4.

⁵⁰⁾ Hosekræmmer Hoffeldts Bo. 1823. Hof- og Stadsrettens Boer. Kl. 4.

ind i Butiken; disse har saaledes i dette Tilfælde ikke været indlagt kommissionsvis, men Ballin maa tillige have været Interessent i Butiken⁵¹⁾.

Et andet Exempel. I et Bo efter en Klædefabrikant⁵²⁾ fremkom der en Mellemsgning med en Silke- og Klædekræmmer, idet denne efter en Aftale af 1813 skulde købe Uld og Vadmel i Jylland for Fabrikanten, naar han rejste derover paa Opkøb, 2—3 Maaneder aarlig; Kræmmeren maatte selv skaffe sig Kredit ved Opkøbet, hvad han aabenbart har gjort ved at trække paa københavnske Handelshuse som Suhr og Kirketerp, og Opkøbet foregik i hans eget Navn. Han anmeldte derfor en Fordring i Klædefabrikantens Bo, der imidlertid gjorde Modregning gældende, sikkert for leverede Klædevarer. Dette Forhold, at Fabrikanten købte sit Materiale hos den Handlende, der paa sin Side solgte den færdige Vare, viser sig ogsaa i et andet Bo⁵³⁾, hvor en Tøjmaker købte sin Tvist hos en Handlende, der paa sin Side havde modtaget Bomuldstøj fra Tøjmagere.

Disse Exempler, der kunde suppleres med adskillige andre, viser, hvorledes den ikke-kapitalkraftige Mester blev økonomisk afhængig af andre Mestre eller af Handlende, idet „bestilt Arbejde“ for Kunder i København indenfor adskillige Fag var hørt op; Folk vilde hellere gaa i Butiker, hvor der havdes et større Udvalg, og ikke mindst gjorde dette sig gældende indenfor Produktionen af Klæde, Bomuldsvarer o. s. v.

Ogsaa paa andre Omraader ser vi, hvorledes Butikerne gør, at de Haandværkere, der ikke kan aabne Butik og arbejde til Udvalg, synker ned til at blive forlagte. Allerede i det 18. Aarhundrede havde Snedkerlavet faaet dannet forskellige Møbelmagasiner, hvoraf det ældste var „Børsmagasinet“; 1790 eksisterede 3 saadanne⁵⁴⁾, og i 1817 startes et nyt, idet Oldermænd og flere Medlemmer af Snedkerlavet ansøger om kgl. Konfirmation paa et Magasins Oprettelse⁵⁵⁾. I Ansøgningen klages over manglende Afsætning, hvorfor de paagældende vil anlægge offentligt Møbelmagasin, hvor der til enhver Tid kan erholdes saadanne Møbler, der kan sættes ved Siden af indførte Varer; Magistraten gør opmærksom paa, at Afsætningen til Udlandet siden Krigens Slutning er aftaget, og at de allerede bestaaende Møbelmagasiner maatte være tilstrækkelige, men da det nye Møbelmagasin vil virke sammen med en Kunstner, hvad Kunstakademiet har anbefalet, har Magistraten ingen Indvending at gøre. Ogsaa i Provinsens større Byer synes saadanne Møbelmagasiner at være fremkommet⁵⁶⁾.

⁵¹⁾ Dødsboet efter Ballin. 1818. Hof- og Stadsrettens Exekutorboer

⁵²⁾ Henry Nelthropp. Hof- og Stadsrettens Exekutorboer. 1821.

⁵³⁾ Haar- og Tøjfabrikant Adam Turnbull. 1823. Hof- og Stadsrettens Boer. Kl. 6.

⁵⁴⁾ Dansk Folkeblad. I. Kbh. 1835. Nr. 3.

⁵⁵⁾ Konfirmation dog ikke nødvendig. D. Kanc. 2. Dep. Brevbog 1817. Nr. 2785.

⁵⁶⁾ Saaledes i Odense 1830. Engelstoft: Odense Byes Historie. 2. Udg. Odense 1880. S. 465.

Disse Møbelmagasiner, hvoraf i hvert Fald det, der skulde startes i 1817, var Aktieselskab, havde dog ikke Held med sig; 1833 opløstes saaledes „Børsmagasinet“ og „de Ti Forenedes“ af Mangel paa Afsætning⁵⁷⁾.

Endnu en Udvej stod dog aaben for den lille Mester, der ikke kunde finde Afsætning for sit Arbejde, og det var at gaa til Marskandiserne. Vel skulde disse egentlig handle med brugte Ting; men ved Raadstue-Plakat af 4. November 1790 havde de paa en indgiven Ansøgning faaet Tilladelse til at købe og igen udsælge nyt Arbejde, der tilbødes af Lavsmestre eller andre til nyt Arbejdes Forfærdigelse i København berettigede Personer. Spørgsmaalet siden hen var, om denne Tilladelse kun gjaldt dem, der i 1790 var Marskandisere, men den fortolkedes derhen, at den ogsaa gjaldt senere tilkommene⁵⁸⁾. Der var i Plakaten af 1790 truffet Bestemmelse om, at Værkerne, Marskandiserne saaledes købte som ny, enten skulde stemples eller Attester om, hvem der havde forarbejdet Varen, udstedes, men intet af dette holdtes i Praxis.

Følgen blev derfor, at den fattige Mester, saavel som Svenden, der optraadte som Bønhas, gik til Marskandiseren for at sælge. Vel kunde Marskandiseren ikke efter Plakaten af 1790 bestille Arbejde, men kun sælge, hvad der tilbødes ham, men Distinktionen var selvsagt umulig at kontrollere. Tage Algreen-Ussing skrev i 1835 en Artikel⁵⁹⁾, der formedes som en Samtale om Forholdet mellem Snedkere og Marskandisere; heri siger en gammel Snedker, at man hævder, at Marskandiserne har mange fattige Snedkere saaledes i deres Vold, at disse ikke kunde arbejde for andre end dem. Marskandiserne forstrækker Snedkerne med nogle Penge til at begynde med, og dette er den Lokkemad, hvormed de lidt efter lidt fange dem i deres Kløer; siden kan de byde, hvad de vil. Følgen bliver daarligt Arbejde, idet Snedkeren for største Delen arbejder med Dreng; disse bliver igen til daarlige Svende. Men naar en saadan Svend ikke kan finde Arbejde, tyr han til Marskandiseren; de slutter Akkord, og Svenden arbejder paa egen Haand i en Bagstue eller paa et Loft for Marskandiseren. „Mange Marskandisere have formelig deres Værksteder, hvorpaa de holde saadanne Svende, der igjen antage Dreng under sig“, og en ny Planteskole for Fuskere er dermed opstaaet, idet Svenden bliver ganske afhængig i økonomisk Henseende af Marskandiseren.

Men det var ikke alene Snedkerens Arbejde, Marskandiseren forhandlede, ogsaa andre Fags, som Kobbersmedenes, hvad der bl. a. ses af, at disses Lav i 1834 henvendte sig om at faa Marskandisernes Forhandling af nyt Arbejde forbudt, hvad dog ikke lykkedes. Fra en lidt senere Tid, da de øko-

⁵⁷⁾ Politivennen. Kbh. 1833. Nr. 925.

⁵⁸⁾ Politivennen. Kbh. 1833. Nr. 920.

⁵⁹⁾ Dansk Folkeblad. I. Kbh. 1835. Nr. 3.

nomiske Forhold havde bedret sig, omtales i et Brev fra København⁶⁰⁾, hvorledes der paa Amagertorv og i Vimmelskaftet bor en hel Række Marskandisere; det hedder videre, at „medens det er formeent den fattige Haandværker at drive sin lærte Profession, fordi han ikke er eller kan blive Mester, finder Du hos hine fremstillet Snedkerens, Stolemagerens, Guldsmedens, Kobbersmedens, kort, utallige Haandværkeres Productioner og størstedelen nyt⁶¹⁾). Maa ikke den fattige Haandværker harmes, fordi det tillades Marskandiserne, for det meste forhenværende Bønderkarle, at sælge det, som er hans Hænders Arbeide, og som det er formeent ham, efter en Række af sure Læreaar“. Hos Marskandiseren kunde man saaledes faa fuldstændigt Udstyr, Møbler, Køkkenudstyr etc. — kun nye Jærnvarer havde Plakaten af 1790 forbudt dem at handle med; det er derfor naturligt, at man i Dattiden spørger, om Vejen til Selvstændighed for Mestre da ikke er den, at Mestre af forskellige Fag i Fællesskab aabner en Butik; men her kom Erhvervslovgivningen i Vejen, da Interessenterne i en saadan Fællesbutik vilde komme til at drive flere Erhverv.

Særlig synes Marskandiserens Handel med Møbler at have været betydelig, hvorfor man ogsaa i 1830'erne begynder at kalde nogle af dem Møbelhandlere. Men, som sagt, meget andet kunde de handle med.

Saaledes havde ogsaa Marskandisere saavel som Hosekræmmere og Lærredshandlere, der i 1821 var forenede, og desuden Silke- og Klædekræmmerne Lov til at sælge nye Klæder, forsaavidt de var gjorte af grove Varer og var til Brug for Haandværksfolk, Arbejdsfolk o. s. v., naar disse bevislig var syede af Lavs- eller Frimester-Skrædere i København⁶²⁾. Stadig er der i den følgende Tid Klager over, at de Handlende ikke overholder disse Bestemmelser, idet de havde andre færdigsyede Klæder til Salgs end de grove, og at disse forfærdigedes af andre end Skrædermestre⁶³⁾. Senere⁶⁴⁾ hedder det, at disse Konfektionshandlere fik syet for $\frac{1}{3}$ af, hvad en Mester maatte give en duelig Svend; stadig var de en Torn i Øjet paa Skræderlavet, der anlagde adskillige Sager mod dem⁶⁵⁾; alt tyder paa, hvorledes Handelen

⁶⁰⁾ Politivennen. Kbh. 1844. Nr. 1470.

⁶¹⁾ I 1832 faldt der Dom ved Politiretten i København i en Sag, der var anlagt af Kobbersmedelavet mod nogle Lavsmestre, Frimestre og Marskandisere, ialt 13 Personer, i Anledning af nogle Kobbervarer, der ikke bar Mester-Mærke o. s. fr. Om selve Sagen og dens Udfald se Thaarups Haandbog S. 209 ff.

⁶²⁾ Pl. af 6. Januar 1790 tillod enhver af Byens Borgere at handle med saadanne Klæder, men i Praxis betød dette kun noget for de nævnte Handlende.

⁶³⁾ Se f. Eks. en Højesterets Dom af 1823. Joh. Nik. Høst: Dansk Borgerret. Kbh. 1839. S. 389.

⁶⁴⁾ Søren Sandberg: Om Hosekræmmernes ansøgte Handels-Udvidelse. Kbh. 1856. S. 11.

⁶⁵⁾ Politivennen. 1844. Nr. 1466, hvor der nævnes en bestemt Butik, der var Genstand for Forfølgelse fra Skræderlavet.

med færdigsyede Herreklæder trængte frem, og at Skrædermestre og -svende blev forlagte af Handelen. —

Forskellen mellem Haandværk og Industri fremhæves ofte at være, at medens Industrien producerer paa Lager, producerer Haandværket paa Bestilling. Vi har vist, hvorledes dette karakteristiske Træk mere og mere maa forsvinde, som Haandværkeren gaar over til at blive Handlende, at holde Butik; dermed følger ogsaa, at han maa holde et vist Lager, hvoraf Kunden kan tilfredsstilles, og selvom han stadig er Haandværker samtidig med at være Handlende, saa sælger han færdige Varer foruden at udføre Varer paa Bestilling. Hans Driftskapital maa derfor være saa meget større, og kun i Kraft heraf formaar han at holde Forbindelsen vedlige med sin Kundekreds; han konkurrerer med Handelen, medens den økonomisk ringere stillede Haandværker bliver forlagt af den Handlende eller sin mere begunstige Lavbroder. Lavbroderingen hindrede ikke denne Udvikling, men Udviklingen selv maatte bevirke, at Lavet vanskeligere kunde holde sammen, idet Forskellen mellem Levevilkaarene indenfor Mestrenes Kreds maatte uddybes. Lavet udhules derigennem indefra og taber i Betydning for den enkelte; dette gælder særlig Storbyen, hvor Detailhandelen kommer til at spille den største Rolle, i mindre Grad Købstæderne, hvor Handelen er mindre fremtrædende, og hvor Haandværket og dermed Haandværkslavet bedre bevarer sit karakteristiske Træk, Kundeproduktion, Produktion paa Bestilling. Med Rette kan det i Politivennen 1841⁶⁶⁾ siges: „Især i Kjøbenhavn er Afstanden mellem Laugstvang og Næringsfrihed for en Deel udjevnet derved, at en ikke ringe Deel af Byens Verksteder ene bestaae ved Bestillinger fra og Arbeide for de Handlende af forskjellige Classer, Klædekræmmere, Hosekræmmere og Marchandisere, i hvis Tjeneste især Hattemagere, Skræddere og Snedkere staae. Naar det er komme dertil, at saadanne Handelsmænd, som ei just i Navnet, saa dog i Virkeligheden kunne holde Verksted, saa er det vel ei heller saa langt fra, at Laugsvæsenets Fordeele for Interessenterne de facto ere forsvundne“.

Naar saaledes, særlig i København, Haandværkeren tog Konkurrencen op, ikke alene med sine Lavbrodre, men ogsaa med den Handlende ved selv at aabne Butik, falder det naturligt at spørge, hvor effektiv under Lavbroderingen denne Konkurrence med Handelen kunde blive. Kunde en Bomuldsvæver f. Ex. konkurrere med Kræmmeren? Spørgsmaalet lader sig ikke let besvare, idet mange Momenter maatte gøre sig gældende, Varernes Kvalitet o. s. fr. I Almindelighed kan vi dog sige, at hans Udvalg næppe kunde være saa stort som Kræmmerens, idet denne tillige kunde handle med udenlandske Varer. Haandværkerens og Fabrikantens Handelsberetigelse strakte sig sædvanligvis kun til at handle med Varer, der var pro-

⁶⁶⁾ Nr. 1322.

duceret af ham selv eller andre, der var berettigede til Fabrikation; men Reglerne i saa Henseende var meget indviklede. Exempelvis kan vi nævne, at det i 1820 tillodes de københavnske Naalemagere at sælge udenlandske Naale og Strikkepinde, medens en Strømpfabrikant fik Bøde, fordi der i hans Udsalg fandtes Strømper af udenlandsk Fabrikat. I andre Henseender havde denne Strømpfabrikant faaet adskillige Privilegier, saaledes Ret til i sit Udsalg at sælge de Sorter Garn, der ved Sortering ikke fandtes anvendelig til Strømpfabrikation, og tillige til at sælge „de behørende Strikkepinde“; at der hermed gjordes Indgreb i adskillige Lavs Rettigheder, Isenkræmmeres, Naalemageres, Klæde- og Hosekræmmeres, siger sig selv, men sælge udenlandske Strømper maatte han altsaa ikke⁶⁷⁾.

I disse Tilfælde havde man imidlertid faste Regler at gaa efter; men havde nu i Almindelighed Haandværkeren og Fabrikanten Ret til at sælge andre end de af ham selv fremstillede Varer? Otto Müller⁶⁸⁾ siger, at Spørgsmaalet besvares meget forskelligt i Praxis. Han mener, at de havde Lov hertil, om Handelsretten ikke udtrykkelig var tillagt andre. Dette var kun i ringe Grad Tilfældet med f. Ex. indenlandske Husflidsvarer, men var det som oftest med udenlandske Varer.

Udførligere Behandling af en enkelt Side af Spørgsmaalet finder man i Indenrigsministeriets Skrivelse af 16. Juli 1851 til Fabrikdirektøren⁶⁹⁾; her siges, at skulde Spørgsmaalet om Haandværkeres og Fabrikanters Ret til at handle med udenlandske Varer besvares efter Forholdets egen Natur, maatte Svaret blive et Nej, da de ikke er Handelsberettigede i almindelig Forstand, hvorfor ogsaa Raadstue-Plakaten af 12. November 1798, der gav Haandværkere Ret til at holde aaben Butik, blot taler om at sælge det af dem forfærdigede Arbejde.

Imidlertid henviser Ministeriet til, at de paagældende kan indforskrive Varer, samle disse og derpaa sælge dem som fremstillet af dem selv, ligesom de kan indføre den færdige Vare og give den en sidste Afpudsning ell. lign.; i saa Fald vil Spørgsmalets Besvarelse strax blive vanskeligt og maa afhænge af Domstolenes Skøn, og her vilde det sikkert spille ind, hvad der havde været Praxis i længere Tid.

Hvis Handel med den paagældende Vare ikke var tillagt et andet Lav, vilde der imidlertid, hævder Ministeriet, ikke være nogen kompetent Sagsøger, idet det offentlige næppe kunde tænkes at blande sig heri.

Det er værd at understrege dette sidste; det tyder paa, at det offentlige i hvert Fald paa dette Tidspunkt har givet op overfor Spørgsmaalet. I Praxis fik det en meget forskellig Besvarelse. Saaledes dømte Overretten

⁶⁷⁾ Hof- og Stadsrettens Exekutorboer. 1839. Strømpfabrikant Warburg.

⁶⁸⁾ Om Laugsvæsen og Bevillinger til Næringsbrug. Kbh. 1840. S. 152, Note. — Om Fabrikanters Handelsberettigelse se nærmere siden hen.

⁶⁹⁾ Reskript-Samlingen.

1839 en Skræder i Helsingør for at have solgt Klæder, der var forfærdiget af en Skræder i København, „da en Haandværker ikke har Ret til at sælge andet Arbejde end det, han selv med Svende og Drengene udfører“⁷⁰⁾.

Denne meget strænge Fortolkning har dog næppe været alment raadende. Saaledes ser man⁷¹⁾, at der 1846 blev rettet 3 Spørgsmaal til Skomagerlavet i Anledning af en Retssag mellem Marskandisere og Snedkere. Der spurgtes:

1. Er det almindeligt, at Lavsmestre, der har Butik eller Udsalgssted, bestiller Arbejde hos deres Medmestre til videre Forhandling? Svar: Finder ikke i Almindelighed Sted, „men da sligt dog undtagelsesvis existerer, saa staa vi i den Formening, at Intet i Lovgivningen findes, som forbyder samme“.
2. Om de Lavsmestre, der har Butik, køber Arbejder til Forhandling i deres Udsalg, naar saadanne tilbydes dem? Svar: Dette finder i Almindelighed Sted og Lavet formener, at intet Lovbud forbyder det.
3. Om de fra deres Butik sælger fremmed (udenlandsk) Arbejde, hørende til Professionen? Svar: Der er enkelte, der undertiden indforskriver fremmede Varer til videre Salg i deres Butik. Lavet mener ej heller dette forbudt.

Disse Svar tyder paa, at Skellet mellem Mestre med og Mestre uden Butik allerede er stort indenfor dette Fag; hvormeget man kan slutte herfra til Forholdene i Almindelighed, lader sig næppe afgøre, men man har sikkert Lov at sige, at i hvert Fald med de bedre Tider i 1830'erne kommer Haandværket ind paa i højere Grad at opsøge Kunden ved at aabne Butik. Herpaa tyder det ogsaa, naar et Tidsskrift⁷²⁾ da diskuterer, om Haandværker og Fabrikant er inde paa den rette Vej hermed fremfor at sælge deres Varer til de Handlende. Det hævdes, at denne Konkurrence medfører, at de Handlende bliver mere interesserede i at sælge udenlandske Fabrikata; dette turde dog være tvivlsomt, idet den Omstændighed, at den Handlende let kunde faa Kredit paa udenlandske Varer, medens den hjemlige Fabrikant vanskelig kunde give en saadan, sikkert har spillet en noksaa betydningsfuld Rolle. Videre fortsætter Artiklen, at, medens Haandværkeren og Fabrikanten tror, at en Butik vil være en sand Vinding for ham, holder blot denne en betydelig Driftskapital bunden, som han bedre kunde anvende i sin Fabrikation.

Hele den her skildrede Udvikling viser, hvorledes det personlige Forhold mellem Producent og Kunde mere og mere løsnes, som Handelen med sin Butik og sine færdige Varer trækker Kunden til sig, hvorledes Haandværke-

⁷⁰⁾ Galschiøt: Helsingør. Kbh. 1921. S. 245.

⁷¹⁾ Skomagerlavet. Repræsentantmøder. Forhandlingsprotokol.

⁷²⁾ Nyt Magazin for Kunst og Haandværk. Kbh. 1837. 2. Marts.

ren og Fabrikanten paa deres Side søger at vedligeholde Forbindelsen med Kunden ved selv at blive Handlende, og hvorledes dette medfører, at adskillige Producenter bliver forlagte af Handlende eller egne Kaldsfæller. Under den bestaaende Lavsordning stod den Handlende sig sikkert bedst i Konkurrencen med Haandværkerens eller Fabrikantens Udsalg; i Handlens Butik kunde man vrage og vælge mellem indenlandske og udenlandske Varer, medens man i Haandværkerens og Fabrikantens Butik med faa Undtagelser var henvist udelukkende til indenlandske Varer. Den Omstændighed, at selv Fabrikerne almindeligvis kun maatte have et Udsalg ligesom Haandværket — hvad strax nærmere skal vises — maatte ogsaa gøre, at en Produktion i større Stil kun kunde afsættes gennem Handlende eller Haandværkere, der tillige havde Butik; men i denne sidste Henseende stødte Fabriken paa mange Fordomme, ligesaa vel som det faldt vanskeligt for Fabriker at faa Haandværket til at benytte et Halvfabrikat, som Industrien frembragte. Lader vi imidlertid dette Moment foreløbig ude af Betragtning og blot ser paa færdige Konsumvarer, vil det ses, at for at faa en Produktion i større Stil, maatte Fabriken nødvendigvis forhandle sine Varer gennem Handelen; det er aabenbart denne Erkendelse, der bryder igennem i den lige citerede Udtalelse fra 1830'ernes Slutning. Derfor kan det ej heller undre, at mange Handlende selv optræder som Fabrikanter; de havde Omsætningen og kendte Markedets Størrelse.

Hvad her er skildret, er selvsagt ikke begyndt omkring 1820; Udviklingen er fortsat gennem Aartier og fortsættes stadig, men ved 1820 var man allerede kommet vidt i denne Henseende i København, der da var Storby i Sammenligning med Provinsens Byer, endog i højere Grad end i vore Dage. —

Ganske anderledes formede Forholdene sig i den almindelige danske Købstad, d. v. s. Købstaden med under 1—2 000 Indbyggere, idet af Landets 73 Købstæder havde i 1801 36 under 1 000 Indbyggere og 27 1—2 000. Naturligvis var der ogsaa her Handlende, men det var i første Række Købmænd, der købte Bøndernes Korn og Fedevarer til Export og forsynede Bønderne med de faa Fornødenheder som Jern, Træ, Brændevin o. lign., disse behøvede; alle drev de samtidig Brændvinsbrænding, og mer eller mindre skete Handelen som et Bytte af Varer mod Varer i tilvante Former. Bekendt er Olufsens Udtalelse⁷⁹⁾ om, at Købmanden i Købstæderne er Kromand og hans Dagligstue Kontor, Børs og Skænkestue paa en Gang. Hans Varelager var kun lille; Købstæderne var ofte saa slet forsynet med de Varer, Landbrugerne brugte, saa at disse maatte køre fra den ene Købstad til den anden for at købe en Tylt Bræder. Landbrugets Fornødenheder var ogsaa faa, idet de fleste af disse tilfredsstillendes gennem Husfliden, og det ikke alene i Al-

⁷⁹⁾ Bidrag til en Oversigt over Nationalindustrien i Danmark. Kbh. 1819. S. 352 ff.

muen, men „endog temmelig høit oppe virker Huusfliden i de allerfleste Præstegaarde, Forpagterhuse, velhavende Borgere i Stæderne, paa mange Herregaarde. Selv i meget splendide Huse forsmaaes ikke adskillige af Huusflidens Vare“⁷⁴⁾. Karakteristisk for Købstædernes Handelsforhold turde den Inddeling af Svendborgs Handlende være, som Begtrup giver⁷⁵⁾, naar han sonderer mellem Handlende, der driver Korn- og Fedevarehandel, Handlende, der ikke driver saadan Handel, men handler med Isenkram, Alenvarer og Urtekræmmervarer, og endelig Høkere, der sælger Fødemidler til Daglejere og Fattige; ingen af de Handlende holdt Svende eller Dreng, men drev Butiken med Familiens Hjælp. Bemærkelsesværdigt er det, at, medens de Handlende, der drev Bondehandel, var 27 i Tal, udgjorde de, der handlede med Isenkram, Alenvarer og Kolonial kun 7; Høkerne var 12 i Tal. Tallet paa Haandværksmestre var derimod 240.

Naar man yderligere erindrer, at i de fleste af Købstæderne drev Borgerne samtidig Landbrug, saa at Rawert i 1820 kunde sige, at Borgerne her kun var Bønder med Købstadsprivilegier, vil man forstaa, at Arbejdsdelingen og Pengeøkonomien kun var lidt udviklet. Men netop derfor bevarede Lavene, hvor saadanne fandtes, utvivlsomt i Købstæderne flere af de Træk, man almindeligvis finder karakteristisk for Lavstiden: det faste Arbejdsforhold, Produktion paa Bestilling, økonomisk selvstændige Mestre o. s. v. Gifte Svende, Svendes Hjemmearbejde o. s. fr. var efter alt at dømme kun lidt kendt; karakteristisk for det Tyendeforhold, hvori Svendene stod til Mesteren, er det ogsaa, at Borgerne dyrkede deres Jord med de samme Folk, som de brugte i deres Haandværk eller anden Næring⁷⁶⁾.

I Provinsbyerne kunde saaledes næppe Lavene siges at være i Forfald i 1820'erne og følgende Aartier, som de var i København; paa den anden Side spillede de her en langt mindre Rolle, end Tilfældet var i København, hvor Lavene ogsaa var langt talrigere, og dette kan forklare den forskellige Stilling, de københavnske og Købstædernes Lav kom til at indtage overfor Næringsfriheden, da dette Spørgsmaal senere dukkede op.

Den Forskel, der saaledes gjorde sig gældende i og udenfor København, forklarer ogsaa, hvorfor Virkningerne af Napoleonskrigenes Ophør og den følgende Forbedring af det danske Pengevæsen maatte være saa vidt forskellig i København og i Provinsen. Medens København levede under en fremskreden Pengeøkonomi, hvorfor Næringsløsheden gav sig Udtryk i Arbejdsløshed og Stagnation i Erhvervslivet, kunde Købstæderne, hvor Naturaløkonomien endnu spillede en betydningsfuld Rolle, langt lettere tilpasse sig Forholdene, og dette gjaldt ogsaa, da Landbrugskrisen satte ind.

⁷⁴⁾ Anf. St. S. 254—55.

⁷⁵⁾ Begtrup, anf. St. S. 158 ff. Svendborg var endda en forholdsvis stor Købstad, idet den 1818 efter Begtrup (S. 86) havde 2 506 Indbyggere.

⁷⁶⁾ Schlegels Bemærkninger til Hoppes ovenfor anførte Oversættelse. S. 29.

Da Forholdene for Landbruget med 1828 forbedredes, og Pengeøkonomien dermed bredte sig, betød dette dog ikke en Styrkelse af Lavene i Provinsbyerne; nye Lav oprettedes ikke, og nye Rettigheder gaves ej heller de bestaaende.

Den indre Opløsning af Lavene, Krisen i 1820'erne fremmede, maa derfor betragtes væsentlig som et københavnsk Fænomen og havde sin Aarsag i, at Befolkningen her levede under Pengeøkonomien; her kunde derfor Handelen rykke frem og forlægge Haandværk og Fabrik i endnu stærkere Grad end tidligere.

KAPITEL IV

Arbejdsløse og Hjælpen til dem.

De daarlige økonomiske Forhold omkring 1820 skabte Arbejdsløshed ikke alene indenfor Byernes egen Befolkning, men ogsaa blandt dem, der vandrede til Byerne i Haab om at faa bedre Kaar end dem, Landbruget i disse Kriseaar kunde byde¹⁾).

Ejendommeligt virker det maaske, at, da Kancelliet i 1824 forespørger lokale Myndigheder om Tallet paa rejsende Svende og om Tallet paa Arbejdsløse, lyder Svaret fra Provinsbyerne sædvanlig paa, at der her ingen Arbejdsløse er. Derimod indberetter i Oktober Magistraten i København, at efter Forespørgsel til Lavene kunde man opgøre de Arbejdsløses Tal her til henimod 500, hvoraf 19 Dugmagersvende, 20 Tobaksspindere, 200 Skomagersvende o. s. fr. Man maa antage, at Tallet angiver, hvormange Arbejdsløse der fik Understøttelse af Mestre, Lade ell. lign. og ikke var gaaet over i andet Arbejde²⁾). I Provinsen har sikkert paa samme Maade Magistraten forespurgt Lavene, idet der næppe var anden Vej aaben, naar man skulde besvare Kancelliets Forespørgsel. Man kan derfor næppe slutte ret meget om Arbejdsløshedens Størrelse af disse Svar, saa meget mere som der jo i mange Fag ikke fandtes Lav i alle Købstæderne.

Et Argument for Lavsvæsenets Opretholdelse, der ofte anførtes i disse Aartier, var, at Lavene hindrede Arbejdsløshed. Til en vis Grad kunde dette vel siges at være rigtigt, om man fæstede sin Opmærksomhed ved Provinsens Lav, hvor Svende endnu i disse Tiaar almindeligt havde Kost og Logi hos Mesteren, og hvor Arbejdskontrakten almindeligvis var forholdsvis langvarig. Her ude var Forholdene stadig mer eller mindre patri-

¹⁾ Beretning om det københavnske Fattigvæsens Stiftelser. Kbh. 1840. S. 19. Her fremhæves, at en af de vigtigste Grunde til Mængden af Løsgængere er Tilstrømningen fra Landet til København. Under Fattigvæsenet var paa Ladegaarden 484, hvoraf 125 var født udenfor København, og af 1 403 understøttede Personer (Enkeltpersoner og Familie-Forsørgere) var 769 født andetsteds end i København.

²⁾ Exempelvis kan nævnes, at Oldermændene for Dugmagerlavet i 1814 hævder, at Svendene som Følge af Arbejdsløshed indenfor Faget gaar over til Haandlangerarbejde. D. Kanc. 2. Dep. Registrant 1814. Nr. 4293.

arkalske; det var for en stor Del Byens eller Omegnens Børn, der over Lærlinge- og Svendear blev Mestre i Byen³⁾). Arbejdsforholdet var ikke saa løst, som det i København mere og mere blev, bl. a. ved Svendenes Hjemmearbejde. Dette gør, at man næppe tør fæste megen Lid til de anførte Tal for Arbejdsløse i København; de kan kun angive Tallet paa Svende, Lavene stadig vedkendte sig, og som ikke var sunket ned i den store og voxende Daglejer-Klasse.

Rundt om paa Torvene stod Arbejdsledige og ventede paa, at nogen skulde have Brug for deres Arbejde⁴⁾), om da ikke en Arbejdsgiver foretrak at henvende sig til Fattigvæsenets Anstalter, hvorfra Lemmer udlejedes, eller foretrak Slaver (Straffefanger). I 1820 klager saaledes Københavns Fattigvæsen over, at Slaverne optager Pladser for Arbejdsledige, og i 1830'erne synes Slaver ret almindeligt anvendt som Haandlangere ved Opførelse af Bygninger⁵⁾). Yderligere kom hertil Soldaternes Arbejde i deres Fritid, hvad der ikke mindst følte som Konkurrence i saa stor en Garnisonsby som København.

Hvorhen skulde man nu vende sig, om man ikke kunde faa Arbejde? Betleri var forbudt og straffedes, men det hævdedes ikke uden Grund, at det kun burde straffes, om det offentlige ikke skaffede Arbejde, hvorved Livet kunde bjerges⁶⁾). Det er ikke nogen ny Lære, der her fremsattes; det var den, hvorpaa den gældende Fattiglovgivning var bygget, idet Principet i denne vel var Forsørgelse, men kun af ikke-arbejdsføre; hvad derimod Arbejdsløse angik, var det mindre Forsørgelse end Tilvejebringelse af Arbejde, der skulde være Opgaven for det offentlige Organ, man da havde til at tage sig af Arbejdsløse — Fattigvæsenet (jfr. f. Ex. Københavns Fattiglov af 12. Juni 1799 §§ 1 og 33).

Fattigvæsenet skulde først og fremmest skaffe Arbejde med Betaling til gangbar Pris, hvad der som oftest var ganske umuligt, om man ved gangbar Pris forstod, hvad der kunde opnaas i privat Virksomhed⁷⁾). Paa Landet blev det derfor Præsten, der som Formand for Fattigkommissionen skulde skaffe Arbejde, hvad der aabenbart her og der faldt svært; enkelte Præster fik Gaarde i Sognet til at give Arbejde, som naar Præsten i Herlufmagle siger, at endnu havde ingen arbejdsfør Mand henvendt sig til ham, uden at han har kunnet skaffe ham Arbejde; andre Præster klagede derimod over Vanskeligheden ved at skaffe Arbejde; en af dem foreslog endog, at Staten

³⁾ Otto Smith: Laugsvæsenet i de danske Provinsbyer. Fortid og Nutid. III. Kbh. 1921. S. 151.

⁴⁾ Jfr. Politi-Plakat 4. Marts 1817.

⁵⁾ S. Koefoed: Arbejdsmandens Kaar i Hovedstaden. Kbh. 1834.

⁶⁾ H. August i 1822 om Betleriets Bekæmpelse. Collinske Papirer vedk. Fattigindustrien 1776—1828.

⁷⁾ D. Kanc. G. Fællesafdeling. XII. Svar paa Cirkulære af 8. Juli 1817.

skulde flytte de Arbejdsløse hen, hvor Arbejde var at finde. De fleste Præster var klare over, at Indretning af Arbejdshuse, som man havde dem i København og i nogle Købstæder, intet kunde nytte⁸⁾, idet dog en enkelt gerne saa, at man sogne- eller byvis accorderede med „en nævedygtig Mand“, der kunde beskæftige Arbejdsløse⁹⁾.

I Byerne blev det Fattigvæsenet, der skulde skaffe Arbejde¹⁰⁾; dette skete som paa Landet ved at private kunde indlevere Hør til Spinding, Uld til Kartning o. s. v. og aftale Pris med Fattigvæsenet, der saa igen gav Arbejdet videre; hvor der var oprettet Arbejdshuse, skete Arbejdsformidlingen naturligt gennem disse. Her kunde ogsaa Handlende og Fabrikanter henvende sig, om de ønskede at faa udført Arbejde, og disse kom i Praxis til at betyde nok saa meget som private Arbejdsgivere, særlig i København. Fik den Arbejdsløse anvist saadant Arbejde, skulde han ubeskaaret oppebære den fastsatte Arbejdsløn, men var den aftalte Arbejdsløn ikke høj nok til at leve af, kunde han samtidig faa Understøttelse, forsaavidt Fattigvæsenet ikke kunde anvise bedre lønnet Arbejde. Værd er det at lægge Mærke til, at det Tilskud, der saaledes kunde betales, ikke maatte betegnes som „en Forhøjelse i Arbejdsløn“, idet det aabenbart var Lovgiveren magtpaaliggende ikke at hindre Arbejdslønnens naturlige Bevægelser. — Ligeledes skulde Fabrikanter og andre kunne henvende sig til Fattigvæsenet med Anmodning om at faa Arbejdere anvist til Arbejde i Fabriker o. s. v. — Saaledes skulde Fattigvæsenet være et „Centralpunkt“, „hvor Fabrikanter og Byens Indvaanere kunde afgive Materialier til Forarbejdning,“ og „hvor Huusarme og Fattige kunde henflye til, for at erholde Arbejde“, som man udtrykker det 20 Aar efter¹¹⁾.

Man vil lægge Mærke til, at Loven af 1799, saavel som den senere Forordning af 1803 om Købstædernes Fattigvæsen, stræber efter, at den Fattige ikke skal blive forfordelt, men ved Fattigvæsenets Aftale med Fabrikant opnaa en passende Løn, saa at Varer, der var fabrikerede paa denne Maade, ikke skulde kunne komme paa Markedet til særlig billige Priser og saaledes virke pristrykkende. Paa den anden Side var der, som nævnt, givet Mulighed for Fattigvæsenet til at give en Understøttelse, om den aftalte Arbejdsløn var for lav, og derigennem kunde meget vel Fattigvæsenet virke løntrykkende, saa meget mere som Fattigvæsenet i og for sig maatte finde det naturligt, om den Løn, der aftaltes gennem dette, laa noget under den gængse for ikke at opfordre de Fattige til at henvende sig her om Arbejde.

⁸⁾ Præsten i Herlufmagle siger saaledes om Arbejdshuse paa Landet: „der vilde selv en Bastholm intet udrette“.

⁹⁾ B. F. Rønne i Jens Møllers Theologiske Bibliotek IX. Kbh. 1816.

¹⁰⁾ Forord. af 21. August 1829 paalagde udtrykkelig Fattigvæsenet at være Formidler mellem Arbejdsløse og Folk, der søgte Arbejdere.

¹¹⁾ D. Kanc. 2. Dep. Registrant 1822. Nr. 24. Bilag Pakke A.

Imidlertid kunde en Mand eller Kvinde, der arbejdede for private, men ikke fortjente saa meget, at han derfor kunde ernære sin Familie, faa Lønnen suppleret af det offentlige¹²⁾. Dette Tilskudssystem¹³⁾ var til Tider meget udbredt og er medvirkende til, at man meget almindeligt fordømmer de tidlige Ægteskaber. Paa Landet og i Købstæderne, hvor Tyendeforholdet endnu var meget udbredt, saa man adskillige gifte Mænd som Tyende, idet man maa erindre, at Brændevinskarle hos Købmænd, Kuske o. s. v. var Tyende; imidlertid kunde en saadan Mand kun give sin Familie forholdsvis lidt; udtraadte han af Tyendeforholdet og blev Daglejer, kunde han tjene noget mere og delte da Familiens Levevilkaar, men var paa den anden Side ogsaa til Tider uden Arbejde. Det løsere Arbejdsforhold, der over hele Landet udvikler sig, saa at man paa flere og flere Omraader — ikke alene indenfor Haandværket — kommer bort fra et Tyendeforhold indenfor Erhvervet, medfører naturligt en Stigning i Daglejerklassen, og da den overvejende Del af de Personer, der henvendte sig til Fattigvæsenet, tilhørte Daglejerklassen, er det forstaaeligt, at man fordømte tidlige Ægteskaber, der forøgede denne i Forvejen store Klasse.

Naar det imidlertid ikke var muligt at anvise den Arbejdsløse privat Arbejde, maatte Fattigvæsenet for egen Regning skaffe saadant, købe Materialer og sælge den færdige Vare, om denne da ikke kunde forbruges af Fattigvæsenet selv, der havde et stort Forbrug, bl. a. til Syge og ikke-arbejdsføre Lemmer i Stiftelser. Denne Produktion koncentrerede sig i København om Arbejdshusene, særlig om Frelserens Arbejdshus, der var det største.

Disse Anstalter, der var oprettede i forskellige københavnske Sogne i Slutningen af det 18. Aarhundrede med det Formaal at skaffe Arbejdsløse, der havde faaet Arbejde at udføre for Fattigvæsenet, et opvarmet Arbejdssted, hvor de kunde arbejde fremfor at sidde i Hjemmene, havde i de forløbne Aar skiftet Karakter, idet man havde indlagt Fattiglemmer i Arbejdshusene. Men vedblivende var de ogsaa Arbejdssteder, hvor Arbejdsløse kunde gaa hen og faa Arbejde for en Dagløn, uden at være indlagte i Arbejdshuset, ja, de kunde ogsaa gaa herhen med privat Arbejde og benytte Lokalet¹⁴⁾.

¹²⁾ Sjællands Stiftamtmand 1817: De Personer, som forhen kunde fortjene noget skjønt ikke alt til sig selv og sines Underholdning, maa nu ydes langt større Understøttelse. D. Kanc. G. Fællesafdeling. XII. Svar paa Cirkulære af 8. Juli 1817.

¹³⁾ Bogholder ved Fattigvæsenet H. August skriver saaledes 1825: Naar Fattige søger Arbejde hos Fabrikanten, saa sætter han ofte sin Betaling saaledes, at den Fattige af samme ikke kan leve, og da bliver Tilskud af Fattigvæsenet fornødne. D. Kanc. 2. Dep. Registrant 1822. Nr. 24. Bilag.

¹⁴⁾ I Historisk-statistisk Maanedstidende for Ribe Stift. 1838. S. 59 skildrer Arbejdsanstaltens Bestyrer, hvor nødvendig en saadan Anstalt er; den er et Sted, siger han, som den mere eller mindre arbejdsføre trængende, efter forudgaaet Anmeldelse, kan tage hen til, naar han ikke uden for samme kan finde mere løn-

I 1821 hedder det¹⁵⁾, at de Fattige gerne arbejder i Arbejdshusene, fordi de der faar Lys, Varme og bekvem Arbejdsplads saavel som Arbejdsredskaber, hvad de mer eller mindre maatte savne, om de sad hjemme. Er det rigtigt, maa der i de følgende Aar være sket en afgørende Forandring i de Arbejdsløses Opfattelse. I Slutningen af 1830'erne udtaler Københavns Fattigvæsen saaledes, at, om man tilbød Familiefædre Arbejde som Haandværkere eller Daglejere i Fattigvæsenets Stiftelser, samtidig med at de bevarede deres Bolig ude i Byen, vilde de fleste hellere søge at klare sig uden saadan Hjælp, idet de ikke kunde undgaa at komme i Berøring med de indlagte Lemmer. Og da Fattigvæsenet i den strænge Vinter 1838 bekendtgjorde, at de opvarmede Arbejdshuse ligesom hidtil stod aabne for Arbejdere, der kunde tage deres Arbejde med herhen, var der kun 8, der benyttede sig af Tilbudet, og af disse 8 havde Halvdelen allerede tidligere benyttet Arbejdshusenes Lokaler; Arbejderne var bange for at miste deres Arbejde, om Arbejdsgiveren fik at vide, at de udførte det i Arbejdshusene¹⁶⁾. Og var Arbejderen først indlagt som Lem i Arbejdshuset, var det vanskeligt for ham igen at blive antaget af en Mester¹⁷⁾.

Var det derimod muligt at faa Arbejde med sig hjem, synes dette at have været mere efterstræbt. For Mændenes Vedkommende var dette dog vanskeligt; de beskæftigedes i København med Værkplydsning ell. lign. Beskæftigelser, der vanskeligt lod sig udføre i et Arbejderhjem. Lettere gik det for Kvindernes Vedkommende. De fik Spindematerialer af Hør, Uld, Blaar o. s. v.; havde de ikke Rok, fik de en saadan til Laans; i 1839 havde Fattigvæsenet i København beskæftiget 123 Kvinder i deres Hjem og udlaant 102 Rokke — thi „Spind er den eneste Syssel som den ringere Classe har lært“.

At skaffe Arbejde blev saaledes Fattigvæsenets første Pligt overfor Arbejdsløse. Med Rette er det sagt¹⁸⁾, at hele Fattiglovgivningen, der fremkom ved Aarhundredskiftet, er udsprunget af Ideen om Samfunds-Solidariteten og Broderskabets Aand¹⁹⁾; den kom til Verden i en økonomisk lykkelig Tid,

nende Arbejde. Han kan komme og gaa naar han vil; han kan arbejde saa lidt eller saa meget, som han enten kan eller vil og til enhver Tid erholde, hvad han har fortjent ved sit Arbejde; man forlanger blot, at han gør sig Umage med sit Arbejde for at tjene det nødvendige, før han i saa Henseende gør Fordring paa Understøttelse af Fattigkassen. — Det fremgaar videre af Udtalelsen, at den højeste Dagløn, der kunde tjenes i Arbejdshuset, var 10—11 Sk. lybsk (20—22 Sk. dansk).

¹⁵⁾ D. Kanc. 2. Dep. Registrant 1822. Nr. 24. Bilag.

¹⁶⁾ Se her og i det følgende Oversigt over det kjøbenhavnske Fattigvæsens Tilstand 1838 og 1839. Kbh. 1840.

¹⁷⁾ H. M. Hammelef: Frimodige Betænkninger over Kjøbenhavns Fattigvæsen. Kbh. 1819. S. 11.

¹⁸⁾ Tabelværk til Kjøbenhavns Statistik. Nr. 4. Kbh. 1879. S. 52—53.

¹⁹⁾ Præsten i Herfølge siger saaledes 1817 om Fattiglovgivningen ved Aarhundredskiftet: De Fattige tabte Rettigheder, de som Mennesker og christne havde, og fik som Statsborgere andre, som neppe tilkom dem“.

var i hvert Fald udarbejdet i en saadan, hvor Samfundet ogsaa mente at have tilstrækkelig Bærekraft.

Det er ikke saaledes, at Tallet paa Fattige i København i Aarene fra den ny Fattiglovs Udstedelse til Krigens Begyndelse var særlig lavt. I 1798 var af 90 000 Indbyggere, som Tallet sættes til, godt 7 000 under Fattigvæsenet, i 1807 af 97 000 omtrent 9 000²⁰⁾. Saa kom Krigen, hvor Tallet paa Fattigunderstøttede gik tilbage²¹⁾, idet der under denne var Mulighed for at tjene høj Løn i Fabrikerne, hvorfor Arbejdshusene affolkedes og nogle af dem endog nedlagdes.

Freden skabte imidlertid ved Fabrikernes Lukning og Næringslivets Stagnation en Tilstrømning igen til Fattigvæsenet, der dog, saavidt man kan skønne, ikke var saa stor, som før 1807. Saaledes opgives Tallet paa Fattige „under Direktionen“ i 1823 til at udgøre $5\frac{1}{4}$ pCt. af Befolkningen for derpaa at stige til $6\frac{3}{4}$ pCt. i 1828²²⁾. Kan man stole paa disse mer eller mindre skønsmæssige Tal, synes saaledes Tallet paa Fattige ikke efter Krigens Afslutning at have været saa stort, og dog er Problemet om Arbejdsløse og Fattigvæsen nu Hovedpunktet i den offentlige Debat. Dette kan forekomme ejendommeligt; men man maa for det første erindre, at de nævnte Tal ikke behøver at være fuldgyltige Udtryk for Arbejdsløshedens Størrelse; denne kan meget vel have været betydelig, selvom Tallet paa Fattigunderstøttede ikke synes afskrækkende stort i Sammenligning med tidligere Tider — det afhænger af, om Arbejdsløse med samme Tillid henvendte sig til Fattigvæsenet som før. Men særlig maa man erindre, at Tiden nu efter Krigen var blevet en ganske anden end den, man levede i, da Fattiglovene kom til Verden; da var Folket i Almindelighed velstillet; trods Handelskrisen i 1799 kan man med nogen Ret tale om „den glimrende Handelsperiode“ lige op til 1807. Nu derimod efter Krigen med trykkede Tider og faa Fortjenestemuligheder, hvor alle maatte indskrænke sig, følte Byrden saa meget stærkere af det øvrige Samfund. Nu gjaldt det om at gøre Hjælpen saa lidet tiltalende som muligt for at skræmme Folk bort fra Fattigvæsenet; naturligvis, Fattiglovene krænkedes ikke, men dette, at Fattigvæsenet skulde staa som Formidler mellem Arbejder og Arbejdsgiver, kunde vanskeligt faa større Betydning i Tiden efter Krigen, da Næringsløshed og Deflation raadede;

²⁰⁾ D. Kanc. 2. Dep. Registrant 1828. Nr. 555. Bilag til Memorial ang. Kommissionen.

²¹⁾ Dette synes særlig at have været Tilfældet i de sidste 3 Krigsaar. Se Penia. Kbh. 1813. S.60: Krigen har voldet Mangel paa Arbejdere i alle Klasser af Haandtering og Næring. — Københavns Fattigvæsen kunde ikke efterkomme alle Begæringer fra Fabriker om Børn etc. Betalingen for de „overladte“ Børn blev derfor forhøjet til 1 Sk. Timen.

²²⁾ D. Kanc. 2. Dep. Registrant 1828. Nr. 555. Tallene her afviger fra de Tal, der anføres i Tabelværk for Kjøbenhavns Statistik. Nr. 4. Tabel I for Aarene fra 1816. Jfr. ogsaa Kollegialtidende. 1823. S. 136—42 og 1831. S. 614—32.

her maatte derfor Fattigvæsenet i langt højere Grad komme ind paa selv at skabe Arbejde.

Efter Krigen gaar Tendensen afgjort i Retning af, at Arbejdsløse maatte man i højere Grad end hidtil forsørge i Arbejdshuse eller i hvert Fald lade dem arbejde der, om de skulde arbejde for Fattigvæsenet²³). Ude fra Landet anbefalede saaledes 1817 Overøvrighederne Anlæg af Arbejdshuse²⁴); allerede før 1830 havde adskillige Købstæder oprettet Arbejdshuse (Arbejdsanstalter, Spindehuse, Hjælpeanstalter, Rasphuse ell. lign), og 1848 havde Flertallet af Provinsbyerne saadanne.

Arbejdshusene skulde helst skaffe Arbejde til indlagte Lemmer saavel som til ikke-indlagte, til Arbejdsføre som mindre Arbejdsføre og helst indenfor disses Fag, om de havde et saadant. Dette lod sig kun gøre i de færreste Tilfælde, særlig for Mændenes Vedkommende. Hvormed beskæftigedes de da?

Eksempelvis kan nævnes, hvorledes Arbejdshuset i Slagelse beskæftigede Fattige ved Haandrokke og Skotrokke, idet Byens Borgere i stor Udstrækning kom med Arbejde, saa at Fattighuset i 1836 anskaffede en Spindemaskine og ansatte en Spindemester. Der indleveredes fra Byen en Del Hør og Blaar, men fortrinsvis var det dog Uld, i 1842: 240 Lpd. og i 1857 endog 408 Lpd. Byens Borgere sluttede saaledes op om Fattiganstalten, at den kun sjældent behøvede selv at købe Raamaterialer for at beskæftige de Fattige, og for det meste gav Anstalten Overskud. Ogsaa Vævning af Klæde og Dækketøj for Private udførtes paa Fattighuset, men fra Begyndelsen af 1840'erne svandt denne Side af Virksomheden naturligvis ind.

I andre Fattighuse var Arbejdet et andet (Sivfletning, Kostebinding, Raspning af Farvetræ etc.), og de Forhold, hvorunder det udførtes, stadig varierende. Enkelte Steder havde man Handlende, der efter en fastere eller løsere Aftale aftog de forarbejdede Varer, eventuelt selv leverede Materialet; i Ringsted havde man Aftale med en Fabrikant om at overtage de Fattiges Arbejdskraft og dermed Arbejdet i Fattighuset mod at betale Fattigvæsenet 7—10 Sk. for et arbejdsført og 5 Sk. for et ikke-arbejdsført Lem pr. Dag. Her var der saaledes Tale om at tage Arbejdshusets Virksomhed i Entreprise. Imidlertid var der ikke ringe Kritik overfor saadanne Entrepriser, idet man gjorde gældende, at efter nogen Tids Forløb erklærede Entreprenøren ofte, at han ikke mere kunde fortsætte Entreprisen paa de hidtidige Betingelser; særlig lyder Klagerne herover omkring 1820, da Pri-

²³) Betegnende for det Omsving, der i disse Aar finder Sted, er det, at H. August i sit Archiv for offentlige Regnskaber. Kbh. 1839. S. 16 optager en Beretning om Arbejdsanstalten i Ribe, hvori det hedder: mon denne ikke afværger den Misbrug af vore humane Fattiglove, som saa ofte finder Sted.

²⁴) Se her og i det følgende Harald Jørgensen: Studier over det offentlige Fattigvæsens historiske Udvikling i det 19. Aarh. Kbh. 1940. S. 52 ff og S. 327 ff.

ser og Arbejdsløn var faldende, og hvor som Følge heraf Entreprenøren ogsaa maatte kræve Nedsættelse af Fattigvæsenet.

Under de da herskende Forhold maatte det Spørgsmaal naturligt komme frem, om Fattigvæsenet ikke tog Arbejde fra Private, altsaa virkede mod det, der havde været Principet i Fattigloven, at staa som blot Formidler mellem Arbejder og privat Arbejdsgiver. 1817 klages der over, at det københavnske Fattigvæsen tog Fabriksvende i deres Tjeneste, men Fattigvæsenet vægrede sig dog bestemt herimod, idet det kun beskæftigede Fattige, der henvendte sig til det, og ikke havde taget udenforstaaende ind til at lede Arbejdet. I de følgende Aartier ser man dog, hvorledes Fattigvæsen saavel som Straffeanstalter antager Fabriksvende til at lede Arbejdet²⁵⁾, undertiden ogsaa efter faste Taxter.

Tog nu Fattigvæsenet ved sin Virksomhed Arbejde fra Private? Da det københavnske Fattigvæsen bliver spurgt herom i 1820 af Kancelliet, svarer det, at, vel søger det Arbejde for de Fattige, men helst ser det, at det tilbydes ude fra Byen — eventuelt ved, at de indlagte Fattige gik ud for at arbejde, hvorfor Betalingen da tilfaldt Fattigvæsenet. Kun om saadant Arbejde ikke gaves, maatte Fattigvæsenet selv skaffe det. Det er selvsagt intet Svar — enhver saadan Virksomhed fra Fattigvæsenets Side betød et Indgreb i Borgernes Næring, hvad der i Tider med ringe Beskæftigelse maatte føles som usund Konkurrence. Men beskæftigedes de Fattige ikke, blev Byrden dobbelt tung at bære for Samfundet som Helhed. Man var ganske klar over, at offentlig Drift som oftest gav mindre Udbytte end privat — det var derfor, man var kommet ind paa private Entrepriser af Fattigvæsenets Anstalter — men, hævdede Fattigvæsenet, den egentlige Aarsag til Kalamiteten var dog, at private Fabrikanter ikke kunde beskæftige Arbejderne, eller at de gav en Løn, hvoraf Arbejderne ikke kunde existere.

Endnu i 1820 havde det københavnske Fattigvæsen ikke egentlige Fabrikker, men bl. a. mellem Fabrikarbejdere var Arbejdsløsheden stor. Man beskæftigede disse med Værkplydsning o. lign., „men mange komme sent eller aldrig til rette med saadant Arbejde, da det for største Delen er forskelligt fra det, hvorved de i bedre Tider og under bedre Omstændigheder havde vundet Udkomme“²⁶⁾. Under disse Forhold mente Kancelliet, at Fattigvæsenet i København burde gøre mere for at beskæftige de Arbejdsløse, særlig Mændene, og foreslog at oprette Fabriksanlæg²⁷⁾. Fattigvæsenet indrømmede vel, at ved et saadant Anlæg kunde mange faa Arbejde, men Kapitalen hertil raadete man ikke over, og betalte Anlægget sig ikke, vilde det medføre en aarlig Udgift. Dette var ganske i Overensstemmelse med Forord.

²⁵⁾ Se f. Ex. Oversigt over Helsingøer Byes oeconomiske Tilstand. Helsingøer 1835.

²⁶⁾ Blandt de i 1825 indskrevne 74 Mænd var 31 „Professionister“; 1826 var Tallene henholdsvis 85—41, 1827: 175—73 og 1828: 88—28. Kollegialtidende 1831.

²⁷⁾ D. Kanc. 2. Dep. Registrant 1822. Nr. 539 a. Bilag.

af 1799, der havde lagt Vægt paa, at Fattigvæsenet i første Række skulde skaffe Arbejde til de Fattige udefra, og særlig med Forordningens § 46, hvorved Direktionen advares mod at begynde med altfor store og kostbare Anlæg, „hellere gaar det frem fra det mindre til det større efterhaanden og forsigtigere“.

Det er derfor ganske ejendommeligt, at Kancelliet omkring 1820 ser Frelsen for Fattigbyrden i, at Fattigvæsenet selv skulde indrette Fabriker, saa meget mere, som den offentlige Mening da, som ovenfor set, afgjort mente, at det var gennem Udvikling af Husindustrien og ikke ved Fabriksindustrien, det danske Samfund skulde komme ud af Krisen. Samtidig nævntes det, at Husindustrien ikke skulde underholde nogen Fabrikant, og at dette var en Aarsag til Husindustriens Overlegenhed. Hvorledes kunde man da nu komme til, at Fattigvæsenet skulde anlægge Fabriker?

Et delvis Svar herpaa faar man hos den Slagelse-Præst H. Bastholm, der selv gjorde meget for Arbejdsanstaltens Udvikling der i Byen. Det er ikke originale Tanker, han har; de var indført fra England og særlig fra Tyskland, men dette er i denne Forbindelse underordnet — afgørende er, at disse Tanker var trængt frem herhjemme omkring 1820.

Bastholm hævder²⁶⁾, at en af Aarsagerne til Fattigdom er den ringe Løn, der betales ved Fabrikerne; det er simpelt Arbejde, og Arbejderen gør kun en Del af Arbejdet, ikke som Haandværkeren hele Arbejdet. Derfor udelukkes Fabrikarbejderen fra at arbejde paa egen Haand, som den arbejdsløse Haandværker i nogen Grad kunde gøre, og han vil være mer eller mindre prisgivet Fabrikanten. „Fabriker befordre derfor som oftest enkeltes Rigdom, men Manges Fattigdom“. Anderledes derimod, naar Fabrikanten skydes ud, ti „vel indrettede og bestyrede Fattigvæsens Fabriker er til en saa stor Fordel i Staten, naar deres Overskud i Stedet for at falde til en enkelt Mands Fordeel bliver anvendt til det arbejdende Personales Bedste“.

Dette Synspunkt saavel som den Kendsgerning, at kun Fabriker kunde optage et større Antal Arbejdere, har vel ligget bag Kancelliets Henvendelse til det københavnske Fattigvæsen, naar det anbefalede det at anlægge Fabriker, der dog ikke skulde være „vanskelige og komplicerede“; Resultatet blev, at der 9. Januar 1822 nedsattes en Kommission, der skulde undersøge, hvorledes Fattige i København kunde beskæftiges ved Fabrik anlæg af mindre kostbar Slags.

Kommissionen, hvori de mest industrikyndige Embedsmænd fik Sæde, saavel som en Repræsentant for Københavns Fattigvæsen²⁹⁾, kom til det

²⁶⁾ H. Bastholm: Theoretisk og practisk Anviisning til Fattigvæsenets hensigtsmæssige Bestyrelse. Slagelse 1817. S. 19.

²⁹⁾ Se f. Ex. Beretning om det københavnske Fattigvæsens Stiftelser. Kbh. 1840. S. 8.

Resultat, at en Fabriks Produktion kunde finde Afsætning til Fattigvæsenets Behov, til Militæretaten o. lign.; med en saadan garanteret aarlig Afsætning skulde man ikke kunne risikere noget.

Det var ikke Fattigvæsenet, der skulde oprette og drive Fabriken, men Kommissionen — først i 1833 gik den over til Fattigvæsenet; naar Fabriken skulde kunne hvile i sig selv, drejede det sig jo ogsaa blot om at skaffe Midler til selve Indretningen.

I det i 1816 nedlagte St. Hans Hospital oprettede da Kommissionen en „Industri-Indretning“ til Beskæftigelse af Arbejdsføre, Ladegaarden. Her indrettedes en Uldfabrik, et Farveri, en Linnedfabrik, et Lysestøberi, et Rebslageri m. m. Varerne gik først og fremmest til at dække Fattigvæsenets eget Forbrug; desuden leveredes Lærred til Hæren, Negerklæde (Bambo) til Negrene i Vestindien, Dækkener til de kongelige Stalde o. s. fr., ligesom man solgte Varer til Handlende. Paa Fabriken skulde de mest arbejdsdygtige arbejde, medens man paa Arbejdshusene fortsatte med at lade de øvrige arbejde med Spinding af Hør og Hamp.

Fabriken kom successivt igang; man begyndte med Uldfabriken 1822. Til at lede den antoges en tidligere Klædefabrikant, der fik Hjælp af et Par Dugmagersvende; de andre Virksomheder, der kom til, lededes ogsaa af faglærte. Naar man begyndte med Uldmanufaktur, skyldtes det, at det „er den Slags Manufaktur, som under alle de Storme, vort Manufaktur- og Fabriksvæsen har maattet udholde, dog bedst svarede Regning“; Linnedfabriken kom man ind paa, fordi i Forvejen en hel Del af Arbejdshusenes Lemmer saavel som Piger i Fattigvæsenets Skoler, forfærdigede Linnedspind, der hidtil væsentlig var solgt til private, Handlende eller Fabrikanter. Efterspørgslen' fra Private efter Spind var dog stadig aftagende, som Linnedvævning i Hjemmene tog af. Yderligere var Fattigvæsenet misfornøjet med den Betaling, man fik af den største Aftager, idet denne to Gange havde nedsat Spindelønnen, saa at denne sagdes at være kommet længere ned, end det ellers kostede at faa spundet. Det er vel det samme Forhold, der bevirker, at man, da Linnedvæverlavet tilbyder at væve Fattigvæsenets Spind for en fast Betaling for saaledes at undgaa den mere indirekte Konkurrence, der laa i den nye Fabriks Oprettelse, ikke modtog Tilbudet; nu laa Fabriken der, og nu vilde det være imod Fabrikens Interesse at lade Linnedvæverne besørge Vævningen, men der var iøvrigt stærk Modstand i Kommissionen mod at tage Linnedvæveri op.

Størst var Uldfabriken; af de paa Ladegaarden 1825 beskæftigede 224 Personer var 168 sysselsatte her; bl. a. havde man en Volf, 5 Kardemaskiner, 15 Væve, en Tvindemaskine, en Presse, en Sviemaskine samt flere andre Maskiner; ialt var der 18 Arbejdsstuer. Indtil Udgangen af 1825 blev der her forfærdiget 60 000 Al. Tøj, deraf 28 000 Al. Kipperbai, 4 500 Al. Gulvtæpper, Senge- og Dækketøj; Klæde var kun 7 000 Al. Linnedfabriken

havde ialt vævet 24 000 Al., deraf 17 000 Al. Hørlærred; den havde af Redskaber 10 Garnvinder, 5 Knækhasper, 7 Spinde- og Bobinrokke, 1 031 Bobiner, 1 Rendemaskine, 2 Rendekister, 1 Sejldugsvæv, 19 Linnedvæve, 4 Heglebænke og 12 Hegler.

Ingen af disse Virksomheder betalte sig imidlertid, medens man havde større Held med de andre Fabrikationsgrene, man havde taget op; men disse var ret ubetydelige i Forhold til Uld- og Linnedmanufaktur. For 1825 var Underskudet for Anstalten som Helhed omtrent 8 Sk. pr. Dag pr. Mand, for Uldfabriken alene omtrent 12 Sk. og for Linnedfabriken alene godt 28 Sk. Underskudet, der betaltes af Fattigvæsenet, medens Kommissionen ledede Fabriken, voxede og voxede, og var i Løbet af 3 Aar kommet op paa godt 25 000 Rbd.

Man spurgte naturligt, hvorledes det kunde ske. Den Forklaring fremsattes fra Fattigvæsenets Side, at Fabrikanten betalte mindre i Løn, end Arbejderne behøvede til deres Underhold, hvorfor Fattigvæsenet maatte tilskyde Resten. Hertil kom, at en Fabrikant ikke, som Ladegaarden var nødt til, behøvede at holde Plads til flere Arbejdere, end han vilde beskæftige; han havde ej heller at sørge for et sundt Arbejdslokale saavel som for Arbejdernes Renlighed; derfor maatte Fabriks-Indretningen give Underskud.

Meget taler dog for, at man maatte søge Aarsagen i, at Oprettelsen af Fabriken skræmte ordentlige Arbejdere bort fra Fattigvæsenet og Arbejds-husene, idet man kunde risikere at faa Valget mellem Arbejde paa Fabriken eller slet ingen Hjælp. I 1826 siges det, at Mængden af Arbejdere paa Ladegaarden er „afkræftede, løsagtige Fruentimmer, afskedigede, straffede Matroser og Soldater, frigivne Forbrydere fra Slaveriet og Tugthuset“, der først skulde tillæres, hvorfor man ogsaa debatterede, hvorvidt Til-læringstiden ikke burde lønnes lavere.

Under de Overvejelser, det stadige og store Underskud gav Anledning til omkring 1825, kom man ind paa, at det vilde være rigtigt at nedlægge Rebslageriet, Lysestøberiet og Linnedfabriken eller ogsaa overlade hele Virksomheden til en enkelt Mand, der da kunde faa et vist Tilskud pro persona pr. Dag. Vi skal imidlertid ikke fordybe os heri³⁰⁾, men blot nævne, at hele Fabrik-Indretningen paa samme Maade som Arbejdshusene mere og mere udviklede sig til at blive et Sted, hvortil løsladte Forbrydere henvises saavel som ikke-arbejdsføre Mennesker. I en Betænkning af 1840³¹⁾, altsaa efter at Fattigvæsenet 1833 havde overtaget Ladegaarden, siges det, at den smukke Plan, Forord. af 1799 havde udkastet, at Arbejdshusene skulde være Arbejdssteder for Arbejdsløse ude fra Byen, kun var sat i Værk i ringe Omfang; Arbejdshusene var blevet Lemme-, Pleje- og Skolehuse, saa

³⁰⁾ Sagerne ligger ved de to lige nævnte Registrant-Numre. D. Kanc. saavel som Collinske Papirer vedk. Fattigindustrien i København.

³¹⁾ Beretning om det københavnske Fattigvæsens Stiftelser. Kbh. 1840.

at man nu var naaet til kun at have ét Arbejdshus, og det var Ladegaarden; adskillige fattige Haandværkere, der ikke var indlagt paa Ladegaarden, kom om Morgen til Ladegaarden og arbejdede og fik Løn udbetalt. Mange har dette dog næppe været, ti Beretningen fortæller, at Ladegaardens Rygte er saa afskrækkende, „at ofte en fattig Borger hellere vil friste alt, end begive sig derhen, og at han udsætter sig, ved at tage Arbejde der, for at blive miskendt af sine Medborgere, som erfare, at han har været paa et Sted, hvor Forbrydelser og Laster ere de almindelige Egenskaber hos Arbejderne“.

Den Adgang, den Arbejdsløse endnu efter Krigens Afslutning havde til at faa Arbejde hjemme eller i Arbejdshusene, synes saaledes væsentlig indskrænket ved Oprettelsen af Fabrik-Indretningen paa Ladegaarden. Hvorledes var saa Varerne, der her fabrikeredes? De var efter Kommissions-Betænkningen meget slette, som man kunde vente med en saadan Arbejderstab, idet dog enkelte uldne Varer, som Gulvtæpper, var upaaklagelige. Uldmanufakturet synes ikke desto mindre i de følgende Aar i Tilbagegang, hvad der delvis hænger sammen med, at Uldindustrien for Landet som Helhed var paa Retur; det førte bl. a. til, at Ladegaardens Uldmanufaktur kun fabrikerede grove Kvaliteter. Efter at Fattigvæsenets Direktion havde overtaget Ladegaarden, udvikledes særlig Linnedfabrikationen, sikkert fordi man havde Behov for at skaffe Afsætning for Kvinders Spind. I 1839 kom Ladegaarden op paa at forfærdige 33 000 Al. Lærred. Kvaliteten heraf var ringe; den daarlige Kvalitet gjorde sig ikke saa stærkt gældende ved Uldfabrikationen, idet man her ved Valkning m. m. kunde bøde paa Ujævnheder, som den mere primitive Forarbejdning gav. Men Lærredet, der helt og ganske benyttedes af Fattigvæsenet, var ringe; det var løst, blev i Vask blødt og var slet bleget³²⁾.

Uden at skulle komme ind paa, hvormeget Underskudet var, skal det dog anføres, at man i 1830 opgør dette til at være 30 Rbd. pr. Person, men, tilføjes det, da Foretagendet er udført paa Næringslivets Bekostning, maa Tilskudet vel snarere sættes til 100–150 Rbd. Allerede heri ligger det, at man nu havde faaet en ganske anden Indstilling; Erfaringen viste, at Fabriken ikke havde modvirket Armod saa lidt som Betleri; de samme Individier vendte Gang paa Gang tilbage, de ubeskæftigedes Tal var lige saa stort som før Fabrikens Indretning, og Antallet af de af Fattigvæsenet understøttede for Byen som Helhed var gennem 1820'erne nærmest stigende, som allerede nævnt.

Omkring 1833 synes man at have forsonet sig med, at Ladegaarden og Fabriken her var blevet noget ganske andet, end der var tænkt i 1822, hvad der kommer til Udtryk i, at den glider helt og ganske over til Fattig-

³²⁾ Beretning etc. Kbh. 1840. S. 15 og S. 21.

væsenets Direktion, og bedre bliver dens Rygte ikke, da der bliver knyttet en Tvangsarbejdsanstalt hertil³³⁾.

Omtrent 1835—40 begynder de økonomiske Forhold at bedres i København, og de under Fattigvæsenets Forsorg staaende Personer gaar procentvis tilbage. Der kommer andre Spørgsmaal frem. Men værd er det at understrege, at man ved Oprettelsen af Industri-Indretningen søgte at gøre en Indsats mod den Arbejdsløshed, der optraadte i København efter Krigen. Som Pastor Bastholm gjorde opmærksom paa, var Fabrikarbejderen paa en Maade uheldigere stillet end Haandværkssvenden, naar Arbejdsløsheden kom; dette kan dog ogsaa ses fra modsat Side: kun Fabriker kunde optage mange Arbejdere, og derfor var det vel, at man satte Industri-Indretningen paa Ladegaarden i Værk, da Arbejdsløsheden var særlig stor.

³³⁾ D. Kanc. 2. Dep. Registrant 1833. Nr. 665. Af Forestillingen fremgaar, at Meningen var at udskille de Betlere, Politiet optog, fra Fattigvæsenets Omsorg, idet disse skulde henvises til Tvangsarbejdsanstalten.

KAPITEL V

Vandrende Svende.

Den Mulighed stod aaben for Haandværks- og Fabriklavens Svende i en Arbejdsløshedsperiode at tage Staven i Haand og vandre — i hvert Fald forsaavidt angik de yngre Svende. For københavnske Svende, og ogsaa delvis for Provinsens, hørte Vandreaarene saa at sige med til Uddannelsen, og der er næppe Tvivl om, at Læreaarene udenlands har spillet en betydningsfuld Rolle for mange. Men Paavirkningen sydfra kom ogsaa ved tyske Svendes Vandringer her til Landet; saaledes er det nævnt, hvorledes Overbygningsdirektoratet ved Overvejelser om Fastsættelsen af en Taxt for Murer- og Tømrersvendens Arbejde stærkt fremhævede Nødvendigheden af, at Taxten var saaledes, at fremmede Svende vilde komme herind og tage Arbejde.

Hvor gavnlige disse Vandringer ogsaa kunde være for Haandværk og Industri, kan det ikke undre, at de under daarlige Tider ogsaa kunde være til Besvær og kunde bidrage til, at Svendene efterhaanden fik Smag for det omstrefjende Liv og vænnedes af med regelmæssigt Arbejde.

I de trykkede Aar, der fulgte omkring 1820, blev de vandrende Svende et Problem her i Landet. Saalænge Krigen og det hektiske Liv, der fulgte med Inflationen, stod paa, var udenlandske Svende velkomne. Men da de vanskelige økonomiske Forhold begyndte at gøre sig gældende i Tyskland, „væltede“ tyske Svende ind over Danmark, og det samtidig med, at Konjunkturen her var slaet om og drev mange danske Svende til at vandre. Det kan derfor ikke undre, at Kancelliet allerede 1818 udsendte et Cirkulære¹⁾ med Forespørgsel til de lokale Myndigheder om det overhaandtagende Uvæsen, der opstaar ved, at tyske Haandværkssvende strejfer om her i Landet uden Arbejde, ligesom man udbad sig Forslag til en Ændring.

I Svaret fra Odense beklager man sig stærkt over de fremmede Svende. Naar de har gaaet fra By til By her i Landet, bliver de syge og falder det

¹⁾ D. Kanc. 2. Dep. Registrant 1828. Nr. 845. Bilag.

offentlige²⁾ til Byrde; de er „formedelst deres Ungdom og idelige stærke Bevægelse indtil Graadighed tærende Mennesker“, ofte tilmed fordrukne, saa at de koster det offentlige meget mere end almindelige fattige Mennesker. Blev det forbudt tyske Svende at komme ind, vilde danske Svende efterhaanden komme i Arbejde, mente man.

Dette sidste Moment maatte selvsagt veje stærkt til; men et kategorisk Forbud vilde sikkert have skadet adskillige Industrier og Fabriklav, indenfor hvilke tyske Arbejdere ofte i ret stor Udstrækning beskæftigedes. Hertil kom, at, spærrede man Landet for tyske Svende, vilde danske Svende let kunne faa Vanskeligheder, om de drog udenlands.

Det er vel disse to Sider af Spørgsmaalet, der gjorde, at Sagen da ikke førtes videre.

I 1824 drog Kongen paa Rejse ud i Provinsen, og her fik han nærmere Besked om denne Landeplage. Igen sattes en Undersøgelse igang, og nu meddeltes der rundt om fra Landet bestemte Tal, hvoraf man kan faa et Indtryk af Problemets Vigtighed. Vi kan eksempelvis nævne, at i 1823 var 1 500 Svende draget gennem Horsens nord paa, og i Kolding passerede aarlig c. 4 000, Roskilde passeredes samme Aar af 1 563 Svende, Kalundborg af 8—900 og Helsingør af 4—500; igennem Korsør var der i de første 3 Fjerdingaar af 1824 gaaet 1 591 Svende, og selv saa afsides liggende Byer som Præstø og Frederikssund fik deres store Besøg i disse 9 Maaneder, nemlig henholdsvis 363 og 291. I 1823 overførte Gaabense-Færgen til Sjælland 1 426 Svende — det skulde ske uden Betaling; de kom i saadant Tal, at Sognefogderne paa Falster maatte indkvartere dem.

„Politivennen“³⁾ opfatter 1828 omvandrende Haandværkssvende som en Slags privilegerede Betlere. De har vel Pas, der lyder til et bestemt Sted, men tilføjer „og videre“; de kan derfor gaa, hvorhen de vil under Forgivende af at søge Arbejde, skønt Tiggeri er Hovedsagen; de optræder ofte 3—4 i Følge, og grove i Munden, som de er, er Folk bange for dem og giver dem Hjælp.

Hvor der var Lav i Købstæderne, støttede de fleste af dem de rejsende Svende, men paa meget forskellig Vis; snart var Hjælpen sat i ligefrem System med faste Beløb i Forplejning og Rejsepenge, der ydedes af Laden, snart var det Mestrene, der betalte, snart indsamledes mellem Svendene. Fra Faaborg, som c. 1 000 Svende kom igennem 1. Januar—12. Oktober 1824, hedder det da ogsaa, at Mestre og Svende var meget trykkede ved denne Byrde, og i Vordingborg, hvor der kun var et Lav, Skomagerlavet, hørte dette i 1824 op med at yde nogen Hjælp til rejsende Skomagersvende.

Hvor Lav ikke fandtes indenfor Faget, og hvor Mestre og Svende ikke

²⁾ Fattigvæsenet, forsaavidt de ikke havde faaet Arbejde, idet Svendeladen da maatte træde til. Kancelli Pl. 29. Januar 1828.

³⁾ 19. April 1828. Nr. 642.

frivilligt vilde yde Understøttelse, var der kun „Understøttelse hos Indvaanerne“ tilbage, d. v. s. Betleri; af og til maatte Fattigvæsenet ogsaa træde til. — Kun Bornholm var fri for rejsende Svende.

Det vilde være af Interesse, om man vidste, hvormange af de rejsende Svende, der var danske. Kun Odense oplyser, at af de 1 144 Svende, der indtil da (medio Oktober) var kommet igennem Byen i 1824, var de 600 Udlændinge, og Middelfart, at der for denne Bys Vedkommende var 636 Udlændinge af 930 Passanter. De danske Svende udgjorde efter dette — om man overhovedet tør slutte noget heraf — en ikke ubetydelig Del af Svendene⁴⁾; det er, som nævnt, bl. a. af Tallet paa danske vandrende Svende, man maa læse sig noget til om Arbejdsløsheden, særlig i København, idet Provinsens Svende kun undtagelsesvis vandrede. Fra Sorø Amt siges det da ogsaa, at ikke faa, særlig indfødte Svendes Pasbøger, har udvist, „at de i hele Aar have omvandret fra Sted til andet, uden at have arbejdet, men derimod alene levet af Gaver“. Kun faa fik Arbejde under disse Forhold; af Vardes 320 rejsende Svende fik kun 31 Arbejde. —

Endelig, 10. December 1828, kom en Forordning, der skulde raade Bod paa disse Forhold, der var til Skade for Lavene og til Besvær for Landets Indbyggere. Naar fremmede Svende kom til Grænsen, skulde de afvises, om det fremgik af deres Papirer, at de i de sidste 6 Uger havde været uden Arbejde; havde de Tilsagn om Plads her i Landet, stillede det sig naturligvis anderledes, men Enkelthederne behøver vi næppe her at komme ind paa. Principet var, at Svendene skulde have en Vandrebog — medens de hidtil blot havde haft et Pas — og en vis mindre Sum Penge; Vandrebogen skulde forevises Politimesteren i hver Købstad, der tillige skulde overbevise sig om, at Svenden havde et Pengebeløb, der skulde staa i passende Forhold til det, han havde haft ved Indrejsen, idet man dog karakteristisk nok, traf adskilligt mildere Bestemmelser for Murere og Tømrere. Ogsaa danske Svende skulde have Vandrebog, naar de rejste her i Landet.

Man turde altsaa ikke fra Regeringens Side gaa til at spærre Landet for tyske Svende, idet, som Loven siger, man ikke vilde lægge sig i Vejen for Indrejse af fremmede, der med Flid og Duelighed kunde og vilde erhverve deres Brød i Danmark. —

Nogen større Virkning synes Forordningen af 1828 dog ikke at have haft. I 1847 kom der saaledes til Helsingør 780 vandrende Svende, altsaa lige

⁴⁾ H. Søgaard: Haandværkerlaugene i Aarhus. Aarhus 1940, anfører S. 188 ff forskellige Tal for tilrejsende Svende i disse og følgende Aar indenfor forskellige Fag. Efter denne Statistik udgjorde danske Svende en langt større Del af de vandrende Svende, end Angivelserne fra Odense og Middelfart tyder paa. Ydermere gør S. opmærksom paa (S. 196), at Vandringerne for de fleste Svende næppe har strakt sig særlig langt, men blot er gaaet til Nabobyerne: „København har befriet sig for sit Overskud af Arbejdere ved at sende dem ud i Landet“, hedder det, hvad der ogsaa synes at fremgaa af de ovennævnte Indberetninger.

saa mange som i 1823. Det hævdes ogsaa, at Bestemmelsen om, at Svenden skulde godtgøre at være i Besiddelse af et mindre Pengebeløb, naar Vandrebogen præsenteredes Politimesteren, blev omgaaet ved, at en Daler gik fra Haand til Haand mellem Svendene⁵⁾.

Naar Forordningen af 1828 synes at have været uden større Betydning, hænger det utvivlsomt sammen med, at den i sin § 11 bestemmer, at, selvom Betleri er forbudt, „skal det dog ikke være dem (d. v. s. Svendene) forment at søge eller modtage den ved Lavene sædvanlige Understøttelse“. Dermed var det givet, at, henvendte Svendene sig udenfor Købstæderne om Understøttelse, var det Tiggeri, og det var det ogsaa i Byerne, saasomt de gik udenfor „den ved Lavene sædvanlige Understøttelse“; men denne havde i de forskellige Byer ikke samme Form, og ganske særlig var den ikke sat i System i de mindre Byer. I de større Byer, hævdes det i 1859⁶⁾, at Understøttelsen (Geschenk) udbetaltes af Svendeladen, sædvanlig af Oldgeseller, men i de mindre Byer gik Svenden fra Værksted til Værksted og fik Understøttelse af Svende eller Mestre; ogsaa dette var lovligt efter 1828, naar det før denne Tid havde været „den ved Lavene sædvanlige Understøttelse“, saa at Svendene lovligt kunde søge Hjælp hos alle Fagfæller. Da nu i Smaabyerne Mestre som Regel intet Skilt havde, vandrede Svendene fra Hus til Hus, og blev de grebet heri, hævdede de, at de troede, at der i det paagældende Hus boede en Mester i deres Fag.

Under disse Forhold kan man forstaa, at Spørgsmaalet i Slutningen af 1850'erne kunde komme frem, idet Krisen 1857 førte til, at Landet i 1858 oversvømmedes af rejsende Svende⁷⁾. Hertil kom, at der under 3-Aarskrigen ingen tyske Svende var vandret ind — og man havde ikke savnet dem; Modsætningerne var blevet stærkere, ikke alene i national Henseende, men vort Næringsliv synes nu ogsaa at have arbejdet sig frem til større teknisk Kunnen, hvorfor det kan siges af Oldemanden for Væverlavet i Odense, at de fleste tilrejsende Svende er Tyskere, der ikke kender vores Arbejde.

Men ganske særlig aktuelt maatte Spørgsmaalet blive i disse Aar, fordi Næringsloven af 1857 havde brudt med den hidtidige Lavordning fra 1. Januar 1862 at regne. Skulde nu stadig Reglen om Geschenk fra 1828 være i Kraft? Spørgsmaalet rejses fra Fyn, hvor det viser sig, at nogle Lav i Odense allerede havde ophørt med at give Geschenk; et vilde opføre hermed fra 1862; et andet saa gerne, at det blev forbudt at yde denne

⁵⁾ Lauritz Petersen: Helsingør i Sundtoldens Dage. II. Kbh. 1929. S. 452.

⁶⁾ Justitsministeriet. 1. Dep. Journal M (1859). Nr. 3163.

⁷⁾ Justitsministeriet. 1. Dep. Journal L (1858). Nr. 775. Her klages ogsaa over, at Politimesteren skrev fjærntliggende Byer som næste Sted i Vandrebogen, at Svendene ikke holdt sig til Hovedlandevejene o. s. fr., uagtet Ministeriet 1855 havde indskærpet en nøje Overholdelse af Reglerne i Forordningen af 1828.

Understøttelse, i hvert Fald til Udlændinge; enkelte frygter, at danske Svende vilde blive daarligt modtagne i Udlandet, om Understøttelsen her i Landet faldt bort, og da Stiftamtet mener, at man ikke kan se bort fra Hjælpens Nødvendighed, og at Svenderejser dog vel er til Nytte for dansk Industris Udvikling, finder Justitsministeriet, at der ikke vil være Anledning til at ophæve Bestemmelsen af 1828, men indskærper, at Hjælpen ikke maa søges hos de enkelte, men kun hos Bestyrelserne i Lavene eller de Foreninger, der dannedes i disses Sted efter Næringslovens § 69.

Fra Fyn hævdes det iøvrigt, at Vandringer var i Aftagen, og man kan se, hvorledes man allerede i 1830'erne stiller sig mere og mere skeptisk overfor Vandringeres Nytte. I 1839 rejste et københavnsk Blad Spørgsmaalet, idet det hævdede, at man nu havde saa mange andre Meddelelsesmidler, Tidsskrifter etc.; den bedre tekniske Undervisning, der herhjemme kommer i Gang i denne Periode, maatte ogsaa gøre, at Vandringeres Nytte blev mere problematisk; men hertil kom, at den danske Regering mente, at selvom danske Svende ogsaa i Udlandet kunde lære noget indenfor Faget, fik de ogsaa mindre heldige politiske Anskuelse, der vanskeligt lod sig forene med de herhjemme raadende. 1835 kom saaledes en Kancelli-Plakat, der forbød danske Svende paa Vandring at besøge eller opholde sig i de Lande eller Steder, „hvor Associationer og Forsamlinger af Haandværkere taales“, ligesom det forbødes at udstede Vandrebøger til saadanne Lande⁶⁾.

Længe holdt dog Traditionen sig efter Lavenes Ophævelse, at først naar en Svend havde vandret, blev han af sine Kammerater anset som en ret zünftig Svend.

⁶⁾ D. Kanc. 2. Dep. Registrant 1835. Nr. 734. A. S. Ørsted, der mente, at Plakaten vilde komme for i Provinsialstænderne, forespurgte Kancelliet om de Grunde, der laa bag, men afvistes af Stemann, der hævdede, at Plakaten var en Politiforanstaltning, der ikke hørte under Stænderne.

KAPITEL VI

Arbejderforhold indenfor Industrien.

Tidligere er nævnt, hvorledes der fra flere Sider lød Klager over, at Fabrikanter skulde holde Mestres, saa at de selv blot blev Entrepreneurer, d. v. s. saadanne, der tog den økonomiske Risiko paa sig, men kun havde lidt at sige med Tilrettelæggelse af Bedriftens tekniske Side. Samtidig ser vi dog, hvorledes Regeringen i ret stor Udstrækning tillader Folk, der vil anlægge Fabriksvirksomheder, at antage og benytte Lavsvende uden Paatale af Lavene, saa at de selv kan lede og styre Virksomheden, d. v. s. blive Fabrikanter. Saaledes vilde vi vel i vore Dage være tilbøjelige til at trække Skellet op mellem Entrepreneur og Fabrikant, men det skal villigt indrømmes, at Datiden synes at have brugt Ordene mere i Flæng.

Spørgsmaalet Entrepreneur — Fabrikant kunde selvsagt kun komme frem i de Fag, hvori der var Lav, og hvor derfor Mestres Holdelse var paabudt. Hvor Lav derimod ikke fandtes, eller hvor Bevillingen ikke havde paabudt at holde Mester, kunde Fabrikanten indrette sin Virksomhed, som han vilde. Ovenfor er nævnt, hvorledes man mere og mere gaar bort fra at paabyde Mestres Holdelse, og at man i mange Tilfælde ej heller retter sig efter et saadant Paabud — den moderne Fabrik vinder frem overfor den gamle „Fabrik“, hvor Maskiner ikke fandtes eller i hvert Fald spillede en ganske underordnet Rolle. Men denne sidste Type paa Fabrik fandtes endnu i Begyndelsen af den heromhandlede Periode.

Først ved en Reform 1827 fik Frederiksværk gennemført den Ændring, at Værket selv gik over til at drive nogle af Værkstederne, medens Resten vedblivende dreves som hidtil, d. v. s. af Mestres, der drev dem for egen Regning, selv antog Svende og Lærlinge, arbejdede for hvemsomhelst, men paa den anden Side var forpligtet til at udføre Arbejde for Værket, naar dette ønskede det, og til de samme Priser, som andre maatte betale.

Mere indgaaende er dog vort Kendskab til Organisationen paa Raadvad-

dam i Tiden 1834—1846, da Dyssel var tiltraadt som Direktør og i denne Egenskab afgav aarlige Indberetninger til Kommercekollegiet¹⁾.

Isenkræmmernes Artikler af 1807 paalagde Lavet at holde denne Fabrik i forsvarlig Drift; dette opfattedes som en trykkende Byrde for Isenkræmmerne, idet Fabriken ikke betalte sig, og stadig henvendte man sig om-Hjælp fra Staten under den ene eller anden Form. 1825 søgte Interessenterne i Fabriken, d. v. s. Lavsmødlemmerne, om enten at være fri for at forrente Gælden til Staten eller være fri for Fabriken, saa at Staten overtog den for sine Laan. Efter et nyt Andragende resolverede Kongen 1826, at der vedblivende skulde betales Renter af Gælden, men Afdrag herpaa skulde ikke betales i 10 Aar. Allerede samme Aar søgte Interessenterne dog igen om Begunstigelse, og Staten satte da Rawert og en af Kommercekollegiets Deputerede til at undersøge Virksomheden; den beskrives som havende 10 Værksteder, 2 Vandhamre og iøvrigt værende i god Stand; den aarlige Afsætning beløb sig til 18—20 000 Rbd., og Fabriken havde flere Ordre, end den kunde overkomme; den ernærede 160 Personer. Ogsaa Inspektøren paa Frederiksværk, E. P. Tscherning, der netop da stod midt i Omorganisationen her, hørtes og udtalte, at der krævedes en kraftig og indsigtfuld Mand til at lede Fabriken. Engang til undersøgtes Fabriken, denne Gang af Dyssel, der nu var knyttet til Fabrikdirektøren, og endelig 1834 faldt der kongelig Resolution, hvorefter der gaves Fabriken en aarlig Gave paa 1 250 Rbd. fra Staten, samtidig med at en Del af Fabrikens Gæld blev eftergivet; Restgælden skulde aarlig nedbringes ved Bidrag paa 50 Rbd. fra hver Interessent, og Kommercekollegiet skulde beskikke en fabrikyndig Direktør, idet der yderligere fandtes 2 andre Direktører, valgte af Interessenterne.

Let kan Dyssels Stilling ikke have været, som en af 3 Direktører, samtidig med at det var Isenkræmmerne, Aftagerne af Fabrikens Varer, der ejede Fabriken; han klager da ogsaa over, at man behandlede ham som fabrikyndig Konsulent, ikke som kongelig Direktør, og at man saavidt muligt holdt ham udenfor Fabrikens Anliggender. Hans Forslag om Reformer blev som oftest henlagt, naar blot en af de 20 Interessenter — saa mange Medlemmer havde Lavet 1846 — var imod det, og særlig voxede Modstanden mod Ændringer, efter at Lavskommissionen af 1840 havde foreslaet, at Medlemmerne af Isenkræmmerlavet skulde være fritaget for at være Interessenter i Fabriken. Et Sted i sine Indberetninger ønsker Dyssel Fabriken organiseret som Aktieselskab med ham selv som Direktør — karakteristisk for den Stilling, Direktøren indtog i Datidens Aktieselskaber, som andetsteds vil blive vist, men ogsaa karakteristisk for, hvorledes den bestaaende kollegiale Administration kunde lægge sig hindrende i Vejen for Reformer²⁾.

¹⁾ Pakke vedr. Raadvaddam.

²⁾ Knud Bokkenheuser: Fabriken Raadvad igennem 175 Aar. Kbh. 1933. S. 42

Fabriken havde Toldfrihed for sine Raavarer, men en stor Del af disse var købt i Smaapartier, saa at Toldbegunstigelsen ikke var helt udnyttet; nu købte Dyssel større Partier, hvorpaa han uden Vanskelighed fik 6 Maa- neders Kredit, og tilmed fik han et mere ensartet Materiale. Om dette nu egentlig var Dyssels Fortjeneste, kan vel være tvivlsomt; sandsynligere er, at, da Fabriken var gaaet daarligt de foregaaende Aar, havde den ikke kunnet faa Kredit og havde været tvunget til at købe i Smaapartier.

I 1835 var her beskæftiget 9 Mestre, 24 Svende, 10 Dreng, 2 Slibere og 3—4 Daglejere. I de følgende Aar udvidedes Fabriken, saa at den 1844 havde 12 Mestre, 27 Svende, 27 Dreng, 5 Slibere, 22 andre Arbejdere. Fra de førnævnte 10 Værksteder var den nu voxet til 18, nemlig Hammerværk med Hammer og Berederværksted, Knivsmed- og Fileværksted, Slibemølle, Poleermølle, 1 Gørtler-, 2 Drejer-, 2 Børstenbinder-, 1 Træarbejder-, 1 Kardemager- og 5 Smedeværksteder. Da der, som nævnt, var 12 Mestre, maa man antage, at disse har staaet i Spidsen for hvert af de sidst nævnte 12 Værksteder, medens Hammerværket, Slibemølle, Poleermølle o. s. v. har været drevet af Værket selv under en eller anden Form eller maaske snarere været til fælles Afbenyttelse.

Mestrene drev Værkstederne for egen Regning, idet de maatte betale en Forpagtningsafgift til Værket. De maatte derfor selv anskaffe Værktøj. Værket akkorderede da med Mestrene om, hvad de skulde have for Arbejdet, idet Værket selv indkøbte Materialer. Den Pris, der herefter udkom, Materiale- og Fremstillingspris, forhøjedes da med 12 pCt., og dette blev Udsalgsprisen fra Værket. Da Salget væsentligt foregik til Interessenterne, Isenkræmmerne, der jo for Københavns Vedkommende var eneberechtigede til at forhandle disse Varer, blev Værkets Salgspris altsaa Isenkræmmerens Indkøbspris; Detailprisen blev da i Butikerne forhøjet med 20 pCt. af Indkøbsprisen.

Mestrene nød Lavsrettigheder for sig selv og deres Svende, ligesom Lærlinge kunde kræve Indskrivning ved Lavene. Mestrene havde omkring 1835 de ugifte Svende boende hos sig, men Følgen blev ogsaa, at Mestrene ikke var meget interesseret i at faa Værket udvidet og faa mere at bestille, idet de da maatte anskaffe nyt Værktøj, Sengeklæder til Svendene o. s. v., og her fik Mestrenes Koner, der skulde huse Svendene, et vigtigt Ord med; Dyssel siger saaledes 1836, at en Mester kan være næsten ubrugelig for Fabriken, „fordi han har en arrig Kone, og af den Sort gives der ved Fabriken rene Pragtexemplarer“. Selvom Mestrene ikke var særlig opfindsomme, saa fandt de godt nok paa at gøre Vanskeligheder. Større Interesse for Udvidelse og Reforme blandt de paa Fabriken beskæftigede var kaldes Dyssel „en noget besynderlig Herre“, hvad sikkert passede. Men han havde dog Ideer om Reorganisation af Fabriken, hvad ikke kommer frem i dette meget ensidige Festskrift.

der ikke, saa meget mere som det kunde knibe med Husrum, idet der var nogle Enker, hvis Lejligheder var tilfæstet dem paa Livstid; disse maatte derfor købes ud. Kun Kromanden, siger Dyssel bittert, var interesseret i Fabrikens Udvidelse.

Imidlertid søgte Dyssel at komme bort fra Logi-Systemet, og omkring 1840 byggedes der en Del Smaakamre med Kakkelovne til Svendebeboelse for at undgaa det evindelige Bryderi mellem Svendene og Mestrenes Koner; det paatænktes 1839 ogsaa at bygge et Marketenderi, hvor Svendene da kunde faa Kosten, og dette maa antages at være sket paa dette Tidspunkt. Paa denne Maade kom man bort fra Kost-Logi-Systemet hos Mestrene, og Svendene blev i denne Henseende afhængige af Fabriken.

Hvad nu Arbejdets Kvalitet angaar, saa var Mestrene gennemgaaende saadanne, der ikke havde formaaet at være selvstændige, og om Arbejderne hedder det i 1835, at de fleste af Svendene var Københavnerne, der ikke var vant til det Godtkøbsarbejde, der fabrikeredes paa Raadvaddam. Det lyder lidt ejendommeligt, naar Dyssel Aaret efter siger, at „endnu er en god Deel af Fabrikens Arbejdere deels Invalidler, der Intet kunne faa færdigt, om de og ville, og deels forfaldne Subjecter, der intet ville have færdigt, om de og kunne, Subjecter der have baade Søndag og Mandag og ofte Tirsdag med blandt Fridagene“. Forklaringen turde være, at de københavnske Svende, der tog Arbejde ude i den landlige Idyl, saa langt borte fra København³⁾, var de ringeste.

Hele Fabrikationen var saaledes haandværksmæssig, idet man af Maskiner kun havde Hammermølle og Slibemølle. Denne sidste ombyggedes 1837 af Dyssel væsentlig efter tilsvarende engelske Konstruktioner, idet der særlig lagdes Vægt paa at faa Stenene til at gaa nøjagtigt. Det var imidlertid ikke paa Udvikling af en Produktion ved Maskiner, Dyssel satte ind; disse krævede jo ogsaa større Kapitaludlæg, hvortil Interessenterne i Isenkræmmerlavet, som vi har set, meget nødig gik. Derimod vilde han ind paa en Omorganisation af Arbejdet; uden at det kan ses, hvorlangt han i denne Henseende kom, viser forskellige Udtalelser dog, at det var det bestaaende Værkstedssystem, han vilde tillivs, og Mestrenes Akkordsystem. I adskillige Tilfælde gik en Vare i halvfærdig Stand over til en anden Mester, hvorfor ingen Mester vilde vedkende sig kassable Stykker, der afleveredes til Lageret; der fandt altså en Arbejdsdeling Sted mellem Mestrene og dermed mellem Værkstederne, vel særlig indenfor Smedeværkstederne, hvoraf der som nævnt kom flere til under Dyssels Ledelse. Nu i 1837 ændredes det til, at de enkelte Stykker gjordes helt færdige indenfor det enkelte Værksted, saa at Mesteren ikke kunde gaa fra sit Ansvar. Men Dyssels Reformiver gik videre, idet han 1841 siger, at man har gjort en

³⁾ Først 1845 anlagdes Chausseen gennem Dyrehaven.

god Begyndelse med en Ændring i Fabrikationen, og at man med Tiden vil søge at dele Arbejdet mere indenfor Værkstederne og slutte Akkord med hver enkelt Arbejder og give Mestrene Procenter. Man begyndte hermed indenfor Fabrikationen af Knive, som man kort forinden i Konkurrence med Frederiksværk havde optaget i ret stor Maalestok, og man opnaaede derved økonomiske Fordele for Fabriken.

Den Arbejdsdeling og Udspecialisering af Arbejdet, der foresvævede Dyssel, kommer klart frem, naar han siger, at den eneste Maade til Op-hjælpning af Fabriken er ikke at „bruge andre Arbejdere i Almindelighed end dem, der paa Fabriken kun have lært en enkelt Deel af en Profession, og altsaa vanskeligt kunne faa Arbejde andetsteds og kunne faaes for billigere Priis end Laugssvende“. Det er imidlertid vanskeligt at faa nogen til at træde i Lære paa den Maade, naar man ikke skal tage af de daarligste Fattigdrengene, og man har heller ingen Mester, der formaar at indrette et Værksted paa denne Maade.

Formelt set stod der sikkert intet i Vejen for saaledes at omlægge Fabrikationen, idet Værket ikke mentes bundet til kun at antage Lavssvende, men naturligvis maatte det være vanskeligt at bryde med det hidtidige System. Mestrene gjorde da ogsaa alle mulige Indvendinger, da Fabriken begyndte at slutte Akkorder direkte med Arbejderne, og Inspektøren gjorde ogsaa, hvad han kunde, da han nu fik meget mere at gøre ved at føre Regnskab med de enkelte Arbejdere.

Disse Udtalelser viser, hvorledes det Værkstedssystem, der maatte falde naturligt i Lavstiden, naar Entreprenuren skulde holde Mestre, nu er ved at komme i Støbeskeen, og hvorledes det er det stærkt arbejdsdelte Arbejde mellem Fabrikarbejdere, der er tillærte den enkelte Arbejdsproces, der foresvæver Dyssel. Samtidig ser man, hvorledes Mestrene fra deres hidtidige, meget selvstændige Stilling synker ned til at blive Formænd. Man vil ogsaa bemærke Dyssels Yttring om, at han kun kan forvente at rekruttere de tillærte Fabrikarbejdere blandt de ringeste Fattigdrengene; deri ligger vel, at Fabrikarbejderne betragtes som mindre ansete end Haandværks-svenden, selvom denne arbejdede paa en Fabrik.

Interessen knytter sig imidlertid for os ganske særlig til Fabrikarbejderne. Man kunde mene, at, naar Fabrikanten benyttede Lavssvende uden Indsigelse fra Lavet, saa er Lavssvende anvendt til samme Arbejde, som de vilde have udført for en Lavsmester, og at Tilladelsen til at anvende ikke-faglært Arbejdskraft, som han saavel som Lavsmestrene havde, „til saadant Arbejde, hvortil ingen Haandværkskundskab udfordres“, næppe har spillet nogen Rolle, idet Haandværkstekniken stadig maatte antages at være dominerende. Dette er dog næppe rigtigt. Meget Arbejde blev sikkert i Haandværk saavel som i Fabriker ude i Provinsen og paa Landet udført

af ikke-faglært, men tillært Arbejdskraft; her herskede Lavene jo ikke i samme Grad som i København, og selv her vilde man sikkert helst være fri for Lavssvende; dels var Daglejere billigere, dels undgik man Forstyrrelser som Blaa Mandag o. s. v.⁴⁾. Naar saaledes Fabrikisterne for København for 1822 angiver som beskæftigede hos Klædefabrikanter 600 Svende og 54 Daglejere, medens de tilsvarende Tal for Provinsen i 1825 er 575 og 400, efter at Tallet for Fattiganstalter er fradraget, kan man ikke tro andet, end at man i Provinsen har benyttet ikke-faglært Arbejdskraft til meget Arbejde, hvortil man i København anvendte Svende; det laa jo ogsaa nær at tage Folk, der fra Husflid eller Hjemmeindustri allerede var fortrolig med Arbejdet, ind paa Fabriken. I 1824 siger da ogsaa Klædefabrikant Bruun paa Bruunshaab ved Viborg⁵⁾, at Landmanden dér under Landbrugskrisen kommer godt ud af det, naar han og hans Børn har Fortjeneste tillige ved Fabrikarbejde, som man kan se i de Landsbyer, der ligger omkring hans Fabrik.

Som Maskiner kom frem, var Fabrikanten sikkert ej heller forpligtet til at anvende „faglært“ Arbejdskraft; ti hvad vil det sige i denne Forbindelse? Vi har set, at det ikke betragtedes som et Indgreb i Nagelsmedenes Lavsmopol, da en Fabrikant vilde drive Sømmfabrikation, efter at Sømmaskinen var kommet frem; der gives Bevilling hertil, uden at der opstilledes nogen Betingelse om, at en „faglært“ Svend skulde benyttes. I alle saadanne Tilfælde kunde altsaa den tillærte Arbejder komme ind, men særlig ejendommeligt er det vel ikke, idet det jo netop er Maskinernes Fremkomst, der almindelig nævnes, naar man skal forklare Fabriksarbejdernes Opstaaen. Værd er det saaledes at understrege, at Lavsmopolet ikke hindrede Maskinens Fremkomst og Benyttelse af tillært Arbejdskraft.

Men hertil kommer, at mange nye Fag dukker op, og disse maatte paa bar Bund oplære Arbejdskraften; Chokolade-, Cikorie-, Tændstikfabriker o. s. v. kan nævnes som Fag, der ingen Berøringspunkter havde med de gamle Lav.

Det vilde være meget ønskeligt, om man kunde opgøre Tallet paa tillærte Arbejdere, men i denne Henseende er Fabrikisterne ikke til Hjælp. Vel skelner disse mellem Svende og Daglejere, men ved Svende kan ikke være tænkt paa faglærte Arbejdere alene; det kan være Tilfældet ved de saakaldte Fabriklav, men, naar der anføres „Svende“ ved f. Ex. Oliemøller, Chokoladefabriker o. s. v., maa man antage, at det her drejer sig om tillærte Arbejdere, der maaske i Modsætning til Daglejere stod i et varigere

⁴⁾ En Gulvtæppefabrikant siger saaledes 1823: Jeg bruger aldrig ordentlig faglærte Svende, for ikke at være afhængig af deres Luner, hvilket ellers stedse er Tilfældet, og for at kunne erholde mit Arbejde aldeles efter mit Ønske. Industri- og Fabrikfagets Journalsager. 1831—32. Kommercefondens vedk.

⁵⁾ Kom. Koll. Industrifagets Journal. 1824. Nr. 717.

Tjenesteforhold til Arbejdsgiveren, mange Gange vel ogsaa i et ligefrem Tyendeforhold. Ved de mange Smaaavirksomheder, som Industrien da omfattede, var det meget almindeligt, at Arbejderne fæstede sig halvaarsvis og fik Kost og Logi hos Fabrikanten, men der var da intet i Vejen for, at han efter Indgaaelse af Ægteskab og efter at have faaet egen Husstand fortsatte Tjenesteforholdet, men nu lønnedes som Daglejer⁶⁾.

Endnu 1868 laa Problemet: Tyende og Daglejere for, idet Krebs hævder⁷⁾, at Daglejerklassen næsten udelukkende er fremgaaet af Tyendeklassen; kun i København og et Par større Købstæder „begynder Drengen sit Selverhverv som Dagleier, idet han enten følger med Faderen som hans Hjælper eller Haandlanger eller faar Plads paa en Fabrik. Men det almindelige er, at Drengen begynder sin Arbejdervirksomhed som Tyende“. Krebs viser, hvorledes Daglejerklassen har været i Væxt i de sidste Aartier — siden Folketællingen 1840 — og hævder, at Tyendeloven af 1854 kun har bidraget til at øge Daglejernes Tal.

Man kan derfor næppe antage, at Sondringen mellem Svende og Daglejere paa Fabrikstederne giver Mulighed for at slutte, om der ved Svende er tænkt paa faglærte eller tillærte Arbejdere og ved Daglejere alene paa ufaglærte. Naar eksempelvis Fabrikstederne for København i 1822 anfører 897 Daglejere mod 2 523 Svende og i 1840 henholdsvis 2 256 Daglejere og 2 830 Svende, har man næppe Lov til heraf at slutte, at de ufaglærtes Tal stiger stærkt i Forhold til tillærte, men langt snarere, at Tyendeforholdet i de mellemliggende Aar mere og mere er afløst af et løsere Arbejdsforhold, hvor Aflønning sker pr. Uge og ikke pr. Halvaar, og hvor Lønnen alene erlægges i Penge.

Under „Svende“ paa Fabrikstederne maa man derfor antage, at der indgaar faglærte Arbejdere indenfor Fabrikfag, tillærte Arbejdere, der har varigt Arbejde, saavel som Tyende, fæstet halvaarsvis, men anvendt indenfor Erhvervet; dette sidste Arbejdsforhold var naturligvis kun muligt, naar det drejede sig om smaa Virksomheder. Ligesaavel kan imidlertid tillærte Arbejdere findes indenfor Daglejerklassen, saa Fabrikstederne siger os meget lidt om Fabrikarbejdernes Tal.

Mere fortæller en Liste fra 1817⁸⁾ over Arbejderne ved Usserød gamle og nye Værk samt Brønholmsdal; den anfører disse Arbejders tidligere Livsstilling og giver et meget broget Billede af den Uddannelse, de paa-

⁶⁾ Karakteristisk i denne Henseende er en tænkt Samtale mellem en gift og ugift Daglejer (Avis for Roskilde Bye og Omegn. 1831. Nr. 24); den ugifte klager over den ringe Løn, man opnaar som Tyende, den gifte mener, at Lønnen som Daglejer ikke slaar bedre til og bebrejder den ugifte, at han optager Pladsen for en gift Mand.

⁷⁾ Samfundet. II. Kbh. 1868. S. 185 ff.

⁸⁾ General Kommissariats Kollegiet. Kommissionen for de kgl. militære Manufaktur. Sager til Kommissionsprotokol 1817.

gældende har faaet, forinden de som Fabrikarbejdere fandt deres Arbejde her. Paa Forhaand maatte man vente, at, da Dugmagerne var i Lav, var ogsaa de Arbejdere, der paa Usserød arbejdede ved Væven eller som Overskærere, virkelig faguddannede Arbejdere; dette var ingenlunde Tilfældet. Saaledes ser man, at paa et af Værkerne beskæftigedes 21 Dugmagere; heraf var 10 oplært ved Fabriken, 5 havde tidligere været Militære, 1 havde været Konstabel o. s. v. Paa et andet Værk var alle 20 Dugmagere tillærte og ikke faglærte, 1 havde været Skibstømrer, 5 Bondekarle, 2 Artillerister, 1 Husar o. s. fr., idet gamle Soldater naturligvis ogsaa her var i Overtal⁹⁾). Mest ejendommelig er det dog, at blandt 29 Overskærere var kun 1 udlært Overskærersvend, medens der blandt Resten var 19 Bondekarle, 1 Skræder, 1 Garversvend, 1 Tømrersvend o. s. v. — kort sagt, en meget broget Flok, der vel ofte har lidt Skibbrud og saa er havnet paa Fabriken. Hermed falder det godt i Traad, naar Drewsen 1841 siger, at han paa Strandmøllen beskæftiger henved 200 Mennesker, deraf 70—80 Kvinder, ogsaa løsladte Forbrydere, som ellers ingen vil have, og Personer, som Sognene ellers skulde underholde¹⁰⁾).

Laa Fabrikerne paa Landet, var der Mulighed for blandt den derboende Befolkning at finde Folk, der var villige til at arbejde paa Fabriken, om da ikke den bestaaende Lovgivning hindrede det.

Ti det løse Arbejdsforhold, som fandt sit Udtryk i Daglejerforholdet, kendte Lovgivningen egentlig ikke. Som tidligere nævnt, kendte den Tyendeforholdet og betragtede ogsaa Forholdet mellem Mestre og Svende ud fra samme Synsvinkel, selvom det i København i adskillige Fag havde udviklet sig til at blive et rent Arbejdsforhold. Endnu løsere var dog Forholdet mellem Daglejeren og hans Arbejdsgiver, og det faldt tit og ofte vanskeligt at se, hvorledes dette skulde behandles fra et juridisk Synspunkt.

Efter Politi-Forordningen af 1791 skulde enhver af Bondestanden, der ikke var Gaardmand, Boelsmand eller Husmand eller ernærede sig som Haandværker paa Landet, søge fast Tjeneste, med mindre han var gift og bestandig ernærede sig ved fast Dagleje, ganske overensstemmende med de hidtil gældende Bestemmelser. Heri skete der ved Pl. af 16. December 1840 en Ændring, forsaavidt angik Bønderkarle, idet ugifte Bønderkarle over 28 Aar nu maatte ernære sig paa anden lovlig Maade, navnlig ved Dagleje og Akkord, medens Forpligtelsen til at tage fast Plads som Tyende stadig paahvilede Bønderpiger, saalænge de var ugifte. Først Tyendeloven af 1854 bragte en Ændring heri.

⁹⁾ Naar Usserød paa Fabriklisten for 1825 anfører over 100 Svende, maa disse tillærte Arbejdere være medregnet herunder.

¹⁰⁾ Skr. fra Drewsen & Sønner 1. September 1841 til Kom. Koll. Akter vedr. Toldlov af 1863. II. D.

1829 kom det Spørgsmaal frem¹¹⁾, om en Sag mellem en Daglejer og den, for hvem han arbejdede, skulde behandles som en Tyendesag eller som en almindelig Retssag. I og for sig skønnede Kancelliet, at man ikke kunde anvende Bestemmelserne om Tyendeforholdet paa Daglejerforholdet, men mente dog paa den anden Side nok, at Daglejeren kunde siges at have paataget sig Arbejde, der var lige med det, der ellers forrettedes af Tyende, saa at Daglejeren i Arbejdstiden kunde betragtes som traadt i Tyendets Sted. I den Aand faldt Resolutionen da ogsaa.

Saaledes var man fra Statens Side indstillet paa, at det normale maatte være, at den, der ikke som Hovedperson deltog i Erhvervet, men som Medhjælper, skulde lade sig fæste bort som Tyende; man ser ogsaa, at man havde Vanskelighed ved at finde Regler, der kunde komme til Anvendelse paa det kortere, usikre Arbejdsforhold, der kom frem i Dagleje.

Ogsaa for Byernes Vedkommende anlagdes det samme Grundsyn, idet det her efter Instrux for Politimesteren i København af 1741 og Pl. af 3. December 1755 var bestemt, at enhver, der ikke havde Formue, fast Næringsvej eller anden saadan Stilling, hvorved de uden Skade eller Fare for det offentlige kunne finde deres Udkomme, var forpligtet til at tage fast Tjeneste hos andre. Er Ordene ogsaa formet lidt anderledes, saa var det dog i begge Tilfælde saaledes, at den, der ikke paa Landet var Gaardmand o. s. v. eller i Byerne havde Formue o. s. v., og som dog ikke tog fast Tjeneste, var „Løsgænger“, som Politiet, uden at Tilhold forinden gaves, kunde tage sig af¹²⁾.

Disse Regler maatte, som et løsere Arbejdsforhold trængte frem, selv sagt være vanskelige at praktisere, ganske særlig i Byerne, hvor Daglejerklassen var i stærk Væxt, og hvor Kontrol maatte være besværligere.

Paa Landet kom Spørgsmaalet frem, naar Fabriker anlagdes her, og Bondekarle og Bondepiger fra Omegnen begyndte at arbejde paa disse, hvad jo ikke kunde kaldes fast Tjeneste, idet der derved tænkes paa $\frac{1}{2}$ Aars Bortfæstelse. Saaledes ser man, at i 1835 fik Politiet Opmærksomheden henledt paa to ugifte Kvinder, der arbejdede paa Strandmøllens Papirfabrik; i Stedet for at anholde dem, havde Politiet givet dem Paalæg om at søge fast Tjeneste. Da Sagen kom for Kancelliet, mente det, at efter Lovgivningens Aand kunde saadanne Almuespersoner, der stadig ernærede sig ved Fabriksarbejde, uden at være antaget halvaarsvis, ikke betragtes som Løsgængere, men, føjer Kancelliet til, dog bør saadant Arbejde ikke benyttes som Paaskud for Løsgængereri. Kommercekollegiet, der naturligvis hørtes i Sagen, ønskede en almindelig Regel om, at der intet var i Vejen for, at Fabrikanter paa Landet antog ogsaa ugifte Personer mod Dagløn; denne kom dog ikke, men, som det ses, fortolkede Kancelliet de gældende

¹¹⁾ Kollegialtidende. 1829. S. 681 ff.

¹²⁾ Se Goos: Den danske Strafferets specielle Del. II. Kbh. 1875. Noten S. 89—90.

Regler „efter Lovgivningens Aand“, saa at der intet var i Vejen for, at ogsaa ugifte Fruentimmer tog Fabriksarbejde mod Dagløn¹³). Ej heller i andre Tilfælde blev Reglerne strængt overholdt; ugifte Kvinder paa Landet spandt, vævede eller drev anden Husflid eller Hjemmeindustri, var derfor Løsgængere i Lovens Forstand, men det betragtedes dog som lovligt Erhverv¹⁴).

Medens der dog var nogenlunde faste Kriterier for, hvorledes Loven opfattede „Løsgænger“ paa Landet, var det for Byernes Vedkommende langt vanskeligere at faa fat i, hvad Loven her mente. Bestemmelserne kunde opfattes derhen, enten at den vedrørte alle eller kun Tyendeklassen; skulde det forstaaes derhen, at Reglerne kun gik paa Tyendeklassen, der vel endnu, selv i København, almindeligvis bortfæstedes halvaarsvis, kunde man risikere, at Folk kunde gaa ledige $\frac{1}{2}$ Aar. Imidlertid skal vi ikke fordybe os i disse juridiske Spørgsmaal¹⁵), men blot fremhæve, at man ogsaa i saa Tilfælde var pligtig til at søge andet lovligt Erhverv, selv om det var for kort Tid; ti, som Kancelliet siger 1823, i en saa stor By som København gives der mange andre lovlige Maader for Almuen at ernære sig paa end ved fast Tjeneste. Dette Princip var allerede indirekte anerkendt ved Reskr. 27. December 1815, hvorefter enhver, der efter sin Stilling burde tage fast Tjeneste, men angav at ernære sig ved Lejlighedsarbejder eller Sjoveri, skulde anmelde sig hos Politiet og forsynes med et Bevis o. s. v.

Kort sagt, man var til Trods for Lovens Principer om fast Tjeneste, kommet ind paa at anerkende det løse, midlertidige Arbejde som lovligt Erhverv, i By som paa Land. Til Trods for Lovens meget rigoristiske Ord, hvorefter enhver Medhjælper maatte antages at staa i et langvarigt Arbejdsforhold, blev m. a. O. Loven administreret saaledes, at der intet var til Hinder for Fremkomsten af det kortvarige Arbejdsforhold, forskelligt fra Tyende- og Svendeforholdet.

Naar Staten saaledes vedblivende principielt holder paa, at alle Arbejdere skal ind i Tyendeforholdet og kun nu og da gør Indrømmelser, betinges dette af Frygten for at øge Tallet paa Omstrejferne.

Dette kommer særlig frem i de Udtalelser, der 1837 indhentedes hos Politimestre og Herredsfogeder¹⁶), forinden de gældende Regler for Bønderkarle mildnedes ved Plakaten af 1840. Gennemgaaende er disse Embedsmænd imod Lettelser i Bestemmelserne, idet de er bange for, at Daglejerklassen skal

¹³) D. Kanc. Skr. 24. Februar 1835 (Kollegialtidende. S. 231).

¹⁴) A. F. Bergsøe: Den danske Stats Statistik. II. Kbh. 1847. S. 186—87.

¹⁵) Pl. af 22. August 1823 for København, Forord. af 21. August 1829. Jfr. Kollegialtidende. 1823. S. 481 ff. og 1829. S. 729 ff. — Reglerne i Forord. af 1829 ændredes ved Løsgænger-Loven af 3. Marts 1860.

¹⁶) D. Kanc. G. Fællesafdeling. XII. Besvarelse af Cirkulære af 4. Marts 1837. ang. Ophævelse af Bønderkarles Forpligtelse til at tage fast Tjeneste.

blive yderligere forøget paa Landet og i Byerne. Saaledes henstiller Politimesteren i Roskilde, at Tyendeforholdet bevares hos Købmænd, Farvere, Brændevinsbrændere o. s. v. saavel som hos Avlsbrugere, idet Daglejeren altid maa nære Frygt for at blive arbejdsløs; „hans sidste Trøst udenfor Fattiganstalten, bliver da at være Kludesamler for en Papirfabrikant, et Fag, der saa ofte føder Lediggang, Betleri og Tiggerie af sig“. Andetsteds hedder det, at Daglejerklassen væsentlig bestaar af Gaardmænd, der har maattet gaa fra Gaarden — paa Bornholm hed det 1817: „han er flyttet til Byen“ — eller af Tjenestekarle, der havde haft Tjeneste i Byen og nu havde giftet sig¹⁷⁾.

I og for sig skulde man tro, at den bestaaende Lovgivning maatte hindre Omstrefen. 1791 var det fastsat, at udensogns Personer ikke kunde antages til Dagsarbejde uden at være forsynet med et Pas fra det Sted, hvor de hørte hjemme, en Regel, der forsaavidt var blevet skærpet 1822 ved ogsaa at lægge Ansvar for Overholdelsen over paa Arbejdsgiveren, idet denne skulde undersøge Pas og Bevisligheder, naar han tog en Person fra et andet Sogn i Arbejde.

Til Tider kunde disse Reglers Iagttagelse blive besværlig nok, naar en Industrivirksomhed paa Landet tog udensogns-boende midlertidig i sin Tjeneste. Holmegaard Glasværk ansøgte saaledes 1844 om at maatte ligestilles med Fabriker i Købstæderne med Hensyn til Arbejdernes Antagelse, hvad der sikkert gik ud paa, at der om Sommeren anvendtes mange udensogns-boende til Tørveskæring. Sogneforstanderskabet, der var bange for, at nogle af disse Arbejdere siden skulde falde Sognet til Byrde, og Politimesteren, der maatte sørge for, at dette Sommerarbejde ikke benyttedes til Løsgænger, var blevet betænkelige ved denne Tilstrømning til Holmegaards Mose, og Værket paa sin Side havde Vanskelighed ved at iagttage Reglernes Overholdelse; imidlertid blev Bestemmelserne ikke ændrede ved denne Lejlighed¹⁸⁾.

Det er nævnt, at, om en Fabrik blev anlagt paa Landet, blev det muligt for Egnens Beboere her at finde Arbejde. Blev de nu ogsaa hermed fri for Værnepligt? Forord. af 20. Juni 1788 om Stavnsbaandets Løsning havde lagt Værnepligten paa Bondestanden; der var her gjort forskellige indsnævrende Bestemmelser; men direkte taler Forordningen ikke om Industri, kun indirekte ved at tale om „Bondehaandtering“. I de følgende Aar kom der mange Tilfælde frem, hvor man var uvis om, hvorvidt de paagældende efter Forordningens Ordlyd var Værnepligt underkastet; ved Forordningen af 8. Maj 1829 blev den Praxis, man ved Fortolkningen var kommet

¹⁷⁾ I Stænderne havde man særlig slaaet paa, at Tyendeforholdet hindrede Akkordarbejde og derfor var til Skade for Arbejderne, at man frit maatte søge sit Erhverv o. lign.

¹⁸⁾ D. Kanc. 2. Dep. Brevbog 1844. Nr. 1468.

ind paa, fæstnet i bestemte Regler; disse er af Interesse ogsaa i den Henseende, at Kancelliet (Ørsted) her søger at give Tidens Definition af, hvad en Fabrik var. Det hedder, at paa Landet ved „egentlige Fabrik anlæg, hvori Naturprodukter forarbejdes og forædles i det Store“¹⁹⁾, kan alle, der ikke hører til den værnepligtige Stand eller havde fyldestgjort deres Værnepligt, som Ejere eller Entreprenører, som Mestre eller som Svende ernære sig og her tage Bolig, „uden derved at paadrage deres Børn, som fødes paa Fabrikens Grund, nogen Værnepligt“, forudsat, at de ikke dermed forbinder nogen Bondehaandtering. Videre hedder det, at „da en Fabrik paa Landet ei kan undvære en Jordlod til derpaa at holde de for Fabrikens Drift fornødne Heste m. v., saa kan enhver Fabriks-eier vente paa Ansøgning . . . at faa bestemt en vis, efter Fabrikens Fornødenhed beregnet Jordstrækning, der bliver at betragte som Fabrikens Grund, som kan drives til Bedste for Fabrikken eller overlades Arbejderne, uden at enten disse eller Fabriks-eieren eller Bestyreren derfor skal ansees at drive Bondehaandtering“.

Man vil se, at f. Ex. Købstadbeboere meget vel kunde tage Arbejde paa Fabrikker paa Landet, uden at de selv eller deres Børn dermed blev værnepligtige, vel at mærke, naar de boede paa Fabrikens Grund. Samme Aar som Forordningen udkom, ser man iøvrigt, at Holmegaard Glasværk faar Tilladelse til at sammenlægge 3 Gaarde, hvorved Fabrikens Areal udvidedes stærkt²⁰⁾.

Hvorledes Livet formede sig paa Tidens Fabrikker, lader sig vanskeligt sige. Menneskematerialet var efter alt at dømme ikke godt, men om det var ringere end i Lavene, er vel tvivlsomt. Indtil 1817 var Jurisdiktionen i Trætter mellem Fabrikker og Arbejdere i Fabrikdirektionen, men blev da henlagt til Politiretterne; snart efter rejser imidlertid E. P. Tscherning Spørgsmaalet om en særlig Fabrikret. Man skulde mene, at med det løse Arbejdsforhold, der herskede paa Fabrikker, hvor Lavene ikke raadede, lod Forseelser mod Orden o. s. v. sig lettest løse ved Afskedigelse af Arbejderen. Imidlertid siger Tscherning 1828²¹⁾, at der af Værkets Arbejdere begaas Forseelser som Drukkenskab, Opviglerier, Efterladenhed i Arbejdet, Udebliven o. s. v., altsammen noget, der hverken kan paadømmes af Politiretten eller efter de almindelige Love; den rette Straf herfor maatte være Afkortning i Lønnen.

¹⁹⁾ Senere hedder det, at adskillige Industrigræne, der ikke forudsætter nogen særlig Samvirken af flere Slags Kunstfærdighed eller fordrer særdeles Kundskaber og Færdigheder, faar undertiden Navn af Fabrik, som Lyse-, Stivelse- og Sæbefabrik; disse skal ikke regnes til Fabrikker i Lovens Forstand. — Ørsteds Definition se nærmere D. Kanc. 4. Dep. Bilag til Forordningen. Den knytter de nævnte to Synspunkter sammen.

²⁰⁾ Se nedenfor under Glasindustrien.

²¹⁾ Tschernings Frederiksværks Beskr. af 1830. — Kanc. Skr. af 16. Okt. 1828 og Skr. fra Administrationen for Frederiksværk 30. April 1828. (Diverse Akter vedr. Frederiksværk).

Fabriken burde derfor have Vedtægter, hvorefter Arbejderne havde at forholde sig; saa skulde Tscherning med et Par Mestre som Bisiddere danne Fabrikretten og dømme efter Vedtægten, hvor Advarsel intet nyttede. — Man kunde naturligvis hævde, fortsætter Tscherning, at Lederen af Fabriken altid kunde afskedige en saadan Arbejder, men hertil gik man meget nødig, dels fordi det ikke altid var til Fabrikens Fordel at afskedige en uegnet Arbejder, naar der ikke var en lige saa god i hans Sted, dels fordi de faste Arbejdere, der for største Delen var født og oplært paa Frederiksværk, i saa Fald maatte forlade deres Fødested, og tilmed var som Regel deres egne Sønner i Lære paa Fabriken.

Kancelliet vilde dog ikke gaa med til Tschernings Forslag, da det vilde være i Uoverensstemmelse med de Principer, som Lovgivningen nu anerkendte, at specielle Retter var og maatte forblive afskaffede. Selv Tschernings Henvisning til, at Lavene havde en vis Jurisdiktion overfor Svendene, nyttede intet.

Tscherning skal have haft vanskeligt ved at arbejde sammen med sine Undergivne²²⁾, og det er muligt dette, der har gjort, at han fremsatte Ønsket om en Fabrikrets Oprettelse (jfr. dog Dyssels ovenfor anførte Udtalelser om Arbejderne paa Raadvaddam).

Mærkeligt nok kom Spørgsmaalet om Fabrikretten igen frem en Snes Aar senere, men synes denne Gang afgjort ikke at være udsprunget af hjemlige Forhold. Da Rawert 1849 var begyndt at udgive sit Hovedværk om Industriens Tilstand, indsendte han de Ark, der omhandler Fabrikretter i Frankrig og Preussen; det fremgik heraf, at saadanne var oprettede i Forbindelse med Næringsfrihedens Indførelse. Selv mente han, at Oprettelsen af Fabrikretten kunde være et forberedende Skridt til Lavsvæsenets Ny-Ordning²³⁾. Magistraten og den siddende Lavskomitè mente imidlertid, at dette Spørgsmaal næppe havde saa stor Interesse her som i de egentlige Fabriklande, og at Sagen burde behandles i Forbindelse med Næringsvæsenets hele Ordning; hertil sluttede Kancelliet sig. Spørgsmaalet blev da ogsaa kortelig berørt i Udkastet til Næringsloven af 1857, men sagdes her at være uden Interesse.

Ovenfor er nævnt, hvorledes paa de større Værker rundt om i Landet Arbejderstaben for en stor Del rekruteredes af Egnens Beboere og af Arbejderens egne Børn. Imidlertid kom der sædvanligvis, naar en ny Fabrikation skulde begynde, udenlandske Arbejdere ind for at oplære de danske, hvorpaa Fabrikationen fortsattes gennem Oplæring af næste Generation. Saaledes kan vi anføre, at der endnu i 1820'erne paa Frederiksværk var svenske Arbejdere, der utvivlsomt var kommet ind, da Fabrikationen af Knive og Sabler her optoges. Da Raadvaddam ogsaa optager Kniv-Fabrikation i 1830'erne, prøvede man her at faa Arbejderne fra Solingen og Eskils-

²²⁾ Kr. Petersen: Eilert Peter Tscherning. Hist. Tidskr. 9. R. 3. Bd. 1923. S. 345 ff.

²³⁾ Indenrigsmin. 1. Dep. Kontor. Journal 1852. Nr. 1228.

tuna, men forgæves, hvorfor man antog Arbejdere fra Frederiksværk²⁴). Da Frederiksværk paabegynder Fabrikationen af Dampmaskiner, antages en Del tyske Arbejdere i Store Smedie. Yderligere kan anføres, at til Fabrikationen af Alun i 1840'erne paa Bornholm antoges svenske Arbejdere, og at Glasværker i høj Grad anvendte tyske Arbejdere, hvad nærmere omtales nedenfor ved Behandlingen af Glasindustrien. Endelig kan vi anføre, at til Maskinhørspinderiet, der anlagdes i Begyndelsen af 1840'erne, indkom der engelske, saavel mandlige som kvindelige, Arbejdere²⁵) til Oplæring af danske Arbejdere og Arbejdersker.

Mange andre Exempler kunde anføres til Belysning af, hvorledes der langt op i Aarhundredet manglede en faglært Arbejderstab her i Landet, naar industriel Virksomhed skulde begynde. Af de Arbejdere, der saaledes forskreves fra Udlandet, blev mange her i Landet; mange rejste vel hjem, idet det jo ret ofte forekom, at det Industriforetagende, der havde kaldt Arbejderen ind, efter kort Tids Forløb gik nedenum²⁶).

Ogsaa udenlandske Vandrearbejdere var der indenfor visse Fag. Ved Omtale nedenfor af Teglværksindustrien vil man se, hvorledes der her ikke alene var danske Vandrearbejdere, men ogsaa udenlandske, særlig fra Lippe-Detmold. Udenlandske Arbejdere finder man ogsaa indenfor Tørveindustrien, idet der her flere Steder i Landet om Sommeren anvendtes Arbejdere fra Friesland. Da man i Begyndelsen af Aarhundredet tog Dyrkningen af Raps op, indforskrev man paa nogle fynske Gaarde Holstenere, Grøfte- og Mergelgravere, men deres Kunst synes man hurtig at have lært, saa omkring 1825—30 er de vistnok hørt op at komme i Sydfyn²⁷).

Hvad nu Kvinder og Børn angaar, deltog disse utvivlsomt i Erhvervslivet i betydelig Udstrækning, allerede før Fabrikerne kom frem. Arbejdet formede sig selvsagt anderledes end i Fabrikerne; men naar man ofte ser fremhævet, at det først er Fabrikernes og Maskinernes Fremkomst, der drager Kvinder og Børn ind i det økonomiske Liv, i Modsætning til den Periode, der kan karakteriseres som Haandværkets, er dette ikke rigtigt. Ogsaa i

²⁴) Dyssels Beretning om 1837. Journal Nr. 307/1838 i Pakke vedk. Raadvaddams Fabrik. 1822—44.

²⁵) Fædrelandet. 9. Juni 1843.

²⁶) Tør man slutte fra en Kontrakt ved Glasværket ved Hasle, betingede den fremmede Arbejder sig ogsaa Penge til Hjemrejse; i dette Tilfælde lød Aftalen paa, at den tyske Arbejder (fra Friedrichshütte an Dachlen bei Dresden) skulde have en Indkomst paa 25 Rth. preuss. courant pr. Maaned, fri Bolig og Brændsel samt Rejsepenge her til Landet saavel som til Tilbagerejse. Hof- og Stadsrettens Boer. Kl. 6. 1848—49. Nr. 108.

²⁷) Udtalelse af Byfogden i Faaborg 11. April 1837. D. Kanc. G. Fællesafd. XII. Besvarelse af Cirkulære af 4. Marts 1837 om Bønderkarles Forpligtelse til at tage fast Tjeneste.

Haandværkets Tid deltog Kvinder og Børn i Erhvervet, i hvert Fald naar vi tænker paa den brede Befolkning.

Man forstaaer i og for sig vel, hvorledes denne Opfattelse kan være kommet frem; mer eller mindre er det en bestemt Type, der dukker op i vore Forestillinger, naar et Ord som Haandværk nævnes, og den almindeligste turde være den, at i Haandværkets Tid arbejdede den ugifte Lavssvend og Læredrenge paa Værksted hos den gifte Lavsmester, i hvis Hus de havde deres Underhold. Men denne Type var afgjort ikke den dominerende indenfor Haandværket i Danmark omkring 1820, i hvert Fald kun indenfor visse Fag. En stor Del af Svendene var gifte, og det var, som ovenfor set, ogsaa indenfor Haandværket tilladt at anvende ikke-faglært Arbejdskraft „til saadant Arbejde, hvortil ingen Haandværkskundskab udfordres“ saavel som Hustrus og Børns Arbejdskraft. Naar man saa samtidig erindrer, at Lavsvæsenet var begrænset til nogle af Byerne, særlig de større, og at der i 1840'erne efter den officielle Statistik kun var 1—2 Medhjælpere (Svende og Lærlinge) pr. Hovedperson indenfor Haandværk og Industri, vil det forstaaes, at det lille Værksted, hvor ingen Medhjælpere holdtes, var det almindeligste, og her hjalp Hustru og Børn med. Undertiden ser man da ogsaa i Fabrikklisterne anført, at Mesteren ingen Svende eller Lærlinge holder, men at Kone og Børn hjælper; det gælder f. Ex. Linnedvævere; naar denne Bemærkning ikke forekommer oftere, skyldes det sikkert, at det var overflødigt at bemærke, og at der kun var spurgt om Svende og Lærlinge.

Et interessant Billede af Datidens Forhold giver den senere bekendte Pianofabrikant C. C. Hornung²⁸⁾, der var født i Begyndelsen af det 19. Aarhundrede i Skelskør som Søn af en Hattemager; han siger saaledes: Allerede i mit ottende Aar blev jeg sat til temmelig strængt Arbejde i min Faders Profession, f. Eks. til Uldkartning, og alt eftersom jeg blev ældre, tiltog ogsaa mit Arbejde. Videre siger han, at hans Fader bekymrede sig kun lidt om Skolegangen, idet han gik i Skole kun én Gang om Ugen, undertiden kun én Gang hver fjerde Uge; „fra mit 12, 13 Aar havde jeg regelmæssig været i Lære i min Faders Profession“, hedder det videre, og 14 Aar gammel kunde han selv lave en Hat, hvorover hans Fader var ikke lidt stolt.

Var Forholdet saaledes for Mestrenes Vedkommende, gjaldt tilsvarende ogsaa for de gifte Svende, der havde Hjemmearbejde; da Svendene i Fabriklavene i 1830'erne faar Tilladelse til at arbejde i Hjemmene, motiveres Ønsket herom med, at Svendene da kunde faa Hjælp ved deres Arbejde af Kone og Børn. Hvor Svendene ikke havde en saadan Tilladelse, var der ved Fuskeri Mulighed for at benytte den hjemmenværende Arbejdskraft.

Naar imidlertid den gifte Svend arbejdede paa Mesterens Værksted, og der ikke ved ulovligt Hjemmearbejde var Mulighed for at benytte Hustrus og

²⁸⁾ C. C. Hornung: Et Haandværkerliv. Odense 1864. S. 2 ff.

Børns Arbejde, søgte disse paa anden Maade at skaffe sig Fortjeneste. Karakteristisk er en Udtalelse af Prisreguleringskommissionen i 1813, idet den hævder, at Svende maa regnes til den tjenende Klasse, hvorfor man maatte fastsætte deres Løn, som om de alle var ugifte; gifte Svende kunde derfor ikke have Krav paa højere Løn, tilmed da hans Kone kunde og burde tjene noget selv.

Hvilket Arbejde stod da aabent for en saadan Kvinde? Det samme som for Enken saavel som for den ugifte, om denne ikke tog fast Plads som Tyende. I første Række var vel Hjemmearbejde som Spinden og Vævning søgt, altsaa hjemmeindustrielt Arbejde, hvorved ogsaa Børn kunde medvirke; det foregik for private eller Firmaer, og kunde Arbejde ikke skaffes paa anden Maade, har vi set, hvorledes Arbejdshuse eller Fattigvæsenet gav Spind med hjem. Det var disse Beskæftigelser, der laa nærmest for; i dem var de fleste Kvinder oplærte, og ud fra Betragtninger over Arbejdsomhedens absolutte Nødvendighed var man ogsaa inde paa, at i alle Almueskoler burde Piger lære at spinde, ligesom det Reiersenske Fond præmierede de Piger, der i københavnske Almueskoler leverede særlig fint Spind²⁹⁾.

Men ogsaa anden Beskæftigelse i Hjemmene stod aaben; saaledes ser man Syning af Handsker, Klistring af Æsker og andet givet ud som Hjemmearbejde.

Endelig stod det aabent for Kvinder saavel som for Børn at faa Arbejde udenfor Hjemmet. Fabrikslisten af 1822 for København anfører saaledes, at der i 27 Cigar- og Tobaksfabriker var beskæftiget 24 Børn og 150 Daglejere, hvoraf en Del tør antages at have været Kvinder. Ogsaa Kardemagere havde fremmede Børn i Arbejde, saavel som Sejldugfabriker, Cikoriefabriker o. s. v., ligesom Dugmagerne benyttede Kvinder og Børn; saaledes ser man, at der paa Usserød Klædefabrik 1823 foruden 200 Fabriksarbejdere beskæftiges 20 Daglejere og 80 Børn. De samme Forhold gør sig gældende for Provinsens Vedkommende; Kardefabriker, Kradsuldfabriker, da disse kommer frem i 1830'erne, men ganske særlig Cigar- og Tobaksfabriker benytter Kvinder og Børn; i 1825 var der i Provinsens 27 Cigar- og Tobaksfabriker, 60 Svende, 17 Drengene, 91 Børn og 96 Daglejere — hvormange af disse sidste der var Kvinder, oplyses ikke. Endelig kan nævnes Svovlstikfabriker og Glasværker, der benyttede relativt mange Børn, særlig de første³⁰⁾.

Adskillige af disse har vel været Svendenes egne Koner og Børn, andre ikke; naturligt vilde det i hvert Fald have været, om saaledes Svendenes Familie var fulgt med paa Arbejdspladsen, og fra enkelte Exempler, der i det følgende skal anføres, kan det ogsaa godtgøres, at man fra Fabrikantens Side lod disse have Fortrin. Hvor imidlertid den „lokale“ Arbejds-kraft, der saaledes stod til Raadighed, ikke slog til, og det gjaldt vel sær-

²⁹⁾ Herman Schäffer: Til Kongen. Kbh. 1821. S. 6 ff.

³⁰⁾ Om Børnearbejde jfr. II. S. 227.

lig paa Landet, kunde man ogsaa for Kvinders og Børns Vedkommende henvende sig til Fattigvæsenet om at faa Arbejdskraft.

Ikke mindst fæstner Opmærksomheden sig ved, hvorledes Fattigvæsenet disponerede over Børns Arbejdskraft. I København indtraadte Børns Skolepligt da med det 6. Aar, udenfor København med det 7. Aar; Skolegangen skulde vare ved indtil Konfirmationen, hvorpaa Børnene sattes i Lære eller Tjeneste eller kom ind i Fattigvæsenets Arbejdsanstalter for Voxne. „Børn“ i Datidens Sprogbrug, naar man tænkte paa arbejdende Børn, var m. a. O. Børn mellem 6 (7) – 14 (15) Aar.

Tidligere er fremhævet, hvorledes de Love om Fattigvæsenet, der udkom omkring Aarhundredskiftet, satte ind paa at skaffe Arbejde og opdrage til Arbejde, ligesom Fattigvæsenet paa sin Side havde Ret til at disponere over Arbejdskraften hos dem, som forvoldte det Udgift. Dette Princip var ført ud i sin yderste Konsekvens; i Forord. af 1799 § 100 hedder det saaledes, at i ethvert af Fattigvæsenets Sygehuse skulde der indrettes en Arbejdsstue, hvori Patienterne, om deres Sygdom tillod det, skulde møde og arbejde hele Dagen eller visse Timer, alt efter deres Sundhedstilstand; kunde de ikke komme paa Arbejdsstuen og dog arbejde noget, skulde de arbejde paa Sygestuen. Overalt søgte Fattigvæsenet at faa dækket i hvert Fald nogle af sine Udgifter gennem de understøttedes Arbejde, og dette gjaldt ogsaa Børn. I Forord. af 1799 hedder det saaledes om Undervisningen i Fattigskolerne, at Undervisningen skal være delt mellem Videnskaben, Haandarbejde og nyttige Legemsøvelser, og i § 64 siges det, at „Haandarbejde bør være af det Slags, som i det daglige Liv kan for Almuens Folk være almindeligt og gavnligt, og som for Børnene, efter Forskjellighed af Kjønn, Alder og Kræfter, findes passende, samt hvortil i Skolebygningerne kan være Lejlighed og Rum, saasom at pille Bomuld, at karte Uld og Bomuld, at plukke og spinde Uld . . .“. Det siges ganske vist, at Fortjenesten skal gaa til Børnene selv i Form af Klæder, Præmier o. lign., men dette blev ikke Tilfældet; Fortjenesten gik til Fattigvæsenet, som Tiderne blev strængere.

Paa de Stiftelser, Fattigvæsenet havde, fulgtes ganske tilsvarende Principer; saaledes f. Ex. paa Opfostringshuset, der dengang var under Fattigvæsenet. Man ser af denne Stiftelses Historie³¹⁾, hvor vanskeligt det var at finde passende Arbejde; eksempelvis skal nævnes, at man i 1840 havde udlejet Arbejdskraften paa Stuen til en Mand, der lavede Apotekeræsker, for $\frac{1}{5}$ Sk. pr. Time for hver Dreng³²⁾.

Men en Ting var, at Fattigvæsenet saaledes benyttede Børns Arbejdskraft i Skole og Stiftelser, en anden Ting, at det ogsaa udlejede Børnene til Fabriker i Byen. 1813 ophørte man af Hensyn til Pigebørnenes Moral at lade

³¹⁾ Høy: Det kgl. Opfostringshus. Kbh. 1903.

³²⁾ Sagen kom frem, fordi en af Drengene var blevet tugtet saa kraftigt af Forpagteren, at han kom paa Sygestuen. Kjøbenhavnsposten. 1840. Nr. 30 og Nr. 45.

dem gaa paa Arbejde, saa at de kun arbejdede paa Skolen; derimod sendtes Drengene fra Fattigvæsenets Skoler vedblivende ud, saa at i 1814 c. 30 pCt. af disse skal have haft Arbejde paa Fabriker³³⁾.

Under Krisen, der fulgte efter Napoleonskrigene, synes Børns Deltagelse i Erhvervslivet at være øget; i hvert Fald havde man meget vanskeligt ved at gennemføre Skolepligten, og man anslog, at 25 pCt. af de skolepligtige Børn var uden Undervisning, sikkert fordi de maatte hjælpe til med at tjene til Føden; saaledes kommer man i København i disse Aar ind paa at oprette Aftenskoler, hvori der gaves Børnene Undervisning 3 Timer (Kl. 5–8) daglig, undtagen Lørdag; af saadanne Aftenskoler var der i København 1819 26. Først 1857 forsvandt Aftenskolerne.

Kancelli-Plakaten af 8. Januar 1811 bestemte, at de Børn, der efter Forældres eller Foresattes Begæring havde erholdt fri Undervisning ved Københavns Fattigvæsen og af sammes Direktion var udsat hos Fabrikanter eller andre for at lære et eller andet Arbejde, skulde være forpligtet til at forblive her, indtil de var konfirmerede, medmindre Fattigvæsenets og Fabrikantens Udlæg erstattedes. Det samme siger forsaa vidt Kancelli-Plakaten af 21. Januar 1817, naar det i § 3 hedder, at, om fattige Børn antages ved en Fabrik, og Bestyreren forpligter sig til at oplære eller lade Børnene oplære til Svende, skal det paalægges Børnene, saaledes som det efter de forskellige Lavsartikler finder Sted hos Haandværkerne, at arbejde et vist Antal Aar ved Fabriken, saa at de ikke, ej heller med Forældres Samtykke, kan forlade Fabriken før efter disse Aar.

Man spørger naturligt, hvilke Børn var det, Fattigvæsenet saaledes udsatte? Tog det ligefrem Børnene fra Forældrene? Saavidt man nu kan se, var dette næppe Tilfældet. Efter de forskellige Fattigloves Regler blev Fattigvæsenets Børn enten forsørgede hos deres egne Forældre, hos Plejeforældre eller i Fattigvæsenets Stiftelser; Hovedreglen var, at man helst undgik at anbringe Børn i Stiftelser, i hvert Fald i Arbejdshuset o. lign. Man synes nødigt at have opløst Hjem, idet Understøttelse i Hjemmene fremfor paa Anstalter stadig var stor; men var det saaledes, at Forældre, der erholdt Fattigunderstøttelse, forsømte at lade Børnene søge Skole eller opdrog dem slet, og Advarsler intet nyttede, toges Børnene fra dem og anbragtes hos andre; i København straffedes i saa Fald yderligere Forældrene, om de var indskrevne Fattige, altsaa ikke blot nød midlertidig Hjælp³⁴⁾. Lod Forældrene Børnene betle, kunde Børnene ogsaa tages fra dem, selvom Forældrene ikke stod under Fattigvæsenet, og det kunde ogsaa ske, om deres Forstand, Helbred og Sæder var saadanne, at det kunde befrygtes, at Børnene

³³⁾ Joachim Larsen: *Kjøbenhavns offentlige Skolevæsenes Historie*. Kbh. 1881. S. 96—97.

³⁴⁾ de Bretton: *Systematisk Haandbog i Lovgivningen om Fattig-, Skole- og Vejevæsenet*. Kbh. 1844. S. 168 ff.

engang vilde falde det offentlige til Byrde, hvad der ogsaa kunde ventes, om Børnene opdrages til Lediggang. Naar man saa yderligere erindrer, at Børn mistede deres Forældre eller af andre Aarsager kunde staa uden Forsørger, vil det forstaaes, at, naar man læser om, at Fattigvæsenet „udsatte“ Børn, betød dette ikke, at man skilte Børn fra Forældre, men blot, at de Børn, der ingen Forældre havde eller misrøgtedes af disse, blev „udsatte“ hos Plejeforældre³⁵). Dette var den almindelige Form for Forsørgelse af Børn fra Fattigvæsenets Side baade i København og andetsteds³⁶), i hvert Fald fra Slutningen af 1820'erne. Helst anbragtes de paa Landet, idet Betalingen for dem her gennemgaaende var lavere end i Byerne, og kunde de saa yderligere paa en Fabrik oplæres til at blive nyttige Medlemmer af Samfundet, var dette saa meget bedre.

Børnene, der i disse Tider arbejdede indenfor Erhvervslivet, var saaledes enten Børn, hvis Forældre skaffede dem Pladser for derved at faa en Extra-indtægt, eller Børn under Fattigvæsenet, selvom Hjælpen fra Fattigvæsenet blot bestod i at søge Fattigskole. For disse sidste kunde den forme sig forskelligt, enten som Arbejde paa Skolen eller ved Arbejde udenfor Skolen, eventuelt ved at blive „udsat“ hos en Haandværker eller lign.; som Landhaandværkerne i Københavns Omegn tog til, synes adskillige Børn udsat hos disse. Hvorledes gik det nu de Børn, der blev sat i Pleje ved Fabriker udenfor Byen?

En Virksomhed, der benyttede forholdsvis mange Børns Arbejdskraft, var Usserød Klædefabrik. Børnene, der arbejdede her, var dels Fabrikarbejdernes egne, dels Børn fra Omegnen og dels Børn, der var sat Pleje herude af Københavns Fattigvæsen; ganske tilsvarende synes Forholdene at have været ved andre Værker.

Om Forholdene ved Usserød omkring 1817 haves nærmere Viden, idet den da nedsatte Kommission forlangte Oplysninger om de her beskæftigede Børn³⁷); der var 1816 beskæftiget ikke mindre end 104 Børn, hvoraf de 80 benyttedes til at spole og som Paalæggere ved Maskinerne. Under Krigen havde Fabriken imidlertid benyttet endnu flere Børn. I Maj 1812 var der saaledes beskæftiget 163 Børn, hvad dog ikke var tilstrækkeligt, naar Fabriken skulde have alle Maskiner igang. Af disse 163 Børn tilhørte 51 Arbejderne, 41 var Bønderbørn, der for Størstedelen om Sommeren forlod Fabriken, og 71 Plejebørn. Disse sidste havde hidtil været sat i Kost hos Arbejderne, men da Fabriken ikke var tilfreds med den Maade, hvorpaa disse Børn behandlede, opførte man 1812 et Plejehus til 80 Plejebørn; det benyttedes dog kun

³⁵) Desværre har det ikke været muligt at benytte Københavns Fattigvæsens Arkiv i Raadstuearkivet, da det som Følge af Forholdene har været „evakueret“.

³⁶) Harald Jørgensen, anf. St. S. 375 ff.

³⁷) General Kommissariats Koll. Kommissionen for de kgl. militære Manufakturer. Sager til Kommissionsprotokol 1817.

som saadant i faa Aar³⁶). 1816 blev imidlertid Fabrikens Drift indskrænket, da Hæren blev formindsket, men som nævnt var der endnu 104 Børn tilbage.

Fabrikens Direktion oplyser 1817, at de fleste af Børnene er Opfostrings-Børn; de Forpligtelser, Fabriken har paataget sig overfor Fattigvæsenet, er at holde Børnene til Undervisning og bringe dem frem til Konfirmation. Efter Konfirmationen tillader man Børnene at forblive højst 1 Aar i Plejehuset for at give dem Lejlighed til at vælge en Næringsvej. Hvad Drengene angaar, forbliver de for det meste ved Professionen og „ernære sig ved deres Fortjeneste efter Omstændighederne“. Pigerne derimod forlader gerne Fabriken strax efter Konfirmationen og begiver sig i Tjeneste; det fordres af dem, at de skal fremlægge Bevis fra den Husbond, der er villig til at antage dem, forinden de forlader Fabriken; denne giver dem da „de højstfornødne Klæder“.

Forholdene paa Plejehuset har næppe været gode. En forældreløs Dreng, født 1804, sendtes 1816 til Usserød Klædefabrik, hvor han anbragtes paa Plejehuset, fortæller han selv senere hen³⁷). Han var her i 2 Aar og lærte alle de Ugudeligheder, der tænkes kunde, og var nærmest fortvivlet ved at være her. Han fortsætter: Paa Værkstedet skulde jeg lære at spole og fik strax to Væve at vedligeholde, førend jeg endnu kunde vedligeholde een, hvilket havde til Følge, at jeg uophørlig fik Tamp. — Arbejdet faldt ham saa meget haardere, „da jeg undertiden maatte sulte hele Dagen, thi af Mangel paa Tid kunde jeg ikke gaae hjem om Middagen, og Frokosten var næsten fortæret Aftenen i Forvejen; thi da vi skulde være paa Arbejde om Morgen Kl. 5, saa fik vi Frokosten med om Aftenen; Theen blev ikke færdig før end Kl. 6, den kunde vi ikke vente paa“. Om Forholdene i Plejehuset var saa slette, som han skildrer, skal ikke kunne siges; 1818 ophævedes det, men dette hænger sammen med, dels at Plejehuset gav et aarligt Underskud paa 2 600—2 800 Rbd., dels, at man gaar over til en anden Driftsform for Fabriken, hvorved denne i nogle Aar kun kom til at gaa med formindsket Kraft.

Vor Hjemmelsmand fortæller, at efter denne Reform blev kun 8 af Børnene tilbage; selv blev han Læredreng paa Fabriken — altsaa efter Konfirmationen — og blev sat i Kost hos en Forpagter; Fabriken klædte ham, og han savnede intet. I en Alder af 14 Aar er Drengen saaledes nu kommet i Lære og derfor gledet ud af Fattigvæsenets Omsorg, efter at Lærekontrakten var oprettet. Angaaende Behandling af Læredrenge havde man, indtil Loven af 1873 kom, kun Bestemmelsen i Forord. af 21. Marts 1800 § 16, hvorefter Mestre i Haandværkslavene i København ikke maatte bruge deres Læredrenge til sværere Arbejde, end deres Kræfter uden Skade for deres

³⁶) Rawert: Kongeriet Danmarks industrielle Forhold. Kbh. 1850. S. 546.

³⁷) Blad for Arbejdsklassen. Kbh. 1854. Nr. 16.

Helbred kunde taale. Formelt set gjaldt dette ikke Fabriklavene, men, om Bestemmelsen af 1800 overhovedet er overholdt, har vel ogsaa Fabriklavene holdt den.

Angaaende sin Læretid paa Fabriken fortæller Forfatteren af ovenstaaende, at han blev anbragt ved en 2-Mands-Væv med en Svend, der ikke kunde skyde Skyttelen lige igennem, men altid ramte Drengens Fingre, saa at disse gik itu. Iøvrigt synes Fortælleren kun at have lyse Minder fra Læretiden, idet han allerede som Læredreng kom til at arbejde „paa egen Fortjeneste“; han skulde efter sin Kontrakt staa i Lære 4 Aar, men fik $\frac{1}{2}$ Aar skænket af Fabrikanten, hvorpaa han arbejdede $1\frac{1}{2}$ Aar som Svend paa Fabriken. Da han imidlertid vilde til Udlandet, maatte han først tage Arbejde i København for at kunne blive optaget i Dugmagerlavet. Da det imidlertid paa dette Tidspunkt var umuligt at finde Arbejde hos Dugmagerne, maatte han give sig i Forbund hos en Tøjmager for at kunne blive Lavssvend.

Det er vel for optimistisk at tro, at vi her har Typen paa, hvorledes Barndommen formede sig for et forældrelost Fattighusbarn. I dette Tilfælde var Barnet saa heldigt at komme til en Fabrikant, der interesserede sig for dets Oplæring. —

Det almindelige var — i hvert Fald i 1840'erne — at de Børn, Usserød fik fra Fattigvæsenet, sattes i Pleje hos Arbejderne paa Fabriken, blev opdraget sammen med disses egne Børn og arbejdede sammen med disse paa Fabriken.

Som oftest blev Børn anbragt her, naar de var 10 Aar gamle; men man ser, at i et enkelt Tilfælde var et Barn kun 7 Aar⁴⁰⁾.

Endnu 1840 arbejdede 96 Børn paa Usserød Klædefabrik, men derefter synes Tallet at være gaaet tilbage, idet der efter Tællingen 1855 kun var 23 Dreng og 7 Piger; det skal dog bemærkes, at Arbejdertallet som Helhed var gaaet tilbage.

Ogsaa andre Fabriker i Omegnen fik Børn fra Københavns Fattigvæsen, vel paa samme Betingelser som Usserød. Saaledes havde Modeweg 1829 paa Brede blandt c. 200 beskæftigede Personer 44 Dreng og 14 Piger fra Fattigvæsenet⁴¹⁾, medens der i 1855 kun var 10 Dreng og 14 Piger af et samlet Arbejdertal paa 139. Udover Landet fandtes der paa Klædefabrikerne i 1855 i det hele taget ikke faa Børn; tæller man Arbejdertallet paa Provinsens Klædefabriker op for dette Aar, kommer man til 1 355 Arbejdere, hvoraf 101 var Dreng og 62 Piger.

Paa Raadvad Fabrik var der 1837 12 Mestre, 20 Svende, 18 Dreng, 2 Slibere og 5 Daglejere⁴²⁾. I 1845 klages der over, at det „mærkeligt nok“ har været vanskeligt at faa Læredreng, selv fra Københavns Fattigvæsen, og

⁴⁰⁾ Arkivet paa Usserød Klædefabrik.

⁴¹⁾ Kom. Koll. Forest. og Resol. 1829. Nr. 148.

⁴²⁾ Journal Nr. 307/1838 i Pakke vedk. Raadvaddams Fabrik. 1822—44. (Kom Koll.).

man har derfor søgt at faa saadanne gennem Provinskøbmænd, hvormed man vel har staaet i Forbindelse⁴³⁾.

Det almindelige var, at, naar Drengene havde arbejdet paa en Fabrik fra deres 10—14 Aar, kom de i Lære sammesteds, blev altsaa Læredrengene, idet Fattigvæsenet sikkert almindeligvis forlangte Kontrakt⁴⁴⁾; det var næppe fra Fabrikbørnene, Daglejerklassen rekruteredes.

Angaaende selve Drengenes Arbejde paa Fabriker siger E. P. Tscherning⁴⁵⁾, at ligesom i Bogtrykkerierne — og forøvrigt indenfor mange Haandværk — sætter man en Dreng til en Svend og lader denne sørge for hans Oplæring; paa Frederiksværk sætter man ogsaa i Sabel- og Knivfabriken en Svend til at oplære en Dreng. Drengene antages her 11—12 Aar gamle, undertiden lidt før, ikke senere. I de første 3 Maaneder staar Drengen paa Prøve hos en Svend, og Værket betaler ham 2 Rbd. maanedlig; derpaa gaar Drengen ind i Svendens Akkord, og Svenden betragtes som hans Læremester og forhøjer hans Dagløn efter den Nytte, han har af Drengen. En paa den Maade uddannet Dreng er næsten altid i Stand til i sit 16. Aar at forfærdige dueligt Arbejde paa egen Haand. Tscherning tilføjer, at Værkets Udlæg rigelig erstattes gennem den billigere Akkord, hvad der vel vil sige, at de udlagte 6 Rbd. i de første 3 Maaneder kommer igen ved, at Akkorden for en Svend, der arbejder med Dreng, er lavere end ellers, medens Svenden paa sin Side gav Drengen stigende Løn, som han kunde have Nytte af ham. Har man anvendt et lignende Lønssystem paa Usserød, forstaar man, hvorfor Plejehuset her afløstes af Pleje i Arbejdernes Hjem.

Et vanskeligt Punkt for Fabriker, der saaledes anvendte Børn, hvad enten det nu var Arbejdernes egne eller Fattigvæsenets, var Skolespørgsmaalet. Børnene skulde være i Skole i de lyseste Timer af Dagen, men Dyssel, der var Kommitteret ved Raadvaddams Fabrik, lykkedes det i 1845 at faa indrettet en Skole om Aftenen, som Børnene da maatte søge.

Dette var i Overensstemmelse med en Kancelli-Skrivelse af 1812, hvorefter Fabriker havde samme Forpligtelse som Forældre og Husbond til at sørge for Børnenes Undervisning; „kan dette ikke bestaa med Fabrikens Tarv og Gang, tillades det, at Børnene paa Fabrikens egen Bekostning undervises 2 à 3 Timer daglig paa en for Fabrikens Tarv mere passende Tid og af en erkendt duelig Lærer“, hedder det heri. Men det varede ikke længe, før de 2—3 Timer daglig blev til et Par Aftener om Ugen. Paa Raadvad fik saaledes, lige op til 1870, Fabrikbørnene to Gange om Ugen fri Kl. 6 for at blive under-

⁴³⁾ Journal Nr. 95/1846 i Pakke vedk. Raadvaddams Fabrik. 1822—44. (Kom. Koll.).

⁴⁴⁾ Fabriklisternes Tal for Drengene kan ikke altid opfattes som gaende alene paa Drengene under 14 Aar, men tillige paa Læredrengene. Det første har Sandsynligheden for sig, men paa den anden Side maa Læredrengene da være medtaget under Svende.

⁴⁵⁾ Magazin for Kunstnere og Haandværkere. 17. December 1827.

vist, og paa Brede fik Børnene fri Lørdag Eftermiddag for at gaa i Skole; desuden undervistes de om Søndagen et Par Timer, før Læreren gik til Kirke, og et Par Timer, naar han kom hjem derfra⁴⁶⁾. I enkelte Tilfælde foregik denne Undervisning i særlige Fabrikkskoler, i andre i de almindelige Skoler.

Endnu i 1836 gaves der paa Brede ogsaa Undervisning Mandag Aften, men denne synes snart forsvundet⁴⁷⁾. Tiden fandt det ret naturligt, at Undervisningen læmpedes efter Fabrikens Krav paa Børnenes Arbejde, hvad der fremgaar af I. P. Mynsters Notits, da han visiterede Holmegaard Glasværks Skole; derimod fandt han det ikke naturligt, at Modeweg i 1836 holdt Børnene borte fra Skolen paa Brede, da han som Biskop visiterede denne. Lad ogsaa være, at de Børn, der anbragtes paa Værkerne i Københavns Omegn, i mange Tilfælde ikke fik saa megen og saa god Undervisning, som de skulde have — de blev almindeligvis oplærte i Faget og blev ogsaa Svende; adskillige af dem blev sikkert ogsaa hele deres Liv her.

I Byerne, særlig i København, var der derimod meget Arbejde for Børn, der ikke synes at have kunnet føre Børnene videre frem eller til en blot nogenlunde sikker Existens; vi kan nævne Arbejde paa Tændstik-, Cikorie- eller Kradsuldfabriker, for slet ikke at tale om det Hverv at gaa Byærinder.

Med saa broget Beskæftigelse, Børnene i København havde, var det vanskeligt at lægge en Skoletid, der passede alle⁴⁸⁾. 1846 ser man en Tobaksfabrikant ønske Skoletiden indskrænket til hveranden Aften; 1848 indfører enkelte Fabriker Drift med 2 Hold Børn, der da besøger enten Formiddags- eller Aftenskolen. Men dette er Undtagelser, og man klager stadig over, at Børnene forsømmer, idet de maa rette sig „efter vedkommende Fabriks, særlig Fabriksvendenes, Fordringer, der kun lidet tage Hensyn til Skolens og Børnenes Tarv, idet de, for ikke at afbryde et paabegyndt Arbejde, bringe Børnene til at forsømme Skolen, stundom med Løfte om at betale Mulkten“.

Lærerne klagede over, at Børnene, der besøgte Aftenskolen, der var indrettet af Hensyn til Fabrikerne, mødte uoplagte, idet de, naar Skolen begyndte Kl. 5, havde været paa Arbejde fra Kl. 6 med 1 Times Fritid. 1857 ophævede man da ganske Aftenskolerne i København, da det viste sig, at de fleste Drengene her ikke arbejdede paa Fabriker, men gik Byærinder, ganske som de Børn, der gik i Dagskolen. Skolevæsenet var i det hele ivrig for at indskrænke Børns Arbejde af Hensyn til deres Skolegang, hvad der bl. a. ogsaa viser sig i, at Direktionen for det københavnske Skolevæsen 1857 androg om, at Børns Natarbejde paa Dagbladenes Trykkerier maatte blive forbudt, men Justitsministeriet fandt dog ikke Anledning til at gribe ind⁴⁹⁾.

⁴⁶⁾ V. Fraas: Skoleforhold i Lyngby-Taarbæk Kommune. Lyngby 1928. S. 42 ff.

⁴⁷⁾ I. P. Mynster: Visitatsdagbøger 1835—53. Kbh. 1937. S. 108 og S. 211—212.

⁴⁸⁾ Se her og i det følgende Beretning om det københavnske Borger- og Almue-Skolevæsens Tilstand for de anførte Aar.

⁴⁹⁾ Joachim Larsen, anf. St. S. 139.

Faa Aar efter kom Spørgsmaalet igen frem i København. Den kendte Læge L. I. Brandes skrev 1861 en Artikel⁵⁰⁾, hvori han slog til Lyd for, at Friskolen skulde være en Arbejdsskole ligesom Fattigskolen, saa at Børnene her kunde blive længere beskæftiget. Aarsagen hertil var ikke, at Børnene i Friskolen derved skulde hindres i at gaa paa Arbejde — tværtimod, det var af Hensyn til de mange Friskolebørn, der udenfor Skoletiden løb om paa Gader og Stræder, han stillede sit Forslag, idet en Udvidelse af Skoletiden vilde beskæftige Børnene. Skoledirektionen afæskedes en Udtalelse herom af Ministeriet og hævdede heri, at Brandes' Synspunkt ikke passede med de virkelige Forhold⁵¹⁾. Efter Inspektørernes Opgivelse havde i Friskolerne hver fjerde Dreng og hver sjette Pige Arbejde eller Beskæftigelse den halve Dag, hvorved de kunde tjene 1 Rd. eller noget mere pr. Uge. Det lød meget godt, at Børn saaledes kunde bidrage til Familiens Underhold, men Skoledirektionen mener for sit Vedkommende, at det er sørgeligt, at en 11—12 Aars Dreng skal tilbringe sin Dag med at arbejde paa Fabrik fra Kl. 6 om Morgenen til Kl. 8, sidde paa Skolebænk fra 8—12 for derefter med en Times Fritid atter at tage fat paa et ofte usundt og sundhedsfarligt Arbejde indtil Kl. 7 om Aftenen. Skolen bliver dem en Plage, som de paa alle mulige Maader søger at unddrage sig, og er det Selskab, hvori den unge Dreng og, endnu værre, den unge Pige tilbringer 6—8 Timer daglig, mon ikke fordærveligt for Børn i den Alder? Endnu værre var dog Børns Natarbejde i Avistrykkerierne, et Arbejde, der var meget søgt, da der herved kunde tjenes 10—15 Mk. om Ugen.

Hvor stærkt interesseret Forældrene var i Børnenes Fortjeneste, viste sig ogsaa i, at man satte Børn i Friskole eller Betalingsskole, alt efter som Børnene havde Eftermiddags- eller Formiddagsplads. Ganske vist blev Fortjenesten mindre, om Børnene gik i Betalingsskolen, men hvad Børnene tjente, var dog mere end til Skolepenge.

Saaledes ser man Skolen være ivrig for at komme Børns Arbejde til Livs, ganske imod den hidtil gængse og endnu af Dr. Brandes hævdede Opfattelse, at Børn i Tide skulde holdes til Arbejde for siden at blive dygtige Arbejdere.

Skolen maatte ganske naturligt blive Modstander af Fabrikarbejde for Børn og har gennem den strængere og strængere Hævdelse af Skolepligten utvivlsomt ogsaa bidraget til, at Erhvervslivet aldrig kom til at opsluge Børnene, da den industrielle Udvikling for Alvor begyndte her i Landet. I høj Grad medvirkende til, at Skolerne saaledes fik Lov til at beslaglægge Børnene mere og mere, turde ogsaa de bedre økonomiske Forhold have været, ligesom det omvendt var Krisen i Begyndelsen af Aarhundredet, der

⁵⁰⁾ Berlingske Tidende. 8. November 1861.

⁵¹⁾ Beretning om det københavnske Borger- og Almue-Skolevæsens Tilstand for Aaret 1864. Kbh. 1865. S. 80.

gjorde, at Skoleloven af 1814 ikke blev ført ud i Livet i den Aand, den var skrevet i.

Var nu Industrien selv ikke opmærksom paa de Farer, Børns Arbejde i Fabriker kunde indeholde? Det var den naturligtvis; i en Tid, hvor man beundrede og saa hen til den stærke industrielle Udvikling i England, var man selvsagt ogsaa fortrolig med, hvilke Ulykker den særlig for Børnene havde medført. Derfor undrer det ikke at se Industriforeningen allerede 1846 udsætte en Prisopgave om Nødvendigheden af en Lovgivning her i Landet om Børns Arbejde i Fabriker; den fremkaldte dog ikke nogen Besvarelse. Paa Industrimødet i Odense 1858 skulde Spørgsmaalet have været frem til Foredrag og Diskussion, men maatte udgaa paa Grund af manglende Tid.

Derpaa hører vi ikke noget herom før det første nordiske Industrimøde i København 1872, hvor Lægen, Professor Hornemann indledte en Diskussion om Børns Anvendelse i Fabriker⁵²). Han hævder, at Børns Anvendelse i Industrien snarest maa betragtes som et Gode, idet pligtmæssigt Arbejde er bedre end Lediggang, ligesom Børnene lærer at bruge Hænderne og blive dygtige Arbejdere ved at begynde i Tide. Men Børnearbejdet maa være begrænset, foregaa i sunde Lokaler o. s. v., ligesom det ikke bør begynde før 12 Aars Alderen, hvilken Grænse Sverige ved en Lov af 1864 havde indført. De uheldige Følger af Børnenes Arbejde i Fabriker, som kendtes fra andre Lande, havde vi ikke stiftet Bekendtskab med her i Landet; men da man kunde forudse, at man herhjemme stod overfor en stærkere industriel Udvikling, var det nødvendigt nu at gennemføre beskyttende Foranstaltninger.

Hornemann søgte imidlertid at underbygge sine Udtalelser ved en Statistik, som han havde tilvejebragt gennem Læger, der enten var ansatte ved Fabriker eller havde deres Klientel mellem Fabrikarbejdere. Han indrømmer, at Materialet, hvorpaa han bygger, kun er begrænset, og da han maa antages at have henvendt sig til saadanne Virksomheder, hvor han paa Forhaand maatte mene, at relativt mange Kvinder og Børn arbejdede, vil det forstaaes, at de absolutte Tal ingen større Interesse har, ej heller den Oplysning, at i de undersøgte Fabriker udgjorde Børnene c. 20 pCt. af det samlede Arbejdertal.

Blandt de 886 Børn, der arbejdede i de undersøgte Fabriker, var c. $\frac{1}{8}$, nemlig 134, under 10 Aar gamle, enkelte kun 6—7 Aar, og disse arbejdede i Tobaksfabrikerne. Relativt flest Børn i Forhold til Arbejdertallet i de paa-gældende Virksomheder beskæftigede Cikoriefabrikerne, dernæst Tændstikfabriker, Tobaksfabriker, Glasværker, Fajancefabriker og endelig Væverier og Spindrier med 13 pCt.

⁵²) Det første nordiske Industrimøde 1872. Kbh. 1873. S. 32 ff. — Udførligere er selve Foredraget gengivet i Hygiejniske Meddelelser. Bd. 7. Kbh. 1872. S. 151 ff. Citaterne er fra dette Tidsskrift.

Angaaende Arbejdstiden for Børn og Kvinder kan henvises til omstaaende Oversigt fra Hornemanns Afhandling (S. 170 ff).

Som et samlende Resultat naar Hornemann til, at Sundhedstilstanden hos Børnene er god, og at man hidtil her i Landet har været fri for Børneplegeri; Fattigdommen har ikke været saa stor som i England, og Fabrikerne har for en stor Del deres egne Læger, ligesom der findes Skoler, Asyl og Sygekasser ved flere af dem.

Slet saa rosenrøde var Forholdene nu næppe. Da man 23. Maj 1873 faar Loven om Børn og unge Menneskers Arbejde i Fabriker og fabrikmæssig drevne Værksteder, ansattes der som bekendt kort efter 2 Fabrikinspektører til at føre Tilsyn med Lovens Overholdelse; det maatte selvsagt først og fremmest være disse magtpaaliggende at faa indsamlet Oplysninger om, i hvilke Fabriker og fabrikmæssig drevne Virksomheder Børnearbejde forekom, og herigennem faar man ret gode Oplysninger for Aaret 1874 — første Gang det faktisk med nogenlunde Sikkerhed lader sig bestemme, i hvilken Udstrækning Børns Arbejde kom til Anvendelse i Industrien. Vi skal strax komme nærmere ind herpaa, men forinden skal vi anføre enkelte Oplysninger, Beretningen for 1874⁵³⁾ indeholder om, hvorledes Forholdene havde været nogle Aar forinden, altsaa omkring 1870.

Forholdene i København stillede sig gunstigere end udenfor, idet Skolegangen i København foregik hver Dag og praktisk talt kun tillod Børnene at have Arbejde en halv Dag; 1872⁵⁴⁾ havde man da ogsaa fundet, at den gennemsnitlige Arbejdstid for Børn under 13 Aar i Hovedstaden var 6,4 Timer med 0,8 Timers Hviletid, og kun 14,4 pCt. af Børnene arbejdede 8 Timer og derover. Værre stillede Forholdene sig i Landdistrikterne, hvor Børnene kun gik i Skole hveranden Dag og da tilmed halve Dage; her blev der Mulighed for Udstrækning af den ugentlige Arbejdstid for Børnene, og ganske særlig gjaldt dette naturligvis, hvor der var Fabrik-skoler, hvor Undervisningen lagdes efter Fabrikens Arbejdstid. Ved en enkelt Fabrik med særlig Skole var omkring 1870 den daglige Arbejdstid for Børnene om Sommeren 15 Timer og om Vinteren 14 Timer, dog ikke om Lørdagen, da Børnene gik i Skole om Eftermiddagen i 4 Timer, hvortil der Søndag Morgen føjedes 2 Timers Undervisning.

Særlig lang var Arbejdstiden for Børn, der beskæftigedes i den bornholmske Lervarefabrikation, idet den effektive Arbejdstid her var 11 Timer om Dagen i Gennemsnit.

Angaaende Børns Natarbejde blev der ved Lovforslagets Behandling i Rigsdagen⁵⁵⁾ draget enkelte grelle Tilfælde frem; foruden Trykkerier beskæftigede Glasværker Børn i Natarbejde, idet Børnene her dog arbejdede skifte-

⁵³⁾ Ministerialtidende. B. 1875. S. 199 ff.

⁵⁴⁾ Arbejdernes økonomiske Vilkaar. Kbh. 1872. S. 38 ff.

⁵⁵⁾ Rigsdagstidende 1872—73. Landstingets Forhandlinger. Sp. 299 og Sp. 439.

	Tal af samtlige Arbejdere	Børn			Anmærkning
		under 10 Aar	Fra 10 til 14 Aar	Arbejdstid	
Klædefabrik	95	»	10	Sommer fra 6 M. til 7 A., Vinter 8—4½/2	Kun hver 2den Dag. Med Ophold
do.	49	2	4	Fra 6 M.—5 A.	
do.	c. 200	»	32	c. 12 T. m. Ophold	Enkelte Børn ere 9 Aar
do.	305	»	30	5½ T.	Med 3 Ophold, tilsammen Timer
do.	150	»	22	13 T. hver 2den D.	
do.	7	»	2	6 T.	2 Børn overkomplette 1 Vexling. Skole i Arbejds- tiden
do.	64	»	10	?	
do.	28	»	»	—	
do.	49	»	»	—	
Uldgarnsfabrik	10	»	»	—	Med Oph. Ret god Sur- hedstilst.
do.	9	1	2	2 T. hver 2den D.	
Bomuldsvæveri	143	5	8	½ à ¾ Dag	
Dampvæveri	50	»	4	6 T.	Enkelte Børn under Mød- nes Opsyn
do.	105	»	15	Kun Formid. eller kun Efterm.	
do.	37	—	—	—	Regelmæssig Skolegang
Dreil-og Damaskfabrik	50	»	4	Ubestemt	Skolegang hver 2den D.
Garnfabrik	15	»	4	6 à 12 T.	
Tobaksfabrik	20	»	11	11 T. hver 2den D.	I 2 Hold. 3 Ophold
do.	100	11	41	6 T.	
do.	46	8	11	5 T.	I 2 Hold, Form. og Efter- De mindre Børn ikke s- dig
do.	c. 300	32	95	12 à 13 T.	
do.	17	2	5	2 T. Fm., 3 T. Em.	I 2 Hold, Form. og Efter- De mindre Børn ikke s- dig
do.	30	10	10	6 T.	
do.	?	5	10	6 T.	I 2 Hold, Form. og Efter- De mindre Børn ikke s- dig
do.	31	6	13	5½ T.	
do.	30	5	18	6 T.	I grønne Hytte
do.	12	»	6	6 T.	
do.	14	»	10	5 à 6 T.	I hvide — } Nat- I do. do. } ar- I grønne do. } beide I hvide d. }
do.	200	»	18	5 T.	
Glasværk	130	»	29	8 à 9 T.	I grønne Hytte
do.	55	»	29	{ 10 T. 10 T.	
do.	87	8	24	{ 8 T. 6 T.	I hvide d. }
do.	32	»	2	10 T.	
Fajancefabrik	104	5	34	12 T. hver 2den D.	Hver 2den Dag Skolegang Børnene ikke ved Glassur- 3 Børn til Byærinder
do.	176	»	26	6 à 12 T.	
Porcellainfabrik	?	»	»	—	
Tændstikfabrik	80	15	52	5 T.	
do.	101	9	32	8 T.	

Qvinder			Anmærkning
Gifte	Ugifte	Arbejdstid	
24	9	Sommer fra 6 M. til 7 A., Vinter 8—4 ¹ / ₂	Ingen fast Læge
6	»	7 T.	
100	enkelte ugifte	c. 12 T.	
36	61	11 T.	
49	6	13 T. m. 2 T.s Ophold	
—	»	—	
20 ¹⁾	2	11 T.	¹⁾ 4 Enker. 13 Qvinder arbejde hjemme paa Akkord. Fri Lægehjelp og Sygekasse
6	2	12 T.	Store luftige Lokaler
7	2	7 T.	Med Middagsophold. Gode hyg. Forhold. Ventilation
»	3	10 à 12 T.	Gode hyg. Forh., ingen Sygelighed
1	»	—	Rummeligt Lokale
34	46	11 T.	Ventilat., Desinfekt. af Klosetter
»	10	12 ¹ / ₂ T.	Fri Beliggenhed
30	40	c. 11 ¹ / ₂ T.	do. do.
12	23	6—12 Fm., 1—7 Em.	11 af de Ugifte have Børn
6	6	10 T.	Gode hyg. Forhold. God Sundhed
»	6	12 T.	
»	»	—	
2	12	12 T.	Gl. Bygning, daarlig Luft. Ikke megen Sygdom, men blegt Udseende
8 ¹⁾	»	10 T.	¹⁾ Deraf 7 Enker. Gode Lokaler
20	20	13 T.	Der er opgivet 40 Qvinder, men ikke hvormange ugifte
»	2	11 T.	Gode Lokaler
2	»	10 T.	
»	»	—	
»	1	9 à 10 T.	Gode Lok., ingen særlig Sygelighed
»	»	—	
»	»	—	
»	»	—	
5	45	c. 10 T.	Sundt Lokale, ingen Sygelighed. Ingen Fabriklæge
2	1	Akkord	God Sundhed, god Ventilation
»	3	—	Børnene arbejde 3 <i>Nætter</i> ugentlig. Gode Forhold
»	»	—	<i>Natarbejde</i> . Skole findes paa Værket
»	»	—	Der smeltes ved Gas
»	5	12 T.	
8	38	10 à 12 T.	Jevnlige Blyforgiftninger
5	17	6 à 10 T.	
4 ¹⁾	3	8 à 10 T.	¹⁾ Enker
20	16	10 à 12 T.	Stadige Tilfælde af Phosphornekrose, ogsaa hos Børn

	Tal af samtlige Arbejdere	Børn		Arbejdstid	Anmærkning
		under 10 Aar	Fra 10 til 14 Aar		
Papirfabrik	12	»	»	—	
do.	?	»	»	—	
Tapetfabrik	30	»	20	—	Fra 9 til 12 Aar gamle
Papirposefabrik	25	»	18	5 à 8 T.	Skole i Fabriken
Cichoriefabrik	49	5	27	5 ¹ / ₂ T.	
do.	55	5	42	6 T.	
Bogtrykkeri	?	»	12	Fra 11 A. til 6 M.	Natarbejde
Isekramfabrik	78	»	4	4 à 10 T.	
Maskinfabrik	210	»	6	{ 3 à 4 T. 10 T.	Hver 2den Dag Hver 2den Dag
do.	896	»	»	—	
do.	11	»	»	—	
49 Fabriker	4 297	134	752		
		886			

vis, saa at en Uges Natarbejde fulgte paa en Uges Dagarbejde. Yderligere oplyste Ploug, at ved et Glasværk i det nordlige Jylland arbejdedes der sædvanligt om Natten, idet her 18 Dreng, 10—12 Aar gamle, arbejdede 12 Timer og derved tjente 4 Rd. om Maaneden; Drengenes Arbejde var dog ikke strængt, idet det bestod i at bære Flasker til Køleovnen. Ved andet Arbejde indenfor Glasværket var 14 Dreng paa 12—14 Aar beskæftiget voxelvis Dag og Nat i to Hold, 12 Timer i Træk; de fik 8—9 Rd. maanedlig, og de kunde, naar de blev 16 Aar gamle, blive virkelige Arbejdere, Formblæsere, hvorved de kunde tjene 20 Rd. maanedlig. Om Sommeren havde disse Dreng 1 Maanedes Ferie, naar der maatte bygges en ny Ovn, og desuden fri de tre første Helligdage i Aarets Løb.

Paa de Omraader, hvor Børn anvendtes om Natten, eller hvor Arbejdsdagen var lang, kom Loven af 1873 til at virke meget generende. Da der i Loven var givet Mulighed for Dispensation, søgte da ogsaa Holmegaard Glasværk om Tilladelse til at lade Børn arbejde fra Kl. 6 til Kl. 6 med 1¹/₂ Times Fritid; Skolegangen skulde da foregaa om Aftenen Kl. 6¹/₂—8. Tilladelsen blev ikke givet. Man maa antage, at det særlig var indenfor Industrien, Børnearbejdet fandtes, men noget sikkert ved man dog ikke; jeg skal dog anføre, at de i Oktober 1872 udsendte Forespørgsler viste, at der af københavnske Arbejdere

5 608 mandl., 1 007 kvindel. Arbejdere, 900 unge og 326 Børn (under 13 Aar) var 1 615 - 535 - - 217 - - 275 - -

beskæftigede i Fabriker; selvom dette Begreb er vagt, tyder disse Tal dog paa, at Kvinde- og Børnearbejde særlig fandtes her.

Nok saa interessant er det, at for hele Landet fandt Fabrikinspektørerne

Qvinder			Anmærkning
Gifte	Ugifte	Arbejdstid	
»	»	—	Gode Lokaler, hyppige Brysttilfælde paa Grund af Støvet
75	37	10 T.	
»	»	—	2 Ophold. Godt Lokale 1) 5 Enker Godt Lokale. Ingen fast Læge Natarbejde
»	4	10 T.	
10 ¹⁾	3	c. 12 T.	
2	»	12 T.	Bornene arbejde med Fædrene, men ikke ved Slibning eller Emailering. Ingen fast Læge
?	?	—	
4	2	Ubestemt	—
»	»	—	
»	»	—	—
»	»	—	
498	425		
923			

1874, at der ved Bedrifter, der faldt ind under Tilsynet, d. v. s. saadanne, der beskæftigede Børn og unge Mennesker og tillige maatte siges at være Fabriker eller fabrikmæssig drevne Værksteder, var beskæftiget 384 Dreng og 50 Piger under 10 Aar. Man faar antage, at Tallet i de foregaaende Aar har været noget større; Tallet er opgjort 1. December 1873, men, da Loven, der forbød Arbejde for Børn under 10 Aar, udkom i Maj Maaned, har vel adskillige Arbejdsgivere omgaaende indrettet sig paa at undvære Børn under 10 Aar i deres Virksomhed.

De Industrier, der saaledes 1. December 1873 fandtes at beskæftige Børn under 10 Aar, var

Papir- og Papvarefabriker	der beskæftigede	5	Dreng	og	7	Piger
Forskellige Metalvarefabriker	-	-	6	-	-	1
Tapet-, Rullegardin- og Voxdugsfabriker	-	-	12	-	-	1
Trævare- og Korkfabrik	-	-	3	-	-	0
Uldvarefabriker	-	-	8	-	-	3
Bomulds- og Linnedvarefabriker	-	-	12	-	-	6
Tændstikfabriker	-	-	12	-	-	0
Porcelæn-, Fajance- og Lervarefabriker	-	-	28	-	-	0
Glasværker	-	-	10	-	-	0
Tobak- og Cigarfabriker	-	-	282	-	-	26
Cikoriefabriker	-	-	5	-	-	2
Forskellige	-	-	1	-	-	4

Ialt 384 Dreng og 50 Piger

Man vil se, at det særlig var Tobaksfabrikerne, der benyttede Børn under 10 Aar.

Disse Tal, der udelukkende vedrører de Børn, hvis Arbejde efter Loven af 1873 nu forbødes, giver saaledes ikke et Billede af, i hvilken Udstrækning Børns Arbejde overhovedet benyttedes indenfor Industrien, idet man ved „Børn“, da som nu, tænkte paa Børn i den skolepligtige Alder. Yderligere har Fabrikinspektørerne næppe allerede i Slutningen af 1873 faaet fat i samtlige de Fabriker og fabrikmæssig drevne Værksteder, der maatte siges at falde ind under Loven, idet der i saa Henseende maatte være mange Tvivlstilfælde, og et fyldigere Billede giver derfor den Tabel, der affattedes ved Udgangen af 1874⁵⁶⁾, idet man dog paa den anden Side maa antage, at, som Arbejdstiden begrænsedes ved Loven, er Tallet paa beskæftigede Børn og unge Mennesker steget:

	Antal Bedrifter under Tilsynet	Børn 10—14 Aar		Unge Mennesker 14—18 Aar		Antal voxne Arbejdere	
		M.	K.	M.	K.	M.	K.
1. Jernstøberier og Maskin- fabriker	78	9	»	449	»	4171	»
2. Mekaniske Fabriker etc.....	40	5	»	122	»	941	»
3. Andre Metalvarefabriker	20	45	3	50	21	330	23
4. Papirfabriker	6	2	»	5	10	442	254
5. Papir- og Papvarefabriker ...	16	37	71	9	58	96	98
6. Tapet-, Rullegardin- og Vox- dugsfabriker	10	66	»	24	2	193	28
7. Pibeslange- og Børstefabriker etc.	8	38	15	9	6	30	52
8. Trævare- og Korkfabriker ...	20	71	»	53	1	437	30
9. Bog- og Stentrykkerier	126	75	2	281	53	913	113
10. Uldvarefabriker	78	156	89	139	86	1053	856
11. Bomulds- og Linnedvare- fabriker	20	101	62	55	116	483	755
12. Forskjellige kemiske Fabriker.	35	69	29	44	28	393	82
13. Tændstikfabriker	9	109	59	38	50	48	77
14. Cement-, Sten- og Stukkatur- fabriker	4	9	2	5	»	110	»
15. Porcelain-, Fajance- og Ler- varefabriker	18	112	14	132	4	672	131
16. Glasværker	6	68	10	64	2	317	32
17. Tobak- og Cigarfabriker	135	987	227	392	96	1365	847
18. Dampmøller	18	»	»	35	»	256	»
19. Chokolade- og Sukkervare- fabriker	17	13	»	18	25	66	49
20. Sukkerfabriker	3	»	»	35	»	344	35
21. Cikoriefabriker	6	50	27	3	2	39	87
	673	2022	610	1962	560	12699	3549
		2632		2522			

⁵⁶⁾ Ministerialtidende. B. 1875. S. 199 ff.

Cigar- og Tobaksfabrikerne beskæftigede c. Halvdelen af alle Børn under 14 Aar, og sættes Antallet af beskæftigede Børn i Relation til de i Virksomhederne beskæftigede Arbejdere, udgjorde de i Tændstikfabriker 44 pCt., i Cikoriefabriker 37 pCt. og i Cigar- og Tobaksfabriker 31 pCt. af det hele Arbejdertal.

Ovenfor er omtalt, hvorledes man fra det københavnske Skolevæsens Side i foregaaende Aar havde skønnet over, i hvilken Udstrækning Skolebørn havde erhvervsmæssigt Arbejde, særlig i Fabriker. Det skal derfor her nævnes, at i 1874 foretog dette Skolevæsen en ny Undersøgelse, der gav følgende Resultat⁵⁷⁾:

	Skolernes Elevantal	der benyttes		
		til Fabrik- arbejde	til Bygang	Ialt til Arbejde
		pCt.	pCt.	pCt.
Betalingskolernes Drengeskoler	2 643	10,4	19,8	30,2
— Pigeskoler	2 343	2,0	8,6	10,6
Friskolernes Drengeskoler	2 442	23,0	18,3	41,3
— Pigeskoler	2 495	5,8	22,2	28,0
Fattigvæsenets Skoler og Extraskoler:				
Drengeskoler	188	3,2	16,5	19,7
Pigeskoler	317	1,3	23,9	25,7
Alle Skoler tilsammen Drengeskoler	5 173	16,3	19,4	35,7
Pigeskoler	5 154	3,8	16,1	19,9
Ialt	10 227	10,0	17,8	27,8

Man bemærker, at kun en ringe Del af Fattigskolernes Børn anvendtes til Fabrikarbejde, og at det særlig er Friskolernes Drengeskoler, der leverer Kontingentet af Børnearbejde i Fabrikerne. Kun 10 pCt. af Børnene i de offentlige københavnske Skoler havde Arbejde i Fabriker, af Drengene alene godt 16 pCt.

De Fag, der i særlig Grad beskæftigede voksne Kvinder, var Bomulds- og Linnedvarefabriker, hvor Arbejderskerne af det samlede Arbejdertal udgjorde 48 pCt., Cikoriefabriker 42 pCt., Uldvarefabriker 36 pCt. og Papirfabriker (Klude- og Papirsortering) 36 pCt.

⁵⁷⁾ Ministerialtidende. B. 1875. S. 211, hvor Tallene ej heller stemmer overens.

KAPITEL VII

Statens Støtte til Industrien.

Ved kgl. Resolution af 9. Februar 1816 blev det bestemt, at det hidtidige Industri- og Kommercefond skulde afsluttes¹⁾, og at der skulde oprettes et nyt Industri- og Kommerce-Fond. Statens Bidrag til det ny Industrifond begrænsedes til 30 000 Rbd. Sølv aarlig; samtidig skulde den hidtidige Fabrikdirektionen afløses af en Fabrikdirektør. Til denne Stilling udnævntes 1817 Kommitteret i Kommercekollegiet Martin Chr. G. Lehmann, der 1831, da han blev Departementchef for Kanal-, Havne- og Fyrvæsenet, efterfulgtes af Ole Jørgen Rawert, der samme Aar udnævntes til Toldinspektør i København; Rawert fortsatte med at være Fabrikdirektør til sin Død 1851. Han efterfulgtes af den senere Borgmester i København, cand. polyt. Ehlers, der dog kun konstitueredes i Embedet, samtidig med at han førte Tilsyn med den kgl. Porcellænsfabrik.

Man vil af dette allerede have forstaaet, at Fabrikdirektør-Stillingen ikke var saa betydningsfuld, som Navnet kunde tyde paa. Den var en Beskæftigelse, en Embedsmand havde ved Siden af sit Embede, og lønnedes i Overensstemmelse hermed; f. Ex. var Omkostningerne 1820 ved Embedet 692 Rbd. Sølv, hvoraf Fabrikdirektøren selv i Honorar fik 396 Rbd.²⁾. — Naar Rawert 1844 afskediges som Toldinspektør, dog mod at beholde sin fulde Gage,

¹⁾ Til dettes Opgørelse toges endelig Stilling 1842 (Kom. Koll. Forest. og Resol. 1842 Nr. 3), hvor det resolveredes at afskrive 143 483 Rbd. + Dugmanufakturets Debetposter: 7 815 Rbd. + 9 955 Rbd. for Bedrageri ved det kgl. Klædeudsalg 1818—29. Man kan saaledes sige, at der blev afskrevet c. 150 000 Rbd.; men man maa erindre, at de oprindelige Beløb havde været adskilligt større, idet Rd. Sp. var blevet til Rbd.

²⁾ Finanskollegiets Hoved-Udgifts-Bog. 1820. Industri- og Fabrikvæsenet (Hovedbogholderiets Arkiv). — Jfr. ogsaa Kom. Koll. Forestilling. 1817. Nr. 192, hvori Lønnen for Fabrikdirektøren foreslaas sat til 400 Rbd. S. V., for en Skriver og et Bud til henholdsvis 200 og 120 Rbd. S. V. Naar man ser, at efter Rawerts Død 1851 det til det kgl. Fabrikdirektorat hørende Arkiv afhentedes hos Rawerts Enke (Indenrigsministeriets Journal. 1851), kan dette forstaas derhen, at Rawert havde laant det eller Dele af det hjem for at skrive sin nylig udkomne Bog og behøver ikke at betyde, at han havde sit Kontor hjemme i sin Bopæl.

3 400 Rbd., men fortsatte som Fabrikdirektør, maa dette opfattes som en Hæder til Rawert og ikke til Fabrikdirektørens Stilling³⁾.

Det kan ikke forundre, at det blev Kommercekollegiets Embedsmænd, der beklædte Stillingen, til Trods for at de ikke besad teknisk Indsigt. Denne blev dog fra 1830 paa anden Maade repræsenteret, da Dyssel, der 1. April 1832 ansattes som Lærer i Maskinlære og Teknologi ved Polyteknisk Læreanstalt⁴⁾, knyttedes som Assistent til Fabrikdirektoratet, foreløbig for 2 Aar. Det siges i Kommercekollegiets Indstilling⁵⁾, at Dyssel i 12 Aar har stræbt efter at samle sig tekniske Kundskaber og rejst 2½ Aar i Udlandet, og at Fabrikdirektoratets Forretninger i de senere Aar er steget betydeligt, „deels ved Korrespondance, deels ved locale Undersøgelser og deels ved at føre en vedvarende Control med Fabriklaugene og de enkelte Fabricanter tilstaaede Toldbegunstigelser for at forebygge Misbrug“. Yderligere fremhæves det, at Dyssel har udmærkede Naturgaver, en udbredt Læsning og ualmindelig Iagttagelsessevne; han formaar at forene Teori og Praxis.

Fabrikdirektøren mente dog ikke at behøve Hjælp, men Dyssel blev alligevel ansat paa Prøve. Da Lehmann gik af 1831, udnævntes imidlertid Rawert til Fabrikdirektør; 1832 skulde Spørgsmaalet om Dyssels Stilling for igen; i Kommercekollegiets Indstilling i den Anledning⁶⁾ hedder det, at Lehmann havde været tilfreds med Dyssel, medens Rawert erklærede at kende for lidt til Dyssel endnu; Rawert ønskede sig dog fritaget for at have Medhjælper. Indstillingen gik derfor ud paa ikke at give Dyssel nogen Del i Fabrikdirektoratets Ledelse, men at der tillagdes ham et Honorar paa 400 Rbd. for at være til Hjælp for Rawert. I de følgende Aar synes dog Dyssel anvendt som Teknikeren af Rawert; da saaledes Raadvaddam igen i 1833—34 skulde undersøges, fordi Fabriken ikke kunde løbe rundt, blev Dyssel Tillidsmand, og Rawert foreslog ham til at være den fabrikkyndige Meddirektør, der indenfor Direktionen bl. a. skulde kunne standse alle Forslag, indtil Kommercekollegiets Samtykke var indhentet. Han synes, i hvert Fald i den første Tid, at være gaaet op i denne Stilling med Iver; han faar saaledes Understøttelse 1835⁷⁾ til at rejse til Rhinprovincen og det østlige Belgien for at se paa Isenkramfabriker, idet der er stor Indførsel fra disse Lande. I 1836⁸⁾ fratræder han imidlertid Stillingen som Assistent i Fabrikdirektoratet; det hedder i Indstillingen, at han siden sin Ansættelse ikke har haft noget at gøre som saadan; derimod har han været anvendt flere Gange som

³⁾ Kom. Koll. Forest. og Resol. 1844. Nr. 97.

⁴⁾ J. T. Lundbye: Den polytekniske Læreanstalt 1829—1929. Kbh. 1929. S. 408.

⁵⁾ Kom. Koll. Forest. og Resol. 1830. Nr. 132.

⁶⁾ Kom. Koll. Forest. og Resol. 1832. Nr. 206.

⁷⁾ Kom. Koll. Forest. og Resol. 1835. Nr. 137.

⁸⁾ Kom. Koll. Forest. og Resol. 1836. Nr. 199. Det her oplyste supplerer C. Nyrops Biografi i Bricka's Biografiske Lexikon.

teknisk Konsulent, og da Dyssel nu selv ønsker Ændringen, afskediges han som Assistent, dog med Bibeholdelse af sit Honorar; han skal da til Gengæld uden særligt Honorar afgive Udtalelser over tekniske Genstande, naar dette forlanges af Kollegier eller Autoriteter — altsaa virke som teknisk Konsulent.

Selvom Dyssels Medvirken hos Fabrikdirektøren saaledes var kort og vel vanskelig kan karakteriseres anderledes end som en teknisk Konsulentvirk-somhed, øvede Teknikerne ad anden Vej Indflydelse paa Kommercekollegiets Beslutninger med Hensyn til Understøttelse til Industrien. I adskillige Tilfælde møder de Folk, der paakalder Kollegiets Interesse, op med anbefalende Udtalelser fra H. C. Ørsted eller andre af Polyteknisk Lærestalts Lærere; i andre Tilfælde forespørger Kollegiet disse. Nogen fast Praxis i denne Henseende synes dog ikke at have existeret.

Som sagt, Stillingen som Fabrikdirektør forbeholdtes en af Kollegiets egne Embedsmænd som et særligt mindre Hverv; vel var Ehlers ved sin Konstitution i 1851 ikke Embedsmand her, men havde dog været Kommitteret i de sidste to Aar af Kollegiets Existens og hørte altsaa, selvom han var Polytekniker, til i Kollegiets Kres. Og dog har det næppe været dette, der har været afgørende ved Valget af Ehlers, langt snarere, at Finansudvalget i 1850 havde krævet at faa teknisk uddannede Mænd i Indenrigsministeriet; samtidig havde det dog ment, at ved Vakance kunde Stillingen som Fabrikdirektør nedlægges, hvorfor Ehlers da ogsaa kun konstitueredes. —

Da Industri- og Kommercefonden ændredes 1816, kom denne Reform som et Led i Sparebestræbelserne, og ganske naturligt dukkede det Spørgsmaal ogsaa op, om den bestaaende Fabrikdirektion ikke ganske kunde forsvinde⁹⁾. Flertallet i Sparekommissionen mente dette; det var jo en Kommission indenfor Kommercekollegiet, der skulde udtale sig til Kollegiet — hvorfor da dette Omsvøb. Kommissionsflertallet mente, at Kommercekollegiet, der ledede Fabrikvæsenet, maatte anses som sagkyndig, og kom der endelig et særligt Tilfælde, hvor det maatte melde Pas, kunde det jo indhente Oplysninger hos Erhvervslivets Folk, — „bekendte Practici“, som det hedder.

Dette moderne Synspunkt, at raadspørge Erhvervslivet, vandt dog ikke Kommercekollegiets Billigelse, idet det mente ikke at kunne forvente at faa fuldstændige Oplysninger, „naar man vilde skriftligen indhente dem fra de ofte duelige, men ikke i den Grad dannede Fabrikantere, at de skriftligen skulde udtømme det opgivne Spørgsmaal, ligesom det er stridende mod den collegiale Form, at begrunde Sagers Afgjørelse paa slige Betænkninger fra Private“. Ofte fordrede en Sag en Inspektion paa Stedet, ligesom der skulde føres Tiilsyn med Hallevæsenet, altsammen noget, Kollegiet som saadan ikke kunde tage sig af, og det indstilledes derfor at bibeholde Fabrikdirektionen

⁹⁾ Se bl. a. Kom. Koll. Forest. og Resol. 1817. Nr. 147.

i den hidtidige Skikkelse; nogen større økonomisk Fordel var ej heller forbundet med dens Ophævelse.

Det var som en Mellemsvej mellem disse to divergerende Synspunkter, den kgl. Resolution bestemte, at der skulde udnævnes en Fabrikdirektør, hvortil kort efter¹⁰⁾ Lehmann udnævntes. Hans Funktioner blev de samme som Fabrikdirektionens; ogsaa for ham skulde Fabrikanter være pligtige at møde og afgive de Forklaringer og Oplysninger, han afæskede dem, men den Jurisdiktion, Fabrikdirektionen og før denne Direktionen for Generalmagasinet havde haft overfor Fabrikarbejdere (Forord. 5. Februar 1759), blev dog nu henlagt til Politiretterne¹¹⁾.

I det foregaaende er der allerede sagt en Del om Fabrikdirektørens Opgave; yderligere Oplysninger herom faar man i Indstillingen af Lehmann, idet det om ham, der var indvandret fra Holsten efter at have studeret Filologi og Naturvidenskab i Göttingen, hedder, at han besad megen Viden og store Sprogkundskaber, hvad der var vigtigt for at kunne sætte sig ind i de Fremskridt, Industrien gjorde udenlands, og for at kunne bedømme, om Opfindelser, der foregaves at være nye, ogsaa virkelig var det, og der saaledes kunde meddeles „udelukkende Rettigheder“ herpaa¹²⁾.

Fabrikdirektøren skulde saaledes være sagkyndig for Kommercekollegiet ved Meddelelse af Eneretsbevillinger og ved Ydelse af Laan. Kollegiet forbeholdt sig ved Fabrikdirektørens Udnævnelse i 1817 at fremkomme med Indstilling om en Instrux, men denne ses dog ikke at være udstedt. Som Tiden gik, fik Fabrikdirektøren imidlertid flere Opgaver. Saaledes kan nævnes, at efter Pl. af 6. Januar 1826 skulde Lærlinge hos Kattuntrykkere ind- og udskrives af ham og af ham forsynes med Certifikat som Lærebrev; de Folk, der søgte Privilegium paa at fabrikere de fine, saakaldte franske Handsker, skulde gøre Prøvearbejde for Fabrikdirektøren (Pl. 29. Maj 1829); for ham skulde bl. a. de ved Kjøng Linned-Manufaktur udlærte Lærlinge aflægge Prøve; yderligere skulde Fabrikdirektøren som forud Fabrikdirektionen føre Tilsyn med Hallerne, og senere hen i 1834, da Hallingen af Klædevarer ophævedes, og det paabødes enhver Klædefabrikant, der tilvirkede uldne Varer, at føre autoriserede Bøger, skulde Autorisationen af disse i København ske af Fabrikdirektøren, uden for Hovedstaden af Amtmændene; Tilsynet med Bøgernes Førelse skulde i København ske ved Fabrikdirektøren, udenfor København ved Herreds- og Byfogder (Forord. af 16. April 1834). Meget andet havde han ogsaa at varetage; han skulde modtage Indberetninger fra visse Næringsdrivende; han skulde efter Kommercekollegiets Ordre føre særlig Tilsyn med Debitorer, der fik Laan, naar de ikke

¹⁰⁾ Kom. Koll. Sekretariat. Bestallingsprotokol. 1816—32. 11. Okt. 1817.

¹¹⁾ Pl. 22. Oktober 1817. Jfr. II. S. 230.

¹²⁾ Kom. Koll. Forest. 1817. Nr. 192.

betragtedes som sikre¹³⁾; han skulde passe paa, om Laanene, der gaves af Fonden, ogsaa anvendtes til det Formaal, hvortil de var givne; han skulde, naar en Industridrivende søgte om toldfri Indførsel af en Maskine, udtale sig herom, idet Toldfrihed kun tilstodes, naar Indførselen af Fabrikdirektøren skønnedes at være af almindelig Vigtighed¹⁴⁾, o. s. fr.

Dette om Fabrikdirektørens Opgaver efter 1817 indtil Embedets Bortfald 1857; naturligt varierede Opgaverne indenfor dette Tidsrum alt efter Regeringens Politik overfor Industrien. Flest maatte Opgaverne selvsagt blive, saalænge Industrifonden bestod og gav direkte Laan.

Ved Reskript af 9. Februar 1816 var det aarlige Bidrag af Statskassen til Industri- og Kommercefonden, som nævnt, blevet begrænset til 30 000 Rbd. S. V. Udenfor dens Omraade faldt Sager vedrørende Fiskeri og Farve- og andre Handelsplanters Dyrkning, der henlagdes til Rentekammeret. Af Beløbet skulde Porcelænsfabriken have et Tilskud paa indtil 8 000 Rbd. S. V., et Beløb, der dog ikke efter 1826 kom fuldtud til Udbetaling som Følge af en ændret Beregningsmaade¹⁵⁾; Tilskudet var i 1830'erne godt 5 000 Rbd. aarlig.

Det var saaledes et ikke ringe Beløb, der aarlig stilledes til Industrifondens Raadighed, og, om Hjælpen gaves som Laan, der forrentedes og tilbagebetalles, vilde Fonden ad Aare komme til at raade over betydelige Kapitaler, der kunde betyde en effektiv Hjælp for Industrien; men paa den Maade disponeredes der ikke over Fonden. Reskriptet af 1816 havde ganske vist forbudt, at Fonden udredede aarlige Lønninger og Pensioner; ikke desto mindre ser man, at der snart lægges Lønninger og Pensioner over paa Fonden¹⁶⁾. Dette spillede dog en mindre Rolle for Fondens Økonomi. Hvad anvendtes da Pengene til?

Det lader sig næppe nu sige, hvormeget der gik til de enkelte Formaal, Fonden støttede, idet Fondens Regnskaber gennemgaaende er meget slet førte. I 1822¹⁷⁾ klagede man saaledes over, at Bogholderen førte 2 Kassebøger og 2 Hovedbøger, en for Sølv og en for Sedler. Det hævdedes, at det var umuligt at faa en Oversigt over Fondens Status, ligesom det var umuligt at revi-

¹³⁾ Kom. Koll. Forest. og Resol. 1831. Nr. 81 og flere.

¹⁴⁾ Dette toges dog næppe saa strængt til enhver Tid. Saaledes klager Finansministeriet 1851 over, at Fabrikdirektøren havde anbefalet Toldfrihed, men ikke udtalt sig om Hovedsagen, d. v. s. at Indførselen mentes at være af Vigtighed i industriel Henseende; det drejede sig om en Maskine til Fabrikation af Stjerne-nudler. Indenrigsministeriets Journal. 1851. Nr. 927.

¹⁵⁾ Kgl. Resol. 27. Maj 1825.

¹⁶⁾ Se f. Ex. Journal over kgl. Resol. vedk. Kommercefonden. 1825—38. 6. Aug. 1831.

¹⁷⁾ Kom. Koll. Industri- og Fabrikfaget. Diverse Dokumenter. Journalsager vedk. Kommercefonden. 276/1822 og 462/1823. Bilag hertil.

dere Bøgerne; Bogholderen gjorde paa sin Side gældende, at i den kgl. Resolution, hvorved han ansattes som Bogholder, krævedes der ikke Aflæg-gelse af et Aarsregnskab, at han var for gammel til nu at sætte sig ind i en ny Regnskabsform o. lign. Man søgte da at rekonstruere en Status pr. ^{31/12} 1821 og kom til, at Fonden havde udestaaende af tidligere Udlaan (Rbd.):

	Udlaan	Heraf tilbagebetalt	Udestaaende Kapital	Renter
I Sedler	7 968	746	7 222	—
I Sølv efter Kvartalskurs	30 817	187	30 630	2 009
I rede Sølv	17 716	60	17 656	279

I Renter var indkommet 218 Rbd. Sølv og S. V.

Derefter bedredes Forholdene, og der udarbejdedes, i hvert Fald i flere Aar¹⁸⁾, en Status indeholdende en Opgørelse af udlaante Kapitaler og resterende Renter. Men det ses ikke, hvor store Udlaanene har været, hvormeget der er afskrevet, hvor store Understøttelser der er givet o. s. v.

Fra 1827—30 foreligger der lidt andre Opgørelser; tager vi Opgørelsen fra 1830¹⁹⁾, udgjorde Udestaaende i Kapital, udtrykt i Rbd.

Sedler	165 025
Sølv Værdi	46 814
rede Sølv	113 752

Reduceres det udestaaende Seddelbeløb med 10 pCt., hvad der svarer til den daværende Kurs, og Tilgodehavendet i Sølv efter Kvartalskurs med 6, naar man ^{til}, at udtrykt i rede Sølv havde Fonden et Udlaan paa godt 300 000 Rbd. De udestaaende Renter lader sig ikke opgøre, saa at de giver et rigtigt Udtryk for, hvor hurtigt Pengene gik ind; skyldige Renter opførtes selvsagt som Restancer, indtil disse, eventuelt ogsaa Kapitalen, ved kgl. Resolution i de enkelte Tilfælde blev strøget. Derfor siger de enkelte Aars Kapitalstatus ej heller saa meget, idet den kan forringes ved særlig store Afskrivninger dette Aar, noget, Styrelsen af Fonden dog ikke synes at have været tilbøjelig til.

Jeg skal derfor ej heller fordybe mig i Fondens Regnskaber, men blot nævne, at, da Fonden i 1837 skulde gøres op, sattes de Fordringer hos Private, Industrifonden havde, og som nominelt beløb sig til 293 000 Rbd., til 165 400 Rbd.²⁰⁾, idet man foruden de af Fondens Styrelse paa Konto: Dubi-

¹⁸⁾ Kom. Koll. Industri- og Fabrikfaget. Diverse Dokumenter. Kommerce- og Industrifondens Status og Understøttelser vedk. 1797—1827.

¹⁹⁾ Kom. Koll. Forest. og Resol. 1831. Nr. 198.

²⁰⁾ Kgl. Reskr. og Resol. m. v. ang. Kom. Koll.'s Reorganisation. 1837—41. Finansdeputationens Arkiv. A. W. Moltkes Forest. 7. November 1837.

øse Debitorer anførte Skyldnere vilde overføre i hvert Fald yderligere Debitorer med Gæld paa over 70 000 Rbd. til denne Konto²¹⁾; blandt disse kan nævnes den kendte Papirfabrikant Nelthrop med omtrent 24 000 Rbd., Mechanikus Schiött med godt 12 000 Rbd., Tøjfabrikant Bonfils med 10 100 Rbd., for at nævne de største Tab og de mere kendte Navne; man vil lægge Mærke til, at det, efter Datidens Pengeværdi, er anseelige Laan, Industrifonden undertiden maa have ydet.

Hvilke Betingelser stillede nu Industrifondens Ledelse for Laans Ydelse²²⁾? Først og fremmest spurgte den om Sikkerheden, naar det drejede sig om større Laan, og Sikkerheden maatte i første Række blive fast Ejendom. Da Fabrikanlæg gennemgaaende havde en privat første Prioritet, blev Fondens Laan gerne en anden Prioritet; man ser dog, hvorledes Fonden ved flere Lejligheder viger, ja, i et enkelt Tilfælde helt opgiver Prioritetsretten, naar Ejeren skal skaffe flere Laan og kun kan faa dem med Sikkerhed forud for Fonden. Laanene blev givet mod Pant i Ejendom med Maskiner og Inventar, undertiden ogsaa i Varelager, og med oprykkende Panteret. Den Vanskelighed, der kunde være ved at faa større Prioriteter i Fabrikanlæg, hjalp saaledes Fonden over, men det lader sig selvsagt ikke nu afgøre, hvor forsigtig Fonden gik til Værks i sin Laangivning. Kun det lader sig sige, at hvor der var noget, hvori der kunde faas Sikkerhed, toges det, uagtet man i enkelte Tilfælde synes at være kommet langt ud. Da Fonden saaledes ydede Enkegrevinde Danneskjold-Samsøe et Laan paa 16 000 Rbd. til Holmegaard Glasværk, fik den Sikkerhed efter 28 000 Rbd. i Glasværket og 125 000 Rbd. i Holmegaard og Gods af Vemmetofte Klosters Midler. Kunde der faas Kaution, toges ogsaa det; gennemgaaende var dog „Sikkerheden“ mere af formel Art.

Naar en Fabrikant skulde anskaffe nye Maskiner, gaves der ofte Laan hertil mod, at Fonden fik Sikkerhed i Maskiner med Tilbehør; var der andet, der tillige kunde faas Sikkerhed i, tog man dette med. Da saaledes Drewsen fik et Laan i 1828 paa 18 000 Rbd. til Anskaffelse af en engelsk Patent-Papirmaskine og en Dampmaskine, maatte han give første Prioritet i Maskinerne og anden Prioritet i sin Oliemølle, næst efter 8 000 Rbd., der aarlig skulde afbetales med 2 000 Rbd. Den Rente, der betingedes af Fonden, var den for lange Laan lovlige 4 pCt.; samtidig fastsattes Fristen for Tilbagebetaling; Drewsen skulde saaledes afbetale det nævnte Laan i 9 Aar med 2 000 Rbd. aarlig; i de fleste Tilfælde skulde der svares 8 pCt. aarlig i Rente og Afdrag af den oprindelige Sum, men Laanbetingelserne varerede stadig, og i adskillige Tilfælde ydedes Laan rentefrit.

Nok saa interessant var det dog, at, naar det drejede sig om Laan til An-

²¹⁾ Kom. Koll. Industri- og Fabrikfaget. Journal. 1838. Nr. 230.

²²⁾ Her og i det følgende se: Kom. Koll. Industri- og Fabrikfaget. Journal over ggl. Resol. vedk. Kommercefonden. 1825—38.

skaffelse af Maskiner fra Udlandet, stilledes der som Betingelse for Laanet, at andre skulde have Lejlighed til at gøre sig bekendt med Maskinen; dette kunde være formet lidt forskelligt; i nogle Tilfælde maatte Laantageren forpligte sig til at underrette enhver, der maatte ønske det, om Maskinens Indretning og Brug, i andre Tilfælde, som ved Laanet til Drewsen, maatte Laantageren „tilstaae Enhver, som af Kollegiet dertil autoriseres, Adgang til at gjøre sig fuldkommen bekjendt saavel med Patent Maskinen som med Indretningen i det Hele“. Da Fajancefabriken Søholm faar skænket 2 000 Rbd., sker dette mod, at Bestyreren forpligtes til at meddele enhver, der vil anlægge Fajancefabrik her i Landet, de af ham kendte Forbedringer ved Fabrikationen.

Naar Debitor kom i Vanskeligheder, søgte Fonden ofte at hjælpe ham igennem ved nye Laan, — det var bl. a. herved, man undertiden kom saa højt op med sin Laangivning, — eller der gaves Debitor Udsættelse, til Konjunkturerne bedredes, hvad der kunde være lige saa uheldigt. I mange Tilfælde overtoges Pantet, hvad enten det var Bygninger eller Maskiner, og søgtes realiseret — med Tab; en Finermaskine, hvori der var givet Pant for 1 200 Rbd., realiseredes saaledes for 91 Rbd. 21 Sk. Hvor man yderligere havde Kautionister, maatte disse selvsagt træde til.

Industrifonden synes i første Række at have været interesseret i at faa nye Maskiner, der ikke hidtil var kendt herhjemme, ind; kun enkelte Gange gives Laan paa den Betingelse, at Maskinen forfærdiges her i Landet.

Hvor det drejede sig om Erhverv, der var forholdsvis nye herhjemme, ser man Laan ydet paa Betingelse af, at den paagældende oplærer „indfødte Subjecter“ indenfor Faget; en Klædefabrikant, der vil indkalde en Mekanikus fra Tyskland for at forbedre sine Maskiner, faar det søgte Laan, men paa Betingelse af, at denne Mekanikus ogsaa besøger de Ændringer, som de andre Klædefabrikanter her i Landet maatte ønske. En anden Klædefabrikant fik det begærede Laan mod, at hans Søn, der lige var hjemkommet fra Udlandet, forpligtede sig til at oplære andre i Farveri.

Men Fonden havde mange andre Opgaver. Den bekostede Oprettelsen af Lærredshallerne; den betalte Halvdelen af Købesummen til forbedrede Ritter, saa at Landbefolkningen kunde faa disse til halv Pris — alt til Fremme af Husfliden, da man i 1820'erne var stærkt interesseret heri. Det drejede sig dog her om ret smaa Beløb, og endnu mindre var det Beløb, Fonden fra 1826 maatte udrede i Udførselspræmie (10 pCt. af Værdien) paa det Porcelæn, den kgl. Porcelænsfabrik udførte; Udførselspræmien var hidtil udredet af Finanserne, men udgjorde kun smaa Beløb; den svingede mellem 12½ Rbd. i 1828 og 250½ Rbd. i 1836²³⁾.

²³⁾ Kom. Koll. Industri- og Fabrikfaget. Kommerce- og Industrifondens Status og Understøttelse vedk.

A. W. Moltke siger²⁴⁾, at Fonden først 1833 begyndte at give Rejseunderstøttelser. Dette passer dog ikke; der kan anføres adskillige Tilfælde, hvor saadan Understøttelse forinden er givet, som f. Ex. til den Mand, der 1826 var udset til at bestyre Fajancefabriken Søholm, men det er rigtigt, at fra 1833 bliver Rejseunderstøttelser mere almindelige.

Kostede det Penge i Udlandet at lære Kunsten eller Hemmeligheden ved Fabrikationen, ser man ogsaa, at der gives Penge hertil. Drejede det sig om en Haandværkssvend eller lign., stillede som Betingelse for Rejsehjælpen, at han ved sin Hjemkomst skulde underrette alle, som maatte ønske det, om hvad han havde lært paa Rejsen; drejede det sig om en Mand, der maatte antages at have Pennen i sin Magt, maatte denne forpligte sig til at indsende en Beretning om Rejsen.

Støttede Fonden ikke direkte Forskningsarbejdet? Dette forekommer kun sjældent, men det ses dog, at ansete Mænd som Garlieb faar Understøttelse til at anstille Forsøg til „Førædling“ af Danmarks Kalk- og Cementarter; ligeledes kan nævnes, at Professor Forchhammer modtager Understøttelse i 1831 til at undersøge, om den Metode, man havde udfundet i Frankrig til af Malm at udsmelte Jern blot ved at opvarme det til en Temperatur, der ikke oversteg Rødgloedheden, kan anvendes paa Myremalm, der forekommer her i Landet flere Steder²⁵⁾).

Ved Polyteknisk Lærestalts Oprettelse i 1829 gaves der af Fonden i Obligationer et Beløb paa 20 000 Rbd., der forrentedes med 4 pCt.²⁶⁾

Man vil af denne korte Gennemgang forstaa, at det saaledes var en ret vidt spændende Virksomhed, Industrifonden øvede. Den langt største Del af Pengene, Fonden raadede over, gik dog som Laan til Industrien, enten som Prioriteter i Ejendomme eller direkte til Anskaffelse af Maskiner. Talrige Laan var smaa; af en Opgørelse over Fondens Debitorer 1827 ses det, at der da var c. 50 Debitorer, men heraf havde 16 Laan paa 500 Rbd. og derunder, medens Resten enten gennem det oprindelige Laan eller ved Tilægsaan var kommet op herover. De 50 Debitorer skyldte da (i Rbd.)

	Sølv	Sølv V.	Sedler
i Kapital	38 908	42 089	147 382
i resterende Renter . . .	2 247	3 116	30

²⁴⁾ Kgl. Reskr. og Resol. m. v. ang. Kom. Koll.'s Reorganisation. 1837—41. Finansdeputationens Arkiv.

²⁵⁾ Kom. Koll. Forest. og Resol. 1831. Nr. 39.

²⁶⁾ J. T. Lundbye, anf. St. S. 37. — Det skal i denne Forbindelse nævnes, at i 1837, da Industrifonden ophævedes, foreslog Kommercekollegiet, at en Del af Besparselsen herved gik til en Udvidelse af Polyteknisk Lærestalt, hvorom der var fremsat Ønsker. Kgl. Reskr. og Resol. m. v. ang. Kom. Koll.'s Reorganisation. 1837—41. Finansdeputationen.

Rundt regnet kan man saaledes sige, at Kapital-Udlaanet da var 215 000 Rbd. Sølv, men heraf var de c. 120 000 Rbd. ydet i Forskud til det kgl. Klædeudsalg som Støtte til Klædefabrikanterne; gennemsnitlig var saaledes de af Industrifonden ydede Laan c. 2 000 Rbd.

Man vil af de lige anførte Tal forstaa, at en meget væsentlig Del af Understøttelsen fra Industrifonden i 1820'erne kom Klædefabrikationen tilgode over det kgl. Klædeudsalg. Dette var vel i og for sig kun at vente, naar man erindrer den stærke Interesse, der i disse Aartier vistes denne Fabrikation fra Statens Side, idet man ansaa den for at have flere naturlige Betingelser her i Landet end mange andre Industrier.

Denne Kredit frembyder i flere Henseender Interesse, bl. a. fordi den viser, hvor lidet indgribende Reformen af 1816–17 faktisk blev. Led i denne var Ophævelsen af det danske Dugmanufaktur eller Klædeoplæg i 1817. Men samme Aar oprettedes det kgl. Klædeudsalg som en foreløbig Foranstaltning til Hjælp for Klædefabrikationen, der, som vi ved, var meget stærkt trykket af Krisen. Ved at give de Fabrikanter, der lagde Varer ind i det kgl. Klædeudsalg til Salg, Laan eller Forskud herpaa, vilde man lette disse Afsætningen og hindre, at Handlende underbød Fabrikanterne. Derfor stilledes der en Sum paa 36 000 Rbd. til Raadighed for Klædeudsalget, men dette Beløb slog ikke til, idet man bl. a. i 1820²⁷⁾ saa sig nødt til at mildne de Regler, hvorefter Salgssummen for solgte Varer kom til Udbetaling; derfor blev nu Beløbet ugentlig udbetalt for $\frac{1}{3}$'s Vedkommende, selvom der stadig var Forskud fra tidligere Tider, medens det tidligere havde været saaledes, at, saalænge der var et Forskud, der ikke var bragt ud af Verden, maatte Summen for solgte Varer gaa af herpaa. Klædeudsalget maatte paa sin Side sælge Varerne paa Kredit og led Tab herpaa, et Tab, der dog for Aarene 1818–20 kun androg $1\frac{1}{2}$ pCt. Dette bevirkede, at Klædeudsalget vanskeligt kunde udbetale Beløbet for solgte Varer kontant, og dette fører i Begyndelsen af 1820'erne igen til, at de Fabrikanter, der benyttede Klædeudsalget, dannede en Kreditforening mod eventuelle nye Tab, saa at Tab paa Fordringer hos Køberne af Varerne var Klædeudsalget uvedkommende og skulde dækkes af Kreditforeningen²⁸⁾. Dette gik en Tid, men man vedblev at give Kredit og at trække paa Industrifonden, saa at denne 1829 kom op paa den betydelige Sum af 120 000 Rbd. Da det nu samtidig kom frem, at Forvalter og Assistent ved Klædeudsalget havde begaaet Bedragerier, maatte man afskrive som Tab 72 000 Rbd. Fra da af lagdes Forretningsgangen om, saa at Fabrikanterne, naar Varerne solgtes, fik udbetalt hele Beløbet, selvom det ikke var Kontant-Salg; derimod gaves der ikke mere Laan eller Forskud. Fra da af ophørte Udsalget imidlertid ogsaa at have nogen Betydning, saa at det kun var 5–11 pCt. af Produktionen hos de Fa-

²⁷⁾ Kom. Koll. Forest. og Resol. 1820. Nr. 26.

²⁸⁾ Kom. Koll. Forest. og Resol. 1824. Nr. 92.

brikanter, der benyttede Klædeudsalg, som solgtes gennem det. De Penge-midler, Udsalg under disse Forhold lagde Beslag paa hos Industrifonden, var derfor ogsaa ret beskedne — 1837: 3 662 Rbd., og Klædeudsalg op-hævedes da paa Kommercekollegiets Initiativ i 1837, samtidig med, at In-dustrifonden ophævedes²⁹⁾.

Det vilde være af Interesse, om man af Industrifondens Bøger kunde se, om Laanene, der ydedes, i 1830'erne tilbagebetaltes bedre end i 1820'erne, hvad der kunde være af Nytte til Forstaaelse af de skiftende økonomiske Kaar for Industrien, men dette lader sig ikke gøre — uagtet det kun var Industrien, Fonden trods sit officielle Navn støttede.

Det vil erindres, at Finansplanen i sin Tid havde medført, at man i 1816 havde begrænset den Støtte, der gennem Industrifonden kunde gaa til Indu-strien; men man havde ladet det blive herved. Den Praxis, der anvendtes efter 1816 ved Uddelingen af Understøttelsen, var ikke forskellig fra den, der var fulgt før 1816. Staten støttede med Kapital og tabte herpaa, hvad der bidrog til, at Kritiken ogsaa rejste sig mod Industrifonden, da Stænder-forsamlingen i 1835 tog Spørgsmaalet om Statens Finanser op.

Uden nu her at komme dybere ind paa hele denne Sag er det værd at erindre om, at Statens Gæld havde været stigende gennem Aarene, og at Staten havde flere forskellige Fonds, som de enkelte Kollegier raadede over, og hvis Aktiver ikke indgik i Statens Formue. Skulde man derfor vinde et sandt Indblik i Statens økonomiske Stilling, maatte de særlige Fonds inddrages under Finanserne, d. v. s. ophæves som selvstændige Fonds, og deres Aktiver henlægges til Statsaktiverne. De særlige Fonds blev derfor strax i Roskilde Stænderforsamlingen et af de Punkter, hvor Kritiken satte ind, hvad der sikkert hænger sammen med, at i den Oversigt over Statens Finanser, der for første Gang offentliggjordes i 1835, var de særlige Fonds ikke medtagne³⁰⁾.

Enkelte Talere hævdede ikke alene Nødvendigheden af de særlige Fonds' Inddragelse under Finanserne, idet man først derved kunde vinde et sandt Billede af Statens økonomiske Stilling, men tillige, at Understøttelserne til Industrien skulde høre op. Man henvendte sig derpaa i en Petition til Kon-gen om Nedsættelse af en Finanskommission, bestaaende ikke alene af Embedsmænd, idet Stænderforsamlingen samtidig stærkt understregede Nødvendigheden af Besparelser for Staten.

Denne Henvendelse kunde, som Møsting gjorde det, udlægges derhen, at Stænderne vilde blande sig ind i Administrationen og saaledes gaa uden-for deres lovhjemlede Opgave. Da Kommissionen derfor i 1836 blev ned-

²⁹⁾ Kom. Koll. Forest. og Resol. 1838. Nr. 5.

³⁰⁾ Se her og i det følgende Albert Olsen: Studier over den danske Finanslov 1850—1864. Kbh. 1930. S. 11 og Hans Jensen, anf. St. I. S. 371 ff. og S. 552 ff.

sat med A. W. Moltke som Formand³¹⁾, blev kun Embedsmænd Medlemmer. Allerede før Kommissionen iøvrigt havde afsluttet sit Arbejde, der skulde gaa ud paa at vinde „fuldkommen Kundskab om Statens finansielle Kræfter og Resourcer“, gjorde de Medlemmer, der havde undersøgt Regnskabsvæsenet, Indstilling om Ophævelse af Kommerce- og Industrifonden. Jonas Collin, der sikkert var den ledende indenfor denne Kres, siger, at det er sandt, at Næringslivet trænger til Kredit, og man bør derfor ej heller bryde Staven over hver og en, der i sin Tid raadede til Fabrikflidens Understøttelse ved Laan; derved lagdes Spiren til meget godt, hvis Oprindelse nu ikke ses, men paa den anden Side førte Understøttelsespolitikken ogsaa til Misligheder og leder mere end noget andet til større Tab; man maatte derfor gaa andre Veje for at hjælpe Fabrikerne frem. Som ovenfor nævnt var Industrifonden gennem sit aarlige Bidrag saa at sige kædet sammen med Porcelænsfabriken, og det undrer derfor ikke, at Udvalget tillige vilde, at Staten skulde sælge denne Fabrik — „det Offentlige er en uoeconomisk Entrepreneur“.

Disse Synspunkter gaar igen i A. W. Moltkes Forestilling af 7. November 1837, idet han tilføjer, at Ulemperne ved disse særlige Fonds ogsaa i regnskabsmæssig Henseende er mange, idet de fører til vidtløftig Bogføring, illusoriske Balancer og Beholdninger, til Gratialer, til Udlaan mod daarlig Sikkerhed o. s. v. Moltke indstillede derfor at inddrage Industrifonden under Finanserne, idet de Aktiver, den besad, skulde henlægges under Statsgælds-direktionen, ligesom Ansøgninger fra Industrifondens Debitorer burde behandles af denne, der dog skulde korrespondere med Kommercekollegiet herom.

Fondens Status og aarlige Indtægter stilles samtidig (pr. Februar 1837) op paa følgende Maade:

Fonden ejer:

Statspapirer	45 600 Rbd.
Fordringer hos private 293 046,55 Rbd., der efter Debitorenes Soliditet sættes til	165 400 -
Fra det kgl. Klædeudsalg forventes	15 000 -
Kassebeholdning	24 000 -
	Ialt: 250 000 Rbd.

Aarlige Indtægter:

Aarligt Tilskud fra Statskassen, hvoraf c. 5 000 Rbd. gaar til Porcelænsfabriken	30 000 Rbd.
Renter (3 ¹ / ₂ à 4 pCt. af Aktiverne)	9 700 -
	Ialt: 39 700 Rbd.

³¹⁾ Kgl. Reskr. og Resol. m. v. ang. General-Toldkammer og Kommercekollegiets Reorganisation. Normalreglement og Budget 1837—41.

De aarlige Udgifter har for Aarene 1832–36 udgjort i Gennemsnit:

Udlaan	26 280 Rbd.
Porcelænsfabriken	5 120 -
Gager	755 -
Rejseunderstøttelser	1 400 -
Andre industrielle Understøttelser	2 555 -
Garlieb ³²⁾	520 -

Ialt: 36 630 Rbd.

Ved Inddragelsen under Finanserne vilde Statens Aktiver saaledes voxe med 250 000 Rbd., og af de aarlige Udgifter kunde der efter Datidens Synspunkter kun være Anledning til at bibeholde Udgiften til Rejser og Understøttelser; da disse Poster mentes at blive mere nødvendige, naar Laan til Industrien bortfaldt, foresloges det under Finanserne at bevilge 6 000 Rbd. aarlig hertil.

Dette billigedes ved kgl. Resolution af 18. November 1837; derimod vilde Kongen ikke give sit Samtykke til Bortsalg af Porcelænsfabriken, uagtet Moltke førte et varmt Forsvar herfor, og uagtet det ganske vilde ligge paa Linie med, at direkte Understøttelse til Industrien iøvrigt hørte op. Moltke havde gjort gældende, at Fabriken i de forløbne halvhundred Aar havde kostet Statskassen henved 1 Mill. Rbd., at den gennem Renter af sin egen Kapital og Tilskudet fra Industrifonden nu aarlig fik et Tilskud paa godt 9 000 Rbd., at den ikke hidtil havde været til Gavn for Industrien, idet ingen andre havde optaget Porcelænsfabrikationen, ja, vel endog var blevet hindret heri ved den Konkurrence, der kunde paaføres af den statsunderstøttede Fabrik, o. s. v. Men hverken Salg eller Bortforpagtning vilde Kongen høre Tale om, og mange Gange siden skulde Porcelænsfabriken, uagtet den nu i de følgende Aar klarede sig med mindre Tilskud og siden helt uden saadanne, blive Diskussionsemne herhjemme i den offentlige Debat, indtil Salget endelig fandt Sted 1857.

Kommercekollegiet var sikkert enig i disse Synspunkter og anmodede blot om, at det ikke alene skulde høres af Statsgældsdirektionen, naar det drejede sig om Henstand med Laan, men selv fik Lov at afgøre Sagerne. Dette bevilgedes dog ikke, idet Kongen resolverede³³⁾, at Industrifondens Aktiver og Klædeudsalgets Driftskapital skulde afgives til Direktionen for Statsgælden og den synkende Fond, som derpaa efter Korrespondance med Kommercekollegiet skulde administrere Fondens Fordringer og forelægge eventuelle Sager herom for Kongen. Det hidtidige aarlige Bidrag bortfalder,

³²⁾ Peter Johann Gottfried Garlieb var indtil 1833 Administrator for den kgl. Porcelænsfabrik, men Honoraret er vel snarere tildelt ham som Kommitteret i Kommercekollegiet.

³³⁾ Kom. Koll. Forest. og Resol. 1838. Nr. 5.

og i Stedet reglementeres for Kommercekollegiet aarlig 6 000 Rbd. i 5 Aar „til Reiseunderstøttelse for Teknikere og til de øvrige foreslaaede industrielle Understøttelser“, saaledes at eventuelt sparede Beløb ikke kommer til Anvisning hos Finanserne, at de Gager, der hidtil var betalt af Fonden, nu udbetales af Finanserne, indtil Summerne helt kunde spares, ligesom Finanserne skulde udbetale de 5 000 Rbd. til Porcelænsfabriken. Alt dette skulde træde i Kraft fra 1. Januar 1838.

Saaledes forsvandt Industrifonden, men allerede i Begyndelsen af 1837 havde Kommercekollegiet, da det mærkede, hvor det bar hen, delvis standset Fondens Virksomhed, idet det kun havde indstillet saadanne Laaneandragender til Kongens Godkendelse, hvor særegne Omstændigheder talte herfor³⁴⁾. Paa Dato forsvandt paa den anden Side Fonden ikke; endnu i Februar 1838, vel før Fondens Aktiver er blevet overgivet Statsgælds-direktionen, ses et enkelt Laan at være bevilget ved kgl. Resolution³⁵⁾, men dette var ogsaa det sidste, der bevilgedes; den sidste Udbetaling af Fonden fandt Sted i Slutningen af November 1838 paa et Laan, der var bevilget i April 1837³⁶⁾. Men hermed var det ogsaa Slut. — Samme Aar ser vi imidlertid, at Fonden ad usus publicos yder et industriel Laan til Anskaffelse af en Maskine, hvorpaa Ansøgeren tilmed havde faaet 8 Aars Eneret. Fondens Styrelse bemærker dog strax³⁷⁾, at dette var et ekstraordinært Tilfælde. Dette blev da ej heller Indledningen til en ny Industrifond; da Fonden ad usus publicos saaledes i 1841 søges om Bidrag til en Industriskole, siger Bestyrelsen, at der formentlig ikke er Anledning for Fonden til at understøtte noget henhørende til Fabrik og Industri og henviser til det rige Reiersenske Fond³⁸⁾.

Det Beløb, der nu aarlig gaves til de ovenanførte Formaal, var Penge „til Industriens Fremme“, ikke noget Industrifond, selvom Regnskab over Fordelingen føres i en Kassebog, der vedblivende kalder sig Cassa-Bog for Industri-Fonden³⁹⁾; gamle Navne er jo kære. Beløbet fordeltes til Rejsunderstøttelser, til Uld- og Lærredshaller, til Anskaffelse af Ritter, saa at disse kunde sælges billigt, til Selskaber til Husflidens Fremme, til Læseselskab for Kunstnere og Haandværkere o. s. v.; da der af de 6 000 Rbd. i de første Aar af den nye Ordning udbetaltes Raadvaddam Fabriker en Gave paa 1 250 Rbd. aarlig, vil man forstaa, at der ikke blev store Beløb at fordele til andre Formaal, idet man nøje vaagede over ikke at overskride

³⁴⁾ Kom. Koll. Forest. og Resol. 1837. Nr. 284.

³⁵⁾ Industri- og Kommercefondens Hovedbog. 1831—36. Udbetalte Bevillinger 1838. Fol. 134.

³⁶⁾ Journal over kgl. Resol. vedk. Industri og Kommercefonden. 1825—38. S. 247.

³⁷⁾ Fonden ad usus publicos. Forestillinger og kgl. Resol. og Reskr. 1838. Nr. 649.

³⁸⁾ Fonden ad usus publicos. Forestillinger etc. Forest. til Reskr. 1. Maj 1841 Kort efter ophævedes Fonden.

³⁹⁾ Cassa-Bog for Industri-Fonden 1839—49.

det fastsatte Beløb. I 1844 medkommer Understøttelse til Teknisk Selskab, i 1847 til Industriforeningen i Altona, men i det store og hele synes man at have holdt sig strængt til Bogstaven. Kun sjældent gives der et Bidrag til Anskaffelse af Maskiner — med Laanevirksomheden var det uigenkaldeligt forbi for denne Sinde.

Standsede nu hermed selve Laangivningen fra Statens Side? Ikke helt, idet Laan af og til gaves direkte af Finanserne. Dette var saaledes Tilfældet, da der 1840 ydedes Jernstøber Allerup et Laan paa 1 000 Rbd., idet det dog tilføjedes, at Finanserne ad Aare skulde have Beløbet af de 6 000 Rbd., der aarligt bevilgedes til Industriens Fremme⁴⁰⁾.

Men længe kan denne Fremgangsmaade ikke være brugt. 1843 resolverede Kongen, at der ikke maatte gives Laan af Statsgældsdirektionen til private Foretagender, men vel til Kommuner, Korporationer eller Stiftelser i det offentlige Interesse. Hvad der imidlertid var ydet af Laan fra Finanserne, kan kun have været beskedent, idet Statsgældsdirektionen 1846 kan sige⁴¹⁾, at siden Industrifondens Ophævelse har man fulgt den Regel — „som det synes til Held for Industriens Fremme“ — ikke at forstrække industrielle Foretagender med Driftskapital.

Man vil forstaa, at større Vanskelighed kunde det ikke volde at fordele den beskedne Sum, der nu stod til Raadighed; naar der nu ikke mere var en Kapital at forvalte og ingen Laan at give, maatte det Spørgsmaal naturligt komme frem, om der nu for Fremtiden var Brug for en Fabrikdirektør; medtages Prof. Dyssels Honorar, kostede 1837 Fabrikdirektoratet dog paa det nærmeste 900 Rbd., altid Penge, naar Staten var paa Jagt efter at gøre Besparelser, hvor saadanne kunde gøres. Den kgl. Resolution af November 1837 fastsatte, at dette Beløb for Fremtiden skulde udredes af Finanserne, indtil man kunde ophæve „denne Fabrik-Autoritet og den eventuelle Henlæggelse af sammes Forretninger under den polytechniske Lærestalts Bestyrelse, hvorved den uden videre Godtgørelse efterhaanden vil kunne bespares“⁴²⁾.

Imidlertid ophævedes, som omtalt tidligere, Fabrikdirektør-Stillingen ikke, selv ikke da Rawert døde i 1851, idet Ehlers konstitueredes. I de følgende Aar arbejdede Indenrigsministeriet paa at faa oprettet en selvstændig Stilling som Fabrikdirektør, idet der jo, selvom Udlaanene var bortfaldne, stadig var adskillige Forretninger af teknisk Art. Det kan imidlertid ikke undre, at Rigsdagen ud fra sine Synspunkter maatte være imod dette; Gang paa Gang modsatte Rigsdagen sig Forslag i denne Retning, forlangte Direktoratet ophævet eller forlangte Navnet: Fabrikdirektør ændret til teknisk

⁴⁰⁾ Kom. Koll. Forest. og Resol. 1840. Nr. 196.

⁴¹⁾ Statsgældsdirektionen. 4. Handel og Fiskeri. Hørspinderiet 1846—53.

⁴²⁾ Et Forsøg paa at skaffe Polyteknisk Lærestalt øgede Midler ved Industrifondens Ophævelse fra Kommercekollegiets Side afvistes som ovenfor nævnt.

Medhjælp⁴³⁾ — selve Navnet maatte erindre om den svundne, uoplyste Tid, da Staten ledede Industrien og gjorde det daarligt.

De samme Synspunkter, der af Rigsdågen anlagdes paa Fabrikdirektør-Stillingen, anlagdes ogsaa paa de 6 000 Rbd., der fra 1837 bevilgedes til Industriens Fremme i Stedet for Industrifonden. Beløbet holdt sig ret uforandret fra Aar til Aar; i Begyndelsen af 1850'erne foresloges det i Finansudvalget nedsat til 4 000 Rbd., blev senere sat op til 8 000 Rbd. for faa Aar, men lige til Finansloven for 1861—62 svingede Beløbet mellem 4 og 8 000 Rbd., da sattes det op til henimod 20 000 Rbd., idet der gik Politik i Spørgsmaalet⁴⁴⁾. Det gjorde der iøvrigt ogsaa, naar der paa Finansloven skulde bevilges mindre Beløb til særlige industrielle Formaal, som Industri-Udstillinger o. lign.

Endnu en Virksomhed staar det tilbage at omtale fra Industrifondens Tid, Porcelænsfabriken. Hvorledes blev dens Stilling, da Industrifonden ophævedes? Der tillagdes den i 1840'erne et Tilskud fra Finanserne paa c. 4 000 Rbd. aarlig, men senere bortfaldt ogsaa det, saa da den fri Forfatning indførtes her i Landet, klarede Fabriken sig paa egen Haand. Men den dreves af Staten; allerede i 1837 havde som nævnt Embedsmandskommissionen foreslaaet Fabrikens Bortsalg, og det kan ikke undre, at Oppositionen mod Statsdrift i de forløbne Aar var blevet stærkere, som de liberalistiske Ideer havde bredt sig; derfor forlangtes det paa Rigsdagen i 1850'erne stadig, at Porcelænsfabriken skulde nedlægges eller sælges. Den var Udtryk for den gamle Tids „Statsindustri“, medens Tidens Løsning var „Handelsindustri“⁴⁵⁾.

Om en industrifjendtlig Opinion kan man ikke godt tale i 1840'erne og følgende Aartier; bedre karakteriseres den vel ved, at ud fra Dogmet om Ikke-Statsindblanding var man ivrig for at fjerne alt, hvad der tydede paa Statsdrift og Statshjælp, idet en kunstig Industri ikke skulde opretholdes. Dette gør sig maaske endnu stærkere gældende paa andre Omraader end ved den økonomiske Støtte, som Staten hidtil havde ydet, hvorfor det vil være naturligere at komme ind paa de mere almindelige Synspunkter der.

⁴³⁾ Ved Behandlingen af Finanslovsforslaget for Aaret 1862—63. Se Albert Olsen, anf. St. S. 256.

⁴⁴⁾ Albert Olsen, anf. St. S. 317.

⁴⁵⁾ Albert Olsen, anf. St. S. 159.

KAPITEL VIII

Industriens Kapitalforhold.

Saa vanskelige Forholdene formede sig for Næringslivet efter Napoleonskrigene, kan det ikke undre, at Initiativ og Vovemod for lang Tid var knækket; Kapitalen foretrak at gaa over i Statsobligationer eller andre sikre Anbringelser fremfor at indlade sig med Erhvervslivet. Hvorledes skaffede da Industrien sig Kapital i disse Tiaar, naar Foretagendet oversteg den enkeltes egne Kræfter?

Svaret lyder: først og fremmest ved at laane af Industrifonden. Det kan synes ejendommeligt, at Industrifonden opretholdtes i 1817, naar man erindrer, at det omkring 1820 var blevet et Dogme, at, ligesaa lidt Danmark havde Raad til at vedblive med at indføre de dyre udenlandske Industri-varer, idet dette havde ført til en ugunstig Handels-Balance og Bortstrømning af Sølvet, ligesaa lidt havde Danmark Raad til at opretholde en indenlandsk Industri med Statshjælp; dels kunde Varerne fremstilles billigere gennem Husflid, dels maatte Staten nu alene af Hensyn til sine Finanser høre op med at øse Penge ud til et Erhverv, der dog ingen Betingelser havde for at kunne trives her i Landet.

Karakteristisk for Tidens Syn er den haarde Dom, Jonas Collin omkring 1816 fælder over Kommercekollegiet, hvorigennem Understøttelserne til Industrien gik, naar han kalder det et „Døgnprodukt: Indfald og Projecter, Bortødslen af Penge til letsindige Foretagender, Industri- og Fabrikanlæg, der som oftest ophørte, naar de dertil bevilgede Summer vare fortærede — hørte til Dagens Orden“¹⁾).

Reformer maatte ske; men de skete ikke ved, at man for Fremtiden op-hørte med at give Understøttelse, men ved at begrænse det Beløb, der aarlig kunde raades over af Industrifonden som ovenfor vist.

Kan man forholdsvis let faa et Indtryk af Størrelsen af den Støtte, der gennem Industrifonden ydedes af Staten, er det langt vanskeligere at skønne over, hvor store Kapitaler der fra anden Side, fra private eller offentlige Institutioner, stod til Industriens Disposition. Her skal dog anføres enkelte

¹⁾ Edv. Collin: H. C. Andersen og det Collinske Hus. Kbh. 1882. S. 547.

Træk, der kan belyse, hvorledes Industrien sædvanligvis skaffede sig den nødvendige Kredit. Det er værd at understrege, at det kun drejer sig om enkelte Træk; ingen kan sige, hvor almenlydige disse er, og ingen kan heller nu afgøre, hvilken Rolle den private Kapital overhovedet spillede i disse Tiaar i Forhold til den, der tilflød Industrien fra Industrifonden. Kun det kan man konstatere, at Tiden klager over Kapitalmangel for Erhvervslivet, at den Kapital, der findes, søger til kgl. Obligationer og er bange for at søge Anbringelse i fast Ejendom, selv med 1ste Prioritet, o. s. fr.

At det har været vanskelige Tider for Erhvervslivet omkring 1820, ser man bl. a. af, at Regeringen trods den deflationistiske Politik, den havde indledet, dog maatte gribe til forskellige Foranstaltninger til Støtte for Næringslivet, Foranstaltninger, der, om de ikke alle søgte at hindre Deflationen, dog afgjort ikke virkede fremmende paa denne. Her skal ikke omtales Støtten til Landbruget; Industri og Haandværk støttedes, som nævnt, gennem Kommerce- og Industrifonden og endelig Handelen gennem Central-kassen i København; samtlige Erhverv fik m. a. O. Støtte, Handelen mindst, men den spillede ogsaa en forholdsvis mindre Rolle og kan efter sin Natur vanskelig støttes ved Statsforanstaltninger.

Centralkassen i København var derfor ogsaa et Aktieselskab, idet den oprettedes 1829 som Fortsættelse af det østersøiske Kompagni, der allerede i nogle Aar var drevet som Laaneinstitut. Kassen havde en forholdsvis beskedent Aktiekapital, der i Begyndelsen af 1840'erne udvidedes til 80 000 Rbd.; Kassen modtog Indlaan paa mindst 3 Maaneder og forrentede disse med 3—4 pCt. efter Opsigelsesfristen; desuden optog den ofte Laan hos Nationalbanken. Dens Udlaan, der højst maatte beløbe sig til 10 Gange Kassens Egenkapital, gaves bl. a. mod Haandpant i Varer, som Diskontering af Vexler o. l.²⁾; Kassen gav naturligvis kun Laan paa kurante Varer, men udlaaente da Beløb, der svarede til $\frac{1}{2}$ — $\frac{2}{3}$ af Varens Værdi; Renten var incl. Provision 5 pCt.

Selvom Centralkassen væsentlig var tænkt som Støtte for Københavns Storhandel, kunde den ogsaa støtte Industrien og gjorde det ogsaa gennem sin Belaaning af Varer; dette havde saa meget større Betydning, som Nationalbanken, der efter sit Reglement ogsaa kunde drive denne Forretning, kun i meget ringe Omfang gav sig af hermed, muligt fordi Centralkassen tog Opgaven op. Det var naturligvis ikke smaa Varepartier, den belaante, men paa den anden Side forlangtes det ikke, at Varerne skulde være oplagte under offentlig Kontrol; man forlangte blot, at de belaante Varer skulde holdes adskilt fra Laantagerens øvrige Varelager, og at Nøglen skulde være i Forvaring hos Centralkassens Direktion. Følgen var, at de belaante Varer

²⁾ A. F. Bergsøe: Den danske Stats Statistik. II. Kbh. 1847. S. 691 ff.

laa mange Steder i Byen; i 1846 oplystes det, at Kassen havde sine „Varehypoteker“ liggende c. 50 forskellige Steder, og at Kassens Direktion førte Tilsyn med disse³⁾). Man kender ikke nu meget til Centralkassens Virke, men det vides dog, at industrielle Virksomheder undertiden belaante deres Varelagre her; det har sikkert væsentlig været de fabrikerede Varer, der ikke i Øjeblikket kunde afsættes, kun sjældnere Raavarer, idet man her hjalp sig med Kredit fra Sælgerens Side, Kreditoplag etc. Saaledes finder man, at i 1837 har en københavnsk Klædefabrikant i Centralkassen laant 3 500 Rbd. paa Varer til Værdi 7 000 Rbd., der var lagt ind i det kgl. Klædeudsalg; og i 1840'erne ses, hvorledes Centralkassen hjælper Maskinhørspinderiet, der ikke kan afsætte sit oparbejdede Garn og derfor faar Laan herpaa af Centralkassen⁴⁾). Hvor stor Hjælpen, der paa denne Maade ydedes Industrien, var gennem Aarene, kan imidlertid ikke nu siges.

Der var desuden den Gang adskillige verdslige og gejstlige Kasser, Brandforsikringer, Livrente-Selskaber, Overformynderi o. s. v., der havde Penge at udlaane. Kassernes Udlaan skete i disse Aar i mindre Grad i fast Ejendom end normalt; Tendensen gik i Retning af Køb af kgl. Obligationer, der almindelig antoges som sikrere. Provinsen synes at have følt Kapitalmanglen endnu stærkere end Hovedstaden, idet Pengene havde en naturlig Tendens til at gaa herhen. I Aalborg ser man, hvorledes Købmandslavet 1824 klager over, at det er umuligt mod god 1ste Prioritet at faa Laan af offentlige Midler, og i 1837 klager man over, at en Fabrik, der laa udenfor Voldene, og dermed udenfor København, omend paa Københavns Grund, ikke kunde faa Laan i offentligt Laaneinstitut⁵⁾).

Ogsaa Sparekasserne, der begyndte at komme frem, søgte med deres indsatte Midler til København; vel ikke til kgl. Obligationer, men til Nationalbanken og til Statens Finanskasse, der i flere Aar gav en meget høj Rente, selv af Penge, der kunde opsiges med forholdsvis kort Varsel. Selvom Indlaansrenten fra Statskassens og Nationalbankens Side i Begyndelsen af 1830'erne nedsattes, synes Sparekasserne da ikke i større Udstrækning at være gaaet over til andre Anbringelsesmaader, men blot at have ladet Rentenedgangen gaa videre til Indskyderne.

Landets Pengekapital gik saaledes til København, og Provinsen blottedes; da tilmed Kapitalen gik til Staten, offentlige Fonds⁶⁾) o. lign., var det

³⁾ Fædrelandet. 1846. Nr. 78. Da Centralkassens Arkiv ikke mere eksisterer, er vort Kendskab til dens Virke meget begrænset.

⁴⁾ Fædrelandet. 1846. Nr. 144.

⁵⁾ D. Kanc. 3. Dep. Brevbog 1826. Nr. 3417. — Kom. Koll. Forest. og Resol. 1837. Nr. 161.

⁶⁾ I Østifternes Stænder var der 1844 Forslag om Oprettelse af Amtslaanefonds af de Midler, der af offentlige Stiftelser, Skifteforvaltere, Sparekasser etc. indsattes i de kongelige Kasser, og som ansloges til 5 Mill. Rbd. Amtslaanefondene skulde anbringe Kapitalen i faste Ejendomme, men Kancelliet frygtede, at disse

ikke københavnske Erhverv, der fik Kapitalen i Hænde, undtagen gennem Staten. Følgen var, at Hamborgs Kapital gjorde sig stærkt gældende særlig i Jylland, og Gang paa Gang lyder Klagerne over københavnsk Handels svindende Betydning. Vel var Landet kapitalfattigt, men Statens og Nationalbankens Pengepolitik bidrog ogsaa sit til, at Provinsen blottedes for Kapital. I 1831 klager Grosserer-Societetet⁷⁾ over, at, medens København ser sin Handel formindsket, saa at den nu indtager en ganske underordnet Plads blandt Europas Handelssteder, har Hamborg genvundet en blomstrende Handel og taget Handelen paa de danske Provinser fra København. Først i 1840'erne, da Sparekasserne begynder at gøre lokale Udlaan, og Banker begynder at oprettes, sker der efterhaanden en Ændring i disse Forhold, selvom ogsaa adskillige af Provinsens Pengeinstitutter vedblivende i mange Aar rediskonterer i Hamborg saavel som i København⁸⁾.

At Statsobligationernes Kurs under disse Forhold bedredes, kan i og for sig ikke forundre. Saaledes var Gennemsnitskursen paa 4 pCt. Statsobligationer⁹⁾

1826	72	1834	87 ¹ / ₂	1842	100 ³ / ₄
1827	75	1835	90 ¹ / ₂	1843	102 ¹ / ₂
1828	79 ¹ / ₄	1836	91 ¹ / ₂	1844	102 ¹ / ₂
1829	87 ¹ / ₂	1837	91	1845	102 ³ / ₄
1830	89 ³ / ₄	1838	92 ¹ / ₂	1846	104
1831	82 ¹ / ₄	1839	95	1847	104
1832	84 ¹ / ₄	1840	97 ¹ / ₂		
1833	87	1841	99 ¹ / ₂		

I Begyndelsen af 1820'erne optog Staten store Laan i Udlandet, hvad der utvivlsomt bidrog til Stigningen i Obligationskurserne i disse Aar; Laanene var meget ugunstige, og selvom der herved i hvert Fald indirekte tilførtes Landet udenlandsk Kapital, var Lettelsen efter alt at dømme forholdsvis beskeden. Imidlertid forstaar man, at Staten efter disse ugunstige Erfaringer fortrinsvis holdt sig til det hjemlige Marked — Laan i Udlandet var da noget ekstraordinært og fandt kun Sted ved store Begivenheder, der ganske lukkede det hjemlige Marked, som Krisen i 1820'erne, Krigen 1848—50 o. lign. Den nære Forbindelse mellem Indlandets og Udlandets Marked var endnu ikke kommet i Stand. Staten var altsaa normalt henvist til det indenlandske Marked i højere Grad end nu, og da man tilmed i Statsstyrelsen levede paa Ideerne om, at Staten skulde indtage en Centralstilling i Erhvervslivet, forundrer det ikke, at Spørgsmaalet om Næringslivets Kagen vilde falde i Værdi. D. Kanc. 2. Dep. Forestillinger. 1844. Sidste Halvaar. Nr. 82.

⁷⁾ Grosserer-Societetets Correspondance-Protokol 31. Juli 1831.

⁸⁾ Julius Rée i Fædrelandet. 1858. Nr. 64.

⁹⁾ Danm. Stat. I. Kbh. 1885. S. 717.

pitalbehov kom i anden Række. Paa den anden Side maatte de jævnt stigende Kurser paa Obligationer for det Slægtled, der havde oplevet Pengeforringelsen, naturligt gøre, at Obligationer kom til at staa som Pengeanbringelsen fremfor andre.

Kunde da Nationalbanken ikke hjælpe? Med lange Laan i fast Ejendom var Banken med Rette stærkt tilbageholdende, og ogsaa med korte Laan, som Vexeldiskontering o. lign., maatte den, i hvert Fald saalænge den drev en Deflationspolitik, holde igen. Gang paa Gang blev denne Politik kritiseret, og ganske særlig fra Provinsen, idet Handelsstanden her ved Diskontering i Nationalbanken maatte betale en Kommissionær i København Provision. Stadig lyder der Ønsker om, at Nationalbanken vilde oprette Filial-Indretninger udenfor København, som Oktrojens § 57 havde vakt Forhaabninger om; mest kendt er Bestræbelserne fra den jyske Stænderforsamlings Side i 1830'erne for at faa Filial-Kontoret i Aarhus oprettet saavel som Bestræbelserne i 1840'erne for at faa en Filial oprettet i Odense, mindre kendt derimod, at der allerede 1824 indgik en Anmodning til Banken fra Købmandslavet i Aalborg om at faa oprettet en Filial til Ophjælpning af „den immer synkende Handel“. Andragendet afsloges uden Begrundelse. Hvad var da naturligere, end at Købmandslavet henvendte sig til Staten om at faa oprettet en Kreditkasse, der kunde give Laan mod Pant i fast Ejendom og i Varer og Effekter; blot 10 000 Rbd. skulde man have, om Kassens Omraade skulde være Aalborg og Viborg Stifter. Men da man 1816 havde taget Skridt til at bringe Orden tilveje i Statens Finanser, vilde Optagelse af en saadan ny Laanevirksomhed være ganske ureglementeret, saa Kassen oprettedes ikke¹⁰⁾.

Hvor stor en Del af den Kapital, som trods alt fra offentlige Fonds anbragtes i fast Ejendom, der kom Industrien tilgode, lader sig ikke sige. En stor Del af Industrien dreves jo paa dette Tidspunkt, hvor særlige Fabriksanlæg var sjældne, i Baggaarde til almindelige Beboelsesejendomme, eller, som f. Ex. Væverier, i almindelige Lejligheder. Selv hvor det drejede sig om egentlige Fabriksanlæg, kan man finde Behæftelser fra offentlige Fonds. Yderligere kommer hertil, at, naar Handelen støttedes, støttedes i mange Tilfælde ogsaa Industrien, idet den Gang mange Købmænd samtidig drev industriel Virksomhed, ganske særlig Sæbesydning, Brændevinsbrænding o. lign. Da Aalborg Købmandslav ønsker oprettet en Kreditkasse, anfører det, at Brænderierne nu i flere Aar har staaet uvirksomme, „hvorved en overordentlig skøn Frugt af gaunlig Industri er gaaet heel tabt“.

De Vanskeligheder, Industrien og Haandværket havde for at skaffe sig Laan, førte til, at den merkantile Industriforening i Slutningen af 1830'erne søgte og fik Bevilling til Oprettelse af en Bazar og en Laanekasse, Bevil-

¹⁰⁾ D. Kanc. 3. Dep. Brevbog. 1826. Nr. 3417.

linger der dog ikke udnyttedes af denne Forening, men gik over til Industriforeningen, da de to Foreninger sluttes sammen. I 1845 fremlagde da Industriforeningen Indbydelse til Aktietegning af en Laanekasse for Industridrivende¹¹⁾. Forbilledet hertil havde man i den omtalte Centralkasse, idet Laanekassen ogsaa skulde give Laan mod Haandpant i Varer.

Man faar imidlertid gennem den udsendte Indbydelse til Aktietegning et levende Indtryk af, hvorledes det er Haandværkets Interesse, Foreningen her særlig tager sig af, idet Laanekassen, siges det, skulde hjælpe Haandværkeren til at frigøre sig for den Afhængighed, hvori han var kommet til sine mere velhavende Kolleger eller de Handlende. Man nævner, at det er denne „mindre Industri“, der er den overvejende, men den kunde ikke faa Kredit til lovbestemt Rente, da den ikke kunde stille tilstrækkelig Sikkerhed.

Det havde været Meningen at knytte Projektet om en Bazar og en Laanekasse sammen, idet man aabenbart vilde have et fast Udsalgsted for fær-dige Haandværks- og Industrivarer, hvor Publikum kunde søge hen og købe, samtidig med at der af Laanekassen gaves Laan paa de udstillede Varer indtil Halvdelen af Værdien. Man vilde paa den Maade opnaa at faa et vel-assorteret Udsalgsted samtidig med, at Haandværkeren og Fabrikanten kunde faa et Laan til videre Produktion.

Imidlertid var det ikke lykkedes Industriforeningen at faa oprettet en Bazar; man vilde derfor nu begynde med en Laanekasse, idet man lovede, at, om det viste sig, at mange søgte Laan og Panterne voxede i Tal, vilde man oprette et samlet Udsalgsted, en Bazar; i Mellemtiden synes det, som om man vilde overgive solide Handlende de belaante Varer til Salg.

Indbydelsen fandt meget ringe Tilslutning og blev ikke til noget. Medvirkende hertil var utvivlsomt, at man mente det vanskeligt for en saadan Laanekasse at fungere tilfredsstillende. Laanekassen skulde ikke udbetale Laanet kontant, men give Laantageren Vexler for Beløbet mod Erlæggelse af nogle Gebyrer til Kassen, der ansloges til 3 pCt. Det var en lignende Fremgangsmaade, Centralkassen anvendte, men denne diskonterede dog sædvanligvis selv Vexlerne, idet den, som ovenfor nævnt, gennem Indlaan fik Midler hertil. Om Indlaan er der imidlertid ikke nævnt noget i Indbydelsen til Oprettelsen af Laanekassen, men selv om den med sin Aktiekapital diskonterede Vexlerne, blev Laanene dog ret dyre, nemlig 3 pCt. + 4 pCt. i Diskonto, medens Centralkassen gjorde det for ialt 5 pCt. — Men hertil kom endnu et Moment. Centralkassen gav Laan paa større Varepartier, der kunde realiseres eventuelt ved Auktion, idet der altid for disse var et Marked, om Laanet ikke indfriedes ved Forfaldstid, men en Realisering af Panterne i Laanekassen vilde næppe altid falde let.

¹¹⁾ Se Fædrelandet 1845. 5. Februar og 16. Juni.

Den Idé, der laa bag Laanekassen, var blot en Efterligning af Central-kassens Idé, anvendt paa Haandværkets og Industriens Omraade; den viser sig at være mærkværdig sejlivet. Da Københavns private Laanebank oprettes 1854, hedder det i Bankens Regulativ, at Bankens Formaal er at gøre Udlaan af mindre Summer til Haandværkere og andre Næringsdrivende mod antagelig Sikkerhed og billigst mulig Rente; dette foranledigede Professor Wilkens til at foreslaa Industriforeningens Repræsentantskab at tilbyde Laanebanken Foreningens Bevilling paa en Laanekasse¹²⁾; Repræsentantskabet afslog dette, da Banken ikke havde henvendt sig til Foreningen herom.

En af de ivrigste ved Laanebankens Stiftelse var Træ- og Finerskærer Hans Peter Frederiksen, et velkendt og aktivt Medlem af Industriforeningens Repræsentantskab; om det nu er, fordi Laanebanken ikke tog Laanekassens Idé om Belaaning af Haandværks- og Industrivarer op, men søgte andre Former for Udlaan, at H. P. Frederiksen traadte ud af Banken, skal ikke kunne siges. Men da H. P. Frederiksen i 1862 faar oprettet Industribanken, faar han i hvert Fald indsat i denne Banks Statuter, at den skal oprette en Bazar „for færdige Frembringelser, paa hvilke ved Indleveringen vil blive givet Forskud“¹³⁾. Heller ikke denne Gang vides dog Tanken omsat i Praxis; men ejendommeligt er det at se, hvorledes Ideen kan leve i mere end 20 Aar; mulig skyldes det, at den faldt sammen med kooperative Ideer, der var raadende indenfor Udlandets Haandværkere i disse Aar og ogsaa vandt en vis Tilslutning i den herværende Haandværkerdannelsesforening, men herom vides intet ud over, at H. P. Frederiksen stod disse Ideer nær¹⁴⁾.

1860'erne karakteriseres herhjemme ved en ret livlig Diskussion om Kooperationen; det var i og for sig ganske naturligt, at man, efter at Næringsfriheden var gennemført, spurgte efter andre Organisationer end de faldne. Ikke blot Brugsforeninger efter engelsk Forbillede begyndte man at oprette, men ogsaa de kooperative Laaneforeninger, Schulze-Delitzsch havde faaet oprettet i Tyskland, vakte i disse Aar en vis Opsigt. Ikke mindst synes disse diskuterede indenfor „Foreningen for industrielle Opfindelser“, en Forening, der var blevet oprettet i Begyndelsen af 1860'erne af Folk, der var misfornøjede med Industriforeningen¹⁵⁾, og et Udvalg nedsattes til Behandling af Spørgsmaalet. Resultatet blev, at der i 1867 oprettedes en

¹²⁾ Quartalsberet. f. Industriforeningen. XIV. Kbh. 1854.

¹³⁾ Axel Nielsen: Bankpolitik. I. Kbh. 1923. S. 321.

¹⁴⁾ Det er vel dette, Schovelin sigter til, naar han (Den private Laanebank. Kbh. 1914) nævner, at Industribanken var paavirket af socialistiske Ideer. Det ligger dog nærmere at føre Linien tilbage til Industriforeningens Laanekasse og Central-kassen, som her er gjort.

¹⁵⁾ Se om denne Forening Creditforeningen for Haandværkere og Industridrivende. 1867—1892. Kbh. 1892. S. 4 ff.

Creditforening for Haandværkere og Industridrivende i København, der i sin Organisation holdt sig nær op ad den tyske Type. Foreningen, der 1874 gik over til at blive Aktieselskab, kom dog ikke til at spille nogen Rolle. Naar den omtales her, skyldes det dels Navnet, dels ogsaa, at den er Udtryk for, hvorledes kooperative Ideer, ogsaa fra Tyskland, gjorde sig gældende her i Landet i 1860'erne.

At Industrien havde stærkt Brug for Kapital og Kredit for at komme frem, siger sig selv, og da Anstaltskrediten kun var tilgængelig i meget begrænset Omfang, søgte man at klare sig paa anden Maade. Nogle Exempler vil illustrere dette.

Naar det drejede sig om Køb og Salg af Damp- og andre større Maskiner, skete dette sædvanligvis paa Afbetaling, selv naar Maskinerne købtes fra Udlandet. Saaledes ser man, at J. Chr. Drewsen i 1834 fra England anskaffede en Dampmaskine, der kostede 1 850 £, at afdrage med 2 000 Rbd. aarlig og at forrente med 4 pCt.; en Papirmaskine, ogsaa til Strandmøllen, kostede 1 037 £ uden Afdrag det første Aar, derefter at afbetale i Løbet af 3 Aar og i Mellemtiden at forrente med 3½ pCt.¹⁶⁾ Ganske tilsvarende Betalingsmaade anvendtes ved Køb af danske Maskiner. Saaledes havde Mekanikus (Ankersmed) H. J. Caspersen endnu 1860 ikke faaet fuld Betaling for en Dampmaskine og et Mølleværk, der var leveret 1855¹⁷⁾. Endnu vanskeligere og mere langvarig faldt Betalingen for en Dampmaskine, som den kendte Jernstøber Peter Frederik Lunde 1849 leverede til den af General Olaf Rye og Bøsemager Schmith oprettede Fabrik; Maskinen skulde installeres i Stedet for en anden, der havde vist sig ubrugelig. Lunde skulde have den gamle Maskine og desuden i 36 Maanedes 25 Arbejdsdage ved hver Maanedes Forløb — første Gang 14 Dage efter Maskinens Godkendelse — en Sum, der svarede til Kulbesparelsen ved den nye Dampmaskine; hver Dag sattes til 12 Arbejdstimer og Kulprisen til 8 Mk. pr. Td.; i de første 6 Arbejdsdage skulde saa Køber og Sælger begge have Tillidsmænd, der skulde konstatere Kulforbruget, og paa Grundlag heraf skulde da Betalingen erlægges¹⁸⁾.

Drejede det sig om andre Industrivarer, søgtes disse ofte solgt kommissionsvis. Det er tidligere nævnt, hvorledes Klæde o. lign. indlagdes hos Handlende til kommissionsvis Salg. Lignende Fremgangsmaade anvendtes ved Afsætning af andre Varer; saaledes kan det anføres, at f. Ex. Chokolade- og Papirfabrikant Deichmann i 1830'erne brugte den Fremgangsmaade at anmode Købmænd rundt i Landet om at føre hans Varer, idet han sendte det første Sortiment ud til kommissionsvis Salg til af ham

¹⁶⁾ Kom. Koll. Forest. og Resol. 1834. Nr. 137.

¹⁷⁾ Hof- og Stadsrettens Boer. Kl. 6. Nr. 19.

¹⁸⁾ Hof- og Stadsrettens Exekutor- og Kommissarieskifter. 22/21. Olaf Rye. — Lignende Forhold nævnes i det følgende.

fastsatte Priser; paa disse indrømmede Deichmann for Chokoladens Vedkommende 15 pCt. i Forhandlerrabat. Det ikke solgte kunde da returneres inden en vis Tidsfrist; rekvireredes mere, skete dette i fast Regning. Saa vidt det kan ses, søgte Deichmann at faa en Købmand i hver Købstad som Forhandler for de Varer, han fabrikerede, Chokolade, Papir og Farvevarer¹⁹⁾.

De Beløb, Industrien saaledes fik tilgode hos Forhandlerne af Varerne, debiteredes Køberne; faste Sædvaner for Betaling af denne Boggæld synes der ikke at have været, men, som Gælden løb op, udstedtes undertiden Gældsbreve, Vexelobligationer, Sola-Vexler ell. lign.²⁰⁾. Det synes ikke at have været almindeligt for Fabrikanten at trække paa Køberen af hans Varer; Tratten ses i hvert Fald ikke anvendt i dette Forhold²¹⁾, saa at Fabrikanten ikke ved Varesalget fik et omsætteligt Papir; den Omstændighed, at Fabrikanten som oftest havde vanskeligt ved at finde Afsætning, maatte ogsaa naturligt medføre, at Køberen var mest tilbøjelig til kun at tage Varer i Kommission. Da mange Brancher kæmpede mod Udlandets Konkurrence, særlig Hamborgs, og Importvarerne herfra almindeligt solgtes paa meget favorabel Kredit, maatte Afsætningen fra dansk Industris Side søge at byde lige saa gunstige Vilkaar.

I flere Tilfælde udviklede Forholdet mellem Handlende og Fabrikant sig til en Konto-Kurant, idet den Handlende samtidig med at aftage Fabrikens Varer kunde opkøbe Raavarer til denne, om indenlandsk Materiale anvendtes²²⁾.

For at stille en industriel Virksomhed paa Benene krævedes saaledes en ikke unanseelig Kapital, dels til Anlægget og dels til Driften. Hvorledes skaffedes nu denne? Først og fremmest fra offentlige Midler, bl. a. fra Industrifonden; dernæst kunde man faa Hjælp fra det Reiersenske Fond, der c. 1830 gik over til i højere Grad at give Laan med eller uden Rente (i Modsætning til Præmiesystemet)²³⁾. Selvom enkelte Virksomheder som f. Ex. Holme-

¹⁹⁾ Afsætningen var c. 20 000 Rbd. aarlig. Hof- og Stadsrettens Boer. Kl. 6. 1834—35. Nr. 27.

²⁰⁾ Da saaledes Agent Riis, der havde forskellige industrielle Anlæg, døde i 1838, bestod hans Formue i fast Ejendom og i „Bog- og chirographerisk Gjæld“ hos københavnske Detaillister og Handlende i Provinsen. D. Kanc. 2. Dep. Registrant. 1838. Nr. 689.

²¹⁾ Interessant er det i denne Forbindelse at erindre om, at, da der 1842 forelagdes de slesvigske Stænder Forslag til en Vexellov, stillede Flertallet sig herimod; bl. a. anførte man, at der ikke var Brug herfor, idet det var sædvanlig at Købmændene i de smaa Købstæder havde en Konto hos Købmænd i de store, og at det vilde føre til store Ulemper, om man skulde opfylde indgaaede Forpligtelser prompte, idet man aabenbart gik ud fra, at en Vexellov vilde betyde en udvidet Brug af Vexler i dette Forhold.

²²⁾ Helsingørske Købmænd havde ogsaa Lejlighed til at opkøbe udenlandske Raavarer for Fabrikanter i København, hvis Varer de solgte.

²³⁾ C. Nyrop: Niels Lunde Reiersen. Kbh. 1896. S. 313.

gaard Glasværk faar ikke ubetydelige Laan herfra i 1820'erne, kan man ikke antage, at særlig store Beløb fra saadanne Fond kom Industrien tilgode.

Den væsentligste Del af Kapitalen maatte, om den paagældende ikke selv besad saadan, komme fra Familie eller Venner²⁴). Ganske vist skriver et Blad²⁵) i 1837, at de mange Klager over Mangel paa Kapital til industriel Virksomhed, næppe er begrundet, idet der daglig averteres større eller mindre Summer til Laans; naar alligevel Industrien klagede, skyldtes det, at der manglede Driftighed og ikke kunde stilles Sikkerhed. Saaledes kan man naturligvis godt udtrykke det, at Folk ikke vilde udlaane til Industrien, men „Sikkerhed“ kunde Industrien efter Forholdets Natur vanskeligt stille, saa meget mere, som endnu mange sikkert mente, at Fabriker ikke kunde bestaa i vort Land.

I et Foredrag, J. C. Drewsen i 1840 holdt i den merkantile Industriforening²⁶), understregede han dette, idet han yderligere nævnte, at det var yderst sjældent, at en Rigmand vovede at anlægge en nogenlunde betydelig Kapital i en Fabrik. Ønsker man at laane en større Kapital til sin Fabriks Udvidelse, kan denne ikke faas „hverken ved offentlige Stiftelsers Midler eller af private Mænd“; opnaar man endelig et Laan, skyldes det mere Tillid til Manden end til Foretagendet.

Aktieselskaber var, fraset en kortvarig Periode i 1840'erne, som nedenfor skal omtales, betydningsløse indenfor Industrien, om vi dermed forstaar Aktieselskaber i moderne Betydning. Da Tanken om gennem Aktieselskaber at fremme Industrien maatte opgives c. 1846, levede dog Tanken videre i forklædt Form som „private Aktieselskaber“, bl. a. til at skaffe Laan i fast Ejendom. Saaledes ser man²⁷), at Jernstøber Hoffmann i København i 1850 anlægger et Støberi paa Vesterbro, hvortil Kapitalen paa 3 900 Rbd. tilvejebragtes ved, at c. 70 forskellige Personer ydede Støtte fra 10 til 1 000 Rbd.; de fleste af disse var Næringsdrivende, vel ogsaa Bekendte eller Familie; f. Ex. tegnede Brygger Jacobsen sig for 25 Rbd., Tørmester Harald H. Kayser sig for 350 Rbd. o. s. v. Indskyderne kaldtes „Aktionærer“, men der var ikke her Tale om noget Aktieselskab, men kun om en Andels-Prioritet, idet Indskudene forrentedes med 4 pCt. og skulde tilbagebetales efter Laantagerens Lejlighed; Indskyderne havde lige Ret

²⁴) Exempelvis kan nævnes, at Sekretær Deichmann havde over 7 500 Rbd. tilgode hos sin Broder, Chokoladefabrikant D. (Hof- og Stadsrettens Boer. Kl. 6. 1834—35. Nr. 27) og at Faderen til Garver Messerschmidt havde laant denne 77 000 Rd. mod Pant i Garveriet; to af disse Laan var belaant i Pengeinstituter (Hof- og Stadsrettens Boer. Kl. 6. 1862—63. Nr. 72).

²⁵) Politivennen. 1837. Nr. 1138.

²⁶) Københavnsposten. 1840. Nr. 190.

²⁷) Hof- og Stadsrettens Boer. Kl. 6. 1850—52. Nr. 50. 1849 dannedes et Aktieselskab: H. Zadichs Fabrik for præparerede Staalpenne; Kapitalen var 500 Rbd., der efterhaanden skulde udtrækkes.

i 1ste Prioriteten i Støberiet, der iøvrigt laa paa lejet Grund. Saa vanskeligt var det for en kapitalfattig Mand at skaffe sig Kapital, da Krigen havde strammet Laanebetingelserne.

Fra 1850'erne kan yderligere anføres, at, da en Mand skulde have en anden Prioritet, henvendte han sig til en Vexelmægler, der skaffede de 3 100 Rbd. til 4 pCt. ved at faa Folk til at tegne Andele à 50 Rbd. Der afdroges aarlig 300 Rbd., der fordeltes ved Lodtrækning. Som Sikkerhed var der hos Vexelmægleren deponeret to Lejekontrakter. Hvormeget Vexelmægleren skulde have for sin Ulejlighed, forlyder der intet om.

Var det saaledes vanskeligt at faa Laan i fast Ejendom, var det endnu vanskeligere at skaffe sig kortvarige Laan som Driftskredit, der ogsaa var dyrere²⁹⁾. En enkelt Gang ser man en Fabrikejer i Jylland betale sine Arbejdere med Sedler, han selv udstedte og gjorde betalbare til Ihænderhaver²⁹⁾, men denne ulovlige Form for at skaffe sig Kredit var sikkert den sjældne Undtagelse. Det almindelige var, at man skaffede sig en Vexelkredit under en eller anden Form.

Benyttede den industridrivende udenlandske Raastoffer, købtes disse sædvanlig paa Kredit, og havde den paagældende Industri en regelmæssig Export til Udlandet og faste Aftagere her, kunde der sædvanligvis opnaas Forskud paa senere Leverancer; paa den Maade kunde visse Industrier skaffe sig nogen Kredit, men den maatte efter sin Natur være begrænset, alt efter den paagældende Industris Art. Om en blot og bar Driftskredit som Blanco-Kredit, eventuelt i Vexelform, fra Udlandets Side har der sikkert kun yderst sjælden været Tale.

Men naar saaledes Trattens Brug synes at have været begrænset for Industrien til virkelige Køb og Salg, anbefalede Egne-Vexler sig til at rejse kortere Laan. Forord. af 26. Juni 1824 havde tilladt Købmænd og Fabri-

²⁸⁾ Betegnende er det, at Inspektøren paa Holmegaard Glasværk i Slutningen af 1830'erne forespørger Ejeren, om denne ikke kunde belaaene Ejendom, Obligationer eller lign.; saadanne Laan kunde faas til 4 pCt., medens Vexellaan kostede 6½ pCt.

²⁹⁾ Saaledes meddelte Godsejer Ingerslev, Marselisborg, i Viborg Stænderforsamling 1842 (Viborg Stændertidende. 1842. Sp. 1059 ff): „For ikke mange Aar siden skal man have set Documenter, udstedte paa Ihænderhaveren paa ustemplet Papir, og i en aldeles ulovlig Form cirkulere i en ei ubetydelig Mængde, da en Fabrikejer, der tillige havde betydelige Landeiendomme, skal have fundet paa at betale sine Fabrikarbejdere med slike Beviser, som han paalagde sine Oppebørselsbetjente at modtage for fuld Betaling. Disse Beviser skulle have cirkuleret ikke alene paa Landet, men ogsaa i nærmeste Kjøbstad, og da Manden døde, og hans Bo var fallit, skulde Mange, som vare i Besiddelse af saadanne Beviser, have lidt et Tab, som de ikke burde have lidt.“

Stænderforsamlingens Præsident mente, at denne Seddeludstedelse skyldtes Mangel paa Smaamønt, men Ingerslev hævdede, at det var sket af Mangel paa Kapital.

kanter³⁰⁾ at udstede „indenbys Vexler“, som de da kaldtes, (d. v. s. Sola-Vexler eller Egne Vexler); Vexlerne maatte ikke udstedes til Ihænderhaver, ikke have længere Løbetid end 3 Maaneder og maatte kun lyde paa rede Sølv. I den følgende Tid lettedes dog disse strænge Regler; saaledes tillod Pl. 14. Maj 1835, at indenbys Vexler ogsaa maatte lyde paa Sedler (men ikke paa S. V.), og Pl. af 12. Oktober 1836 tillod, at de maatte lyde paa mindre Beløb end 200 Rbd., der hidtil havde været Grænsen. Endelig i 1843 blev det paa Foranledning af Garverlavets Oldermand tilladt enhver at udstede disse Vexler, idet man dog fastholdt de 3 Maaneders Løbetid og Forbudet mod at udstede dem til Ihænderhaver, for ikke at skabe „private Banknoter“.

Lovgivningen gik saaledes i disse Aar ud paa at lette Benyttelsen af Egne Vexler. Renten kunde jo af disse være højere end af Prioritetslaan, og Aagerlovgivningen kunde man ogsaa ved Vexler lettere sætte sig ud over³¹⁾. Der var blot den Hage herved, at man ikke kunde udstede dem til Ihænderhaver, men maatte have et Navn at udstede dem til; hvor der laa en virkelig Forretning bag ved Vexlens Udstedelse, gav de to Navne sig af sig selv, men skulde Vexlen bruges til at rejse Penge paa, maatte man skaffe et Navn, og ligesom indenfor Handelen „laante“ man da Navne (Akkomodationsvexler), eventuelt forbunden med Selvskyldnerkaution for skadesløs Betaling, Haandpantsettelse af Prioritetsobligation eller lign. Denne Laanen-Navne kunde naturligvis ske under mange Former; bedst saa det naturligvis ud, om der var en vis Forbindelse mellem disse, som naar en Fabrikant lod Bestyreren af hans Udsalg udstede Sola-Vexler til Fabrikantens Ordre, naar denne var i Pengetrang, idet det jo tog sig ud som legitim Forretning, at Udsalgsbestyreren kom til at skylde Fabrikanten Penge³²⁾.

En Del af disse Vexler synes at have fundet Vej til Nationalbanken, idet dennes Tab paa Vexeldiskonteringen i 1820'erne og 1830'erne var ret betydelige; den Omstændighed, at Banken stræbte efter at gøre Ret og Skel mellem de Folk, der ønskede Andel i de begrænsede Laan, der kunde gives, idet Banken vidste, at det var vanskeligt andetsteds at faa Laan, bidrog hertil³³⁾.

Men hvad der ikke kunde diskonteres her, maatte man søge afsat hos

³⁰⁾ Ved Købmænd maa forstaas Handlende, der var berettiget at handle en-gros eller var Interessent i et Handelslav, ved Fabrikanter kun privilegerede Fabrikanter.

³¹⁾ „Desuden ere Veiene til at eludere Aagerlovene saa bekendte og saa banede, at disse Love ikke ere synderlig virksomme uden med Hensyn til hypotekariske Forskrivninger.“ Ny Kollegialtidende. 1842. S. 418.

³²⁾ Se f. Ex. Hof- og Stadsrettens Boer. Kl. 6. 1848—49. Nr. 69. Tøjmagermester Drewsen.

³³⁾ Se herom nærmere Axel Nielsen: Bankpolitik. I. Kbh. 1923. S. 308 ff.

saadanne Kapitalister, som man vidste gav sig af med saadanne Laan³⁴⁾, eller gennem Kommissionærer søge dem afsat³⁵⁾. Utvivlsonst har der været en Handel med danske Vexler her i København; flere af de større Handlende drev en Bankier-Forretning med mer eller mindre faste Kreditforbindelser, og der kan vel ogsaa antages at have været et Marked for danske Vexler paa Børsen, men herom ved vi kun lidt; dog tyder Udtrykket: Private Diskontørers Sats, der længe var at finde ved Siden af Nationalbankens Diskonto-Sats, afgjort paa en vis Markedshandel. Som Eksempel paa en Driftskredit til Industri i Vexelform kan vi nævne, at den kendte Jernstøber Lunde, der i 1852 var blevet Medejer af Sorthat Kulværk paa Bornholm, hos Konsul Hellesen i København opnaede en Vexelkredit paa 10 000 Rbd., der efter Aftale skulde omsættes 3—4 Gange, og for hvilken der blev givet Skadesløshedsbrev i Lundes Part af Kulværket; yderligere, at Produkterne herfra forhandlede af en Købmand i Rønne mod en Provision paa 2 pCt., og samtidig forstrakte han Kulværket med Penge til Udbetalinger mod 8½ pCt.³⁶⁾.

Men havde man ikke saadanne Forbindelser, maatte man gaa til en af de talrige Kommissionærer for at faa dem afsat — til hvilke Rentesaetser vides ikke³⁷⁾.

Hvor mange af disse Vexler var nu Udtryk for virkelige Forretninger, hvor mange udstedtes blot for at rejse Penge? Det lader sig vanskeligt sige. Men i 1842 faar man at vide³⁸⁾, at der i de senere Aar var gjort stærkt Brug af Tilladelsen til Udstedelse af indenbys Vexler, og P. G. Bang, der da var Nationalbankdirektør, meddeler, at umiddelbart efter 1824 cirkulerede 4—500 000 Rbd., medens der nu i København er 4—5 Mill. Rbd. i Omsætningen, hvoraf vel største Delen er udstedt i Anledning af virkelige Omsætninger, men „en anden, meget stor, Deel er rene Cirkulationsmidler, frembragte blot for at reise Penge“. Man faar antage, at Vexelomsætningen

³⁴⁾ I det lige omtalte Tilfælde, hvor Tøjmagermester Drewsen fik Sola-Vexler fra sin Udsalgsbestyrer, gik disse videre til en Grosserer Rothschildt og herfra videre til Grosserer Bruun paa Bellahøj.

³⁵⁾ En Farvefabrikant havde endosseret en in blanco af Kalies udstedt Vexel „for at han [Kalies] kunde benytte den til at reise Penge paa hos hvem han kunde erholde Vexlens Paalydende tillaans.“ Hof- og Stadsrettens Bo. Kl. 6. 1848—49. Farvefabrikant Seidel.

³⁶⁾ Hof- og Stadsretten. Exekutor-Boer. 32/12. 1856. Fabrikejær Peter Frederik Lundes Fallitbo.

³⁷⁾ Indblik i en saadan Kommissionsforretning i 1830'erne faar man, naar man ser en Mand ernære sig ved at indkassere og give Forskud paa Vexler, især for hamborgske Manufakturhuse, ved at omsætte Statspapirer og Prioritetsobligationer, handle med Ejendomme og med ædle og uædle Stene. H. Trier: Gaarden Nr. 8 Amagerlorv. Kbh. 1900. S. 128 ff.

³⁸⁾ Roskilde Stændertidende. 1842. Sp. 1183 og 1484.

ogsaa af Akkomodationsvexler i den følgende Tid er steget som Følge af Forordningen af 1843.

Efter c. 1840 begyndte Renten her i Landet at falde, hvad der sikkert ogsaa har lettet Laanevilkaarene for Industrien, men dengang som nu var Industri-Kredit et saare vanskeligt Punkt; Industrifondets Ophævelse og Krigen 1848–50 med heraf følgende Kreditstramning gjorde ej heller Forholdene lettere. Det var derfor nogle og tredive Fabrikanter i 1853, altsaa kort efter at Kreditforeningsloven af 1850 var udkommet, traadte sammen med det Formaal at oprette en Kreditforening, der kunde give Laan ikke alene paa de faste Ejendomme, men ogsaa paa en Fabrikvirksomheds andre Værdier, Raastoffer o. s. v. Medvirkende til, at dette Forslag fremsattes, var det, at flere Kreditforeninger i disse Aar i deres Statuter indføjede Bestemmelser, der hindrede Laan i Fabriker. Et Udvalg, deriblandt Dan-chell og Jos. Owen, nedsattes og afgav Betænkning³⁹⁾. Det gik naturligvis dette Forslag, som det plejer at gaa den kooperative Idé, naar den søges virkeliggjort indenfor Erhvervsgrupper med meget ulige Livsvilkaar; de smaa Fabrikanter, der ikke ejede noget, var mer end begejstrede for Tanken, medens de mere velstillede, der skulde være med for at skabe Tillid til det solidariske Ansvar, var mere reserverede, og Tanken døde hen.

I disse Diskussioner om Industrikrediten, der i disse Aartier bliver stadig hyppigere, maa man se et Udtryk for, at Vanskelighederne nu føles saa meget stærkere; ikke fordi det er blevet vanskeligere at faa Kredit, tværtimod, idet Anstaltskrediten netop kommer stærkere frem og med den en Organisation af Kreditvæsenet; derimod tør man i dem finde et Udtryk for, at Trangen til Kredit følte stærkere i disse Aar, hvor den gamle Lav-organisation var ved at falde, og hvor der paa mange Punkter var Fremgang. Men man kan paa den anden Side stille sig skeptisk overfor, om denne Diskussion egentlig tager Sigte paa Industrien og ikke mere paa Haandværket; stadig synes det at være Haandværket, der dominerer i Industriforeningen, hvad der maaske særlig kom frem paa det 2det danske Industrimøde i Odense i September 1858, hvor Grosserer Julius Rée, der senere var med til at stifte Creditkassen for Landejendomme i Østifterne, indledte en Diskussion med den lovende Titel: Paa hvilken Maade kunne vore private Pengeinstituter lette Omsætningen for de Industrielle, og kan Oprettelsen af Creditforeninger for Fabriker anses som ønskelig?⁴⁰⁾ Hans praktiske Forslag gik dog væsentlig i anden Retning, end man efter Foredragets Titel kunde tro, nemlig at Sparekasserne burde komme ind paa at give Kautionslaan til lav Rente og langsom Afbetaling til Haandværkere,

³⁹⁾ Om Oprettelsen af en Creditforening for Fabrikanter. Kbh. 1853.

⁴⁰⁾ Quartaltberet. for Industriforeningen. XIX. Kbh. 1859.

idet den gængse Maade at skaffe sig Kredit ved Udstedelse af Vexler ikke var heldig. Resolutionen, der vedtoges paa Mødet, gaar endnu videre, idet den siger, at Fabrikanter under de nuværende Forhold rettest maa henvises til de allerede bestaaende Pengeinstituter. Her faar man et Udtryk for, at de Pengeinstituter, der nu er i Færd med at komme frem, begynder at spille en Rolle for, hvad vi i vore Dage forstaar ved Industri.

KAPITEL IX

Aktieselskaber.

Det er ejendommeligt, at i Aarene 1840—46 ser talrige Aktieselskaber Dagens Lys. Det er paa de forskelligste af Næringslivets Omraader, disse viser sig; Dampskibsruiter og Jernbane saavel som Hoteller og Forlystelsesanstalt oprettes, og ogsaa efter Datidens Forhold store Industriantlæg grundlægges som Aktieselskaber. Ja, Bevægelsen for Aktieselskaber viser sig først og fremmest paa Industriens Omraade, idet ikke mindre end 4 Industri-Aktieselskaber dannes i de to Aar 1840 og 1841. Det største og mest kendte af disse var Maskinhørspinderiet, der 1840 stiftedes med en Aktiekapital paa 150 000 Rbd.; omtrent samtidig hermed dannedes der et Aktieselskab med en Kapital paa 20 000 Rbd. til Anlæg af et Alun- og Cementværk ved Limensgade paa Bornholm og et tredje med 50 000 Rbd. i Kapital for Lærredsvævning; endelig kom i Begyndelsen af 1841 et fjerde industrielt Aktieselskab til Verden, Maskin- og Finérskæreriet Phønix, med en Kapital paa 10 000 Rbd. I Løbet af 5 Fjerdingaar saa saaledes 4 industrielle Aktieselskaber Dagens Lys med en Kapital paa 230 000 Rbd. — og denne efter Datidens Forhold betydelige Kapital blev tilmed ret hurtigt tegnet¹⁾.

Man kunde være tilbøjelig til i denne Dannelse af Aktieselskaber at se et Udtryk for, at Krisen omkring 1820 omsider var overvundet, at Kapitaldannelsen var blevet saa stor, at den søgte over i Næringslivet, at Rigsbankdaler-Sedlerne nu var kommet i Pari med Sølv, at Renten var faldende o. s. v.; alt dette har selvsagt spillet ind og gjort Dannelsen af Aktieselskaber mulig. Og dog forklarer dette ikke, hvorfor Aktieselskaberne saa at sige pludselig vælder frem af Jorden; der maa have været noget, der har sat

¹⁾ En udførlig Skildring af disse saavel som af de senere dannede Selskaber findes i Nyrop: Meddelelser fra Industriens Omraade. Kbh. 1876, S. 206 ff. — Det vilde have været af Interesse, om man i Enkeltheder kunde forfølge alle de forskellige Aktieselskaber fra 1840'erne, men mange af disse kendes kun fra de Indbydelser til Aktietegning, der udgik, saa at man i flere Tilfælde ikke ved, om Selskabet virkelig blev dannet. Man kan derfor ej heller opgøre, hvor stor en Kapital der i disse Aar ialt anbragtes i Aktieselskaber.

Bolden i Bevægelse. Det var der ogsaa, og der er ikke Tvivl om, at Incitamentet kom fra den liberal-politiske Bevægelse, der ikke mindst i København i disse Aar gjorde sig stærkt gældende.

Det ligger uden for vor Opgave her at skildre de liberale Ideers og det politiske Livs Udvikling; vi skal dog minde om, at der i disse Aar i Blade og i Stænderforsamling i stærkere og stærkere Grad lød Røster imod det omfattende Statsstyre paa det økonomiske Omraade. Ikke alene rettedes Angrebene mod Lavsordningen og Beskyttelsespolitikken, men, som ovenfor vist, ogsaa mod Statens Finanspolitik, derunder ogsaa mod de forskellige separate Fonds, der eksisterede. Hele Statens Udgiftsvæsen krævedes samlet i Finansministerens Haand, og ingen Statsudgift maatte afholdes uden at gaa gennem Finansministeriet; først da vilde der kunne bringes Orden til Veje i Statens Finansvæsen.

En saadan finansiel Betragtning faldt ganske sammen med det mere almindelige næringspolitiske Synspunkt, der var herskende i liberale Kresse: at Staten ikke kunstigt skulde opelske en Industri, idet Fortiden i denne Henseende havde givet dyrekøbte Erfaringer.

Denne anti-statslige Betragtning, der er Kærnen i den økonomiske Liberalisme, er velkendt; men Betragtningen er negativ. Havde Liberalismen da intet positivt Program, der skulde træde i Stedet? Og her møder vi de Ideer, der førte til Dannelsen af de industrielle Aktieselskaber saavel som af Industriforeningen omkring 1840.

Det var Folket, der nu i Stedet for Staten gennem Sammenslutning i Foreninger eller i Aktieselskaber skulde løfte i Flok og løse de Opgaver, Udviklingen førte med sig. Den genvakte Nationalaand skulde vække Industrien af dens lange, dybe Slummer, som et Blad udtrykker det i 1840. Det var fra Folket selv, Impulsen skulde udgaa; Regeringen havde vist, at den ikke kunde fremkalde en livskraftig Industri, den havde skabt „Drivhusplanter“ gennem sin Told- og Understøttelsespolitik og derigennem fremkaldt den skæve Opfattelse, at Danmark aldrig kunde blive et Industriland. Gennem sin Lavspolitik havde Staten naaet at sætte Fag op mod Fag; en smaalig Lavsaand var kaldt til Live og gav sig Udtryk i evindelige Trætter Lavene imellem; ogsaa Haandværkerne maatte derfor lære at løfte i Flok og bekæmpe den „Smaaheds-Aand“, som var raadende.

I denne voxende „Almeen-Aand“ har vi paa eengang Forklaringen paa, hvorfor Industriforeningen stiftedes 1838, og hvorfor kort Tid efter den mercantile Industriforening dannes Begge var de Udtryk for den genfødte Folkeand — Tiden var jo rig paa saadanne store Ord, uden hvilke vel heller ikke Menigmand er at faa i Tale.

Saa langt kunde man let blive enige. Men det næste Spørgsmaal blev da, hvor Folket skulde sætte sine Kræfter ind — her kunde Uenigheden om,

hvilke praktiske Opgaver der skulde tages op, begynde. Saaledes gik det da ogsaa, da Industriforeningen stiftedes 1838.

Uden her at skulle komme ind paa denne Forenings Historie — den er jo tidligere skildret — er det værd indledningsvis at gøre opmærksom paa, at Foreningens Navn sikkert er antaget som en direkte Oversættelse af det tyske: *Industrieverein*. Vi skal ikke komme ind paa, hvad man i Tyskland forstod ved dette Ord; vigtigt er det derimod, hvorledes man her i Danmark opfattede Ordet omkring 1838, da Foreningen stiftedes. Og i den Henseende maatte Opfattelserne sikkert være meget forskellige; Foreningen kunde samle mange om sit Formaal, naar dette, som i Indbydelsen til dens Dan-nelse, bestemtes at være „ved forenede Kræfter at befordre og udvide den industrielle Virksomhed“²⁾, men Uenigheden maatte begynde, naar man nærmere spurgte, hvad der skulde forstaaes ved „industrial Virksomhed“. Bemærkelsesværdigt er det, at Tiden almindelig taler om Fabriker, naar vi i vore Dage vilde sige Industri, og at Datiden sædvanlig brugte „Indu-stri“ som omfattende Fabriker, Haandværk og Husflid. Karakteristisk er saaledes en Anmeldelse af Industri-Udstillingen 1836, hvori det hedder: „Selv flere af de mere sædvanlige qvindelige Arbeider havde vi hellere ønsket at være forblevne indenfor den Familiekræds, hvori . . . disse Styk-ker ofte faae Værd“³⁾; her ser vi, at „Industri“ ikke alene omfatter Fabri-ker og Haandværk, men ogsaa Husflid. Denne vide Opfattelse⁴⁾ var dog paa Retur; langt almindeligere var det nu blevet at benytte Ordet „de in-dustrielle“ som omfattende Haandværkere saavel som Fabrikanter, og saa-ledes benyttes „Industri“ flere Aartier senere⁵⁾.

Da Industriforeningen stiftedes, blev den præget af, at dens Medlemmer fortrinsvis var Haandværkere; der var mange Embedsmænd, Kunstnere, Politikere etc., men det var Haandværkere, ikke Industridrivende, der kom til at give Foreningen dens Præg; kun derved var det ogsaa muligt for den ved sin Stiftelse at samle saa mange Medlemmer, som den gjorde⁶⁾. Karakteristisk er ogsaa følgende Udtalelse af V. Rothe en halv Snes Aar senere⁷⁾, naar han omtaler Polyteknisk Læreanstalts Virksomhed og det gode, den har udrettet: „men“, fortsætter han, „det kan dog ikke benægtes, at det er en mellem vore Industridrivende almindelig udbredt Anskuelse,

²⁾ Johs. Hansen: *Industriforeningen i København. 1838—1938*. Kbh. 1938. S. 11.

³⁾ *Nyt Magazin for Kunstnere og Haandværkere*. Kbh. 11. Sept. 1836.

⁴⁾ Betegnende er det, at der i 1808 stiftedes et Selskab for Oplysningens og Industriens Fremme paa Lolland-Falster.

⁵⁾ Se f. Ex. E (C. F. Krebs): *Fra 1840 til 1860*. Kbh. 1863.

⁶⁾ *Nyt Magazin for Kunstnere og Haandværkere*. Kbh. 13. Sept. 1838 siger saa-ledes om Industriforeningens Medlemmer, at de fleste af dem „er og, som vi haabe, fremdeles vil blive Kunstnere og Haandværkere“.

⁷⁾ *Quartalsberetning for Industriforeningen*. IX. Kbh. 1849. S. 13 ff.

som ogsaa deles af mange Andre, der noget nærmere kjende Forholdene, at Lærestalten efter hele sin Organisation ikke 'udretter det til Fordeel for vor Industri, som man kunde antages berettiget til at vente af den, og at Grunden hertil nærmest er at søge deri, at den hele Underviisning mere er beregnet paa en højere fabrikmæssig Industri, som vi endnu ikke besidde, end paa vor Haandværksstand, paa hvem det især kommer an paa at indvirke". Udtalelsen er i flere Henseender af Interesse for os; først og fremmest ser man, hvorledes „Industri“ endnu i 1849 benyttes som omfattende Haandværket, og at der tales om højere fabrikmæssig Industri, naar man vil angive, hvad vi kalder Industri i Modsætning til Haandværk. Men dernæst peger Rothes Udtalelse paa, at ved Polyteknisk Lærestalts Grundlæggelse var der kommet en ny Faktor ind i det danske Samfund, der maatte blive af Betydning for Skabelsen af en Fabriksindustri. Lad saa ogsaa være, at det praktiske Livs Folk trak paa Skuldrene af de Kandidater, der udgik herfra, og af Lærestaltens Professorer, som naar J. Chr. Drewsen i 1840 siger, at Theoretici har vi nok af, men det var praktiske Folk, man savnede⁸⁾ — en Sætning, der jo siden gennem Gentagelse er kommet til Hæder og Værdighed.

Hvorledes man nu end betragtede Polyteknisk Lærestalt og de Mænd, der udgik herfra, saa havde disse 1830 opnaaet — uafhængig af Lavsindskrænkninger — at maatte drive Erhvervsvirksomhed, selv om det forlangtes af dem, at de skulde godtgøre deres „Haandfærdighed“⁹⁾; naar disse fortrinsvis var oplærte til Fabriksindustrien, vil man forstaa, at der i Slutningen af 1830'erne var adskillige, der kunde mene, at det, som Industriforeningen særlig skulde tage sig af, var, hvad vi kalder Industri.

Saavidt man kan skønne nu, maa der fra første Færd indenfor Industriforeningen have været Uenighed om de Opgaver, Foreningen skulde tage sig af; man ser saaledes, at de Love, Foreningen i 1838 vedtager, var foreløbige og inden 2 Aar skulde afløses af endelige. Samme Aar var der nogle Medlemmer, der, misfornøjede med Industriforeningens Virke og med ikke at kunne gøre deres Anskuelser gældende indenfor Foreningen, dannede den mercantile Industriforening „til direkte praktisk og aktiv Virksomhed til den indenlandske Industries Fremme“¹⁰⁾.

Fra første Færd lagde man i denne Forening, der stiftedes i Efteraaret 1838, Vægt paa at faa Handelen med, idet man indsaa, at det kun var herigennem, Industrien kunde udvikle sig. Selv i Industriforeningens eget Tidsskrift kan man et Aar efter se en Forfatter ytre Tvivl, om det ikke havde været rigtigst i Stedet for Industriforeningen at have oprettet en Forening

⁸⁾ Fædrelandet. 13. Marts 1840.

⁹⁾ J. T. Lundbye, anf. St. S. 69—70.

¹⁰⁾ Handels- og Industri-Tidende. Kbh. 1839. S. 317.

af Handel og Industri¹¹⁾; i den Grad havde den merkantile Industriforening faaet Vind i Sejlene; det var denne Forening, hvoraf der stod Gny og hvorved den offentlige Mening til Stadighed beskæftigede sig.

Det blev saaledes den mercantile Industriforening, der kom til at staa som Bannerføreren for den industrielle Udvikling ved Tiaars-Skiftet. Som Punkt 1 paa Programmet satte den da ogsaa at tilvejebringe Samvirke mellem Købmand og Industridrivende¹²⁾, idet man tager den Tanke op, at det maa blive de Handlende, der skal skaffe Markedet for den store Industri, man haaber at faa. Derfor lagde den mercantile Industriforening ej heller Vægt paa at faa mange Medlemmer, men faa udvalgte, fordomsfri Mænd, der var levende interesseret i en stærk industriel Udvikling; man kunde da ogsaa kun blive Medlem, om den 5 Mand store Optagelseskomiteé enstemmigt stemte herfor¹³⁾.

Det kan ikke nægtes, at dette virkelig lykkedes Foreningen; dens Medlemmer betød noget indenfor Industri og Handel, ja, „Fædrelandet“¹⁴⁾ mente endog, at Foreningens Bestyrelse omfattede „den intelligenteste Deel af vor Handelsstand“.

I den mercantile — eller som den nok saa ofte uofficielt kaldtes: den mercantilske — Industriforening skulde Købmænd og Industridrivende meddele hinanden Oplysninger til Hjælp for Udvidelse af deres Bedrift, baade med Hensyn til de Artikler, der bedst egnede sig til Produktion i det store, og med Hensyn til, hvorledes fabrikmæssig Drift bedst kunde iværksættes og Afsætningen af Varerne kunde ske.

Foreningen fik sit eget Organ i den allerede bestaaende Handels- og Industri-Tidende. Intet tyder dog paa Fjendskab mellem de to Foreninger, de havde hver deres Formaal.

Det Samvirke, Industriforeningen vilde etablere mellem Haandværkere og Fabrikanter i forskellige Fag til gensidig Belæring, vilde den mercantile Industriforening skabe mellem Handel og Fabriker; denne sidste blev derfor i de c. to Aar, den bestod, i særlig Grad Budbringeren om en ny Tid, og derfor forstaaer man ogsaa den Interesse, der vises Foreningen fra de liberale Politikere.

De tekniske og de merkantile Kundskaber maatte gaa Haand i Haand, hævdede „Fædrelandet“¹⁵⁾; uden Industri kunde kun under særlige Forhold en betydelig Handel bestaa, og uden Handelens Medvirken kunde en livs-

¹¹⁾ Industriforeningens Tidende. Bd. I. 28. Sept. 1839.

¹²⁾ Handels- og Industri-Tidende. Kbh. 1839. S. 435 ff. Foreningen skal være dannet med Industriforeningen i Rendsborg som Forbillede.

¹³⁾ Handels- og Industri-Tidende. Kbh. 1839. S. 317 ff. — Foreningen havde kun c. 120 Medlemmer, da den 1840 gik op i Industriforeningen. Fædrelandet. 1. December 1840.

¹⁴⁾ 21. Januar 1841.

¹⁵⁾ 1840. Nr. 38.

kraftig Industri ikke vente at finde et Marked for sine Varer. Omtrent samtidig med Dannelsen af den mercantile Industriforening havde en af den nye Tids førende Mænd, Orla Lehmann, uddybet dette Synspunkt i en Artikel¹⁶⁾. Han hævder heri, at Handel ikke kan forenes med Produktion; i Produktionen maatte man specialisere sig, i Butiken skulde man derimod have det store Udvalg; naar derfor Haandværkeren selv vilde optræde som Handlende, hindredes han i Specialisering og dermed ogsaa i at gaa over til fabrikmæssig Drift. Købmanden havde paa sin Side som Opgave at være Mellemand mellem Producent og Konsument, og det blev saaledes ham, der bedst vidste, hvad Publikum vilde have og derfor kunde vise den indenlandske Industri Vej. Til denne Opgave maatte Handelsstanden vækkes; som Forholdene var, indskrænkede de Handlende sig til at sælge, hvad gamle Forbindelser bragte dem ind ad Døren, og værst i denne Henseende var Detailhandlerne, der egentlig blot var Kommissiønærer for udenlandske Forbindelser, hvorfor de da ej heller brød sig om at føre danske Varer.

Det var saaledes Afsætningsmulighederne eller Skabelse af nye saadanne, den mercantile Industriforening særlig interesserede sig for, idet kun derved større Industri kunde komme frem. Dette markeredes ved, at Foreningen til Formand valgte Grosserer H. L. Danchell, der i 1832 havde overtaget sin Svigerfaders Voxdugsfabrik, og ved at Foreningen aktivt gik ind for Afsætning saavel som for Produktion i større Stil. Hvad det første af disse Punkter angaar, indrettede man en Prøvesamling i Foreningen, der fik Lokale paa Børsen¹⁷⁾; der kunde da de Handlende her i Byen paa bestemte Dage komme tilstede, ligesom Provinskøbmænd og udenlandske Rejsende var velkomne. Desuden sendte Foreningen en Rejsende ud til Hertugdømmerne og til Norge; denne synes dog at have mødt store Vanskeligheder, men han høstede i hvert Fald den Erfaring, at Varerne maatte svare til Konsumenternes Behov og Formueomstændigheder¹⁸⁾. — Desuden indgav Foreningen Ansøgning om Bevilling til Oprettelse af en Bazar til Forhandling af alle Slags indenlandske industrielle Produkter uden at svare Næringssskat eller anden direkte Afgift heraf; i Forbindelse hermed vilde man oprette en Laanekasse for dem, der benyttede Bazaren til Udsalg. Bevillingen gaves¹⁹⁾, men blev ikke udnyttet af Foreningen.

Bazaren og Laanekassen skulde have været oprettet som Aktieselskaber,

¹⁶⁾ Fædrelandet. Ny Række. 1839. Nr. 3.

¹⁷⁾ Fædrelandet. 1840. Nr. 38 meddele saaledes, at Foreningen har takket Etatsraad Koch — vel Arkitekten Jørgen Hansen Koch — for Indretningen af det for Foreningen bestemte Lokale paa Børsen.

¹⁸⁾ Industriforeningens Tidende. I. Kbh. 1838—39. S. 202 ff. Man havde paatænkt senere at sende en Rejsende til England.

¹⁹⁾ Kom. Koll. Forest. og Resol. 1839. Nr. 246.

og denne Form skulde og blev ogsaa anvendt i Foreningens Bestræbelser for direkte at fremme Produktionen, ved Oprettelsen af Hørspinderiet saavel som af Limensgade Industri anlæg.

Hermed blev af den mercantile Industriforening Aktieselskabet skudt frem som den Form, hvorunder Industrien her i Landet havde en Fremtid, og Debatten om industrielle Aktieselskaber i Almindelighed og Maskinhørspinderiet i Særdeleshed tog Fart. For den Indsats, den mercantile Industriforenings Bestyrelse gjorde paa dette Omraade, rostes den af Samtiden i høje Toner, som naar et samtidigt Blad siger, at den har „et klart og dybt Blik“ for Landets industrielle Forhold²⁰⁾.

Fremkomsten af det industrielle Aktieselskab bliver saaledes uløseligt knyttet til den mercantile Industriforening; lad saa være, at de Selskaber, Foreningen stiftede, mislykkedes; Lærepenge maa de fleste betale.

Som Dannelsen af Industriforeningen og endnu mere den mercantile Industriforening blev hilst af den liberale Opposition med Glæde og Forventning, maatte dette ogsaa blive Tilfældet med Aktieselskabet. Her rakte Nationen selv Haanden til Industriens Fremme, i Aktieselskabet kom Trangen hos Folket frem til sammen at løse de Opgaver, Tiden bød. Hør f. Ex., hvorledes „Fædrelandet“ i højstemte Vendinger taler om Aktieselskaber i Slutningen af 1842²¹⁾: Artiklen skildrer først, hvor mismodig Tiden omkring 1840 var. „Men saa stor var Virkningen af et Glimt i det Fjerne paa Folkefrihedens Horizont ogsaa i denne Retning, at Mismodet svandt som Dug for Solens Straaler, at de i Skjødet lagte Hender kraftig grebe om Værktøiet, og hvad der forhen ansaaes umuligt, blev ei blot muligt, men let. Regjeringen betraadte i denne Henseende den eneste rette Vei, den passive iagttagende og ved enkelte Leiligheder understøttende. Hvor enkelt Mands pecuniaire Kræfter ei vare tilstrækkelige, eller hvor Foretagendets Udfald syntes saa usikkert, . . . der sammentraadte flere i Actieselskaber“.

Naar Aktieselskabsformen kom til at virke saa stærkt paa Tidens Sind, somom man herved havde fundet de Vises Sten, naar det gjaldt Erhvervslevets og særlig Industriens Fremme, kunde man tro, at Aktieselskabet hidtil maatte have været ganske ukendt. Dette var som bekendt langt fra Tilfældet. De gamle Handelskompagnier var organiserede som Aktieselskaber; det samme var netop for nylig blevet Tilfældet med Nationalbanken, og vi kan yderligere nævne Assurancekompagnierne. Alle disse velkendte Selskaber brød imidlertid Liberalismen Staven over; C. N. David fremhæver saaledes i en Artikel 1839²²⁾, at disse Selskaber stammer fra en Tid, da man endnu ikke erkendte „de repræsentative Formers Værd, og da man ikke

²⁰⁾ Fædrelandet. 1840. Nr. 38.

²¹⁾ 2. November.

²²⁾ Fædrelandet. 1839. S. 869.

indsaae, hvor vigtig og nødvendig Offentlighed er for at sikre den mest hensigtsvarende og oeconomiske Bestyrelse“. Disse gamle Selskabers Love indrømmede derfor ikke Aktionærerne den rette Indflydelse; der sker intet paa Generalforsamlingerne, i Nationalbanken kan saaledes Aktionærerne hverken vælge Repræsentanter eller træffe Bestemmelse om Regnskabet, hvorfor Aktionærerne fornuftigvis holder sig borte. Optimistisk fortsætter Forfatteren med at sige, at nu, da Almenaanden er begyndt at vaagne i Danmark, vil Opmærksomheden ogsaa før eller senere fæstnes ved disse gamle Aktieselskabers ufuldkomne Organisation.

De nye Aktieselskaber skulde være af en ganske anden Type; „i slige Foreninger vænnes Statsborgerne til at betragte sig som forenede ved fælleds Interesse“²³⁾, paa disses Generalforsamlinger skulde der være Talefrihed og Stemmeret; man genfandt med andre Ord i Aktieselskabsformen, rigtig forstaaet, det repræsentative Demokrati, man kæmpede for i det politiske Liv; derfor de liberale Politikeres Interesse for Aktieselskaber, dermed ogsaa Forklaringen paa, hvorfor Aktieselskaberne kom saa talrig frem i disse Aar. — Vi skal strax se, hvor vanskeligt det dog faldt Datiden at praktisere „Folkestyre“ i Aktieselskabet.

David omtaler, som naturligt er, i sin Artikel de største og mest kendte Aktieselskaber; men man spørger naturligt, om disse var de eneste, eller om Aktieselskabsformen ikke forinden var anvendt paa Industriens Omraade. Det var den, uden at man nu kan sige i hvor stor Udstrækning. For at nævne et enkelt Selskab, Fajancefabriken Søholm, som J. Chr. Drewsen selv tredie i 1827 havde startet som Aktieselskab²⁴⁾; det lønner sig at gaa lidt nærmere ind derpaa, idet Søholm sikkert kan betragtes som Typen paa et industrielt Aktieselskab, naar et saadant en sjælden Gang forekommer før 1840.

Drewsen og to andre indgav Ansøgning om Bevilling paa Anlæg af en Fajancefabrik som Aktieselskab med 10 000 Rbd. i Kapital, hver Aktie paa 100 Rbd. Samtidig anmodedes Kongen om at ville købe en Del Aktier, saa at Publikum kunde blive opmuntret til ogsaa at købe Aktier. Da det var bornholmsk Ler, der skulde bruges, gaves Bevillingen, og Industrifonden tegnede 20 Aktier²⁵⁾, uagtet tidligere Fajancefabriker ikke var lykkedes. Ligeledes tegnede Prins Christian sig for 5 Aktier og det Reiersenske Fond sig for 10²⁶⁾. Imidlertid tegnedes kun 84 Aktier (incl. de 20), hvorfor de 3 Stiftere tegnede Resten af de 150 Aktier, idet Kapitalen i Mellemtiden var sat op til 15 000 Rbd. Snart kom der uventede Vanskeligheder, og i 1830 skænkede Staten Fabriken 2 000 Rbd. i Sedler samtidig med, at Industri-

²³⁾ Fædrelandet. 1839. 20. Decbr.

²⁴⁾ Kom. Koll. Forest. og Resol. 1826. Nr. 241.

²⁵⁾ Industri- og Kommercefondens Hovedbog. 1827. I. Fol. 74.

²⁶⁾ C. Nyrop: Niels Lunde Reiersen. Kbh. 1896. S. 314.

og Kommercefondens tegnede sig for 40 Aktier à 100 Rbd.²⁷⁾. Administrator ved Porcelænsfabriken Garlieb skulde samtidig tiltræde Bestyrelsen, idet 20 af de nye Aktier blev overdraget ham. Fabriken forsvandt omkring 1840²⁸⁾.

Man bemærker, at Selskabet saaledes oprettedes med økonomisk Støtte fra Statens Side, hvad der sikkert var almindeligt med de Selskaber, der saa Dagens Lys før 1840, i Modsætning til dem, der oprettedes i dette Aar. Hvad derimod den indre Organisation i Selskaberne angaar, har der næppe været saa stor Forskel, om denne da i Fabriken Søholm er kommet til at stemme overens med Indbydelsen til Aktietegningen.

I denne, der udsendtes Marts 1827, meddeles, at cand. pharm. Seidelin, der hidtil havde forestaaet en Stentøjsfabrik i Althaldensleben ved Magdeburg, er villig til at forestaa den nye Fabrik „under vor Bestyrelse“, o: de tre Herrer, der indbyder til Aktietegningen. Yderligere siger de tre Stiftere, at der muligt vil vise sig Vanskeligheder for Fabriken i Begyndelsen, „noget, som ikke vilde kunne lade sig forene med Directionens Forpligtelse til at aflægge Rede for Detaillen af dens Handlinger“. Derfor skal ogsaa de 3 Stiftere i de første 3 Aar bestyre Fabriken, hvorefter 1 af dem aarlig træder tilbage, og Generalforsamlingen vælger en anden i Stedet. Men i de første 3 Aar skal Generalforsamlingen intet have at sige; i den Tid overlades „Organisationen og Bestemmelsen af Fabrikens Virksomhed“ helt og ganske til de 3 Stiftere, og først saa skulde der paa en Generalforsamling træffes Bestemmelse om Bestyrelsens Autoritet, Valg etc. — Om Udbyttet sagdes det, at saa længe Netto-Indtægten var under 6 pCt. af Kapitalen, skulde det helt udbetales til Aktionærerne; hvad der var ud over 6 pCt, skulde deles i lige Parter mellem Fabrikmester, Reservefond og Aktionærer.

Aktionærerne i dette Selskab skulde saaledes have Ret til at indskyde en Kapital og faa Dividende heraf, men ikke i hvert Fald i de første 3 Aar have noget at sige i Selskabets Anliggender; de fik en Dividenderet, men ikke nogen Medbestemmelsesret; det var i Tillid til Personerne, der skulde staa i Spidsen for Selskabet, Kapitalindskudet skulde finde Sted.

Man vil se, at dette Aktieselskab var af en væsentlig anden Type end det, som i vore Dage er almindeligt og paa den anden Side ikke var saa forskelligt fra de andre Selskaber, der eksisterede omkring 1840, idet her Aktionærernes Indflydelse kun var saare ringe, ligesom de var oprettede eller understøttede af Staten.

Man stod derfor ganske naturligt usikkert, naar man nu omkring 1840 vilde skabe Aktieselskaber eller Aktieforeninger, som de nok saa ofte kaldes i den første Tid; hvorledes skulde disses indre Organisation være,

²⁷⁾ Kom. Koll. Forest. og Resol. 1830. Nr. 137. — Industri- og Kommercefondens Hovedbog. I. Fol. 74.

²⁸⁾ C. Nyrop: Meddelelser fra Industriens Omraade. S. 165.

naar man i dem skulde finde et Udtryk for den nyvakte Folkeaaand? Der bestod ganske vist to industrielle Selskaber, til hvilke der ikke sjældent henvises omkring 1840, idet de begge gav et godt Udbytte, nemlig Snedkermestrenes Finérskæreri og Kongens Bryghus; men disse Selskabers Opstaaen og hele Organisation var dog en anden end almindelige Aktieselskabers²⁹⁾. Man forstaaer derfor, at Tiden selv mente, at der var Tale om noget ganske nyt, naar den nu skulde skabe industrielle Aktieselskaber. Følgen er da ogsaa, at man er usikker baade med Hensyn til Oprettelsen selv som med Hensyn til Selskabets Organisation.

Den mercantile Industriforening oprettede, som nævnt, to af de industrielle Aktieselskaber, der i 1840 saa Lyset, nemlig Maskinhørspinderiet i København og Aktieselskabet til Udnyttelse af Arealer ved Limensgade paa Bornholm. Naar jeg siger oprettede, gælder dette særlig Maskinhørspinderiet, idet Foreningens Bestyrelse 27. Januar 1840 indsendte Ansøgning til Kommercekollegiet om Bevilling til ved et Aktieselskab at oprette et Maskinhørspinderi, idet man samtidig androg om Fritagelse for Stempel ved Aktiernes Udstedelse. Planen hertil stammede fra cand. polyt. E. R. Grove, der efter sin Examen 1833 var blevet ansat ved Søetatens Sejldugsvæveri, fra 1837 som Fabrikør.

Der blev 1840 nedsat en Kommission om Marinens Sejldugfabrik, som paatænkte nedlagt. I den Betænkning, Kommissionen 1841 afgav, hedder det, at Fabrikens Sejldug stod paa Højde med russisk Dug, men var ringere og dyrere end engelsk; naar denne Dug, der var af Hør, var bedre, mentes det at skyldes, at den var af maskinspundet Garn. Man indstillede at bevare Fabriken endnu i nogle Aar for at høste Erfaringer med Fabrikatet fra de forventede Hørspinderier her i Landet³⁰⁾.

Selvom Kommissionens Nedsættelse ligger nogle Maaneder efter, at Grove indgav sit Forslag om Oprettelse af et Maskinhørspinderi, er han dog i sin Virksomhed paa Sejldugfabriken sikkert naaet til de samme Resultater, som Kommissionen kom til; man forstaaer derfor, hvorfor det netop blev et Hørspinderi, der blev det første større industrielle Aktieselskab, vi fik her i Landet.

Allerede i December 1839, altsaa før Bestyrelsen for den mercantile Industriforening indgav den nævnte Ansøgning, kunde Aviserne imidlertid meddele, at Foreningen havde „antaget to Planer til Aktieselskaber“³¹⁾; den anden Plan, det drejede sig om, var cand. polyt. P. J. Hammers Idé om at producere Alun af Alunskifer paa Bornholm. Herpaa indgav Foreningen dog ikke Ansøgning; det gjorde Hammer selv, idet han søger om Eneret paa denne Fabrikation paa Bornholm. Amtet anbefalede, at han fik over-

²⁹⁾ Saaledes var Kongens Bryghus opstaaet under Bryggerligningen.

³⁰⁾ J. H. Schultz: Den danske Flaade. 1814—1848. II. Kbh. 1932. S. 298 ff.

³¹⁾ Se f. Ex. Fædrelandet 20. December 1839.

ladt Udmarksjord hertil ved Limensgade, idet det tilføjede, at han vilde starte et Interessentskab til Udnyttelse af sin Plan. Privilegiet gaves Hammer 25. Marts 1840³²⁾. Iværksættelsen af Hammers Plan kommer derfor noget senere og kommer, da det drejede sig om et adskilligt mindre Project, i det hele til at staa i anden Række i den offentlige Debat. Det var med Maskinhørspinderiet, man i første Række beskæftigede sig i Pressen, det var ogsaa det, der gav Anledning til Hovedbrud i Administrationen.

Naar den mercantile Industriforenings Bestyrelse havde ansøgt om Bevilling til ved et Aktieselskab at anlægge et Hørspinderi, ja, da var der ikke Tvivl om, at det skulde have Bevilling gennem Kommercekollegiet til at oprette og drive Virksomheden og gennem Rentekammeret paa Stempelbegunstigelse, men skulde der ogsaa Tilladelse til at oprette selve Aktieselskabet? Det er m. a. O. Spørgsmaalet, hvorvidt der existerede Koncessionstvang for Aktieselskaber her i Landet, eller saadanne frit kunde oprettes, der nu dukkede op. Mærkeligt nok fandt Kommercekollegiet sig foranlediget til at korrespondere herom med Kancelliet, uagtet Spørgsmaalet allerede synes besvaret i den juridiske Litteratur³³⁾; Kancelliets Svar var da ogsaa, at der ikke i Almindelighed krævedes Sanktion til Oprettelse af Aktieselskaber eller Konfirmation af dets Statuter; den var kun nødvendig, om der ansøgte om særlige Benaadninger for Selskabet, eller der i Statutterne optoges Bestemmelser vedrørende Selskabets Interessenter eller Ejendom, der maatte være uhjemlet i Lovgivningen med Hensyn til Selskabets Forhold til Trediemand³⁴⁾.

I Overensstemmelse hermed faldt den kgl. Resolution 15. Maj 1840, hvorefter den mercantile Industriforening fik Bevilling til at anlægge et Hørspinderi og Stempelfrihed for Aktierne³⁵⁾. Kommercekollegiet havde i Maa- nederne efter Ansøgningens Indgivelse udfoldet en større Aktivitet for gennem de danske Konsuler bl. a. i Belgien, Frankrig og England at indhente Oplysninger om Hørspinderier her — saa stort var Projektet for Tiden dengang, og saa megen Debat i Aviserne vakte det.

³²⁾ Kom. Koll. Forest. og Resol. 1840. Nr. 75. — Privilegiet gaves til at drive Cementstøberi og Alunfabrik, der dog skulde være igang inden 1. Januar 1843. Yderligere fik Hammer Eneret paa at producere Alun af Alunskifer paa Bornholm, hvis han inden 1 Aar fra Resolutionens Dato godtgjorde, at Alunværket var igang. Udmarksjorden købte han for 800 Rbd. Se Aktieselskabets Fallitbo. Hof- og Stadsrettens Boer. Kl. 6. 1850—51.

³³⁾ P. G. Bang i Juridisk Tidsskrift. Bd. 10. Kbh. 1827. S. 55.

³⁴⁾ Derfor indsendte Maskinhørspinderiet sine Statuter, efter at disse var vedtagne i Juli Maaned, og Kancelliet svarede 6. Oktober 1840, at det ikke fandt, at der i dem var noget, der behøvede kongl. Sanktion.

³⁵⁾ Kom. Koll. Fabrikfaget. Journal 1840. Nr. 1524. — Bemærkelsesværdigt er det dog, at Fabrikdirektor Rawert under Henvisning til Aktiespekulation i Udlandet ønskede gennemført en Koncessionering af industrielle Aktieselskaber.

Efter at nemlig den mercantile Industriforenings Bestyrelse i Januar havde indgivet Ansøgningen, bragte den Sagen frem paa en Generalforsamling i Februar 1840, hvortil man havde indbudt en Del Grosserere og Kapitalister. Aabenbart havde adskillige netop da haft Ideer i samme Retning; saaledes ser man i 1838 en tysk Farver ansøge³⁰⁾ om Laan fra Staten til Anlæg af et Maskinhørspinderi i Aarhus, men Rawert fraraadede, da han mente, at det var planlagt altfor smaat til at kunne svare Regning. Ogsaa J. Chr. Drewsen havde haft Planer om Anlæg af et Maskinhørspinderi paa Strandmøllen — kort sagt, Maskinhørspinderier var populære, og det kan derfor ikke undre, at den nævnte Generalforsamling vedtog, at Foreningen skulde udsende Indbydelse til Aktietegning i Spinderiet.

Allerede 2. Marts 1840 blev Indbydelsen til Aktietegningen sendt ud. Det hedder heri, at saasnart 500 Aktier er tegnede, skal de, der har tegnet, vælge en Komité paa 3 Mand til at gennemgaa hele den Beregning for Produktion og Rentabilitet, som Grove havde opstillet; kom denne Komité i sin Betænkning, der blev at offentliggøre i Aviserne, til et væsentlig afvigende Resultat, kunde Aktionærerne faa deres tegnede Beløb tilbagebetalt. Naar der var tegnet 1 000 Aktier, altsaa $\frac{2}{3}$ af Kapitalen, skulde der indkaldes en Generalforsamling, hvor Selskabet skulde konstituere sig, og her skulde Statutterne vedtages, idet man vedføjede Indbydelsen et Udkast til disse; denne Maskinhørspinderiets konstituerende Generalforsamling holdtes 22. og 27. Juli 1840. Aktiekapitalen tegnedes fuldt ud i Oktober s. A.

Umiddelbart efter at den mercantile Industriforening i Februar 1840 havde vedtaget at indbyde til Aktietegning, begyndte der en offentlig Polemik, der synes at have været en Fortsættelse af den, der var kommet frem paa Generalforsamlingen i Foreningen. Det var ganske særlig J. Chr. Drewsen³⁷⁾, der angreb Projektet; dette havde stillet en Dividende paa over 30 pCt. i Udsigt, hvad Drewsen mente var ganske usandsynligt, idet et saadant Overskud var beregnet paa Grundlag af en større Produktion af de fine Garner, end der vilde være Brug for her i Landet, hvad ogsaa kom til at passe. Denne Side af Polemiken endte med, at Drewsen selv kom ind i det sagkyndige Tremandsudvalg, hvis Betænkning skar Groves optimistiske Beregninger betydeligt ned, men dog konkluderede i, at et Maskinhørspinderi vilde kunne betale sig³⁸⁾. Saa livligt havde Drewsen deltaget i Polemik og Komité, at Handels- og Industritidende³⁹⁾ kunde tale om „Kam-

³⁰⁾ Kom. Koll. Forest. og Resol. 1838. Nr. 286.

³⁷⁾ Fædrelandet. 26. Februar og 27. Marts 1840.

³⁸⁾ Ursin paastod 1846, at Komiteens Betænkning var holdt tilbage 1 Maaned, saa at Grove kunde faa Tid til at svare, og at der ikke gaves Aktionærerne Adgang til at træde tilbage, men disse Punkter er det næppe værd at komme nærmere ind paa.

³⁹⁾ 25. April 1840.

merraad Drewsens Maskin-Hørspinderi“; det var dog næppe anderledes, end at Drewsen vedblivende saa med Skepsis paa hele Forslaget, i hvert Fald havde han aldrig mere end 1 Aktie i Selskabet.

Under denne Polemik kom Drewsen ogsaa ind paa Spørgsmaalet, hvorvidt Aktieselskabsformen overhovedet egnede sig for Industrien, hvad han mente, at den ikke gjorde. Han indrømmede, at Aktieselskaber kunde være paa deres Plads, naar det drejede sig om Anlæg og Drift af Sporvogne, Dampskibsfart o. lign., men ikke indenfor Industri, hvor der i mange Tilfælde vilde blive Tale om hurtigt at træffe Beslutninger; skulde der da indhentes Billigelse fra den ene og den anden, eventuelt fra Generalforsamlingen, kunde det rette Øjeblik forpasses. Yderligere indskærpede han at gaa varsomt til Værks, ti mislykkedes dette Selskab, vilde det virke „afskræmmende for Hukommelsen“, og man vilde bestyrkes i den raadende Anskuelse, at Fabriker ikke kunde trives i Danmark. Hermed være dog ikke sagt, at man ikke kunde have industrielle Aktieselskaber; vilde man have Industri, maatte man ogsaa have Aktieselskaber; ti, skulde Fabriker lykkes, maatte de være store, helst meget store, men man maatte gaa varligt til Værks. Endelig fremhævede han, at man maatte erindre, at $\frac{3}{4}$ af Aktionærerne, ja, maaske $\frac{9}{10}$, ikke forstaaer de Sager, hvorom det i Virkeligheden drejer sig, og at det er deres Penge, ikke deres Kundskab, der giver dem Adgang til og Stemmeret paa Generalforsamlingen. Drewsen sætter hermed Fingeren paa et vanskeligt Punkt: Hvor stor Myndighed skulde Lederen have og hvor stor Aktionærerne? Eller, kan man ogsaa sige, skulde Aktionærerne blot tilskyde Kapitalen og have Ret til Udbytte, eller skulde de tillige have en Medbestemmelsesret og i bekræftende Fald, hvor langt skulde denne gaa? Naar det var saaledes, at Folket skulde løfte i Flok, kunde dette forstaaes derhen, at man blot skulde skyde Kapital sammen, men fra et demokratisk Synspunkt kunde dette næppe være tilfredsstillende; ud fra dette maatte den højeste Magt være hos Generalforsamlingen, der maatte have en Medbestemmelsesret i alle Selskabets Anliggender.

Hvor vanskeligt det var at finde faste Former for Magtens Fordeling indenfor det „nye“ Aktieselskab, der jo skulde være forskelligt fra de hidtil eksisterende, koncessionerede og statsunderstøttede Selskaber, viser Hørspinderiets mange, stadig ændrede Statuter. Som nævnt var der vedføjet Subskriptionsindbydelsen et Udkast til Statuter (kaldet Udkastet i det følgende); paa den konstituerende Generalforsamling i Juli 1840 blev Statuter, ikke saa lidt forskellige fra Udkastets, vedtagne. 1844 blev nye Statuter vedtagne og igen 1847, da man fik indført Præference-Aktier.

Medens Udkastets Bestemmelser er ret summariske, som naturligt er, er Statuterne af 1840 allerede mere gennearbejdede; her siges det saaledes, at Generalforsamlingen har den højeste Magt i Samfundets Anliggender, en Passus, der gaar igen i de følgende Regler for Selskabet. Generalforsam-

lingen skulde vælge 7 Repræsentanter (1844: 5) samt Fabrikøren og Bogholderen, hvis Lønninger den ogsaa fastsatte. Iøvrigt havde efter 1840-Statutterne Generalforsamlingen kun lidt at sige; den kunde naturligvis forhandle om Beretningen, men Udbyttets Fastsættelse tilkommer det først efter Statutterne af 1844 Generalforsamlingen at fastsætte.

Denne for Nutiden ejendommelige Bestemmelse hænger sikkert sammen med, at man allerede i Udkastet havde lovet Aktionærerne en fast Forrentning paa 4 pCt. af den pr. foregaaende Juni og December Termin indbetalte Sum + aarlig Dividende. En lignende Fremgangsmaade anvendtes i andre samtidige Indbydelser til Aktietegning, idet man aabenbart ved saaledes at tale om en Rente paa 4 pCt., forskellig fra Dividenden, vilde bibringe Folk den Opfattelse, at de 4 pCt. i Rente, som man var vant til, om man købte Statsobligationer eller udlaante mod Pant i fast Ejendom, kunde man ogsaa faa ved at tegne Aktier, og saa maaske yderligere en Dividende⁴⁰⁾.

Denne fremkom, efter at der var afskrevet 10 pCt. aarlig paa Maskiner efter disses Anskaffelsespris + 3 pCt. paa Bygningerne; det overskydende skulde da hvert Aar uddeles til Aktionærerne som Dividende. Først i 1844 ændres disse Regler, idet Afskrivningen nu kun skulde være henholdsvis 6 og 2 pCt. af den ved foregaaende Aars Slutning bogførte Værdi; samtidig forsvinder den faste Forrentning paa 4 pCt.⁴¹⁾, og Generalforsamlingen skal fastsætte det aarlige Udbytte, som allerede nævnt. Først nu dannes der et Reservefond, idet 2 pCt. af Grundfonden skal henlægges aarlig, indtil Reservefonden bliver lige saa stor som Aktiekapitalen.

Der skete saaledes en betydningsfuld Ændring med Hensyn til Aktionærernes Stilling i de 4 Aar. Dette sker ogsaa for Selskabets administrerende Organers Vedkommende.

Medens Udkastet i 1840 synes at have villet Een-Mands-Selskabet, hvor Aktionærerne praktisk talt kun kunde øve Indflydelse gennem Valget af Direktøren og ved at øve en vis Kontrol, er dette allerede noget ændret ved de Statuter, der vedtoges paa Selskabets konstituerende Generalforsamling.

⁴⁰⁾ Af de offentliggjorte Lister over Aktionærerne — saadanne findes endnu for 1841 og for 1843—46 — ses det, at det for en meget stor Del var Embedsmænd og Handlende, der var Aktionærer; men ogsaa Smaafolk tegnede sig, mærkeligt nok adskillige Postbude. Der var ialt 375—400 Aktionærer i de forskellige Aar med ialt 550—575 Stemmer. Den største Aktionær var den bekendte Legatstifter S. A. Eibeschutz, idet hans Aktier i 1841 udgjorde 50, men efterhaanden voksede i Tal, saa at han 1846 havde 260; da Eibeschutz var Kommissionær, er det jo muligt, at han efterhaanden opkøbte med senere Salg for Øje. Omsætningen i Aktierne kan ikke have været stor, idet de fleste Aktionærer Aar ud og Aar ind besad det samme Tal.

⁴¹⁾ Denne Form for Beregning af Udbytte holdt sig endnu i 1850'erne. Efter Københavns private Laanbanks Statuter § 11 af 1854 siges Bankens Netto-For tjeneste at fremkomme „efter at 4 pCt. Udbytte til Deltagerne (∴ Aktionærerne) er fraregnet“.

Udkastet siger saaledes: Der er een, for Alt ansvarlig Direktør . . . Direktøren repræsenterer Selskabet og har den øverste Bestyrelse af dets Anliggender . . . Han er ansvarlig for Alt . . . Repræsentantskabet skal vælge 2 Kontrollører, der skal kontrollere Direktøren i Alt, uden at disse derfor kunne forandre hans Beslutninger uden ved Regres til det samlede Repræsentantskab eller Generalforsamlingen. De vedtagne Statuter derimod har stemt Tonen noget ned; her hedder det, at i tvivlsomme Tilfælde skal Fabrikøren, som Udkastets Direktør nu kom til at hedde, konferere med Bogholder og fabrikkyndig Kontrollør; ydermere skulde denne saavel som den handelskyndige Kontrollør være med, hvor det drejede sig om Ændring af Priser saavel som ved Køb og Salg paa Beløb over 1 000 Rbd. Fremdeles bestemtes det, at enhver Udgift til Bygninger, Maskiner o. lign. skulde have Repræsentantskabets Samtykke.

Saaledes havde Repræsentantskabet faaet nogen Magt, selvom det vedblivende var Generalforsamlingen, der valgte Fabrikøren. Repræsentanterne var, som nævnt, 7 i Tal, en retskyndig (Orla Lehmann)⁴²⁾, tre fabrikkyndige og tre handelskyndige; det var vel ikke fastsat i Statutterne, men saaledes sammensattes det første Repræsentantskab. Det valgte selv sin Formand. Viceformand, 2 Kontrollører, 2 Revisorer og en Decisor; Grossererne W. Duntzfeldt og Owen valgtes til henholdsvis Formand og Viceformand, Lektor Wilkens til fabrikkyndig og Grosserer Danchell til handelskyndig Kontrollør. Nogen Tid efter gjorde man i Aviserne opmærksom paa, at det var utilbørligt at lade Repræsentantskabet vælge de to Revisorer, og i 1844 gaar Valget af disse da over paa Generalforsamlingen, ligesom denne fastsætter Udbyttet; Decisor bortfalder dermed, og Repræsentantskabet maa paa Generalforsamlingen indhente Fuldmagt til at give Kvittering for Regnskabet.

Formanden var, som i Nationalbanken, Leder af Generalforsamlingen; først i 1844 bestemmes det, at denne selv vælger sin Dirigent; samtidig hermed bortfalder den hidtidige Regel, at, om der paa Generalforsamlingerne var Stemmelighed, gjorde Formandens Stemme Udslaget.

Denne Bestemmelse hænger vel sammen med, at Aktiernes Omsættelighed var begrænset. I Lighed med, hvad der var Tilfældet med Nationalbanken, gav en Flerhed af Aktier ikke Stemmeret i tilsvarende Tal, idet man højst kunde have 10 Stemmer, der naaedes ved 100 Aktier. Aktierne lød paa Navn og havde i Begyndelsen, hvad der fremgaar af det tidligere sagte, baade Rente- og Dividendekupons.

Man vil se, at Statutterne af 1844 paa adskillige Punkter er væsentlig for-

⁴²⁾ Ogsaa i andre Aktieselskaber end industrielle var Orla Lehmann saavel som andre Nationalliberale med. Saaledes ses L. i December 1841 at kvittere for Aktieindskud i „C. G. Clausens Entreprise med at opdyrke 140 Tdr. Land af Østersundbys vestre Overdrev paa Amager.“ S. A. Eibeschutz' Bo. Hof- og Stadsrettens Exekutor-Boer. 30/22.

skellige fra dem af 1840. Naturligvis har den skete Udvikling indenfor Selskabet her spillet ind.

Grove, der ret naturligt havde tilbudt sig selv som Fabrikør, blev valgt hertil⁴³⁾, men kom snart i Strid med Repræsentantskabet. Efter Statutterne skulde Repræsentanterne give Samtykke til enhver Udgift til Bygningen, og disse nedsatte derfor en Byggekomité, da man i Efteraaret 1840 bestemte sig til paa Svanholms Grund at opføre en Bygning til Spinderiet; Grove havde faaet overdraget den daglige Ledelse af Byggeriet, hvad der jo i og for sig ikke vedrørte hans Arbejde som Fabrikør. Over dette Byggearbejde opstod Striden, og Repræsentantskabet benyttede sig af sin statutmæssige Ret til at suspendere Grove, hvorfor Spørgsmaalet „Grove“ indbragtes for en Generalforsamling i Februar 1841. Der nedsattes en Komité til at undersøge Sagen, men Valget af Komiteen fandt først Sted paa en ny Generalforsamling en Uge senere — Generalforsamlingerne var i det hele talrige i Maskinhørspinderiets Levetid.

Til Komiteen valgtes Orla Lehmann, C. N. David og Silke- og Klædehandler I. H. Lund; bemærkelsesværdigt er det, at Komité-Betænkningen fremhæver, hvor vanskeligt, men ogsaa hvor vigtigt det er at faa Forholdet mellem Styrelse og Repræsentantskab ordnet; „denne Vanskelighed“, hedder det videre, „forøges endnu derved, at nærværende Selskab hos os var den første Actieforening af dette Slags“ og derfor ikke kunde støtte sig til nogen Praxis. Imidlertid stod Komiteen ret naturlig bag Repræsentantskabet og foreslog et Forlig, hvorefter Grove trak sig tilbage med en mindre Erstatning, idet man ikke kunde se bort fra, at det var Grove, hele Planen med Selskabets Dannelse skyldtes.

Imidlertid havde Selskabet sluttet Kontrakt med et hamborgsk Firma om Levering af Maskiner, og samtidig var det bestemt, at der ved Maskinernes Levering skulde medfølge en sagkyndig Mand, der i et Aar skulde lede Fabrikationen. Man mente derfor, at man ikke behøvede nogen Fabrikør, men kunde nøjes med en Fabrikmester, saa Groves Plads besattes ikke.

Den engelske Spindemester, Rennie, der kom hertil i Slutningen af 1841, fik da Fabriken igang 10. Februar 1842, omend i langt mindre Omfang end den var planlagt og senere kom til at virke. Her meldte strax Vanskelighederne sig; Rennie stod endnu i det Firmas Tjeneste, der havde leveret Maskinerne, men snart efter fallerede Firmaet, og Spørgsmaalet løstes herved. Nu kunde Selskabet knytte Rennie til sig, men i hvilken Egenskab? Aar for Aar var Kapitalen formindsket, som Tiden gik, før Fabriken kom igang — fuldt ud kom den først igang i Foraaret 1844 — og man synes fra Repræsentantskabets Side at være blevet led og ked af det hele. Under disse Forhold kom man ind paa den Tanke at lade Virksomheden overtage

⁴³⁾ Fædrelandet. 15. Oktober 1840.

af Rennie og Danchell saaledes, at disse først skulde svare 4 pCt. til Aktionærerne, derpaa afskrive henholdsvis 6 og 3 pCt. paa Maskiner og Bygninger, derpaa give 6 pCt. til Aktionærerne. Repræsentantskabet gik ind herfor, men Forslaget vedtoges ikke⁴⁴⁾; Formanden erkendte, at det Udbytte, Aktionærerne herved havde Mulighed for at faa, var betydeligt mindre end det, der var stillet dem i Udsigt, men den oprindelige Kalkyle havde vist sig at være ukorrekt.

De liberale Koryfæer begyndte nu at tabe Interessen, og ganske særlig efter at Repræsentantskabet ved sin Formand 1842 indbragte en Petition i Roskilde Stænderforsamling om Forhøjelse af Tolden paa Hørgarn og linnede Varer. Duntzfeldt⁴⁵⁾ henviste til Uldvarers større Beskyttelse, men ganske særlig til, at Frankrig havde forhøjet sin Indførselstold paa Hørgarn og Lærred, hvorfor man maatte befrygte, at den engelske Konkurrence vilde gøre sig stærkere følt her i Landet. Han slog ogsaa paa Maskinhørspinderiets vanskelige Forhold; maatte dette nedlægges, afsagde man efter hans Mening en Dødsdom over Aktieselskaber, som herefter maatte opstaa med lignende Formaal. Drewsen var ogsaa stemt for øget Beskyttelse, for at Tilliden til Aktieselskaber ikke skulde svinde. Efter nogen Debat henvistes Forslaget til en Komité, der fik samme Medlemmer som den allerede siddende Toldkomité; Komiteen udtalte sig mod Toldbeskyttelsens Forhøjelse, idet Konsumenterne ikke burde betale for urigtige Beregninger fra de Folk, der havde startet Selskabet; Konsumenterne havde haft Lov at vente billigere Garn ved Fabrikens Anlæg, hvorfor det vilde være ejendommeligt, at Resultatet af det hele blev dyrere Garn; ej heller kunde man efter Komiteens Mening drive Toldpolitik efter Øjeblikkets Konjunkturer.

Mange Krese vilde ikke opgive Troen paa Aktieselskaber, idet de mente, at Hørspinderiets Vanheld skyldtes daarlig Administration og ikke selve Forholdene⁴⁶⁾; indenfor Maskin-Hørspinderiet gik Rekonstruktionen da ogsaa for sig, som vi har set, idet man 1844 vedtog nye Statuter, og samtidig kommer der nye Navne ind i Repræsentantskabet, bl. a. Grove. Vedblivende er det vanskeligt at afgøre, hvor Magten skal ligge; nu skrider man til at vælge en handelskyndig Direktør paa Generalforsamlingen saavel som en fabrikkkyndig (Fabrikør), men samtidig bestemtes det, at Repræsentantskabet skulde vælge en fabrikkkyndig Kontrollør, ligesom det nu er dette, der vælger Bogholder.

Alligevel kommer der stadig Gnidninger. Efter at man 1844 havde optaget et Prioritetslaan paa 75 000 Rbd. i Fabriken med Maskiner, idet de faste

⁴⁴⁾ Danchell glider hermed ud af Selskabets Historie; medens han 1841 havde 56 Aktier, havde han 1843 kun 3 og i de følgende Aar kun 1 Aktie.

⁴⁵⁾ Se her og i det følgende Roskilde Stændertidende. 1842. Sp. 2687, 2699 saavel som Komiteens Indstilling 18. Sept. 1842.

⁴⁶⁾ Fædrelandet. 7. September 1842.

Anlæg havde slugt en altfor stor Del af Aktiekapitalen, søger man 1846 Generalforsamlingen om Udvidelse af Aktiekapitalen ved Udstedelse af Præference-Aktier. Forslaget herom udarbejdedes ikke af Repræsentantskabet, men af den handelskyndige Direktør; i sin Henvendelse til Aktionærerne siger denne, at han havde ment, at Forslaget maatte udgaa fra Repræsentantskabet, men dette havde ment, at han var nærmest til det, hvorfor han ogsaa ligefrem stiller Forslag herom til Generalforsamlingen.

Disse Præference-Aktier eller „Actier af andet Actie-Indskud“, som de kaldtes, skulde have 4 pCt. i Rente, derefter forlods 4 pCt. i Dividende; efter at de almindelige Aktier derpaa havde faaet 2 pCt., skulde disse og Præference-Aktierne lodtage ligeligt. Der var ogsaa indrømmet Præference-Aktierne en Forlods-Pantere saavel som dobbelt Stemmeret, idet 50 Rbd. gav 1 Stemme mod 100 Rbd. ældre Aktier.

Som nævnt stiftede den mercantile Industriforening endnu et Aktieselskab, Limensgade-Selskabet. Forholdene laa for dette Selskabs Vedkommende lidt anderledes, men mange fælles Træk er der dog. Her var det, som nævnt, Hammer og ikke den mercantile Industriforening selv, der fik Bevillingen; men Foreningen tog sig af Forslaget om at oprette Aktieselskabet og lod det undersøge af en Komité, der dog forsigtigt sagde, at det ikke kunde foretage en saa grundig Undersøgelse som Hammer, der i Maanedvis havde opholdt sig paa Stedet. Komiteen gik dog ind for Projektet, der lovede en mere maadeholden Gevinst, end Grove havde lovet for Hørspinderiet, nemlig 4 pCt. i Rente + 9 pCt. i Dividende. Ogsaa dette Forslag hilstes velkommen i Dagspressen, og karakteristisk for, hvorledes Oprettelsen af Aktieselskaber faldt sammen med de liberale Fremtidsdrømme om Folket, er det, at „Fædrelandet“⁴⁷⁾ henstillede, at Generalforsamlingen i Selskabet blev henlagt til Sct. Hans Tid, om den skulde afholdes paa Bornholm, da der paa dette Tidspunkt afholdtes en Folkefest i Almindingen. Ejendommeligt er det, at det ikke var det nydannede Selskab, der afsluttede Kontrakt med Hammer, men den mercantile Industriforenings Direktion. 15. Juni 1840 oprettedes en saadan, hvorefter Hammer skulde have 20 Aktier (à 50 Rbd.) i Selskabet, overdrage Aktieselskabet sit Privilegium og den ham tilskødede Jord paa samme Betingelse, som han selv havde faaet den paa, samt mod et aarligt Honorar paatage sig „den executive Bestyrelse af Selskabets Anliggender under et Repræsentantskabs Control“⁴⁸⁾.

I Juli 1840 konstituerede Selskabet sig paa en Generalforsamling, idet der valgtes et foreløbigt Repræsentantskab. Der var da tegnet 329 Aktier à 50 Rbd.; heraf var 130 tegnede paa Bornholm. Da Aktiekapitalen var sat til

⁴⁷⁾ 2. Maj 1840.

⁴⁸⁾ Se om Selskabets Historie: Præmisser i Hof- og Stadsrettens Dom i Sagen mellem Hammer og Aktieselskabet af 14. Januar 1850. Ligger ved Aktieselskabets Fallitbo. Hof- og Stadsrettens Boer. Kl. 6. 1850—51.

20 000 Rbd., vil det ses, at den langt overvejende Del allerede da var tegnet⁴⁹⁾. I en Generalforsamling 17. August 1840 vedtoges Selskabets Statuter.

Hammer tog derefter fat paa Opførelse af Bygninger og andet mere forberedende Arbejde, og det lykkedes tildels at paabegynde Fabrikationen af Alun i Foraaret 1841 — det Tidspunkt, der var fastsat for Eneretsbevillingen. Men under dette Arbejde geraadede han i Strid med den Mand, der var blevet Entrepreneur ved Byggearbejdet; de bornholmske Repræsentanter suspendede derpaa i Juni 1841 Hammer, idet man bl. a. ogsaa klagede over hans Indkøb og Regnskabsførelse. Foreløbig stod de københavnske Aktionærer paa Hammers Side, hvorfor de paa deres Side suspendede de bornholmske Repræsentanter og nedsatte en Komité til at revidere de midlertidige Statuter. Under Sommeren rasede da Striden mellem København og Bornholm, om Repræsentantskabet, der havde suspenderet Hammer, var lovligt valgt, om Hammers Suspension var lovlig, da han var valgt af Generalforsamlingen og Suspensionen ikke var forelagt den derefter først afholdte Generalforsamling o. s. fr.; Byggeriet var under alt dette standset, og tilsidst i Slutningen af August blev Forholdene de københavnske Aktionærer saa brogede, at de nedsatte et 3-Mands Udvalg, der rejste til Bornholm for at ordne Forholdene.

Paa en Generalforsamling, der afholdtes i Oktober 1842, mødte de bornholmske Aktionærer frem; det viste sig, at de tidligere bornholmske Repræsentanter ikke havde bragt Forholdet til Hammer i Orden, bl. a. havde de ikke faaet overdraget Eneretsprivilegiet og Skødet paa den Udmarksjord, han havde faaet overdraget. Hammer blev da spurgt, om han vilde levere disse Papirer, men nægtede at erklære sig. Naa, Forholdet til Hammer bragtes i Orden⁵⁰⁾, og han fratraadte. Samtidig overdrog Generalforsamlingen hele sin Magt til 3 Mænd, deriblandt Grove, idet disse bl. a. skulde udarbejde Udkast til nye Love for Selskabet. Man antog F. C. Wodschou som Fabrikbestyrer, fik svenske Arbejdere ind til Alun-Fabrikationen, men først i 1845 kom Virksomheden helt igang for faa Aar efter at standse.

Bemærkelsesværdigt er det, at ogsaa Generalforsamlingen i 1843 overdrog Magten til 3-Mands Udvalget, saa at Resultatet af Stridighederne mellem den generalforsamlingsvalgte Fabrikleder og Repræsentantskabet endte med, at dette fik al Magt. Hammer havde utvivlsomt haabet, at det var blevet ham, der havde faaet overdraget hele Magten; i 1841 siger han saaledes, at, om Selskabet skal kunne fortsættes, maa han for Fremtiden vente i Repræsentantskabet at finde „en virksom og fuldkommen indsigtfuld Støtte for Actieselskabet og Humanitet (Tact og Delicatesse) i Forholdet til mig“; ydermere fremhæver han, at Grænsen for Repræsentanternes Magt maa

⁴⁹⁾ Selskabet var planlagt med en Kapital paa 14 000 Rbd. Nyrop, anf. St. S. 209 meddeler dog, at Kapitalen blev 20 000 Rbd., hvad der sikkert er rigtigt.

⁵⁰⁾ I Juni 1843, da Hammer opholdt sig i Oldeslohe. Fædrelandet. 26. Juni 1843.

skarpt afstikkes, saa at Selskabet ikke kommer til^f at lide ved deres Mangel paa Indsigt og gode Vilje, og hans Virke ikke lammes ved stadige Fortrædigelser⁵¹).

Forinden vi fortsætter Omtalen af disse 40'ernes Aktieselskaber, maa vi standse et Øjeblik ved den mercantile Industriforening. Ud over at starte de nævnte to Aktieselskaber, oprette Prøveudstilling, udsende Rejsende o. s. v., udfoldede den sig ogsaa i andre Retninger. Saaledes henvendte en Entrepreneur Hirsch sig til Foreningen om at drøfte hans Plan om Asfalt-Brolægning, som det kaldes, af Københavns Fortove⁵²). Foreningen undersøgte Sagen og tilbød Københavns Kommune paa visse nærmere Vilkaar at lægge Asfalt-Brolægning, d. v. s. Asfalt ovenpaa Brolægning, paa en Del af Kongens Nytorv, idet Entreprenøren havde overdraget Foreningen paa hans Vegne at afgive Tilbud.

Her saavel som ved Indbydelserne til Aktietegning er det ganske ejendommeligt at se Foreningen selv træde frem uden at paatage sig nogen økonomisk Garanti; men det gik som nævnt godt, og da Tilbageslaget kom, var den mercantile Industriforening forsvundet fra Jordens Overflade.

Man forstaaer, at der i 1839—40 kunde staa en vis Glans omkring den mercantile Industriforening. Hvor noget nyt kom frem, mærkede man denne Forening; her var det friske Initiativ, der syntes at virkeliggøre den Illusion, man levede paa, „at den danske Industri nok vilde komme i Flor, naar blot de Handlende og de Industrielle kom til at tale fortrolig med hinanden“⁵³).

I Industriforeningens Repræsentantskabsmøde i September 1839 stillede Lektor Wiikens Forslag om at nedsætte et 5-Mands Udvalg til Overvejelse af, hvorvidt det maatte anses for ønskeligt og gør ligt for Industriforeningen „at virke i en mercantilistisk Retning til Bedste for Industrien“. Wilkens nævnedes i denne Forbindelse 5 Personer, hvoriblandt Danchell og Grove, men Industriforeningens Repræsentantskab vedtog i Stedet herfor at henvende sig til den saakaldte „mercantilske Industriforening“ med Anmodning om at besvare dette Spørgsmaal.

Selvom der afgjort ikke herskede Fjendskab mellem de to Foreninger, idet Medlemmer i den mercantile Industriforening utvivlsomt med faa Undtagelser var Medlemmer af Industriforeningen, saa var det dog to Foreninger, der trak i hver sin Retning; det var derfor en noget ejendommelig Henvendelse, den mercantile Industriforening fik, og den vidste aabenbart ikke rigtigt, hvorledes Spørgsmaalet skulde besvares; i hvert Fald holdtes dens Svar i saa almindelige Vendinger, at Industriforeningen indsaa, at den selv maatte undersøge, om den kunde virke i merkantil Retning. Den nedsatte

⁵¹) Fædrelandet. 17. August 1841.

⁵²) Fædrelandet. 30. April. 1840.

⁵³) Saaledes udtrykker Fædrelandet sig 20. Marts 1843.

derpaa et Udvalg indenfor Repræsentantskabet i Oktober 1839, og heri fik bl. a. Danchell og Orla Lehmann, der begge spillede en betydningsfuld Rolle i den mercantile Industriforening, Sæde.

Saaledes kom Forhandlingerne mellem de to Foreninger igang. Da Industriforeningen, som nævnt, skulde revidere sine Love i 1840, fremkom der Forslag fra Industriforeningen (vel fra Udvalget) om Sammensmeltning, idet den mercantile Industriforenings Bestyrelse samlet skulde indtræde i Industriforeningens og udgøre dennes Handelskomité, arbejdende jævnsides med Industrikomiteen og den statsøkonomiske Komité. Den mercantile Industriforenings Bestyrelse godkendte dette, idet den ikke, hedder det, turde borge for med de Kræfter, der hidtil havde staaet til dens Raadighed, at vedligeholde Interessen hos sine Medlemmer⁵⁴).

I Slutningen af 1840 afsluttede saaledes den mercantile Industriforening sin korte, men glørværdige Tilværelse. Indenfor Industriforeningen hilstes dette med Tilfredshed, saa at Lektor Wilkens i Foreningens Tidsskrift kunde sige, at efter Sammensmeltningen maatte Industriforeningen betragtes som et nyt Selskab⁵⁵).

Man kunde nu have ventet, at Handelskomiteen indenfor Industriforeningen havde udfoldet det samme friske Initiativ, som den havde udfoldet som Bestyrelse i den mercantile Industriforening. Dette blev dog ikke Tilfældet. Til Industriforeningen overførtes Privilegiet til en Basar for Industri-varer og Privilegiet for Oprettelse af en Laanekasse; til Forsøg paa at faa dannet Aktieselskaber for Udnyttelse af disse Bevillinger synes Handelskomiteen i de følgende Aar at have indskrænket sig. Ved Oprettelse af industrielle Aktieselskaber derimod var den ikke medvirkende, uagtet Industriforeningens nye Love sagde om Handelskomiteen, at den ved ethvert passende Middel skulde virke for Industrien.

En Begrundelse for denne ændrede Holdning finder man i den Indbydelse til Oprettelse af Aktieselskabet Maskin-Træskæreriet Phønix i København, som den kendte Træ- og Finérskærer H. P. Frederiksen udsender i Februar 1841. Han fortæller her, at han har faaet Anbefaling af Industriforeningens Handelskomité, men denne har anset det for rigtigst ikke selv at udsende nogen Indbydelse til Dannelse af Aktieselskaber, særegne Tilfælde undtagne, „naar det maa gjøres til en Betingelse, at en bestemt angiven Person skal antages til Bestyrer“. Betingelsen for Aktieselskabets Stiftelse var i dette Tilfælde ikke alene Antagelse af Forslagsstilleren selv som Bestyrer, men ogsaa Overtagelse af en Finérmaskine.

⁵⁴) Fædrelandet. 26. November og 1. December 1840.

⁵⁵) Quartalsberetninger fra Industriforeningen. Bd. I. 1841, hvor der gives en kort Skildring af den mercantile Industriforenings Liv og Virke. — Den ny Tid markeredes ogsaa ved, at Industriforeningens Tidende afløstes af Quartalsberetningerne.

Dette var sædvanligt ved Datidens Aktieselskabs-Stiftelse. I Indbydelse til et Aktieselskab for at oprette et Lærreds-Væveri, som den tidligere Leder af Kjøng-Fabriken O. F. Olsen udsendte i 1840, siger denne saaledes: „Bestyrelsen af det hele Anlæg forbeholder jeg mig, under Control af fire, ved Actionairerne valgte, Repræsentanter, der enten samlede eller skifteviis havde Tilsyn med det Heles Drift“. Ydermere lejede Selskabet en Ejendom, O. F. Olsen besad paa Kristianshavn, for snart efter at købe den⁵⁶⁾, ligesom han stillede ganske bestemte Betingelser for sin Aflønning; i dette Tilfælde overtog Forslagsstilleren dog selv en større Aktiepost, nemlig $\frac{1}{10}$ af Aktiekapitalen, saa at det hele Forslag kunde motiveres med, at han valgte Aktieselskabsformen for at udvide sin Forretning⁵⁷⁾.

Mange andre lignende Exempler fra 1840'ernes 11 industrielle Aktieselskaber kunde nævnes⁵⁸⁾. Her skal blot anføres Dampvaskeriet paa Blegdamsvej, der stiftedes 1846 af Professor i Kemi E. A. Scharling og Grosserer I. P. Bache; her forbeholdt Stifterne sig faste aarlige Gager, en vis Mængde Aktier, Andel i Overskudet o. s. fr.⁵⁹⁾. Fremdeles kan vi minde om, at Agent Carstensen, Tivolis Stifter, 1845 fik Privilegium paa Vinterforlystelser i Kasino og paa Grundlag heraf vilde starte et Aktieselskab; i den Anledning erklærede han offentlig, at han som Direktør for et saadant Selskab vilde være villig til at „afbenytte sit Privilegium . . . i Selskabets Interesse“, idet han dog strax forlangte 10 000 Rbd. herfor, 1 500 Rbd. i aarlig Gage o. s. v.

En lidt anden Konstitution synes Glasværket ved Hasle at have haft. Det skyldtes Glashandler W. T. Grandjean, der i 1846 havde faaet Bevilling til Anlæg af et saadant Værk. Det lykkedes ham at faa dannet et Aktieselskab i 1847 til Bevillingens Udnyttelse; 31. Maj 1847 dateres dettes Statuter. Her blev imidlertid Grandjean kun Fabrikbestyrer, selvom han ogsaa ansattes af Generalforsamlingen, og det blev Formanden for Repræsentantskabet der efter Statuternes § 28 fik „en Fabrikherres Myndighed i alle Anliggender, der angaae Fabrikens Drift“, saa at han endog ses at have sluttet Aftale med Arbejderne⁶⁰⁾.

Paa dette Tidspunkt var imidlertid Interessen for Aktieselskaber, og særlig for industrielle, afgjort i Nedgang. I enkelte Tilfælde havde der været

⁵⁶⁾ Fædrelandet. 30. Marts, 6. Maj og 10. September 1841.

⁵⁷⁾ Nyt Magazin for Kunst og Haandværk. 23. Juli og 17. September 1840.

⁵⁸⁾ Højdepunktet naaedes dog i det Forslag, der 1846 fremsattes om Dannelse af et Aktieselskab til at bygge et Ligkapel ved Holmens Kirke; Indbyderen hertil forbeholdt sig c. $\frac{1}{12}$ af Aktiekapitalen som gratis Aktier, Direktørstillingen, Andel i Nettoindtægten, Pension for sin Enke eller, om han ikke efterlod sig Enke, Understøttelse til sine Børn indtil 20 Aar efter Ligkapellets Indrettelse.

⁵⁹⁾ Se nærmere C. Nyrop, anf. St. S. 219.

⁶⁰⁾ Nyrop, anf. St. S. 217 fremhæver, at der ikke haves nærmere Oplysninger om Hasle Glasværk. Her kan dog henvises til Værkets Fallitbo. Hof- og Stadsrettens Boer. Kl. 6. 1848—49. Nr. 108.

Tale om ligefrem Bedrageri fra Stifternes Side⁶¹⁾, men det var dog Undtagelsen, og de frembyder ikke større Interesse i denne Forbindelse. Det gør derimod Spørgsmaal som: hvorfor var disse industrielle Aktieselskaber organiserede, som Tilfældet var, og hvorfor var der kun to af dem, der levede videre til vore Dage, medens Resten bukkede under efter 2—10 Aars Forløb?

Hvad der først springer i Øjnene vedrørende Selskabernes Organisation, er den centrale Stilling, Fabrikøren (Direktøren) faar i Modsætning til Bestyrelsen, der sædvanligvis kaldes Repræsentantskabet, ligesom i Nationalbanken. Delvis hænger dette sikkert sammen med den raadende Opfattelse, at, skulde Industri lykkes, afgang det af Personen. Dette er vel i og for sig kun naturligt, naar noget nyt og uprøvet skulde foretages. Men ejendommeligt virker det alligevel paa Nutiden, naar Fabrikøren faar en saa stærk Stilling, medens Aktionærernes Repræsentanter væsentlig kun faar en Ret til Kontrol. Imidlertid forstaar man dog dette paa Baggrund af de Former, Datiden anvendte for Pengelaan; Anstaltskreditten var ikke udviklet, saa at Laangivning foregik for den væsentligste Del fra Person til Person, eventuelt med en af de talrige Kommissionærer som Mellemand, som naturligt kommer frem umiddelbart før Anstaltskreditten, idet først Pengeinstitutterne overflødiggør Kommissionærerne.

Det var Laantagerens Person, man maatte se paa ved den individuelle Laangiven; hans Navn og Rygte, eventuelt ens personlige Kendskab til Laantager spillede ind, naar man indsatte Penge hos Købmanden til Forrentning eller udlaaente mod Pant i fast Ejendom. Men nærmest ligger de Aktieselskaber, vi lige har omtalt, Kommanditselskabet, hvor Kommanditisterne betror den ansvarlige Deltager en Sum Penge, sædvanligvis mod at faa en almindelig Tilsynsret; vi kan ogsaa minde om Partrederiet — om disse forskellige Udlansformer eller Former for Anbringelse af Kapital i Erhvervslivet, som man da havde, minder disse første Aktieselskaber. Om Partrederiet minder de, naar de fordeler hele Aarets Udbytte efter Afskrivning paa Maskiner og Bygninger, om Kommanditselskabet ved at Fabrikøren vælges af Aktionærerne og, som f. Ex. i Maskin-Hørspinderiet, ved, at Aktionærerne gennem sine Repræsentanter væsentlig blot øver en Kontrol; yderligere var det fastsat, at skulde Selskabets Formaal ændres, maatte Generalforsamlingen være besøgt af $\frac{2}{3}$ af Aktionærerne.

Mest minder disse tidlige Selskaber dog vel om Kommanditaktieselskabet, der jo blot er en Udvikling af Kommanditforholdet. Alligevel er der den væsentlige Forskel, at der i vore hjemlige Aktieselskaber ikke er nogen ansvarlig Deltager, men kun Aktionærer med deres Indskud.

Om nogen direkte Efterligning af de i Frankrig da almindelige sociétés

⁶¹⁾ Nyrop, anf. St. S. 219—20.

par actions en commandite var der dog næppe Tale i disse vore første industrielle Aktieselskaber. De franske Selskaber, der da var saa stærkt i Forgrunden, at der af disse 1838 fandtes 1 039 Selskaber med en Kapital paa 1 Milliard fr., var udsprungne af særlig franske Forhold, idet der ikke for disse krævedes Koncession, som Tilfældet var for almindelige Aktieselskaber⁶²⁾.

Lignende Forhold gjorde sig ikke gældende her i Landet, og man maa derfor have Lov at antage, at Organisationsformerne for disse første Aktieselskaber i første Række maa betragtes som udviklede af de Former for Samvirke, der da var almindelige indenfor Erhvervslivet her i Landet. Dette forhindrer selvsagt ikke, at man, naar man senere begynder at analysere vore Aktieselskaber og deres Vanheld⁶³⁾, kan bestemme dem som en Mellemting mellem sociétés par actions anonymes og sociétés par actions en commandite. Man havde skabt, siges det i 1842, et Amfibium, hvor man nok betroede en bestemt Person sin Kapital, fordi man troede ham i Besiddelse af Dygtighed; men, siger man, vi kender ham ikke nok til at betro ham Kapitalen uden videre, derfor vil vi kontrollere ham; i Stedet for at denne Kontrol skulde indskrænkes til en Regnskabskontrol som i det rene Kommanditselskab, havde man bundet Ophavsmanden til Selskabet paa Hænder og Fødder, uagtet han ved at komme med sit Forslag, ved selv at stille sig i Spidsen for Virksomheden og lade sig vælge af Generalforsamlingen, viste, at der var Tillid til ham hos dem, der indskød Kapital. Dette En-Mands Forhold kom bl. a. til Orde i, at Direktøren undertiden var Dirigent ved Generalforsamlingen, at det var ham, der ofte aflagde Beretning o. s. v.

Sikkert har dog selve Bevillingssystemet ogsaa været medvirkende til Fremkomsten af En-Mands-Selskabet. I flere Tilfælde ser man, hvorledes Bevillingen gaves en enkelt Mand, der da søgte denne udnyttet gennem et Aktieselskab; Bevillingshaveren kunde da stille sine Forlangender, og Aktionærernes Rettigheder indskrænkede sig til at faa Lov til at tilskyde Kapital, medens Bevillingshaveren paa sin Side overdrog Bevillingen til Selskabet eller lovede at udnytte denne i Selskabets Interesse.

Endnu i 1842 synes man nærmest tilbøjelig til at lægge Vægten paa, at Aktieselskabet havde for megen Kontrol og Indblanding fra Repræsentanternes Side; men samtidig ser man, hvorledes Industriforeningens Handelskomité i 1841 er blevet betænkelig herved, idet den, som nævnt, ikke vilde gaa ind for Dannelse af Aktieselskaber, hvor Forslagsstilleren forbeholdt sig Begunstigelser af forskellig Art.

I 1842 var saaledes Meningerne stærkt delte om En-Mands-Selskabet

⁶²⁾ Se Bedarride: Droit commercial. I. Paris 1871. S. 10. Schiebe: Die Lehre von den Handelsgesellschaften. Leipzig 1841. S. 114 ff.

⁶³⁾ Fædrelandet. 2. November 1842.

og Aktieselskabet, hvor Aktionærerne faar en Raaderet i Kraft af deres Kapital, Kapitalselskabet kan det kaldes. Ikke sjældent hørtes den Indvending, at man her i Danmark ikke forstod sig paa at danne Aktieselskaber; Generalforsamlingerne var langt fra at frembyde det Billede af intelligente, indsigtfulde Aktionærer, som havde foresvævet de liberale Politikere; man klagede tværtimod over Aktionærernes Søvnighed og Indolens, over Snakkesalighed vedrørende uvæsentlige Punkter o. s. v.

Men ikke alene Organisationsformen kunde vække Kritik; endnu mere maatte det økonomiske Grundlag, hvorpaa Selskaberne startedes, fremkalde en saadan. Det almindelige var, at man tog Tallene for Indførsel af den paagældende Vare og heraf sluttede, at der da var et saa og saa stort Marked for en ny Industri; man regnede ikke med Fordomme og Sædvaner hos Forbrugerne, man regnede ej heller med, at de Varer, man vilde producere, muligvis ikke kom til at staa paa Højde med udenlandske. Flere af disse Momenter gjorde sig gældende ved de forskellige industrielle Selskaber; Glasværket ved Hasle producerede Flasker, der ikke var saa gode som andre, og uagtet de ledende indenfor Selskabet var store Vinhandlere i København, saa at man skulde synes, at Glasværket var sikker paa at faa sine Varer afsat, mislykkedes det dog. Maskin-Hørspinderiet kunde ikke faa sine Varer afsat, og det samme gjaldt O. F. Olsens Lærredsvæveri, saa at disse Virksomheder maatte lade de fabrikerede Varer bort-sælge ved Auktion.

Man forstaar derfor vel, hvorledes det „merkantile“ Problem er det fremherskende i Tidens Diskussion. Det er derfor naturligt, at Industriforeningen i 1845 udsætter en Prisopgave af følgende Ordlyd: Hvilke Betingelser er nødvendige for at give den danske Industri en mere mercantil Retning? Kan og vil Købmandsstanden, saavel den en-gros- som en-detail-handlende, bidrage hertil, eller er det nødvendigt, at den Industridrivende selv optræder som Kjøbmand?

En anden Vanskelighed var at bedømme Omkostningerne ved Fabrikerens Indretning⁶⁴). Saaledes ser vi, at Opførelsen af Bygninger samt Køb og Installering af Maskiner for Maskin-Hørspinderiet blev væsentlig dyrere end beregnet, saa at der kun var ringe Driftskapital. Man bandt m. a. O. betydelige Summer i faste Anlæg, og da man savnede Institutioner, der kunde give Kredit, kørte man snart fast, hvorfor man søgte at skaffe Selskabet ny Kapital. Karakteristisk er det, at J. Chr. Drewsen anbefaler Aktieselskabet for Oprettelse af et Lærredsvæveri med, at her kun en

⁶⁴) Ved Maskin-Træskæreriets Phønix havde man installeret en 7—8 H. K. Dampmaskine; man havde dermed faaet et Overskud af Dampkraft, hvorfor man tænkte paa at optage anden Produktion for fuldt at udnytte Maskinen. Fædrelandet. 1. Juli 1842.

ringe Del af Kapitalen skulde anbringes fast, hvorved Risikoen blev saa meget mindre for Aktionærerne.

Der er blandt 1840'ernes Aktieselskaber kun enkelte, der byggede op paa et solidt Grundlag og derfor levede videre i de følgende Aar. Det vigtigste af disse var Fredens Mølle, idet Grosserer Owen i 1846 overdrog sin Virksomhed til et Aktieselskab. Det vil ses, at her var det en bestaaende Forretning, der dannede Grundlaget, ikke et Selskab, der skulde begynde paa bar Bund, og her kunde man bygge Kalkulen op paa, hvad Forretningen i de foregaaende Aar havde kastet af sig. Men iøvrigt minder de Betingelser, under hvilke dette Selskab startedes, stærkt om de sædvanlig benyttede; ogsaa her lovedes der først Aktionærerne en Dividende paa 4 pCt., men disse garanteredes af Owen personlig; Owen selv skulde have 10 000 Rbd. af den 160 000 Rbd. store Kapital, samt $\frac{1}{3}$ af Overskudet⁶⁵⁾.

Det kan derfor ikke undre, at dette Forslag kunde vinde Tilslutning, selvom der ogsaa her var Tale om en Overdragelse fra en enkelt Mands Side mod Betingelse af en Sær-Stilling for ham. Owens Forslag anbefaledes tilmed af den Del af Pressen, der nu i 1846 iøvrigt var blevet betænkelig ved Aktiemaniens og tog Afstand fra andre Forslag som f. Ex. Dampvaskeriet⁶⁶⁾.

Desværre har det ikke været muligt at konstatere, om Aktierne i Daidens Selskaber omsattes i større Omfang; dette har dog næppe været Tilfældet, da man kun synes at have kendt Navne-Aktier; ej heller vides det, til hvilke Kurser Aktierne omsattes. Naar man derfor i Begyndelsen af 1846, da Aktiemaniens synes at have staaet paa sit Højdepunkt, karakteriserer denne som et Lotterispil, passer denne Karakteristik sikkert paa selve Aktietegningen, men gaar næppe paa Spekulation i Kurs ell. lign. — Situationen i Begyndelsen af 1846 karakteriseres i Dagblade som „Aktie-svindl“, og man kan sige, at Stemningen nu i ledende Krese er slaet om.

Uden her nærmere at komme ind paa, hvorledes Aktiemaniens samtidig rasede adskillige Steder i Udlandet, er det dog værd at anføre, at der 1844—45 i Sveriges Rigsdag fremlagdes Forslag til en Lovgivning om Aktieselskaber, der førte til en Lov af 1848⁶⁷⁾. Spørgsmaalet om, hvorvidt man ikke ogsaa her i Danmark, som Forholdene havde udviklet sig, burde have en Lovgivning, ses ogsaa at være dukket op, saa meget mere som der for Dannelsen af Jernbane-Aktieselskaber efter dansk Ret krævedes Koncession, ja, endog Bevilling til at indbyde til Dannelsen af saadanne Aktieselskaber⁶⁸⁾. — Industriforeningen, der i disse Aar udsatte mange Prisspørgsmaal, stillede

⁶⁵⁾ Fædrelandet. 1846. Nr. 14.

⁶⁶⁾ Fædrelandet. 1846. Nr. 34.

⁶⁷⁾ Hagströmer: Om aktiebolag enligt svensk rätt. Upsala 1872. S. 102.

⁶⁸⁾ Reskr. af 18. Maj 1840 og 19. Juni 1844.

ogsaa dette til Besvarelse: Er det for Industriens Skyld ønskeligt, at der i Danmark gives en Lov for Actieforeninger, og hvilke maatte dens Hovedbestemmelser i saa Fald være? Det besvaredes af den senere Jernbandedirektør Viggo Rothe, der da var et meget aktivt Medlem af Industrieforeningen, derhen, at Koncessionssystemet stred „mod den aktive Industris Natur“; han tager til Orde for, at Lovgivningen blot fastsætter visse almindelige Regler for Aktieselskabers Dannelse. Disse skulde bl. a. gaa ud paa, at det skulde være forbudt Selskaber at give Udbytte, forinden der forelaa et Overskud, hvorved særlig tænkes paa den faste Forrentning paa 4 pCt., der var almindelig⁶⁹⁾; ligeledes vilde han have Forbud mod Aktier paa Smaabeløb. Den største Vanskelighed var dog, at den, der indbød til Aktieselskabets Dannelse, ensidigt i Indbydelsen fastsatte, hvad han betingede sig, og hvorledes Forholdet mellem ham og Aktionærerne skulde være; man betragtede derfor Indbydelsen som Selskabets Grundlov, idet Indbyderen almindeligvis gjorde gældende, at Folk jo kunde have undladt at tegne Aktier, naar de ikke var tilfreds med Indbydelsens Vilkaar. Denne Vanskelighed vilde Rothe komme uden om ved en Lovbestemmelse, hvorefter Indbydelsen skulde forevises Øvrigheden og derpaa offentliggøres, medens Aktietegningen ikke maatte begynde før en vis Tid efter, saa at der gaves Tid til offentlig Diskussion om Forslaget; den foreløbige Bestyrelse, der da valgtes, skulde undersøge, om de Værdier, der overdroges Selskabet, ikke var for højt ansatte.

Omtrent samtidig tager Prof. Ursin⁷⁰⁾ Spørgsmaalet om Aktieselskaberne, særlig de industrielle, op fra et lidt andet Synspunkt. Ogsaa han undrer sig over, at Folk saa villigt tegner Aktier, og mener, at det skyldes Aktieagenters Virksomhed; han gør opmærksom paa det ejendommelige i, at nogen, der har faaet fat i en saadan Guldgrube, som Indbyderne antyder, overhovedet lader andre faa Andel heri. Mest Interesse frembyder hans Overvejelser over dansk Industris Stilling, idet han afvejer de forskellige Hensyn, der her maa tages i Betragtning; kun hvor det gælder Bearbejdelse af et indenlandsk Materiale, eller hvor der findes et Afsætningsmarked tilstrækkelig stort her i Landet, vil, efter hans Mening, dansk Industri kunne tage Konkurrencen op med Udlandet. Et Land som Danmark maatte købe Maskiner fra Udlandet, ofte til Overpris, importere udenlandske Arbejdere o. s. v., kort sagt, kun i de nævnte to Tilfælde kunde man forvente, at dansk Industri havde Mulighed for at klare sig. Men Fejlen

⁶⁹⁾ Det skal endog være forekommet, at der ikke alene udbetaltes de 4 pCt. i Rente, men yderligere en Dividende, før Selskabet var i Virksomhed. Rothes Afh. i Quartalsberetninger for Industrieforeningen. VII. Kbh. 1847.

⁷⁰⁾ Om Actieforeninger. Borgervennen. 1846. Nr. 25 ff. Ursin havde et Regnskab at opføre med Grove fra den Tid, Maskin-Hørspinderiet startedes; hans Artikler drejer sig derfor væsentlig om, hvor rigtigt han saa paa Forholdene i 1840.

var, at Afsætningsmarkedet ikke saa let kunde skabes, som f. Ex. Maskin-Hørspinderiets Fædre havde antaget; først Tiden kunde overbevise Forbrugerne om det maskinspundne Garns Fortræfflighed, først Tiden kunde m. a. O. skabe det store Marked, og derfor kunde man ikke, som Tilfældet her var, starte Foretagender med stor Produktion. Det var de smaa Virksomheder, man foreløbig maatte stræbe efter; disse kunde da udvide sig, som Markedet for deres Produkter voxede. Karakteristisk er det da ogsaa, at de to eneste industrielle Virksomheder, der blev tilbage fra 1840'erne, var Fredens Mølle og De forenede Malermestres Farvemølle, et lille Selskab, hvor kun Lavs-Malermestre kunde blive Aktionærer; begge havde et sikkert Afsætningsmarked. Den Industri-Begejstring, der havde vist sig omkring 1840, var nu forsvundet, og Tvivlen begyndt; Industriforeningen udskrev da ogsaa 1845 en Prisopgave af følgende Ordlyd: Ere de for et Fabrikland nødvendige Betingelser tilstede i Danmark, og er den oftere derom yttrede Tvivl grundet? — Desværre blev de mange aktuelle Prisspørgsmaal, Industriforeningen i disse Aar stillede, kun sjældent besvarede og endnu sjældnere Besvarelserne offentliggjorte; men Ursins ovenførte Artikel giver hans Besvarelse af Spørgsmaalet.

Med 1846 ebber Aktiemanien ud; den Modgang, de bestaaende Selskaber havde, og den Kritik, som offentlig rejste sig, bevirkede, at Folk ikke mere troede paa de gyldne Løfter, saa at de Indbydelser, der i 1846 og 1847 udsendtes til at stifte nye Selskaber, kun i ringe Grad vakte Tilslutning. I 1848 kom da Krigen, der dels gav Folk andet at tænke paa, dels bevirkede, at Kapitalmarkedet strammedes, idet Staten fik øget Brug for Penge.

Det er nævnt, hvorledes Staten ved Ophævelse af Industrifonden standse sin Laangivning til Industrien; deltog nu Staten ikke økonomisk i de her nævnte Selskaber, saaledes som vi har set, at den gjorde det i 1820'erne i Aktieselskabet Fajancefabriken Søholm? Da Aktieselskaberne omkring 1840 kom frem som Udtryk for, at Staten ikke behøvede at understøtte Næringslivet, er det kun naturligt, at Staten ikke var med, da Selskaberne dannedes. Men den haarde Virkelighed bragte de fleste Selskaber i Vanskeligheder, og paa Baggrund af tidligere Praxis kan det derfor ikke undre, at Statens Hjælp saa paakaldtes. Det gjaldt Maskin-Hørspinderiet, da det 1846 søgte at redde sig ved Udvidelse af Aktiekapitalen; Selskabet ønskede, at Staten skulde tegne 25 000 Rbd., og Kongen gik med hertil paa Betingelse af, at der fra private tegnedes 75 000 Rbd. Dette skete paa Trods af Statsgældsdirektionens Indstilling, idet denne fremhæver¹⁾, at man er hørt op med Industri-Understøttelser. „Og gjelder dette om saadanne Foretagender“, hedder det videre, „der forestaaes af en enkelt Mand, maa det

¹⁾ Statsgældsdirektionen. 4. Handel og Fiskeri. Hørspinderiet 1846—58.

end mere gjelde om dem, der høre under Actieselskaber, da disse have langt større Vanskeligheder ved at holde Foretagenderne i en lønnende Drift end den Enkelte, der ikke er bundet i sine Dispositioner. Der er desuden i den senere Tid opstaaet saa mange Planer til at udføre forskjellige Industriforetagender ved Actier, at Statskassen vanskelig vil kunne undslaae sig for mere eller mindre at deltage i dem alle“, om den tegnede Aktier i et af dem. Saa ivrig var Statsgældsdirektionen for at hindre Statens Aktie-tegning trods Kongens Resolution, at den, da der fremkom Meddelelse fra Selskabet om, at de 75 000 Rbd. var tegnet af private, forespurgte, om Selskabet ikke kunde gøre sig Haab om at faa mere tegnet ved at lade Tegningen staa aaben endnu nogen Tid, og om man kunde være vis paa, at de tegnede Beløb ogsaa indbetaltes; dette sidste kunde Selskabet forsikre om, da Handelshuset, Zinn & Co., der havde modtaget Tegningen, stod inde herfor.

Fraset dette Tilfælde var der ikke Tale om nogen direkte Deltagelse fra Statens Side i 1840'ernes Aktieselskaber. Men der var ogsaa andre Maader, hvorpaa Staten kunde støtte, og alter her er der Tale om Maskin-Hørspinderiet, der jo kapitalmæssigt set var langt det største Aktieselskab.

Saaledes ser man, at Sø-Etaten, der var stor Køber af Garn hos Maskin-Hørspinderiet, 1845 og 1846 havde tilstaaet dette et stadigt Forskud paa 10 000 Rbd. Da den ny Aktiekapital tegnedes 1846, synes dette Forskud at være ophørt, og da Hørspinderiet 1848 anmodede Kongen om at faa et fast Forskud af samme Størrelse igen, nægtedes det, men Marineministeriet lovede at ville betale hver Uge, hvad der var leveret.

De i 1840'erne stiftede Selskaber — undtagen 2 — forsvandt snart, givende Aktionærerne et større eller mindre Tab.

I de følgende Aartier stiftes adskillige Aktieselskaber, hvoraf 38 endnu var i Live 1870, men fraset enkelte som et Bryggeri og Dansk Gaskompagni, er det paa andre Omraader end Industrien⁷²⁾. Det bliver indenfor Banker og Dampskibsselskaber, der særlig oprettes i disse Aar, Aktieselskabet udformes her i Landet og antager fastere Skikkelse, men længe er det endnu præget af de Ideer, der kom frem i 1840'ernes Selskaber. Da saaledes 1857 tolv kendte Mænd indbød til Aktietegning i Privatbanken, ledsagedes Indbydelsen af Statuter, hvorefter de nævnte tolv i flere Aar skulde udgøre Bestyrelsen, samtidig med at der i Indbydelsen stod, at „Actietegneren ved selve Actietegningen bifalder de engang af Indbyderne vedtagne Statuter“.

Om nogen „Aktiemani“ i 1850'erne eller senere hører man ikke Tale⁷³⁾, og Spørgsmaalet om Aktieselskaber kom kun sjældent frem til Debat. Ved

⁷²⁾ Danm. Stat. I. Kbh. 1885. S. 730.

⁷³⁾ Hvorledes Aktieselskabs-Navnet brugtes til at skaffe Kapital indenfor en snævrere Kres er omtalt i Slutningen af forrige Kapitel.

Behandling af Fimaloven i 1860 i Rigsdagen⁷⁴⁾ berørtes dog Spørgsmaalet, idet Striden særlig stod om, hvorvidt Aktieselskaber, forinden de traadte i Virksomhed, burde indsende deres Vedtægter som Helhed eller kun Udtog heraf, nemlig hvad der vedrørte Forholdet til Trediemand; Spørgsmaal som Kontrol med Selskaberne, og hvorvidt en saadan lod sig forene med den i Grundloven tilsikrede Foreningsfrihed, berørtes ogsaa. Nogen Iver for at gribe ind overfor Aktieselskaber var der ikke, og et Medlem af Folketinget blev ikke modsagt, da han hævdede, at der ikke paa dette Omraade var sket noget Misbrug; 1840'ernes Aktiemani synes ganske glemt.

⁷⁴⁾ Rigsdagstidende. Folketingets Forhandlinger. 1860. Særlig Sp. 967. — Justitsministeriet. 1. Dep. Journal 1861. Nr. 1704.

KAPITEL X

Næringsfriheden og Kampen herom.

Det er tidligere fremhævet, at trods den bestaaende Næringslovgivning kunde Fabrikindustrien meget vel udvikle sig i 1820'erne og 1830'erne; det gjaldt ogsaa 1840'erne, idet Administrationen, der vel ikke mere gav pekuniær Støtte eller Toldbegunstigelser, fortsatte sin hidtidige Bevillingspraxis, saa at de Baand, den bestaaende Lovgivning i og for sig lagde paa Fabrikindustriens Fremkomst og Udvikling, ikke kom til at virke hæmmende.

Uden Modsigelse kunde det da ogsaa ved Forhandlingerne om Næringsloven i 1857 i Rigsdagen hævdes, at „den større Fabrikindustri har fra Regjeringens og Lovgivningens Side været opmuntret og beskyttet; der har ingenlunde været lagt Hindringer ivejen for den“¹⁾. Andre Udtalelser ved denne Lejlighed gaar i samme Retning, som naar det hævdes, at der intet er til Hinder for, at enhver, der vil, kan oprette en Fabrik og drive den²⁾.

Ejendommeligt er det da, at man ikke sjældent ser den Anskuelse fremst, at Næringsloven af 1857 gennemførtes af Hensyn til Industrien, idet denne ingen Mulighed havde for at udvikle sig under de bestaaende Forhold. Dette Synspunkt faar noget forskelligt Udtryk; eksempelvis kan nævnes, at Ad. Bauer om Tiden efter 1857 siger, at de gamle Lavsmestre ventede, at Jorden nu efter Næringslovens Vedtagelse skulde aabne sig under dem, medens de „Industridrivende, der havde været Genstand for saa mange Chikaner fra Lavenes Side, maaske omvendt ventede at se Himlene aabne sig“³⁾. Nærmest liggende er det dog for os at fremdrage C. Nyrops Fremstilling⁴⁾. Efter denne var det Industrien, eller rettere de polytekniske Kandidater, der fremkaldte Næringsloven, idet disse maatte føle sig gene-

¹⁾ Hother Hage. Folketingets Forhandlinger. Sp. 124.

²⁾ S. St. Sp. 181.

³⁾ Ad. Bauer: Nutidsbevægelser i dansk Haandværk og Industri. Nationaløkonomisk Tidsskr. 1893. S. 4.

⁴⁾ Industriforeningen i Kjøbenhavn. 1838—1888. Kbh. 1888. S. 10—11.

rede af de mange Paabud og Hindringer for Erhvervs Udøvelse, som da existerede. Nyrop nævner, at, da den polytekniske Læreanstalt oprettedes 1829, udtrykte man i Anstaltens Statuter Haabet om, at de Mænd, der udgik herfra, maatte være egnede til at forestaa industrielle Anlæg; nu, i 1840'erne og 1850'erne, var adskillige af de Kandidater, der var udgaaet fra Læreanstalten, kommet til Skelsaar og Alder og følte de mange Bestemmelser, Næringslivet var underkastet, som hindrende dem i at øve den Livsgerning, de havde valgt. Nyrop nævner i denne Sammenhæng, at da Wilkens vilde anlægge en Sømfabrik, „forsøgtes det gjort gældende“, at han ikke alene skulde aflægge en Prøve i Smedning, men ogsaa i Tømring og Arkitektur, da han tillige selv vilde fabrikere Sømkasserne⁵⁾; imidlertid, en Ting er, hvad der fra Lavenes Side forsøgtes gjort gældende, en anden Ting, hvilke Forlangender der virkelig stilledes fra Regeringens Side, — fra denne blev Sagen sikkert ikke forhindret. Overhovedet vides det ikke, at den Prøve paa „Haandfærdighed“, polytekniske Kandidater maatte underkaste sig for at erholde Bevilling til at drive lavsbunden Næring (vgl. Resolution af 1. September 1830), har været af en saadan Karakter, at den har virket hindrende⁶⁾.

Rigtigt er det naturligvis, at de polytekniske Kandidater, da Industrieforeningen stiftedes, her fik en naturlig Talerstol og ogsaa kom til at spille en betydningsfuld Rolle som et aktivt Element, i mange Tilfælde endog kom til at bestemme Foreningens Holdning overfor Tidens Spørgsmaal, bl. a. overfor Ønskeligheden af Reformer i Næringslivet. Men vilde det ikke være at miskende Datidens polytekniske Kandidater, naar man mener, at de sluttede sig til Tidens Frihedskrav ud fra egoistisk-materielle Betragtninger og ikke ud fra ideelle, som alle yngre, der havde faaet en videregaaende Uddannelse, da gjorde?

Ej heller kan man mene, at fordi Industrieforeningen og særlig dens Repræsentantskab gik ind for Reformer, var dette Udtryk for Industriens vanskelige Stilling. Hovedmassen af Foreningens Medlemmer var, som tidligere fremhævet, Haandværkere — det var blot, fordi Tiden opfattede „Industri“ anderledes, end vi i vore Dage opfatter dette Ord, at Foreningen fik dette Navn. Dette fremgaar klart af forskellige Udtalelser, klarest i en aabenbart inspireret Artikel, der fremkom forud for Foreningens Dannelse⁷⁾; det hedder heri, at alle, der er trængt dybere ind i Industriens Væsen, er enige om Lavsvæsenets Skadelighed og om, at Lavstvængen er „Næringsfrihedens

⁵⁾ Nyrop, anf. St. S. 11.

⁶⁾ Bergsøe: Den danske Stats Statistik. Bd. 3. Kbh. 1848. S. 217—18. I den nævnte vgl. Resol. var det lovet, at Kandidaternes Næringsbrug kunde udvides udenfor de Grænser, som ellers var gældende for de forskellige Næringsbrug; Bergsøe tilføjer dog, at dette Haab oftere skal være skuffet.

⁷⁾ Fædrelandet. 1838. Nr. 181.

Udvikling og Næringsklassens egen Velstand til Hinder; men de Industrielle indser dog endnu i Almindelighed ikke noksom, hvormeget Afbræk og Skade de Love, som tilsyneladende beskytte dem i deres Industri, gjøre dem selv“.

De Folk, der sluttede op om Industriforeningen, havde altsaa den Anskuelse, at Lavsvæsenet skadede Haandværket selv; saa lidt udviklet var Fabrikindustrien dengang, at dennes „Frigørelse“ næppe heller kunde have samlet ret mange. — Da Haandværkerforeningen dannedes 1840, betød dette ej heller, at Haandværket skilte sig ud og lod Industrien tilbage i Industriforeningen; Skismaet kom over de Begivenheder, der da hændte. Dels udgav A. F. Bergsøe sin Bog om Lavsvæsenet, og dels bifaldt Kongen dette Aar Nedsættelse af en Kommission af Kommunalbestyrelsen om Lavene⁸⁾; det trak nu op til Kamp, og under disse Forhold fandt de Haandværkere, der var Tilhængere af Lavenes Opretholdelse, sig ikke repræsenterede i Industriforeningen⁹⁾, der klart var gaaet ind for Nødvendigheden af Reformen, bl. a. ved nogle Foredrag, Algreen-Ussing i den afvigte Vinter havde holdt i Foreningen¹⁰⁾.

Af det her anførte fremgaar, at, da Spørgsmaalet om Reformen i Næringslovgivningen rejstes i det heromhandlede Tidsrum, var det ikke Fabrikindustrien, der rejste det, ej heller skete det af Hensyn til Fabrikindustriens Fremme; Kravet kom frem som et generelt Krav om Frigørelse af Erhvervslivet som Helhed.

Aarsagerne til Kravets Fremkomst nu maa siges dels at være ideologiske, dels at bunde i de økonomiske Forhold¹¹⁾.

Den ændrede Ideologi er det nye Syn, der bryder igennem, paa Forholdet mellem Individ og Statsmagt, og som giver sig Udtryk i Krav om en fri Forfatning. Kravet om Frihed, som det viser sig paa det politiske og sociale Omraade, baseres paa den Opfattelse af Menneskets naturlige Frihedsrettigheder, der bliver mere og mere raadende. Derfor kom Næringsfrihed til at være uløseligt knyttet sammen med politisk Frihed. Betegnende i

⁸⁾ Lasenius-Kramp: Udsigt over den kjøbenhavnske Haandværkerforenings Virksomhed. Kbh. 1865. passim.

⁹⁾ Betegnende er det, at et Blad (Den Frisindede. 1840. Nr. 103) fandt, at der ingen Anledning var til Haandværkerforeningens Dannelse, da man allerede havde Industriforeningen, hvor Haandværkere ved given Lejlighed, som i Lavssagen, kunde udtale sig.

¹⁰⁾ Ejendommeligt nok siger C. Nyrop, der plejer at opfatte det datidige Ord Industri som Fabrikindustri, ved Omtalen af Haandværkerforeningens Dannelse, at „det var Industriens konservative Elementer, der sluttede sig sammen“. Industriforeningen i Kjøbenhavn. 1838—1888. Kbh. 1888. S. 87.

¹¹⁾ Kampen om Næringsfriheden skal ikke søges skildret her i Enkeltheder. Angaaende dens forskellige Faser kan henvises til Hassø: Københavnsk Haandværks Historie. Kbh. 1840; C. Nyrop: Meddelelser fra Industriens Omraade. Kbh. 1876. S. 240 ff. og flere andre Bøger.

denne Henseende er den Plads, Diskussionen om Næringsfrihed i 1840 kommer til at indtage, idet man netop da almindeligt ventede, at Christian VIII, der var blevet Konge det foregaaende Aar, skulde give Danmark en fri Forfatning og ogsaa indføre Næringsfrihed. Karakteristisk er følgende Udtalelse af A. F. Bergsøe i 1840¹²⁾: Christian den Ottende vil forhaabentlig løse de paa Næringsforholdene hvilende Baand og gjengive Nationen en ligeledes for Aarhundreder siden tabt, og ikke mindre hellig Menneskerettighed, nemlig den at kunne gjøre den frieste Anvendelse af egen Kraft, Duelighed og Formue, uden i saa Henseende at være andre Indskrænkninger underkastet end dem, det almene Vel gjøre nødvendige... Kravet om politisk Frihed gaar Haand i Haand med Kravet om Næringsfrihed. „Folket ønsker større politisk Frihed, Udvidelse af dets Rettigheder. Det har oftere udtalt Ønsket herom. Men hvorledes kan det vente at erholde den politiske Frihed, naar det skyder den industrielle fra sig eller opsætter at erklære sig for den“, hed det 1847, da Kommissionsbetænkningen om Haandværkslavene forelaa for Københavns Borgerrepræsentation¹³⁾.

Den Frihed, der kræves her, kalder Forfatteren industriel Frihed, Bergsøe taler om Arbejdsfrihed, andre taler om Næringsfrihed; er Ordene forskellige, Ideen er den samme og kan føres tilbage til den franske Nationalforsamlings Formulering i 1789, hvor det i Artikel 4 hedder¹⁴⁾: Friheden i at kunne foretage alt det, der ikke skader nogen anden. Saaledes begrænses hvert Menneskes naturlige Rettigheder kun ved andre Samfundsmedlemmers Nydelse af de samme Rettigheder; disse Grænser kunne kun bestemmes ved Loven. Og i Artikel 6 hedder det videre: . . . da alle Borgere er lige for Loven, har de lige Adgang til alle Værdigheder, Stillinger og offentlige Embeder i Forhold til deres Dygtighed og uden anden Forskel end den, deres Værd og deres Evner medfører.

Den Formulering af denne naturretlige Frihedsidé, der herhjemme kom til at spille størst Rolle i Kampen for Næringsfriheden, bliver den, Bergsøe, som overfor nævnt, er inde paa, Retten til Arbejde. Det er værd at gøre opmærksom paa, at man herhjemme stiller sig afvisende overfor Retten til Arbejde i Betydning af Retten til at faa Arbejde, saaledes som denne fremsattes under den franske Revolution i 1848; hvor en saadan Tanke kom frem, afvistes den som ulogisk — Folket havde endnu ikke vundet den politiske Frihed, Folket og Staten var m. a. O. endnu ikke blevet eet, og man kunde derfor ikke henvise nye positive Opgaver til Staten samtidig med, at man stillede Krav til Staten om at løse Baand og give Næringslivet dets

¹²⁾ Om Laugsvæsen og Næringsfrihed. Kbh. 1840. S. 223.

¹³⁾ Dansk Folkeblad. 17. December 1847.

¹⁴⁾ Gengivet efter Udvalg af forskellige constitutionelle Forfatninger, udg. af E. Vedel og D. Brandis. Kbh. 1848.

Frihed tilbage¹⁵⁾; den kendte Pastor Visby, Medlem af den grundlovgivende Rigsdag, udtrykker denne Modsætning derhen, at en Anerkendelse af Retten til at faa Arbejde vilde bevirke, at „den menneskelige Frihed vilde aldeles gaae til Grunde, naar Man paatog sig et saadant Formynderskab“¹⁶⁾. Kun en enkelt Røst lød herhjemme for, at der skulde sikres Arbejderen Arbejde, tilmed i det Fag, hvori han var oplært, nemlig fra den stærkt socialt interesserede Jernstøber Lunde¹⁷⁾; kunde Kravet ikke opfyldes paa anden Vis, maatte Staten sørge herfor. Dette Synspunkt blev stærkt imødegaaet af C. N. David¹⁸⁾, der paaviste, at et saadant Kravs Opfyldelse vilde betyde, at Menneskets Frihed ikke mere existerede, idet bl. a. Staten da maatte bestemme, i hvilket Fag den enkelte skulde oplæres.

Naar man her i Landet derfor taler om Retten til Arbejde¹⁹⁾, forstaar man Retten til at søge Arbejde eller Retten til at arbejde, paa hvilket Omraade man vil; det er ud fra denne „naturlige“ Frihedside, man fører Kampen om Næringsfriheden herhjemme, hvad der særlig kom frem paa den grundlovgivende Rigsdag.

I Monrads Udkast til Grundloven formuleredes Tanken saaledes: Enhver i Loven begrundet Indskrænkning i Retten til ved Arbejde at skaffe sig og sine Underhold, skal fjernes²⁰⁾.

Lehmann formulerer det derhen: Enhver er berettiget til ved sit Arbejde at finde Underhold for sig og sine²¹⁾.

¹⁵⁾ Det er derfor ikke saa ejendommeligt, som C. Nyrop mener det, at Retten til Arbejde, som den diskuteredes 1848 i Frankrig, overhovedet ikke diskuteredes i den grundlovgivende Rigsdag; her havde man nok at gøre med at diskutere Retten til at arbejde. C. Nyrop: Meddelelser fra Industriens Omraade. Kbh. 1876. S. 250.

¹⁶⁾ Om Midlerne til at forbedre de arbejdende Klassers Kaar. Kbh. 1848. S. 10.

¹⁷⁾ Forslag til Forbedring af de arbejdende Classers Kaar. Kbh. 1848.

¹⁸⁾ Nogle Betragtninger om Arbejde og Capital. Kbh. 1848. S. 19 ff.

¹⁹⁾ Endnu andre Betydninger af Retten til Arbejde kendes, særlig som Retten til Arbejdets Resultat, men disse andre Forstaaelser af Ordet var ikke fremme i denne Tids Diskussion.

²⁰⁾ P. Munch: Monrads Udkast til Grundloven. Hist. Tidsskr. 8 R. Bd. 4. Tillægshefte. S. 182.

²¹⁾ Jens Møller: Om Orla Lehmanns Del i Udkastet til Junigrundloven. Hist. Tidsskr. 9 R. Bd. 5. Interessant er, det at se, hvorledes Lehmann logisk knytter Tanken om Arbejdsfrihed til Retten til Fattigunderstøttelse, idet det videre hedder, at den, der ikke kan ernære sig ved Arbejde, kan forlange Underhold af det offentlige mod at dette kommer til at raade over hans Arbejdskraft. Dette sidste Standpunkt havde man, som vi ved, længe indtaget her i Landet; omvendt kunde man slutte nu, da Fattighjælps Modtagelse kom til at betyde noget i politisk Henseende, at man da ogsaa burde give den enkelte saa store Muligheder for at finde Arbejde som muligt. — Om Forbilledet paa dette Punkt er at søge i den franske Forfatning af 1848 skal lades usagt. I dennes Paragraf 13 hedder det: Grundloven sikrer Borgeren Frihed i Arbejdet og Industrien.

Da Grundlovsforslaget forelægges, er Paragrafen imidlertid kommet til at lyde: Alle Indskrænkninger i den frie og lige Adgang til Arbejde, som ikke ere begrundede i det almene Vel, skulle hæves ved Lov. Imidlertid foreslog Udvalgets Flertal at ændre Arbejde til Erhverv, „som vel er noget mere omfattende, men dog formentlig udtrykker Paragraphens Tanke“, og Grundlovens § 88 blev formuleret i Overensstemmelse hermed. Værd er det at gøre opmærksom paa, at man ved denne Ændring vilde føre Paragrafens Ord videre, idet man ved Arbejde kom til at tænke paa Haandværksdrift alene og ikke f. Ex. Handel²²⁾.

Det blev saaledes ikke en Gennemførelse af Næringsfriheden og Retten til at søge Arbejde, Grundloven gav, men kun et Løfte; og var det egentlig et Løfte? Herom kom der i Aarene 1853–57, da Sagen igen blev brændende, en Del Diskussion, og man maa indrømme, at Paragrafen med Begrænsningen: Hensynet til det almene Vel i Virkeligheden lod Spørgsmaalet aabent. Denne Udskyden af Næringsfrihedens Indførelse til senere Tider kunde vanskeligt tilfredsstille alle; selvom den Diskussion, der var gaaet forud, som siden skal ses, havde vist, hvor svært det var at løse hele Næringslovs-spørgsmaalet, maatte der naturligt være Folk paa den grundlovgivende Rigsdag, der ikke følte sig tilfredsstillet af blot et Løfte, men hellere saa Spørgsmaalet løst med det samme. Dette var særlig Tilfældet med Grundtvig, der fremsatte Forslag²³⁾ om at tilføje: i intet Tilfælde skal nogen kunne dømmes og straffes for hvad Arbejde, han til Gavn har gjort med sine egne Hænder. — Dermed vilde Paragrafen efter Grundtvigs Mening sige noget positivt, hvad man „kunde kalde Noget, som hører til Menneskets utabelige Ret, at han kan have Tilladelse til at ernære sig med sine egne Hænder, om han og gjort noget, som andre kunde ønske, der ikke blev gjort eller falholdt uden af dem“²⁴⁾.

Grundtvigs Formulering af Arbejdsfriheden staar, som man vil se, Lehmanns meget nær og vakte i og for sig Tilslutning hos flere i Teorien, betegnedes endog fra enkelt Side som en Selvfølgelighed. Det er næppe rigtigt i Grundtvigs Forslag at ville se en begyndende Arbejderbevægelse eller lign.; det var dikteret i første Række af den særlige Form for naturretlig Frihedsideer, der udmærkede ham, idet han ved Frihed forstod Ret for

²²⁾ Ordførernes Udtalelse. Den grundlovgivende Rigsdags Forhandlinger. Sp. 3202.

²³⁾ Forhandlinger. Sp. 2601.

²⁴⁾ En ejendommelig Udformning faar Arbejdsretten som naturretlig Idé i Jurist: Bidrag til Arbejderspørgsmaalets principmæssige Bedømmelse. Kbh. 1849. S. 8, hvor det siges, at en ligefrem Konsekvens „af Menneskets Fødsel er at det skal kunne eksistere, eftersom Fødselen i andet Fald vilde være meningsløs; og da nu Mennesket kan eksistere ved at benytte sin Arbejdskraft, saa vilde Vor Herre have handlet meningsløst ved at skabe Mennesket, der ei skulde have Ret til at ernære sig ved sit Arbejde.“

alle til at følge deres eget Hoved²⁵). Men der laa ogsaa, som strax skal ses, en Realitet bag: de almindelige Klager over Næringsløshed, og man mente, at meget vilde være vundet, om man, baade Mestre og Svende, kunde tage Arbejde udenfor deres Profession²⁶). At Lavenes Dage vilde være talte, om Grundtvigs Tilføjelse uden Indskrænkninger var blevet vedtaget, er sikkert, idet de fleste Mestre næppe holdt Svende.

Den Formulering, Grundtvig havde givet Retten til Arbejde, var en saadan, at den kunde gribe Sindene som den naturlige og aabenbart rigtige; den dukker da ogsaa op flere Gange i den følgende Tid. Saaledes indsendte Vælgerforeningen i Københavns Amts 4. Valgkreds 1853 et Andragende til Rigsdagen om, at det maatte tilstaas enhver at tjene Brødet med sine Hænders Arbejde, som han bedst forstaar og uden aflagt Prøve, og at han maatte afsætte sin Produktion i By eller Land, hvor det var fordelagtigst²⁷). Endelig skal det nævnes, at Næringsloven af 1857 i sin Paragraf 16 optog Tanken, idet det her hedder, at ingen skal kunne drages til Ansvar for det under Haandværks- og Fabrikdrift henhørende Arbejde, som han enten selv eller med Hustrus og Børns Hjælp udfører²⁸). Grundtvig selv fremhævede under Forhandlingerne om Næringsloven²⁹), at denne Paragraf opfyldte, hvad han ved Grundlovsforhandlingerne havde kæmpet for³⁰), og et Medlem af Landstinget³¹) mente, at hermed var der givet noget, alle og enhver havde Brug for; hermed var der gjort „et Skridt til at føre det ind i Livet, hvad jeg tillader mig at kalde Næringsfrihedens Idee“; hermed

²⁵) Niels Lindberg: Grundtvigs politiske Stade. Odense 1876. S. 19. Selvsagt har den af Grundtvig givne Formulering af Frihedskravet Forbilleder; det turde være den bagom liggende Tanke, der gav sig Udtryk i Frimesterinstitutionens Indførelse i 1800.

²⁶) Saaledes siger Pastor Visby i den grundlovgivende Rigsdag, at i Købstæderne og særlig i København er Adgangen til Arbejde og Erhverv saa indskrænket, „at saa Mange baade kunne og ville ernære sig ved deres Arbejde, men ere berøvede Leiligheden dertil, fordi de kun maae arbeide i den Profession, i hvilken de eengang ere blevene Svende eller Mestre, eller ogsaa maae gaae ganske ledige“.

²⁷) Hassø, anf. St. S. 133.

²⁸) Efter Næringsloven kan Salg af saadanne Varer dog ikke ske fra aaben Bod, men paa Torve, Markeder etc. — Benyttedes fremmed Arbeidskraft, maatte Næringsbevis løses. Bestemmelsen kom næppe til at betyde saa meget i Praxis, som Ideens Forkæmpere mente, at den vilde.

²⁹) Folketingets Forhandlinger. 1857. Sp. 253.

³⁰) Det er derfor ejendommeligt, at Grundtvig stemte Nej, da Næringsloven vedtoges i Folketinget. Den eneste Forklaring turde være, at den „Frihed“, denne Lov gav, ikke gik vidt nok efter Grundtvigs Mening, eller, kan man ogsaa sige, den imødekom ikke det ejendommelige Frihedsbegreb, Grundtvig havde og som vanskeligt lod sig forene med et statsstyret, ordnet Samfund.

³¹) Landstingets Forhandlinger 1857. Sp. 1334. — Taleren var Overførster N. J. Jessen.

var fastslaet den for hver Mand lettest tilgængelige Grundsætning, hvis Betydning ikke vexler med Tiderne, men til alle Tider beholder samme Sandhed og Kraft. Blot beklagede Taleren, at denne Paragraf ikke var sat i Spidsen af Næringsloven.

Ideen om, at enhver havde en naturlig Ret til at arbejde med sine Hænder, blev af Tiden lagt til Grund for Kravet om Reformen i Næringslovgivningen. Man maatte herudfra være imod Lavene, fordi de var Monopoler, der gav enkelte en begunstiget Stilling til Skade for andre, ligesom Hævdelse af Retten til Arbejde foranledigede flere af Rigsdagens Medlemmer til at gaa imod at opretholde en Duelighedsprøve³²⁾, naar Lavene ophævedes, — kort sagt paa adskillige Punkter af Næringslovens Udformning ser man Ideen spille ind, ligesom den ogsaa kom til at paavirke den almindelige økonomiske Politik (mod Statsdrift, mod Understøttelser o. s. v.).

Naar denne naturretlige Tanke kunde vinde saa almindelig Tilslutning, skyldes det bl. a., at Lavsorganisationen mere og mere var blevet en tom Skal. I sin Tid havde Lavene sikkert haft positive Opgaver indenfor Samfundet, men, som Fr. Krebs gør opmærksom paa³³⁾, med Enevælden hørte Lavenes samfundsmæssige Betydning efterhaanden op, idet deres Selvstyre mere og mere indsnævredes; fra at bestaa af Organisationer med et vist Selvstyre kom Samfundet under Enevældens centraliserede Embedsstyre til at bestaa af Enkeltindivider, der i Relation til Monarken alle var lige; den Forskel, der dog opretholdtes i Folket, beroede paa Kongens Naade og ikke paa nedarvede Rettigheder eller lign. Den Ændring i Statens Opbygning, der saaledes efterhaanden fandt Sted under Enevælden, gjorde naturligt, at Spørgsmaalet om Lavenes Ophævelse allerede i det 18. Aarhundrede kom paa Tale; men som Tiden gik og Frihedsideerne kom frem med øget Styrke, blev Absurditeten stærkere, og omkring Midten af det 19. Aarhundrede saa man i Lavene kun et Udtryk „for hemmende og overleverede Indskrænkninger, hvis væsentligste Virkninger var Kjævlerier og Laugsprocesser“. Men naar saaledes Enevælden kan siges at have udhulet Lavene, bl. a. ved en udstrakt Brug af Bevillingssystemet, kan man spørge, hvorfor disse dog fik Lov saa længe at bestaa; dette turde forklares ud fra, at for et konservativt Synspunkt var Lavene identisk med den kongetro og samfundsbevarende Middelstand, der var af Vigtighed for Statens Opretholdelse.

Ud fra Tidens Frihedsidé maatte man opfatte Lavene som Monopoler til Gavn for enkelte, men til Skade for de mange, hvis personlige Frihed indskrænkedes³⁴⁾. Hvor stærk Lavenes Monopolstilling i Virkeligheden var,

³²⁾ Folketingets Forhandlinger. 1857. Sp. 117.

³³⁾ Samfundet. I. Kbh. 1868. S. 164.

³⁴⁾ „Staten bør ikke nøde Nogen til at træde ind i Foreninger for derved at erholde Ret til at udøve en eller anden Haandtering, thi dette var for Enkeltes Fordeel at lægge Baand paa den personlige Frihed, der jo netop bør beskyttes i Selskabet...“. — Handels- og Industri-Tidende. 1830. S. 94 ff.

turde dog være et Spørgsmaal; de mange Klager over Fuskere o. s. fr., der fremkom i Datiden, tyder ikke paa, at de fleste Lav havde Mulighed for at udnytte et økonomisk Monopol. Dog, Datiden holdt sig til, at Lavene gjorde Jagt paa Fuskere, og at de indbyrdes stadig laa i Trætte med hverandre om, hvad der hørte ind under de respektive Lavs Domæne — altsaa, sluttede man, der maatte være et Monopol at forsvare.

Ogsaa over Bevillingssystemet maatte Tiden bryde Staven; det maatte staa i omtrent samme Belysning som Lavene; vel indsnævrede det Lavenes Monopol, men Folket var, naar det skulde have Bevilling til at øve Næring, ganske afhængigt af Øvrigheden; Bevillingen var ikke en Ret, Ansøgeren kunde gøre Fordring paa, men en Naadessag, og dermed lagde Systemet „en i et frit Land aldeles uberettiget Magt i Øvrighedens Hænder“³⁵⁾.

Naar Tiden saa ofte stempler Lavene som Monopoler, kunde man spørge, om der da ikke fra den anden Side kom den Anskuelse frem, at en Op-hævelse eller yderligere Indskrænkning af Lavenes Rettigheder vilde være det samme som et Indgreb i den private Ejendomsret. Enkelte Gange kommer dette Synspunkt frem, men det er, som om der ikke rigtig er Bid i Argumentet, og det naturligt nok. Dels beroede Lavene paa Staten og kunde derfor ogsaa ændres af Staten, dels var Kresen af Lavets Medlemmer stadig skiftende fra Generation til Generation; om andet og mere end livsvarige Rettigheder kunde der i givet Fald derfor ikke være Tale³⁶⁾.

Mere almindeligt end at tale om Lavenes Monopol var det dog at tale om Købstædernes Monopol eller Privilegium paa Haandværk og Handel; det spillede for Landet som Helhed nok saa stor en Rolle som Lavenes Rettigheder, og betragter man hele Perioden, hvori Kampen om Næringsfriheden stod paa og ikke alene Kampen om selve Næringsloven, var det ogsaa Spørgsmaalet om Købstædernes Privilegier, der kom til at spille den største Rolle og til at indlede Kampen i det heromhandlede Tidsrum.

Den naturlige Ret til at ernære sig, som man bedst kunde, stødte saaledes, omsat i Praxis, mod to Anstødsstene: Lavene og Købstadsprivilegiet. Disse to Monopolrettigheder spillede en meget forskellig Rolle for Hovedstaden og det øvrige Land — for Københavns Vedkommende var det Lavene, for Danmark udenfor København var det Købstædernes Eneret paa Haandværk og Handel, der tog Interessen fangen, og hvorom Kampen for Næringsfriheden kom til at dreje sig³⁷⁾.

³⁵⁾ Blad for Arbejdsclassen. 1854. Nr. 29.

³⁶⁾ Dette Synspunkt anlægges saaledes af N. Carlsen: Laugsvæsenet forsvaret. Kbh. 1847. S. 10 ff. Rettigheden siges her erhvervet gennem Oplæring og ved at opfylde de lovbefalede Forpligtelser.

³⁷⁾ Exempelvis kan nævnes, at Repræsentanten for Randers i den jyske Stænderforsamling 1835 udtalte, at Lavene ingen Rolle spillede for Nørre-Jyllands Købstæder, og at en Repræsentant for Sjælland (Landstingsmand Schou, Slagelse) under Forhandlingerne om Næringsloven i 1857 udtalte (Landstingets Forhandlinger. Sp. 1170): „Det hele Laugsvæsen bestaar egentlig kun her i Kjøbenhavn...“.

Det var om Købstædernes Eneret, Kampen først kom til at staa i disse Aar. Da de økonomiske Forhold begyndte at bedre sig for Landbruget omkring 1830, blev der ogsaa større Trang til at have Haandværkere og Handlende ude paa Landet, fordi baade Bedriftens Intensitet øgedes og Levefoden sættes i Vejret.

Vel var det saaledes, at visse Haandværkere maatte nedsætte sig paa Landet uden Bevilling, og disse kunde benytte saa mange Medhjælpere, de vilde; men saadanne Haandværkere var begrænset til forholdsvis faa Fag³⁸⁾. Handlende kunde kun nedsætte sig efter Bevilling, og dette gjaldt ogsaa Haandværkere i Almindelighed. Bevillingerne meddeltes enten af Amtet eller af Centraladministrationen. De Bevillinger, der meddeltes af Amtet, var dog dem, der i Praxis havde størst Interesse; disse faldt igen i to Grupper, idet Bevillinger til Tømrere, Murere, Skindere, Skrædere, der sy Vadmel, Skomagere, der sy Bøndersko, o. fl. a. indeholdt Tilladelse til at nedsætte sig overalt i Amtet, medens Bevillinger til Sadelmagere, Bagere, der bager fint Brød, Malere, Urmagere, der reparerer Stue-Slagure, o. fl. a. lød paa et bestemt Sogn, og Nedsættelsen maatte ikke ske nærmere end 1½ Mil fra Købstaden. — De Haandværkere, der nedsatte sig paa Landet i Henhold til en saadan Bevilling fra Amtmanden, maatte ikke holde fremmed Medhjælp; dog kunde Amtmanden ogsaa give ny Tilladelse hertil, forsaavidt det kun drejede sig om at holde 1 Svend og 1 Dreng; kun højere Myndigheder kunde give Tilladelse til at holde yderligere Medhjælp. Drejede det sig om Anlæg af Farverier, Glasværker, Papirfabriker o. s. fr., maatte man have Bevilling af Centraladministrationen, som tidligere nævnt; men disse vedkommer os ikke her, saa lidt som de særlige Regler, der gjaldt om Møller, Brændevinsbrænderier og Handlendes Nedsættelse i Landdistrikterne³⁹⁾, — det var i første Række Amtmændenes Haandværker-Bevillinger; Striden stod om⁴⁰⁾. I Modsætning til Byernes Haandværkere skulde Haand-

³⁸⁾ Bestemmelserne indeholdtes i Chr. V.s D. L., men har en længere Forhistorie. — At der paa Landet frit kunde drives Husflid, hvis Produkter kunde afsættes, siger sig selv. Se her og i det følgende V. Rothe: Om en Reform af Lovgivningen angaaende Næringsvæsenet. Kbh. 1849. S. 7 ff.

³⁹⁾ En Opgørelse over meddelte Høker-Bevillinger paa Landet 1848—1855 og disses Fordeling paa Amterne se: Et Bidrag til Bedømmelse af Høkerloven. Ved en jysk Folkethingsmand. Kbh. 1856. S. 10.

⁴⁰⁾ Det lader sig næppe gøre at forfølge den stærkere Nedsættelse af Haandværkere paa Landet efter c. 1820 i Enkeltheder, da man ingen Folketælling havde mellem 1801 og 1834. Det skal dog anføres, at V. Rothe i nævnte Skrift S. 13—14 paa Grundlag af Folketællingen 1845 opgør Tallet paa Handlende paa Landet i Relation til den her bosatte Befolkning til at udgøre 0,18 pCt., medens den i Købstæderne (hvortil Rothe regner København) var omtrent 4½ pCt. Medens der efter Rothe i Byerne var 17 pCt. hørende til den industrielle Klasse, var Tallet for Landet 1845 kun 5 pCt., og fradrages de Haandværkere, der efter deres Erhvervs Natur maatte findes paa Landet, kun 3 pCt. Det bemærkes, at Tallet er fremkom-

værkere paa Landet ikke aflægge nogen Prøve, og det hævdedes, at blot en ung Mand havde været i Lære et Par Aar, kunde han ofte faa Bevilling af Amtmanden til at nedsætte sig som Mester. Søgte derimod en Købstads-haandværker Bevilling til at nedsætte sig paa Landet, nægtedes dette almindeligvis⁴¹⁾, idet Bevillingerne fortrinsvis gaves til Folk, der var født paa Landet. Landhaandværkerne maatte ikke arbejde for Købstadsbeboere, men, hævdedes det, dette skete i mange Tilfælde alligevel og var vel ogsaa umuligt at kontrollere. Landhaandværkeren maatte sælge sine Varer paa Markeder i Byerne og kunde undersælge Købstadshaandværkeren, idet han ikke maatte svare Konsumtion og Næringsskat som denne. I 1832 mentes det, at en Købstadshaandværker maatte svare 15 pCt. af sit Forbrug i Told og Konsumtion⁴²⁾, medens Landhaandværkeren kun svarede Told samt Konsumtion af Brændevin⁴³⁾. Hertil kom, at af adskillige Materialer til Er-

met ved at sætte Hovedpersoner plus Medhjælpere i Relation til det samlede Folketal.

⁴¹⁾ Folketingets Forhandlinger. 1857. Sp. 125.

⁴²⁾ Det var selvsagt Indførselskonsumtionen (Portkonsumtionen), der her var paa Tale. Ved Forord. af 22. November 1837 var den ophævet for c. 90 Varer i København og 60 i Købstæderne; der var stor Ulighed mellem Hovedstad og Købstæder, idet den for Hovedstadens Vedkommende for mange Varer laa 25—100 pCt. højere end for Købstæderne. — Hvorvidt den bares af Bybeboerne eller af Landbrugerne, der førte Varer til Torvs, var Genstand for Tvivl. „Markedets Forsyning, Varernes Beskaffenhed og i Almindelighed alle de Omstændigheder, som udøve Indflydelse paa Markedspriser ved Kjøb og Salg, komme herved i Betragtning, uden at det nærmere lader sig bestemme, i hvilket Forhold Indførsels-Consumtionen bæres af Kjøbstadsbeboeren og af Landmanden. I flere Provinskjøbstæder er det vel en hyppig Kjendsgerning, at Consumtibiliernes Torvepriis eller Salgsprisen mellem Mand og Mand forstaaes om Varerne uden Consumption, hvilken sidste Kjøberens særskilt maa erstatte Sælgeren. Men ikke destomindre lader det sig dog med megen Sandsynlighed antage, at Landboen oftere udreder en ikke uanseelig Deel af Consumtionen“. Om Consumtionen og dens Ophævelse. (Kbh. 1851). S. 16.

⁴³⁾ R. Knudsen: Statsoeconomiske Betragtninger med særdeles Hensyn til Kjøbstædernes Trang og Tarv. I. Hæfte. Odense 1832. S. 17. — Hvorvidt Købstædernes Haandværkere som Helhed var beskattet stærkere end Landhaandværkerne lader sig ikke med Bestemthed sige. Sammenregnes direkte Statsskatter og Kommuna-afgifter, naar Bergsøe (Den danske Stats Statistik. III. Kbh. 1848. S. 610) til, at den gennemsnitlige Skattebyrde i København var 5 Rbd. 42 Sk., i Købstæderne 3 Rbd. 69 Sk. og paa Landet 7 Rbd. 12 Sk. pr. Individ, altsaa en væsentlig stærkere Beskatning paa Landet end i Købstæderne; da der yderligere var privilegeret Hartkorn paa Landet, maatte Skattebyrden paa det uprivilegerede være saa meget højere, men, da Skatterne paa Landet stadig hvilede paa Jorden, maa man antage, at en meget stor Del af Skatterne her havde bundfældet sig i Form af lavere Ejendomspriser. — Hvad der særlig generede Købstædernes Haandværkere var, at Købstædernes Skatter delvis paalignedes som Næringsskat og denne paalagdes efter rent ydre Kriterier; i hvert Fald i enkelte Købstæder paalagdes Næringsskatten saaledes efter Svendetal o. lign. Efter Loven af 11. Februar 1863 gik Købstæderne efter-

hvervet, som Huder, Skind, Bark, Tælle o. s. v., maatte Købstadshaandværkeren betale Konsumtion, hvorfor hans Varer maatte blive saa meget dyrere end Landhaandværkerens.

Som Landhaandværkerne tog til i Tal, mistede Markederne deres Betydning for Købstadshaandværkeren, ligesom Markederne ikke blev af det samme Omfang som tidligere, da Bønderne nu kunde forsynes med Varer paa Landet. Havde det tidligere været almindeligt for en Haandværker i Byen at lade Svenden, naar der intet bestilt Arbejde var, arbejde for det kommende Marked, umuliggjordes dette nu, og i Stedet for Svend maatte Haandværkeren i Byen nu holde et Par Dreng⁴⁴⁾. Men paa den Maade blev Oplæringen for stor, Konkurrencen skarpere, og denne mindskedes ikke, om nogle af de oplærte Dreng, der var født paa Landet, fik Bevilling til at nedsætte sig her.

Spørgsmaalet om, hvorvidt Købstæderne saaledes i denne Periode i højere Grad end ellers selv oplærte Landhaandværkere til Konkurrence med dem selv, har en vis Interesse, men har ikke kunnet besvares; dog er det værd at anføre, at det i 1848 hævdes at have været Tilfældet, idet de mange Læredreng, Købstadshaandværkeren var kommet ind paa at holde, gjorde det vanskeligt at faa Læredreng nok indenfor Byens Grænser, saa at man ikke tog „i Betænkning at rekrutere Værkstederne med Bondens Sønner; dette var endnu det største Misgreb, hvis Følger heller ikke lod længe vente paa sig. Af de tidligere Landsbyhaandværkere, der selv havde lært deres Profession hos andre Saadanne, havde Kjøbstadhaandværkeren kun lidet at frygte, men hvad var nu naturligere, end at mange af de bondefødte, i Kjøbstæderne oplærte Haandværkere senere søgte deres selvstændige Erhverv i deres Hjemstavn, og disse Mænd, i Besiddelse af en lignende Duelighed som deres Laugsbrødre i Stæderne, blev snart disses farligste Concurrenter⁴⁵⁾. Det tilføjes, at det forholdt sig paa samme Maade indenfor Handelen.

Hvor stærkt overdrevne flere af disse Paastande vel ogsaa har været, forstaar man dog, at Haandværkerne i Købstæderne kunde føle sig som indesluttet indenfor Byens Porte⁴⁶⁾, til Trods for at de efter deres Privilegier ogsaa havde faaet det omgivende Landdistrikt som Afsætningsmarked, og at de særlig maatte se Aarsagen hertil i, at Amtmændene

haanden over til at ligne efter Formue og Lejlighed, hvorved der opkrævedes Skat efter Skatteevne; i Løbet af det følgende Tiaar ophørte da Ligning efter Næring.

⁴⁴⁾ der, naar der ikke var Brug for dem, altid kunde sendes ud at lege — som en samtidig Bittermandel siger det.

⁴⁵⁾ I. N. Gomard: Nogle Bemærkninger om Næringsfrihed og Laugsvæsen. Odense 1848. S. 8.

⁴⁶⁾ Knudsen, anf. St. S. 19.

ikke ved Bevillingers Uddeling tog det Hensyn til Byernes Interesse, som de skulde⁴⁷⁾.

Landbefolkningen paa sin Side klagede over, at dens Rettigheder var indskrænket paa dette Punkt. Det var jo ikke forbudt Købstadbeboere at drive Landbrug — det skete, som tidligere nævnt, i stor Udstrækning i Provinsbyer med megen Byjord — hvorfor skulde da Købstæderne have Eneret paa Haandværk og Handel? De bestaaende Forhold maatte derfor paa Landet føles som en ensidig Begunstigelse af Købstæderne⁴⁸⁾; Landboerne havde „en naturlig Ret til at kunne erholde det nødvendigste Haandværksarbeide i deres Nærhed“; de kunde ikke søge til Købstæderne for enhver Ubetydelighed, deres Børn kunde ej heller med nogen Ret udelukkes fra Haandværk. Der stilles da ogsaa 1846 Krav om, at Bevillings-Systemet ophæves paa Landet, saa at enhver „i Frihedens og Lighedens Aand“ kan ernære sig paa Landet, hvor og ved hvad han vil og kan⁴⁹⁾. Det hævdes yderligere, at man paa Landet omgaar Forbudet mod at holde Svende ved at kalde disse Medhjælpere, Haandlangere, Daglejere ell. lign.

Spørgsmaalet var stort, og Gemytterne i Købstæderne i 1830'erne stærkt ophidsede. Det kan derfor ikke undre, at saasnart Østifternes Stænderforsamling traadte sammen i Slutningen af 1835, rejstes der fra flere Købstadsrepræsentanter⁵⁰⁾ Krav om, at Bevillinger til Landhaandværkere paa en eller anden Vis skulde indskrænkes⁵¹⁾; en vilde, at Købstæderne skulde spørges, før Bevillinger udstedtes, en anden, at der paa Landet kun maatte findes et vist Antal Haandværkere af visse Fag, at Landhaandværkere skulde svare Næringsskat som i Byen, o. s. fr.

I April 1836 rejstes det samme Spørgsmaal i den jyske Stænderforsamling⁵²⁾. Medens A. S. Ørsted i Roskilde havde stillet sig velvillig overfor, om Forsamlingen henvendte sig til Regeringen, idet denne selv var interesseret i Nedsættelse af en Undersøgelseskommision, stillede han sig mere kritisk i Viborg, idet han opsummerede Diskussionen derhen, at paa den ene Side

⁴⁷⁾ Amtmændene skulde vaage over, at der ikke meddeltes flere Bevillinger, end der efter Stedets Lejlighed kunde antages for passende.

⁴⁸⁾ Bidrag til Tidshistorien. Odense 1834. Nr. 118.

⁴⁹⁾ En Adresse fra 114 Landhaandværkere i Holbæk Amt. Østifternes Stænder-tidende. 1846. Sp. 371.

⁵⁰⁾ J. Chr. Drewsen udtaler sig i Brev af 13. November 1835 til Jonas Collin spottende over Hempel, Odense, der var Talsmand for Købstæderne: Landhaandværkerne begunstigedes og Købstadshaandværkerne klager over andre Indgreb i deres Næring; Skræderne klage over, at saa mange Fruentimmer sy, Smedene over, at Bødkerne lagde Jærnbånd paa deres Kar — ja, Hempel havde endog i Nordjylland selv set en Altertavle, der var malet af en Mursvend. Danske Magazin. VI R. Bd. 2. Kbh. 1914. S. 248.

⁵¹⁾ Se Hans Jensen, anf. St. I. S. 410 og S. 487.

⁵²⁾ Stændertidende og I. A. Hansen: De danske Stænderforsamlings Forhandlinger om Haandværksdriften paa Landet. Kbh. 1837. passim.

klagede man over Baand paa Friheden til at ernære sig, som man bedst kunde, over Baand paa naturlige Rettigheder, der hæmmede Individerne i at skabe sig en lykkeligere Existens; paa den anden Side klagede man over, at Baandene ikke var stærke nok. Ørsted hævdede ydermere, at det ikke saa meget var Lavenes Rettigheder, som Købstædernes Forrettigheder, der indskrænkede Næringsfriheden, men vilde Købstæderne forlange Duelighedsprøve aflagt som Betingelse for Nedsættelse som Landhaandværker, vilde de derved øge Konkurrencen for dem selv.

Imidlertid blev Resultatet, at Beklagelserne fra Købstædernes Side ikke vakte Genklang i Forsamlingerne, hvor der kun var faa Repræsentanter for Byernes næringsdrivende Borgere, og Forslag om Henvendelse til Regeringen nedstemtes med stor Majoritet. Resultatet skuffede Købstæderne meget, og rundt i flere Byer holdtes der Møder som Protest; fra Skomagerne paa Fyn foretoges endog en Henvendelse til Kongen med I. A. Hansen som Ordfører⁵³).

Maaske var det som Svar paa denne Henvendelse, Kancelliet udsendte sit Cirkulære af 17. Maj 1836 til Amtmænd og Herredsfogeder for at høre deres Mening om Købstadsprivilegierne. Indberetningerne⁵⁴) griber naturligvis Sagen meget forskellig an; nogle fortæller om Forholdet mellem By- og Landhaandværkere, andre diskuterer Spørgsmaal som Købstadsprivilegiernes og Lavenes Opretholdelse eller ej. Imidlertid synes man ikke at være gaaet videre med denne Sag i Regeringen denne Gang.

Men naturligvis maatte Spørgsmaalet snart igen komme frem i Stænderforsamlingerne; det skete 1838⁵⁵). Aanden i Forslagene var denne Gang mere liberalistisk, men Forslagene afvistes atter af Forsamlingerne. Stadig var der Lejlighed til at konstatere denne Modsætning mellem Land og By i de følgende Aar. Da saaledes Stænderne 1843 androg om at faa indhentet Oplysninger om Husmændenes og Arbejdernes Levevilkaar paa Landet, foreslog flere Amtsraad en Udvidelse af Næringsfriheden her, idet det i adskillige Tilfælde vilde være en Hjælp for den mindre bemidlede Befolkning at kunne finde Arbejde hos en Haandværker eller selv blive Haandværker eller Handlende ved Siden af at drive et mindre Landbrug⁵⁶). Bl. a. hen-

⁵³) Hans Jensen, anf. St. I. S. 560.

⁵⁴) D. Kanc. G. Fællesafd. XII. Betænkninger om Forandring i Lovgivningen om Landhaandværkere, afg. i H. t. Cirkulære af 17. Maj 1836.

⁵⁵) Hans Jensen, anf. St. II. S. 539—40.

⁵⁶) At det var almindeligt at drive Haandværk ved Siden af Landbrug fremgaar ogsaa af Fabrikklisterne 1823, hvorefter der i Ramsø-Thune Herred fandtes 98 Vævere, 29 Smede og 41 Hjulmænd. Det siges, at Virksomhederne „foretaaes af simple Bønderfolk, som afvexle med andet Arbeide, helst om Sommeren“. Flere Haandværkere holder undertiden Dreng, en enkelt (Dreilsvæver) endog stundom Svend. Smede og Hjulmænd arbejder blot for Landbruget af de dem dertil leverede Materialer; Væverne væve Lærred, Vadmel og Dynevaar for vedkom-

vistes der til, at „i de Egne, hvor Skibsbyggeri drives, ser man Huusmændene opnaae en Grad af Velstand og Velvære, som kun findes i faa Egne“, og Skibsbyggeriet viste, at der ikke behøvedes Lavartikler og anden Tvang for at drive et Haandværk frem til noget nær Fuldkommenhed; „thi man ser de skønneste Skibe fremstaae, ene byggede af Huusmænd, som kunne concurrere med enhver Nations Skibe, hvorsom helst de tumle sig paa det vilde Verdenshav“.

Da Sagen behandlede 1846⁵⁷⁾, sad der allerede i København en i 1840 nedsat Kommission om Lavsvæsenet. Skulde man nu vente paa den og saa løse Spørgsmaalet om Næringsfrihed for Landet som Helhed? Besvarelsen maatte naturligt blive forskellig efter ens Indstilling, men værd er det at nævne, at en Mand som C. N. David, der nu var paa Vej bort fra Liberalismen, kunde hævde, at Spørgsmaalet om Købstadsprivilegiet ikke var kædet saaledes sammen med Lavsvæsenet, at der ikke kunde indføres Næringsfrihed paa Landet, hvad der vilde være til Gavn for Arbejderklassen.

I den Periode, der her omhandles, melder Spørgsmaalet om Næringsfrihed sig derfor først som en Strid mellem Land og By, medens Spørgsmaalet om Lavene træder i anden Række; som det københavnske Anliggende dette var, hvilede det i adskillige Aar i den Kommission, Borgerrepræsentationen i København i 1840 fik nedsat. Vel var det saaledes, at i de Købstæder, hvor der fandtes Lav, talte man ogsaa om, at Landhaandværkere gjorde Indgreb i Lavenes Rettigheder, — det var dog Købstadsprivilegiet, det drejede sig om, og det var dette, der var blevet aktuelt som Følge af Landbrugets bedre Kaar. Paa dette Punkt kom der ogsaa før Næringsloven af 1857 stykkevis Løsninger som Loven af 1845 om Opkøb af Landbrugsprodukter og Loven af 1856 om Høkernæring paa Landet⁵⁸⁾; paa den anden Side ophævedes 1851 Konsumtionen, men de Forventninger, Købstæderne havde stillet hertil, synes ikke at være realiseret⁵⁹⁾, hvad der vel skriver sig fra, at man befandt sig i en Prisstigningsperiode.

Det var Hensynet til Landbruget, der vejede stærkest til; allerede i Stænderforsamlingerne kom det frem, at Byerne kun i ringe Maal kunde gøre sig gældende overfor Landbrugernes Repræsentanter. Dette kom endnu stærkere frem i Rigsdagen, da Grundloven var gennemført⁶⁰⁾; i sin Bog af

mende Ejer, som dels selv avler, dels indkøber Hørrer, hvorimod Ulden er af egen Avl. Der findes ogsaa Skrædere og Skomagere, der sy Bondeklæder og -sko.

⁵⁷⁾ Østifternes Stændertidende. 1846. S. XLIII.

⁵⁸⁾ Fra Slutningen af 1830'erne kan ogsaa nævnes Lovene om Bissekramhandelen og om Fremmedes Handelsberettigelse, hvorefter fremmede Handlende saavel som danske Handlende, der repræsenterede fremmede Huse, skulde løse Adgangsbevis og kun maatte sælge til Handelsberettigede, Haandværkere og Fabrikanter (Forord. 8. Juni 1839).

⁵⁹⁾ Berl. Tid. 13. Sept. 1851.

⁶⁰⁾ Hvorvidt Købstæderne blev forfordelte se Fædrelandet 30. Marts 1849.

1849 siger Rothe⁶¹⁾ da ogsaa, at Kravet om Ændring i Næringslovgivningen vil trænge sig frem med uimodstaaelig Magt, ikke alene fordi det grunder sig paa Retfærdighed — som Tiden nu opfattede denne —, men ogsaa fordi i den kommende lovgivende Forsamling vilde Landbefolkningen danne Majoriteten, hvad jo tilfulde kom til at passe, saa meget mere som Valgloven netop stræbte efter at udslette Skellet mellem Land og By — det var Individerne som saadanne, ikke Haandværkere eller Gaardmænd, ikke Købstadsboer eller Landboer, der skulde have Stemmeret og være repræsenteret paa Rigsdagen.

Landbrugets Opkomst fra 1830'erne viser sig ogsaa i Befolkningsforskydningerne, idet vi erindrer om, at, medens der efter Folketællingerne af 1801 og 1834 boede 789 af 1 000 Mennesker i Landdistrikterne, steg dette Tal 1840 til 792. Samtidig har vi tidligere nævnt, at København gik tilbage i Folketal; desværre er det umuligt at konstatere, hvorfra og hvortil Vandringer indenfor Landet er gaaet, men det er næppe for dristigt at antage, at nogle københavnske Haandværksmestre i disse Aar er vandret tilbage til Købstæderne, hvor trods alle Klager over Landhaandværkernes ødelæggende Konkurrence Forholdene dog synes at have været bedre end i København. Den Omstændighed, at en københavnsk Lavsmester kunde nedsætte sig, i hvilken By han vilde⁶²⁾, har saa at sige opmuntret hertil, og da københavnske Haandværkere havde det Lov paa sig, at de arbejdede bedre end Provinsens, forstaar man, at der i 1850'erne ikke sjældent skal være forekommet denne Annonce i de lokale Aviser: Undertegnede, der har forfærdiget Mesterstykke i København, anbefaler sig . . .⁶³⁾.

Der blev, som vi har set, brugt stærke Ord fra Købstædernes Side i deres Kamp for Privilegierne, sikkert ogsaa for stærke; ti naar det var saaledes, at Landbrugets bedre Kaar gav sig Udtryk i, at man i højere Grad vilde have Handlende og Haandværkere ud paa Landet, har dette næppe heller kunnet undgaa at paavirke Købstæderne i gunstig Retning. Landhandlende købte naturligt deres relativt smaa Varelagre i Købstaden, og selvom man havde Brug for adskillige Haandværkere ude paa Landet, maa der have været andre i Købstæderne, der med Landbrugets Opgang har set deres Omsætning voxe, nemlig saadanne, der ikke kunde nedsætte sig i Land-

⁶¹⁾ Anf. St. S. 37.

⁶²⁾ Bestemt ved Pl. af 13. Februar 1828, medens Købstadhaandværkeren ikke uden ny Mesterprøve kunde nedsætte sig andetsteds, forinden han havde været nedsat som Mester i den første Købstad; den, der havde aflagt Mesterprøve i København, hvor man mentes at være strengere ved Aflægelsen af Prøven, kunde dog nedsætte sig umiddelbart i Købstæderne. Dette gjorde, at der i 1852 kom flere Andragender fra Købstæderne om Ændring. Se Otto Müller: Udkast til Lov om borgerlig Næring i Kjøbenhavn og Kjøbstæderne. Kbh. 1857. S. 129 ff.

⁶³⁾ Folketingets Forhandlinger. 1857. Sp. 115.

distrikterne. Herpaa tyder det ogsaa, at man snart ser Provinsbyerne igen tage til, stærkere end Landdistrikterne, idet der af 1 000 Indbyggere boede

	i Køb- stæderne	i Land- distrikterne
1840	113	792
1845	116	789
1855	128	774

Disse Tal tyder afgjort paa, at trods Landhaandværkere og -handlende fik Købstæderne deres Andel i de bedre Tider for Landbruget⁶⁴⁾.

Det andet Punkt, hvor Kampen om Næringsfrihed satte ind, var Lavenes Ophævelse, et københavnsk Problem. Samtidige Skildringer af københavnsk Næringsliv er mistrøstige; Københavns Handel med Provinsen var gledet over til Hamborg, paa flere Artikler var Kanaltolden lavere end Øresundstolden, og indenfor Haandværket var Forholdene ikke lysere. Da nu i København Lavene, ogsaa indenfor Handelen, spillede en betydningsfuld Rolle, kan det ikke undre, at de 32 Mænd i August 1839 indgav et Andragende om en Kommission til at undersøge Lavs- og Korporationsvæsenet, „idet den bestaaende Forfatning medfører en Deel Hindringer for en kraftigere Udvikling af det industrielle og kommercielle Liv i Kommunen“. Man var dog paa dette Tidspunkt baade i Magistrat og blandt de 32 Mænd klar over, at Resultatet ikke kunde blive fuldstændig Næringsfrihed⁶⁵⁾. For Haandværksslavenes Vedkommende kom Betænkningen først 1847, og da den skulde forelægges Borgerrepræsentationen, udsattes dette; før Behandlingen kunde finde Sted, var Krigen brudt ud, hvorfor Sagen atter udsattes paa ubestemt Tid.

Imidlertid udkom Grundloven med sin Løfteparagraf, hvoraf det fremgik, at Næringslovgivningens Ændring var blevet et Spørgsmaal for hele Samfundet og ikke for den enkelte Kommune; det var ikke mere stykkevisse eller lokale Ændringer, der nu kunde tilfredsstille.

Man vil se, at der saaledes er to Strømninger indenfor Spørgsmaalet om Næringsfriheden: Købstædernes Privilegier og københavnske Lavsinteresser.

⁶⁴⁾ Hvor hurtigt Købstædernes mange Klager var glemt, viser den af Haandværkerforeningen i Randers 1868 udgivne Pjece: Om Høker- og Næringslovens direkte Virkninger og Indflydelse paa Kjøbstad og Land i Provindserne og derigjennem indirecte paa Statsvellet. Her spørger man, om der var nogen Anledning til at gennemføre disse Love, og om den økonomiske Tilstand forud ikke var god: Var Handel og Haandværksdriften i Byerne i Forfald og Tilbagegang, og desaa sag krævede en Omordning? Svaret lyder: Tvertimod! Handel, Haandværk og Industri havde i det Hele stor Fremgang overalt.

⁶⁵⁾ Se om denne ofte skildrede Sag med dens Forsøg paa at udelukke C. N. David. D. Kanc. 2. Dep. Kgl. Resol. 3. April 1840 med Bilag.

De kunde selvsagt gaa sammen i det negative, Modstanden mod Næringsfriheden, og ogsaa i visse positive Løsninger, som Bibeholdelse af en Duelighedsprøve, men de kæmpede dog paa forskellige Fronter, og det turde have været medvirkende til, at Kampen fik det Udfald, den fik. Spørgsmaalet om Landhaandværkere havde ikke Interesse for København; selvom Bevillingerne til saadannes Nedsættelse naturligvis var flest i Københavns Amt, følte Konkurrence dog ikke videre i Storbyen; omvendt havde Spørgsmaalet om Lavenes Opretholdelse ikke videre Interesse for Købstæderne, naar man lovligt kunde nedsætte sig udenfor Byen og paaføre denne en følelig Konkurrence. Baade i København og i Købstæderne var Haandværket vel interesseret i, at Næringsfriheden ikke gennemførtes, men større var Kærligheden sikkert ikke fra Provinsens Haandværkere overfor Københavns, idet man ikke sjældent klager over den københavnske Konkurrence; skulde man i Provinsen have særlig godt Arbejde, skulde det være fra København.

Dette forhindrede selvsagt ikke, at Haandværkerne i Provinsen gav Støtte til Kolleger i København, da Kampen om Næringsloven 1856—57 blev brændende; om den ikke kunde have været mere effektiv, er et andet Spørgsmaal, i hvert Fald var Initiativet til Modstanden afgjort københavnsk. Men vi skal ikke her skildre hele Stridens Forløb, der ofte er skildret⁶⁶⁾.

Derimod kan der være al Anledning til at spørge, hvorfor Næringsloven kom netop i 1850'erne, til Trods for at Spørgsmaalet om Næringsfrihed havde været brændende i adskillige Aar. Selvom man kan henvise til Grundlovens Løfteparagraf, saa forklarer dette intet — man ved, at undertiden har det varet meget længe, før Løfteparagrafer er opfyldt. Næringsloven maa sikkert ses i Forbindelse med de andre Love, som kom i de Aar, den liberalistiske Lovgivning blomstrede, og vel særlig i Forbindelse med Tyendeloven. I denne havde man vedtaget Lovregler for Forholdet mellem Husbond og Tyende, og da Tyendet i Landbruget var Medhjælper i Landbrugsbedriften, faldt det naturligt at vedtage en Lovgivning om Forholdet mellem Mestre og Svende⁶⁷⁾, og at denne maatte gaa i Retning af at skabe et frit Arbejdsforhold, siger sig selv. Men bag herom laa igen Betragtningen om, at kun ved Næringsfrihed kunde der skabes bedre Levevilkaar for Befolkningens store Masse. Det er Arbejderspørgsmaalet, der melder sig, og man søger at løse det ved at skabe Arbejdsfrihed; derfor taler man i Datiden ogsaa ofte om Arbejdsspørgsmaalet, hvorved sikkert mange har forstaaet Adgangen til at skaffe sig Arbejde.

Demokratiet skaber en Følelse af Fællesskab mellem de enkelte Dele af Befolkningen, og det kan derfor ikke undre, at i denne Tid, hvor de demokratiske Ideer var almindeligt raadende indenfor store Kreise af Folket,

⁶⁶⁾ Udførligt beskrevet i Hassø: Københavns Haandværks Historie. Kbh. 1840.

⁶⁷⁾ Bregendahl i Folketingets Forhandlinger 1857. Sp. 97.

Interessen for Arbejdernes Kaar melder sig. Om man vil, kan man ogsaa sige, at det sociale Spørgsmaal kommer frem, forsaavidt som man bliver opmærksom paa Samfundets Ansvar overfor den daarligst stillede Del af Befolkningen; vi har set, hvorledes man interesserede sig for Husmænds og Daglejeres Stilling ude paa Landet — saa meget mere maatte Arbejderklassens Stilling i Byerne vække Offentlighedens Opmærksomhed. Man har vel altid været opmærksom herpaa, men det var tidligere altid i Forbindelse med Fattigvæsen; nu derimod, samtidig med at Valgret gøres afhængig af, at man ikke har modtaget Fattigunderstøttelse, opstaar ogsaa en Følelse af, at Samfundet har Forpligtelse til at hjælpe Folk til at holde sig fri af Fattigvæsenet. Denne Idé kommer godt til Udtryk i en Artikel, Moritz Levy skrev 1853: Det maa derfor nu mere end nogensinde før være Pligt for den, der veed at skønne paa Menneskeværd og vil arbeide for Samfundets Vel, i hvilket han lever, at bidrage Sit til at hindre, at Trangen til Almisse skal blive endnu større end forhen...⁶⁶⁾.

Udfra denne Samfølelse vakttes saaledes social Forstaaelse; men hertil kom, at Arbejdslønnen havde en ganske ejendommelig Bevægelse, som kun kan forklares ud fra den bestaaende Lavsforsfatning. Saavidt man kan skønne, havde Lønnen paa Landet gennem flere Aar været ret stærkt stigende, som Landbruget fik bedre Kaar og Hoveriet efterhaanden afløstes. Det paastaas endog i 1850'erne, at Lønnen paa Landet i den sidste Snes Aar er steget til det dobbelte. Ogsaa i Byerne steg Lønnen noget i disse Aar, mest for Daglejerklassen, mindre for Haandværkssvende⁶⁹⁾, men det er værd at erindre, at Daglejerklassen i disse Aar var i stærk Væxt, idet ogsaa Haandværkere under den stærkere Konkurrence benyttede sig af Adgangen til at anvende ikke-faglært Arbejdskraft saavidt gør ligt⁷⁰⁾. Saaledes synes Haandværkssvendene at være kommet tilkort.

Det er jo ret naturligt, at Daglejerklassens Løn i disse Tiaar steg relativt stærkest, i Kontakt med Lønnen paa Landet, idet fri Markedspris her maatte virke. Anderledes derimod med den faglærte Arbejdskraft. Her var det almindeligt, at Svendene henvendte sig til Mestrene om at forhøje Lønnen, og dette kunde da bevilges eller nægttes i en Lavsforsamling, der derpaa indhentede Magistratens Billigelse, om Lønnen forhøjedes. Da der i 1840'erne og Begyndelsen af 1850'erne indtræffer adskillige Aar med ekstraordinært høje Kornpriser, ser man derfor ogsaa, at saadanne Henvendelser fra Sven-

⁶⁶⁾ Fædrelandet. 6. September 1853.

⁶⁹⁾ Indenrigsministeren (Folketingets Forhandlinger. 1855. Sp. 272): Daglønnen for den egentlige Arbejderklasse, for Sjoerarbeide, er som bekjendt stegen meget betydeligt og langt betydeligere end Svendelønnen.

⁷⁰⁾ Saaledes oplyser Tscherning (Folketingets Forhandlinger. 1857. Sp. 212), at det sædvanlige for en Snedkermester var at holde 2—3 gode Svende og iøvrigt Daglejere til at skære Træ ud med Saven og til at høvle. Noget lignende var almindeligt for de fleste Haandværkere.

denes Side finder Sted. 1846 foreslog Skomagermester Lindberg under den da herskende Dyrtid at forhøje Svendelønnen med 25 pCt., der da skulde lægges paa Priserne, og i 1854 udstedte Foreningen af Oldgeseller og Ladesvende en Opfordring til Arbejdsgivere om at forhøje deres Priser, saa at de kunde give et Løntillæg⁷¹⁾; endelig kan vi nævne, at Murerlavet i 1855 vedtog at forhøje Lønnen, da der herskede Dyrtid⁷²⁾).

Saaledes ser man, at, naar der kom Dyrtid, skete der Lønforhøjelse for de Svende, der ikke havde Kost og Logi hos Mesteren, men hvor sædvanligt det var, lader sig ikke afgøre⁷³⁾. Selv gør Foreningen af Oldgeseller og Ladesvende opmærksom paa, at de Arbejdsgivere, som konkurrerede med Udlandet, vanskeligt kunde forhøje Priser og Lønninger, men haabede, at Detailhandlerne af Interesse for Sagen vilde forhøje Priserne for udenlandske Varer, saa at disse kom til at svare til de danske.

Hvorledes Byarbejdernes økonomiske Stilling i Virkeligheden var i disse Aartier før Næringslovens Gennemførelse i 1857 lader sig nu vanskeligt sige; saaledes skal det anføres, at Mestrene under Dyrtiden 1846—47 i ret betydelig Udstrækning gik bort fra Kost-Logi-Systemet, og hertil bidrog ikke alene de høje Priser paa Fødemidler, men ogsaa de stadig stigende Huslejer i København, hvor Voldene endnu omgærdede Byen⁷⁴⁾. Samtidig benytttes Akkord i højere og højere Grad, hvorved Lønnen er steget for de dygtigere Svende. Men disse Forskydninger i Arbejdsforholdet gør, at det falder vanskeligt at faa noget nøjagtigt Indtryk af, hvorledes Arbejderne i Byerne og særlig i København klarede sig i disse Tiaar, særlig i de Aar, hvor Dyrtid herskede. De mange Klager fra Arbejderne og den Omstændighed, at Regeringen fandt sig foranlediget til at vedtage Love, der skulde

⁷¹⁾ Blad for Arbejdsklassen. 1854. Nr. 6.

⁷²⁾ 2. Sekretariat. Nr. 482. Raadstue-Arkivet.

⁷³⁾ I de Fag, der ikke mærkede Konkurrencen fra Udlandet eller fra Fabriker, kunde Lønforhøjelser under Dyrtid lægges over paa Forbrugerne. I 1855 var saaledes Lønnen forhøjet i Murer- og Tømrerfaget, hos Smede, Tobaksspindere og andre; derimod var Forholdene trykkede i Skræder- og Skomagerfaget samt blandt Dugmagere. Folketingets Forhandlinger. 1855. Sp. 272 og Villads Christensen: København 1840—1857. Kbh. 1912. S. 589 ff.

⁷⁴⁾ I 1851 meddeler Pastor Visby (Flyve-Posten Nr. 6, 8 og 12), at usle Boliger i Side- og Baghuse paa Kristianshavn betales med 12—18 Rbd. halvårlig. Boligerne bestaar ofte kun af et Værelse, hvor tilmed undertiden fremmede haves i Logi. Huslejen volder de fattige de største Kvaler. Hvor usunde Boliger, Arbejderne maa nøjes med, ses af, at Dødeligheden blandt de fattiges Børn, sammenlignet med Dødeligheden blandt de velhavendes, er som 3 : 1. Hvor paa denne Opgørelse bygger ses dog ikke. — I den følgende Tid forværredes Situationen. Da Foreningen af Oldgeseller og Ladesvende i Januar 1852 henvendte sig til Kommunalbestyrelsen, siges det, at det er vanskeligt at skaffe Boliger for Arbejderklassen til en rimelig Pris; Vanskelighederne bliver stadig større; mange Ejere har forhøjet Lejen med 30—50 pCt., forlanger et halvt Aars Leje forud, og ønsker ikke Børn i Lejlighederne. Blad for Arbejdsklassen. 1852. Nr. 52.

lette Dyrtidens Tryk, viser dog tilstrækkeligt, at Tiden var vanskelig for Arbejderklassen, og der er næppe Tvivl om, at Arbejdernes Realløn i disse Aar var faldende, som det ogsaa var Tilfældet i andre Lande.

Yderligere kom hertil, at Lavsdelingen maatte medføre, at det af og til kunde falde vanskeligt for ledige Svende at finde Arbejde, saa stærkt opdeltede Fagene var. Forskellen i Løn for Svende i de enkelte Fag var ganske betydelig, og enkelte Fag var overfyldte⁷⁵⁾; men Svendene havde trods dette at blive i den bestemte Baas, hvori de engang var kommet⁷⁶⁾; ganske vist hævdes det, at de i mange Tilfælde tog Arbejde i beslægtede Fag, men næppe hos Lavsmestre, og arbejdede de en Overgang som Daglejere for at finde Føden, ja, saa var der visse Professioner, der ikke vilde optage dem igen⁷⁷⁾. Spørgsmaalet om Arbejdsløshed kom saaledes allerede af denne Grund til at spille en Rolle i Datiden, og yderligere hævdede man, at de høje Priser paa Levnedsmidler, der indtraadte, naar der kom Dyrtid, skabte Arbejdsløshed i København, da Folk her ikke havde Raad til at beskæftige Arbejderne normalt. Lejlighedsvis kunde der ogsaa indtræde Arbejdsløshed, som ved Krigsudbrudet i 1848; Krigen skabte i mange Lav stærk Beskæftigelse, i andre derimod Standsning⁷⁸⁾; det var under disse Forhold, Industriforeningen i April 1848 indsendte en Adresse til Justitsministeriet⁷⁹⁾ om, at „Laugs-Svende kunne tage Arbejde hos hvilkensomhelst Mester udenfor deres eget Laug, til Udførelsen af det Arbejde, hvortil Mesteren overhovedet maatte være berettigede“, hvad Foreningen mente næppe vilde skade Lavets egne Svende, der maatte antages først at ville blive beskæftigede. — Dette radikale Forslag vakte Opsigt, men ikke Tilslutning; det bragte dog klart

⁷⁵⁾ Fædrelandet. 24. Juli 1848. Her nævnes bl. a., at medens en Urmagersvend tjente 2 à 2½ Rbd. foruden Kost og Logi, var Skomagersvendens Fortjeneste kun 1 à 1½ Rbd. samt Kost og Logi.

⁷⁶⁾ Det turde være et enestaaende Tilfælde, at en Væversvend samtidig var uddannet som Murersvend, men noget saadant oplyses 1823 (Tøjmagermester Hermanns Bo). Reglen var, at en Svend, om han forlod en Arbejdsgiver med Gæld til denne, fik en Bemærkning paa Afskedssedlen om, hvor stort et Beløb han var blevet skyldig, et Beløb, som den Mester, der tog Svenden i Tjeneste, da maatte betale; en Afskedsseddel af 1821 anbefaler en Væversvend, „som har arbejdet ved min Fabrique siden Novbr. 1816, undtagen omtrent een og en halv Aar han har arbejdet som Muursvend“. Senere ses den paagældende at have arbejdet vexelvis som Væver- og Murersvend; dæ Afskedssedlernes Paategning om Gæld kun synes at have haft Betydning indenfor Faget, kom Sagen for Retten, hvor der blev indgaaet Forlig.

⁷⁷⁾ I. A. Hansen. Folketingets Forhandlinger. 1857. Sp. 291.

⁷⁸⁾ Saaledes skal maaske ikke en Fjerdedel af Guldsmedesvendene have haft Arbejde. E. R. Grove: Et Ord i Arbejder-Spørgsmaalet. Kbh. 1848. S. 7. — Pastor P. E. Lind: Hvorledes kan Arbejderklassens Kaar forbedres? Kbh. 1848. S. 4 nævner, „at Arbeidet ikke sjelden fattes“.

⁷⁹⁾ Se f. Ex. Fædrelandet 15. April 1848 og Quartalsberet. f. Industriforeningen. Bd. VIII. Kbh. 1848.

for Dagen, hvor vanskelig stillet den ledige Layssvend var, saa meget mere som man i Praxis saa bort fra, at Mestrene i Lavene benyttede ikke-faglært Arbejdskraft i langt større Udstrækning, end den bestaaende Lovgivning tillod, d. v. s. til saadant Arbejde, hvortil der ikke krævedes Haandværkskundskab⁸⁰⁾.

Arbejderspørgsmaalet, som det melder sig i 1840'erne og 1850'erne, bliver derfor Spørgsmaalet om Byarbejderens Stilling under Dyrtid og Arbejdsløshed. Det er ikke Modsætningen mellem Kapital og Arbejde, som vi i vor Tid er tilbøjelig til at opfatte Arbejderspørgsmaalet, — herom er der afgjort ikke Tale, men derimod, hvorledes man skulde skaffe Haandværkssvende og Daglejere bedre Kaar, hvad der ikke mindst var af Betydning, som det øvrige Samfund gik fremad i Velstand. Arbejderspørgsmaalet i denne Forstand bliver for den voxende Fællesskabsfølelse i Samfundet Tidens sociale Spørgsmaal, og det var dette, man vilde løse ved Ophævelse af Lavene og Næringsfrihedens Indførelse. I den Grad hænger disse to Spørgsmaal sammen, at man i den grundlovgivende Rigsdag kunde sige⁸¹⁾: Næringsspørgsmaalet, eller, som det i nyeste Tid er blevet kaldt Arbejderspørgsmaalet . . .

Hvorledes motiverede man nu, at Næringsfriheden skulde hjælpe paa Dyrtid og Arbejdsløshed?

Det er nævnt, at Arbejderkresen havde foreslaaet Mestrene at sætte Lønnen i Vejret og i tilsvarende Grad Priserne paa deres Varer. Dette var imidlertid efter den herskende liberale Anskuelse saa forkert som muligt; Følgen vilde blot være, at, om Lønninger generelt forhøjedes, maatte Dyrtiden blive endnu stærkere, da Varepriserne maatte stige i tilsvarende Grad⁸²⁾. Det behøver næppe Paavisning, at dette Argument ikke var rigtigt, da Landbrugsprodukterne, der netop var steget saa stærkt og hvorfra Dyrtiden havde sin Oprindelse, ikke kunde forhøjes, idet Kornprisen var fremgaaet af Verdensmarkedet. Imidlertid opfattede Tiden Vareprisen som mer eller mindre urørlig, som noget givet af Markedet, og man kunde derfor ej heller forlange af Staten, at den skulde skaffe lavere Priser; naturligvis kunde Staten, hvad ogsaa skete, ophæve forskellige Afgifter, men ud herover kunde den intet gøre, ti det klogeste, en Regering kunde gøre, var ikke at indlade sig paa nogen Regulering af Næringslivet, men blot lade sig nøje med at beskytte det økonomiske Liv mod Bedrageri og Vold og at borttrykke de Hindringer, der maatte staa i Vejen for Forholdenes frie Udvikling⁸³⁾.

Forsøgte Arbejderne paa deres Side at sætte Lønnen op, vilde Produktionen gaa tilbage, idet Udlandets Konkurrence i mange Fag vilde gøre

⁸⁰⁾ Betænkning ang. Haandværks- og Fabriklaugene. Kbh. 1847. S. 105—106.

⁸¹⁾ Forhandlinger. Sp. 2601 ff.

⁸²⁾ Blad for Arbejdsclassen. 1854. Nr. 6.

⁸³⁾ A. F. Bergsøe: Om Laugsvæsen og Næringsfrihed. Kbh. 1840. S. 102.

sig stærkere gældende, hvorfor da ogsaa Arbejdersammenslutninger med Lønforhøjelse for Øje fordømmes⁸⁴⁾.

Det var ikke den Vej, man skulde gaa; tværtimod skulde man se at faa Priserne ned, først og fremmest ved at tillade Produktionen at søge til de Steder, hvor den naturligt hørte hjemme og derfor havde de laveste Omkostninger. Naar Købstæderne klagede over Konkurrencen fra Landhaandværkerne, viste dette, at man kunstigt holdt en Produktion oppe i Købstæderne, der havde bedre naturlige Betingelser paa Landet. Gjorde man heroverfor opmærksom paa, at, om Produktionen saaledes kunde henlægges til de Steder, hvor der kunde produceres billigt, vilde Købstæderne tage af, fik man til Svar, at herved var intet at gøre; man kunde ikke paa kunstig Maade standse Tidens Hjul, og hindrede man en naturlig økonomisk Udvikling, gik det ud over Nationalvelstanden. En tysk Forfatter, der meget citeredes i dansk Litteratur, udtrykte den bagomliggende Tanke derhen, at Menneskets Forhold til den materielle Verden skulde behandles med samme Agtelse som Menneskets religiøse Anskuelser — altsaa blive i Fred for Statsindgreb⁸⁵⁾.

Lavene som saadanne holdt Priserne oppe, idet de øgede Produktionsomkostningerne og dermed formindskede Produktionens Udbytte. Ploug hævdede⁸⁶⁾, at det var de velhavende Haandværkere, der dominerede indenfor Lavene og gjorde sig stor Fordel af det bestaaende Lavsvæsen; naar man saa, hvorledes fordrukne Mestre kunde faa Penge for at leje deres Navn ud, ja, saa laa heri Bevis, for, at man kunde leve af „Lavene“, d. v. s. at de medførte øgede Omkostninger. Vilde man ikke lade sig nøje med saadanne Almindeligheder, fik man at vide, at Produktionens Omkostninger fordyredes bl. a. ved det kostbare og tidrøvende Mesterstykke; da flere Mestre ved adskillige Arbejder maatte virke sammen for at udføre en enkelt Ting som Følge af Lavsdelingen, kom der herved flere Gange Mestersalær. Transportomkostninger o. s. v. Ogsaa Omkostninger ved Lavenes Administration og Lavsprocesserne maatte regnes med som forøgende Omkostningerne. Idet Lavene hindrede Overgang fra Fag til Fag, kunde ej heller Omkostningerne alene komme til at bestemme Vareprisen; var denne højere end Omkostningerne, kom der extraordinær Fortjeneste for Mestrene og dermed Dyrtid for Publikum, idet Faget i Kraft af Lavsordningen kun langsomt kunde udvides; blev Prisen lavere end Omkostningerne, saa at Beskæftigelsen mindskedes, gik det ud over Arbejderne, der mistede deres Be-

⁸⁴⁾ Visby: Om Midlerne til at forbedre de arbejdende Klassers Kaar. Kbh. 1848. S. 9.

⁸⁵⁾ En teoretisk Udredning af Næringsfrihedens gode og daarlige Sider hos A. F. Bergsøe: Om Laagsvæsen og Næringsfrihed. Kbh. 1840 og Otto Müller: Udkast til Lov om Haandværks- og Fabrikdrift . . . paa Landet. Kbh. 1857. S. 65 ff.

⁸⁶⁾ Folketingets Forhandlinger. 1857. Sp. 1191.

skæftigelse og i Kraft af Lavsordningen hindredes i at gaa over i beslægtede Fag. Allerede den Omstændighed, at Lavsmestrene hævdede, at Næringsfriheden vilde medføre en ødelæggende Konkurrence, viste jo, at Prisen under Lavssystemet var for høj, i hvert Fald højere end Produktionsomkostningerne, hvorefter Varepriserne under Næringsfrihed og Fri-Konkurrence vilde indstille sig. Næringsfrihed vilde være til Fordel for Arbejderne; faldt ogsaa Lønnen, hvad der kunde ventes, vilde det betyde lavere Priser, men Arbejderne saavel som andre Konsumenter vilde derved gaves. Naar derfor Markedsprisen under Næringsfrihed tenderede mod at blive lig Produktionsprisen, hvad der vilde være til Gavn for Samfundet som Helhed, maatte nu ethvert Baand paa Kapitalens og Arbejdskraftens frie Bevægelighed løses⁸⁷⁾; kun i saa Fald var der Mulighed for økonomisk Fremgang for Samfundet som Helhed.

Det kan undertiden være vanskeligt at faa de forskellige spredte Ytringer om Priser og Prisdannelse til indbyrdes at rime sammen, men man maa erindre, at Datiden kom ind paa disse Spørgsmaal ud fra den forudfattede Mening, at Fri-Konkurrencen var det bedste for Nationalvelstanden, og at den vilde skaffe Arbejderne bedre Kaar. Derfor angribes Lavene, fordi de holder Priserne oppe, derfor mener man paa den anden Side, at øgede Lønkrav blot vil skade Arbejderne, idet de øger den udenlandske Konkurrence. Rimestad er en af de faa Politikere, der søger lidt dybere, naar han siger⁸⁸⁾: „Jeg tror, at den største Deel af Arbejdsklassen i Kjøbenhavn forstaaer, at der ikke eksisterer Dyrtid i og for sig, men at det, man kalder Dyrtid, bestaaer i et Misforhold mellem Arbeidsmængden og Arbejdslønnen paa den ene Side og Levnetsmidlernes Priis paa den anden“, og en anden Gang⁸⁹⁾ hævder han, at jo mere der bliver arbejdet, jo mere der bliver produceret, desto billigere bliver det. Heraf fremgaar, at Dyrtid er et relativt Begreb, at Aarsagen til Arbejdernes ringe Kaar laa i, at Lavene og hele den bestaaende Næringsordning hindrede Reallønnen i at stige, fordi den lagde Hindringer i Vejen for at Produktionen kunde sættes op, ti, som Rimestad siger: Erfaringen viser, at jo mere der produceres og jo hurtigere dette sker, desto mer tjener Producenten.

Endnu videre gik Købmanden Alfred Hage i sin Tro paa den økonomiske Friheds velsignelsesrige Virkninger, da han udtalte, at Staten burde tilvejebringe den størst mulige Frihed i Arbejde og Omsætning; „saalænge vi ikke alene have Laugsindretningen, men visse beskyttende Toldsatser, saa ville vi altid faae disse tilbagevendende Criser, og hvad enten Føde-

⁸⁷⁾ C. N. David: Nationaløkonomiske Aphorismer. Trykt som Manuskript. Kbh. 1831.

⁸⁸⁾ Folketingets Forhandlinger. 1855. Sp. 256.

⁸⁹⁾ Folketingets Forhandlinger. 1857. Sp. 173.

varerne ere høie eller lave, saa vil det aldrig udeblive, at den arbejdende Befolkning af og til vil forulempes⁹⁰⁾.

Hvad det derfor gjaldt om var, at Arbejderne kunde faa Anvendelse for deres Arbejdskraft og ikke behøvede at gaa arbejdsløse; var der intet at gøre i det Fag, hvori de var oplært, maatte de have Lov at gaa over i et andet. Kun paa den Maade kunde det forhindres⁹¹⁾, at den, der havde Dygtighed og Vilje til at arbejde, kom til at lide Nød; den væsentligste og eneste varige Hjælp, Regeringen kunde yde den arbejdende Befolkning overfor Arbejdsløshed og Dyrtid, vilde derfor være snarest at gennemføre Reformen i Næringslovgivningen, som gav større Frihed for den enkelte til at bruge sine Kræfter. Man saa ogsaa, at Arbejdsløshed var farlig for Nationens aandelige Vel, idet den er Begyndelsen til konstant Lediggang, denne sjælesyge Sløvhed⁹²⁾. Grundtvig⁹³⁾ tager Sigte herpaa, idet efter ham Næringsfriheden, Friheden til at bruge sine Hænder til nyttigt Arbejde, „vilde være en Trøst, som vi kunne give dem, som for Øieblikket ere arbejdsløse; thi det er dog en Trøst, at jeg veed, at om jeg ikke kan finde Arbejde idag, saa kan jeg finde det imorgen, saa at jeg derved kan tjene mit Brød“.

Det var under Indtryk af Arbejdsløshed, Moritz Levy i 1853 foreslog Oprettelsen af en Arbejdsanvisnings-Anstalt efter hamborgsk Forbillede; en saadan oprettedes da ogsaa af fremtrædende Folk indenfor Industriforeningen, dog uden større Held. Og det var ogsaa under Indtryk af Dyrtiden, man fik oprettet en „Forening til billige Livsfornødenheder“, der vilde formindske Mellemandlerfortjenesten ved Indkøb i større Partier og fra første Haand⁹⁴⁾.

Maatte man da ikke befrygte, at, naar Næringsfriheden indførtes, vilde Kapitalen og Fabriken trænge ind, ødelægge Middelstanden, d. v. s. Haandværket, og give Arbejderne slettere Kaar? Hvilken Misère, Industrialismens Gennembrud havde foraarsaget i England, var man naturligvis ganske paa det rene med, og det laa nær at slutte, at et lignende Gennembrud vilde ske her i Landet, naar man gav fri Næring. Der var her to Standpunkter, der kom til at staa overfor hinanden. Det ene hævdede, at det gjaldt om at faa Produktionen gjort større, bedre og billigere, kun derigennem vilde Arbejderne kunne faa det bedre; kunde man derfor komme ind paa Fabrikindustri, vilde det blive til Gavn for alle. Det andet, stærkest repræsenteret af I. A. Hansen, hævdede, at man ikke maatte betragte hele Spørgsmaalet ud fra det Synspunkt at faa produceret saa meget som muligt til billigste Pris; man maatte ogsaa tage Hensyn til, under hvilken Produktionsordning den

⁹⁰⁾ Folketingets Forhandlinger. 1855. Sp. 280.

⁹¹⁾ Rimestad: Svar til Haandværkerforeningen. Kbh. 1856. S. 6 ff.

⁹²⁾ 12—8. Tidsøeblikket. Kbh. 1857. S. 10.

⁹³⁾ Folketingets Forhandlinger. 1855. Sp. 285—86.

⁹⁴⁾ Nyt Blad for Arbejdsklassen. 1853. Nr. 6, 24, 30. 1854. Nr. 4.

arbejdende Befolkning befandt sig bedst. Ogsaa han mente, at der vilde blive produceret mest under Næringsfrihed, men, fortsatte han, „jeg troer paa den anden Side, at man med ligesaa stor Ret kan sige, at kun den mindre Deel af den arbejdende Befolkning derved vil befinde sig bedst, idet den vil blive nødt til at bøie sig under den enkelte Arbejdsherre, der har det i sin Magt at indskrænke det Udbytte, den simple Mand skal have af sit Arbejde, til saa Lidet, at han mangan Gang næppe kan opholde Livet derved“⁹⁵). Af disse Udtalelser kunde man være tilbøjelig til at mene, at I. A. Hansen forudsaa Kampen mellem Haandværk og Industri, saa meget mere som han i anden Forbindelse udtaler sin Frygt for Kapitalens Fremtrængen. Dette er dog næppe rigtigt. Hvad I. A. Hansen, der vilde opretholde en Duelighedsprøve for Haandværkere, frygtede var, at Kapitalen uden en saadan tvungen Prøve vilde trænge sig ind i Haandværket. Dette Synspunkt er forstaaeligt nok, idet Industri da væsentlig arbejdede med Haandværksteknik, og hvor Tiden følte Kapitalens Magt var væsentlig i Forholdet mellem den forlagte Haandværker og dennes Forlægger, hvad enten denne nu var en Handlende eller en mere velstillet Lavsbroder. Naar derfor I. A. Hansen og andre taler om Kapitalen og dens Knægten af Arbejderne, sker det i Ord, der ikke rigtig har Bund i de virkelige Forhold her i Landet; stadig finder man Henvisninger til Udlandet og dettes Erfaringer, særlig England. Paa Rigsdagen spurgte man da ogsaa, hvorfor Kapitalen skulde kaste sig over Haandværket — nej, den vilde kaste sig over Fabrikindustrien og lade Haandværket i Fred, hvad den med Regeringens hidtil fulgte Praxis ogsaa hidtil havde kunnet⁹⁶). Uvenligt stemt overfor Fabrikindustrien synes man ikke da at have været. Saaledes siger en Haandværker 1848⁹⁷), at Fabrikerne her i Landet enten slet ikke eller kun i ringe Grad skader Haandværkerne. Lagde man Hindringer i Vejen for Fabrikindustrien, vilde det blot medføre, at Nationalvelstanden forringedes, hvad der vilde være til Tab særlig for Arbejderklassen, der gennem de lavere Priser, hvortil Fabriker kunde producere, havde kunnet forskaffe sig Goder, der tidligere havde været for kostbare for dem. At Kapitalisten skulde nedsætte sig som Haandværker var ikke vel tænkeligt. Naar I. A. Hansen og andre overfor Kravet om Næringsfrihed stillede det Skræmmebillede op, at Kapitalen vilde faa for stor Indflydelse, saa at Arbejdernes Kaar forringedes, angriber man derfor ikke samtidig Fabrikindustrien, men Kapitalen i Almindelighed, hvorved Angrebet ingen bestemt Adresse faar⁹⁸).

⁹⁵) Folketingets Forhandlinger. 1857. Sp. 120.

⁹⁶) Folketingets Forhandlinger. 1857. Sp. 124—125.

⁹⁷) Gomard: Nogle Bemærkninger om Næringsfrihed og Laugsvæsen. Kbh. 1848. S. 5.

⁹⁸) En Taler (Folketingets Forhandlinger. 1857. Sp. 181) mente, at først naar der kom Overbefolkning vilde der være Betingelser for en større Industri.

Naar man saaledes var bange for Kapitalen fra deres Side, der holdt paa Lavsortningen under en eller anden Form, maatte dette Standpunkt forekomme Forkæmperne for Næringsfrihed ubegribeligt og taabeligt; det vigtigste for Produktionen var Kapital og Arbejde, ja, Kapitalen var absolut nødvendig for Produktion; kun den kan sætte Virksomhed igang og efterspørge Arbejde, og paa den anden Side er Arbejdere nødvendige for Kapitalen; Afhængigheden er saaledes gensidig, og det var umuligt, at der kunde bestaa noget Fjendskab dem imellem. Kapitalen var ikke Arbejdets Tyran, tværtimod maatte Arbejderen være interesseret i, at Kapitalen var saa stor som muligt, thi desto højere kom Arbejdslønnen til at ligge. Naar derfor Lavstilhængerne hævdede Pegefingern og advarede Arbejderne mod Kapitalen, var der ingen Fornuft heri; det skete kun for at beskytte gamle Privilegier og forføre Svendene til at tro, at deres Interesser laa i Lavenes og Byernes Opretholdelse, at Næringsfrihed betød Middelstandens Forsvinde, og, hvad der spillede en Rolle da, hvor Haandværkssvende endnu ikke gerne lod sig kalde Arbejdere, som Daglejerne nu blev det, Svendene vilde synke ned til at blive Lønarbejdere⁹⁹⁾. Det er forstaaeligt, at man saaledes appellerede til Haandværkssvendens finere Prætentioner, og, som bekendt, lykkedes det ogsaa delvis at mobilisere Svendene til Modstand. Forkæmperne for Næringsfrihed kunde paa den anden Side henvise til, at paa Omraader, hvor der ikke var Lav, var Udviklingen forløbet udmærket; saaledes havde Jernstøberierne udviklet sig stærkt i den sidste Menneskealder og var et straalende Forbillede paa, hvilke gode Frugter Frihed kunde bære; her var der ogsaa stadig Forskel mellem faglærte og Arbejdsmænd, hvorfor skulde Udviklingen da paa andre Omraader forme sig derhen, at Skellet mellem besiddende og Arbejderklasse skulde blive stort?

Under Forhandlingerne maatte selvsagt Spørgsmaalet om Bibeholdelse af en Duelighedsprøve under en eller anden Form blive et Hovedpunkt. Alle var enige om, at Lavene maatte reformeres, mange om, at Lavene maatte afskaffes som tvungne, monopoliserede Organisationer, og efterhaanden kom Modstanderne af Næringsfriheden derfor til at kæmpe for i hvert Fald at bibeholde en Duelighedsprøve. Derfor blev dette Spørgsmaal Hovedspørgsmaalet¹⁰⁰⁾, det, hvorom Kampen særlig kom til at staa. Enkelte vilde gaa en Mellemsvej, saa at en saadan Prøve kun skulde aflægges af den, der vilde holde Medhjælperen, idet det vil ses, at man ellers kunde gøre Kravet om Frihed til at arbejde med sine egne Hænder ganske illusorisk. Kunde man nu sige, at Næringsfrihed var indført, naar man bibeholdt en Duelighedsprøve? Hvori skulde en saadan eventuelt bestaa? Skulde det nærmest være en Mester- eller Svendep prøve¹⁰¹⁾? Hvilken Form skulde en saadan Prøve

⁹⁹⁾ Chr. F. Mayer: Laugsindretning contra Næringsfrihed. Kbh. 1856. S. 12.

¹⁰⁰⁾ Otto Müller i Folketingets Forhandlinger 1857. Sp. 102.

¹⁰¹⁾ Ogsaa paa dette Punkt kom Modsætning frem, idet Svendene under en Diskus-

have? Medens Lavsordningens Forsvarere stadig tænkte sig den kommende Tid forme sig som den foregaaende og derfor vilde have en Prøve paa, at man kunde sit Fag, tænkte de liberale paa det nye, let bevægelige Samfund, som skulde skabes, og her vilde det ikke alene komme an paa Dygtighed i Faget, men Evner til at disponere, tilpasse sig Konjunkturerne o. s. v.¹⁰²). Det er, som om Modstanderne taler i forskellige Tungemaal, idet de liberale tænkte paa Industriens Udvikling, som de omkring 1840 havde været ivrig for.

Loven blev, da den endelig var vedtaget, ikke hilst med nogen Glæde af Yderpartierne. Fra den ene Side mentes den at gaa alt for vidt i sin Radikalisme, idet man paa eengang sprang ud i den mest ubundne Frihed; fra denne Side hævdedes det, at alle praktiske Mænd saa saaledes paa Loven, og at det var Juristerne og de Handlende, der dels ud fra taagede Teorier dels af egen Interesse holdt paa Næringsfriheden og havde sejret. Dette passede selvsagt ikke ganske; ogsaa blandt Tilhængerne af Loven var mange praktiske Mænd, og dog er Skellet i Hovedsagen trukket rigtigt op.

Fra den anden Side mentes Loven ikke at gaa vidt nok. I Landstinget karakteriserede Orla Lehmann¹⁰³) Loven som en Overgangslov, ikke fordi nogle af dens Bestemmelser først traadte i Kraft 4 Aar efter, men fordi den bibeholdt altfor mange gamle Bestemmelser og ikke ryddede tilstrækkeligt op. Mere indgaaende motiverede Tscherning dette Standpunkt i Folketingets Udvalg. Allerede dettes Flertal havde gjort opmærksom paa, at, medens det i Loven fastsattes, at Lavene blot endnu i nogle Aar skulde oprettholdes som Tvangsorganisationer, var Afstandsbestemmelsen fra Købstaden for Handel og visse Haandværk tænkt som varig; man kunde efter Udvalgets Mening altid diskutere, om Forslaget gik vidt nok, men Flertallet, der aabenbart nu var kørt træt af de mange Aars Diskussion, slog sig til Taals med Regeringens Forslag, idet det overlod til Fremtiden at bestemme, „naar en Forandring, der mere nærmer sig til det naturlige Forhold, skal indtræde“. Dette, at Loven ikke opfyldte Frihedskravene og var at betragte som en Overgangslov understregede Tscherning¹⁰⁴) yderligere, naar han udtalte, at der maa komme en Tid, „hvori Handel, Haandværk og Fabrikbrug kan drives med samme Frihed, som Agerbruget og mange andre vigtige Næringsveie drives nu, og kun de Indskrænkninger blive tilbage, som Politihensyn og maaske Beskatningshensyn medføre“. Efter hans Mening i Haandværkerdannelsesforeningen 1848 nærmest var tilbøjelige til at bibeholde Svendepøven og afskaffe Mesterpøven. Nyt Blad for Arbejdsklassen. 1853. Nr. 9. Mestrene vilde naturligvis bibeholde Mesterpøven.

¹⁰²) Særlig fremhævet af Tscherning. Folketingets Forhandlinger 1857. Sp. 207 ff. I. A. Hansen svarede, at det netop var saadanne Haandværkere, han frygtede (Sp. 273).

¹⁰³) Landstingets Forhandlinger. 1857. Sp. 1167.

¹⁰⁴) Folketingets Forhandlinger. 1857. Tillæg B. Sp. 133.

gjorde derfor Udkastet ikke Ende paa de Onder, man vilde athjælpe ved Loven, idet den ved at opretholde Afstandsbestemmelsen opretholder „Troen paa en Ret hos Kjøbstæderne“, en Ret, der paa andre Punkter underkendtes. Hvor Købstæderne laa nær hinanden, kom i Kraft af Afstandsbestemmelsen Landet til at savne den Frihed, som tilkom det. Tscherning var ogsaa imod Afgifterne af Næringsbevis og sammenstillede disse med Salg af Embeder; yderligere tages Afgiften paa det Tidspunkt, hvor den næringsdrivende mest trænger til sin Kapital, nemlig ved Forretningens Start; vilde man endelig opkræve Skat af Næring, maatte den lægges efter Erhvervets Udbytte, og det kendes ikke, naar Næringsbevis løses.

Naar Loven trods disse meget modstridende Synspunkter gik igennem, skyldtes det vel ikke alene Træthed, men ogsaa den paa adskillige Punkter gjorde Indrømmelse til bestaaende Forhold, særlig med Hensyn til Afstandsbestemmelsen. Imidlertid skal vi ikke her komme ind paa en nærmere Undersøgelse af, hvad Nyt Loven bragte, og paa hvilke Punkter den kun betød en Fortsættelse af hidtidig Praxis, men blot spørge, om Fabrikindustriens Stilling væsentlig lettedes ved Loven. Efter det tidligere sagte vil det forstaaes, at dette i Hovedsagen ikke var Tilfældet, da Praxis i lange Tider havde indrømmet Industrien vidtgaaende Begunstigelser, men naturligvis skete der paa enkelte Punkter Forandringer.

Som tidligere omtalt var det ikke nødvendigt til alle Anlæg af Fabriker at faa Bevilling, men i Praxis søgtes almindeligt saadan; nu bortfaldt Bevillingssystemet og enhver, der opfyldte de generelle Regler for at faa Næringsbevis, kunde løse et saadant og anlægge en Fabrik. Denne Regel traadte i Kraft samtidig med Næringsloven 1. April 1858, men da Lavene som tvungne Organisationer først bortfaldt 1. Januar 1862, maatte der komme adskillige Tvivlstilfælde, hvor det faldt vanskeligt at afgøre, om det paa-gældende Anlæg maatte betegnes som Fabrik eller ikke; ti i sidste Tilfælde, hvor altsaa Virksomheden nærmest maatte betegnes som Haandværk, skulde Indehaveren opfylde de sædvanlige Betingelser for at indtræde enten i et Haandværks- eller Fabriklav, med mindre han fik Bevilling fra Indenrigsministeriet¹⁰⁵⁾. Større Betydning har Spørgsmaalet dog næppe faaet, da Krisen 1857 ikke opfordrede til nye Fabrikers Anlæg.

Angaaende By-Fabrikanters Handelsret havde Reglen været, at disse maatte have et Udsalg i Byen. I Praxis var det dog, som tidligere vist, forundt nogle at holde flere Udsalg. Nu bestemmes det, at enhver Fabrikant maa holde ligesaa mange Udsalgssteder, som han vil, i den Kommune, hvor han har løst Næringsbevis. Dette gjaldt København og Købstæderne. For Landet har vi set, hvorledes det som almindelig Regel blev tilladt Fabrikanter her at holde et Udsalg i den nærmeste Købstad; men Praxis havde ogsaa her

¹⁰⁵⁾ Otto Müller: Forklaring og Anmærkninger til Loven af 29. December 1857. Kbh. 1858. S. 19 ff.

ført med sig, at man havde tilladt Udsalg i flere eller alle Købstæder, som f. Ex. Tilfældet var for Holmegaard Glasværk; nu tager Næringsloven Konsekvensen heraf, idet man tillader Fabrikanten paa Landet, ikke alene som Haandværkerne her at have Udsalg enten ved Bopæl eller Værksted (Fabrik), men tillige at have Udsalg i Købstæderne; dette forstodes derhen, at Fabrikanten paa Landet kunde have Udsalg i samtlige Købstæder, om han vilde, og i disse have saa mange Udsalgssteder, som han vilde. Den Forskel, man saaledes tidligere havde gjort mellem By- og Landfabrikanternes Udsalgsret, opretholdtes hermed. Ejendommeligt er det forsaavidt, at Fabrikanten paa Landet vedblivende faar en langt videre Udsalgsret end Fabrikanten i Byerne, men dels har den historiske Udvikling spillet ind, dels ogsaa, at de større Fabriker vedblivende laa paa Landet, saa Byernes Fabrikanter har næppe følt sig forfordelt.

Nok saa stor Betydning som disse Bestemmelser fik det imidlertid i den følgende Tid, at Næringsloven tillod Haandværkere saavel som Fabrikanten at falholde andres Varer, forsaavidt disse hørte til deres Fag. Man havde hidtil antaget, som tidligere nævnt, at Haandværkere væsentlig kun havde Ret til at sælge, hvad de selv havde forfærdiget, men Sagen var tvivlsom.

Allerede Lavskommissionens Betænkning af 1847 gaar imidlertid ind for, at Haandværkerne skulde have generel Tilladelse til at forhandle andres Frembringelser indenfor Faget, hvad enten disse var inden- eller udenlandske, idet man ansaa dem som særlig sagkyndige og derfor mest skikkede til at drive saadan Handel; en saadan almindelig Handelsret vilde ogsaa gøre, at Haandværkerne gennem deres Handel med fremmede Arbejder stiftede Bekendtskab med Udviklingen indenfor deres Fag, ligesom Udsalget kunde holdes bedre assorteret. Yderligere gjorde man opmærksom paa, at, naar Haandværkeren kunde sælge Varer, han ikke selv havde forfærdiget, vilde han, om hans Fag efterhaanden sloges ud i Konkurrence med Fabrikanten, have Mulighed for at ernære sig ved at blive Forhandler af Fabrikvarer. Man var saaledes ganske klar over, hvor Udviklingen maatte bære hen, og da nu Næringslovens § 23 tillod Haandværkere at sælge ogsaa andres Varer, om blot de hørte til Faget, skabtes der saaledes i høj Grad Muligheder for Afsætning for Fabrikindustrien.

Mindre betydende var det, at Fabrikerne nu i Modsætning til tidligere ogsaa fik Tilladelse til at forhandle andres Varer i deres Udsalg, naar disse Varer hørte til Faget; Varer, der hørte til andre Fag, kunde ogsaa sælges, om de havde undergaaet „en væsentlig Forandring“. Hvad væsentlig Forandring var, havde allerede været Genstand for Strid, idet det f. Ex. i nogle Tilfælde var tilladt Farveren at sælge de Varer, han farvede, medens det i andre Tilfælde var afgjort, at der ikke kunde siges at foreligge nogen „væsentlig Forandring“; naar man ikke paa dette Punkt gik videre end Tilfældet blev, hænger dette selvsagt sammen med, at Næringsloven ved-

blivende fastholdt en Faginddeling ved Løsning af Næringsbevis, omend denne Inddeling ikke var saa udspecialiseret som Lavsinddelingen.

I mange Tilfælde maatte denne udvidede Handelsret foreløbig komme til at støde an mod Handelslavens Privilegier; da disse skulde opretholdes indtil 1862, opstod Spørgsmaalet, om den udvidede Handelsret, der var indrømmet Fabrikanter og Haandværkere, traadte i Kraft med det samme eller først 1862; det første mentes at være Tilfældet.

Ovenfor er nævnt, at de Bevillinger, der gaves til Anlæg af Fabriker, i adskillige Tilfælde tillod Fabrikanten selv at holde Lavssvende uden Indsigelse fra Lavene; yderligere havde Fabrikanterne saavel som Haandværkerne Ret til at benytte Haandlangere til alt Arbejde, hvortil ikke særlig Haandværkskundskab udfordredes, og vi har nævnt, at dette i Praxis var udvidet bl. a. derhen, at, hvor Virksomheden dreves ved Maskiner, maatte det anses som naturligt, at man ved disses Drift ikke behøvede at benytte faglærte Svende, men kunde benytte Haandlangere. Den københavnske Lavskommission af 1840 mente da ogsaa, at Reglen om Anvendelse af Haandlangerarbejde i Forordningen af 21. Marts 1800 konsekvent maatte føre til, at det udtrykkelig fastsattes, at der til alt Arbejde, der maa anses for fabrikmæssigt eller som udøves ved Hjælp af Maskiner, kan benyttes alle og enhver. Imidlertid vilde denne Kommission opretholde Lavene; da Næringsloven lod disse bortfalde som Tvangsorganisationer, blev Følgen, at fra 1. Januar 1862 var det tilladt at benytte hvilken Medhjælp, man vilde, saavel indenfor Haandværk som Fabrik. Nogle Begrænsninger var der dog, men disse var ret betydningsløse; af Hensyn til Svendene havde man saaledes fastsat, at Lavene, som de frivillige Organisationer de efter 1862 blev, kunde fastsætte indskrænkende Bestemmelser i deres Statuter, om de blev konfirmerede, men da disse igen kunde hæves, ligesom Tiltræden af Lavene i deres nye Skikkelse var frivillig, blev dette betydningsløst¹⁰⁰⁾.

Ved Lavens Bortfald som tvungne Sammenslutninger ændredes Arbejdsforholdet mellem Mestre og Svende; medens Arbejdsforholdet mellem Haandlangere og Mestre eller Fabrikanter var et frit Kontraktsforhold — hvor ikke Tyendeforhold i Provinsen opretholdtes — og Forholdet mellem Fabrikanter og de af dem beskæftigede Lavssvende vel i Hovedsagen har rettet sig efter Skik og Brug i Lavene, vil det forstaas, at det alene er Arbejdsforholdet indenfor Lavene, der nu antager en ny Skikkelse, som et frit Arbejdsforhold. Mange var sikkert betænkelige herved, hvad der allerede var kommet til Orde gennem de ovenfor omtalte Forslag om Fabrikretter, der skulde bilægge Stridigheder mellem Fabrikanter og deres Arbejdere; ogsaa

¹⁰⁰⁾ Ogsaa om frivillige Svendeprøver kunde der af Staten fastsættes Regler efter § 27. Et Blad (Haandværker-Tidende, Kbh. 1861, Nr. 2) mente, at der herigennem kunde skabes Mulighed for, at Lavene kunde leve videre, hvad dog ikke var Tilfældet.

Otto Müller¹⁰⁷⁾ nærer nogen Betænkelighed ved Udvidelsen af den fri Arbejdskontrakt, idet han fremhæver, at, hvor Spørgsmaalet vedrørende Mestres, Svendes og Lærlinges gensidige Rettigheder og Pligter er opstaaet indenfor ikke-lavsbundne Fag, har man analogiseret fra de Bestemmelser, der fandtes i Lavene; naar nu Lavene ophævedes i deres gamle Skikkelse, stod man derfor ganske uden Regler om Arbejdsforholdet, og man maatte da spørge, om der ikke kunde være Anledning til at fastsætte almenlydige Regler herfor. Næringsloven traf imidlertid kun Bestemmelser om Lærlinge-forholdet, der ikke mentes at staa i noget nødvendigt Forhold til selve Lavs-institutionen; paa dette Forhold kom flere af de Regler, der var fastsat i den nylig vedtagne Tyendelov, til Anvendelse. Hvad derimod Forholdet mellem Mestre og Svende angik, mente Otto Müller, at det mest hensigtsmæssige vilde være at lade gaa et Stykke Tid efter Næringslovens Ikraft-træden for at se, hvorledes Forholdene udviklede sig; man skulde derpaa, inden Lavenes udelukkende Ret ophørte i 1862, udarbejde et Forslag til en Lov om Arbejdsforholdet, der kunde træde i Kraft inden 1862.

Kun nogle Tiaar tidligere havde man endnu almindelig betragtet Forholdet mellem Mestre og Svende som et Tyendeforhold, og man forstaaer derfor vel, at man kunde nære Betænkelighed ved at lade den frie Kontrakt indtræde i dette Forhold; Tyendeforholdet var ganske vist reformeret, men der var dog en Tyendelov, og endnu boede i adskillige Fag Svendene hos Mestrene. Paa den anden Side kunde man vanskeligt ud fra Tidens Friheds-ideer komme til en særlig Lov, og den kom da ej heller, som Otto Müller havde foreslaaet det.

Man vil forstaa, at Næringsloven saaledes ikke kom til at spille en indgribende Rolle for Fabrikindustrien, men i Hovedsagen byggede paa den Praxis, der hidtil var fulgt; paa ikke uvæsentlige Punkter gik den dog videre. Saaledes fritages man for Bevilling og for Ubehageligheder, der kunde opstaa med Lavene; men dette betød næppe noget i økonomisk Henseende. Her maatte det blive afgørende, at Fabrikerne fik en udvidet Mulighed for Afsætning af deres Fabrikat, særlig gennem Haandværkerne, der nu kunde sælge Fabrikvarer. Hermed rykker Konkurrencen mellem Fabriker og Haandværkere disse sidste ind paa Livet, men man tør antage, at kun langsomt forvandlede Haandværkeren til at være Sælger af Fabrikvarer.

Spørger man om Virkningerne af Næringsloven lader disse sig meget vanskeligt bedømme. Allerede før Loven var vedtaget, udbrød Krisen 1857, hvad der dog ikke synes at have øvet nogen Indflydelse paa Lovens Udformning. „Fædrelandet“¹⁰⁸⁾ skrev, at det var uheldigt, at Næringslovens

¹⁰⁷⁾ Udkast til Lov om borgerlig Næring i Kjøbenhavn og Kjøbstæderne, Kbh. 1857. S. 267.

¹⁰⁸⁾ 22. December 1857.

Ikrafttræden faldt sammen med en Krise, men heldigt, at Krisen indtraadte før Lovens Vedtagelse, ti saa kunde da ingen, der ikke var bindegal, beskyldes Næringsloven for at være Skyld i Krisen. Dette var vel næppe heller Tilfældet, men paa den akute Krise følger Depressionen, og i den følgende Tid stod derfor Striden om, hvorvidt Depressionen ikke var kommet som Følge af Næringsloven, radikal som denne i manges Øjne var.

KAPITEL XI

Toldpolitiken og Industrien.

1. Toldpolitiken i 1820'erne.

Toldloven af 1797 var stadig den tilgrundliggende Lov for Varers Fortoldning i 1820'erne. Der kan derfor her være Anledning til at minde om nogle af dens principielle Bestemmelser¹⁾. Den havde bibeholdt Indførselsforbud paa 8 Vareklasser, men ophævet Udførselsforbudene og iøvrigt bragt et vist System i Ind- og Udførselstoldsatserne. Saaledes gik Raaprodukter frit ind, forsaavidt det var saadanne, der ikke tillige fandtes her i Landet; i saa Fald betalte de nemlig 2–5 pCt. i Told (efter Varens Værdi i 1797). Halvfabrikata beskattedes ved Indførsel med 5–10 pCt., medens færdige Fabrikata gennemgaaende fik Lov at betale 10 pCt., dog saaledes at Haandværksvarer almindelig betalte 24 pCt., forsaavidt de ikke let kunde indsmugles; kunde de nemlig det, varierede Tolden mellem 5 og 15 pCt., efter hvor let Indsmuglingen mentes at kunne foregaa. Ubenævnte Varer betalte 8 pCt. i Indførselstold.

Ved Udførsel gik færdige Varer frit ud, medens indenlandske Raavarer, hvorpaa en indenlandsk Produktion kunde bygges op, gennemgaaende betalte 10–12 pCt., Uld dog kun 5 pCt. Transittolden var sat til 1 pCt. Den i 1802 paalagte Extraafgift paa $2\frac{3}{4}$ pCt. af Varens Værdi, var imidlertid ved Forord. af 23. Juli 1811 ophævet for de toldpligtige Varer og hvilede saaledes nu kun paa toldfri. I Sportler betaltes 6 pCt. af Toldbeløbet.

Forord. af 1797 havde i nogen Grad søgt at udligne Toldforskellen mellem Kongeriget og Hertugdømmerne, men Vanskelighederne i denne Henseende var overordentlig store. Ganske udenfor Toldsystemet faldt Altona (og Wandsbeck), der i sin Tid var anlagt for at konkurrere med Hamborg, og som ogsaa i Relation til Hertugdømmerne blev behandlet som Udland; ydermere var der rundt om i Hertugdømmerne Distrikter eller visse Befolkingsklasser, der nød Toldfrihed. Disse Forhold havde Toldloven af 1797

¹⁾ Se her og i det følgende Kommissarius' Forelæggelsestale i Østifternes Stændertidende 1835—36. Sp. 2593 ff. og Sponeck: Om Toldvæsen. Kbh. 1840. II. S. 47 ff.

ladet bestaa, men havde iøvrigt søgt at lette Samkvemmet mellem Kongeriget og Hertugdømmerne. Vedblivende bestod dog store Forskelligheder, bl. a. derved, at, medens Tolden i Hertugdømmerne overvejende beregnedes efter Værdi, var Vægttolden i højere Grad raadende i Kongeriget; den Beskyttelse, der ydedes gennem Tolden, var større i Kongeriget end i Hertugdømmerne, hvorfor Hertugdømmernes Manufaktur- og Fabrikvarer samt adskillige Haandværksvarer maatte svare halv Told ved deres Indførsel til Kongeriget, medens saadanne Varer ved deres Udførsel fra Kongeriget kunde gaa toldfrit ind i Hertugdømmerne.

Dette maatte selvsagt vanskeliggøre Grænsetrafiken; Varer fra Hertugdømmerne maatte ved deres Indførsel til Kongeriget være ledsaget af Toldsedler, hvoraf det fremgik, at de paagældende Varer var tilvirket i Hertugdømmerne, idet saadanne Toldsedler udstedtes paa Grundlag af Attester fra Øvrigheden; det danske Toldvæsen var dog begyndt at se bort fra Toldsedler og lade sig nøje med Attester fra Øvrigheden. Men i den snævraste Grænsetrafik kunde det ogsaa være vanskeligt nok at præstere saadanne, om der var langt til Toldsted og anden Øvrighed, hvorfor man kom ind paa ikke at kræve Attester, naar Varer, som f. Ex. Leer og Skæreknive, der øjensynlig skyldtes Landsbyhaandværkere, indførtes over Grænsen til Kongeriget og skulde fortoldes til halv Told; her maatte da en Forsikring paa Tro og Love træde i Stedet²).

Hvad Forbudene angaar, maatte i 1820'erne (siden 1825) Klude ikke udføres til Hertugdømmerne, omvendt ej heller Kampesten til Kongeriget, da Hertugdømmerne havde Brug for disse Sten til Digerne. Raffineret Sukker kunde udføres til Hertugdømmeren toldfrit, men maatte ikke indføres fra Hertugdømmerne, saa lidt som fra Udlandet, til Kongeriget.

Hertil kom, at Hertugdømmerne ikke kendte Konsumtionen, som Kongeriget havde denne; flere Varer fra Hertugdømmerne var tilmed i Kongeriget undergivet højere Konsumtion, end naar de tilførtes fra Steder i Kongeriget. Ydermere svaredes der i Farten mellem Kongeriget og Hertugdømmerne højere Lastepenge end imellem kongerigske Pladser, og ogsaa Lastepenge for Farten paa forskellige fremmede Pladser var forskellig for Kongerige og Hertugdømmer.

Indenfor Kongeriget var ogsaa Vareomsætningen besværliggjort, særlig gennem Konsumtionen i Byerne, der tilmed var forskellig i København og i Købstæderne. Et Exempel vil illustrere dette bedre end en Gennemgang af Konsumtionstariferne. Sagen rejstes i 1834 af en Stivelsesfabrikant i Stege³), der hævdede at være ugunstigere stillet ved Udførsel af Stivelse

²) Kom. Koll. Forest. og Resol. 1824. Nr. 68. Her mindes om Bemærkningen under Forkortelser, hvorefter Kom. Koll. betyder Generaltoldkammer — og Kommercekollegiet. Toldsager var Generaltoldkammersager.

³) Kom. Koll. Forest. og Resol. 1834. Nr. 197.

til København end de københavnske Fabrikanter. Sagen laa saaledes: Saavel i København som i Købstæderne var Formalingskonsumtionen af Hvede lige høj, nemlig 1 Rbd. 50 Sk. pr. Td. Imidlertid var efter 1820 Konsumtionen for Stivelse i København 200 Sk. pr. 100 Pd., medens den i Købstæderne var 125 Sk. Bearbejdedes en Td. Hvede til Stivelse, blev, idet Formalingsafgiften udgjorde 146 Sk. og der regnedes 84 Pd. Stivelse af 1 Td. Hvede, Afgiften paa 100 Pd. Stivelse 174 Sk. Udførte nu en Stivelsesfabrikant 100 Pd. Stivelse til Udlandet, fik han i København kun godtgjort 160 Sk. og i Købstaden kun 100 Sk., og da Afgiften, der var betalt, var 174 Sk. i begge Tilfælde, beholdt altsaa Told- og Konsumtionsvæsenet henholdsvis 14 og 74 Sk., hvad der ikke just skulde opmuntre til Udførsel, ganske særlig ikke fra Provinsen. Men endnu grellere blev Forholdet, naar man saa, hvorledes det gik med Exporten fra København til en Provinsby; her fik den københavnske Fabrikant Konsumtionen paa Stivelse betalt, altsaa 200 Sk., d. v. s. en Præmie paa 26 Sk., medens Købstadens Fabrikant kun fik 125 Sk. Medens Københavneren altsaa tjente 26 Sk. ved Udførsel og betalte 125 Sk. i Konsumtion i Provinsbyen, altsaa kun betalte 99 Sk., saa stillede det sig for Købstadens Stivelsesfabrikant ved Forsendelse til København saaledes, at han betalte 174, fik erstattet 125 = 49 Sk., men maatte betale 200, det vil sige 249, altsaa 150 Sk. ugunstigere end Københavneren og ved Udførsel til Udlandet 75 Sk. ugunstigere.

Da denne Sag kom for i Kollegiet, gik man ud fra, at Hveden i Provinsen — man kunde ogsaa have nævnt Arbejdsløn — var relativt billigere end i København, hvorfor man ikke vilde ændre Forholdene ved Export til Udlandet, men derimod tillodes Stivelsen at gaa konsumtionsfri ind til København, naar der ikke gaves Konsumtionsgodtgørelse i Købstaden. Paa den Maade blev Provinsmanden altsaa kun stillet 75 Sk. ugunstigere end Københavneren, saavel overfor Udland som Indland. Saaledes hjalp man sig ved at træffe Forholdsregler i de givne Tilfælde, men løse Spørgsmaalet gjorde man foreløbig ikke.

Ogsaa paa andre Punkter var der indenfor Kongeriget Forskelligheder i Toldbyrden. Saaledes umuliggjorde Sund-, Bælt- og Kanaltolden at behandle de forskellige Steder i Landet ens, og yderligere var Lastpenge i Farten paa København dobbelt saa høje som i Farten paa Provinsens Købstæder.

Den Lovgivning, der regulerede Produktion og Omsætning af Varer, var saaledes indviklet nok allerede i sine Grundprinciper. Endnu mere indviklet dog ved de Ændringer, der foretoges fra Regeringens Side, særlig efter Napoleonskrigenes Afslutning. De Begivenheder, der var indtruffet efter at Toldloven var givet, havde været af en saadan Karakter, at det økonomiske Liv var undergaaet betydelige Forandringer — først Fastlandsspærringen og Krigen, saa Norges Adskillelse og siden hen Land-

brugskrisen, alle Begivenheder, der hver for sig nok kunde være tilstrækkelige til at motivere Ændringer i Toldpolitikken. Under Krigen ser man da ogsaa Regeringen gennemføre forskellige Skattepaalæg, som Forhøjelse af Konsumtionen o. lign.; siden hen kom imidlertid Pengeforandringen, Norges Adskillelse o. s. v., og disse Begivenheder krævede selvsagt en ændret Politik. Tolden var i 1797 mest ansat efter Vægt og Stykketal, men ved Bestemmelse af Toldbeløbets Størrelse havde man naturligvis regnet med visse Varepriser — ellers kunde man jo ikke have gennemført den Klassifikation efter Varens Art, som ovenfor er omtalt. Efter de omvæltende Begivenheder i den næste Snes Aar maatte det for adskillige Varers Vedkommende blive naturligt at søge en Tilpasning af Varepris og Toldsats, saa at den Retfærdighed, det havde været Hensigten at gennemføre i 1797, bedre kunde naas; det var ikke nogen almindelig Revision, der foretoges, men en lejlighedsvis, d. v. s. den foretoges sædvanlig først, naar det paa-gældende Erhverv henvendte sig om at faa bedre Overensstemmelse mellem Pris og Beskyttelse. Allerede af denne Grund maatte Tendensen gaa i Retning af øget Beskyttelse. En Begivenhed som Norges Adskillelse førte ogsaa til øget Beskyttelse. I og for sig var det rigtigt, naar Centraladministrationen 1820 var inde paa den Tanke, at nu kunde de Toldsatser, som Loven af 1797 havde sat af Hensyn til norsk Industri — det gjaldt særlig Jernværker og Glasindustri — meget vel nedsættes; denne Tanke kom dog ikke til Udførelse, tværtimod kom man ind paa Toldforhøjelser for her i Landet at fremkalde en Industri, der kunde staa sig mod den norske Konkurrence, idet i hvert Fald norske Glasværker med Tab solgte Varer i Danmark for at bevare Markedet her⁴⁾.

Det er imidlertid vanskeligt i Almindelighed at karakterisere Toldpolitikken i 1820'erne; den Omstændighed, at Landbrugskrisen raadede i disse Aar, maatte ganske naturligt gøre, at Regeringen var utilbøjelig til at beskytte Industrien paa Landbrugets Bekostning. Bedst naturligvis, om saavel Landbruget som Industrien kunde faa Støtte, som da man i 1821 ophævede Konsumtionen paa Olier og forhøjede Tolden herpaa til 3 Rbd. pr. 100 Pd. Dette førte til Anlæg af flere Oliemøller, samtidig med at Rapsdyrkingen tog til, idet Kornpriserne var lave. I 1823 siger Kommercekollegiet, at Dyrkingen af Rapssæd breder sig saa kraftigt i Landet, saa at Oliemøllerne næppe vilde savne Raamateriale, om Udførselsafgiften paa Rapssæd bortfaldt; ved den kongl. Resolution nøjedes man dog med at nedsætte den til 8 Sk. pr. Td.⁵⁾ Adskillige andre Nedsættelser af Udførseltolden for Landbrugsvarer finder i disse Aar Sted, som naturligt var, men

⁴⁾ Rawert: Kongeriget Danmarks industrielle Forhold. Kbh. 1850. S. 342.

⁵⁾ Kom. Koll. Forest. og Resol. 1823. Nr. 123 a. I Nr. 37 a hedder det, at Rapssæd giver højere Udbytte end andre Sædarter, da det i Udlandet opnaar bedre Priser end dansk Korn.

man ser dog, at man drager Grænsen, da det kommer til Udførselstolden paa Uld; 1824 andrages der om, at Udførselstolden paa jysk Uld, der nu skal have udgjort ikke mindre end 13 pCt. af Værdien, maatte blive ned-sat, men da dette vilde gaa ud baade over Statskassen og over Uldindustrien, der vedblivende var Regeringens Kælebarn, afsloges det.

Yderligere kan man se, at man ikke tager i Betænkning at yde en Beskyttelse til Industrien, naar denne kun i ringe Grad vil ramme selve Landbrugsproduktionen. Da man i 1829 indfører en Udførselstold paa raa Ben paa c. 10 pCt. af Værdien (32 Sk. pr. Skpd.)⁶⁾, idet Grosserer Owen det foregaaende Aar havde oprettet et Benkulsbrænderi, sker dette kun, fordi man er overbevist om, at Prisen paa Ben ikke vil øve nogen Indflydelse paa Tillæget af Kvæg.

Men ogsaa Hensynet til Arbejdsbeskæftigelse maatte spille ind; da Landbruget dog gik rundt trods de faldende Kornpriser, maatte Problemet om Arbejdsbeskæftigelse særlig komme frem i Industrien, hvor tilmed Staten i Forvejen havde bundet store Kapitaler; i Statens daværende finansielle Situation kunde det ikke heller være uden Betydning, om den fik disse Kapitaler forrentet og tilbagebetalt.

Hensyntagen til mange forskellige Forhold kom saaledes til at spille ind, naar det i 1820'erne gjaldt om at foretage Ændringer i Toldsatserne. Kun sjældent udtaler Kommercekollegiet sig om sit almindelige Synspunkt, men her kan dog anføres, at, da man 1828 forhøjede Indførselstolden paa grønne Flasker af Hensyn til Konkurrencen fra Norge, udtalte Kollegiet⁷⁾: „Toldforhøjelse ansees . . . kun at være et indirekte Middel til at ophielpe Fabrikker, og som principmæssigen ikke anvendes, fordi det uforholdsmæssigen fordyrer Gjenstanden, og saaledes i det mindste saalænge er skadelig for den i Deres Majestæts Stater gjeldende Frihed i Handel og Vandel, indtil det omhandlede Fabrikat tilvirkes i saadan Mængde og af saadan Qualitet, at det fremmede kan undværes. — Som Midler til Fabrikkers Ophielp er derimod saadanne mere at anbefale, som virke directe, saasom Understøttelse i Penge af den til det Øiemed under Kollegiets Bestyrelse satte Industriens og Commerciens Fond, eller saadanne Toldbegunstigelser, hvorved Fabricationens udvidede Drift kan directe befordres, nemlig begunstiget Indførsel af fornødne raae fremmede Materialier“. Efter dette maa Linien siges at have været, at kun saadanne Virksomheder fortjente Beskyttelse, der havde naturlige Betingelser for videre Udvikling og kunde forventes engang at blive raadende paa det indenlandske Marked, samt at Hjælpen ikke skulde gives ved Forhøjelse af Indførselstolden for udenlandske Færdigvarer, men ved Nedsættelse af Tolden for udenlandske Raavarer eller Understøttelse af Industrifonden.

⁶⁾ Kom. Koll. Forest. og Resol. 1829. Nr. 164.

⁷⁾ Kom. Koll. Forest. og Resol. 1828. Nr. 155.

Ser man imidlertid paa de faktiske Forhold, kan det ikke siges, at Linien blev fulgt. Da man i 1823 forhøjede Tolden paa Jern, motiveres det bl. a. med, at Tolden endnu er den samme som den, der fastsattes af Hensyn til de norske Bjergværker. I 1821⁸⁾ forhøjes Indførselen paa Pianoer til 25 pCt. af Værdien, idet man gjorde gældende, at Pianoer nu kunde fabrikeres her i Landet lige saa gode som udenlandske, og at Snedker- og Drejerarbejde saavel som andet Haandværksarbejde efter Toldloven af 1797 kun kunde indføres mod en Told paa over 24 pCt. En saadan Oprykning til Haandværkerarbejde-Toldsatsen sker ogsaa i 1824⁹⁾, da Pottemagerarbejde sattes op til denne Sats, idet man nu var begyndt at føle Konkurrence fra England, medens man hidtil kun havde følt den fra Holland; det var for Pottemagerarbejde en Toldforhøjelse til 400 pCt.

Disse Exempler viser, at Regeringen afgjort ikke var utilbøjelig til at forhøje Indførselstolden, hvad enten det nu var for at beskytte en allerede eksisterende Produktion, der klagede, eller som for Jern og Glas at kalde Produktionen frem i større Omfang.

Derimod synes man at have brudt med Udførselsforbud; frasat Udførselsforbudet mod Klude udstedtes intet saadant¹⁰⁾, og paa denne Baggrund bliver dette Forbud saa meget mere ejendommeligt, men herom andetsteds.

Man oplever endog at se et Indførselsforbud blive ophævet, idet i 1829¹¹⁾ Forbudet mod Indførsel af Porcelæn ophæves, og i Stedet indføres en Told paa fremmede Varer, der svarer til 18–19 pCt. af disses Værdi; heraf skulde dog Porcelænsfabriken have de 10 for at kunne give Rabat ved Salg i større Poster. Selvom Kollegiet var betænkelig ved en saadan Udbetaling af indkommen Told, gik det dog med hertil, da der herved aabnedes en ny Indkomstkilde for Staten; stor blev den dog ikke.

Selvom der saaledes kan paavises adskillige Tilfælde, hvor Indførselstolden for Færdigvarer forhøjedes endog væsentligt, var man dog langt villigere til at nedsætte Indførselstolden for Raavarer eller tilstaa toldfri Indførsel. Denne Begunstigelse kunde forme sig paa forskellig Vis, enten som en generel Toldnedsættelse eller som en Nedsættelse, der kom et bestemt Fag, en Enkeltvirksomhed eller en enkelt Mand tilgode; i disse sidste to Tilfælde kunde Nedsættelsen igen gives enten for fremtidig Indførsel eller for bestemte Kvanta. I det første Tilfælde, en generel Nedsættelse af Indførselstolden, skete dette i Form af en ny Forordning, i det sidste derimod ved Bevilling.

⁸⁾ Kom. Koll. Forest. og Resol. 1821. Nr. 237.

⁹⁾ Kom. Koll. Forest. og Resol. 1824. Nr. 112.

¹⁰⁾ 1834 søgte Grosserer Owen om at faa Forbud mod Udførsel af Ben, men Sagen henvistes til Toldkommissionen, der da sad, og Forbudet kom ikke. Kom. Koll. Forest. og Resol. 1834. Nr. 198.

¹¹⁾ Kom. Koll. Forest. og Resol. 1829. Nr. 51.

Det behøver næppe nærmere Paavisning, at i adskillige Tilfælde var en Vare for én Produktion Færdigvare, som for en anden var Raavare, hvorfor en Toldnedsættelse meget ofte førte til ny Toldnedsættelse paa et andet Punkt. Saaledes havde Bomuldsvæverne 1814 faaet Lov at indføre Bomuldsgarn mod blot at svare dobbelt Transittold; Følgen blev, at Bomuldsspindier ikke kunde klare sig i Konkurrencen mod de udenlandske Garner, idet Raabomuldstolden var 3 Rbd. 12 Sk. pr. 100 Pd.; medens der saaledes 1815 indførtes 7 000 Pd. Bomuldsgarn, steg Indførselen heraf til 29 000 Pd. i 1820, medens Importen af Raabomuld gik ned fra 18 000 Pd. i 1818 til 3 000 Pd. i 1820¹²⁾. Derfor fik Raabomuld 1822 ogsaa Tilladelse til at gaa ind for dobbelt Transittold (2 pCt.).

Saaledes skete der stadig Ændringer i Toldtarifen, undertiden blot for en enkelt Vare, undertiden for flere Varer paa engang som f. Ex. ved Pl. 6. November 1821, 20. Maj 1823 o. s. v.

Men ved Siden af saadanne Ændringer i Indførselstolden gaves der som sagt Bevillinger til toldfri Indførsel, og det var Praxis altid at give saadanne, naar det drejede sig om Indførsel af Raamaterialer til Fabriker, saa at Kommercekollegiet i 1822, da J. Chr. Drewsen fik Privilegium paa at drive Papirfabrik paa Strandmøllen med Toldfrihed for Raamaterialer, kunde sige, at dette var „i Overensstemmelse med den Toldfrihed, som Fabrikkerne i Almindelighed nyder paa de fornødne raa Materialier“¹³⁾. Hvilke disse Raamaterialer var, bestemte Bevillingerne; selv naar disse udstedtes efter bestemte Skemaer, kunde der dog for den enkelte Fabrikant gives videregaaende Begunstigelse, hvad da netop var Tilfældet for Drewsens Vedkommende, idet han f. Ex. fik Tilladelse til toldfri Indførsel af Berlinerblaat, hvad andre Fabriker ikke havde søgt om; man var i det hele meget villig til at udstrække Toldfriheden til nye Varer, der kom i Anvendelse ved Fabrikationen. Da imidlertid Toldkommissionen i 1831 nedattes, tog man ogsaa paa dette Punkt Reb i Sejlene; da derfor Drewsen 1832 toldfrit vil indføre 3 000 Pd. Svovlsyre, som han nu var kommet ind paa at bruge til Klorblegning, vil Toldvæsenet¹⁴⁾ ikke ind paa at yde ham en almindelig Toldfrihed for denne Vares fremtidige Import af Hensyn til, at Toldkommissionen kan komme med ganske nye Forslag, hvorfor Drewsen kun faar Toldfrihed for det begrænsede Kvantum. — Da Grosserer Owen begynder at fabrikere Svovlsyre, aftager Drewsen Svovlsyre her, idet Toldfrihed ikke mere indrømmes.

Ogsaa Omkostninger ved Udførsel kunde Virksomheder blive fritaget for; saaledes fritages Grosserer Owen 1833 for at erlægge Extraafgift af det Benfedt, han dette Aar udførte; da Benfedt ikke var Udførselsartikel

¹²⁾ Kom. Koll. Forest. og Resol. 1822. Nr. 68.

¹³⁾ Kom. Koll. Forest. og Resol. 1822. Nr. 267 a.

¹⁴⁾ Kom. Koll. Forest. og Resol. 1832. Nr. 10.

i 1797, nævnedes denne Vare ikke i Toldtarifen og havde derfor erlagt Extraafgift $2\frac{3}{4}$ pCt.¹⁵⁾. Her kan man iøvrigt iagttage, hvorledes man af Hensyn til den siddende Toldkommission kun giver en stærkt tidsbegrænset Bevilling.

Hvor mange Toldbegunstigelser det kunde dreje sig om, naar man vilde anlægge en større Virksomhed, viser sig maaske bedst, naar vi fremdrager det Anlæg af en Dampmølle, som et Interessentskab med Grosserer L. N. Hvidt i Spidsen 1828 satte igang; det drejede sig om Mølle og Bageri til Export af Mel og Skibsbrød, eventuelt ogsaa Anlæg af et Slagteri og Salteri af Kød og Flæsk til Udførsel¹⁶⁾. Der gaves „Toldfrihed“ ved Udførsel af Mel saavel som af haardt Brød, og samtidig gaves der Kommercekollegiet Ret til at give andre samme Begunstigelse; yderligere fik Interessentskabet Kredit paa Konsumtionen paa de Kornvarer, der skulde bruges til Formaling, og hvis man bestemte sig til at anlægge Slagteri og Salteri udenfor Byen, da ogsaa Konsumtionsfrihed for Kød og Flæsk, der i Fustager indførtes i Byen for igen at udføres. Det var ikke Udførselstold i almindelig Forstand, det her drejede sig om, men Frihed for Tillægsafgifter (efter Forord. 21. November 1803 og 6. Juni 1806) og Extraafgift. Videre fik Interessentskabet Tilladelse til toldfrit at indføre en Dampmaskine og hvad der iøvrigt var nødvendigt til Anlægget af Møllen. Yderligere havde Interessentskabet søgt om Toldfrihed paa 1) Brænde til Bageriet, hvad dog ikke gaves paa Grund af, at Kontrol vilde være umulig, 2) Staver og Tøndebaand til Fustager, men her henvistes til at tage disse paa Kreditoplag, og 3) salt Kød og Flæsk ved Udførsel. Selve Privilegiet paa Anlæg af en Dampmølle udstedtes af Kancelliet.

Man vil af dette Exempel se, at, naar det drejede sig om en Virksomhed, der anlagdes med Export for Øje, kunde der være Tale om at søge Bevillinger af mange forskellige Slags. Simplere formede det sig, naar Fabriken anlagdes for at afsætte paa det indenlandske Marked, idet det her væsentlig maatte være en Bevilling, der fritog for Indførselstold af Raamaterialer, der var nødvendig.

Disse forskellige Toldbegunstigelser i Bevillingsform var saaledes af meget forskellig Indhold og Form; nogle var tidsbegrænsede¹⁷⁾, andre for bestemte Kvanta o. s. v., men fra 1826 indførtes i alle Told-Bevillinger den Bestemmelse, at Toldbegunstigelserne, der ydedes, kun skulde gælde „indtil videre“¹⁸⁾.

¹⁵⁾ Kom. Koll. Forest. og Resol. 1833. Nr. 94.

¹⁶⁾ Kom. Koll. Forest. og Resol. 1828. Nr. 21.

¹⁷⁾ I 1830 gaves en Bevilling til en Mand, hvorefter han maatte indføre Lærred til halv Told, saalænge en Glanslærredsfabrikant havde Lov hertil, idet han selv vilde anlægge en saadan Virksomhed. Kom. Koll. Forest. og Resol. 1830. Nr. 273.

¹⁸⁾ Spønneck, anf. St. II. S. 83. — Kom. Koll. Forest. og Resol. 1826. Nr. 44: indtil videre og under Forbehold af de Forandringer, som muligen maatte blive at træffe.

Det skal lades usagt, hvilke Motiver der har ligget bag denne Beslutning, om det var finansielle Hensyn eller om man da allerede har tænkt paa en Reform af hele Toldlovgivningen, idet disse stadige Ændringer i Toldsatser og Tildeling af nye Privilegier maatte gøre Fortoldning overordentlig vanskelig, selvom den, der havde en saadan Bevilling, naturligvis stadig tog Varerne ind over samme Toldsted. Sandsynligheden taler dog for, at Aarsagen var den, at man stadig havde den Tanke at vilie arbejde videre paa Toldudligning mellem Kongeriget og Hertugdømmerne, og ved disse forskellige Særbestemmelser og -bevillinger vanskeliggjorde man Tankens Virkeliggørelse. Man finder da ogsaa i Kollegiets Betænkninger i disse Aar stadig Henvisning til Forholdene i Hertugdømmerne; nu, da Krisen syntes at ebbe ud, har Ideen om Tilmærmelse i toldmæssig Henseende sandsynligvis antaget fastere Former.

2. Toldloven af 1838.

Ved kgl. Resolution af 12. November 1831 blev der nedsat en Kommission til Udarbejdelse af en ny Toldforordning i Kongeriget; samtidig nedsattes en tilsvarende Kommission i Hertugdømmerne. Disse to Kommissioner skulde indbyrdes pleje Raad, saa at der saavidt muligt kunde blive tilvejebragt Overensstemmelse i Toldsatser i de to Rigsdele og aabnes „en fri Samfærdsel imellem disse Statens forskjellige Dele“. Men yderligere skulde Kommissionerne „bringe Toldafgifterne i et passende Forhold til Handelens, Industri- og Fabrikflidens, samt Agerdyrkningens Tarv“.

Den kongerigske Kommissions Nedsættelse medførte til en vis Grad en Ændring i Administrationens Holdning overfor Toldbegunstigelser. Andetsteds er omtalt, hvorledes f. Ex. Tolden af Jernvarer 1831 forhøjedes for kun 3 Aar og senere igen for en ny Periode, indtil Toldkommissionen blev færdig; vi kan ogsaa nævne, at man allerede 1832 tilstod Garverne Kredit paa Extraafgiften ved Indførsel af Huder, saaledes at denne Afgift ikke opkrævedes, om Extraafgiften hævedes ved den forestaaende Toldregulering¹⁹⁾. Gang paa Gang kan man i disse Aar finde, at Spørgsmaal Toldtarifens vedrørende udskydes, som da man 1835 bestemte, at Stenkul skulde gaa ind til den Sats, Toldkommissionen maatte bestemme. I enkelte Tilfælde henviser Kommercekollegiet ligefrem til, hvad Toldkommissionen mener, idet adskillige af Kollegiets Embedsmænd sad i Kommissionen, og man var ikke i Tvivl om Kommissionens liberale Indstilling. Saaledes kom den i 1831 nedsatte Kommission til at paavirke Toldpolitikken strax ved sin Nedsættelse, selvom dens Indstilling først forelaa hen paa Sommeren 1835 og Loven først i 1838.

¹⁹⁾ Kom. Koll. Forest. og Resol. 1832. Nr. 17.

I sin Betænkning²⁰⁾ fremhæver Kommissionen, at Principet i Toldloven af 1797 var at holde en relativ høj Beskyttelse paa Varer, danske Fabriker producerede, idet der samtidig var Indførselstold paa Raastoffer. Den høje Indførselstold paa færdige Varer førte imidlertid til Smuglerier, hvorved Beskyttelsen ikke blev effektiv, og man havde derfor søgt at bøde herpaa ved at give Lempelser i Raastoftolden, saaledes som ovenfor vist. Men, siger Kommissionen, saadanne Begunstigelser gaves kun til enkelte Virksomheder og gjorde det dermed vanskeligere for andre at konkurrere. Hvorvidt dette sidste er rigtigt, turde være tvivlsomt, i hvert Fald synes Toldnedsættelser meget let opnaaet, naar man kunde henvise til, at andre havde opnaaet saadanne.

Nu foreslog Kommissionen at bringe hele Toldniveauet ned, idet fremmede Raastoffer skulde gaa toldfri ind og Tolden paa færdige Varer kunde da nedsættes i tilsvarende Grad. Var der ingen danske Fabriker, der producerede den paagældende Vare, kunde Indførselstolden sættes endnu lavere. Men naar disse Principer gennemførtes, maatte ogsaa de specielle Toldbegunstigelser ophøre, og Forordningen af 1. Maj 1838 bestemmer da ogsaa i § 52, at den Toldbegunstigelse, der var indrømmet „indtil videre“, skulde bortfalde; heri ligger, at for Fremtiden kunde saadanne Toldnedsættelser ikke mere indrømmes. Anderledes derimod med de Toldprivilegier, der var indrømmet uden en saadan indskrænkende Bestemmelse; de maatte respekteres, men Tolden maatte i saa Tilfælde betales ved Indførselen for da ved Aarets Udgang at blive refunderet, naar der var ført Bevis for, at den indførte Vare var anvendt i Fabrikationen. Ideel var denne Ordning ikke, idet erlagte Sportler ikke tilbagebetaltes, men den var dog et Skridt i den rigtige Røtning af ensartet Behandling af Landets Borgere.

Extraafgiften paa $2\frac{3}{4}$ pCt. skulde bortfalde eller, hvor man ønskede at bibeholde den, indarbejdes i den almindelige Toldtarif. Paa de Toldsteder, der ikke rantes af Sund- eller Kanaltold, skulde der opkræves et Tillæg til Indførselstolden for enkelte Varer, der var særlig belastede, naar de førtes gennem Sundet.

Hvad nu Forholdet til Hertugdømmerne angik, maatte Spørgsmaalet for de to Kommissioner blive, om det var Kongeriget, der skulde gaa ned med sine Toldsatser, eller om disse i Hertugdømmerne skulde sættes i Vejret. Da Spørgsmaalet om Statens Finanser netop i disse Aar var brændende, maatte det allerede af denne Grund blive vanskeligt at nedsætte Tolden. De for Indførselstolden vigtigste Varegrupper var 12, der ialt indbragte $\frac{3}{4}$ af hele Toldbeløbet²¹⁾, nemlig (i Rbd.):

²⁰⁾ af 8. Aug. 1835. Bilag til Kom. Koll. Forest. og Resol. 1835. Nr. 192 b.

²¹⁾ Af den tyske Toldkommissions Betænkning i Forhandlinger om Udkast til en ny Toldlov for Hertugdømmerne 1835—37.

	I Hertugdømmerne	I Kongeriget	Ialt
Manufakturvarer	65 000	500 000	565 000
Raasukker	60 000	200 000	260 000
Kaffe	40 000	100 000	140 000
Træ	35 000	105 000	140 000
Vin	30 000	110 000	140 000
Rom	10 000	60 000	70 000
Salt	20 000	75 000	95 000
Jern	13 000	30 000	43 000
Tobaksblade	10 000	20 000	30 000
Stenkul	10 000	35 000	45 000
Stentøj	6 000	14 000	20 000
Ris	8 000	16 000	24 000

Kommissionerne blev enige om at foreslaa, at Hertugdømmernes og Kongerigets Toldsatser skulde være de samme, undtagen for Manufakturvarer, Kaffe, Tømmer og Træ, Vin og Spirituosa, der i Kongeriget foresloges sat højere end i Hertugdømmerne, hvorfor saadanne Varer ved Indførsel herfra til Kongeriget maatte betale et Tillæg (Differentialtold) til den i Hertugdømmerne allerede erlagte Told. For Sukker blev der foreslaaet nogle Overgangsbestemmelser, som vi ikke her skal komme ind paa. Hvad andre Varer angik, forhandlede Kommissionerne sig til Rette om den Toldsats, der for Fremtiden skulde være den gældende for baade Kongeriget og Hertugdømmerne. Der er ingen Tvivl om, at det her fortrinsvis blev Hertugdømmernes Toldsatser, der blev sat i Vejret, mindre Kongerigets, der nedattes, hvad der fremgaar af følgende Udtalelse fra Hertugdømmernes Kommission om det fælles Forslag²²⁾: „Es wird dadurch zugleich den Anforderungen der Herzogthümer auf reciproke Zulassung ihrer Producte und Fabrikata vollkommen Genüge geleistet werden, und wenn sich gleich nicht verkennen lässt, dass, wie auf die Gleichheit der Abgabensätze zu Stande gekommen ist, ob durch Erniedrigung in Dänemark oder durch Erhöhung in den Herzogthümern oder ein mediirendes Verfahren, jedenfalls für letztere eine höhere Besteuerung als die bisherige, resultirt, so muss dieser Nachtheil doch durch den bedeutende Vortheil aufgewogen werden, der den Herzogthümern durch den freien Absatz ihrer Fabrikata und Handwerkerwaaren in das auch künftigt noch einen kräftigeren Zollschutz gewährende Königreich zu Theil wird. Es werden dieses namentlich die Neumünsterschen Tuchfabriken, die Flensburger Zuckerraffinerien, die Flensburger und Kieler Tabaksfabriken, die Itzehoer und Glückstädten

²²⁾ Kom. Koll. Deutsche Vorstellungen u. Resolutionen. 1835. I. Nr. 110.

Cichorienfabriken und andere Fabrikationszweige durch ihr grösseres Gedeihen empfinden“.

Kommissionen indrømmer, at det bliver det østlige Slesvig, der kommer til at nyde størst Fordel, medens det sydlige og vestlige Holsten vil møde Vanskeligheder i Trafiken til Lybæk og Hamborg; man var da ogsaa i Kommercekollegiet ganske klar over, at Forslaget vanskelig vilde faa en gunstig Modtagelse i Holsten.

Et andet Spørgsmaal var imidlertid ogsaa af Vigtighed. Det mentes, at Smugleriet over Grænsen til Holsten var stort dels som Følge af Hamborgs og Altonas Nærhed, dels fordi der var indrømmet Toldfrihed for enkelte Distrikter, adelige Godser og Klostre samt enkelte Embedsmænd. Dette maatte gøre al Kontrol med Indførsel vanskelig, og Kongeriget paa sin Side maatte befrygte, at det for Fremtiden ogsaa maatte komme til at lide under Smughandelen, saa meget mere som denne maatte antages at ville tage til, naar Tolden ved Holstens sydlige Grænse steg, hvad der maatte komme til at gaa ud over Kongerigets Industri og Finanserne. Hertugdømmernes Kommission var defor klar over, at man maatte se at komme „den Fortbestand eines völig organisierten Schleichhandels“ til Livs, men indrømmede, at først med Ophævelsen af Toldprivilegierne vilde det være muligt at etablere en virkelig effektiv Toldkontrol.

Adskillige andre Problemer stod tilbage for Kommissionerne. For at komme bort fra, at Varer fra Hertugdømmerne betalte højere Konsumtion end kongerigske Varer, naar de indførtes til Byer i Kongeriget, foresloges det at paalægge enkelte Varer som Brændevin, Øl og Eddike en Afgift ved Landegrænsen, saa at disse Varer for Fremtiden ikke skulde betale mere i Konsumtion end de kongerigske. Med Hensyn til Lastepenge foresloges det, at den for Hertugdømmerne gældende lavere Tarif skulde gælde for Kongeriget, idet der dog for Farten paa København skulde betaales det dobbelte Beløb.

Af nok saa stor Interesse for os turde dog selve de foreslaede Toldsatser være. Toldloven forenkledes og Tarifen simplificeredes, idet flere Positioner sloges sammen, ligesom man bestræbte sig for at gøre selve Opkrævningen lettere. Udgangspunktet for Kommissionerne var, at der, vel af Hensyn til Finanserne, skulde svares en almindelig „Forbrugstold“ paa 10 pCt. af Varernes Værdi i Told²³⁾. Dette var Udgangspunktet, men iøvrigt maatte de enkelte Satser fastsættes under Hensyntagen til, om Varen var Raamateriale for Industri, Luxusvare o. s. fr. Beskyttelsestolden foresloges at skulle ud-

²³⁾ Det hedder i Toldkommissionens Betænkning af 8. August 1835 10 pCt. paa Produktionsstedet (8 pCt. af den ufortoldede Vares Værdi paa det indenlandske Marked); dette maa vel betyde, at udenlandske Varers Pris + Fragt og andre Omkostninger skulde danne Grundlaget for en Told paa 8 pCt. Se her og i det følgende Betænkningen, der er Bilag til Kom. Koll. Forest. og Resol. 1835. Nr. 192 a.

gøre 12—20 pCt. af Varens Værdi, idet der kun for enkelte Industrier, der allerede var stærkere beskyttede, foresloges højere Told. Havde Industrien betalt Told ved Indførsel af Materialer, skulde den ved Udførsel af den færdige Vare have erlagt Told tilbage, men dette maatte ske ved specielle Resolutioner. Vægttolden skulde stadig være den almindelige, idet Værditold foraarsagede stadig Strid. — Ejendommeligt nok hævdede Kommissionen, at for at en Industri skulde have Krav paa Beskyttelse, maatte den dække en væsentlig Del af det indenlandske Forbrug. Dette principielle Synspunkt maatte i Praxis betyde, at kun de allerede eksisterende betydeligere Industrier kunde gøre Krav paa Beskyttelse, og at Beskyttelsen ikke mere skulde benyttes som Opdragelsesmiddel. Saaledes bryder Kommissionen med den hidtidige Praxis at anvende Beskyttelsen mere eller mindre i Flæng, ja, man kan sige, overhovedet at anvende Toldbeskyttelse, undtagen hvor en Industri hidtil var holdt oppe ved dennes Hjælp og havde faaet en bestemmende Indflydelse for det danske Marked.

Af Raamaterialer skulde kun de Varer, der konkurrerede med danske Varer, sættes i Told, som uheglet Hør, Hamp, Cikorierødder o. s. v., medens de Raavarer, der ikke paaførte indenlandsk Produktion Konkurrence, skulde gaa toldfrit ind; Undtagelser dannede enkelte kostbare Varer som Indigo, Safran, Gummi, Tobaksblade, Skind o. lign., som af finansielle Hensyn beskattedes. Dog ogsaa dette principielle Synspunkt blev vanskeligt at omsætte i Praxis, ti hvorledes skulde „Raavarer“ forstaas? Kommissionen medregnede Uld-, Linned- og Bomuldsgarn til Raavarer; disse beskattedes med 3—8 pCt. af Værdien. Til 3—4 pCt. sattes Redskaber til Industrien, Emballage o. lign.; til 6—8 pCt. sattes bl. a. adskillige Varer, som man nu vilde medregne til Raavarer, bl. a. Stenkul.

Til 13—14 pCt. sattes Kaffe, Søm, Papir, Sejldug o. s. v. Til 15—17 pCt. sattes Linnedvarer, Røg-Tobak, hvide Bomuldsvarer o. s. fr., medens paa Glas, Cigarer, Sæbe og Raasukker Tolden sattes til 20 pCt. af Værdien. De fleste Industrivarer fik en Beskyttelse paa 15—20 pCt., men Jernstøbe-gods og raffineret Sukker sattes til 30 pCt. og stempelpligtige Varer af Uld og Bomuld endog til 43 pCt., d. v. s. 30 pCt. af Salgssummen, som fastsat i Forord. af 2. August 1814.

Om denne sidste høje Sats var Kongerigets Kommission dog uenig, forøvrigt det eneste Punkt, hvorom Uenighed opstod, idet et Mindretal ønskede en Nedsættelse til 30 pCt. under Henvisning til Forbrugernes saavel som til Fabrikanternes Interesser; kunde Fabrikanterne ikke klare sig med en saadan Beskyttelse, kunde deres Kapital sikkert bedre anvendes paa anden Maade; Toldsvig vilde dermed ogsaa blive sjældnere.

De to eksisterende Udførselsforbud foresloges bevaret, medens Anvendelse af Udførselstold søgtes indskrænket; den mentes dog at maatte bibeholdes for adskillige Varer, dels af finansielle Hensyn dels af Hensyn til

indenlandsk Produktion, for hvilke de var Materialer (Huder, Uld, Skind etc.).

Kommercekollegiets Forestilling om Kommissionsbetænkningen drejede sig særlig om Tolden paa stempelplichtige Varer, der ønskedes nedsat til de af Minoriteten foreslaaede 30 pCt., hvad Kongen dog gik imod, og om Tolden paa raffineret Sukker, hvor Kollegiet vilde have det Monopol, Raffinaderierne hidtil havde haft, brudt. Herved vilde denne Industri ansføres til at modernisere sin Drift, og en Toldbeskyttelse paa 30 pCt. maatte være tilstrækkelig, selvom Udlandet havde Udførselspræmier. Kongen resolverede dog ogsaa her, at der skulde bibeholdes en Udførselspræmie for raffineret Sukker, men at raffineret Sukker paa den anden Side maatte indføres mod 30 pCt. efter 3 Aars Forløb.

Som Helhed var Forslaget ikke meget indgribende med Hensyn til Beskyttelsens Størrelse, men paa andre Punkter var det Budbringer om ny Tid. Allerede Told-Bevillingernes Bortfald, den lettere Omsætning af Varer, Tarifens Forenkling, men maaske ganske særlig Bestemmelsen om, at Kommercekollegiet hvert 3die Aar skulde afgive en Indberetning om, hvorvidt det maatte være gavnligt eller nødvendigt at foretage Ændringer i Tarifen, vidner om et Brud med gammel Slendrian, hvor Beskyttelsen snart var blevet større, snart mindre end Hensigten havde været, da Tolden bestemtes, idet Priserne i Mellemtiden havde ændret sig; ja, saa nøje tænkte man sig at følge med Næringslivets Kaar, at det endog paalagdes Kollegiet at indkomme med Forslag til provisoriske Ændringer, om Konjunkturerne maatte gøre dette paatrængende nødvendigt inden de 3 Aar.

Efter Kongens Løfte til Stænderne i 1831 maatte Forslaget til Ændring i Told- og Skibsafgifter forelægges disse; det skete tilmed i disses første Samling, og særlig i Roskilde blev der god Anledning til at konstatere, hvorledes den offentlige Mening, der kom frem her og snart efter i Pressen, saa paa Beskyttelsen. Her skal kun Hovedsynspunkterne anføres.

I Roskilde Stænderne forelagdes Forslaget i en lang og indgaaende Tale af den kgl. Kommissarius, der væsentlig byggede paa Kommissionens Bemærkninger²⁴). Komiteen, der nedsattes, fandt det uretfærdigt, at Befolkningen for at ophjælpe enkelte Industrigræne skulde betale sine Fornødenheder dyrere end nødvendigt og stillede sig, som Frihandelens Forkæmpere almindeligt gjorde det, paa et ensidigt Konsument-Standpunkt; paa den anden Side vilde den ikke gaa saa vidt at ophæve den hidtidige Beskyttelse pludseligt og saa i Bestemmelsen om Revision om 3 Aar et Varsel om et friere System²⁵). L. N. Hvidt fremhævede, at man ikke kunde forlange, at man skulde købe af sin Nabo, naar dennes Pris laa højere, eller Varen var slettere end ellers, og vilde, at Forsamlingen overfor Regeringen skulde

²⁴) Roskilde Stændertidende. 1835—36. Sp. 2593 ff.

²⁵) Roskilde Stændertidende. 1835—36. Sp. 2665 ff.

udtale Ønsket om, at ved Fastsættelse af Toldsatser burde i Fremtiden kun finansielle Hensyn raade.

Et andet Medlem²⁶⁾ stillede et Regnestykke op. Herefter havde den indenlandske Produktion af stempelpligtige Manufakturvarer 1833 haft en Værdi af omtrent 700 000 Rbd.; derved var Staten gaaet Glip af en Told paa henad 300 000 Rbd., og da der kun havde været 1 746 Arbejdere beskæftiget herved, havde hver Arbejder kostet Staten 150 Rbd.

Overfor disse og lignende Argumenter bad man fra Regeringens Side Forsamlingen erindre, at mange fandt deres Brød ved Industrien, og at Fabrikationen havde større Betydning end flere antog. Saaledes sattes Udbyttet for Landet (d. v. s. Produktionens Værdi ÷ indførte Raastoffer) til 260 000 Rbd. i Tobaksfabrikationen, til 166 000 Rbd. i Bomuldsfabrikationen, medens der ved Klædefabrikationen indvandttes 260 000 Rbd. i Arbejds løn og Kapitalrente og ved Holmegaard Glasværk 34 000 Rbd. Afskaffedes Beskyttelse, vilde det føre til, at ingen ny Fabrikation kom frem, og saa vilde det være vanskeligt at skaffe Arbejde til ledige Hænder.

Heroverfor hævdedes det, at der i en Stat kun er en vis Mængde Kapital, der kan anvendes; naar man gav Beskyttelse til visse Industrier, kunde man ikke derved øge den Kapital, der var i Landet; man kunde derimod lede den i bestemte Retninger, men den enkelte kunde ud fra sit Standpunkt langt bedre end nogen Statsmand bedømme, hvor Kapitalen skulde anvendes²⁷⁾. Dette yderliggaaende Frihandelsstandpunkt blev imødegaaet af Kommissarius med, at saa vilde ingen nye Fabriker komme frem, hvad vel betød, at Kapitalen i saa Fald efter hans Mening vilde søge anden Anbringelse.

Værst var dog næsten Udførselstold efter Komiteens Mening²⁸⁾. Ved Indførselstold blev der grebet ind i Konsumenternes Rettigheder, ved Udførselstold derimod hindredes Producenterne i at drage Nytte af de højere Priser, de ellers kunde opnaa; naar der saaledes f. Ex. var en Udførselstold paa Uld af Hensyn til Klædefabrikationen, maatte man ogsaa spørge, hvorfor Klædefabrikanten ikke skulde betale „den naturlige Pris“.

Imidlertid, det var Ord; de viste de raadende Synspunkter, men de omsattes ikke i Handling, idet ingen turde tage Ansvaret for at nedsætte Beskyttelsen, ikke engang ophæve Udførselsforbudet for Klude, der selvsagt blev stærkt angrebet.

Forsamlingen viste ogsaa sin Uvilje mod indirekte Skatter og sin Forkærlighed for direkte Skatter. I denne Sammenhæng oplystes det, at Opkrævningen kostede $15\frac{2}{10}$ — $16\frac{7}{10}$ pCt. af Bruttobeløbet, der indkom i Told og Konsumtion i Kongeriget.

²⁶⁾ Roskilde Stændertidende. 1835—36. Sp. 2729.

²⁷⁾ Roskilde Stændertidende. 1835—36. Sp. 2858 ff.

²⁸⁾ Roskilde Stændertidende. 1835—36. Sp. 2862—63.

Drewsen kunde som Industrimand naturligvis ikke lade være at tage Ordet og fik Støtte i sit Forsvar for Beskyttelsen af Mecanikus Gamst. Drewsens Standpunkt var, at Teorien om Frihandel i og for sig kunde være rigtig nok, at han selv ogsaa var Tilhænger af den, men det var saaledes, at alle talte om den, men ingen gennemførte den²⁹⁾. Endnu tydeligere end i Stænderforsamlingen, der efter Drewsens Opfattelse var meget fjendsk mod Industrien, hvorfor det var ham modbydeligt at deltage i disse Forhandlinger³⁰⁾, kommer Drewsens handels- og industripolitiske Synspunkt frem i en Skrivelse det følgende Aar³¹⁾; heri siger han, at han ikke vil undersøge Frihandelsteorien, der bandlyser Beskyttelsen; han vil lade denne Teori „staa ved sin Værd, men“, fortsætter han, „jeg vil sige hvad der er Sandhed, og som ingen skal kunne modbevise, nemlig, at denne Theorie endnu fattes det Stempel, som selv berømte Navne ei kunne paatrykke den, det Stempel, der skal hæve al Tvivl den angaaende — Erfaringen“. Drewsen maatte naturligvis — engelsk begejstret som han var — særlig henvise til England, hvor Frihandelsteorien var kommet frem, men paa det Tidspunkt ikke var omsat i Praxis³²⁾. De Grene af Fabrikfliden, der særlig fortjener „Regjeringens Opmærksomhed og Beskyttelse“ er efter Drewsens Mening saadanne, der 1) forarbejder indenlandske Raamaterialer, 2) anvender nyere Opfindelser og derfor med deres Fabrikat staar paa Højde med Udlandet, og 3) leverer saa mange Varer, at Landets Forbrug nogenlunde kan tilfredsstilles, og endog udfører til Udlandet. At han hermed tænker paa sin egen Fabrik, behøver næppe nærmere Paavisning. Det var derfor, han i Stænderne talte imod dem, der ud fra taagede Teorier vilde „slagte Industrien“, som han udtrykte det, men, som vi har set, var der slet ikke en saadan Blodtørst. Selv mente Drewsen, at han havde været meget moderat i sine Udtalelser i Stænderne og ikke ladet Egennyttens raade, selv da Udførselsforbudet paa Klude blev angrebet; ganske anderledes synes Opfattelsen af Drewsens Holdning at have været hos andre, idet I. A. Hansen³³⁾ karakteriserer Drewsens Virke i Stænderforsamlingen derhen, at han ensidigt og vedholdende vilde have dansk Industri beskyttet ved høje Toldsatser, „skjøndt vi vide meget vel, at fornuftige Mænd i al Uegenyttighed kunne have heel forskjellige Tanker om dette Spørgsmaal, der

²⁹⁾ Roskilde Stændertidende. 1835—36. Sp. 2690.

³⁰⁾ Breve til Jonas Collin. Danske Magazin. VI R. 2 B. Kbh. 1914. S. 247 ff.

³¹⁾ 20. Maj 1837. Toldtarifkommissionen vedr. Akter 1831 ff.

³²⁾ Hvorvidt Drewsen siden skiftede Anskuelse, da England gennemførte Frihandelspolitikken, skal ikke kunne siges; Drewsen var i 1846 omtrent 70 Aar og døde 1851; Frihandelens internationale Gennembrud oplevede han i hvert Fald ikke.

³³⁾ I. A. Hansen: Politiske Skildringer af afdøde danske Mænd. I. Kbhvn. 1854. S. 226.

imidlertid, som Prøvesten betragtet, nogenlunde turde vidne for eller imod Fabrikmanden, som Jagtlovene for eller imod Herremanden“.

Mærkeligt nok foreslog Drewsen en Nedsættelse af Udførselstolden paa Uld³⁴⁾, hvad der peger mod, at han dog ikke havde sluppet sin tidligere Interesse, Landbruget. Som vi har set, var der i Stænderforsamlingen kun Ønske om at erklære sin Kærlighed til Frihandel, ikke om at ødelægge Industrien, og meget faa mente sig kompetente til at finde frem til og foreslaa andre Satser — et vanskeligt og „slibrigt Punkt“, som L. N. Hvidt udtrykte det. Resultatet blev derfor, at der kun foresloges forskellige moderate Forhøjelser og Nedsættelser af Tolden, saa at det netto vilde betyde en Mindreindtægt for Statskassen paa c. 20 000 Rbd. — mere radikale var Stænderne ikke —, og at der samtidig vedtoges en Udtalelse om, at man ikke ansaa et System, der beskyttede Industrien med høje Toldsatser, for at være retfærdigt og gavnligt for hele Samfundet; men da det nu i saa lang Tid havde været raadende her i Landet og endnu delvis opretholdtes i andre Lande, kunde det ikke paa een Gang og uden Forberedelse ændres; det burde kun med Varsomhed forandres³⁵⁾. Man vil se, at der ikke paa dette Punkt var større Uenighed mellem Stænderforsamling, Toldkommission og Kommercekollegium.

Det var der derimod overfor Spørgsmaalet om Udligning af Toldforskellen mellem Hertugdømmerne og Kongeriget; man frygtede, at København vilde faa endnu vanskeligere Kaar, da den hamborgske Konkurrence vilde komme til at gøre sig stærkere gældende. For at der ikke skulde blive indsmuglet Varer til Hertugdømmerne fra Hamborg, maatte efter Forsamlingens Mening Tolden være lav i Hertugdømmerne; nu gik man imidlertid den modsatte Vej, at forhøje flere Toldsatser her for at bringe Overensstemmelse med Kongeriget tilveje. Man vil se, at Stænderforsamlingen var bekymret for, at Beskyttelsen for Kongerigets Næringsliv ikke vilde blive effektiv, hvorfor man ogsaa mente, at Forudsætningen for at skabe en Toldenhed ud af Hertugdømmerne og Kongeriget maatte være lave Toldsatser og Ophør af Toldprivilegier i Hertugdømmerne, idet man principielt stillede sig velvilligt til Tanken, der laa bag, at skabe et større Toldterritorium, saaledes som dette ogsaa var kommet frem for nylig i Zollvereins Dan-nelse³⁶⁾. Politiske Hensyn maatte veje stærkt til i denne Henseende, idet Zollverein netop i disse Aar udvidedes til Holstens Grænser; saaledes blev der i 1837 indgaaet en Overenskomst mellem Zollverein og Hannover, Olden-borg og Braunschweig.

³⁴⁾ Roskilde Stændertidende. 1835—36. Sp. 2840.

³⁵⁾ Hans Jensen, anf. St. I. S. 389.

³⁶⁾ Jan de Vries: Das Zollwesen der Herzogthümer und Dänemarks. Schleswig 1835 havde ogsaa slaet til Lyd for Ophævelse af Toldgrænse og af Toldprivilegier, idet saadanne ikke kunde gives paa andres Bekostning.

Viborg Stænderne, der fik Sagen i April 1836, kom ret naturligt ikke stærkt ind paa de mere principielle Synspunkter; disse var jo kommet frem i Roskilde, hvor københavnske Handlende og liberale Embedsmænd — Frihandelstankens trofaste Støtter — havde haft Lejlighed til at ytre sig. Derimod var Jyderne naturligt betænkelige ved at skulle erlægge en Sær-Afgift paa Varer, der tilførtes, naar der ikke var betalt Sund- eller Kanaltold heraf; særlig vilde det være til Skade for Husfliden, naar saaledes f. Ex. Garn skulde blive dyrere. Ogsaa Kludeudførselsforbudet angribes naturligvis, og med 35 Stemmer mod 6 vedtoges det, at det burde bortfalde; mindre var derimod Majoriteten, da man vedtog, at Tillægsafgiften burde udgaa af Forslaget.

Ogsaa dette Punkt protesterede de holstenske Stænder imod, ligesom de fremhævede, hvorledes Lovforslaget skilte Holsten fra Hamborg, medens de slesvigske mente, at Forslaget ikke tog tilstrækkelig Hensyn til „den Industri, der i vort Fædreland viser sig som den eneste med Naturen stemmende, nemlig Landhusholdningssindustrien“³⁷⁾. Ogsaa Forhøjelsen af Tolden, der vilde betyde en Fordyrelse af Varerne for Konsumenterne, var Stænderne i Slesvig og Holsten imod, som Kommissionen ogsaa havde ventet.

Samtidig behandlede Spørgsmaalet om Forenkling af Konsumtionen, idet der i Januar 1835 var nedsat en Kommission herom. Den mente³⁸⁾, at det vilde være hensigtsmæssigere at lægge Afgiften i Portene paa faa og store Varer fremfor paa mange, idet adskillige kun indbragte forholdsvis smaa Beløb. Man maatte da unægtelig komme til at lade det gaa ud over det daglige Livs Fornødenheder, men man trøstede sig med, at selvom Arbejderklassen derved i Øjeblikket vilde rammes haardt, vilde Følgen blive, at Arbejdslønnen vilde stige. Denne samme Anskuelse om Arbejdslønnens Fastsættelse efter Varepriserne, som ogsaa A. S. Ørsted i Stænderne i sit Forsvar for Konsumtionen gjorde gældende, peger mod, at man herhjemme havde tilegnet sig de Ricardo'ske Anskuelser paa dette Punkt. Men Forenklingen skulde ogsaa gerne gaa i Retning af at udligne Forskellen mellem Købstæder og Hovedstad, idet Købstæderne 1813 havde faaet en Nedsættelse til $\frac{5}{8}$, hvorimod København 1811 havde faaet en kraftig Forhøjelse, der ikke ændredes 1813, men kom til at gælde Daler for Daler; for adskillige Varer var Konsumtionen i København derfor 4—6 Gange saa høj som i Købstæderne³⁹⁾. Kommissionen foreslog ogsaa, at man skulde ophæve den særlige Afgift, der i Købstæderne betaltes af Folk, der boede udenfor Byportene paa Købstadsjord, men som ikke betaltes paa Broerne i København; det var mest fattige Haandværkere og Arbejdere, der boede

³⁷⁾ Hans Jensen, anf. St. I. S. 528 ff.

³⁸⁾ Kom. Koll. Forest. og Resol. 1835. Nr. 228.

³⁹⁾ M. Rubin: Fra Fr. VI's Tid. Kbh. 1895. S. 264 ff.

her. Kancelliet var imidlertid betænkelig herved, fordi der gjorde sig en stærk Tendens gældende til Udflytning, og da Kommercekollegiet fandt det betænkeligt at svække Byerne, der klagede stærkt over Næringsløshed, opgaves denne Plan.

Stændernes principielle Stilling overfor indirekte Afgifter maatte naturligvis blive den samme overfor Konsumtionen som overfor Tolden, men her var der selvsagt ikke Tale om Beskyttelse eller Frihandel, hvorfor Lidenskaberne ikke i samme Grad kunde komme i Kog.

Forinden Forslaget imidlertid kom for i Roskilde Stænderforsamling, havde man her rejst Spørgsmaalet om Konsumtionens Afskaffelse; da den indbragte brutto c. 1,4 Mill. Rbd. aarlig, maatte man give Anvisning paa et lignende Beløb, hvorfor man foreslog den erstattet med en direkte Skat. Naar Omsætningen mellem Hertugdømmer og Kongerige skulde lettes, var det naturligt først at frigøre Omsætningen indenfor Kongeriget selv, og her henviste Stænderne til de Ulemper, der var knyttet til Konsumtionen (dyr Opkrævning, Demoralisering af Menigmand, Hindringer for Handel o. lign.). Nogle af Landbrugets Repræsentanter var dog bange for, at den direkte Skat, der skulde afløse Konsumtionen, vilde falde paa Landbruget, idet Skat paa Ejendom endnu var den almindeligste direkte Beskatning; aabenbart gik Landbruget ud fra, at det alene var Byerne, der betalte Konsumtionen, og at ikke Landbruget bar i hvert Fald en Del deraf.

Det var udelukkende Spørgsmaalet om Fordelingen af den Skat, der maatte træde i Stedet for Konsumtionen, der skilte i Forsamlingen; om Ønskeligheden af Konsumtionens Bortfald var derimod alle enige⁴⁰).

Da selve den nye Konsumtionstarif blev forelagt, var det ikke selve Satserne, men Ulighederne mellem Byernes Konsumtion, man var misfornøjet med, idet man dog fastholdt det principielle Ønske om fuldstændig fri Omsætning.

I Viborg hævdede man, at København som Regeringens Sæde nok kunde taale at betale noget højere Konsumtion, hvad der tog Sigte paa, at Brændevinsafgiften var foreslaaet sat op i Købstæderne, men der ytrede ogsaa Ønsker om Konsumtionens Ophævelse.

Saaledes vandrede Forslagene om Told- og Skibsafgifter og om en ændret Konsumtionstarif deres Vej gennem Kongerigets Stænder og havnede med Stændernes Bemærkninger igen i Regeringen. I sine Modbemærkninger⁴¹) forsvarede Kommercekollegiet Konsumtionen; i forskellige Byer som Lemvig og Hobro kostede ganske vist Konsumtionen mere at opkræve end den gav i Udbytte, men i den Henseende slog man sig til Taals med, at det beroede paa Opsynets Nidkærhed o. s. v. Nye Synspunkter kom ikke frem, og i det væsentlige udkom Forord. af 22. November 1837 som Forslaget i

⁴⁰) Hans Jensen, anf. St. I. S. 393 ff.

⁴¹) Komm. Koll. Forest. og Resol. 1837. Nr. 286 a og Nr. 287 a.

sin Tid var formet. Sætserne selv er der ingen Anledning for os at komme nærmere ind paa, da Konsumtionen ikke direkte vedrører Industrien undtagen Mølle- og Brændevins-Industrien; indirekte spiller Konsumtionen naturligvis ind, som et Skattepaalæg gør det ved at fordyre Leveomkostningerne i Byerne, særlig i København; her indbragte Konsumtionen paa Kød og Øl alene 80 pCt. af hele Beløbet.

Som det siges i Forordningens Indledning var Formaålet at simplificere Opkrævningen af Konsumtionen og at udjævne noget af Forskellen mellem de Beløb, København og Købstæderne maatte betale. Hvad det første Formaal angaar, naaedes dette ogsaa, idet i København 90 Varer og i Købstæderne 63 Varer blev fritaget for at svare Konsumtion, saa at for Fremtiden kun et halvt Hundrede Varer skulde svare denne Afgift. Hvad det andet Formaal derimod angaar, var Resultatet mindre tilfredsstillende, men det hævdedes, at man ikke kunde komme videre i denne Henseende⁴²⁾; man kunde ikke nedsætte den københavnske Tarif paa alle Punkter til at blive lig Købstædernes af Hensyn til Finanserne, og at sætte Købstædernes op, vilde være ubilligt mod disse Byer; de nørrejyske Stænder havde da ogsaa taget Afstand fra en saadan Tanke. Man slog sig til Taals med det ejendommelige Ræsonnement, at Varepriserne i København laa højere end i Købstæderne, hvorfor det var naturligt, at Konsumtionen ogsaa var højere.

Tilbage stod Udkastet til en Forordning om Told- og Skibsafgifter. Ogsaa det vandrede med Stændernes Bemærkninger tilbage til Kommissionen og Kollegierne, saa at disse kunde tage Stilling til, hvad de raadgivende Stænder havde paa Hjerte. Let var det ikke at forene de modstridende Anskuelser, der var fremkommet i de 4 Forsamlinger⁴³⁾. Saaledes vilde Roskilde Stænder have Tillægstolden som Erstatning for Sund- og Bælttold lagt paa flere Varer end foreslaaet, medens Stænderne i Viborg var imod den, da Byerne nord for Sundet fra Arilds Tid havde været fri herfor, ligesom de hævdede, at Byerne syd for Sund og Bælt blev fri for Sundtold for Varer fra Østersøen; her var der kun 2 Varer, der vilde ifalde Tillægstold. Slesvig Stænder vilde paa deres Side have erlagt Sundtold fradraget i Tolden, medens Stænderne i Itzehoe fraraadede Tillægstolden og vilde have Ligestilling gennemført paa anden Maade. Det mentes, at Tillægstolden vilde stimulere Holsten til at tage Varer fra Hamborg-Altona, saa at det vilde gaa ud over Flensborgs og Kiels Handel.

Kommissionen og Kommercekollegiet fastholdt dog Tillægstolden; man vil ogsaa forstaa, at man, saa længe Sund-, Bælt- og Kanaltolden bestod, vanskeligt paa anden Maade kunde skaffe en ensartet Told for de enkelte

⁴²⁾ M. Rubin: Fra Fr. VI's Tid. Kbh. 1895. S. 464.

⁴³⁾ Kom. Koll. Forest. og Resol. 1838. Forest. 13/3 1838.

Dele af Landet; ganske vist havde Kommissionen i sin Tid været inde paa den Tanke, at Sundtolden skulde refunderes Importører syd for Helsingør, men havde dog igen opgivet Tanken, da dette sikkert vilde vække Harme i Udlandet. Saa megen Uenighed havde der været om Tillægstolden, at Kongen fandt det klogest at resolve, at dette Punkt ganske skulde udgaa af den Toldlov, der skulde udstedes.

Den Tanke, der havde været fremme i Roskilde, helt at ophæve Toldgrænsen ved Kongeaaen, turde Kommissionen ikke gaa med til af Frygt for Indsmugling fra Hamborg, ja, hævder endog, at i saa Fald vilde Danmarks Indførsel gaa over Holsten fra Hamborg, der havde et til enhver Tid velassorteret Lager.

Medens Stænderne syd for Kongeaaen havde været imod den forhøjede Told, bl. a. fordi Industrien der ikke mentes at trænge til den, var der i Roskilde og Viborg ytret Frygt for, at Holstens Fabriker og iøvrigt ogsaa Haandværk skulde paaføre Kongeriget øget Konkurrence, naar Tolden saaledes for Hertugdømmernes Varer ophævedes. Den Tanke fremsattes endog i Roskilde Stænder, at man hellere maatte opgive Ideen om Toldudjævning.

Et af Kommissionens Medlemmer delte denne Frygt, idet han mente, at Indførselen af Fabrikata sydfra vilde tiltage, naar Hertugdømmerne fik en bedre Stilling paa Kongerigets Marked; han henviste bl. a. til, at allerede nu indførtes en Del fra Hertugdømmernes Tobaksfabriker, Sæbesyderier etc., uagtet der ved denne Indførsel maatte betales halv Indførselstold; hvorledes maatte det da ikke blive, naar en saadan Told ophævedes? Kommissionens Flertal vilde ikke benægte, at Konkurrencen med Hertugdømmernes Fabriker (man tænkte hermed sikkert særlig paa de Neumünsterske Klædefabriker) kunde gøre sig stærkere følt i Kongeriget, men der kunde ikke kræves mere fra Lovgivningens Side end at Kongerigets Fabriker stilledes lige med Hertugdømmernes; den Ulighed kunde ikke opretholdes, at danske Fabriker kunde udføre frit til Hertugdømmerne, men ikke omvendt.

Hvad nu angaar Enkeltheder i Tarifen var flere Toldsatser nedsat af Hensyn til Hertugdømmerne, og paa den anden Side ogsaa forhøjet, som f. Ex. paa Cikorierødder, der hidtil var endnu stærkere beskyttet i Holsten. Mest utilfreds var Hertugdømmerne, hvor en stor Del (c. $\frac{1}{6}$) af Befolkningen, der hidtil havde været fri for Told, nu inddroges under Tolden (mod Erstatning), saa ogsaa af denne Grund havde man modereret de Toldsatser, der maaske i og for sig var ønskelige ogsaa for Finanserne.

Iøvrigt er det værd at bemærke følgende:

Roskilde og Viborg Stænder havde af finansielle Grunde ønsket højere Told paa Stenkul eller rettere ønsket at bibeholde den hidtil gældende Sats paa 16 Sk. pr. Td., der var foreslaaet nedsat til 12 Sk. Her var det

Kommissionen, der holdt paa, at et saa vigtigt Brændselsmateriale for Fabriker og Haandværk ikke kunde beskattes ret højt, hvorfor Loven af 1838 satte Indførselstolden til 12 Sk.

Over Tolden paa Jernstøbegods havde Kongerigets Stænder klaget, og den nedsattes successivt i Løbet af 3 Aar til det samme, som den var før Forhøjelsen 1831.

Den Differentialtoldsats, der var blevet foreslaet for Tømmer og Træ, indskrænkedes til finsk Trælast og grundede sig paa en Aftale med Rusland af 1831.

Maskiner var sat til 3 Rbd. 12 Sk. pr. 100 Pd.; denne Told nedsattes nu til 2 Rbd. 8 Sk. „til Lettelse for Indførselen af disse til Fabrikkerne, der her i Landet ikke kunne erholde dem til saadan Fuldkommenhed som fra Udlandet, ligesom deres indenlandske Forfærdigelse ogsaa indskrænkedes til ganske faa Værksteder, der let kunde enes om at opdrive Prisen“.

Størst havde Striden i Stænderne været om Kludeudførselsforbudet, om Beskyttelsen for Sukkerraffinaderierne i Kongeriget og om Tolden paa stempelpligtige Manufakturvarer. Der skete paa de sidste to Omraader meget væsentlige Lempelser i de bestaaende Forhold, idet Tolden for Manufakturvarer nedsattes til 30 pCt., medens Indførselen af raffineret Sukker efter en Overgangstid tillodes og i det hele Beskyttelsen for Sukkerraffinaderierne væsentlig mindskedes.

Uden nu at gaa ind paa nærmere Enkeltheder kan vi sige, at, medens Kommissionens Forslag af 1835 beregnedes at give c. 40 000 Rbd. mere ind i Told for Kongeriget, antoges Kommissionens endelige Forslag af 1838 at give en 5 000 Rbd. mindre, altsaa en Forskel paa 45 000 Rbd.; for Hertugdømmerne beregnedes Forskellen at ville blive 35 000 Rbd. Da Tillægstolden for de Pladser, der ikke betalte Sund- og Kanaltold, bortfaldt ved Lovens Udstedelse, blev altsaa det beregnede Underskud (paa samme Importmængde som hidtil) i Virkeligheden større. For Kongeriget skyldtes Nedgangen særlig Toldnedsættelsen paa stempelpligtige Manufakturvarer (31 000 Rbd.), ikke-stemplingspligtige hvide Bomuldsvarer (6 000 Rbd.), Jernstøbegods (2 000 Rbd.), Isenkram (5 800 Rbd.) og Drejler (1 500 Rbd.). Det kan forekomme ejendommeligt, at man fra Regeringens Side gik med til en saadan Indtægtsnedgang paa et Tidspunkt, da Spørgsmaalet om Statens finansielle Stilling var stærkt fremme, men man trøstede sig med, at efter Forordningen af 1838 vilde Vægttold blive anvendt i større Omfang, hvad da vilde give større Indtægt, ligesom man nu for Alvor vilde sætte ind paa Smugleriets Bekæmpelse.

I Roskilde Stænder 1835—36 havde Kommissarius fældet den Dom over det af Kommissionen udarbejdede Forslag, at det kunde „henregnes til et af de liberaleste Toldsystemer i de europæiske Lande“; da Loven af 1. Maj

1838 var udkommet, citerer Sponneck disse Ord og føjer til, at det er meget sagt, men næppe for meget⁴⁴⁾, og nævner i denne Henseende særlig Nedsættelse af Tolden for stempelplichtige Manufakturvarer, af Udførselstolden for Uld og saa det, at Tillægstolden, svarende til Sundtolden, bortfaldd.

Som Helhed ydede Loven af 1838 saaledes mindre Beskyttelse til Kongerigets Industri end denne tidligere havde haft, ikke mindst naar man tager den Omstændighed i Betragtning, at Toldbegunstigelser, der tidligere i saa stort Omfang var ydet, nu bortfaldd. Yderligere kom hertil, at, medens Kongeriget havde haft toldfri Indførsel til Hertugdømmerne, samtidig med at Industrivarer herfra maatte betale halv Indførselstold til Kongeriget, saa faar nu Hertugdømmernes Industri fri Indførsel til Kongeriget; kun enkelte udenlandske Varer skulde erlægge Differentialtold, naar de indførtes over Hertugdømmerne. For Flertallet af Kongerigets Industrier blev utvivlsomt Konkurrencen fra Hertugdømmerne øget fra 1. Januar 1839, da de fleste af Lovens Bestemmelser traadte i Kraft.

3. Den toldpolitiske Udvikling indtil 1857.

Hvor stærkt Hertugdømmernes Konkurrence følte i Kongeriget i Aarene efter 1838 er nu svært at afgøre; Toldlovens Ikrafttræden faldt omtrent sammen med Begyndelsen af en økonomisk Opgangsperiode og ikke mange Aar efter kom 3-Aars Krigen, der vanskeliggjorde Hertugdømmernes Afsætning her i Landet.

Man ser dog, at en Komité, der 1842 var nedsat i Østifternes Stænder⁴⁵⁾, hævder, at „ved den nuværende Tilstand præjudiceres Kongeriget i saa høj Grad, at en fuldkommen Afsondring i saa Henseende, saa at alle Kongerigets Producter ved Indførselen til Hertugdømmerne, og disses Producter ved Indførselen til Kongeriget vilde have at erlægge Afgift, ikke vilde kunne ansees for et større Onde“. Det hævdes ogsaa, at Hertugdømmernes Afsætning til Kongeriget fortrinsvis var Industrivarer; givet er det ogsaa, at der i 1840'erne i Hertugdømmerne kommer et industrielt Opsving, og at en Del af Fabrikerne her i disse Aar oparbejder et Afsætningsmarked i Kongeriget, der gør det naturligt for dem at flytte op nord for Kongeaaen efter 1864.

Imidlertid er det ret vanskeligt i Enkeltheder at forfølge Virkningerne af Toldloven paa Kongerigets og Hertugdømmernes Industri, bl. a. fordi Statistiken over Ind- og Udførsel først begynder omkring 1840. De første 10 Aar omfatter den tilmed Ind- og Udførselen til og fra Hertugdømmerne og Kongeriget, hvorfor fremmede Varer til Kongeriget meget vel kan

⁴⁴⁾ Sponneck, anf. St. II. S. 91.

⁴⁵⁾ Roskilde Stændertidende. 1842. S. XCIX.

være indgaaet over Hertugdømmerne, ligesom den landværts Indførsel ikke findes opgjort; 1848–50 omfatter Statistiken derimod kun Kongeriget, 1851–52 tillige Slesvig, 1853–62 hele Monarkiet, 1863 kun Kongeriget og Slesvig for endelig fra 1864 kun at omfatte Kongeriget.

Saaledes giver Handelsstatistiken intet godt Grundlag for Bedømmelse af Virkningerne af de forskellige Toldlove, ej heller for Loven af 1838. Vi maa derfor nøjes med Tidens almindelige Udtalelser, naar det gælder om at skildre den gunstige Virkning, 1838-Loven havde paa Hertugdømmernes Industri.

Den Industri, der herved blev mest begunstiget, var uden Tvivl den holstenske Klædeindustri, men ogsaa Tobaksfabriker og Sukkerraffinaderier kom i stærk Udvikling, saa at de kunde fordoble deres Produktion i Løbet af faa Aar. I 1841 angives der i Hertugdømmerne at have været 41 Olie-møller med 275 Arbejdere og med en aarlig Produktion paa 18,5 Mill. Pd. Olie og 3,6 Mill. Stkr. Oliekager; 82 Tobaksfabriker med 555 Arbejdere, der fabrikerede 1,5 Mill. Pd. Tobak og 2 330 Kister Cigarer; 12 Cikoriefabriker med 1,9 Mill. Pd. i aarlig Produktion, medens de 19 Sukkerraffinaderier producerede 7 Mill. Pd. Sukker og Sirup. Ligeledes var Garverier og Tegl-værker for slet ikke at tale om Klædefabriker stærkt udviklet, saa at man regner, at der 1841 ved samtlige Fabriker i Hertugdømmerne var beskæftiget 6 627 Arbejdere, 755 flere end det foregaaende Aar⁴⁶⁾.

Tilsyneladende havde man gjort Ret og Skel mellem Kongeriget og Hertugdømmerne ved at lade de i de to Dele af Monarkiet producerede Varer gaa toldfrit fra Landsdel til Landsdel, saa at kun de i Hertugdømmerne fortoldede fremmede Varer skulde betale en Differentialtold ved Indførsel til Kongeriget, men mange Varer var stærkere beskattet i Kongeriget, hvorfor Omkostningsniveauet her ogsaa mentes at ligge højere end i Hertugdømmerne. Dette gjorde, at Toldloven foreløbig gav Hertugdømmernes Industri en Chance for at afsætte sine Varer paa Kongerigets Marked toldfrit, medens Varer fra andre Lande maatte betale en relativ høj Told. V. Rothe har i 1844⁴⁷⁾ forsøgt at bestemme det indbyrdes Styrkeforhold mellem Hertugdømmernes og Kongerigets Industri ved at beregne Værdien af den gensidige Export i Begyndelsen af 1840'erne. Selvom Grundlaget for Beregningen er noget usikkert, fortjener den dog her at anføres; Rothe beregner Kongerigets Export af Industriprodukter til Hertugdømmerne til kun at beløbe sig til c. 100 000 Rbd., medens han sætter Værdien af Hertugdømmernes Industriexport til Kongeriget til over 1 Mill. Denne Mer-Export fremkommer ved Olie (187 000 Rbd.), Uldne Varer (205 000 Rbd.),

⁴⁶⁾ Rauert: Nachricht über die Fabriken... 1841. Falcks Archiv der Herzogthümer. Kiel 1843. S. 132 ff.

⁴⁷⁾ Om den Indflydelse som Toldgrænsen... Dansk Ugeskrift. 2. R. Bd. 4. Kbh. 1844. S. 123 ff.

Tobak (123 000 Rbd.), Cikorie (98 000 Rbd.), Mur- og Tagsten (78 000 Rbd.), Sæbe (18 000 Rbd.), Lys (17 000 Rbd.), Spirituosa (33 000 Rbd.) o. s. v. Kongeriget betalte saaledes en Skat til Hertugdømmernes Producenter igennem de højere Priser, og Konkurrencen kunde vanskeligt optages fra Kongerigets Side, da Leveomkostningerne her var højere.

Man skulde nu til at administrere efter den nye Lov. Strax i Januar 1839 bestemtes det, at, naar der for Fremtiden udstedtes Privilegier af Kommercekollegiet efter de approberede Skema, skulde alt om Toldbegunstigelser udelades⁴⁶⁾, og samtidig bemyndigedes Kommercekollegiet til efter anstillede Undersøgelser ved Udførsel at tilstaa Godtgørelse af den Told, der var erlagt for indførte Raavarer; denne Bemyndigelse gjaldt for 3 Aar, idet Toldloven jo skulde revideres efter dette Tidsrum⁴⁷⁾. Spørgsmaalet var allerede strax blevet aktuelt for Owens Fabrik; selvsagt var Arbejdet med at udregne disse Toldgodtgørelser ikke let.

Vanskeligere formede Overgangen sig dog med Hensyn til Toldbegunstigelserne. Først maatte man spørge, om de Beholdninger af Raavarer, de paagældende Fabrikanter havde paa Lager, og som var gaaet toldfrit ind, men ikke anvendt, nu skulde fortoldes. Kommercekollegiet mente dette, idet den tilstaaede Toldfrihed hidtil var praktiseret saaledes, at de paagældende Privilegiehavere, der „indtil videre“ ikke skulde betale Told — kun for disse var Spørgsmaalet aktuelt — ved Indførsel af Raavarer, havde faaet Tolden krediteret, indtil de havde bevist Anvendelsen af Materialerne. F. Ex. afgav Sejldugsfabrikanterne ved Aarets Slutning en Meddelelse over indført og forbrugt Hør og Hamp, de igangværende Væves Tal, Vægt af det færdige Produkt o. lign.

Da nu Kommercekollegiet krævede Told af de ikke-forbrugte Raavarer pr. $\frac{1}{1}$ 39, protesteredes der; Sagen gik til Jurister, Kommercekollegiet maatte bøje sig og det tillodes Virksomhederne at oparbejde de ufortoldede Beholdninger uden Erlæggelse af Told. Dette gjaldt bl. a. Kattuntrykkerierne, Glasværker, Oliemøller, Papirfabriker, Sejldugsfabriker og Sukkerrafinaderier for at nævne de vigtigste⁵⁰⁾.

Paa mange andre Punkter voldte Overgangen naturligvis Besværligheder. Saaledes anmoder Grosserer Owen⁵¹⁾ om at faa undersøgt, hvilken skadelig Indvirkning Toldloven af 1838 havde haft paa hans Fabriksvirksomhed, samt om at faa Erstatning i den Anledning; han havde anbragt 100 000 Rbd. i kemiske Fabriker, hvilke ikke tidligere fandtes her i Landet, og hans aarlige Omsætning var 70—80 000 Rbd., saa Fabrikerne hørte til de betydeligste

⁴⁶⁾ Kom. Koll. Forest. og Resol. 1839. Nr. 12.

⁴⁷⁾ Kom. Koll. Forest. og Resol. 1839. Nr. 16.

⁵⁰⁾ Kom. Koll. Forest. og Resol. 1839. Nr. 238.

⁵¹⁾ Kom. Koll. Forest. og Resol. 1840. Nr. 195.

i Landet⁵²⁾; han udførte omtrent Halvdelen af Produktionen. Owens Produkter var af Toldkommissionen klassificerede som Halvfabrikata, uagtet de set fra Owens Standpunkt var fuldt færdige Varer, i Forhold til andre Produktioner derimod Raamaterialer. Det var ikke speciel Uvilje, der havde gjort sig gældende overfor Owen; tværtimod havde der i Stænderne lydt Røster om, at han blev haardt ramt — Kollegiet siger endog haardest af alle — med de Klassificeringsprinciper, Toldkommissionen havde anvendt. Selvom Tolden paa Svovl og Salpeter var nedsat, saa opvejede det ikke, at Tolden paa Svovlsyre var nedsat til Halvdelen. Tolden for Saltsyre var ganske vist forhøjet fra 8 til 12 pCt., men det var kun et Biprodukt. For Salmiak var derimod Tolden meget væsentlig nedsat, men var uforandret paa Salt og Ammoniak, og for Soda var Indførselstolden helt hævet, medens den var bibeholdt uforandret for Salt. Værst var det dog med hvid Sæbe; her var der en Indførselstold paa 2½ Rbd. pr. 100 Pd. Naar nu Owen fremstillede den bl. a. af Soda, produceret af ham selv af fortoldet Salt, kunde han ikke faa Udførselsgodtgørelse, idet Soda var toldfrit.

Det var altsaa en Industri, der vanskelig kunde klare sig, og da, som ovenfor nævnt, Kommercekollegiet skulde indkomme med Forslag til provisoriske Forandringer, om Konjunkturerne maatte gøre det paatrængende nødvendigt, var det naturligt, at Kollegiet søgte at finde Udveje. Owen selv havde 1838 ansøgt om bl. a. at faa det samme Beløb, der erlagdes i Indførselstold af Sæbe, udbetalt som Toldgodtgørelse, naar hans her fabrikerede Sæbe udførtes⁵³⁾, saavel som Toldfrihed for Stenkul, men alt det vilde Kollegiet ikke ind paa, dels fordi noget saadant vilde være ubilligt mod andre Fabrikanter, dels fordi drawbacks var noget nyt, der først var i Færd med at blive indført (se ovenfor)⁵⁴⁾. Forhøje Tolden paa Færdigvaren var Kollegiet ligeledes imod. Owen havde selv givet Anvisning paa, at Staten kunde laane ham 25 000 Rbd. paa Prioritet i Fredens Mølle næst efter 10 000 Rbd.; han kunde derved likvidere en Gæld, hvoraf han betalte 7 pCt. Fredens Mølle var assureret for 46 500 Rbd. og Inventaret for 6 000 Rbd., hvorfor Kollegiet anbefalede denne Udvej til Hjælp.

I næppe nogen anden Sag brydes saaledes den gamle og den ny Tid, der var indledet i 1837—38, som i denne. Naar Kommercekollegiet anbefalede Statslaan, var dette i Overensstemmelse med den Praxis, der var fulgt

⁵²⁾ Dette karakteriserer udmærket Fabrikernes Størrelse; vi kan ogsaa her anføre, at Drewsen i Roskilde (Stændertidende 1835—36. Sp. 2747) hævdede, at man ikke kunde anse en Fabrik med mindre Driftskapital end 50 000 Rbd. for at fortjene Navnet af en Fabrik.

⁵³⁾ Man vil se, at dette Princip anvendtes ved Tilbagebetaling af Konsumtionen, jfr. det ovenfor anførte Tilfælde med Stivelse.

⁵⁴⁾ Om drawbacks var en Nyhed 1838 eller delvis var kommet i Anvendelse ogsaa efter Toldloven af 1797, se Sponneck, anf. St. II. S. 80.

ved Udlaan fra Industri- og Kommercefonden; dette var jo imidlertid ophævet 1837 og dets Aktiver henlagt til Finanserne. Derfor maatte nu Statsgældsdirektionen spørges; denne, der skulde varetage de finansielle Interesser, kunde naturligvis ikke anbefale Laanet — det vilde jo blot blive en Fortsættelse af det gamle Industrifond om igen under lidt andre Former. Saaledes talte hver for sig, Kommercekollegiet for, at man ikke strax skulde nedbryde de nye Principer, hvorpaa Toldloven af 1838 var bygget op, Statsgældsdirektion for, at man ikke maatte bryde det Princip, der var lagt til Grund ved Industrifondets Ophævelse. Kongen fik begge Forslag forelagt; han holdt paa Udførselspræmie og udbad sig Forslag herom.

Dette var for Kommercekollegiet noget nær det værste, der kunde ske, idet det vilde betyde en Tilbagevenden til den gamle Tid. Kollegiet⁵⁵⁾ udtrykker sig derfor 1841 meget kraftigt herimod, idet det minder om, at ogsaa andre Fabriker fabrikkerer samme Varer som Owen, „og haves der engang Exempel paa, at en Fabrikant, udenfor Reglerne og imod hvad man efter det almindeliges Tarv maa ansee ønskeligt er blevet ved Hjælp af et Brud paa Toldsystemet indemniseret for den Skade, som dette kan have paaført ham, da turde det blive vanskeligt for Fremtiden at afslaa lignende Andragender, og man kommer da igen ind paa Undtagelserne til Fordeel for enkelte Mænd, hvilke det dog ved Forord. af 1. Maj 1838 har været et væsentlig Øjemed at afskaffe“. Owen ønskede derpaa at faa overladt Bygningerne paa Brønsholmsdal ved Usserød for en billig aarlig Afgift for der at indrette en Filt-Klædefabrik, men den Kommission, der netop var nedsat angaaende Hærens Forsyning med Klæde, var meget uenig herom. 1842 blev da Brønsholmsdal solgt.

Spørgsmaalet var af stor Betydning, idet det drejede sig om, hvorvidt Industrien havde noget Krav, juridisk eller moralsk, paa Erstatning ved Toldnedsættelse. Hidtil var Udviklingen jo afgjort gaaet i Retning af Toldbegunstigelser af forskellig Art; først nu skulde Spørgsmaalet derfor i Virkeligheden prøves.

Sagen om Owen kom ikke for Stænderne; det gjorde derimod en anden Sag, der fortjener at nævnes.

Toldloven af 1838 havde ikke ændret Beskyttelsen for Kobberplader, uagtet Roskilde Stænderne havde udtalt sig herfor. Da man imidlertid snart efter igen klagede herover, toges Sagen op 1840, og til Trods for Protester fra Kobberværkerne, nedsattes Tolden ved Plakat af 21. Maj 1841 for Kobberplader til Skibsforhudning samt Bolte og Søm, som nedenfor nærmere vil blive omtalt.

Det Spørgsmaal, Stænderne i denne Forbindelse særlig beskæftigede sig

⁵⁵⁾ Kom. Koll. Forest. og Resol. 1841. Nr. 302. — 2. Februar 1840 var der givet Owen Toldgodtgørelse for de fleste af hans Varer: Svovlsyre, Saltsyre, Salpetersyre, svovlsur, saltsur og kulsur Ammoniak og Klorkalk.

med, var, om man allerede nu kunde nedsætte Tolden, d. v. s. om Bestemmelsen i Loven af 1838 om Revision efter 3 Aars Forløb ikke betød, at der maatte være en vis Stabilitet og Varighed i Toldsatserne, saa at man, naar man nu i 1840 vilde ændre Loven, ogsaa i hvert Fald maatte give en længere Frist, før Ændringen skulde træde i Kraft. Regeringen havde anlagt denne Betragtning, idet den beklagede, at man ved at pille en enkelt Position ud af Tarifen vilde ændre den systematiske Opbygning, der havde fundet Sted i 1838. Roskilde Stænderne hævdede imidlertid, at saaledes burde man ikke opfatte Bestemmelsen om Revision efter 3-Aar; den var ikke indsat for at Industrien kunde være sikret i Løbet af denne Tid, men for at Stænderne kunde være sikre paa den Indflydelse, der efter deres „Grundlov“ af 1831 var lovet dem⁵⁶⁾. Derfor saa de ikke, at der var noget til Hinder for, at en Lov udkom nu, ej heller at Tiden for dens Ikrafttræden sattes meget kortere end foreslaaet. Den kom iøvrigt først til at træde i Kraft 1. Januar 1842.

Et andet Spørgsmaal, der nok saa meget debatteredes, var, om Suhr & Søn, der truede med at opsigte Forpagtningen af Valseværket i Frederiksværk, kunde gøre Fordring paa nogen Erstatning. Den nedsatte Komité mente, at Kongen paa sin Side alene maatte træffe Bestemmelse herom, idet man stillede sig afvisende overfor at udsætte Toldnedsættelsen, indtil Suhr & Søn kunde opsigte Kontrakten, saaledes som Drewsen havde foreslaaet det. Men skulde da ikke Forsamlingen i hvert Fald tilraade Erstatning? Et Forslag herom kom til Afstemning og faldt med 62 mod 2 Stemmer⁵⁷⁾, idet man bl. a. paaberaabte sig, at man i Samlingen 1835–36 enstemmig havde indstillet til Regeringen at forlade det Princip at beskytte Fabrikerne og gaa tilbage til det naturlige Princip, Hensynet til Finansernes Interesse.

Kommercekollegiet slog sig til Taals hermed. Ganske vist mente det ikke, at Forhudning med udenlandske Kobberplader vilde tiltage ved denne Toldnedsættelse paa indenlandske Værfter, da fremmede Værfter var bedre indrettede, særlig med Bedinger; overfor den store Enighed der herskede i Stænderne, mente Kollegiet ogsaa nu, at Erstatning vilde skabe et farligt Præcedens; Kollegiet føjer endog til, at „det følger af Toldsatsers Natur, at de ikke kunne være stabile, men maa være de Forandringer undergivne, som Omstændighederne foranledige, og det almindelige Statsvel fordrer“. Man trøstede sig ogsaa med, at, siden Suhr & Søn havde overtaget Frederiksværk — det var her Kobberpladerne udvaldeses — var Kobberforhudning blevet almindeligere.

Saaledes fik man fastslaaet, at ved Toldforandringer kunde Industrien

⁵⁶⁾ Roskilde Stændertidende. 1840. Sp. 2308.

⁵⁷⁾ Roskilde Stændertidende. 1840. Sp. 2334.

ikke gøre Krav paa Erstatning; Spørgsmaalet Owen, der da var løbende, synes ogsaa afgjort saaledes⁵⁸⁾.

Men et andet principielt Punkt stod tilbage. I Loven af 1838 var det, som nævnt ovenfor, udtrykkelig paalagt Kommercekollegiet, om nødvendigt, at indkomme med Forslag om Forandringer i Toldloven. Allerede 1839 havde Regeringen udstedt en „provisorisk“ Lov, idet Udførselstolden for Kalve nedsattes; 1840 kom en Plakat om Fortoldning af Tømmer og Træ og endelig en anden om toldfri Indførsel af Skibsdampmaskiner indtil 1. Januar 1842⁵⁹⁾. I Forbigaaende er det værd at nævne, at denne sidste Plakat var fremkaldt ved en Ansøgning fra et Selskab i en Provinsby, der søgte om Toldfrihed for en saadan Maskine; nu kunde man ikke give Sær-Begunstigelser mere, derfor havnede man i dette Tilfælde ude i den generelle Toldfrihed. Det var iøvrigt ogsaa denne Plakat, der vakte størst Opmærksomhed, fordi den var tidsbegrænset.

Hvorledes skulde nu „provisorisk“ Lov opfattes? Den kongelige Kommissarius udtalte i Roskilde 1840, at disse Ændringer ikke vilde blive forelagt Stænderne, dels fordi de var ubetydelige, dels fordi han mente, at „provisorisk“ betød, at de først skulde forelægges Stænderne i Forbindelse med de øvrige Forandringer i Loven af 1838 ved dennes Revision⁶⁰⁾. Mod denne Opfattelse tog L. N. Hvidt til Orde, idet han mente, at „provisorisk“ betød, at saadanne Toldforandringer altid skulde forelægges Stænderne, saasnart de traadte sammen; Plakaten om Sødampmaskiners Toldfrihed viste, at det ellers vilde staa i Regeringens Magt alene at træffe Afgørelser vedrørende Tolden uden overhovedet at høre Stænderne, blot ved at gøre disse Bestemmelser tidsbegrænsede. Det lykkedes L. N. Hvidt at faa Forsamlingen med sig, saa at den indgik med et Andragende til Kongen herom. Ved kgl. Resolution af 7. April 1841 bifaldtes dette, idet Kancelliet i sit snørklede Sprog sagde: „Ligesom det er en i en indvortes Nødvendighed begrundet Regel, at paatrængende Lovbestemmelser kunne emaneres, uden at Stænderne derover have afgivet Betænkning, uagtet de høre under disses Virkekreds, mod at de senere forelægges dem, saaledes ligger det uden Tvivl ganske i Sagens Natur, at denne blot paa Sagens indvortes Nødvendighed grundede Regel maa begrænses ved, hvad Nødvendigheden fordrer, og at følgelig de provisorisk udgivne Anordninger maa forelægges i Stænderne ved første Forsamling“.

I hvor høj Grad Administrationen regnede med Stænderne, og hvor

⁵⁸⁾ Naar man overhovedet kom ind paa den Tanke, at der skulde ydes Erstatning ved Toldforandringer, hænger det sikkert sammen med, at Toldfriheden, som Godser, Klostre, Embedsmænd o. a. hidtil havde nydt i Hertugdømmerne, efter Loven af 1838 blev afløst mod Erstatning.

⁵⁹⁾ Kom. Koll. Forest. og Resol. 1840. Nr. 171.

⁶⁰⁾ Roskilde Stændertidende. 1840. Sp. 2415. I det følgende se Sp. 2547 og Sp. 3117.

vanskeligt det paa den anden Side var for den at operere med 4 raadgivende Stænderforsamlinger, viser følgende Sag. I Juli 1840 udkom der en provisorisk Anordning, der ophævede Udførselstolden paa Egetømmer og Bark og Indførselstolden paa Egetømmer⁶¹⁾). Den forelagdes senere Stænderne. Disse billigede den, men i Hertugdømmerne ytrede Stænderne Ønske om, at Staver ogsaa blev toldfri, naar Egetræ blev det. Da derfor den endelige Plakat udkom 14. December 1841, indeholdt den ogsaa en Bestemmelse herom⁶²⁾). Stænderne og begge Kancellierne, baade danske og tyske, gjorde senere opmærksom paa, at man ikke kunde betragte Stændernes Krav paa at afgive Betænkning om Toldændringer som opfyldt, blot fordi en af Stænderforsamlingerne havde udtalt sig. M. a. O. Spørgsmaalet om, hvorvidt Staver skulde være toldfri eller ej, havde slet ikke foreligget for Kongerigets Stænder, og i den Henseende burde vel Plakaten af 14. December betegnes som „provisorisk“. Den blev dog ikke igen forelagt Stænderne.

Endnu et Punkt angaaende de provisoriske Toldlove skal nævnes. Plakat af 14. April 1842 om Lettelser i Handelen, hvorved bl. a. en Toldremission paa 25 pCt. tilstodes paa visse Varer, var provisorisk og forelagdes derfor Stænderne. Den Komité, der nedsattes i Roskilde, fraraadede, at Plakaten forblev i Kraft uden Forandring, idet man vilde have den udvidet til alle oversøiske Varer. L. N. Hvidt maa sikkert have haft paa Følelsen, at en saadan Kritik af en provisorisk Lov maatte blive ret betydningsløs, idet han stillede Forslag om en Udtalelse, hvori Forsamlingen misbilligede Kommercekollegiet, fordi denne Lov „uden nogen paatrængende Nødvendighed“ var udgivet som provisorisk og altsaa ikke forinden havde været forelagt Stænderne; dette Forslag forkastedes dog med 46 mod 16 Stemmer⁶³⁾).

Var Stænderne indbyrdes uenige, maatte det falde vanskeligt for Administrationen at træffe det rette. Saaledes var det i 1840 paa Tale at ændre Afgiften paa Mæskekarret ved Brændevinsbrænding, men, medens Viborg Stænderne holdt paa de smaa daarlige Brænderier, gjorde Østifternes det ikke. Kommercekollegiet udtaler⁶⁴⁾), at et Forslag, der styrer midt imellem disse to Standpunkter, ikke kan forelægges Kongen, uden at Stænderne

⁶¹⁾ Se her og i det følgende Kom. Koll. Forest. og Resol. 1841. Nr. 130 og 1843. Nr. 132. Staver.

⁶²⁾ Roskilde Stændertidende. 1840. S. CIX.

⁶³⁾ Roskilde Stændertidende. 1842. Sp. 3027 og S. XXXVIII.

⁶⁴⁾ Kom. Koll. Forest. og Resol. 1841. Nr. 83. — Da man i Viborg 1840 rejste Spørgsmaalet om en Forening af de kongerigske Stænder siges det da ogsaa (Stændertidende. Betænkning S. 127 ff): „De særlige provindsielle Interesser faae en meget større Betydning til at forhindre de i Nationen tilværende Kræfters Samvirken til Opnaaelse af det almindelige Statsvel, naar de behandles som saadanne og med den Forestilling, at der i et samlet Folkeraad ingen gjensidig Deeltagelse vilde kunde vindes derfor.“ Det hævdes ogsaa, at den Forsamling, der som Nr. 2 skal behandle et Forslag, kun faar lidt at sige.

igen maa høres, „hvilket ogsaa stemmer overens med den Anskuelse, som man af de stedfundne Forhandlinger seer, at Provinsialstænderne derom have havt og Deres Majestæts Commissarius har bifaldet med Hensyn til Forsamlingernes Meningsforskjellighed“. Dette Spørgsmaal blev da foreløbig udsat.

De finansielle Resultater af Toldloven af 1838 blev imidlertid langt gunstigere end ventet. Allerede 1840 kunde konstateres, at Tolden paa stempelpligtige Manufakturvarer 1839 havde givet 100 000 Rbd. mere, end man ved Toldlovens Givelse havde beregnet⁶⁵⁾. Saaledes ogsaa paa andre Punkter. De i 1841 vedtagne Toldændringer mentes tilsammen at ville medføre en Nedgang paa 16 000 Rbd. i de københavnske Toldindtægter, men Resultatet blev en betydelig Forøgelse; til Trods for, at man fra 1. Januar 1839 forhøjede Lejen i Statens Pakhuse, blev de de følgende Aar stærkere benyttet end nogensinde⁶⁶⁾.

I Hertugdømmerne steg Toldindtægterne endnu mere; her øgedes den toldpligtige Befolkning, da Toldfriheden afløstes og Toldloven af 1838 med dens for Hertugdømmerne højere Satser traadte i Kraft, saa at Toldindtægten fra c. 600 000 Rbd. steg til c. 1,7 Mill. Rbd. aarlig i Aarene 1839—41⁶⁷⁾.

Disse Stigninger i Indtægterne, der iøvrigt ogsaa kan konstateres i Brændevinsafgift, Lastepenge o. s. v., skyldes dels de opadgaaende Tider, men dels utvivlsomt ogsaa et bedre Toldopsyn og mindre Smugleri. I 1840'erne taler Kommercekollegiet om en væsentlig Ændring paa dette Punkt, og i 1844 ser man, at Administrationen har opgivet den Anskuelse, man tidligere havde af Konsumtionens Nødvendighed i Tilslutning til Toldkontrollen, idet Smugleriet er taget stærkt af; dette skyldes ikke alene det strængere Opsyn, men „den bedre Aand, som har gjort sig gjældende hos de handlende og de rigtigere Anskuelser, som ere blevne udbredte om Betydningen af Toldsvig⁶⁸⁾).

⁶⁵⁾ Kom. Koll. Forest. og Resol. 1840. Nr. 177.

⁶⁶⁾ Kom. Koll. Forest. og Resol. 1842. Nr. 67.

⁶⁷⁾ Kom. Koll. Forest. og Resol. 1842. Nr. 69. — Det var under disse Forhold, at Hertugdømmerenes Stænder paastod, at hvad Tolden indbragte udover de 600 000 Rbd. + Omkostninger + Erstatning for afløste Toldprivilegier skulde anvendes udelukkende til Fordel for Hertugdømmerne. Dette Krav var bl. a. af den Grund urimeligt, at udenlandske Varer til Kongeriget fortoldedes i Hertugdømmerne saavel som i Kongeriget, hvad ogsaa omvendt var Tilfældet med fremmede Varer til Hertugdømmerne, omend i betydelig mindre Udtrækning. Se herom C. N. David: Om Hertugdømmernes Krav paa Toldoverskuddet. Dansk Ugeskrift. R. 2. Bd. 2. Kbh. 1843. S. 205 ff.

⁶⁸⁾ Kom. Koll. Forest. og Resol. 1844. Nr. 86 b. — 1839 var der nedsat en Kommission angaaende Indsmugling af Varer paa Kysterne af Langeland og Fyn, (Kancelli-Skr. 14. Dec. 1839). Der klagedes over, at Fyn jævnlig havde Besøg af slesvigske Bønderkarle, der drev omkring med indsmuglede Varer til Forhandling blandt Landalmuen og med Pas, der lød paa omrejsende Kvæg- eller Svineprangere.

Selvom 1840'erne havde et meget sparsommeligt Finansstyre, hvor ogsaa smaa forventede Indtægtsnedgange ved Toldforandringer utvivlsomt toges i Betragtning, saa maatte den Omstændighed, at kalkulerede Tab i mange Aar stadig blev til reelle Indtægtsstigninger, naturligt skabe villigere Øre i Administrationen for de Frihandelskrav, der lød fra Stænderne, ligesom disse paa deres Side vel ogsaa kun har fremsat deres Krav paa denne Baggrund; ti ogsaa Statens Finanser og deres Pleje laa jo Stænderne stærkt paa Sinde. —

Set i Forhold til den Administration, der tidligere havde fundet Sted af Landets Næringsliv, var det en ny Tid, der nu efter 1838 maatte oprinde for Kommercekollegiet med faste Regler, der ikke vilkaarligt kunde ændres. I Hovedsagen fulgte Administrationen da ogsaa den Sti, der var afstukket i 1838, kun meget sjældent er der Tale om Toldbegunstigelser. Vi kan anføre en fra 1842⁰⁰⁾; det drejede sig om Holmegaard Glasværk, der fik Tilladelse til toldfrit at indføre Stenkul indtil Juni Maaned, idet den vaade Sommer foregaaende Aar havde ødelagt Tørveproduktionen. Man kunde dog henvise til 3 lignende Tilfælde tidligere, hvor Holmegaard havde faaet en saadan Begunstigelse, men alle laa de før 1838. Man er aabenbart klar over, at Tilladelsen kunde have til Følge, at man maatte indrømme Glasværkerne ved Ejderen en lignende, da disse ogsaa var baseret paa Tørve-moser. Denne Bevilling til toldfri Indførsel ses ikke at være forelagt Stænderne og var næppe lovlig.

Ligeledes kan det anføres, at selvom Administrationen efter 1838-Loven alene var berettiget til at give Toldfrihed paa nye Maskiner, der indførtes, tillod den dog 1842 og 1843 i nogle Tilfælde Maskiner, der ikke kunde siges at være nye, at gaa ind mod halv Told, idet Kommercekollegiet var kommet til den Overbevisning, at Tolden paa Maskiner var for høj, hvorfor den da ogsaa 1844 nedsattes til Halvdelen. Af nok saa stor Interesse er dog følgende Tilfælde, der viser, hvor vanskelig Overgangen maatte falde for en Regering, der stadig var enevældig. I 1821 var der givet Kattuntrykkerne Bevilling til mod halv Told at indføre hvide Kattuner, der skulde trykkes her, og ved Kommercekollegiets Skrivelse af 24. August 1822 var denne Toldlettelse udvidet til hvide Kattuner til Farvning; denne sidste Begunstigelse, der ikke fik kongelig Resolution, kom i den følgende Tid til at spille den største Rolle, idet Kattuntrykkerne f. Ex. 1839 farvede 80—90 000 Pd., bl. a. Shirting, men ikke 5 pCt. heraf tryktes. Bevillingen af 1821 gjaldt „indtil videre“ og var derfor bortfaldet efter Toldlovens § 52 og dette maatte ogsaa antages at gælde Kattuner til Farvning. Da nu imidlertid Toldloven af 1838 havde nedsat Tolden for farvede Kattuner og forhøjet den for hvide Kattuner, søgte flere Kattuntrykkere om vedblivende at maatte nyde Toldbegunstigelse. Kommercekollegiet fraraadede, men ikke

⁰⁰⁾ Kom. Koll. Forest. og Resol. 1842. Nr. 7.

desto mindre gaves Bevillingen ved kgl. Resolution af 9. December 1840 „indtil videre“⁷⁰⁾. Det kan i denne Sammenhæng bemærkes, at, da en Handlende i Aabenraa 1853 søgte om tilsvarende Begunstigelse for at anlægge et Kattuntrykkeri, gav dette Anledning til, at man ophævede Toldbegunstigelsen helt administrativt⁷¹⁾.

Endnu kan nævnes, at saa sent som i 1845 gaves der en Toldbegunstigelse rent administrativt, som Finansminister Spønneck 1851 karakteriserede som ganske enestaaende⁷²⁾. Men denne har dog en naturlig Forklaring; Københavns Kommunalbestyrelse søgte da om Toldfrihed paa de Genstande af Jern og Redskaber, der skulde bruges til Byens Belysning med Gas; naar Bevillingen gaves, skyldtes det utvivlsomt, at en lignende allerede 1825 var givet et engelsk Selskab, hvormed der var sluttet en senere ophævet Kontrakt⁷³⁾.

Men frasat saadanne enkelte Tilfælde, der alle synes at kunne finde en, omend svag, Begrundelse, synes Regeringen i Tiden efter 1838 at have standset med de før denne Tid saa almindelige Toldbevillinger.

Revisionen af Toldloven af 1838 skulde ske efter 3 Aars Forløb; med Plakat af 12. Maj 1841 om Ændringer i Toldloven skete dette Krav Fyldest. Gennemgribende var Forandringerne dog ikke undtagen for Manufakturvarer, idet man ogsaa for disse gaar over til Fortoldning efter Vægt ved alle Toldsteder, da man ansaa det umuligt at opretholde Værditold for disse Varer, ligesom det mentes, at man kun paa den Maade kunde opnaa, at den samme Vare fortoldedes ens ved alle Toldsteder⁷⁴⁾.

For de Manufakturvarer, der var højere beskattet end 30 pCt. af Værdien, nedsattes Tolden til dette Beløb, men Stænderne ønskede yderligere Nedsættelse, idet disse vilde nærme sig Hertugdømmernes Sats, der kun var 15 pCt., ved at gaa ned til 22½ pCt. Den Omstændighed, at Toldintraderne gav mere end forventet, gjorde, at man i Stænderne rejste Kravet om, at Overskudet skulde komme Forbrugerne til Gode i Form af Toldnedsættelse paa forskellige Omraader, ligesom man ønskede, at Toldgrænsen ved Kongeaaen helt skulde bortfalde.

Mere indgribende var Ændringerne ved den anden Revision, der skete ved Plakat af 13. Marts 1844, der paa sædvanlig Maade forelagdes Stænderne længe forinden, ved deres Samling 1842⁷⁵⁾. Ogsaa denne gaar i Retning

⁷⁰⁾ Kom. Koll. Forest. og Resol. 1840. Nr. 265 og Nr. 290.

⁷¹⁾ Finansministeriets Reskr. & Resol. 1853. Nr. 287.

⁷²⁾ Folketingets Forhandlinger. 1851. Sp. 4201.

⁷³⁾ Kollegialtidende. 1825. S. 547. — Kom. Koll. Forest. og Resol. 1845. Nr. 47.

⁷⁴⁾ Se nærmere nedenfor i Kapitlet om Manufakturindustrien.

⁷⁵⁾ Toldlovens Regel om 3-aarig Revision var ret uheldig, da Stænderne kun samlede hvert andet Aar. Man kan derfor ej heller i denne Periode finde 3-Aars Perioden i Toldlovs-Aarene.

af mindre Beskyttelse, idet Kommercekollegiet nu er kommet til den Overbevisning, at industrielle Anlæg, der fortjener Beskyttelse, kan undværes, naar de er kommet til Kræfter⁷⁰⁾, hvad der vel vil sige, at der ikke er nogen Anledning til vedblivende at opretholde Industrier, der kun ved Beskyttelse formaar at klare sig. Yderligere mener Kollegiet under Indtryk af Diskussionen i England om Frihandel contra Beskyttelse, at man i alle Lande mere og mere erkender Rigtigheden af, at Indførselsforbud og uforholdsmæssigt høje Indførselstoldsatser bør ophæves, og at Konsumenternes Interesse overalt træder bestemmende frem som den, hvortil det i produktiv og finansiel Henseende er det eneste rigtige at tage overvejende Hensyn.

Forud for Toldlovsforslaget gik et stort Arbejde i Kommercekollegiet. Man sendte Forespørgsel til Københavns Magistrat, Amtmænd, Grosserer-Societet og Toldinspektører om, hvilke Ændringer de kunde ønske; man brevvexlede med Statsgældsdirektionen, og man undersøgte Priskuranter i Hamborg, idet man jo maatte ændre Vægttolden, om der var sket Prisændringer, da man til Grund for Tarifen havde lagt en procentvis Beskyttelse efter Varens Værdi; saaledes ser man Tolden paa Porcelæn foreslaaet nedsat som Følge af de dalende Priser paa denne Vare. Tendensen i Forslaget gik saa afgjort i Retning af lavere Beskyttelse, at kun ganske undtagelsesvis en Vare faar øget Indførselstold; den vigtigste af disse er fortinnede og emaillerede Kogekar, der i Toldloven af 1838 første Gang var nævnt og da sattes til en Beskyttelse, der svarede til 7 pCt. af Værdien; nu foresloges den sat i Vejret til det dobbelte. Men dette er den sjældne Undtagelse. Saavel Indførselstolden som Udførselstolden paa Uld foresloges ophævet; ophævedes Indførselstolden, bortfaldt det Privilegium, Dugmagere og Overskærere i sin Tid havde faaet paa at faa erlagt Indførselstold tilbage, og ogsaa paa andre Omraader bortfaldt ved Indførselstoldens Nedsættelse i disse Aar flere af de Toldbevillinger, der ikke var givet „indtil videre“, idet disse jo ganske særlig havde drejet sig om, at der ikke skulde svares Told paa Raavarer eller i hvert Fald en lavere end den fastsatte. Udførselstolden havde Stænderne helt ønsket afskaffet, og ved Afløsningen af Toldprivilegierne i Hertugdømmerne havde man givet Løfte herom til Klostrene og Godserne. Imidlertid indbragte Udførselstolden c. 215 000 Rbd.; denne Indtægt turde man ikke give Slip paa paa engang, og man foreslog derfor foreløbig blot at ophæve den paa Uld, Talg, Faar, Kalve og andre Landbrugsvarer.

Men Kongeriget Stænder havde, som nævnt, tidligere ogsaa ønsket Differentialtolden ændret, d. v. s. at faa Tolden nedsat i Kongeriget paa stempelpligtige Textilvarer fra 30 til 22½ pCt.; dette vilde Kollegiet dog ikke nu foreslaa. Med de her nævnte Forandringer forelagdes da Forslaget for Stænderne, idet dog Kongen bestemte, at Udførselstolden paa Uld skulde

⁷⁰⁾ Kom. Koll. Forest. og Resol. 1842. Nr. 30.

bibeholdes, foruden at Indførselstoldsatserne paa et Par mindre vigtige Kolonialvarer ikke skulde foreslaas ændret⁷⁷⁾.

Roskilde Stænderne⁷⁸⁾ holdt fast ved Ønsket om en Nedsættelse af Tolden paa stempelpligtige Manufakturvarer, denne Gang dog kun til 25 pCt., bl. a. ud fra Ønsket om at knytte de forskellige Statsdeles merkantile Interesser sammen; en vigtigere Genstand for Regeringens Bestræbelser gaves der efter Stændernes Mening ikke. Viborg Stænderne støttede dette Ønske. Kommercekollegiet mente imidlertid, at i denne Henseende var Spørgsmaalet om Brændevinsafgiften nok saa vigtig, idet Differentialtolden kun indbragte 460 000 Rbd. i Told og Afgifter, medens Brændevinsafgiften indbragte 900 000 Rbd.; skulde der derfor være fuldstændig fri Samhandel mellem Kongeriget og Hertugdømmerne, saa at den indirekte Beskatning blev den samme, vilde det koste Finanserne 1,36 Mill. Rbd., og i saa Fald maatte der anvises nye Skatter, i hvis Betaling man ikke mente at kunne paalægge Hertugdømmerne at deltage. Ligesaa mente Kollegiet, at det var nok saa vigtigt at faa Portkonsumtionen afskaffet i Kongeriget, i hvert Fald i Provinsbyerne; med Rette hævdedes det, at en Nedsættelse af Manufaktur-tolden med nogle faa Procent hverken vilde gøre fra eller til, saalænge Grænsetolden dog maatte opretholdes.

Nogen større Begejstring for Ophævelse af Udførselstolden for Uld havde der mærkelig nok ikke været i Stænderne, men Kollegiet gennemførte dog Forslaget, og Kongen gav nu sit Bifald⁷⁹⁾. Denne Gang synes Kollegiet ivrigere for Frihandel end Stænderne, saa at Kollegiet kunde sige om Minoriteten i Slesvigs Stænder, der vilde have højere Udførselstold paa Kreaturer, at en saadan ligefrem Anvendelse af Merkantilismen kan der ingensinde ventes Tilslutning til.

Under alle disse Forhandlinger var Kollegiet kommet til den Anskuelse, at det vilde være heldigt at udarbejde en helt ny Tarif. Ikke engang Kollegiet selv kan efterhaanden finde ud af, hvad der er gældende Lov, siger Kommercekollegiet⁸⁰⁾; det er ingenlunde let at „scholiere“ den ældre Tarif med de senere Forordninger, hedder det videre, og for Toldembedsmænd og private bliver det endnu vanskeligere, da de ikke som Kollegieherrerne kender Motiverne til Bestemmelserne. Ligeledes ønskede Kollegiet en ny Udgave af Toldvæsenets almindelige Bestemmelser, men dette var Generalprokurøren imod, dels fordi det næppe var nødvendigt, dels fordi en saadan først burde forelægges Stænderne. Ogsaa Udsendelse af en ny Tarif

⁷⁷⁾ Kom. Koll. Forest. og Resol. 1842. Nr. 69.

⁷⁸⁾ Se her og i det følgende Kom. Koll. Forest. og Resol. 1843. Nr. 132.

⁷⁹⁾ Efter Toldloven af 1838 var Indførselstolden paa Uld 1 Rbd. 4 Sk. og Udførselstolden 1 Rbd. 54 Sk. pr. 100 Pd. 1844 bortfaldt Indførselstolden, medens Udførselstolden nedsattes til 1 Rbd. 4 Sk.

⁸⁰⁾ Kom. Koll. Forest. og Resol. 1844. Nr. 4.

var Generalprokurøren imod, men Nødvendigheden heraf understregedes stærkt af Kollegiet; bl. a. var det bange for, at Stænderne ellers vilde klage. Med dette Arbejde havde to Toldembedsmænd i længere Tid været beskæftiget⁸¹⁾. Det er paa denne Maade, det gaar til, at Pl. af 13. Marts 1844 kommer til at hedde Plakat angaaende adskillige Forandringer i Forord. af 1. Maj 1838 med Tilføjelse af nye Tarifer for Told- og Skibsafgifterne, og at man senere taler om Toldloven af 1844, uagtet den ikke er mere indgribende end andre af 1840'ernes Toldændringer.

Paa Baggrund af hele den liberalistiske Politik, Kommercekollegiet saaledes i disse Aar slog ind paa, tager imidlertid Pl. af 14. April 1842 om Foranstaltninger til Lettelse af Handelen sig ganske ejendommeligt ud. Grosserer-Societetets Komité, for hvem Toldloven af 1838 blev en stor Skuffelse, havde andraget om⁸²⁾, at der maatte blive truffet Foranstaltninger til Fremme af Københavns Handel, ligesom ogsaa de slesvigske Stænder havde andraget om Hjælp til den direkte Handel, idet de hermed fortrinsvis tænkte paa Flensborgs Skibsfart. Uden nu her nærmere at komme ind paa de Ændringer, der i disse Aar foretoges med Hensyn til Toldbehandlingen af Sukker, der er et meget indviklet Kapitel, men som paa det nøjeste alligevel hænger sammen med Københavns og Flensborgs oversøiske Skibsfart, skal vi nævne, at Grosserer-Societetet havde klaget over, at København havde mistet og mere og mere mistede den direkte Forbrugs- og Transithandel til Hamborg, og at Grunden hertil var Sundtolden og de højere Afgifter i København. Saaledes mentes den direkte Handel betyngtet med indtil 6 pCt. og Transithandelen med indtil 5 pCt. højere Afgifter end i Hamborg; Kommercekollegiet ansaa disse Tal for overdrevne, men indrømmede, at Varetransporten over København var dyrere end over Hamborg. Ogsaa klagedes der over, at Sundtolden skadede Københavns Transithandel til Norge og Sverige, at Pakhuslejen og Lastepenge var for høje, og at Tolden i Kongeriget var højere end i Hertugdømmerne. Derfor ønskede Societetet Fritagelse for Transittold paa Varer, der udførtes fra Kreditoplæg, naar der var betalt Sundtold af dem, hvad Kollegiet kun fandt rimeligt og støttede. Dernæst ønskede Societetet 25 pCt. Rabat paa Indførselstolden for de vigtigste Kolonialvarer, naar de havde betalt Sundtold og indførtes direkte, medens Flensborg og Kiel ønskede erlagt Sundtold fradraget i Indførselstolden. Naar saa samtidig Lastepengene ophævedes, vilde det være muligt at konkurrere med Hamborg.

Bag om laa naturligtvis Drømmen om svunden Storhed, især Perioden indtil 1793, den direkte oversøiske Handel. Det var den Tid, man ønskede at oplive, men samtidig vilde man skaffe København Fordele i Konkurren-

⁸¹⁾ Kom. Koll. Forest. og Resol. 1842. Nr. 82.

⁸²⁾ Se her og i det følgende Kom. Koll. Forest. og Resol. 1842. Nr. 30. — M. Rubin: Fra Fr. VI's Tid. Kbh. 1892. S. 423 ff.

cen med Hamborg, saa meget mere som Anlægget af Chausseer og Jernbaner i Holsten — herom var man allerede begyndt at tale — vilde forøge Hamborgs Overtag. Imidlertid var Sundtolden 1841 nedsat for adskillige Varer, og den ønskede Toldremission vilde betyde et Tab for Staten paa 140 000 Rbd., saa det er forstaaeligt, at man var betænkelig fra Administrationens Side. Men snart ændrede Kommercekollegiet Anskuelse og blev klar over, at Handelen trængte til Støtte, hvorfor det endog vilde have flere Varer inddraget under de 25 pCt. i Remission⁸³). Hvorledes skulde nu denne ydes?

Man vil se, at man i Virkeligheden nu er vendt tilbage til det Spørgsmaal, man faa Aar før havde beskæftiget sig med, da man vilde give de Varer, der ikke havde betalt Sundtold, et Tillæg i Indførselstolden⁸⁴); nu var blot Spørgsmaalet kommet til at lyde: skulde man hjælpe Handelen ved at give en Rabat i Indførselstolden paa 25 pCt., naar Varen havde betalt Sundtold, eller skulde man, hvad Flensborg ønskede, trække erlagt Sundtold fra i Indførselstolden? Det første betød mest i Penge, da Sundtolden paa de Varer, der her var paa Tale, ikke udgjorde et Beløb, der svarede til $\frac{1}{3}$, af Indførselstolden; det var en Toldremission paa 25 pCt. i Indførselstolden, der endelig vedtoges, dog saaledes, at, om Sund, Kanal eller Bælt ikke var passeret inden Udlosning, skulde Sundtolden fradrages i Toldremissionen.

Imidlertid havde de slesvigske Stænder gjort opmærksom paa, at der samtidig burde gøres noget for Exportindustrien; saa stærke var de gammel-dags Synsmaader endnu i Kollegiet, at dette ganske kunde samstemme heri; Dampmøller, Stivelsesfabriker, Brændevinsbrænderier — altsammen Virksomheder baseret paa dansk Korn — burde støttes i deres Bestræbelser for paa den Maade at skaffe Landets Korn Afsætning. Dermed kommer man ind paa den Tanke, at, for at opnaa Toldremission paa de tilførte Varer, skulde Halvdelen af Skibets Lastedrægtighed ved Udførslen optages af danske Varer.

Plakaten udstedtes provisorisk 1842, ikke fordi Spørgsmaalet var saa paatrængende, at man ikke kunde vente, indtil Stænderne fik Lejlighed til at udtale sig, men fordi Regeringen ønskede at samle nogen Erfaring om Foranstaltningernes Virkning, før Sagen skulde til Behandling i Stænderne og blive endelig afgjort.

⁸³) Pl. 14. April 1842 tilstod Remission paa Farvetræ, Kaffe, Ris, Risengryn, Te, ufabrikeret Tobak, Raa-Sukker, Palme- og Kokosolie.

⁸⁴) Det er da vel herfra Pl. af 14. April 1842 nærmest har sit Udspring, idet Forslaget om Tillægstolden var tænkt som en Begunstigelse af Københavns Handel, hvorfor det ogsaa, som ovenfor nævnt, kraftigt understøttedes af Roskilde Stænderne og bekæmpedes af Stænderne i Viborg. Se herom M. Rubin: Fra Fr. VI's Tid. S. 429 ff.

Som ovenfor nævnt vakte denne Form for Udstedelsen af Loven stærk Kritik i Roskilde. Hvad Sagens Realitet angik, vakte Remissionen naturligvis ogsaa stæk Diskussion; Hertugdømmernes Stænder erklærede sig ganske mod det her anvendte Princip, idet Slesvigs Stænder stadig ønskede, at Sundtolden skulde fradrages i Indførselstolden, hvad dog næppe kunde forenes med vore Traktater med Udlandet.

Hvad der imidlertid særlig interesserer os her, er den Side, der vender mod Exportindustrien, d. v. s. Kravet om, at Skibet ved Udfarten skulde optages halvt af danske Varer. Samtlige Stænder var imod dette Krav. Den sønderlemmende Kritik, der blev den provisoriske Plakat tildelt, bragte selvsagt Regeringen i en vanskelig Stilling; skulde Plakaten forblive uændret eller afløses af endnu større Begunstigelser? Helt at ophæve den kunde man næppe, da man nu havde givet Handelen denne Støtte⁸⁵⁾. Kollegiets Minoritet foreslog, at den udgaaende Bestuvning af den halve Lasteevne skulde kunne ske med alle Slags Varer. Mest interessant er dog Majoritetens Udtalelse, idet denne ganske bryder Staven over det, der blot 2 Aar forud var sket med Kollegiets Samtykke. Hvad Aarsagen til dette Omsving var, om det var Stændernes Holdning eller den øgede Handel, der kom allerede gennem Øresundstoldens Nedsættelse 1841–42, skal ikke kunne siges; nægtes kan det ikke, at Stændernes Meninger i disse Aar synes at have spillet en stor Rolle for Administrationen, hvor ogsaa yngre Embedsmænd, der var liberalt indstillet, efterhaanden afløste det ældre Slægtled.

Kollegiets Majoritet vil, at man under de forhaandenværende Omstændigheder lader alle Krav om Udfragt falde. Den kunde ikke samstemme med Stænderne i Roskilde, der mente det naturligt, at Staten skulde lede Handelen i bestemte Baner, og Majoriteten fortryder nu, at man overhovedet var begyndt at tage Handelen under Armene; hverken Remission af Tolden eller andet af den Slags vilde være i Stand til at fremkalde en oversøisk Handel, og naar Handelen nu vilde have Begunstigelser, skyldtes det, at den ikke saa, at den „glimrende Handelsperiode“ var fremkaldt af abnorme Forhold. Meget faa danske Fabrikvarer kunde blive Genstand for Export; den Industripolitik, som kom til Orde i Plakaten af 1842, vilde i mange Tilfælde modarbejde sig selv og holde Landets Industri paa et lavere Stade end under fuld Konkurrence. Plakaten lagde ogsaa Skibsfarten Hindringer i Vejen, idet denne lededes i en bestemt Retning; saaledes kunde Skibe ikke her fra Landet føre Korn til England, der indlade Industrivarer til oversøiske Pladser og saa vende hjem herfra, om man vilde have Remission paa Ladningen. Hidtil havde Remissionen kostet Staten 37 000 Rbd. Uden nærmere at komme ind paa denne Kærlighedserklæring til liberalistiske Principer og Fordømmelse af det Forsøg, man i 1842 havde gjort paa

⁸⁵⁾ Se nærmere Kom. Koll. Forest. og Resol. 1844. Nr. 32 og Nr. 85 a.

fra Statens Side at fremme en Export af Industrivarer, slutter Majoriteten med, at nu var man engang kommet ind paa denne fordærlige Bane, og man maatte da begrænse den til Udgangen af 1848. Ved kgl. Resolution af 22. Marts 1844 (Pl. af 27. Marts) godkendes dette, ligesom Remissionen udstræktes til alle oversøiske Produkter undtagen Rom og Arrak (for ikke at stille disse bedre end dansk Brændevin); for Fremtiden stillede man blot det Forlangende, at ved Udfarten skulde den halve Ladning være indtaget her i Landet, uanset om Varerne var danske eller ej⁸⁶⁾.

Hver Gang Toldlov i disse Aar var til Behandling i Stænderne, havde der lydt Røster om Ophævelse af Toldgrænsen ved Kongeaen, og som en af de Veje, man i denne Henseende havde anvist, var Nedsættelse af Differentialtolden og Ophævelse af Konsumtionen i Kongeriget⁸⁷⁾; som en Taler udtrykte det: det var en absurd Ordning med én Fyrste, ét Forsvarsvæsen, ét Udenrigsstyre og saa en Toldgrænse, der skilte. Det var Regeringen selv, der 1838 var kommet ind herpaa, og selvsagt maatte disse Spørgsmaal stadig beskæftige Regeringen, som de beskæftigede Stænderne. Senest 1842 havde Stænderne i Roskilde andraget om Konsumtionens Ophævelse. 1844 foreslaar da Kommercekollegiet at afløse Portkonsumtionen og Formalingsafgiften med en Skat paa 1 Rbd. pr. Individ (over 15 Aar) samt en Brændevinsafgift udenfor København eller ogsaa en højere Kopskat mod saa til Gengæld at nøjes med mindre Brændevinsafgift end i første Tilfælde. Nogen Udvej fandt Kommercekollegiet ikke, idet det stod meget delt; de fleste Medlemmer mente, at man skulde undersøge Mulighederne for at indføre en Brændevinsafgift i Hertugdømmerne, ti forhøjede man denne Afgift i Kongeriget, vilde man fjerne de to Landsdele endnu mere fra hinanden. Kongen resolverede, at Sagen skulde forelægges Stænderne saaledes, at Konsumtionen udenfor København skulde ophæves og en Skat til Gengæld lægges paa By saavel som paa Land; en Forhøjelse af Brændevinsafgiften var han imod⁸⁸⁾.

Disse forskellige Muligheder har deres Historie, særlig i Hertugdømmernes Stænder⁸⁹⁾. I 1836 blev der saaledes i Slesvigs Stænder fremsat Forslag om Indførelse af en Brændevinsskat mod Ophævelse bl. a. af Kopskatten, men Flertallet hindrede en Komitébehandling af Frygt for tiltagende Hjemmebrænderi. Denne Holdning indtog Slesvigs Stænderforsamling igen

⁸⁶⁾ Naturligvis tilfredsstillede disse Bestemmelser ikke alle; Skibsfarten klagede over, at man ikke var gaaet saa vidt, at man indrømmede Toldremission, naar blot Skibet udgik til europæisk Havn med fuld Last af danske Varer. De Handlende i Tønning, Husum og Kiel bad derimod om ikke at faa Remission udvidet. Kommercekollegiet mente imidlertid, at Sagen nu havde faaet sin endelige Afgørelse. Kom. Koll. Forest. og Resol. 1844. Nr. 85 a.

⁸⁷⁾ Hans Jensen, anf. St. II. S. 552 ff.

⁸⁸⁾ Kom. Koll. Forest. og Resol. 1844. Nr. 86 a.

⁸⁹⁾ Kom. Koll. Deutsche Vorstellung u. Resolutionen. 1846. Nr. 96.

1840, medens Holstens var for Brændevinsskatten af statsøkonomiske Grunde, men stillede som Betingelse for at kunne bedømme Sagen, at et fuldstændigt Statsbudget blev forelagt. Hertugdømmernes Holdning var dikteret af, at man ved en forhøjet Brændevinsskat vilde slaa en Bro til Danmark, men maaske særlig af, at Exporten af Brændevin var over 1 Million Potter, deraf 323 325 til Kongeriget (1839).

1842 tog de kongelige Budskaber dette ad notam, idet de sagde, at Spørgsmaalet om Brændevinsskat maatte vente til videre, men at man skulde stræbe efter en Udjævning af Toldtariferne. Men dette kunde vanskeligt ske ved Forhøjelse af Hertugdømmernes Tarif. Forhøje Vintolden kunde man vanskeligt for Frankrig, forhøje Manufakturholden var ligesaa vanskeligt af Hensyn til England; dette sidste vilde ogsaa være unaturligt, idet man blot vilde bidrage til at fremkalde kunstig Industri..

Man vil forstaa, at Kommercekollegiets Tanker gik ad de i de foregaaende Aar i Hertugdømmerne drøftede Baner, og man vil ogsaa forstaa, at man i Virkeligheden maa give op i denne Omgang, da man gaar til Stænderne.

Naar Interessen for Konsumtionens Ophævelse og samme Told i Hertugdømmerne og Kongeriget er saa levende i disse Aar baade i Stænder og Regering, skyldes det, at man fra alle Sider erkendte, at de bestaaende Toldforhold var ubillige for Kongeriget; det samme gjaldt med Hensyn til Konsumtionen. De større indirekte Skatter maatte forhøje Arbejdslønnen i Kongeriget og dermed mindske Kongerigets Konkurrenceevne efter Datidens Opfattelse. Ganske vist erlagdes der af enkelte udenlandske Varer en Til-lægstold, naar de fra Hertugdømmerne indførtes til Kongeriget; men det var ogsaa kun paa enkelte (15) Varer. Dog selvom man saa bort fra dette, saa passede den bestaaende Ordning kun daarligt med Tidens Krav om fri Samfærdsel indenfor større Omraader⁹⁰⁾ og med Kravet om, at aandelige og materielle Kræfter skulde kunne røre sig frit. Man indrømmede, at Tidspunktet ikke kunde være mere gunstigt end nu for Reformen paa disse Omraader, forsaavidt som Told og Konsumtion gav stadig mere i Kassen, uagtet flere Sæts var nedsat, at Konsumtionen burde erstattes med andre Skatter allerede af den Grund, at den i Provinsen gennemsnitlig kostede 31 pCt. af Bruttobeløbet i Opkrævning og saa fremdeles; og dog kunde man ikke finde en Udvej, saaledes som den politiske Stilling overfor Hertugdømmerne da var. Derfor maatte man meddele Stænderforsamlingen i Roskilde 1844⁹¹⁾, at Vanskelighederne ved Konsumtionens Ophævelse var

⁹⁰⁾ Betegnende i denne Henseende er Bekendtgørelse af 29. Maj 1847 om Foranstaltninger vedkommende Told- og Konsumtionsvæsen ved Jernbanen mellem København og Roskilde. Der blev paa Banegaarden i Roskilde indrettet Lokaler, hvor de fra København ankommende Varer havde at erlægge Konsumtion lige-som ved Byens Porte, om de transporteredes ad Landevejen.

⁹¹⁾ Kom. Koll. Forest. og Resol. 1844. Nr. 105.

saa store, at man endnu ikke havde fundet nogen Løsning. Men Spørgsmaalet maatte jo løses, ikke mindst af Hensyn til Hertugdømmerne og særlig Holsten, idet man her ret naturligt følte sig tiltrukket af den Bevægelse henimod Dannelse af større Toldenheder, der gik for sig i Tyskland. Saaledes omfattede Zollverein 1845 35 Stater med 28 Mill. Indbyggere og paa den anden Side af Elben laa en anden Toldsammenslutning (Steuerverein) med Hannover i Spidsen; den omfattede 2 Mill. Indbyggere. Naar saa tilmed Sympatien mere gik Syd end Nord paa, forstaar man, at man som Modvægt maatte søge skabt et større Toldomraade af Monarkiet⁹²).

Hertil kom, at naar 4 Forsamlinger skulde høres og hver gjorde Krav paa at være medbestemmende for sin Landsdel, hindredes ofte en effektiv Lovgivning. Lettest gik det, naar det drejede sig om Toldnedsættelse; vanskeligere derimod, naar Told skulde forhøjes, om det da ikke drejede sig om ret betydningsløse Varer. Saaledes kunde saavel Roskilde som Slesvig Stænder 1844 enes om at sætte Tolden op paa Gulvtæpper af Fæhaar af Hensyn til, at udenlandske Straffeanstalter, bl. a. i Hannover og Holland, paa dette Omraade paaførte vore egne Tugthuse Konkurrence; Tolden sattes da op ved Pl. af 28. Januar 1846. Under disse Forhold blev det selvsagt umuligt at tage Hensyn til, hvad en enkelt Fabrikant maatte ønske⁹³); medens hele Toldstyret før 1838 i høj Grad havde været individualiseret, var det landsfaderlige Præg nu ganske forsvundet, og i Stedet var det Principer, der enten var raadende eller som man endnu kæmpede for at faa gennemført. Den enkelte Del af Monarkiet maatte bindes af Helhedens Interesse, og dog havde Kongeriget i sin Konsumtion til en vis Grad en Mulighed for at føre en selvstændig Toldpolitik, hvad der bl. a. kommer frem, da man 1846 igen tænker paa Ændringer i Toldsatserne. Efter Loven af 1838 var Indførselen af Gær fra Udlandet næsten ganske hørt op, medens Fremstillingen heraf var gaaet over til Hertugdømmerne, særlig Flensborgs Brænderier⁹⁴); til København alene sendte disse aarlig 90 000 Pd. I Kongeriget var der kun en Avlsbruger i Korsør, der fremstillede Gær af Korn, medens Ølgær fremstilledes paa mange større Gaarde og som Posegær sendtes til Byerne⁹⁵).

⁹²) Ogsaa i Kongeriget beskæftigede man sig naturligvis med disse Dannelser af større Toldenheder. Saaledes diskuterer V. Rothe (Danmarks industrielle Forhold. I-II. Kbh. 1843—45) Danmarks Indgaaelse af Toldforbund nordpaa saavel som sydpaa, idet han mener, at Kravet om friere Handelsforhold kun kan opnaas i større Toldomraader.

⁹³) Kom. Koll. Forest. og Resol. 1845. Nr. 106. Det siges her, at det slet ikke kan lade sig gøre at foretage Ændringer i en enkelt Fabrikants eller Fabrikations Favør.

⁹⁴) Naar saaledes Gærproduktionen i Kongeriget var gaaet tilbage, hænger dette naturligvis sammen med Lovgivningen om Brændevinsbrænding her; det var forbudt Brændevinsbrænderne at forstørre Mæskekarrerne ved at lægge en Krans om eller paa Karrerne.

⁹⁵) Kom. Koll. Forest. og Resol. 1846. Nr. 62.

Denne Ølgær fra Landet var meget daarlig; Hvedebrødet i Provinsbyerne smagte derfor ofte bittert — kort sagt, man vilde gerne fremme en mere industriel Fremstilling af Gær i Kongeriget. Hvad skulde man da gøre? Man kunde forhøje Indførselstolden paa Gær og samtidig lægge en Afgift paa Indførselen af Gær fra Hertugdømmerne samt Læsø og Bornholm, der indtog en Særstilling i Lovgivningen om Brændevin: Men man turde ikke fra Kollegiets Side foreslaa noget, der kunde betegnes som en Beskyttelse mod Hertugdømmerne, ligesom man ej heller ønskede at forhøje Beskyttelsen for det let fordærvelige Ølgær. Saa fandt Kollegiet paa at foreslaa en Konsumtionsafgift ved Indførsel af Gær fra Hertugdømmerne, Læsø og Bornholm paa henholdsvis 3 og 2 Sk. for København og Provinsbyerne, idet man forventede, at der herved vilde komme en Gærtilvirkning i Byerne. — Det interessante var nu: Kunde Kongeriget paa egen Haand, naturligvis efter Forelæggelse i Kongerigets Stænder, forhøje Konsumtionen, naar den aabenbart var rettet mod Hertugdømmerne? Kollegiets Majoritet mente, at Sagen maatte forelægges Hertugdømmerens Stænder, da denne Forhøjelse af Konsumtionen for Hertugdømmernes Industri vilde komme til at virke som en Udførselsafgift.

Ganske tilsvarende Planer var Kommercekollegiet inde paa m. H. t. Eddike. Fabrikanterne heraf havde ansøgt om Forhøjelse af Konsumtionen paa Eddike fra Hertugdømmerne, idet der herfra til København førtes 90 000 Potter aarlig, og det af en saadan Styrke, at Eddiken kunde opspædes til at fylde det dobbelte. Da man ikke som ved Spiritus havde nogen simpel Maade at udfinde Styrkegraden paa, foresloges Forhøjelse af Konsumtionen.

Man faar Indtryk af, at Administrationen nu er kommet ind paa at ville benytte Konsumtionen til Beskyttelse mod Hertugdømmerne, da Sagen om Toldenhed og Ophævelse af Konsumtionen ikke var rykket sin Løsning nærmere. Om man virkelig har ment, at denne Vej skulde være fremkommelig eller om Forslaget kun er fremsat, fordi man var kørt fast ad anden Vej, skal ikke kunne siges. Der kommer, som den politiske Situation strammer til i Hertugdømmerne, nye Planer, og her skal særlig nævnes en Forestilling af Maj 1846 fra Kommercekollegiet⁹⁶⁾ om Afløsning af Konsumtionen i Provinsen, om Brændevinsbeskatning og Ophævelse af Toldgrænsen ved Kongeaaen. Her siges det, at det nu gælder om at faa Toldligheden gennemført; skulde den blive til Skade for nogen, saa kan man altid senere gøre Forandringer paa Punkter, hvor man i Øjeblikket af Hensyn til Stemningen i Hertugdømmerne maa bøje kraftigt af.

Det er under Indtryk heraf, at Forslaget gaar ud paa, at, da det ikke lader sig gøre at sætte Hertugdømmernes Told for differencetoldpligtige Varer op, maa Kongeriget give Afkald paa den Beskyttelse, der laa i Differentialtolden, dog ikke for Spirituosa, saa at det m. a. O. skulde være Hertug-

⁹⁶⁾ Kom. Koll. Forest. og Resol. 1846. Nr. 113.

dømmernes Tarif, der for Fremtiden skulde være gældende Vilde dette da ikke komme til at gaa yderligere ud over Kongerigets Industri? En Ting var jo, at man tidligere havde hævdet, at Staten ikke kunde andet og mere end at stille Industrien lige indenfor Monarkiet, en anden Ting var det, paa hvilket Niveau denne Ligestilling skulde ske. Imidlertid mente Kollegiet nu at have fundet Vejen: man foreslog at opgive Tolden paa Stenkul.

Andetsteds er omtalt, hvorledes denne 1838 var nedsat til 12 Sk. pr. Td. + de sædvanlige 6 pCt. i Sportler, Men enkelte Virksomheder havde Toldfrihed, og denne var ogsaa indrømmet Dampskibe i indenlandsk Fart samt Jernbaner, der kun betalte Transittold, altsaa 1 pCt. Stenkulstolden indbragte i Kongeriget 50 400 Rbd., i Hertugdømmerne 26 000 Rbd. Allerede tidligere havde Kollegiet været inde paa Tanken⁹⁷⁾, idet man ad denne Vej ogsaa haabede at kunne trykke Priserne ned paa Brænde og Tørv, der i de senere Aar havde været stærkt stigende; ogsaa Stænderne havde ytret Ønsker i saa Henseende.

Ved billigere Kul vilde man opfordre Industrien til i højere Grad at anvende Maskiner. Naar saa samtidig Konsumtionen faldt bort i Provinsen, vilde mulig Arbejdslønnen falde her, og paa den Maade vilde man stille Kongerigets Industri gunstigere og kunne faa Toldenheden gennemført.

Dette Forslag vilde medføre en Nedgang paa ikke mindre end 700 000 Rbd. i Statsindkomsterne, og det kan ikke undre, at en Minoritet i Kollegiet var imod og ikke mente, at man skulde rette sig efter, hvad der i Øjeblikket maatte vække Behag i den ene eller anden Del af Befolkningen.

Skal man dømme efter Sponnecks Udtalelse siden hen i Folketinget⁹⁸⁾, vilde dette Forslag om Toldlighed af 1846 være gaaet igennem, om ikke det Aabne Brev om Arvefølgen var kommet og havde gjort Situationen strammere. Forslaget naaede end ikke at blive refereret for Kongen, og saaledes lykkedes det ej heller denne Gang at faa Toldenhed tilvejebragt.

1847 faldt de sidste to Indførselsforbud, nemlig Forbudene mod Indførsel af brændt Kaffe og brændte Kaffe-Surrogater⁹⁹⁾ samt Spillekort, og afløstes

⁹⁷⁾ Kom. Koll. Forest. og Resol. 1846. Nr. 60.

⁹⁸⁾ Folketingets Forhandlinger. 1851. Sp. 286 ff. Iøvrigt paastaar Sponneck her, at man 1838 ligesaavel kunde have gennemført fuld Lighed som delvis Lighed i Told, idet Selvstændighedsbevægelsen i Hertugdømmerne først rejste Hovedet for Alvor efter dette Aar.

⁹⁹⁾ Indførselsforbudet havde gældt „brændt Kaffe og alle Slags brændte Væxter, som paa samme Maade kunne bruges saasom Cichorie.“ Da det ophæves 1847 bemærker man, at Vin, Snus o. a. ligesaavel kunde forfalskes, og at det var en Anomali, at ikke ogsaa saadanne Varer havde været forbudt; naar Forbudet nu ophæves, er det, fordi man ikke har fundet det betænkeligt, uagtet Forfalskning af brændt Kaffe ikke altid kan paavises ved kemiske Midler, i Reglen vil Varen ikke indeholde positiv skadelige Stoffer. Man satte Tolden for brændt Kaffe og Cikorie til samme Beløb. Ny Kollegialtidende. 1847. S. 529.

af Indførselstold. De Monopoler, Holmblad havde haft for Kongeriget og Kroymann i Segeberg for Hertugdømmerne, paa Fabrikation og Salg af Spillekort, løb ud samtidig; uagtet man var glad ved Holmblads Kort, ja, Kommercekollegiet siger endog, at de i Sandhed er nogle af de bedste og smukkeste Kort, der findes, saa havde man selvsagt gentagne Gange i Stænderne været ude om at faa disse Monopoler og dermed Indførselsforbudet ophævet, bl. a. fordi der indsmugledes ikke ubetydeligt. I industriel Henseende vigtigere var det dog, at Stenkulstolden ved Pl. af 9. Juni 1847 ned-sattes til Halvdelen af det hittidige Beløb, altsaa til 6 Sk. pr. Td. (6 Rbd. 24 Sk. pr. 100 Td.).

1847 kom med Dyrtid, og dermed indledes en Lovgivning, der søger at afhjælpe den paa forskellig Vis; den fortsættes i 1850'erne, naar der var Dyrtid. Hele denne Lovgivning maatte naturligt fortrinsvis gaa ud paa at skaffe Befolkningen billige Fødemidler og har derfor næppe stor Interesse for os, idet vi ikke beskæftiger os med Landbrugstold. Værd er det dog at bemærke, at man 1847 ikke skred til at ophæve Formalingsafgift og Konsumtion, men bestemte, at man kunde anvende Provenuet heraf i nogle Maaneder til Ned-sættelse af Brødprisen i Byen. Man ændrede ogsaa Skibsafgiften o. s. v., men man mente, at det var en helt midlertidig Dyrtid¹⁰⁰⁾, saa at man end ikke forbød Brænding af Korn og Kartofler til Brændevin, selvom man en Tid omgikkes med Tanken.

Det vigtigste Spørgsmaal: Toldgrænsens Ophævelse og ensartet Toldlov-givning kom man ej heller dette Aar nærmere. Dette Spørgsmaal var et staaende Emne for Stænderne, naar de kom sammen, og at Kommercekollegiet, ja, vel hele Administrationen, ønskede at se Spørgsmaalet løst, faar man et levende Indtryk af gennem følgende Udtalelse fra Kommercekollegiet i April 1847¹⁰¹⁾. „Det er noksom erkjendt, at Danmarks Industri i flere Henseender maa bestaae en ulige Concurrence med Hertugdømmerne paa Grund af de forskellige Toldforhold, og at den nærværende Toldfor-ening mellem disse Dele af Deres Majestæts Monarchie i en uforholdsmæs-sig Grad er gunstig for Hertugdømmerne, hvis Konsumenter er begunstige-de ved lavere Toldsatser paa flere af de vigtigste fremmede Consumpti-bilier, navnlig Kaffe, Spirituosa og Viin til samme Tid, som deres Fabrikant-er og øvrige Industridrivende i fuldeste Maal nyde godt af det ved højere Toldsatser paa flere fremmede Manufacturvarer beskyttede Marked i Konge-riget. — Der er næppe noget Territorium i Europa, som uden at være for-synet med udstrakte Colonier kan opvise et beneficium som det, der i for-anførte Henseende tilkommer Hertugdømmerne Slesvig og Holstens 842 261 Indvaanere paa 320¹/₂ Qvadratmil“. Kongerigets Befolkning har med Taal-modighed fundet sig heri, og Tiden er gunstig for Reformere, da der hersker

¹⁰⁰⁾ Om Datidens Syn paa Dyrtid se under Afsnittet om Næringsfrihed.

¹⁰¹⁾ Kom. Koll. Forest. og Resol. 1847. Nr. 84.

almindelig Velstand i Hertugdømmerne og forsaavidt ogsaa i Kongeriget, selvom denne for nogle Aar siden her var endnu mere udpræget, idet Kongeriget da var „i en overordentlig stærk Udvikling, saa stærk, at maaske næppe noget Land i Europa forholdsvis saaledes har hævet sig i Velstand i de senere Aar.“ Hævedes Toldgrænsen, mentes Fremgangen at ville blive endnu mere udpræget, og Kollegiet beklager, at det ene velegnede Aar til Reformen gaar efter det andet, uden at der sker noget; som Toldindkomsterne stiger, vil det ogsaa blive vanskeligere og vanskeligere at tilfredsstille Finansernes Krav om at faa anvist Kompensation. Naar, det var ikke alene fra Finanserne, Vanskelighederne kom; ogsaa Kancelliet fik Kommercekollegiet at gøre med, naar det drejede sig om Konsumtion o. lign. Ti, som Kommercekollegiet siger 1847¹⁰²⁾, saa ofte Kollegiet er uenig med Kancelliet, er den sædvanlige Anstødssten Købstædernes Tarv, idet Kancelliet vogter Byernes Vel, medens Kollegiet skal se paa Landets industrielle Trivsel.

Den stærke Udvikling, der i økonomisk Henseende fandt Sted i Hertugdømmerne, maatte ogsaa medvirke til at overbevise Regeringen om, at en liberalere Næringslovgivning i det hele taget virkede heldigt, og at Konkurrence „langtfra at tilintetgjøre de bestaaende Anlæg, ved at formindske disses hidtil havde Beskyttelse netop ansporer dem til forøget Anstrængelse og forbedret Production.“

Man kan saaledes sige, at Spørgsmaalet om Reformer 1846–47 var brændende; dog løst blev det ikke i disse Aar.

Men saa kom Krigen 1848–50, og den løste de Spørgsmaal, som man saa længe havde haft Vanskeligheder med. Strax maatte Krigen ophæve den Toldlighed, der allerede var naaet, og Pl. af 29. Marts 1848 forbød indtil videre Indførselen af fremmede i Hertugdømmerne fortoldede Varer, idet disse ikke burde betragtes som frigjorte til Kongeriget, og bestemte, at der af Manufaktur-, Fabrik- og Haandværksvarer af Hertugdømmernes egen Tilvirkning ved Indførsel til Kongeriget skulde betales fuld Indførselstold. Hertugdømmerne blev m. a. O. indtil videre betragtet som Udland.

Denne Afbrydelse af Forbindelsen med Hertugdømmerne i toldpolitisk Henseende maatte ramme saavel Forbrugere i Kongeriget som Fabrikanter i Hertugdømmerne, og derfor udkom der samme Dag en anden Plakat¹⁰³⁾, der tillod Finansministeriet at gøre Undtagelser. Hermed tænkte først og fremmest paa Als, Ærø og Ribe, der da hørte med til Slesvigs Tolddistrikt; men man vilde herved ogsaa gøre det muligt, at man ikke i Kongeriget skulde komme til at savne Varer, Hertugdømmerne plejede at sende hid. Dog Afbrydelsen af Toldforbindelsen skulde ogsaa „gøre alskillige slesvig-

¹⁰²⁾ Kom. Koll. Forest. og Resol. 1847. Nr. 118.

¹⁰³⁾ Finansministeriets Reskr. og Resol. 1850. Nr. 13. — Motiver til Loven af 19. April 1850.

ske Fabrikanter og andre det indlysende, hvad det vil sige for Slesvig at savne Danmark“; Bemyndigelsen til at gøre Undtagelser skulde muliggøre at tage Billighedshensyn, „hvoriblandt vedkommende slesvigske Fabrikants bekjendte patriotiske Sindelag og desformedelst lidte Tab og deslige“ skulde tages i Betragtning.

Vi skal ikke her komme ind paa den Politik, den provisoriske Regering („Oprørsregeringen“) slog ind paa, men springer frem til 1850. Den ovenfor nævnte Pl. af 29. Marts 1848 ændredes nu til en Lov af 19. April 1850, men fortsatte Bemyndigelsen for Finansministeriet til at gøre Undtagelser og tillade Indførsel til lavere Told. Imidlertid kunde dette kun være en midlertidig Foranstaltning, og strax efter Freden i Berlin i Juli 1850 tages Sagen op paa ny. Sponeck fremhæver i sin Betænkning¹⁰⁴⁾, at det er en politisk og kommerciel Nødvendighed, at Toldforskellen nu, som vedtaget i Statsraadet, udjævnes mellem Kongeriget og Slesvig, uden at Holsten udelukkes fra senere at slutte sig til et saadant kongerigsk-slesvigsk Toldsystem. Tillisch havde fra Slesvig meddelt, at Tidspunktet var meget belejligt, og udenrigspolitiske Hensyn stillede sig ej heller i Vejen. Slesvig var paa dette Tidspunkt afskaaret fra Holsten ved de to Hæres Stilling og fra Kongeriget ved Tolden her.

I og for sig kunde man være vendt tilbage til status quo ante, altsaa have indført de gamle Tarifer med Differentialtold i Kongeriget overfor enkelte udenlandske Varer, men dette vilde, mente man, være en Uretfærdighed mod Kongeriget, som Forholdene da var. Ydermere var Stemningen i Slesvig saaledes, at man ønskede, i hvert Fald ventede, at der nu vilde blive foretaget den meget debatterede Toldudjævning mellem Kongeriget og Slesvig¹⁰⁵⁾.

De Toldsatser, der maatte ændres det ene eller andet Sted, maatte blive Differentialtolden, Brændevinsafgiften, Formalingsafgiften og Konsumtionen, idet iøvrigt den eksisterende kongerigske Toldtarif jo var den samme, som Slesvig før 1848 havde haft. Hvad nu angaar Ændringer i Tarifen, naar Differentialtolden faldt bort, var det naturligt at nedsætte Indførselstolden for Kongeriget og forhøje den for Slesvig for de Varer, der havde været Differentialtold underkastet; dette skete ogsaa for nogle Varer, men for de vigtigste Varer, Brændevin, Kaffe, Tømmer og Træ bibeholdtes dog Kongerigets Satser. Efter en rundelig Beregning mentes Toldindtægten i Slesvig at ville stige med 248 000 Rbd., i Kongeriget at gaa ned med 144 000 Rbd.

Ved Bekendtgørelse af 28. August og provisorisk Lov af 25. August 1850 gennemførtes da i Slesvig og Kongeriget den samme Toldtarif, idet man samtidig stillede en fælles Brændevinsafgift „om føie Tid“ og Konsumtionens Ophævelse i Kongeriget i Udsigt.

Dette skulde ikke lade vente længe paa sig. Allerede i September beslut-

¹⁰⁴⁾ Finansministeriets Reskr. og Resol. 1850. Nr. 142.

¹⁰⁵⁾ Finansministerens Udtalelser. Folketingets Forhandlinger. 1850. Sp. 32.

tede Tillisch efter „Omforening med Statsraadet“ fra 7. Oktober at indføre Kongerigets Brændevinsafgift i Slesvig under Forudsætning af, at Konsumtionen, der efter Tillisch's Udtalelse i Statsraadet havde afgivet „det stadigste Agitationsmiddel for den slesvigholstenske Separatisme“, samtidig hævdedes i Danmark; „under saadanne Omstændigheder har Statsraadet i Almindelighed og jeg (Sponneck) som den kontrasignerende Minister i Særdeleshed bestemt os til at paatage os det Ansvar“ at tilraade en provisorisk Lov, der afskaffer Konsumtionen i Kongeriget udenfor København og omregulerer Brændevinsafgiften, saa at den kommer til paa det nærmeste at slutte sig til og passe for Slesvig¹⁰⁶⁾. Derimod skulde Konsumtionen i København vedblive, indtil Sagen kunde komme for Rigsdagen.

Det Beskatningsprincip, der kom til Anvendelse i Slesvig, var det samme, som anvendtes ved Landbrænderierne i Kongeriget, og ansloges at ville give 200 à 220 000 Rbd. aarlig. Da ved denne Lejlighed Ribe Købstad og de blandede Distrikter af Ribe Amt, Syd for Kongeaaen, samtidig maatte miste deres hidtidige Afgiftsfrihed, maatte der ogsaa i Kongeriget udstedes en Lov, der udkom 15. September 1850.

Den omfattende Lovgivning, der saaledes foregik i August–September 1850 paa Toldpolitikens Omraade, kunde udlægges, som om man vilde inkorporere Slesvig i Kongeriget; vel var det et gammelt Ønske at skabe Toldenhed i hele Monarkiet, men Toldgrænsen kom jo nu til at ligge ved Ejderen, saa at Holsten stadig var Udland i toldpolitisk Henseende. Man havde ganske vist gjort Forsøg forinden paa at faa Holsten med, men Bestyrelseskommissionen her havde stillet sig afvisende¹⁰⁷⁾.

Den slesvigske Befolkning, herunder ogsaa den dansksindede, var ikke begejstret for den Løsning, man var kommet til. Tolden steg for flere Varer som Uld- og Bomuldsvarer til det dobbelte, og da Brændevinsafgiften overførtes til Slesvig, blev Hjemmebrænding tilmed umuliggjort, ligesaavel som Brændevinen blev dobbelt saa dyr, idet Afgiften beregnedes til at udgøre henimod 4 Sk. pr. Pot af den Slags Brændevin, der sædvanlig blev drukket, d. v. s. noget under 8 Grader. Den øgede Told og Brændevinsafgiften var, som nævnt, anslaaet til aarlig at indbringe c. 450 000 Rbd., et anseeligt Beløb for en Befolkning paa c. 350 000 Indbyggere umiddelbart efter en Krig. Allerede Bekendtgørelsen af 28. August havde da ogsaa bebudet, at Toldforhøjelsen ikke maatte anses som varig, men var at betragte som en Krigsskat; da imidlertid Kongerigets Indrømmelser i Tarifen var færre end dem, Slesvig maatte gøre, kan det ikke undre, at det fra Slesvig-Holstenernes Side bebudedes, at snart vilde Slesvig ogsaa faa Kongerigets Konsumtion og Formalingsafgift. Det er utvivlsomt i Anledning af denne Agitation, Brændevinsafgiftens Indførelse i Slesvig knyttet sammen med Ophævelse

¹⁰⁶⁾ Finansministeriets Reskr. og Resol. 1850. Nr. 149.

¹⁰⁷⁾ N. Neergaard: Under Junigrundloven. I. Kbh. 1892. S. 526 ff.

af Konsumtionen i Kongeriget udenfor København. Ved denne Lejlighed bebudedes det forøvrigt, at Slesvig til Gengæld for Brændevinsafgiften skulde faa Lettelse i Landskatten, ligesom det bestemtes, at Hærens Forplejning ikke skulde paahvile Slesvig alene, men overtages som en fælles Statsbyrde.

I Kongeriget var det, som nævnt en foreløbig Lov, der gennemførte Udjævningen af Toldforskellen mellem Slesvig og Kongeriget. Denne maatte altsaa forelægges Rigsdagen, da den traadte sammen, og den endelige Lov udkom 22. December 1850. I denne blev imidlertid Indførselstolden paa Vin og fremmed Brændevin sat adskilligt lavere, end hidtil havde været gældende, idet den franske Regering var fremkommet med en indtrængende Forestilling mod Toldforhøjelsen paa disse Varer i Slesvig, „hvilken Deres Majestæts Ministerium i Erkjendelsen af, hvormegen Grund Danmark har til at være Frankrig Tak skyldig baade for, hvad det i disse Trængselsaar har gjort, og for, hvad vi endnu tør vente os af Understøttelse fra samme, har troet burde lægge særdeles Vægt paa og desaarsag ogsaa har gjort de i saa Henseende fornødne Forslag for Rigsdagen, der i dette Punkt beredvilligen er kommen Regjeringen imøde“¹⁰⁸).

Den foreløbige Lov af 15. September 1850, hvorved Konsumtionen udenfor København var ophævet, maatte selvsagt for Rigsdagen. Ogsaa den billigedes, men rigtignok med den betydningsfulde Bestemmelse, at den københavnske Konsumtion skulde bortfalde 1. April 1852. Naar man ved den foreløbige Lov ikke havde ophævet Konsumtionen for København, skyldes det dels, at Kommercekollegiet, som ovenfor nævnt, tidligere (1846) havde været inde paa den Tanke kun at lade Konsumtionen bortfalde i Købstæderne, dels at Slesvig maatte være særlig interesseret i denne Afgifts Bortfald i de jyske Købstæder. Den Begrundelse, der i 1850 fra Regeringens Side gaves overfor Rigsdagen, kunde denne dog ikke godkende, og den var ej heller godt underbygget¹⁰⁹). Argumenter som, at København ikke generedes særlig stærkt af Konsumtionen, fordi Konsumenterne ikke her selv tilførte Varerne, men lod sig dem tilføre gennem Handlende, at i en stor By.

¹⁰⁸) Finansministeriets Reskr. og Resol. 1850. Nr. 203. Jfr. Sponnecks Ord i samme Retning i Folketingets Forhandlinger. 1851. Sp. 830. — Bag Kulisserne havde Stemningen dog ikke været saa chevaleresk, som Sponnecks Udtalelser synes at tyde paa. I sin Note af 24. Oktober 1850 udtaler den franske Gesandt, at hans Regering føler sig yderst brøstholden ved den tilsigtede Forhøjelse af Vintolden i Slesvig og kalder dette „une décision qui porte un coup funeste au commerce française,“ medens Tarifen som Helhed begunstiger den engelske Industri; under andre Omstændigheder vilde noget saadant have ført til „les plus justes reclamations“. I sit Svar til Udenrigsministeriet siger Sponneck, at man vel maa se bort fra det formelt stødende i Noten. Toldkontoret. Akter til Toldlov 1863. II. A.

¹⁰⁹) Rigsdagstidende 1850. Anhang. Sp. 115 ff. og Folketingets Forhandlinger. Sp. 108 ff.

som København kunde Arbejderne, omend Antallet af Arbejdssøgende var større, lettere gennem Arbejdslønnen vælte Konsumtionsbyrden over paa de Formuende, o. lign., fejedes til Side, særlig af C. N. David, og Rigsdagen krævede, at København blev behandlet paa lige Fod med Landets øvrige Byer. Dette godkendtes af Ministeriet, og Loven udkom i denne Skikkelse 7. Februar 1851.

Ogsaa Toldremission for oversøiske Varer gaves i Slesvig. Pl. af 27. Marts 1844 havde været tidsbegrænset og ophørte ved Udgangen af 1848. Man kunde ikke da bringe Sagen for Kongerigets Stænder, hvorfor Plakaten ved Bekendtgørelse af 21. December 1848 forlængedes til Udgangen af 1849, idet man antog, at Sagen inden da kunde vedtages paa lovformelig Maade¹¹⁰⁾. Dette blev dog ikke muligt, hvorfor Plakaten af 1844 igen ved kgl. Resolution af 3. December 1849 i Henhold til Grundlovens § 30 forlængedes endnu et Kvartal, altsaa til 1. April 1850. Ved denne Lejlighed udtalte Spønneck, at Toldremissionen strider mod Principet i dansk Toldlovgivning og mod Frihandelsideen; ligeledes havde Handelen siden Begyndelsen af 1840'erne taget et saa kraftigt Opsving, at den maatte kunne klare sig uden, ja, selv i 1848 havde den oversøiske Handel været større end 1847; naturligvis havde Krigen medført en Standsning for Slesvigs Vedkommende, men der var dog andraget om Remission paa forskellige flensborgske Ladninger, der var losset i København. Saalænge Forholdet til Hertugdømmerne ikke var ordnet, mente man det bedst at lade Toldremissionen bestaa, idet ganske særlig Slesvig havde evnet at skaffe sig Afsætning paa oversøiske Pladser. Ogsaa fra de vestindiske Øer ønskedes Ophævelsen udsat.

I Kongeriget blev da Sagen igen bragt for Folkerepræsentationen; en Lov af 29. Marts 1850 forlængede Toldremissionens Levetid til ult. 1851 og en ny Lov af 31. December 1851 yderligere til 1. April 1853.

I Slesvig, hvor disse Love jo ikke havde Gyldighed, havde Bestyrelseskommissionen efter at være traadt i Virksomhed modtaget et Andragende fra Flensborgs Handelsstand, om at de i Slesvig ved Patent af 28. Marts 1844 tilstaaede Begunstigelser vedblivende maatte indrømmes. Dette var blevet tilstaaet, saalænge Loven om Toldremission i Kongeriget havde Gyldighed, og ved senere Forlængelse af Loven her var tilsvarende Begunstigelser i Slesvig stadig givet.

Da Loven i 1851 var for Rigsdagen, gaves der fra Regeringen Oplysning om, hvad Toldremissionen siden 1847 havde betydet for Exporten fra Kongeriget og Flensborg¹¹¹⁾. Større Betydning for Udførselen fra Kongeriget af Industrivarer kan Loven herefter ikke have haft, idet der til oversøiske Pladser 1850 under denne Lov, altsaa direkte Fart, var exporteret 2½ Mill. Pd. Brød, 651 000 Stk. Mur- og Tagsten, 872 000 Pd. Jern, Staal og Kobber,

¹¹⁰⁾ Se her og i det følgende Finansministeriets Reskr. og Resol. 1848—49. Nr. 178.

¹¹¹⁾ Rigsdagstidende. 1851. Anhang. Sp. 787.

forarbejdet og uforarbejdet, og 43 000 Pd. Manufakturvarer for at nævne de største Poster. Betydeligere var Lovens Virkninger med Hensyn til Importen, men da de begunstigede Varer særlig var Kolonialvarer, var dette uden direkte Betydning for Industrien.

Tilbage stod Holstens Tilslutning. Men forinden vi gaar over hertil, falder det naturligt at spørge, hvorledes den Aflukning for Varer fra Hertugdømmerne, der var sket ved Pl. af 29. Marts 1848, havde paavirket dansk Industri, idet man paa Baggrund af Klagerne over Hertugdømmernes Konkurrence maa antage, at Industrien i Kongeriget herigennem fik bedre Kaar. Spørgsmaalet lader sig nu vanskeligt besvare; her kan anføres nogle Tal for den søværts Omsætning mellem Kongeriget og Hertugdømmerne¹¹²⁾ for Aarene

	1847		1849	
	Vægt i 1000 Pd.	Værdi i 1000 Rbd.	Vægt i 1000 Pd.	Værdi i 1000 Rbd.
Indført fra Slesvig til Kongeriget	152 225	2 813	47 821	1 064
Indført fra Holsten til Kongeriget	11 730	2 085	1 229	84
Udført fra Kongeriget til Hertugdømmerne	93 867	2 937	49 274	1 486
Ialt	257 822	7 835	98 324	2 634

Naar Indførselen fra Slesvig 1849 holder sig nogenlunde, skyldes det væsentlig to Varer, idet Mur- og Tagsten beløber sig til 38 762 000 Pd. og Brændeved og Tømmer til 1 639 000 Pd. Særlig Kongerigets Oliemøller, Sæbesyderier, Glasværker, Klædefabriker, Bomulds- og Lærredsfabriker havde Fordel af Afspærringen¹¹³⁾.

1850 stiger Indførselen fra Slesvig til Kongeriget til det dobbelte af 1849, men de tidligere Hovedartikler som Brændeved, Jernvarer, Mur- og Tagsten, Olie, Ost, Sukker og Sirup synes at have haft Vanskelighed ved at vinde deres tidligere Marked tilbage; derimod steg Indførselen af Lys til det dobbelte af Indførselen 1847.

Indførselen til Kongeriget fra Holsten var 1850 yderligere sunket, som det maatte være at vente. Af de tidligere Hovedartikler som Cikorie, Tobak og Manufakturvarer blev intet eller kun ubetydeligt indført til Kongeriget. Medens Transiten over Kiel 1847 havde beløbet sig til 10 Mill. Pd., sank denne 1850 til kun at være 1/2 Mill. Pd.

Denne Bevægelse fortæller lidt om, hvilke Industrier der i Kongeriget havde Fordel af Afspærringen; vigtigere endnu var dog sikkert selve Kri-

¹¹²⁾ Statistisk Tabelværk. XX. Kbh. 1851.

¹¹³⁾ V. Rothe: Om den sydlige Toldgrænse. Quartalsberet. fra Industriforeningen. XII. Kbh. 1852.

gen, idet de Industrier, der forfærdigede Krigsfornødenheder som Klædefabriker, Garverier o. lign. havde gode Kaar. Her og der klages der over Mangel paa Arbejdskraft, og da f. Ex. Byggeriet gik stærkt tilbage i Krigsaarene, har dansk Industri næppe kunnet udnytte Afspærringskonjunkturen i større Omfang.

Hertil kommer, at ved Forordningen af 5. Juni 1848 var der indført en Krigsskat, der bl. a. ramte Stenkul, idet den nylig nedsatte Told forhøjedes med 50 pCt., Tobak, hvis Told forhøjedes med 20 pCt. samt Tømmer og Træ, der fik et Tillæg i Told paa 25 pCt. Desuden forhøjedes Konsumtionsafgiften paa Brændevin. Denne Krigsskat fornyedes for de to følgende Aar og maa vel kaldes ret moderat.

Som nævnt opgør ovenstaaende Tabel kun den søværts Omsætning mellem Landsdelene. Hvormeget Omsætningen til Lands har betydet i disse Aar, lader sig vanskeligt sige, men den har sandsynligvis været større end under normale Forhold.

Under Okkupationen i Jylland menes adskillige Varer fra Hertugdømmerne at være kommet toldfrit ind¹¹⁴), og i selve Krigsaarene har Afspærringen næppe kunnet være effektiv. Der maatte først komme fredelige Forhold, før Told-Aflukningen sydfra begyndte at gøre sig følt, og da Forholdet til Slesvig saa hurtigt bragtes i Orden, bliver det kun den holstenske Konkurrence, man virkelig føler sig befriet for i 1851 og 1852. Men fra disse Aar hører man da ogsaa, at de jyske Klædefabriker har gode Konjunkturer, da Konkurrencen fra de holstenske Fabriker var ophørt, ja, det menes endog, at de Fordele, Eidertoldgrænsen bød Fabrikkerne, havde en væsentlig Andel i Oppositionen mod at skabe Toldenhed med Holsten. Ogsaa Cikoriefabrikerne havde gode Kaar, befriede som de var for Konkurrence fra Holsten.

Omvendt klagede holstenske Fabrikker over, at de ikke i disse Aar efter 1850, trods Krigens Afslutning, kunde afsætte Varer til Kongeriget og Slesvig uden mod Erlæggelse af fuld Told. Forholdet til Holsten var imidlertid vanskeligt, idet man først maatte blive klar over Holstens fremtidige statsretlige Stilling. Efter Aftalerne med Preussen og Østrig udkom da Kundgørelse af 28. Januar 1852, hvorved Helstatstanken knæsættes, idet Fællesanliggender skulde bestyres ved fælles Autoriteter; der bebudes en fælles Forfatning, og at de fornødne Skridt i saa Henseende snarest muligt vil blive taget. Om Toldenheden hedder det: I det Øjemed at tilvejebringe et fælles Toldsystem for hele Monarkiet skal da ufortøvet det fornødne blive indledet til Ophævelsen af Toldlinien ved Ejderen.

Omkring Midten af April 1852 overgik det holstenske Post- og Toldvæsen

¹¹⁴) Se her og i det følgende Toldinspektørernes Aarsberetninger. 1848 og 1852 Jyllands Overtoldinspektør.

til Finansministeriet¹¹³⁾. Der var da allerede indkommet flere Andragender fra Holsten om at faa Toldgrænsen forlagt til Elben, men Finansminister Sponneck mente, at man ikke skulde forhaste sig, idet meget ahang af den Maade, hvorpaa Toldenheden gennemførtes. Han maatte have nogen Tid til at lære det holstenske Personale at kende og eventuelt rense ud i det. Men hertil kom, at de omkring 1840 afsluttede Konventioner var meget forskelligt formede; saaledes var den, der 1839 var afsluttet med Storhertugen af Oldenburg for Fyrstendømmet Lübeck, afsluttet paa 10 Aar; i en ikke offentliggjort Aftale af samme Dag som Hovedkonventionen var det dog fastsat, at denne stiltiende skulde vedblive at gælde, om den ikke opsagdes med 6 Maaneders Varsel; den var ikke opsagt, men da Konventionen forudsatte Forhandling før Ændringer, særlig om en Brændevinsafgift indførtes, maatte Forhandling optages med Oldenburg. Konventionerne med Hamborg og Lübeck for disses Enklaver løb derimod paa 10 Aar uden Aftale om Forlængelse, saa allerede af denne Grund maatte Forhandlinger indledes med disse Fristæder. Yderligere tænkte man en Tid at gennemgaa hele Tarifen ved en Forhandling med Næringsdrivende fra hele Landet i Forbindelse med Toldembedsmænd, hvad dog ikke kom til Udførelse.

Dette maatte tage Tid. Men næsten det vigtigste Spørgsmaal var, hvorvidt Toldenheden skulde gennemføres før Fællesforfatningen eller vente paa denne. Sponneck mente paa sin Side, at man meget vel kunde gennemføre Toldenheden først og kom derved, som strax skal ses, i afgørende Modsætning til Rigsdagen.

Før Sagen som Helhed kunde forelægges, gennemførtes der i Juli 1852 nogle mindre betydningsfulde Ændringer i Holstens Toldforhold, idet f. Ex. raa Huder skulde gaa toldfrit ind fra Holsten til Slesvig, men ikke omvendt. For at undgaa Diskussion skete disse Ændringer uden Udstedelse af nogen offentlig Forordning; særlig var man bange for, at, om man nu samtidig tillod udenlandske Varer at transitere gennem Holsten uden Erlæggelse af Told, vilde dette vække det gamle Krav fra forskellige Hansestæder om Fritagelse for Transittold i Holsten¹¹⁴⁾.

Dog disse Indrømmelser løste naturligvis ikke Spørgsmaalet; hvad Fabrikanterne i Holsten var interesseret i, var selvsagt at føre deres Varer toldfrit til Kongeriget og Slesvig, men Bestemmelserne herom maatte træffes efter Forelæggelse af Toldlov i Kongeriget for Rigsdagen og i Hertugdømmerne for Stænderne.

Man vil forstaa, at der maatte foretages store Forarbejder i forskellige Retninger, og de oprindelige Planer undergik da ogsaa Ændringer. Saaledes maatte man opgive at faa Storhertugen af Oldenburgs Samtykke, før Sagen forelagdes Rigsdagen, hvad Sponneck havde lagt megen Vægt paa, ud fra

¹¹³⁾ Finansministeriets Reskr. og Resol. 1852. Nr. 86.

¹¹⁴⁾ Finansministeriets Reskr. og Resol. 1852. Nr. 171.

den Betragtning, at, var dette Samtykke først vundet, vilde Hamborgs og Lübecks Samtykke ogsaa snart følge. Ligeledes opgaves som nævnt en sagkyndig Gennemgang af Tarifen, idet højere politiske og finansielle Hensyn dog vilde afstikke meget snævre Grænser for Reformer i denne Henseende; man mente, at Holsten maatte antage den Toldlov, der allerede var gældende for Kongeriget og Slesvig, og at Ændringer, der eventuelt foretoges, maatte ske udelukkende af Hensyn til Kongeriget; siden hen, naar man havde faaet en fælles Lovgivningsmagt, kunde Reformer af Hensyn til hele Territoriet bedre foretages¹¹⁷).

Paa en ganske ejendommelig Maade praktiseredes i Lovforslaget Hensynet til Kongeriget, idet der i dette, da det forelagdes Folketinget i Efteraaret 1852, indeholdtes en Indførselstold paa Brænde; denne Told motive- redes med, at nu var Konsumtionen faldet bort for Brænde, hvorfor der ikke var nogen Anledning til, at Forbruget af denne Vare skulde være toldfrit; dette vilde Rigsdagen ret naturligt ikke gaa med til, det vilde være at faa de samme Byrder, som Konsumtionen tidligere havde lagt paa Befolkningen, igen paa en anden Maade. Iøvrigt ser man, at paa et saa vigtigt Punkt som Manufakturvarer er det ikke den gældende Sats, der foreslaas, men en Mellemting mellem denne og Holstens, saa at Afskaffelsen af Differentialtolden først overfor Slesvig og nu overfor Holsten bringer denne vigtige Toldsats betydelig ned.

Da Lovforslaget kom for Rigsdagen, var det ikke saa meget selve Toldsatserne, Diskussionen kom til at dreje sig om, som det var Principet i Loven. Den Interesse, man tidligere i Stænderne havde vist for Toldenheden, var betydelig kølnet efter 3-Aars Krigen. Man betragtede Holsten som et Fremmed-Element, idet Kongen som Hertug af Holsten var Medlem af det tyske Forbund; man mente vel ikke, at Kongen i denne Egenskab uden af egen fri Vilje kunde komme ind i den tyske Toldforening, men syntes dog ikke at have tilstrækkelig Sikkerhed for, at Holsten ikke paa et eller andet Tidspunkt vilde være nødsaget til at indtræde i en saadan Forening i Kraft af dette Lands politiske Stilling. Ganske særlig vaagede man dog over, at den nylig vundne politiske Frihed ikke skulde komme i Fare, hvad der kommer til Orde i Folketingets Betænkning, hvor man hævder Nødvendigheden af først at skabe et Organ for Fællesanliggender, om Konstitutionen skulde holdes; før et saadant skabtes, vilde Tilfældigheder raade med Hensyn til Indførelse af Toldenheden¹¹⁸). Resultatet af denne Rigsdagens Holdning blev, at den opløstes, og nye Valg udskreves.

Det havde været planlagt, at Toldenheden skulde have været gennemført 1. Maj 1853; dette kunde saaledes ikke ske, idet Sponneck nu langt mindre

¹¹⁷) Finansministeriets Reskr. og Resol. 1852. Nr. 335.

¹¹⁸) Idet jo Kongen i Slesvig og Holsten vedblivende var enevældig Monark. Rigsdagstidende 1852—53. Anhang B. S. 46.

end i 1852 vilde anvende en provisorisk Lov. Stadig klagede Holsten over Afspærringen, og jo længere denne varede, desto mere risikerede man at styrke den tyskvenlige Stemning her. Noget maatte gøres; da nu Samkvemmet mellem Kongeriget og Holsten ikke kunde lettes udenom Rigsdagen, greb Sponneck til den Udvej at lette Samkvemmet mellem Holsten og Slesvig, hvad jo statsretlig lod sig gøre ved kongelige Patenter. Ved Patent af 4. Maj 1853 indførtes Brænderiafgiften i Holsten, som den kort forinden var gennemført i Slesvig, og ved to Patenter af 5. Maj 1853 for henholdsvis Slesvig og Holsten optoges Ind- og Udførsel mellem disse Landsdele paa en Maade, der kunde siges at forberede den kommende Toldlov¹¹⁹⁾. Saaledes havde det opløste Folketing vedtaget at nedsætte Udførselstolden paa Klude fra 2 Rbd. 80 Sk. pr. 100 Pd. til 1 Rbd. 48 Sk.; Udførselstolden havde i Holsten i nogen Tid været 80 Sk. Nu fastsattes Udførselstolden i Holsten til 1 Rbd. 48 Sk., men da den gældende Toldlov for Kongeriget og Slesvig var 2 Rbd. 80 Sk., maatte der ved Udførsel fra Slesvig til Holsten erlægges en Differentialtold paa 1 Rbd. 32 Sk. En saadan paalagdes ogsaa ved Indførsel af uldne Varer o. a. til Slesvig, idet Principet var, at der i Holsten indførtes de Toldsatser, som den opløste Rigsdag havde givet sin Tilslutning, saa at Toldenheden derved forberedes.

Et Problem, der frembød ikke ringe Vanskelighed, var, hvorledes man skulde stille sig overfor de Varer, der var kommet ind i Holsten i de foregaaende Par Aar, hvor Tolden havde været lavere end i Slesvig og Kongeriget. Det skal have drejet sig om store Partier, idet man i Holsten var forberedt paa, at Toldgrænsen snart vilde blive forlagt til Elben¹²⁰⁾. Herom bestemtes det, at Varer, der siden 1848 var kommet ind i Holsten, ikke indtil videre maatte indføres til Slesvig, medmindre de først var fortoldet efter 1. Maj 1853; dette skulde godtgøres ved Attest, men med nogen Ret stillede man sig i Kongerigets Rigsdag siden hen skeptisk overfor denne Bestemmelses Effektivitet.

Da i Kongeriget den nyvalgte Rigsdag i Sommeren 1853 traadte sammen, lød der selvsagt ogsaa Røster for, at man først maatte se, hvorledes Helstaten kom til at se ud, og under hvilke Betingelser Kongeriget skulde leve og være i Forbindelse med Holsten¹²¹⁾, før Toldenheden kunde gennemføres, ligesom man hævdede¹²²⁾, at Rigsdagen i hvert Fald med Hensyn til Tarifens Satser var blevet bundet ved det holstenske Patents Udstedelse. Men den nyvalgte Rigsdag var som Helhed langt medgørligere end den foregaaende overfor Sponnecks Ønske om at faa „den Toldgrændse, som ligger paa Søen mellem Kiel og Kjøbenhavn“ forlagt til Hamborg, som han udtrykte det.

¹¹⁹⁾ Finansministeriets Reskr. og Resol. 1853. Nr. 212 og Nr. 229.

¹²⁰⁾ Landstingets Forhandlinger. 1853. Sp. 63.

¹²¹⁾ Folketingets Forhandlinger. 1853. Sp. 1332.

¹²²⁾ Landstingets Forhandlinger. 1853. Sp. 77.

Medvirkende til denne velvilligere Holdning var utvivlsomt, at det i Mellemtiden var lykkedes Sponneck at faa Storhertugen af Oldenburg til at afslutte en Konvention¹²³⁾, hvorefter Fyrstendømmet Lübeck tilsluttede sig Holstens Told- og Brændevinsskattesystem. Nogen Tid efter skete det samme for Hamborgs og Fristaten Lübecks Vedkommende¹²⁴⁾, saa at disse Byers Enklaver indenfor Holsten gik ind i dette Lands Toldomraade mod Betaling af et vist Beløb¹²⁵⁾.

Ved Lov af 26. Juli 1853 gennemførtes da Toldenheden for Kongeriget, Slesvig og Holsten.

Tilbage stod dog endnu et Oprydningsarbejde paa enkelte Omraader af Toldlovgivningen. Saaledes med Hensyn til de endnu eksisterende Toldbevillinger og med Hensyn til Toldremissionen. Som det vil erindres, var ved Toldloven af 1838 de Bevillinger, der var givet „indtil videre“, ophævet; det er ogsaa nævnt, at adskillige af de andre Toldbegunstigelser af sig selv var bortfaldet i Tidens Løb, ved Nedsættelser i Toldloven, ved Bevillingshaverens Død eller af andre Grunde. Tilbage var der dog stadig nogle, og disse forligtes kun daarligt med den Toldpolitik, der nu var gennemført, hvorefter alle Statsborgere skulde stilles lige, ogsaa i Konkurrencen indbyrdes. Kommercekollegiet havde i 1846 taget Sagen op, men havde ikke faaet den gennemført; i 1853, da Toldsagen gled ind i en ny Fase ved Toldudjævning mellem Kongeriget og Hertugdømmerne, tog Sponneck imidlertid igen Sagen op.

Spørgsmaalet var nu, paa hvilke Betingelser skulde Privilegierne bortfalde. Allerede en halv Snes Aar i Forvejen¹²⁶⁾ havde Sponneck kritiseret Toldloven af 1838, fordi den havde lagt saa stærk Vægt paa, om Bevillingerne lød paa „indtil videre“ eller ej, idet han mente, at de fleste Fabrikker ikke havde tillagt denne Forskel nogen Betydning, at man derfor burde se Privilegiernes Ophør som naturlige ud fra Statens Vel og den hele Ændring, Toldsystemet 1838 havde undergaaet, og at man meget vel kunde have ophævet de ikke-tidsbegrænsede Privilegier med en vis Frist. — Nu dukkede Spørgsmaalet op for ham igen i Egenskab af Finansminister¹²⁷⁾; at Privilegierne maatte forsvinde, var alle enige om, men skulde der gives Erstatning? „Indtil-videre“-Privilegierne var ophævet 1838 uden en saadan, ja, uden noget Varsel, idet man ikke saa meget betragtede dem som Naades-

¹²³⁾ Patent af 8. April 1853.

¹²⁴⁾ Patenter af 26. August 1853.

¹²⁵⁾ Det drejede sig da for Fyrstendømmet Lübeck om 22 146, for de hamburgske Enklaver om 1 635 og for de lübske Enklaver om 1 750 Indvaanere. Der fastsattes en aarlig Afgift pr. Individ, i det første Tilfælde 2 Thaler sl. courant, i de sidste to Tilfælde 1 Th. 40 Sk. sl. courant.

¹²⁶⁾ Sponneck: Om Toldvæsen. Kbh. 1840. II. S. 84.

¹²⁷⁾ Finansministeriets Reskr. og Resol. 1853. Nr. 514.

bevisninger, men som Udslag af en herskende samfundsekonomisk Grund-sætning, hvorfor de ogsaa maatte bortfalde, naar Industripolitiken ændredes. Kun i et enkelt Tilfælde var der for de tilbageværende Bevillinger i sin Tid givet en Modydelse.

Skulde man nu 1853 ind paa Erstatning, vilde det ikke være let at fast-sætte dennes Størrelse og Art; skulde det være en aarlig Skadesløsholdelse eller en Kapitalisering af Fordelene? Personlige Privilegier maatte vel da sættes lavere end Privilegier til Korporationer; jo mere man spekulerede herover, desto vanskeligere blev det.

Danske Kancelli mente, at Privilegierne kunde ophæves uden Erstatning, medens slesvig-holstenske Kancelli skønnede, at de personlige Privilegier vilde kræve Erstatning. Spørgsmaalet havde overhovedet ingen Interesse for Slesvig; i Holsten drejede det sig kun om det Privilegium, Medlemmerne af Tøjmagerlavet i Neumünster i sin Tid havde faaet; de nulevende Medlemmer maatte efter Kancelliets Mening beholde dette Privilegium i deres Levetid.

I Kongeriget var der som nævnt ryddet godt op i Privilegierne, men der var dog 5 tilbage, heraf dog 1 tvivlsomt, nemlig: 1) Privilegium for Raadvad-dam af 1759 til at indføre 150 Skpd. Stang-, Baand eller Pladejern mod $\frac{1}{4}$ Told: Privilegiet var fornyet ved Omorganisationen af Fabriken i 1841, men ved denne Lejlighed kun „indtil videre“; det var derfor muligt, at Pri- vilegiet kunde hæves rent administrativt. Privilegiet kostede Staten aarlig 146 Rbd. 16 Sk. i Mindre-Indtægt, 2) Ret for Dug- og Tøjmagerlavenes Me- stre til at indføre visse Materialer toldfrit (kostede aarligt 958 Rbd. 55 Sk.), 3) Tøjmagerlavsmestre maatte efter Privilegierne i 1820 mod dobbelt Tran- sittold indføre ~~kæm-~~met Uldgarn til deres Virksomheder (kostede Staten aar- lig 125 Rbd.), 4) Kattuntrykkernes Ret til at indføre hvide Kattuner til Trykning mod halv Indførselstold (intet, da intet indførtes) og endelig 5) Frederiks Hospital havde 1759 faaet Toldfrihed for Indførsel af 4 Okse- hoveder fransk Spiritus til Apotekets Laboratorium (kostede Staten aarlig 157 Rbd.).

Alle disse Privilegier, der altsaa berøvede Staten en aarlig Indkomst paa blot 1400 Rbd., laa paa samme Linie, forsaavidt som der ikke i sin Tid var givet nogen Modydelse for dem fra Privilegiehaverens Side. Anderledes derimod med Kronborg Geværfabriks Toldfrihed for nødvendige Materialer, idet dette var indsat i Salgskontrakten, hvorfor man fra Finansministeriets Side mente, at i dette, men alene dette Tilfælde, maatte Erstatning under en eller anden Form gives. Toldfriheden her kostede Staten 260 Rbd. aar- lig¹²⁶⁾. Selv ikke det neumünsterske Privilegium vilde Ministeriet give Er-

¹²⁶⁾ Rigsdagstidende. 1853. Anhang. A. Sp. 373, hvor Privilegierne udførligt gen- nemgaas. Kronborg Geværfabrik (Hellebæk) kostede dog Staten 260 Rbd., ikke som her oplyst 160 Rbd., men iøvrigt var det svært at udrede, om Udtrykket „fremmed

statning for, men som et holstensk Spørgsmaal vedkom dette jo ikke Rigsdagen.

De Betragtninger, der laa bag Finansministerens Forslag, sluttede Rigsdagen sig i alt væsentligt til; Landstingets Udvalg siger f. Ex., at Privilegierne ikke var tilstaaet de enkelte, men vedkommende Fabrikation i Almindelighed, og kunde derfor hæves uden nogen Godtgørelse til de nulevende Fabrikanter eller Haandværkere. Mere tvivlende stillede man sig overfor Frederiks Hospitals Begunstigelse, men da dette Hospital understøttedes af Staten, og Privilegiet ingen Interesse frembyder for vor industrielle Udvikling, skal vi ikke her komme ind paa juridiske Spidsfindigheder. Nok er det, ved Lov af 15. April 1854 bestemtes det, at de bestaaende Toldprivilegier i Kongeriget skulde ophøre 1. Januar 1855 uden Erstatning; kun for Kronborg Geværfabrik skulde en saadan gives, og det overlodes Finansministeren at slutte Overenskomst med Fabriken om Erstatningens Størrelse, eventuelt at lade den fastsætte efter uvildige Mænds Skøn¹²⁹⁾.

Tilbage stod Spørgsmaalet om Toldremissionen, der stadig var blevet forlænget ved nye Love i den Skikkelse, den havde faaet 1844¹³⁰⁾. Toldremissionen passede selvsagt daarligt med den ny Tid og, som vi ved, var der ogsaa i Administrationen kun ringe Begejstring for dette Brud paa Principerne. Nu er det af Interesse at bemærke, at i 1853, da Spørgsmaalet om Lovens Fornyelse igen kommer frem, er Anskuelserne i Handelskredse blevet andre end tidligere. Medens saaledes Grosserer Societetets Komité endnu 1851 havde erklæret sig for Forlængelse af Loven, skønt en Minoritet indenfor Komiteen var imod Loven som stridende mod rigtige Handelsprinciper, saa var nu i 1853 Komiteen kommet til den Anskuelse¹³¹⁾, at Remissionen kunde hæves. Hvorvidt Loven i de Aar, den havde bestaaet, havde gjort nogen Nytte, var man uenig om; Administrationen hævdede vedblivende, at en saadan ikke kunde paavises, idet det var andre Aarsager, der havde givet Anledning til Transithandelens Genopliven. Men i hvert Fald var man nu enig om, at Loven kunde undværes, idet den oversøiske Skibsfart var voxet stærkt; Guldopdagelserne i Kalifornien og Australien havde virket hertil, men

Jern" inkluderede norsk Jern eller ej, se nærmere Anhang. B. Sp. 333 ff. Der er næppe Anledning for os til at komme nærmere ind herpaa, idet vi dog bemærker, at Privilegiet til at indføre 200 Skpd. Jern ophævedes uden Erstatning, ligesaavel som Fritagelse for Mellemrigstolden for norsk Jern. Derimod skulde der ydes Erstatning for Toldfrihed overfor andre Raavarer. Finansministeriets Reskr. og Resol. 1854. Nr. 153.

¹²⁹⁾ I September 1854 bifaldtes det, at der gaves Fabriken en Erstatning paa 1 700 Rd. Man beregnede Toldfriheden 1839—54 til gennemsnitlig at have udgjort 76,75 Rd. aarlig; kapitaliseret efter 4 pCt. Rente vilde dette give 1 920 Rd. Finansministeriets Reskr. og Resol. 1854. Nr. 387.

¹³⁰⁾ 1853 indrømmedes ogsaa Toldremission for Holsten. Finansministeriets Reskr. og Resol. Nr. 152.

¹³¹⁾ Se Toldremissionens Historie i Rigsdagstidende. 1853. Anhang. A. Sp. 275 ff.

ikke mindst havde Navigationsaktens Ophævelse i England virket heldigt paa dansk Skibsfart, idet det nu blev muligt for Skibe fra Danmark at faa gunstige Udfragter fra England. Tilbage blev imidlertid Spørgsmaalet om at stille Byer nord og syd for Sundtoldgrænsen ens, og, medens Regeringen tidligere havde været Modstander af at tilbagebetale erlagt Sund- og Strømtold, ser man nu, at den har skiftet Standpunkt og hævder, at der ikke i vore traktatmæssige Forpligtelser var noget, der hindrede en saadan Tilbagebetaling. Ved Lov af 8. Februar 1854 bestemtes det da, at den erlagte Sund- og Strømtold skulde tilbagebetales for alle transatlantiske, afrikanske, ostindiske, kinesiske og australske Varer undtagen Rom og Arrak, der fra oversøiske Pladser hidførtes til toldpligtig Havn indenfor Sund- og Strømtold-Linien, idet Tolden skulde fradrages i den erlagte Indførselstold. — Ved Sundtoldens Ophævelse kort efter kom Loven dog ikke til at øve større Virkning.

Saaledes havde man omkring Midten af 1850'erne faaet gennemført Toldenheden for Kongeriget og Hertugdømmerne¹³²⁾. Ogsaa paa andre Punkter kan man se Ensrettetheden sætte sig igennem, særlig ved Indførelse i 1854 af Rigsdaleren i Stedet for Rigsbankdaleren, hvorved de mange mecklenburgske, preussiske og andre tyske Mønter, der hidtil havde cirkuleret i Jylland og dannet Grundlaget for Pengeregningen her, forsvandt, saa at Rigsdaleren virkelig blev en Rigsmønt.

Man havde ogsaa tilvejebragt Lighed i Toldsystemet ved Bortfaldet af de specielle Privilegier; Udførselsforbud var bortfaldet, ogsaa for Klude i Kongeriget og Kampesten i Hertugdømmerne, og erstattet med Udførselstold eller Toldfrihed. De i Toldloven af 1838 endnu gældende Indførselsforbud var, som nævnt tidligere, ogsaa erstattet med Told. Tilbage var blot Bestemmelsen om, at man ved Maskiner af ny Opfindelse kunde fritage for Told.

Det var saaledes rene og klare Linier, man havde faaet optrukket, og man skulde have troet, at disse ikke strax brødes. Dette skete dog paa et Punkt.

Som nævnt tidligere gaves der ved kgl. Resolution af 1845 Københavns Kommunalbestyrelse Toldfrihed for Indførsel af Materialer til Anlæg af Vand og Gas, idet der 1825 var givet en lignende til det Kompagni, der da vilde anlægge et Gasværk. Omkring Midten af Aarhundredet bliver saadanne Anlæg almindeligere rundt om i Provinsbyerne, og i 1851 foreslaar Regeringen Rigsdagen, at Toldfrihed indrømmes til det første Anlæg af en Vand- og Gas-Ledning i Odense.

Særlig Tscherning hævdede Nødvendigheden af klare Linier i Toldspørgsmaalet og advarede mod at betræde den foreslaaede Vej¹³³⁾. Hvor skulde

¹³²⁾ Altona og Wandsbeck var dog vedblivende udenfor Toldomraadet; de for disse Distrikter hidtil gældende Begunstigelser ophævedes ved Patent af 5. Maj 1853, hvad der blev af Vigtighed for Holstens Industri.

¹³³⁾ Folketingets Forhandlinger. 1851. Sp. 4201.

Grænsen sættes mellem de Varer, der maatte gaa toldfri ind, og dem, hvoraf der maatte betaales Told? Dette Forslag viste en Vaklen mellem Beskyttelse og Ikke-Beskyttelse; var den hidtil ansatte Told for høj, saa maatte den nedsættes, ti, naar Toldfrihed gaves, saa maatte det betyde, at Tolden ikke var nødvendig for Erhvervslivet. Kom man først ind paa at give Toldfrihed, var det umuligt at trække en Grænse i Fremtiden.

Imidlertid var en saadan Begunstigelse som nævnt allerede indrømmet København, og adskillige Byer forberedte Anlæg af Gas- eller Vandværker; lokale Interesser kom derfor til at spille ind. Hertil kom, at mange af de Genstande, der skulde indføres, slet ikke kunde fabrikeres her i Landet, og at de Toldsatser, der var raadende, var sat med Henblik paa ganske andre Varer indenfor de paagældende Toldpositioner; yderligere kom hertil, at man havde indrømmet Jernbanerne, der anlagdes i 1840'erne, Toldbegunstigelse — alt gjorde, at man maatte gaa videre ad denne Vej.

For imidlertid at faa faste Regler for saadanne Toldbegunstigelser indbragtes der 1853 fra privat Side i Rigsdagen et Lovforslag, som vandt Ministeriets Bifald. Hensigten hermed var at fastsætte visse almindelige Regler for Toldbegunstigelse med Hensyn til Vand-, Gas- samt andre store Anlæg for Kommunernes Regning, saa at specielle Bevillinger ad Lovgivningens Vej blev overflødige. 4. Januar 1854 udkom Loven herom; herefter kunde Indførsel af Varer til saadanne Anlæg i det Omfang, hvori de virkelig kom i Anvendelse, indføres mod en Told paa 5 pCt., om de ikke efter Loven skulde svare lavere Told.

Efter de bestaaende Forfatningsforhold kunde tilsvarende Begunstigelser rent administrativt gives i Slesvig og Holsten, men Kongen resolverede dog, at Sagen skulde forelægges Hertugdømmernes Provinsialstænder, og at man ikke skulde udstede Loven i Kongeriget, før Hertugdømmerne havde haft Lejlighed til at udtale sig¹³⁴⁾. Det er dette, der gør, at uagtet Forslaget var færdig fra Rigsdagen omkring 1. November 1853, udkom Loven først 4. Januar 1854, samme Dag som Kongen stadfæstede Patenter herom for Hertugdømmerne¹³⁵⁾. — Snart efter kom der dog visse Vanskeligheder, idet Tvivl opstod, om Toldbegunstigelsen ogsaa kom til Anvendelse, naar disse større Anlæg anlagdes af private Selskaber efter Aftale med Kommuner; kunde dette da siges at ske „for Kommuners Regning“? Spørgsmaalet var af Vigtighed i en Tid, hvor det var et Dogme, at det offentlige ikke burde optræde som Forretningsdrivende. Imidlertid fortolkede man i Ministeriet Loven saaledes, at Toldbegunstigelse ogsaa gaves ved private Selskabers Anlæg, især om Aftalen indeholdt Bestemmelser om, at Kommunen skulde udrede

¹³⁴⁾ Finansministeriets Reskr. og Resol. 1853. Nr. 528.

¹³⁵⁾ I April 1854 udkom forskellige Patenter, der efter at Stænderne i Hertugdømmerne havde haft Lejlighed til at udtale sig om den 1853 gennemførte Toldenhed, bekræftede denne.

Tolden, eller at Kommunen efter en vis Tid skulde overtage Værkerne, hvorved Overtagelseessummen maatte staa i Forhold til Anlægssummen. I et af de sidste Tilfælde havde imidlertid Finansministeriet, medens Andræ var Minister, nægtet Begunstigelse, og da Toldvæsenet gik over til Ministeriet for Fælles-Anliggender i 1856, fortsatte dette Ministerium den saaledes indledede Praxis, idet det mente, at det ikke kunde være det samlede Monarkis Opgave at støtte saadanne lokale Formaal; skulde de støttes, maatte det blive de enkelte Rigsdele, der gjorde det, hvad ogsaa maatte gælde Jernbane-anlæg, som det havde været paa Tale ogsaa at yde Støtte.

Ud fra denne Fortolkning afvistes adskillige Kommuner, hvad der gav Anledning til, at Sagen kom for i Rigsraadet 1858, og at Andragende blev indgivet om at faa en Lov, der gav den udvidede Toldlettelse med tilbagevirkende Kraft. Dette skete dog ikke, og nu opstod Spørgsmaalet, om man ikke kunde forvente en forskellig Fortolkningspraxis i de enkelte Landsdele, om Sagen kom for Domstolene. Da i 1858 Toldvæsenet henlagdes til Finansministeriet, havde dette indrømmet 3 kongerigske Byer, der vilde lade anlægge Gasværker, Toldbegunstigelse, men mod Sikkerhedsstillelse, idet Sagen foreløbig var udsat. Man vil forstaa, at Sagen var ret vanskelig, idet Klager over Begunstigelser af en enkelt Landsdel paa hele Monarkiets Bekostning paa det daværende Tidspunkt vilde være meget uvelkomne; man gav imidlertid nu de nævnte 3 Kommuner Toldbegunstigelsen endelig, saa at man i 1859 indførte den vide Fortolkning og meddeler Rigsraadet dette, hvad der var i Overensstemmelse med Flertallets Ønske i 1858.

4. Toldloven af 1863.

Allerede under Overvejelserne om Toldudjævning mellem Kongeriget og Hertugdømmerne havde Sponneck været inde paa den Tanke, at man samtidig maatte revidere Tarifen, men igen opgivet den. Toldloven af 1838 havde fastsat en Revision hver 3. Aar, men siden Toldloven af 1844 var en saadan ikke foretaget, saa allerede af den Grund kunde der være Anledning til nu, da Forholdet til Holsten var bragt i Orden, at underkaste Toldloven den Revision, Sponneck i sin Tid som Minister havde bebudet. Hertil kom, at man i 1853 i Rigsdagen havde besværet sig over at være bundet ved de foreslaaede Satser, der allerede var sat i Kraft i Holsten, og at man havde anket over de mange ret overflødige Tarifsatser, idet blot 9 Artikler indbragte $\frac{2}{3}$ af hele Toldindtægten. Ved Oktoberforfatningen havde man ydermere i Rigsraadet faaet skabt det repræsentative Organ, der kunde træffe Beslutning om Toldforholdene — alt gjorde det naturligt, at man i det nyskabte Generaltolddirektorat, hvis Chef Sponneck var blevet fra Nytaar 1855 efter at være traadt tilbage som Finansminister, gav sig til at ud-

arbejde Udkast til en ny Toldlov, der bliver Begyndelsen til Toldloven af 1863.

I dette Udkast, der med Motiver trykkes 1857¹³⁶⁾, hævdes, at Hensigten er at bibeholde det Toldsystem, man gik over til ved Toldloven af 1797, idet Tolden væsentlig skal være finansiel og „mere og mere frigjøre sig for industrielle Hensyn“. Dog har man ej heller ved denne Revision kunnet lade sig lede af rene Finanshensyn, „fordi det vil være at opgive Maadehold i Fremgangsmaaden, som hidtil og vistnok med Føie har været betegnende for den liberale Retning i den danske Toldlovgivning, og til hvis Opgivelse der heller ikke nu kan findes tilstrækkelig Grund. Der er imidlertid ved Udkastet foreslaet et betydeligt Skridt fremad til Frigjørelse for industrielle Hensyn“.

Hovedøjemedet med Ændringen siges at have været „at frigjøre sig for de fra Fortiden nedarvede industrielle Hensyn, hvoraf den bestaaende Tarif endnu har mange Spor, der heller ikke, især ikke strax, ville kunne forsvinde af den nye, naar man vil undgaa Ubillighed“; der tænkes her særlig paa Sætserne for Manufakturvarer, Sukker (raat og raffineret), Stensalt samt Udførselstolden paa Klude, og Generaltolddirektoratet var forberedt paa, at der vilde lyde mange Klager over denne dets Holdning. „Men man er overbevist om, at Landets Beboere i Almindelighed — baade directe som Consumenter af de Varer, hvis Priis fordyres ved den nærværende høje Beskyttelsestold, og indirecte som Skatteydere, forsaavidt som Finantsernes Toldindtægt af de paagjældende fremmede Varer langt fra er, hvad den bør være eller efter Udkastet i Tiden vil blive, som Følge af Landets overveiende Forsyning for Tiden ved kunstigt iliveholdte indenlandske Fabriker — have et retfærdigt Krav paa, at der skeer en betydelig Forandring i den Retning, som af Udkastet er foreslaet; og man har af, hvad der hidtil foreligger, ikke kunnet slutte, at man i sine Forslag er gaaet de paagjældende Fabrikanter nærmere end nødvendigt, og end disse ogsaa bør og formeentlig kunne bære, naar der gives dem den Udsættelse med den begunstigede Tilstands Ophør, hvorpaa Udkastet gaar ind (d. v. s. til 1863)“.

Hvad Udførselstolden angaar, havde Toldloven af 1838 bibeholdt den for 20 Artikler med 28 Sætser samt Udførselsforbud for Klude i Kongeriget og for Kampesten i Holsten; disse sidste var bortfaldet eller erstattet med Told i Aarene siden, og Udførselstolden var indskrænket til nu i 1857 at omfatte 12 Varer med 18 Sætser; den indbragte 157 000 Rd., deraf for Heste 40 000, for Skind og Huder 60 000 og for Uld 12 500. Til Trods for, at Udkastet ellers i høj Grad tog finansielle Hensyn, toges saadanne dog ikke i dette Tilfælde, idet man foreslog ganske at afskaffe Told paa Udførsel, dels fordi den var til Gene særlig ved Landegrænsen fra Holsten, dels fordi Udførselstold ikke

¹³⁶⁾ Udkast til Lov om Told- og Skibsafgifterne. Kbh. 1857. S. 3 ff.

stemte overens med „nationaloconomiske for utvivlsomt rigtigt anerkjendte Grunde“.

Ogsaa andre Afgifter som Pakhusleje og Skibsafgifter foresloges reguleret, ligesom Transittolden bragtes i Overensstemmelse med de sidst afsluttede Traktater. De 6 pCt. i Sportler, der hidtil var betalt, skulde falde bort.

Iøvrigt søgte man at forenkle Tarifen; Papir, der hidtil havde haft 10 Positioner, indskrænkedes til 5, og man søgte at finde en Mellemform mellem den dagældende Tarifs overordentlig mange Detailler og enkelte andre Landes, som Preussens, Gruppering af Varerne i faa Hovedklasser. — Medens den gældende Tarif havde 645 Positioner, hvoraf 120 var toldfri, indeholdt Generaltolddirektoratets Udkast 282 Positioner, hvoraf 47 toldfri. Videre turde man ikke gaa, selvom adskillige Positioner ikke gav videre i Statskassen, ti opgav man først Tolden for en Vare, vilde det være vanskeligt igen at belægge den med Told. Senere hen i 1858 siger iøvrigt Regeringen¹³⁷⁾, at man har søgt at give Loven „det Begrebs-Omfang, hvad de enkelte Positioner angaaer, som vil være nødvendigt, naar den nye Tarifs Emanation afskjærer Beføjelsen til den administrative Supplering, hvormed der har maattet og endnu daglig maa bødes paa den bestaaende Tarifs Mangel paa stræng og udtømmende Redaction og paa dens mange Lacuner, der ere den uundgaaelige Følge af dens Form, som opregner Varenavne og Exempler istedetfor at betegne Varebegreber, og at samle større Vareklasser under samme Fortegnelse“. Paa den Maade vilde mange smaa Vareklasser komme ind under Betegnelserne, som man ellers ikke vilde faa med.

Det er dog ganske særlig ved at gennemgaa enkelte af de foreslaede Satser, man vinder Indblik i den Toldpolitik, Udkastet foreslaar. Agerdyrkningsredskaber bliver tariferet ligesaa højt som Industri- og Haandværkerredskaber, da Landbruget ligesaa lidt kunde gøre Krav paa at beskyttes paa Industriens Bekostning som omvendt. — Garvebark havde hidtil været toldfrit, men da Udkastet lod Garverierne beholde Tolden paa Færdigvarerne, betænkte man sig ikke paa at berøve „denne meget heldig drevne og udviklede Industri“ Toldfrihed for et Materiale, som Indlandet frembringer, og som kræver skarp Toldkontrol, idet det egner sig godt som Skjul for andre Varer. — Bomuld, der hidtil var indgaaet toldfrit, faar paalagt Told ligesom Hør, Silke o. s. v., dels af finansielle Hensyn, dels for at modvirke en kunstig Fremblomstring af Bomuldsspinderierne her i Landet; saadanne fandtes ikke og mentes ej heller at ville være til Gavn, da deres Bestaaen vilde være ganske afhængige af Toldtarifen. Tolden skulde være

¹³⁷⁾ Ministeriet for Monarkiets Fælles-Anliggender. Forest. og Resol. 1858. Nr. 30. — Fra 1. November 1856 henlagdes Toldvæsenet under dette Ministerium, der imidlertid ophævedes ved kgl. Resolution af 26. Juli 1858, hvorefter Toldvæsenet igen henlagdes under Finansministeriet. Finansministeriets Reskr. og Resol. 1858. Nr. 61.

1 Sk. pr. Pd., men da man samtidig foreslog Tolden sat op for Bomuldsgarn og nedsat for Bomuldsvarer, turde det være tvivlsomt, om Formaalet vilde være naaet, hvis de foreslaaede Satser var blevet til Lov. — Chokoladefabrikationen mentes at være for højt beskyttet; derfor foreslaas Kakaotolden forhøjet og Chokoladetolden nedsat. — Tolden paa Gær nedsattes, da den udgjorde 29 pCt. af Varens Værdi, hvad der var for meget for en Vare, der kun var Genstand for Indførsel, da den ikke altid kunde erholdes i tilstrækkelig Mængde og Godhed her i Landet. — Hør, Hamp, Kork, Uld sattes ligesom andre Raavarer til 1 Sk. pr. Pd., uagtet de hidtil havde været todfri; samtidig nedsattes Tolden paa de færdige Varer (Bomuldsvarer, Linned, Klæde etc.), saa at Beskyttelsen reduceredes. — Kul havde hidtil betalt godt 6 Sk. pr. Td. + 50 pCt. i Krigsaarene; Tolden foresloges nu sat til 7 Sk., idet denne Afrunding op efter vilde være for ringe til at være betænkelig.

For Jernrør og Retorter til Gasværker, der sædvanlig gik ind mod 5 pCt. for Kommunens Regning, sattes Tolden til 0,5 Sk. pr. Pd., idet Loven af 4. Januar 1854 skulde ophøre. — Maskiner foresloges til en betydelig forhøjet Told, idet Tolden hidtil havde været lavere end Tolden for groveste Jernstøbegods, ja, endog lavere end Materialtolden for Kobber og Messing; denne ekstraordinære Begunstigelse af udenlandske Maskiner var der nu ingen Anledning til at opretholde, da Maskiner nu her i Landet forfærdiges „af tilbørlig Godhed“.

Disse enkelte Prøver af Udkastets Enkeltheder viser, hvorledes Hensynene til Finanserne og Nedsættelsen af Beskyttelsen gør sig stærkt gældende; Raavarer, der hidtil havde været todfri, skal erlægge en, omend beskeden, Told samtidig med, at Tolden paa Færdigvarerne nedsættes. Naar Raavarer, der hidtil havde været todfri, nu belægges med Told, skyldes det udelukkende finansielle Hensyn, idet man aabenbart har ment paa denne Maade at holde Statens Kasse skadesløs for den Nedgang, der kunde forventes ved Nedsættelse af Tolden paa Færdigvarerne.

I Overensstemmelse med Tidens Opfattelse stilles saaledes allerede i Toldvæsenets Udkast Industri- eller Beskyttelsestold skarpt op overfor Finanstold. Tidens almindelige Syn var, at Tolden udelukkende skulde være Finanstold, idet Beskyttelsen hindrede den naturlige Orden, der gennem den internationale Arbejdsdeling maatte komme. Dette kan ikke undre i en Periode, hvor man havde en stærk Tillid til, at alt vilde ordne sig paa bedste Maade, naar Naturen fik Lov at raade; derimod kan det undre, at Spørgsmaalet om det retfærdige i Finanstold kontra direkte Beskatning ikke kom langt stærkere frem, end Tilfældet blev, i den Diskussion, der fulgte paa Regeringens Toldudkast. Af og til, som f. Ex. paa det 2. Industrimøde i Odense i 1858, ser man vel Fortoldning efter Værdi stillet op overfor Fortoldning efter Vægt med Henblik paa, at Vægttolden rammer fattige haardere end velhavende, men indirekte kontra direkte Skatter diskuteres ikke,

selvom enkelte lejlighedsvis berører dette, særlig i Forbindelse med den engelske income and property tax; ligeledes ser man i Rigsraadet Alfred Hage i 1862 i sit Særvotum komme ind paa Ideen i den Form, at Nedgangen i Toldindtægten, der vilde komme ved at indskrænke Told til Varer, der stod paa Grænsen til Luxus, saasom Kaffe etc., skulde dækkes ved en Indkomstskat¹³⁸). Dette er vel betinget af, at man endnu ikke kendte Indkomstskat i egentlig Forstand, men kun havde anvendt den som Supplering til Hartkornsskatten ved Krigsskatten i 1848 og følgende Aar.

Generaltolddirektoratets Forslag blev 1857 forelagt en Kommission (Tarifkommissionen), hvis Formand var konstitueret Fabrikdirektør Ehlers, og hvis Medlemmer talte Repræsentanter for Handel og Industri saavel fra Kongeriget som fra Slesvig og Holsten. I Slutningen af Aaret afgav denne Kommission sin Betænkning¹³⁹), der paa de fleste Punkter billigede Udkastet. De Synspunkter, der saaledes var anlagt paa Udførselstolden, sluttede hele Kommissionen sig til, med Undtagelse af Agent Renck fra Neumünster, der mente, at Udførselstolden i enkelte Tilfælde vilde blive baaret af Udlandet; dette gjaldt særlig Heste, eventuelt ogsaa andre Landbrugsprodukter; ogsaa Ben og Klude vilde han vedblivende have belagt med Udførselstold af Hensyn til den indenlandske Fabrikation.

Iøvrigt havde Kommissionen Ændringsforslag at gøre til adskillige Enkeltheder i Udkastet; disse overvejedes da i Generaltolddirektoratet, og der toges i vidt Omfang Hensyn hertil ved Udarbejdelsen af det endelige Lovforslag, der af Ministeren for Monarkiets Fælles-Anliggender i Februar 1858 forelagdes Rigsraadet¹⁴⁰). Saaledes havde Kommissionens Flertal f. Ex. foreslaaet Tolden paa Hamp nedsat, hvad ogsaa skete, medens Ministeren ikke mente at kunne tage Hensyn til andre af Kommissionens Forslag. Mærkeligt nok havde Kommissionen ikke foreslaaet Toldnedsættelse for Kul, medens den foreslog Nedsættelse paa Baand- og Stangjern, Jernbaneskiner, Jernrør, støbte Retorter til Gasværker etc., da den ikke kunde anerkende den Betragtning, Toldvæsenet havde anlagt i Udkastet, gennem Jerntolden at indvinde noget af det Tab, der vilde komme for Statskassen ved Nedsættelse af Manufaktur-tolden, fordi Jerntolden mentes bedre at fordele sig paa Konsumenterne; Kommissionen kunde ikke se, at dette berettigede til at fordyre et saa vigtigt Materiale, „som Jernet allerede nu er, og som det mere og mere vil blive heri Landet“. Dette Forslag toges ogsaa til Følge, idet Tolden foresloges sat til 0,4 Sk. pr. Pd. mod 0,5.

Ser man paa Tarifkommissionens forskellige Forslag, kan det være vanskeligt at finde en bestemt Linie i disse, der væsentlig former sig som Be-

¹³⁸) Rigsraadstidende. 1862. Anhang. B. Sp. 755 ff.

¹³⁹) Betænkning af den til Prøvelse af Udkast til en ny Lov om Told- og Skibsafgifterne nedsatte Commission. Kbh. 1857.

¹⁴⁰) Rigsraadstidende. 1858. Anhang. A. Sp. 2079 ff.

mærkninger til Toldvæsenets Udkast. At den dog har været inde paa Principspørgsmaal, fremgaar af dens Diskussion om Tolden paa Manufakturvarer.

Indenfor et Udvalg, der af Kommissionen nedsattes herom, ønskede Majoriteten, at der for de fleste Varer skulde lægges en Told paa c. 15 pCt. til Grund, lidt højere for Haandværksvarer, altsaa gaa frem paa samme Maade som sket var ved Udarbejdelse af Toldloven af 1838. Skulde der erlægges Told af Raavarerne, maatte Tolden for Færdigvarer forhøjes i tilsvarende Grad, saa at der blev en Beskyttelsestold paa 15 pCt. ogsaa i dette Tilfælde. En Told ad valorem vilde være det rigtige og retfærdige; vilde man dog have en Told efter Vægt, maatte Toldsatserne indrettes efter Varens nuværende Værdi, idet Industrien havde Krav paa en passende Beskyttelse; det rent finansielle Toldsystem, som Udkastet sluttede sig til, maatte ansees for meget farligt, og maatte det derfor haabes, at Kommissionen ikke vilde gaa ind derpaa. Som Argument for Beskyttelsens Nødvendighed anfører Udvalgets Majoritet, at Befolkningen er i stadig Væxt, og dermed vilde ogsaa Trangen til at finde en Beskæftigelse for den Del af den, der ikke kunde ernære sig af Landbrug eller Handel, blive saa meget stærkere, saa at en indenlandsk Industri ligesaa lidt kan undværes her i Landet som andetsteds.

Overfor disse Argumenter fremhævede Minoriteten i Kommissionens Udvalg, at man ikke kunde sætte en saadan fast Norm for Toldsatsernes Højde, da den dog ikke vilde kunne gennemføres; det naturlige Forhold vilde fremkomme ved at sætte Told og Vareværdi i Forhold til hinanden ligeligt baade for Raamaterialet og den færdige Vare; da denne sidste vilde have større Værdi end Raamaterialet, vilde der ogsaa komme til at hvile en højere Told paa den færdige Vare. Det var dette finansielle System, der var lagt til Grund i Udkastet, med skyldigt Hensyn til de industrielle Forhold, og det vilde ogsaa vise sig bedst at svare til hele Landets Tarv, „da der ikke fandtes en saa stor Trang til Beskjæftigelse af de arbejdende Classer ved Hjælp af Industrien, at dennes særlige Begunstigelse paa Consumenternes og Statskassens Bekostning derved kunde retfærdiggjøres“. Man vilde ogsaa ved at give en generel Toldbeskyttelse for alle Varer faa en meget vidtløftig Tarif.

Saaledes ser man, at i Udvalget brødes det nye, finansielle Synspunkt, hvor man ved Toldsatsen maatte tage Hensyn til Varens Art og Betydning i Forbruget, med det gamle Synspunkt, hvis Talsmand utvivlsomt Agent Renck fra Neumünster har været. I Kommissionen¹⁴¹⁾ udtalte flere Medlemmer sig for det finansielle Princip's Anvendelse, idet det ikke kunde være Hovedopgaven for Tolden at beskytte Industrien og dermed lede Befolkningen ind paa bestemte Beskæftigelser; derimod kunde der være al Anledning til ikke at mindske Beskæftigelsen ved at berøve den bestaaende In-

¹⁴¹⁾ Kommissionens Forhandlingsprotokol. I. Akter vedr. Tarifkommissionen af 1857. A. B.

dustri den nødvendige Beskyttelse, men saavidt gør ligt nedsætte den; kun i det Tilfælde, at Virksomheder „notorisk alene var afhængige af en uforholdsmæssig høj Beskyttelse“, kunde der være Anledning til at standse dem. Kommissionen tog ogsaa af den Grund Afstand fra at lægge en generel Beskyttelsessats til Grund, da nogle Industrier trængte til mere, andre kunde nøjes med mindre Beskyttelse.

Da saaledes Udvalgets Flertal synes at have været Tilhænger af det Princip, der var lagt til Grund i Toldvæsenets Udkast, undrer det ikke, at Kommissionens Flertal væsentlig indskrænkede sig til at foreslaa mindre Ændringer.

I sin Forelæggelsestale i Rigsraadet fremhævede Unsgaard foruden de almindelige Synspunkter, der allerede er anførte ved Omtalen af Udkastet, at man ikke havde turdet følge den Tendens, der i Udlandet var fremherskende, at koncentrere Tolden paa enkelte Varer og lade de mange være toldfri, da dette saa maatte blive de store Hovedartikler, der fik en saa meget højere Told, hvad der vilde gaa ud over de mindre bemidlede Klasser; aabenbart vil han dermed tage Afstand fra at følge England i den Udvikling, der da var herskende her, særlig i 1850'erne, og han siger ogsaa, at han kunde tænke sig, at Forslaget ikke vil tilfredsstille dem, der hylder Frihandelsteorien, ej heller dem, der er Protektionister, da det gaar en Middevej¹⁴²⁾. — Iøvrigt oplyste han, at Forslaget beregnedes at ville give en Merindtægt for Staten i 1860 paa 114 000 Rd. for derefter at stige til 311 000 Rd. i 1863. I Forhold til det samlede Toldbeløb betød dette dog intet; paa den anden Side maatte af finansielle Hensyn Tolden ikke gaa ned, hvad der er et stadigt Omkvæd hos de skiftende Finansministre indtil 1863.

Forslaget kom ikke til Forhandling i Rigsraadet, idet der strax nedsattes Udvalg, der først afgav Beretning, da Rigsraadets Samling var ovre. Da Regeringen snart efter truedes med Forbundsexekution eller Ophævelse af Fællesforfatningen for Holstens (og Lauenborgs) Vedkommende, ophævedes Fællesforfatningen ved Patent af 6. November 1858.

Det kan ikke undre, at Toldlovsforslaget ikke igen blev forelagt for Rigsraadet, der nu, da det samledes 1859, blot omfattede Medlemmer for Kongeriget og Slesvig; foreløbig kom der saaledes en Standsning i Forhandlingerne om en ny Toldlov.

Hvorledes havde man nu set paa Toldforslaget indenfor Befolkningen i 1857 og 1858? Som Unsgaard sagde ved Forelæggelsen, stod Meningerne skarpt overfor hinanden, hvad kortelig skal berøres¹⁴³⁾.

¹⁴²⁾ Rigsraadstidende. 1858. Sp. 734 ff.

¹⁴³⁾ Foruden det her anførte skal nævnes, at der naturligvis ogsaa kom Bladartikler og Pjecer; blandt disse kan nævnes [Ø. S.:] Om Skatten Tolds Afskaffelse. Kbh. 1858.

I Oktober 1857 afholdtes i Neumünster et Industrimøde, hvor Agent Renck fremlagde Forslag til Beslutning; de gik bl. a. ud paa at faa oprettet, eller rettere genoprettet, et General-Økonomi-, Commerce- og Industri-Direktorat, der skulde forsvare Agerbrug, Handel og Industri overfor finansielle Interesser, som nu lagdes til Grund for Toldloven. Det paastodes, at den gamle Toldlov af 1838 var en god Lov, idet Industrien var blevet kraftigere under den. I den Avispolemik¹⁴⁴⁾, der opstod, hævdedes det imidlertid, at det ikke var Toldloven, der havde givet Industrien Opsving, men den økonomiske Udvikling, at Fabrikkerne ikke var fremkommet med Oplysninger om den faktiske Beskyttelses Størrelse, ej heller havde de godtgjort, at Lovudkastet var gaaet for vidt i sin Nedsættelse af Beskyttelsen, og endelig, at trods de Toldnedsættelser, der gennem flere Aartier havde fundet Sted, var Industrien stadig gaaet frem.

Men det var ikke alene indenfor Holstens Industri, Lovudkastet virkede som et Brud med Fortidens Beskyttelsessystem ved sin stærke Fremhæven af finansielle Hensyn som bestemmende for Toldsatserne; ogsaa i Kongeriget virkede det saaledes, idet der 30. September 1857 afholdtes et københavnsk Industrimøde, der vedtog en Resolution, hvori det hed: Forsamlingen udtaler som sin Overbevisning, at det synes uoverensstemmende med Sandheden, naar det hedder i Motiverne, at den danske Toldbeskatning lige siden 1797 har vist en fremtrædende Tendens til hovedsagelig at være finansiel og til mere og mere at frigjøre sig for industrielle Hensyn; om dette havde været Tilfældet, saa var det nu aldeles uberettiget, og man maatte og vilde nedlægge en bestemt Protest mod en saadan Fremgangsmaade. Mødet nedsatte derfor en Komité til at forhindre, at Udkastet blev til Lov, ganske som Mødet i Neumünster et Par Uger senere nedsatte en Komité paa 9 Mand, der i dette Øjemed skulde søge at faa Foretræde for Kongen. Kommitteret for Slesvigs Toldvæsen G. Colbjørnsen tog sig for i „Dagbladet“¹⁴⁵⁾ at paavise, hvorledes Udkastet fortsatte Linien fra 1797, og hvorledes man i de sidste Aartier stadig havde søgt at mindske Beskyttelsen. Af en senere Artikel¹⁴⁶⁾, Colbjørnsen skrev om Raa- og Hjælpestoffernes Beskatning i det nye Tarifudkast, forstaar man, at Industrien havde klaget over, at ikke alene nedsattes Tolden paa Færdigvarer, men man indførte Told for Raastoffer og forhøjede Tolden paa Hjælpestoffer. Forsvaret lykkes dog ikke særlig godt, idet han ikke kan komme bort fra, at der skal indføres Told paa Raastoffer, der hidtil har været toldfri.

¹⁴⁴⁾ Diskussion mellem Renck og Raffenberg, Kommitteret for Toldvæsenet, i Fædrelandet 12. November 1857, 28. December 1857, 14. Januar 1858 samt Flyveposten 1857. Nr. 290. Fra et Beskyttelsessynspunkt polemiseres mod Raffenberg i Chr. Hansen junr.: Ueber die intendirte Zollreform. Kopenhagen 1858, jfr. samme Forfatter: Ueber Schutzzölle, Finanzzölle und Handelsfreiheit. Flensburg (1857).

¹⁴⁵⁾ 17. November 1857.

¹⁴⁶⁾ Dagbladet. 3. December 1857.

Tarifkommissionen havde naturligvis ogsaa modtaget mange Henvendelser fra Industridrivende¹⁴⁷⁾, der var blevet opskræmt ved Generaltolddirektorets Udkast. Henvendelserne er af meget forskellig Art og fra meget forskellige Lejre; der klages over, at skaarne Hvalbarder er sat for højt i Told og ikke ansat som Raamateriale til billig Told, uagtet det var almindeligt at indføre disse i bearbejdet Stand. — H. I. Bing & Søn klager over, at Udkastet har foreslaaet at lægge en Indførselstold af 1 Sk. pr. Pd. paa saavel raa som slemmet Porcelænsjord, som det gjorde det paa andet Raamateriale, og samtidig har foreslaaet Nedsættelse af Tolden fra 32 til 16 Sk. pr. Pd. for Porcelæn med Forgylldning. Denne Nedsættelse vilde altsaa ramme det finere dekorede Arbejde; over 50 Personer var beskæftiget hermed i Firmaets Fabrik, og disse, „der alle bevæger sig paa Grænsen af Kunstens Gebet“, vil blive brødløse, ligesom den i Fabriken anbragte Kapital vil gaa tabt. — Guldsmed A. Michelsen klager over den foreslaaede stærke Nedsættelse paa Guld- og Sølvarbejder, en Nedsættelse, der var foreslaaet af Hensyn til, at Indsmugling ikke skulde blive for stor. — Tændstikfabrikanter (Rohmell & Schürer), der erklærer at have indført denne Industri i Danmark, klager over Konkurrencen fra Tyskland, særlig fra Hamborg, „der er Oplagssted for Tysklands Fabriksumskheder“, og anmoder om øget Beskyttelse. — Naturligvis maatte Papirfabrikanterne, hvem Forslaget særlig gik ud over, ogsaa lade høre fra sig, men herom i en anden Forbindelse. Ogsaa kollektivt optraadte Industrien, som da „Industridrivende“ i Randers i Fællesskab fremsatte deres Klager over, at Tolden paa Bomuldsgarn var foreslaaet forhøjet, Tolden paa Bomuldsvarer nedsat, at Tolden paa uheglet Hamp var sat op, Tolden paa Rebslagerarbejde sat ned, at Tolden paa Raatobak var sat op, men Tolden paa Cigarer sat ned, o. s. fr. Ogsaa Garverierne beklager sig, saa meget mere som Forbruget af Saaleleder mindskes ved Gummigalochernes Udbredelse; ligeledes Saltraffinaderier, Skomagere, Tobaksfabriker o. fl. a., selv en Godsejer klager over en foreslaaet Told paa Drænrør, idet man i de sidste 5 Aar var kommet godt i Gang med Dræning herhjemme. Man vil forstaa, at de forskellige Sider af Industrien saaledes følte sig stærkt berørt af Udkastet, og selvom Tarifkommissionen med sine Forslag kom til i nogen Grad at virke mildnende, var det dog kun Smaating.

Man skulde derfor have ventet, at der vilde lyde stærke Protester fra Industrien paa det danske Industri-Møde, der afholdtes i September 1858 i Odense¹⁴⁸⁾, og hvor et af Emnerne lød: Hvilke Principer bør i Almindelighed lægges til Grund for en Toldlovgivning, og hvorvidt tilstede Forholdene i Danmark sammes Anvendelse? Men dette blev ikke Tilfældet. Det var Fri-

¹⁴⁷⁾ Akter vedr. Tarifkommissionen 1857. Andragender. A.

¹⁴⁸⁾ Beretningen i Qvartalsberetninger fra Industriforeningen i Kjøbenhavn. 19. Aarg. Kbh. 1859.

handelens Tilhængere eller, som det da oftere héd, Tilhængere af Finanstolden, der kom til at præge Mødet, hvad der kom frem i den Resolution, der for saa godt som alle Punkter vedtoges enstemmigt. Bl. a. hed det heri, at Hovedformalet med Tolden stedse maa være at skaffe Staten en saadan Indtægt, der ikke lettere paa anden Maade kunde ydes af Borgerne, at med dette Formaal for Øje alt muligt Hensyn maa tages til de bestaaende Forhold, saa at ingen brat Overgang finder Sted hverken i Henseende til alle eller blot enkelte Sæts, og at Sætsene maa være moderate, saavidt muligt træffende Varerne i ligeligt Forhold efter Værdierne; Resolutionen endte med at udtale, at Forholdene i Danmark formentlig er saadanne, at en hensigtsmæssig og fuldkommen retfærdig Toldlovgivning efterhaanden kan gennemføres i en nærmere Fremtid, „uden at den bestaaende Industri i nogen betænkelig Grad vil trykkes eller fortrædige“.

Læser man Diskussionen paa Mødet, bekræftes det Indtryk, Resolutionen giver. Det vilde dog sikkert være forkert at betragte Mødet som et fuldgyldigt Udtryk for Industriens Synspunkt; da Mødet afholdtes, var der næppe nogen, der ventede, at Toldloven i denne Omgang vilde blive til noget, dels som Følge af Vanskelighederne med Holsten, dels fordi Krisen var sat ind i December 1857. Der blev da ogsaa i nogle Aar Ro om Toldsagen.

Ministeriet fik saaledes endnu engang Lejlighed til Overvejelser; under disse blev man opmærksom paa de omfattende Ændringer, der nylig var foregaaet i engelsk Toldpolitik¹⁴⁹⁾ — aabenbart sigter man til Forøgelsen af de toldfri Positioners Tal 1858 og til den engelsk-franske Handelstraktat af 1860.

I 1862 blev Toldforslaget igen forelagt Rigsraadet, der stadig kun bestod af Repræsentanter for Kongeriget og Slesvig. Det var naturligvis sin egen Sag at fremsætte et saadant Forslag, der forsaavidt ogsaa omfattede Holsten, som den gældende Toldlov ogsaa gjaldt her, men Regeringen vilde ikke, selvom Forholdet til Holsten stadig forblev uløst, lade denne Omstændighed hindre Forbedringer i Lovgivningen; man maatte da senere kræve en Medvirken fra Holstens Side, om den kommende Toldlov skulde finde Anvendelse her.

I sin Forelæggelsestale anførte Finansminister Fenger, at i de mellemliggende Aar havde man søgt Oplysninger om alle Punkter, hvorom der kunde herske Tvivl, og Resultatet var blevet ikke saa faa Afgørelser fra det i 1858 forelagte Udkast til Lov; medens dette havde indeholdt forskellige Frister og Overgangsbestemmelser, hvorfor Forøgelsen i Toldindtægten, som nævnt, vilde stige indtil 1863, var nu disse bortfaldet, idet man mente, at Forelæggelsen 1858 havde været tilstrækkeligt Varsel. Af Motiverne¹⁵⁰⁾ frem-

¹⁴⁹⁾ Finansministeriets Reskr. og Resol. 1860. Nr. 221.

¹⁵⁰⁾ Rigsraadstidende. 1862. Anhang. A. Sp. 1405 ff.

gaar det, at man havde søgt yderligere at simplificere Indførsels-Tarifen, dels ved at sammendrage flere Positioner, dels, hvor dette ikke lod sig gøre, ved at ansætte dem til samme Told; flere Varer var gjort toldfri end i 1858, særlig Raastoffer. Desuden var Indførselstolden nedsat for flere Varer, der var Genstand for stigende Forbrug, og hvis Priser var faldet; dette gjaldt særlig Metaller, og da i første Række Jern, idet Indførselen af Baand- og Stangjern 1860 havde været 2 Mill. Pd. større end Gennemsnittet i det foregaaende Femaar. Medens Lov-Udkastet af 1858 havde foreslaaet en Told paa Baand- og Stangjern paa 0,5 Sk. pr. Pd., der af Rigsraadet var nedsat til 0,4, foresloges nu Tolden nedsat til 0,25 Sk. Lignende Forhold gjaldt Staal. Til Gengæld var der foreslaaet en Forhøjelse af Tolden paa Ris og Tobak.

Denne Gang, i 1862, kom der en stor Diskussion igang efter Lovudkastets Forelæggelse, og det baade i Rigsraadet og udenfor.

Med god Grund kunde Finansministeren i Rigsraadet pege paa, hvor forskellig Toldsagen i England og i Danmark hidtil var forløbet. Medens Told-reformerne i England var gennemført, efter at der i hele Nationen havde været en livlig Debat herom i adskillige Aar, saa at der, da Reformerne gennemførtes, stod en offentlig Mening bag, havde Udviklingen i Danmark formet sig saaledes, at siden Tarifudkastet af 1857 det følgende Aar var forelagt Rigsraadet, havde Spørgsmaalet sovet en rolig Søvn. Mange havde maaske i deres ledige Stunder tænkt herover, men nogen offentlig Debat var ikke kommet i Stand her i Landet.

Den begyndte først efter Forelæggelsen; betegnende var det, at kun 12 af Rigsraadets 58 Medlemmer tog Ordet foruden Finansministeren ved Forslagets 1ste Behandling¹⁵¹⁾, der iøvrigt var den eneste, hvortil Forslaget naaede i denne Samling. Ivrigst i Forsvaret for, at man strax skulde følge Englands Exempel var de to Stor-Købmænd, Broberg og Alfred Hage. Broberg henviste til, at af Forslagets 279 Positioner var 234 ansat til Told, og ønskede, som Grosserer-Societetet i dets Henvendelse (hvorom senere) Told paa saa faa Varer som muligt; han angreb Tolden paa indførte Skibe, idet disse maatte betragtes som „svømmende Øer, der ikke høre ind under Toldlovgivningen“. Han erklærede at have liggende for sig „en skriftlig Erklæring fra et af de største Værksteder her i Landet, der arbejder i Jernvarer, nemlig Baumgarten & Burmeisters Etåbblissement, og deri siges, at det er dem aldeles ligegyldigt, om man hævede al Indførselstold paa Maskinarbejde og Støbegods, naar de blot ikke behøvede at betale Told af Raaprodukter“, og denne Erklæring var tiltraadt af Anker Heegaard. Af Hensyn til en hensygnende Sejldugsfabrik, der tilmed ejedes af meget rige Mænd, opretholdt man Beskyttelsen for Sejldug. Ogsaa Beskyttelsen for Sukkerraffinaderier

¹⁵¹⁾ Se her og i det følgende Rigsraadstidende. 1862. Sp. 1200—1374.

var Broberg imod, idet han pegede paa, at de mange smaa Raffinaderier var bukket under for nye Opfindelser, d. v. s. „fordi Videnskaben tvang dem dertil. Men desuagtet er vi bange for at lade en enkelt Fabrik bukke under, selv naar vort almindelige Velvære udfordrer det, og det alene for at søge at holde paa denne ene Fabrik“.

Ikke mindre kraftig i sit Angreb paa Beskyttelsen var Alfred Hage, der hævdede, at, som Forholdene nu var, tog Staten fra hele Folket og uddelte til nogle enkelte. Sukkertolden var ansat til 1 Sk. mere pr. Pd., end den retfærdigvis burde være; det var en Afgift paa 250 000 Rd. til dem, der kogte Sukker.

Andre, deriblandt Tscherning, støttede imidlertid Forslaget, selvom ogsaa disse var frihandelsvenlige. Saaledes nævnede en Taler, at, satte man høj Told paa Sukker, Cikorie og Tobak, der jo var yndede Objekter for Finanstold, vilde man blot faa Runkelroesukker, Tobaks- og Cikoriedyrkning her i Landet; paa de Industrier, der var beskyttede nu, kunde Tolden vanskelig nedsættes, og i det hele var det svært for Industrien at klare sig i Danmark som Følge af den høje Arbejdsløn. Tscherning gik dog videre og forudsagde, at „Danmark maa naturligvis lidt efter lidt udvikle sig til et industrielt Land; alt som Communicationsmidlerne i Verden udvikle sig mere, ville de Forbrugsartikler, som vi ikke have tilveiebragt for andre Lande, komme fra andre Steder, og Priserne paa dem i Udlandet blive ringere. Vi ville blive mere henviste til, og vi maae ogsaa ønske at komme dertil, at vi fortære disse Artikler i vort eget Land . . . Naar den Tid kommer . . . er det, at anvende den overflødige og billige Arbejdskraft til industrielle Foretagender, den eneste Udvei, vi have, for ikke at blive fattige, og det er desuden en Vei, hvorved der erhverves stor Rigdom og Velvære. Et reent, skært agerbrugende Land kan komme til at have det taalelig godt, men det vil aldrig komme til at fremtræde som rigt“.

Et Punkt, der under Diskussionen kom til at spille en betydelig Rolle for nogle Medlemmer, var det politiske, idet Meningene jo var, at Loven ved sin Ikrafttræden skulde omfatte Holsten. Broberg mente ikke, at man havde vundet noget ved Holstens Inddragen i Toldomraadet, ti „jo flere Indrømmelser, vi have gjort, desto større Fordringer have de gjort“; David og Bluhme gik saa vidt, at de principielt mente, at Forslaget ved en motiveret Dagsorden burde slaas ihjel, indtil Forholdet til Holsten var bragt i Orden.

Finansminister Fenger forsvarede sit Forslag dels ud fra beskyttende, dels ud fra finansielle Argumenter; han bekendte sig til Frihandel ved at sige, at den Dag, han kunde fremlægge til Kongens Underskrift en Toldlov, hvorved Beskyttelsen faldt bort, „vilde være en af de glædeligste i hans Liv“, men, naar man læser Diskussionen i Rigsraadet, har man paa Fornemmelsen, at Fenger og Frihandelsmændene forstod „Frihandel“ og „Finanstold“ forskelligt. Medens Fenger ved finansielle Hensyn forstod Ikke-Beskyttelse,

men en Told, der bragte tilstrækkeligt ind i Finanskassen, og derfor kunde forsvare Raastoftolden, Kultolden etc., idet der herved sikredes Staten stigende Indtægter i Tidens Løb, var det det engelske Toldsystem med faa Toldsatser, der forholdsvis let kunde ændres, lagt paa Varer, der viste en vis Skatteevne, der foresvævede Frihandelens Talsmænd; Grosserer-Societetet var saaledes i sit Forslag gaaet ind for Ophævelse af Tolden paa Kul o. a. og havde henvist til at forhøje Brændevinsafgiften til det dobbelte, d. v. s. med 4 Sk. pr. Pot. Aabenbart mente Finansministeren ogsaa, at, om man havde Told paa mange Varer, vilde man derved bedre sikre Statskassen i den kommende Tid, end om man blot havde faa toldpligtige Varer. Ved Spørgsmaalet om Brændevinsafgiftens Forhøjelse henviste han saaledes til, at den sidste Forhøjelse havde bragt Nedgang i Produktionen, ligesom Udbyttet af Vintolden var gaaet ned; heroverfor gjordes det fra anden Side gældende, at dette mindskede Forbrug skyldtes dels Krisen, dels Fabrikationen af Vin her i Landet, dels Bajerskøllets Fremgang, hvorfor Broberg ogsaa kom ind paa at foreslaa Told paa Humle for at ramme Ølproduktionen, hvad Tscherning var imod.

Man vil have faaet Indtryk af, hvor stærk Stemningen for Frihandel og for at følge Englands Exempel var; dette kom ogsaa frem i Udvalget, hvor 8 af de 9 Medlemmer samlede sig om en Betænkning¹⁵²⁾, hvori det hed, at, selvom Industrien ikke har saa stor Betydning i vort Land som Handel og Skibsfart, saa repræsenterer den dog betydelige Interesser, og Billighed fordrer, at den ikke paa een Gang berøves den Beskyttelse, den i Tidens Løb har faaet, „hvor lidet stemmende med Nutidens almindelige Anskuelser om, hvad der er gavnligt for Almeenvellet, den end maatte være, medens paa den anden Side Bestræbelserne vistnok bør gaae ud paa efterhaanden og inden en ikke for lang Tid at bringe den naturlige Tilstand tilveie, i hvilken ikke Enkelte nyde Begunstigelser paa Fleertallets Bekostning“. Efter saaledes at have fremsat sin Opfattelse af Toldloven som en Overgangslov, anerkender Majoriteten i Udvalget, der havde ført Forhandlinger med Finansministeren, dennes Betragtning om Nødvendigheden af at tilvejebringe et vist Beløb gennem Tolden og hans Frygt for at vove sig ud i Experimenter ved at beskatte enkelte Varer højt; derfor havde Majoriteten, efter først at have udarbejdet et langt videregaaende Forslag, bøjet sig for Finansministeren, der kun vilde gaa med til Ophævelse af Tolden paa Raa- og Hjælpstoffer, der fandt en væsentlig Anvendelse i Industrien, og dermed en Nedsættelse i Tolden paa Færdigvarer. Man var dog vedblivende uenig med Finansministeren om Kultolden, som forlangtes nedsat. Flertallet vilde saaledes have en Forhøjelse af Tolden paa Kaffe, Kakao, Krydderier, Salt og Sukker, men Nedsættelse paa Bomuld, Bark, Farvetræ, Hør, Hamp.

¹⁵²⁾ Rigsraadstidende. 1862. Anhang. B. Sp. 699 ff.

Teglsten, Kul, Klæde, Jernplader, Skibe, Soda, Cement, Svovl, Trævarer og Uld.

Det var saaledes et Kompromis, der kom i Stand. Bluhme og David sluttede sig til Flertallet, men kom dog med en Sær-Udtalelse, hvori de fremhævede Betænelighederne ved Loven ud fra politiske Hensyn og samtidig udtalte, at det væsentlig var finansielle Betragtninger, der havde sejret; det var derfor disse, der var kommet til at bestemme, om den Beskyttelse, de enkelte Industriegrene havde, skulde vedblive eller ej. Denne Betragtning udtrykkes klarere og mere drastisk i 1863 af Broberg, idet han siger, at, naar Beskyttelsestolden indbragte meget, lod man den bestaa; indbragte den lidt, brød man sig ikke om den.

Videre fortsatte Bluhme og David, at det foreliggende Forslag var et lille Skridt mod Handelsfrihed, hvad man vel principielt kunde være enig i, men vel at mærke, naar der samtidig toges tilbørligt Hensyn til bestaaende Interesser og de enkelte Industriers Tilstand; men der var ikke levnet Tid til en saadan Gennemarbejden af Forslaget. Væl kunde man sige, at Offentligheden længe havde vidst, at det bar hen mod en ny Toldlov, men paa den anden Side havde man haft god Grund til at tro, at et saadant Lovudkast ikke vilde blive forelagt under de daværende Forhold, eller, om det blev forelagt, Behandlingen da ikke vilde komme ret langt. Men selv om man maaske ogsaa kunde sige, at Industrien havde forsømt Øjeblikket, saa maatte Rigsraadet forhindre, „at Forsømmelsen geraader Industrien og Landets Udvikling til Skade“.

Alfred Hage afgav Særvotum, hvorefter Tolden alene skulde være finansiell og samles om Kaffe, Te, Sukker, Vin, Brændevin og Tobak; Skibe, Kul, Metaller o. s. v. burde indgaa toldfrit. Tabet herved skulde da dækkes ved en Indkomstskat. Her ser man saaledes det engelske Skattesystem foreslaaet for Danmark, og saa betaget af England er Forslagsstilleren, at han mener, at en saadan Reform i faa Aar vilde bringe Danmark videre i Velstand og Udvikling af materielle Kræfter end nogen anden Foranstaltning.

Med Afgivelse af Udvalgets Betænkning kom, som nævnt, Sagen ikke videre i denne Rigsraadssamling. Men nu begyndte den offentlige Debat for Alvor. Allerede samtidig med Rigsraadets Samling var, fremkaldt af Debatten her og Finansministerens Ord om, at man ikke i Danmark havde haft nogen offentlig Debat om Frihandel contra Beskyttelse, en saadan begyndt. Her skal anføres enkelte Træk af denne.

Fra Tilhængerne af Frihandel anførte man Nødvendigheden af at bryde radikalt med den gamle Tid; som Grundloven havde gjort det paa det politiske, maatte Toldloven nu gøre det paa det handelspolitiske Omraade. Man maatte derfor gennemføre en Toldtarif udelukkende ud fra fiskale Hensyn, en Tarif, „som ikke i mindste Maade søger at begunstige nogen Slags Industri eller Arbejde, men som tværtimod tillader Landet at købe ethvertsom-

helst Produkt eller Fabrikat hvorsomhelst i Verden det er billigst og bedst¹⁵³⁾.

Ogsaa fra de Handlendes Kres lød Kravet om, at Told kun maatte paa-lægges af finansielle Grunde, ikke af beskyttende. „Det er ei heller den rene Finanstold“, siger en Forfatter¹⁵⁴⁾, „som Handelen har at beklage sig over, naar den blot ikke er saa høi, at den formindsker Forbruget eller giver Anledning til Smuglerie. Det er blot Beskyttelsestolden, der er Handelens svorne Fjende og som den vil have ryddet af Veien. Enhver Told af denne Natur formindsker saavel den indenlandske Produktion som ogsaa Forbruget, og saafremt det kunde opnaaes, som Beskyttelses-Tolden har sat sig til Formaal, saa vilde Landet aldeles ikke behøve at købe Noget af Fremmede, og vilde selvfølgelig heller ikke sælge meget til Udlandet, noget der strider aldeles imod Handelens Interesser“. Yderligere nævner Forfatteren, at paa denne Maade formindskes ogsaa Nationens Formue ved at forringe Landets Frembringelser af dets naturlige Produkter og forøge de unaturlige o. s. fr. — kort sagt, Forfatteren er overbevist om, at, da en Beskyttelsestold hindrer den internationale Arbejdsdeling, stemmer den ikke overens med Naturens Orden og maa vel nærmest anses for den Ondes Værk.

Videre forklares det, at, medens man i England og i den seneste Tid ogsaa i Frankrig søger at give Handelen saa megen Frihed som mulig, saa vil den danske Regering indskrænke den, idet endnu efter Toldudkastet af 1858 Handelen skulde „bære Slæbet for Industrien“ og „vige tilbage overalt, hvor den kommer Fabrikherrernes Interesse for nær“.

Den Udvikling, der havde fundet Sted i England i 1850'erne med at gøre flere og flere Varer toldfri, saa at man her 1860 kun havde 48 toldpligtige Varer, maatte selvsagt ogsaa paavirke Sindene herhjemme¹⁵⁵⁾; først og fremmest i Handelskrese, hvor man da ogsaa finder de varmeste Forsvarere for engelsk Toldpolitik og Frihandel, men ogsaa blandt Industridrivende fandtes mange Frihandelsmænd. Dette er forsaavidt forstaaeligt, som Tolden i de foregaaende Aartier var blevet nedsat, og dog havde man oplevet et stærkt økonomisk Opsving; havde man ikke her Beviset ihænde for Rigtigheden af Frihandelsideen?

Tilhængerne af Beskyttelsestold havde i det hele vanskeligt ved at

¹⁵³⁾ F. [d. v. s.: Holger F. Foss]: Udenrigshandelen og Toldtarifen. Kbh. 1861. S. 4. — Samme: Tarifreformen og Almenheden. Kbh. 1861.

¹⁵⁴⁾ Kjøbmand [d. v. s. Holger F. Foss]: Betragtninger over nogle af Danmarks Handels-, Told- og Skibsfarts-Forhold samt Forslag til Forandringer heri, navnlig til Vedtagelse af en ny Tarif, bygget paa Frihandelens Grundsætninger. Kbh. 1862. S. 31 ff.

¹⁵⁵⁾ „Englands Lykke har beviist os, hvad Lykke der maa blive en uudblivelig Følge af Toldvæsenets Drab“. England har fattet Sandheden, Told og Toldvæsen fremmer ikke Industrien. Disse og andre lignende Betragtninger gør August Heegaard gældende i Berl. Tid. 18. Juni 1862.

komme til Orde i denne Tid. Dette viser sig maaske særlig i Industriforeningen, hvor det krævedes fra flere Sider, at ogsaa Industrien skulde lade høre fra sig og sende en Udtalelse om Industriens Stilling til Rigsraadet, efter at Grosserer-Societetet havde sendt en saadan, hvori stærke Frihandels-Synspunkter var kommet til Orde. Sagen rejstes af Apoteker Benzon, og i Foreningens Repræsentantskab vedtoges det at henvise Spørgsmaalet til Handelsudvalget, der da supplerede sig med nogle af Medlemmerne. Imidlertid delte Udvalget sig i et Flertal og et Mindretal, der naturligvis under de foreliggende Omstændigheder maatte holde sig til Almindeligheder. Flertallet, der lededes af Fabrikejer Bing, henviste til, at vore nærmeste Naboer stadig levede under Beskyttelse, hvorfor vort Land ogsaa maatte gøre det, men fremsatte ogsaa det positive Forslag at ophæve Tolden paa Raastoffer, idet dette vilde give Industrien her i Landet et Opsving. Flertallets og Mindretallets Udtalelser differerede iøvrigt ikke stærkt, forsaavidt som de begge hævdede, at der burde tages Hensyn til den bestaaende Industri; men i Principet var de forskellige, idet Mindretallet sagde, at Frihandelen var anerkendt som det bedste System, at Industrien ikke kunde opponere mod denne Grundsætning i Statsøkonomien, og at den Tid maatte komme, hvor alle unaturlige Skranker mellem Folkene maatte falde.

Flertallet, der ikke mente, at Gavnigheden af Frihandelen var saa stor, maatte se sin Udtalelse forkastet i Repræsentantskabet, hvorpaa der fulgte flere meget stormende Generalforsamlinger i Foreningen. Paa dette Tidspunkt var imidlertid Spørgsmaalet ikke saa aktuelt, da Rigsraadet havde sluttet sin Samling, uden at Toldloven var kommet til anden Behandling; maaske er dette Aarsagen til, at en Taler kunde vinde Gehør, da han spurgte, om Sagen i det hele kom Industriforeningen ved, om den ikke langt snarere hørte hjemme i de nydannede Foreninger, Foreningen af 1862 til den indenlandske Industris Fremme og Frihandelsforeningen, der repræsenterede de to Standpunkter, og i hvilke Foreninger Industriforeningens Medlemmer var splittede, idet flere fremtrædende Medlemmer ogsaa var Frihandelsmænd. Sagen henvistes igen til Handelsudvalget, der udsendte Opfordring til Industri-, Fabrik- og Handelsdrivende, som ansaa det forelagte Toldforslag at gaa dem for nær, om at indsende dokumenteret Fremstilling af, hvorledes Forholdene vilde ligge for dem, om Forslaget ophøjedes til Lov, men Svar indkom ikke¹⁵⁶).

Man vil forstaa, at Spørgsmaalet nu havde sat saadanne Skel, at der havde dannet sig Foreninger om de modsatte Synspunkter: Frihandelsforeningen og Foreningen af 1862 til den indenlandske Industris Fremme. Denne sidste Forening, der ikke synes at have samlet særlig mange Med-

¹⁵⁶) Se om hele denne Sag *Qvartalsberetninger fra Industriforeningen*. 22.—23. Aarg. Kbh. 1862—63, passim. — C. Nyrop: *Industriforeningen 1838—88*. Kbh. 1888 S. 130 ff.

lemmer, stemples af „Dagbladet“ som „Beskyttelsesforeningen“, og dette Navn klæbde stadig ved den, uagtet Foreningen i sit Tidsskrift¹⁵⁷⁾ bestemt vægrede sig herimod; den henviste til, at den ikke gik ind for Beskyttelse som det rigtige toldpolitiske System i Modsætning til Frihandel; den forlangte blot, at Beskyttelsen ikke pludselig maatte ophæves, men kun „efterhaanden og uden Ubillighed og voldsomme Rystelser for de paagjældende Industrigrene“; selv denne Forening tvivlede saaledes ikke om Frihandlens principielle Rigtighed.

Langt flere samledes om Frihandelsforeningen, til hvis Dannelses Indbydelse udgik 28. Februar 1862. En Maaned efter havde Foreningen over 500 Medlemmer, og snart naaede Tallet op over 1 000. Ret naturligt blev det særlig Handelsstanden, der flokkedes om Foreningen, men den fik ogsaa mange Medlemmer fra de Industridrivendes Kres. Dog tør man sikkert betragte Frihandelsforeningen i første Række som den københavnske Handelsstands Barn: det er, som om det hermed tilsigtes at skabe en Flok bag Grosserer-Societetets Andragende af 25. Februar 1862 til Rigsraadet, et Andragende, der indeholdt et Udkast til en Toldlov efter engelsk Mønster og som derfor ikke kunde undgaa at komme til at virke som et Samlingsmærke for Tilhængerne af Frihandel, i hvert Fald da det fremsattes; en Del af sin Glorie tabte Forslaget, som Kritiken efterhaanden pillede det i Stykker.

Hvad indeholdt da Grosserer-Societetets Forslag¹⁵⁸⁾? Først og fremmest vilde det afskaffe al Raastoftold for derigennem at gøre det muligt for den indenlandske Industri uden Toldbeskyttelse at konkurrere med Ulandet. Tolden indbragte dengang c. 7 Mill. Rd., men deraf gav 11 Hovedartikler de 6 Mill., saa heri laa allerede, at man kunde reducere de toldbeskattede Varers Tal meget væsentlig. Men rent principielt vilde man afskaffe al Beskyttelse og kun have saadanne Varer belagt med Told, der ikke produceres her i Landet, idet Forslaget vilde have Told alene paa Kakao, Chokolade, Cikorierødder, Drikkevarer (Vin, Spiritus), Frugter (tørrede, syltede), Humle, Kaffe, Krydderier, Salt (saltet Kød og saltet Sild), Sukker, Te, Tobak samt en Afgift paa indenlandsk Brændevin. Lastepenge, Udførselstold og Transit-told skulde ganske bortfalde.

Dette Forslag holder sig saaledes nær op ad sit engelske Forbillede, idet Tolden anvendes som indirekte Skat og ikke til Beskyttelse for indenlandsk Virksomhed. Ejendommeligt er det at se dette Forslag paa Baggrund af det, Grosserer-Societetet 1858 havde indsendt til Rigsraadet, da Toldloven den Gang var til Behandling. I dette¹⁵⁹⁾ siger Komiteen, at man bør „tage saa

¹⁵⁷⁾ Tidsskriftet hed blot: Foreningen af 1862 til den indenlandske Industris Fremme. Hæfte 1—5. Kbh. 1862—72.

¹⁵⁸⁾ Frihandelsforeningens Tidsskrift. Kbh. 1863. S. 108 ff.

¹⁵⁹⁾ Frihandelsforeningens Tidsskrift. Kbh. 1863. S. 95 ff.

meget Hensyn til Industriens Tarv, at man vogter sig for at paalægge den Afgifter og Byrder, der gjøre det umuligt for den at konkurrere med Udlandet“, og at „den indenlandske Industri kan vel endog fortjene i Afgiftsforholdene at stilles lidt gunstigere end den fremmede“, idet man hellere maa indrømme den for meget end for lidt.

Selvsagt er det Ændringen i Englands Toldbeskatning, der, som Sponneck udtrykker det, da han paa Finansministeriets Opfordring i Marts 1862 udtaler sig om Grosserer-Societetets nye Andragende ¹⁶⁰⁾, „har vakt den hos os erfaringsmæssig herskende Lyst til at efterligne Englands Exempel i en saadan Grad, at Grosserer-Societetets Idé ikke har kunnet modstaae Impulsen, men har troet i al Hast at burde yde Fælleslegislaturen sin uopfordrede Medvirken til at englisere den herværende Toldtarif, uden at lade sig standse af forsinkende Betragtninger over, om en saadan Forandring kunde være stemmende med Landets Tarv i det hele taget. Det forekommer mig,“ fortsætter Sponneck, „at der for Regjeringen indeholdes en Trøst i den nævnte ydre eller historiske, for ikke at sige: os uvedkommende Anledning til, at Staven brydes over det hele her møisommeligt istandbragte Lovarbejde, thi det vilde vistnok være sørgeligt, om Anledning var given i selve vore egne Forhold, saaledes at Regjeringen aldeles havde overseet og først af Kjøbenhavns Grosserer-Societets Comitee var bleven gjort opmærksom paa, hvilken væsentlig Forandring disse Forhold vare undergaaede siden 1858“.

Sponneck fortsætter i samme spydige Tone og bemærker, at Komiteen endog vil gaa videre end England, at det er et ligefrem heroisk Forslag at ville ophæve Tolden paa Manufakturvarer og forarbejdede Metaller og fremhæver, at, naar England opgav Tolden paa disse Varer, var det, fordi Indførselen og dermed Tolden af dem var saa ringe. Videre gør han opmærksom paa, at Meningen med Frihandelens Indførelse i England har været at paavirke den øvrige Verden, saa at den aabner for Indførselen af engelske Industrivarer, efter at England ikke selv behøver at frygte nogen udenlandsk Konkurrence; andre Lande har imidlertid ikke ladet sig bluffe. Angaaende Manufaktur-tolden gør han opmærksom paa, at den jævne Befolkning ikke i større Grad bruger indførte Varer — kort sagt, han forsvarer Regeringens Forslag, som naturligt er.

Det var let nok at paavise Uoverensstemmelse mellem Sponnecks Udtalelser nu og i hans Bog fra 1840, men væsentligst drejede Diskussionen sig dog om Komiteens positive Forslag, og da ganske særlig om Forhøjelse af Brændevinsafgiften. Megen Interesse frembyder denne Strid dog næppe i vore Dage; Diskussionen kom væsentlig til at dreje sig om, hvorvidt det ene eller andet Forslag gik mere eller mindre ud over Industrien eller

¹⁶⁰⁾ Skrivelse fra Generaltolddirektoratet 12. Marts 1863. Trykt som Manuskript. Akter vedr. Toldlov 1863. I. B.

over Menigmand. L. V. Rimestad¹⁶¹⁾ hævdede saaledes, at Komiteens Forslag ved Fordyrelse af Brændevin, Kaffe, Salt og Sukker i høj Grad vilde skade den arbejdende Klasse, medens man fra Frihandelens Side ved Sammenstilling af 4 Husholdningsregnskaber for Familier med Børn i København og Provins viste, at den Told, en saadan Familie vilde komme til at betale, praktisk talt vilde blive den samme efter de forskellige Forslag, bevægende sig for de københavnske Familier fra c. 8 Rd. til c. 13 Rd., alt efter om det drejede sig om en Arbejdsmands eller en Højbaadsmands Familie¹⁶²⁾. Imidlertid forsikrede Grimur Thomsen¹⁶³⁾, at Arbejderne i England siden Frihandelens Indførelse havde faaet Raad til at leve bedre og faa bedre og billigere Føde end tidligere.

Det lønner sig næppe at komme nærmere ind paa denne vidtløftige Diskussion; man vil imidlertid have faaet et Indtryk af, at, naar Finansminister Fenger ved Forelæggelsen af Toldforslaget i 1862 sagde, at der ikke havde været nogen offentlig Debat herhjemme om Frihandel, saa kom den meget hurtigt; om Fenger paa den anden Side var glad ved den, da den kom, turde være tvivlsomt, idet den afgjort ikke kom til at støtte Regeringsforslaget.

Som nævnt naaede man lige at faa afgivet Betænkning fra Udvalget, da Rigsraadet sluttede 16. April 1862; om enkelte Punkter som Kultolden var Flertallet i Udvalget stadig uenig med Finansministeren, d. v. s. man skulde ved Behandling af Sagen i Rigsraadet bl. a. have disse Tvivlsspørgsmaal debatteret, hvilken Debat altsaa ikke kom i Stand.

I Januar 1863 forelagdes derpaa Toldlovforslaget for den holstenske Stænderforsamling¹⁶⁴⁾. Overensstemmende med den bestemte Politik, Regeringen nu slog ind paa overfor Holsten, bemærkedes det overfor Stænderne, at, om Enighed ikke naaedes om denne Lov, kunde den dog komme til at træde i Kraft, naar Rigsraadet endelig havde vedtaget den. Dette vilde betyde, at man vilde faa en særlig Toldlov, omfattende Kongeriget og Slesvig, og at Holsten vilde blive udelukket af Toldfællesskabet. Derfor blev Stænderne ogsaa mere tilbøjelige til at inklade sig paa en Drøftelse af Toldforslaget end af de andre Regeringsforslag, idet en Toldgrænse ved Ejderen maatte betragtes som en økonomisk Ulykke for Holsten, der nordpaa havde et godt Marked for sin Industri, og om dette Tab kunde opvejes ved en eventuel Ophævelse af Toldgrænsen ved Elben og Tilslutning til Zollverein turde være tvivlsom. Trods dette kom det ikke til Drøftelse af Toldforslaget, idet Forfatningsspørgsmaalet først krævedes gennemført af Stænderne.

¹⁶¹⁾ Menigmands Beskatning efter Grosserersocietetets Forslag. Foreningen af 1862. Hefte 3. Kbh. 1863. S. 34 ff.

¹⁶²⁾ G. C. [Colbjørnsen]: Tarifsagen og Arbejderklassens Interesser i Frihandelen. Kbh. 1863. S. 32 ff.

¹⁶³⁾ Grimur Thomsen: Antydninger om Frihandel. Kbh. 1862. S. 23.

¹⁶⁴⁾ N. Neergaard: Under Junigrundloven. II. 1. Kbh. 1916. S. 579 ff.

Kort efter udkom Kundgørelsen af 30. Marts 1863, hvorved Holsten undersøredes af Forfatningsfællesskabet, bl. a. kom der en Lokal-Bestyrelse af Toldvæsenet i Holsten. Dette betød dog ikke, at Toldenheden ogsaa bortfaldt, men, hvorvidt den skulde fortsætte, maatte afhænge af, om Stænderne i Holsten og Rigsraadet i Kongeriget og Slesvig i Forbindelse med Kongen kunde blive enige om den ny Toldlov.

Dette er Baggrunden for, at, da Toldlovforslaget forelagdes i Rigsraadets overordentlige Samling 1863, var Forslaget ændret derhen, at Loven skulde træde i Kraft 1. April 1864; inden den Tid var det Regeringens Mening igen at give Holsten Lejlighed til at give sin Tilslutning, men, sagde Forslagets § 63, var der ikke inden den Tid truffet tilsvarende Bestemmelser om Lovens Ikrafttræden i Holsten, bemyndigedes Regeringen til at træffe Foranstaltninger til at lade den træde i Kraft for Kongeriget og Slesvig, altsaa oprette en Toldgrænse ved Ejderen.

Det var under Trykket af Martskundgørelsen og Regeringens nye Politik, Rigsraadet saa igen begyndte Forhandlingen om Toldloven, der forelagdes væsentlig i den Skikkelse, den i Rigsraadets foregaaende Samling havde faaet ved Overenskomst mellem Finansminister og Udvalgets Majoritet¹⁶⁵); om det blev en helt fri Diskussion, der kom i Stand, turde være tvivlsomt.

Allerede før første Behandling havde Frihandelsforeningen indsendt et Andragende til Rigsraadet¹⁶⁶), hvori den skildrer Idealet af en Toldlov som en Tarif, hvori de beskyttende Toldsatser helt var ophævet, og hvor Told kun var lagt paa faa Hovedartikler. I den Henseende kom Lovforslaget tilkort, idet de principielle Ændringer skødes ud i en uvis Fremtid. Foreningen fremsendte tillige et af den udarbejdet Forslag, hvorefter kun enkelte Raastoffer var belagt med Told og de tilsvarende Fabrikater i Forhold her-til; Forslaget opgav iøvrigt Komiteens Forslag om Salttolden, nedsatte ogsaa den foreslaaede Forhøjelse af Brændevinsafgiften og naaede dermed til et Deficit paa 1,1 Mill. Rd. Man var imidlertid overbevist om, at Toldindtægterne stadig vilde stige, og midlertidig skulde der da opkræves en Told paa 5 pCt. af Værdien af indførte Fabrikater. Dette Forslag, der var tænkt som et Kompromis, vandt ikke Bifald, særlig ikke den foreslaaede Værditold, men fremførtes i Rigsraadet af Alfred Hage som et Kompromis mellem Regeringens og Komiteens Forslag.

Det anerkendtes iøvrigt, at det Forslag, Regeringen havde fremsat i denne Samling, var bedre end det i foregaaende, men Kultolden, Tolden paa Tømmer og Jernplader, der fordyrede Skibsbyggeri, Papirtolden, Manufaktur-

¹⁶⁵) I Modsætning til Forslaget af 1862 foresloges derfor nu Toldfrihed for bl. a. Alun, Bomuld, Farvetræ, Garvestoffer, Hamp, Hør, Uld; Indførseltolden for Skibe nedsattes til 3 fra 6 pCt. og for Kakao, Sukker, Salpeter og Krydderier foresloges Tolden forhøjet. Rigsraadstidende. Overordentlig Samling. 1863. Tillæg. A. Sp. 131 ff.

¹⁶⁶) Frihandelsforeningens Tidsskrift. II. Kbh. 1863. S. 213 ff.

tolden o. a. kritiseredes stærkt af Frihandelens Forkæmpere. Selv I. A. Hansen¹⁶⁷⁾ erkendte, at Frihandel vilde forøge Arbejdet for den simple Klasse — et i vore Øren ret usædvanligt Argument; naar han dog ikke gik stærkere ind herfor end Tilfældet var, skyldtes det, at Pengene da maatte tages paa de store Forbrugsartikler, der mer eller mindre var blevet Nødvendighedsvarer. Dette samme Synspunkt gjordes gældende af Tscherning, idet han hævdede, at efter Grosserer-Societetets Forslag vilde de fleste Arbejderfamilier komme til at betale 2 Rd. mere om Aaret end efter Regeringens¹⁶⁸⁾; iøvrigt synes Spørgsmaalet ikke at have afvundet Tscherning større Interesse, ti for ham var en Toldlov „dog kun en stor Recept for en Patient, man vil tappe Blodet af“. Kun David kritiserede Forslaget, fordi det tog for meget Hensyn til fiskale Interesser.

Det Udvalg, der nedsattes i Rigsraadet, havde mange Ændringsforslag, men Alfred Hage stillede to selvstændige Forslag i Overensstemmelse med den Linie, han tidligere havde indtaget. Vi skal ikke komme nærmere ind paa disse, men et Par af Alfred Hages Udtalelser ved Anbefaling af sine Forslag, fortjener dog her at noteres, idet de viser den enragerede Frihandelsmand. Han tager utvivlsomt Sigte paa Sponneck, naar han siger, at en Tarif som den foreslaaede med de mange Positioner giver stor Magt, man faar mange Embeder at besætte, mange Tvistemaal at afgøre, man bliver en lille Konge i Staten, naar man styrer Toldvæsenet; men Rigsraadet burde overveje, om denne Magt ikke kunde blive indskrænket, saa at den kunde gøre mindre Fortræd. Han sammenligner Toldbeskyttelsen med Hoveriet og siger, at det er ham uforstaaeligt, hvorledes man kan søge Hoveriet afløst i Landbruget, men holde paa Hoveriet til den indenlandske Industri, ti „det Hoveri, vi gjøre med Hensyn til Sukker, Papir og hvad alt det Stads hedder, er idetmindste af ligesaa stor Betydning som det Hoveri, de Herrer har faaet afskaffet paa Landet“¹⁶⁹⁾. Det var vel kun at vente, at Hages yderliggaaende Forslag forkastedes med stor Majoritet, idet der for det ene kun var 1 Stemme, for det andet 2. Men Hage lod sig ikke gaa paa heraf; Gang paa Gang stillede han Ændringsforslag, da man gik over til at behandle de enkelte Toldsatser i Forslaget.

Under denne anden Behandling gaar Finansminister Fenger med til forskellige Nedsættelser; saaledes opnaar Broberg, der endnu engang varmt tog sig af Skibsfartens Interesser, at Pladejern nedsættes til samme Told som Baand- og Stangjern (0,25 Sk. pr. Pd.), ligesaavel som en Nedsættelse af Tolden paa Ris i Skaller. Simony faar mod Fengers Ønske Tolden paa Trykpapir nedsat med $\frac{1}{2}$ Sk., idet han paapeger, hvor meget

¹⁶⁷⁾ Rigsraadstidende. 1863. Sp. 136 ff

¹⁶⁸⁾ Denne saavel som de tidligere Beregninger over Toldbyrden vedrører kun Tolden paa det direkte Forbrug i Husholdningen.

¹⁶⁹⁾ Rigsraadstidende. 1863. Sp. 654 ff.

denne halve Skilling kan betyde for et større Blad, der daglig bruger c. 200 Pd. Spørgsmaalet om Toldfrihed paa Skibe forkastes, medens Broberg opnaar en mindre Ændring i Sukkertolden. Fra slesvigsk Side talte Davids mod en eventuel Toldgrænse ved Ejderen, idet han mente, at ogsaa Kongerigets Industri vilde lide herved; han henviste dog blot til, at mange mindre Garverier nord og syd for Kongeaaen havde Export af Læder til Preetz og Heide i Holsten, hvor Læderet viderebearbejdedes for saa at exporteres til Hamborg; en Toldgrænse ved Ejderen vilde gøre, at Holsten i Stedet vilde opkøbe Huderne i Kongeriget. Han fremhævede ogsaa, at særlig Holsten vilde lide ved en Ejdergrænse, men det vilde ogsaa gaa ud over flere Industrier i Slesvig.

Til Slut vedtoges Toldlovsforslaget med 35 mod 6 Stemmer, udkom som Lov 4. Juli 1863 og traadte i Kraft 1. April 1864. Det indeholdt 271 Positioner, deraf 61 toldfri, idet Ubenævnte Varer fortoldedes med 10 pCt. af Værdien. Man var saaledes kommet noget ned med Positionernes Tal, men var dog saare langt fra den engelske Toldlovs faa Positioner. Imidlertid var Grundprinciperne ogsaa forskellige for de to Toldlove, ti efter engelsk Lovgivning var kun de Varer toldpligtige, der nævntes i Loven, medens alle andre var toldfri; efter Loven af 1863 skulde en Vare derimod nævnes som toldfri i Loven, idet den ellers blev toldpligtig og fortoldedes under Ubenævnte Varer. Paa denne Baggrund forstaar man bedre Alfred Hages Udbrud om Toldvæsenets store Magt i Staten. — Endvidere sloges Laste- penge og andre Afgifter paa Skibsfarten sammen til en Skibsafgift, der reguleredes, saa at den blev den samme for alle Havne; Udførselstolden bortfaldt ganske, og det samme gjaldt forsaavidt Transittolden, som denne bortfaldt for en meget lang Række Varer, men dog endnu nogen Tid vedblev for andre Varer; dog dette falder udenfor vort Emne.

Sammenligner man Toldloven af 1863 med Generaltolddirektoratets Ud- kast af 1857, vil man se, at Nedsættelserne af Toldsatserne er mange. Fra 47 toldfri Positioner er man kommet op paa 61, Raavarer som Bomuld, Hør, Hamp, Kork, Uld og flere andre var blevet toldfri, Jern var nedsat o. s. fr.

Nok saa interessant er det dog at drage en Sammenligning mellem nogle af de gældende Toldsatser før og efter 1. April 1864, da den nye Lov traadte i Kraft; man maa her erindre, at der til Tolden før 1864 yderligere kom 6 pCt. i Sportler.

	Før 1864 pr. 100 Pd.	Efter 1864 pr. Pd.
Benkul	80 Sk.	1 Sk.
Bomuld	fri	fri
Kakaobønner	2 Rd. 38 Sk.	4 Sk.
Chokolade	15 Rd.	7 Sk.
Farvetræ og Farvebark	24—46 Sk.	fri
Hamp	1/2—1 1/2 Rd.	fri

	Før 1864 pr. 100 Pd.	Efter 1864 pr. Pd.
Humle	6 Rd.	7 Sk.
Hør	1 Rd. 4 Sk. — 3 Rd. 12 Sk.	fri
Stenkul	6 Rd. 24 Sk.	7 Sk.
Lys, Talg	4 Rd. 16 Sk.	3 Sk.
do. andre	12 ¹ / ₂ Rd.	6 Sk.
Ris i Skaller	80 Sk.	1,2 Sk.
do. Gryn	1 Rd. 80 Sk.	2 Sk.
Sæbe, blød	2 Rd. 8—48 Sk.	1 Sk.
do. vellugtende	20 Rd. 80 Sk.	16 Sk.
Salpeter	80 Sk.	0,5 Sk.
Salt, Stensalt	1 Rd. 24 Sk.	0,4 Sk.
do. andet	50 Sk. — 1 Rd. 16 Sk.	0,5 Sk.
Silke, raa	32 Sk. pr. Pd.	48 Sk.
do. tvunden og utvunden	32 Sk. pr. Pd.	72 Sk.
do. Helsingvarer	1 ¹ / ₂ Rd. pr. Pd.	2 Rd.
Skind og Huder, beredt og farvet	4 Rd. 16 Sk. — 25 Rd.	8—12 Sk.
do. Handsker	1 Rd. 24 Sk. pr. Pd.	72 Sk.
Tobak, Blade og Stilke	1 Rd. 54 Sk.	5 Sk.
do. Cigarer	33 Rd. 32 Sk.	32 Sk.
do. iøvrigt	6 Rd. — 8 Rd. 32 Sk.	8 Sk.
Tran	1 Rd. 4 Sk.	fri
Ure, Lomme-	1 Rd. 24 Sk. pr. Stk.	48 Sk. pr. Stk.
do. Taffel-	48 Rd. pr. Stk.	16 Sk. pr. Pd.
Vitriol	* 1 Rd. 4 Sk.	fri

Adskillige andre Varer, og da ganske særlig Jern- og Manufakturvarer af forskellig Art¹⁷⁰⁾, kunde være af større Interesse at anføre, men Positionernes forskellige Benævnelser i de to Toldlove tillader ikke nogen umiddelbar Sammenligning. Ogsaa for disse Varer gør dog den samme Tendens sig gældende, som lader sig læse af ovenstaaende Tabel, en Nedsættelse af Beskyttelsestolden samtidig med Bortfald af Indførselstolden paa Raavarer, medens Tolden er forhøjet paa Nydelsesmidler som Tobak, Kaffe, Sukker o. lign., hvad der peger i Retning af „finansielle Hensyn“.

„Finanstold“ kommer endnu stærkere frem, da man 19. Februar 1864 indfører en Krigsskat; Brændevinsafgiften forhøjes fra 64 Sk. til 1 Rd. pr. Td. Karrum, og Tolden forhøjes med 50 pCt. for Brændevin, Vin, Cikorie-rødder samt Kaffe og med 33¹/₃ pCt. for Sukker, Te og Tobak; da den ny Toldlov traadte i Kraft 1. April, ændredes disse Satser noget og stadfæstedes som Lov efter Rigsraadets Vedtagelse 5. August 1864.

¹⁷⁰⁾ Om Papirtolden se senere under Omtalen af Papirindustrien.

5. Virkningerne af Toldloven af 1863.

Efter Freden i 1864 kom Toldloven til kun at omfatte Kongeriget med de Dele af Slesvig, der inkorporeredes i Kongeriget, og hvortil Toldloven udvidedes ved Lov af 23. December 1864. Dens Virkeomraade blev derfor væsentlig mindre end forudsat ved dens Udarbejdelse, og man spørger derfor naturligt, om ikke herved Forudsætningerne for dens Tilblivelse var bortfaldet. Et saadant Spørgsmaal lader sig ikke besvare; i den Grad var de enkelte Industrier ikke lokaliseret i bestemte Landsdele, at de ikke ogsaa, omend mindre udviklet, var at finde andetsteds indenfor Monarkiet, og, som vi har set, tog man ikke ved Lovens Udarbejdelse lokale Hensyn, men nedsatte Toldbeskyttelsen i det hele. Man tør vel antage, at enkelte Toldsatser næppe var blevet gennemført, om man havde vidst, at Hertugdømmerne ikke kom ind under Loven, som f. Ex. Tolden paa Cikorierødder, men herudover lader sig næppe noget sige; langt mere fortæller Virkningerne af Loven dog herom.

Efter Lovens Ikrafttræden steg saavel Toldindtægterne som den ind- og udførte Varemængde i Kongeriget stærkt i de følgende Aar. Medens saaledes det daværende Monarkis Ind- og Udførsel i Aarene 1858—62 gennemsnitlig udgjorde 2 954 Mill. Pd., deraf for Kongeriget alene 1 740 Mill. Pd., var Kongerigets Ind- og Udførselsmængde 1866/67—70/71 i Gennemsnit steget til 2 731 Mill. Pd.¹⁷¹⁾; ganske særlig var det Indførselen, der var steget. Og hvad det finansielle Resultat angaar, kan det anføres, at medens Kongerigets Andel i Indførselstolden, udregnet efter de lovbestemte Forholdtal for Landsdelenes Tilskud til Fællesudgifter, havde udgjort 3,776 Mill. Rd. aarlig 1858—63, indbragte Tolden i Kongeriget incl. Krigsskat 1866—71 aarlig 6,682 Mill. Rd. Vi kan ogsaa anføre, at i Slutningen af 1860'erne indbragte Tolden + Krigsskat omtrent det samme Beløb, som det samlede Monarki havde faaet ind før 1864 som Told, uagtet Folkemængden nu kun udgjorde c. $\frac{3}{5}$ mod tidligere.

Disse Tal vidner om, hvad tidligere er nævnt, at før 1864 var Importen af Industrivarer større fra Hertugdømmerne til Kongeriget end omvendt. De Varer, der tidligere var gaaet toldfri ind fra Hertugdømmerne, maatte nu betale Told; det maatte derfor virke stimulerende for Kongerigets Industri saaledes at blive fritaget for Hertugdømmernes, særlig Holstens, Konkurrence og derved helt eller delvis opveje, at Toldbeskyttelsen samtidig nedsattes. Det lader sig ikke gøre at paavise dette i Enkeltheder, dels fordi Handelsstatistiken før 1864 omfattede hele Monarkiet, saa at man ikke kan opgøre, hvor stor Samhandelen mellem Hertugdømmerne og Kongeriget

¹⁷¹⁾ Rigsdagstidende. 1871—72. Tillæg A. Bemærkninger til Forslaget om Told- og Skibsfartsafgifter.

var, dels fordi man maa antage, at der i Indførselstallene til Kongeriget fra Hertugdømmerne efter 1864 indgaar mange Transitvarer.

Men der er Vidnesbyrd nok om, at Adskillelsen fra Hertugdømmerne virkede gunstigt paa Kongerigets Industri; i Rigsdagssamlingen 1871—72 kunde saaledes Finansministeren udtale, at der kun havde været faa Klager over Toldloven af 1863¹⁷²⁾. Man har ogsaa Lov heraf at slutte, at Toldenheden indenfor hele Monarkiet fortrinsvis havde været til større Fordel for Hertugdømmerne, og at Kongerigets Konsumenter havde betalt Hertugdømmernes Fabrikker en højere Pris for disses Varer, end der havde været nødvendigt, om Varerne var importeret andetsteds fra¹⁷³⁾.

Adskillelsen maatte saaledes bringe Hertugdømmernes Industri i en vanskelig Stilling; skulde den søge op til Kongeriget, hvor dens Marked for en stor Del var, eller skulde den lade være og gaa en uvis Fremtid imøde? Umiddelbart efter Adskillelsen søgte den naturligvis i saa stor Udstrækning som muligt at vedligeholde de gamle Forbindelser, der særlig synes at have været i Jylland og paa Fyn¹⁷⁴⁾. Men dette lod sig selvfølgelig ikke gøre ret længe, og i 1865 ser man, at der rejser sig nye Virksomheder her i Landet, enten som Filialer fra Hertugdømmerne eller, ved at Fabrikker herfra flytter deres hele Virksomhed til Kongeriget. Allerede 1865 hører man, at der til Fredericia er flyttet en Cikoriefabrik fra Husum og fra Flensborg 2 Tobaksfabriker, hvoraf den ene dog allerede Aaret efter gik fallit. Paa Engelholm ved Vejle anlagde en Klædefabrikant fra Neumünster en Fabrik, hvor der 1866 beskæftigedes 54 Mennesker ved 8 Haandvæve og 6 mekaniske Vævestole; denne Fabrik synes anlagt som Filial, idet Fabriken i Neumünster stadig holdtes i Gang. Udenfor Vejle anlagde en Fabrikant fra Husum en betydelig Klædefabrik. Særlig synes det sydlige Jylland, som naturligt var, at have nydt godt af denne Tilflytning af Virksomheder fra Hertugdømmerne, hvad der bl. a. giver sig Udtryk i, at Stigningen i Folke-tal i en By som Kolding er c. 40 pCt. i Tiaaret 1860—70, medens Provins-byerne som Helhed kun steg ca. 15 pCt.

Det vilde have været af Interesse, om man kunde give et samlet Udtryk for hele denne Tilflytning fra Hertugdømmerne. En Undersøgelse fra Begyndelsen af 1870'erne viser kun, hvilke Virksomheder der var anlagt før 1864, og hvilke der var betydeligt udvidet siden da, men ikke hvilke der var tilflyttet Kongeriget fra Hertugdømmerne. Imidlertid kan vi dog nævne, at Tilflytningen særlig synes at have fundet Sted indenfor Klæde- og Bom-uldsindustri, Tobaksfabriker, forskellige Trævarer, og det er da ogsaa inden-

¹⁷²⁾ Folketingets Forhandlinger. Sp. 37 ff.

¹⁷³⁾ Danm. Stat. III. Kbh. 1880. S. 311.

¹⁷⁴⁾ Se her og i det følgende Toldinspektørernes Aarsberetninger. Ved General-tolddirektoratets Skr. af 18. Maj 1866 bortfaldt disse detaillerede Beretninger undtagen for Skibsbyggeriet.

for disse Brancher, man kan iagttage en stærk Stigning i Kongerigets Toldindtægter i 1865, saa at den i enkelte Tilfælde bliver større end den tilsvarende Toldindtægt for hele Monarkiet for Hertugdømmernes Udskillelse¹⁷⁵⁾.

Begivenhederne i 1864 virkede saaledes i høj Grad fremmende paa Kongerigets Industri; N. C. Frederiksen kunde 1871 sige: „Naar jeg ser omkring paa Landets Industri, saa ser jeg, at den ene Fabrikation har rejst sig efter den anden netop paa Grund af de nye Forhold med Hensyn til Tolden, nemlig Fabrikation af saadanne Gjenstande, hvormed man tidligere blev forsynet fra Hertugdømmerne...“¹⁷⁶⁾. Denne stærke Udvikling foranlediger Udvalget, der nedsattes, til at begære Oplysninger om „Industriens Fremgang siden 1864 som Følge af Toldliniens Flytning“.

I sit Svar¹⁷⁷⁾ beklagede Finansministeren ikke at have nogen Industri-Statistik for hele Landet, men kun Oplysninger for Købstæderne og de 6 Handelspladser. Paa dette begrænsede Omraade viser der sig stærk Fremgang indenfor mange Brancher. Saaledes var det Fabriker for Kunst-Gødning, til Forarbejdning af Trævarer og Produktion af Gær, der særlig var anlagt efter 1864, ligesom ogsaa en større Del af Fabriker for Manufakturvarer, Jernstøberier og Maskinfabriker, Tobaks- og Cigarfabriker, Kalk- og Cementfabriker samt Hanskefabriker var blevet anlagt efter 1864; desuden var mange ældre Virksomheder indenfor disse Brancher udvidet efter 1864. Man faar antage, at det har været paa disse Omraader, at Tilflytningen fra Hertugdømmerne var sket. Af de 69 Cigar- og Tobaksfabriker i Købstæder og Handelspladser, Finansministerens Statistik omfattede, stammede 19 fra Aarene efter 1864; disse havde $\frac{1}{3}$ af det samlede Arbejdertal. Af 11 Gærfabriker i Forbindelse med Brændevinsbrænderi stammede 7 fra Tiden efter 1864, af 66 Manufakturfabriker 16 og af 93 Jernstøberier og Maskinfabriker 26.

I 1872 tilvejebringes en Oversigt over „Fabriker og fabrikmæssig drevne Haandværk“. Mere indgaaende Oplysninger end de her anførte giver denne Fabrikoversigt dog ikke, men det skal nævnes, at den omfatter 1 400 Fabriker¹⁷⁸⁾, hvoraf 441 var ældre end 1847, men 394 yngre end 1864; dette Tal er maaske ikke særlig stort, men samtidig oplyses det, at af de c. 1 000 Virksomheder, der var anlagt før 1864, var 231 væsentlig udvidede siden da. Tilsammen vidner disse Tal om, at Aktiviteten indenfor Industrien efter 1864 var stærkt stigende.

¹⁷⁵⁾ Danm. Stat. III. Kbh. 1880. S. 312—13. — W. Scharling: Danmarks Opkomst siden Krigen 1864. Dansk Tidende for Kirke- og Folkeliv. I. Kbh. 1869.

¹⁷⁶⁾ Folketingets Forhandlinger. 1871—72. Sp. 344.

¹⁷⁷⁾ 20. Januar 1872. Rigsdagstidende. 1871—72. Tillæg. C. S. 14.

¹⁷⁸⁾ Dette Ord maa dog ikke tages altfor nøje, idet Opfattelsen af „Fabriker og fabrikmæssig drevne Haandværk“ differerede meget, ligesom Opgørelsen var ufuldstændig.

Atter oplevede man saaledes i Danmark, at, samtidig med at Tolden nedsattes, voxede Aktiviteten i Industrien, hvad der for mange af Frihandlens Tilhængere maatte være en Bekræftelse paa Rigtigheden af Frihandlenslæren; Folk, der tænkte dybere over Tingene, saa imidlertid godt, at der her var Tale om efterhaanden at udnytte en Toldbeskyttelse, og maatte ud fra Ønsket om alene at have Finanstold søge at faa Tolden nedsat i rette Tid, før Industrien fik indrettet sig efter Beskyttelsen. Fenger, der atter 1870 var blevet Finansminister, havde ikke glemmt, at han tidligere havde udtalt sin Kærlighed til Frihandelen; han ansaa nu Tiden at være inde for en Revision af Toldloven og forelagde et Udkast hertil i Rigsdagssamlingen 1871—72. Principet heri var at gaa videre med Nedsættelse af Tolden paa Raastoffer og halvfærdige Fabrikata saavel som af færdige Varer, hvor noget saadant kunde taales af Industrien¹⁷⁹⁾. For at afgøre dette sidste havde Toldvæsenet undersøgt Ind- og Udførselsstatistikken siden 1864; hvor Indførselen af Færdigvarer havde været stigende, sluttede man, at Indførseltolden maatte forhøjes og omvendt nedsættes, hvor Indførselen havde været aftagende; havde Udførselen været stigende, sluttede man ogsaa, at Toldbeskyttelsen maatte kunne nedsættes. Efter disse Principer var Toldlovsforslaget udarbejdet.

Da Næringslivet i 1860'erne, som ovenfor vist, paa flere Omraader først som en Følge af Adskillelsen fra Hertugdømmerne var i Færd med at udnytte den Toldbeskyttelse, der var givet ved Toldloven af 1863, maatte en saadan Fremgangsmaade selvsagt gøre, at Toldforslaget kom til at gaa i Frihandelsretning; Formaålet med Forslaget var da ogsaa at hindre Kongerigets Industri i at indrette sig paa den Toldbeskyttelse, den ved Hertugdømmernes Udskillelse havde faaet, og gradvis at nedsætte denne, som man havde lovet ved Forhandlingerne om Toldloven af 1863, idet Finansministeren var overbevist om, at Toldnedsættelsen ikke alene var til Gavn for Forbrugerne, men ogsaa for Industrien. Særlig kommer disse Synspunkter frem i den Betænkning, Folketingets Udvalg afgav¹⁸⁰⁾, og som fortjener at anføres, fordi den sikkert dækker Synet paa Frihandel herhjemme i disse Aar: „Det kan og bør derfor aldrig være Tale om atter at betræde den Vei, som blev forladt 1797. Der kunde derimod være Anledning til at gaa hurtigere frem med Beskyttelsens Afskaffelse; en yderligere Opfordring hertil maa ligge i, at der i de senere Aar paa Grund af Beskyttelsen er opstaaet flere og flere industrielle Virksomheder, og det maa forudses, at denne kunstige Udvikling vil skride frem, dersom Lovgivningsmagten ikke paa en utvetydig Maade gjentager det Varsel, som blev givet ved den nævnte Forordning af 1797, og som er blevet fornyet ved de mindre Nedsættelser i Beskyttelsestolden, der ere foretagne ved de senere Toldrevisioner. Det bør

¹⁷⁹⁾ Rigsdagstidende. Folketingets Forhandlinger. 1871—72. Sp. 37 ff.

¹⁸⁰⁾ Rigsdagstidende. 1871—72. Tillæg. B. Sp. 1240 ff.

efter den nu forestaaende Toldrevision være klart for Enhver, at ingen industriel Virksomhed, som for Fremtiden paabegyndes i Danmark, kan gjøre Krav og Regning paa nogensomhelst blivende Beskyttelse, og at de nu bestaaende industrielle Virksomheder maa indrette sig paa efter Omstændighederne enten strax eller i en ikke fjern Fremtid at undvære Beskyttelsen.“

Kritiken mod Regeringsforslaget rettede sig da ogsaa mod, at det ikke gik vidt nok i Beskyttelsens Afskaffelse. Lov blev Forslaget ikke¹⁶¹⁾, ej heller da det forelagdes det følgende Aar; saa kom Nedgangsperioden snart efter.

Saaledes kom dansk Industri i adskillige Tiaar til i alt væsentlig at udvikle sig paa Basis af Toldloven af 1863.

¹⁶¹⁾ En Fremstilling af Toldforslagene disse og følgende Aar i A. Fibiger: Toldreformen. Tidsskrift for Toldvæsen. Kbh. 1888 ff.

KAPITEL XII

Fabrikation og Anvendelse af Maskiner, særlig Dampmaskiner.

Vil man skaffe sig et Indblik i den Teknik, der anvendtes i den heromhandlede Periode, fæstner Opmærksomheden sig i første Række ved, i hvilken Udstrækning Kraftmaskiner, og da især Dampmaskinen, kom til Anvendelse. I den stigende Anvendelse af Dampen har man et samlende Udtryk for Industriens Fremgang, saaledes som vi kender det fra vor Tids Statistik, hvor Antallet af Hestekræfter ofte benyttes som Maalestok for den industrielle Udvikling.

Man maa imidlertid være opmærksom paa, at i den Tid, som her omhandles, skete der ogsaa tekniske Fremskridt i Anvendelse af mekanisk Kraft i andre Former end Dampmaskiner. Der skete Fremskridt i Udnyttelse af Vandets og Vindens Kraft, ligesom i Udnyttelsen af den dyriske Kraft. Hertil kommer, at de tekniske Fremskridt ikke alene maales ved øget Anvendelse af Kraftmaskiner, men ogsaa omfatter bedre Arbejdsmaskiner saavel som forbedrede Redskaber. Naar man dog særlig fæstner Opmærksomheden ved Udviklingen af Kraftmaskiner, er dette kun naturligt, forsaavidt disse medfører de indgribende økonomiske og sociale Ændringer i Samfundets Struktur, som karakteriserer den moderne Fabriksindustri. Medens Arbejdsmaskinen og Redskabet kun øver sin Virkning indenfor den Erhvervsgren, hvor de kommer til Anvendelse, hvorfor det synes naturligt at omtale Forbedringer, der sker i disse i Forbindelse med de enkelte Erhverv, kommer Kraftmaskinen efterhaanden til at øve sin Virkning paa saa at sige alle Erhverv og indtager dermed en Særstilling i Udviklingen.

Ovenfor er nævnt, hvorledes Krisen efter Napoleonskrigene havde skabt den Opinion, at Vejen fremover for Danmark laa i Udvikling af Husflid og Landbrug. Ganske naturligt gaar Tidens Bestræbelser da ogsaa i Retning af at fremskaffe bedre Redskaber paa disse Arbejdsomraader. Man interesserer sig for Ritter og Karter, for Plove og Harver, for Rense- og Tørrmaskiner til Kornet, for Møllebygning o. s. fr. Rundt om i Landet sad der

velmenende Folk af de forskellige Samfundsstillinger og arbejdede med disse Problemer. Her skal blot nævnes to enkelte Mænd, der i Tiden dengang fik et vist Ry i denne Henseende.

Den ene var Kordegn Hans Rasmussen i Assens¹⁾, der 1817 for egne Midler grundlagde en Haandgerningsskole og i Forbindelse hermed oprettede en „Industrianstalt“, hvori han i hvert Fald i Begyndelsen væsentlig beskæftigede fattige Børn. 1825 beskæftigede han saaledes i sin Kartefabrik 1 Mester og 40–60 Børn; men han forfærdigede ogsaa Hørhegler og forskellige andre Ting. 1822 fik han Eneret i 5 Aar paa en Kornrensemaskine, der skulde være bedre og billigere end de hidtil anvendte; han fremstillede i den følgende Tid adskillige heraf, og havde 1825 solgt 86 mindre og 20 større²⁾.

Stadig udvidede han sin Virksomhed; han lavede Sold til Kornrensemaskiner af Staal- og Messingtraad; han fremstillede Maltkøller, Grynkværne og andet, og i 1835 opnaar han af Industrifonden et Laan mod 1ste Prioritet i sin Ejendom, idet han manglede Driftskapital til at give Køberne Kredit³⁾. Hans Virksomhed udviklede sig i de følgende Aar mere og mere til et almindeligt Jernstøberi.

Større Virksomhed som Opfinder, men ikke som Erhvervsdrivende, udfoldede dog Prokurator Peder Rasmussen i Rudkøbing. I 1820 var han blevet Medejjer af en Mølle i Byens Nærhed (fra 1824 Eneejer), hvad der synes at have ledet ham ind paa Forsøg med at forbedre Møllebyggeriet⁴⁾. Hans Opfindelser, der dog for en stor Del kun kom paa Papiret, strakte sig over mange forskellige Omraader; han forbedrede Kanoner og Geværer, forbedrede Dampkedler og udtalte sig endog om Principerne for Flyvning og Sejlad under Vandet. Af de over 100 Opfindelser, han efter eget Udsagn gjorde, fik næppe nogen praktisk Betydning⁵⁾.

Træ spillede da en forholdsvis stor Rolle i de forskellige Redskaber og Maskiner; som Tiden gik, og Maskiner og Redskaber forbedredes, kom Jernet dog til at spille en større og større Rolle og skabte et uanet Opsving for Jernindustrien, d. v. s. for Jernstøberier saavel som for Maskinfabriker. I Udviklingen af disse Næringer faar man tillige et godt Udtryk for den økonomiske Opgang, der kommer, efter at Krisen er overvundet, og bl. a. flere og flere

¹⁾ Kom. Koll. Forest. og Resol. 1823. Nr. 134 og 1825. Nr. 40.

²⁾ Nyeste Skilderie af Kjøbenhavn. 1824. Nr. 36.

³⁾ Kom. Koll. Forest. og Resol. 1835. Nr. 191.

⁴⁾ Se bl. a. Peder Rasmussen: Oplysninger betræffende Rudkjøbing Kjøbstad. Rudkjøbing 1849. S. 143 ff. — Peder Rasmussen: Et Par Blade af mit Liv og Levned. Rudkjøbing 1862. — Oversigt over Procurator Rasmussens Opfindelser. Rudkjøbing 1864.

⁵⁾ Adskillige af hans Opfindelser er beskrevet i Ursins Magazin for Kunstnere og Haandværkere.

Landbrugere gennem de stigende Priser, særlig efter 1840, faar Raad til at anskaffe sig forbedrede Redskaber for dermed at udnytte den økonomiske Opgang. Det er derfor kun naturligt, at Jernstøberier forholdsvis tidligt kommer frem i Provinsen.

1. Jernstøberi.

Undertiden ser man Forholdene fremstillet saaledes, at Meldahl's Støberi, der grundlagdes 1811, var det første Jernstøberi her i Landet; dette passer selvsagt ikke. Der var i det 18. Aarhundrede støbt paa Frederiksværk og flere andre Steder. Naar ikke desto mindre Meldahls Navn ofte drages frem, samtidig med at Aaret 1811 nævnes, skyldes det, at Krigen da afspærrede Danmark fra større Forbindelse med Norge for snart efter helt at skille Rigerne. Krigen danner dermed Indledningen til en Periode, hvor norsk Støbegods udelukkes fra det danske Marked, der hidtil havde spillet stor Rolle for det⁶⁾. Hele Toldpolitikken havde været indrettet paa at forbeholde det danske Marked for norsk Jernproduktion; da Adskillelsen kom 1814, fik de gældende Toldsatser Lov at vare endnu i adskillige Aar, til Trods for at Kommercekollegiet allerede 1820 udtaler sig om det meningsløse heri. Efter Toldloven af 1797 var der ingen Indførselstold paa „Ruejern“ (d. v. s. Raajern) eller Jern kun tjenlig til Omsmelting, men derimod en Udførselstold paa 1 Rbd. pr. Skpd. (160 kg). Jernstænger betalte ved Indførselen 1 Rbd. 12 Sk., Jerngryder 2 Rbd. 52½ Sk., Kakkellovne og støbte Jernplader 1 Rbd. 48 Sk., medens upoleret Jernkram som Leer, Spader, Hakker, Øxer, Hamre o. s. v. betalte 2 Rbd. 70 Sk. pr. Skpd.

Vi skal ikke her komme ind paa de andre Toldsatser som Udførselstold og Transittold, idet det selvsagt maatte være gennem Indførselstolden, Beskyttelsen særlig ydedes.

20. Maj 1823 skete der nogle Ændringer i Toldsatserne⁷⁾; saaledes nedsattes Tolden paa Søm o. lign., men til Gengæld forhøjedes Tolden betydelig paa indførte Jernvarer, Kakkellovne o. lign., saavel som for upoleret Jernkram, der sattes til 1 Rbd. 54 Sk. pr. 100 Pd., medens Indførselstolden for Stangjern (og Baandjern) holdtes uforandret paa 35 Sk. pr. 100 Pd. Det blev altsaa ikke den Nedsættelse, som Kommercekollegiet i 1820 havde ment naturligt; det var selvsagt Finansernes vanskelige Stilling, der blev afgørende. I 1831 ansloges Beskyttelsen paa Jernstøbegods til efter Forordningen af 1823 at være c. 20 pCt., idet man maa erindre, at der var en Indførselstold paa Stenkul paa 16 Sk. pr. Td.

Men denne Beskyttelse slog ikke til. Der klagedes ganske vist ikke fra

⁶⁾ Jfr. II. S. 199.

⁷⁾ Kom. Koll. Forest. og Resol. 1823. Nr. 125 a.

Jernstøberierne i Kongeriget, men i Rensborg havde 1827 Agent Holler anlagt et Støberi („Carlshütte“), efter at han 1826 havde faaet 20 Aars Eneret paa at smelte „Sumpf-, Wiesen- und Rosensteinerz“; han maatte dog ogsaa bruge gammelt Jern i Støberiet⁸⁾. Han begyndte med at bruge gammelt Jern — siden brugte han næppe heller stort andet⁹⁾ — og han klagede meget stærkt over udenlandsk Konkurrence sydfra. Det var vel Muligheden for at faa udnyttet et indenlandsk Raastof, der gjorde, at hans Klage vandt Gehør, nok er det, 6. September 1831 resolverer Kongen, at Kommercekollegiet skal gøre Indstilling om en forhøjet Indførselstold, i hvert Fald for nogle Aar. Man vil forstaa, at Kollegiet efter sin tidligere Udtalelse maatte kvie sig stærkt herved; det hævdede, at 20 pCt. maatte anses som en stor Beskyttelse o. s. v., men det maatte selvsagt rette sig efter Kongens Befaling; da man paa det daværende Tidspunkt mente, at Beskyttelsen maatte være den samme i Kongeriget som i Hertugdømmerne, forhøjedes Indførselstolden for det meste Støbegods ved Plakat af 10. December 1831 til det dobbelte, til 3 Rbd. 12 Sk. pr. 100 Pd. Forhøjelsen skulde kun gælde for en 3-aarig Periode, men, da man i Mellemtiden havde nedsat en Toldkommission, forlængedes Forhøjelsen endnu for Aarene 1835–37. Hermed naaede Toldbeskyttelsen sit Højdepunkt, idet den praktisk talt var lig Forbud¹⁰⁾. Beskyttelsen opgøres til c. 50 pCt. af Værdien, paa norske Kakkelovne endog til 60 pCt.¹¹⁾.

Man vil af denne kortfattede Fremstilling forstaa, at Jernstøberiernes Fremkomst ikke alene skyldtes Adskillelsen fra Norge, ej heller alene Kravet om bedre Agerdyrkningsredskaber, men ogsaa den øgede Toldbeskyttelse i 1831. Ikke uden Grund kan man i Midten af 1830'erne med Henblik paa Beskyttelsen tale om Jernstøberiet som en „unaturlig“ Industri. Naar man ser paa denne Næringsvejs Udvikling, synes tilmed Begivenhederne i 1814 ikke at have øvet saa stor en Indflydelse, som vist almindelig antages; Udviklingen af Støberierne ligger væsentlig efter 1831.

Hvor stærkt Toldbeskyttelsens Forhøjelse i 1831 virkede, faar man et Indtryk af, naar man sammenligner Tarifkommissionens Opgørelse over Indførselen 1832–34 med Tabelværkets for 1844, idet Indførselen af Støbegods gik stærkt tilbage (se Tabellen næste Side).

Desværre har man ingen Opgørelse over Indførselen før Toldforhøjelsen 1831, men de anførte Tal viser dog en tydelig Overgang til øget indenlandsk Produktion. Man vil ogsaa bemærke den stærke Stigning i Anvendelsen af

⁸⁾ Kom. Koll. Deutsche Vorstellungen und Resolutionen. 1831. Nr. 220. — Aktiengesellschaft der Holler'schen Carlshütte bei Rendsburg. U. St. 1927.

⁹⁾ Bergsøe: Den danske Stats Statistik. II. Kbh. 1847. S. 451 ff.

¹⁰⁾ Fædrelandet. II. 1835. Sp. 391 ff.

¹¹⁾ Kom. Koll. Forest. og Resol. 1834. Nr. 308.

Indførsel i 1 000 Pd.	1832—34	1844
	(gennemsnitlig)	
Raajern	1 180	2 627
Stang- og Baandjern	8 331	14 483
Støbegods	224	90
Upoleret Jernkram	389	213

Jern, der finder Sted i disse Aar, og som skyldes Landbrugets Krav om bedre Redskaber saavel som det øvrige Erhvervslivs stigende Behov for Jern.

Ser vi nu paa Støberiernes Udvikling, er det nævnt, at foruden Frederiksværk¹²⁾ begyndte Meldahl et Jernstøberi paa Vesterbro i 1811, og efter 1814 begyndte flere at støbe Jern. Efter Fabrikisterne, der dog er meget upaalidelige, var der i København i 1822 5 Jernstøbere, der fraset Meldahl alle kun havde smaa Virksomheder med et Par Arbejdere; Meldahl, hvis aarlige Produktion sattes til 400 Skpd., opgiver udelukkende at have støbt Kakkelovne. I Provinsen fandtes da ingen Jernstøbere. 1825 angiver ligeledes Rawert, utvivlsomt paa samme Grundlag, at der i København var 5 Jernstøberier med 39 Arbejdere¹³⁾. Imidlertid er der sikkert hos enkelte andre ogsaa støbt Jern, idet flere havde Privilegium fra ældre Tid til at støbe alle Slags Metaller.

Der klages over Konkurrence fra Norge og Sverige, og et Tidsskrift beklager sig 1828 over, at Jernstøberiernes Produkter ikke kan leveres til billigere Pris, saa at man kunde undgaa at ty til Udlandet „for at lade støbe“. Det hævdes, at man i Danmark meget vel forstaar at støbe Jern saa blødt, at det kan lade sig dreje og file, og at det Gods, man leverer, med Hensyn til Støbningens Renhed ikke staar tilbage for Udlandets. Kun paa Frederiksværk og paa et af de københavnske Støberier brugtes Reverbeer-Ovne, ellers Kuppel-Ovne¹⁴⁾. Hvad det anvendte Formemateriale angaar, synes det at have været det samme, som længe var anvendt: fint Bakkessand iblandet pulveriseret Kul, Olie og andre bindende Stoffer¹⁵⁾.

Stødet til Fremgangen kom dog særlig i 1831, dels fordi den nævnte store Toldforhøjelse kom, dels ogsaa fordi Landbruget nu efter Krisen begyndte at komme til Kræfter, saa at det kunde anskaffe bedre Redskaber, Gryder, Kakkelovne o. s. v. Medens der¹⁶⁾ 1831 var 5 Jernstøberier med en angiven Produktion paa 1 380 Skpd., steg Tallet 1834 til 10, og Produktionen

¹²⁾ Om der stadig støbtes paa Frederiksværk i Begyndelsen af 1820'erne eller før Reorganiseringen i 1827, er vel tvivlsomt. 1822 støbtes der i hvert Fald ikke.

¹³⁾ Rawert: Maskinfabrikationens og Jernstøberiets Tilstand i Kjøbenhavn med nærmeste Omegn. Kbh. 1847. S. 7.

¹⁴⁾ Handels- og Industritidende. 1828. S. 203.

¹⁵⁾ A. Nordahl-Petersen: A/S H. Rasmussen og Co. 1856—1931. Odense 1931.

¹⁶⁾ Kom. Koll. Forest. og Resol. 1834. Nr. 308. — Miscellanea vedk. Industri- og Fabrikfaget. 1797—1848.

angives til 3 484 Skpd. Disse Tal passer ikke ganske med en anden samtidig Opgørelse, hvorefter Produktionen 1832 var 4 230 Skpd.; hertil medgik 4 600 Tdr. Kul og Koks, 760 Skpd. indenlandsk (gammelt) Jern og af udenlandsk Jern 4 050 Skpd. Der brugtes en Blanding af fransk, engelsk og schlesisk Jern, hvoraf det sidste var det dyreste. Forbruget af Kul og Koks var i København 1 Td. pr. Skpd. Støbejern, paa Frederiksværk derimod 7 Tdr. pr. 5 Skpd. — Samtidig opgøres Arbejdertallet i de 7 Støberier i Kongeriget til 151, men da man ikke ved, om Tallet paa løse Arbejdere og Drengene altid er talt med, er det kun et mere almindeligt Indtryk af Bedrifternes Størrelse, man kan faa herigennem.

Ogsaa i Provinsen kom der Jernstøberier frem i disse Aar. Saaledes etableredes 1831 det første Jernstøberi i Provinsen, idet Jernstøber Weiss, vel af den københavnske Jernstøber-Familie, nedsatte sig i Horsens, og i 1834 begyndte Allerup som Jernstøber i Odense¹⁷⁾. Samtidig gik Indførselen af Støbegods stærkt tilbage, og Heegaards Støberi udenfor Nørreport var kommet op paa en aarlig Produktion af 2 500 Skpd.

Det hævdes, at Priserne paa Støbegods ikke er steget som Følge af den øgede Toldbeskyttelse, tværtimod faldet, idet Konkurrencen ved Fremkomsten af flere Støberier er blevet stærkere. Prisen paa gammelt Jern var steget 8—10 pCt.; de udenlandske Fabrikanter havde ikke nedsat deres Priser, og derfor var Importen taget af. Da Lundes og Heegaards Kakkellovne saavel som Heegaards Gryder og Pander holdt Pris med norske Kakkellovne og tyske Gryder, fortoldet her til Toldsats før 1831, udnyttedes m. a. O. ikke den skete Toldforhøjelse. Men samtidig, 1834, forlyder det, at Indsmuglingen af Jernstøbegods var i Tiltagende.

Man stod imidlertid her overfor en ny Industri, der netop i disse Aar var i stærk Opblomstring, og det er derfor ikke uden Interesse at se, at man i 1834 allerede var saa liberalt indstillet i Kommercekollegiet, at adskillige Medlemmer mente det rigtig at nedsætte Tolden gradvis over nogle Aar; flere vilde dog holde Spørgsmaalet hen, indtil den siddende Kommission kunde gøre sig færdig, og det var dette Standpunkt, Kongen billigede, idet han forlængede Toldforhøjelsen.

Som Kollegiets Indstilling var 1834, kunde den Toldforhøjelse, der var gennemført for Jernstøberierne 1831, ikke forventes forlænget, naar Toldkommissionen fik afsluttet sit Arbejde. Dette blev da ej heller Tilfældet, og ogsaa Provinsialstænderne ønskede en Aftrapning; man mente ikke, at en Nedsættelse vilde ødelægge Jernstøberierne, idet man hævdede, at Opgangen for disses Vedkommende allerede var begyndt før Forhøjelsen af 1831 traadte i Kraft. Resultatet blev, at ved Toldloven af 1838 fastsattes det, at Indførselstolden paa Jernstøbegods fra 1. Januar 1839 successivt

¹⁷⁾ Ganske vist nævnes der allerede for 1830 2 Jernstøbere i Provinsen; dette gaar sikkert paa Frederiksværk og en paa Frederiksberg.

skulde nedsættes, saa at den efter 3 Aar var kommet ned paa de Satser, der var raadende før Forhøjelsen i 1831. Herpaa stod Toldsatsen da i mange Aar.

Uanset denne Nedsættelse af Tolden var Jernstøberiet i stadig Frem-march. Fabrikstederne giver et Indtryk heraf, men, som ovenfor omtalt, ikke noget paalideligt talmæssigt Udtryk herfor; hertil kommer, at Jernstøberier i disse Lister er slaaet sammen med Metalstøberier, Klokkestøberier o. lign., ligesom flere Virksomheder, der arbejdede baade i Jern og andet Metal, vanskeligt lader sig rubricere. Men vi kan dog anføre, at efter Fabrikstederne skal der i København i 1840 have været af egentlige Jernstøberier 10 med over 200 Svende, 22 Drengene og 71 Daglejere. For 1844 opgør Bergsøe Tallet til 16¹⁸⁾, men har vel her medtaget Metalstøberier, idet Rawert¹⁹⁾ angiver Tallet til 13 med 300 Arbejdere for samme Aar. Efter Bergsøe var Lundes Jernstøberi det største med 40 Fabrikarbejdere og 54 Daglejere, medens Heegaards, der kom næst, havde 60 Arbejdere af forskellig Slags, ialt havde de 4 største 1844 en Produktion paa godt 25 000 Centner Støbegods. Endnu skal anføres, at efter Rawert²⁰⁾ var der 1847 i København 10 Jern- og Metalstøberier med 348 Arbejdere. — Hvor upaalidelig disse forskellige Opgørelser, der alle maa antages at støtte sig til Fabrikstederne, ogsaa er, saa vidner de dog alle om, at i København var Jernstøberiet i 1840'erne i stærk Fremgang.

Imidlertid synes Fabrikstederne i 1855 at være mere paalidelige; bygger vi paa dem, skal der dette Aar i København have været 14 Jernstøberier med 445 Arbejdere samt 19 Drengene under 15 Aar. De fleste Støberier var ret store; saaledes havde Lunde 52 Arbejdere, Heegaard 55 (+ 3 Drengene), Ludvigsen og Hermann 50, Løwener 98 (+ 6 Drengene) og Mogensen 50 (+ 3 Drengene).

Hvad nu Provinsen angaar, lider Fabrikstederne herfra af de samme Mangler som de københavnske, hvortil kommer, at der ikke sjældent mangler Lister fra flere Amter; men suppleres disse med Lister for følgende Aar, saavel som med Oplysninger, der iøvrigt staar til Raadighed, bliver det dog muligt at vinde et Indtryk af den stærke Væxt, der ogsaa er i Jernstøberiernes Tal og Produktion herude i 1830'erne og 1840'erne. 1825 opføres kun 1 med 13 Arbejdere; Frederiksværk meddeler samtidig, at Bestillinger paa Agerdyrkningsredskaber o. lign. er gaaet meget tilbage under Landbrugskrisen, som det ogsaa var at vente.

Som allerede nævnt nedsatte 1831 en Jernstøber sig i Horsens, og snart

¹⁸⁾ Den danske Stats Statistik. II. Kbh. 1847. S. 450.

¹⁹⁾ Maskinfabrikationens Tilstand. S. 7.

²⁰⁾ Kongeriget Danmarks industrielle Forhold. Kbh. 1849. S. 795—7. — Hvor-mange forskellige Genstande, et københavnsk Jernstøberi fabrikerede 1840, frem-gaar af Fabriklisten fra Blaagaard d. A.

efter fik ogsaa Aalborg og Hjørring hver et Støberi. Derpaa fulgte Hjørring med yderligere et saavel som Sæby, og da Odense, som tidligere nævnt, allerede i 1834 havde faaet et Støberi, var der 1839 6 ude i Provinsen. 1840 anfører Fabrikisterne ogsaa 6 Støberier med 151 Arbejdere, hvoraf Frederiksværk har de 89; men da Allerups Støberi ikke findes opført, er Oplysningerne ufuldstændige.

Om Væksten i Provinsen i 1840'erne faar man en Forestilling gennem de Indberetninger²¹⁾, som Toldstederne efter Cirkulære af 6. December 1842 skulde indsende, og som bl. a. skulde indeholde Oversigt over Industrien ved Toldstedet og i dets Distrikt; naturligvis er disse Indberetninger af meget forskellig Beskaffenhed — en Tolder paa Bornholm sondrer 1860 mellem de Embedsmænd, der har Forstand paa Statsøkonomi og Statistik og ved velskrevne Beretninger henleder sine Overordnedes Opmærksomhed paa sig, og de Embedsmænd, der er dygtige til det, der er Embedets Hovedformaal: at faa Pengene til at gaa ind i Kassen; man faar derfor antage, at i hvert Fald nogle Toldere ikke har lagt større Vægt paa disse Indberetningers Nøjagtighed. Det ses af disse Indberetninger, at der 1839 var et Jernstøberi i Ruds-Vedby, 1843 et i Slagelse; dette sidste udnyttede særlig gammelt Ballastjern fra Korsør og Nyborg; samme Aar finder vi omtalt Jernstøberi i Svendborg, i Bandholm, i Nykøbing Falster, 2 nye i Odense, hvoraf dog det ene ikke har kunnet klare sig, samt et i Rudkøbing; 1844 omtales Støberier i Køge og Korsør, 1845 i Helsingør — kort sagt i Begyndelsen af 1840'erne faar praktisk talt alle større Provinsbyer et Jernstøberi. 1845 siger da ogsaa Overtoldinspektøren for Jylland, at Jernstøberierne er i stadig Tilvæxt, og nævner 8 jyske Byer med ialt 10 Støberier; nogle af disse var ret anseelige, idet Støberiet i Aalborg havde støbt 320 000 Pd. og det i Horsens 237 000 Pd. i et Aar. Det er selvsagt Landbruget, der skaffer Støberierne Afsætning, og Overtoldinspektøren fremhæver, at Bønderne nu med Lethed kan skaffe sig de Redskaber, særlig Plove, som de anser mest tjenlige.

Efter Opgørelsen af 1855 var der i Provinsen (iberegnet Københavns Forstæder) 56 Jernstøberier med 1 033 Arbejdere, deraf paa Øerne 30 med 654 Arbejdere og i Jylland 26 med 379 Arbejdere.

Omkring 1840 synes Danmark at være blevet saa nogenlunde selvforsynende med Støbegods. Indførselen heraf fremgaar af omstaaende Tabel²²⁾.

Nok saa betydningsfuldt til Bedømmelse af Udviklingen er det, at Jernstøberierne mere og mere kom ind paa Anvendelse af Dampmaskiner i deres Virksomhed saavel som paa Fabrikation af Dampmaskiner. Løwener, der

²¹⁾ Generaltoldkammerets Arkiv. Kvartals- og Aarsberetninger fra Overtoldinspektoraterne. 1843 og følgende Aar.

²²⁾ Bergsøe: Den danske Stats Statistik. II. S. 450.

Indførsel i Centner	Støbegods (ikke Krigs- materiel)	Raajern og gl. Jern til Omsmelting
1839	577	28 312
1840	482	35 500
1841	866	62 513
1842	1 560	69 490

1838 havde faaet Bevilling, skal saaledes have været den første Jernstøber, der i København anvendte en Dampmaskine (Lavtryk, 5—6 H.K.) i sit Støberi²³⁾, idet, som siden skal ses, Frederiksværk allerede forinden var kommet ind herpaa. Men i 1855 har alle større Jernstøberier Damp, i København 8 med ialt 53 H.K. og i Provinsen 12 med Maskiner paa tilsammen 73 H.K.²⁴⁾.

2. Maskinindustri.

I 1847 bemærker Rawert om enkelte Jernstøbere, at de arbejder paa en Dampmaskine til deres eget Støberi, eller at de, som Lunde, har leveret saa og saa mange Dampmaskiner. Det forekommer lidt ejendommeligt, at Jernstøber-Bevillingen saaledes giver Adgang til at drive Maskinværksted, men det synes, som om paa dette Tidspunkt det Skel, der i tidligere Aartier var mellem Støberi og Maskinværksted eller Jernstøber og Mekanikus er blevet udvisket. I Lav var disse Fag jo aldrig, begge arbejdede de i Jern, og mer eller mindre maatte de støtte sig til hinanden. Det synes da ogsaa, som om man i 1850'erne havde faaet saa mange Jernstøberier, at de kun lønnede sig, om de dreves i Forbindelse med Smede- og Maskinværksteder²⁵⁾. — Ligeledes ser man i 1840'erne en sjælden Gang omtalt, at en Smedemester forfærdiger en Dampmaskine.

Gaar vi imidlertid tilbage til 1820, var de Bevillinger, der gaves til at være Mekanikus, formede saaledes, at den paagældende som Regel havde Tilladelse til at forfærdige alle mekaniske Instrumenter, og et Kancelli-Reskript af 14. Marts 1833 forstaar ved Mekanikus „den, som forfærdiger alle Slags Maskiner og disses enkelte Dele“. Betegnende for den Ændring i Sprogbrugen, der saaledes fuldbyrder sig i 1830'erne, er det, at, medens Toldloven af 1797 ikke kender Maskiner som Toldposition, men kun „Instrumenter . . . samt Konstmaskiner“, har Toldloven af 1838 en Henvisning: mekaniske Instrumenter se Maskiner. I Toldpositionen hedder det: „Maski-

²³⁾ Rawert: Maskinfabrikationens Tilstand. S. 15.

²⁴⁾ Efter Fabriklisterne udgjorde Produktionens Værdi i de 7 største Støberier i København aarlig 350 000 Rbd.

²⁵⁾ Akter vedr. Tarifkommissionen. 1857—58. I. Andragender F. Nr. 25.

ner saasom Dampmaskiner, Tærskemaskiner, Kornrensningmaskiner, Kartemaskiner, Spindemaskiner, Overskæremaskiner, Papirmaskiner og andre deslige i Industrie- og Fabrikvæsenet samt Oeconomien anvendelige Maskiner, sammensatte eller Dele heraf, forsaavidt ej særskilt til Told opførte“; Tolden heraf var pr. 100 Pd. 2 Rbd. 8 Sk., men nedsattes dog for 1844 til det halve. Flere af de her anførte Maskiner som Kornrensemaskiner, Tærskværker o. s. v. udførtes af Smede og Jernstøbere, saa at man, da Toldloven i 1838 nævnte „Maskiner“, ikke kan sige, at en Mekanikus havde Eneret paa at forfærdige disse. Det skal blot tilføjes, at man intet ved om Stridigheder mellem Mekanikus og Jernstøber om Afgrænsning af Fagene indbyrdes.

Toldloven af 1838 gjorde det imidlertid nødvendigt at afgøre, hvad der skulde fortoldes under den nævnte Position, eller m. a. O. bestemme, hvad der skulde forstaas ved en Maskine; det defineres af Toldvæsenet i et Cirkulære af 1846 derhen, at det er en Indretning, der ved en Bevægelse af en Forbindelse af Hjul, Skiver, Vægtstænger, Skrueplaner, Skruer o. desl. tjener til at udføre et Arbejde.

Naar der i 1820'erne og senere gaves Bevilling som Mekanikus, maa det her sagte altsaa siges at være Fagomraadet. I første Række blev det imidlertid Dampmaskiner, de forskellige Mekanikere kom til at interessere sig for, og dette naturligt nok af flere Grunde. Markedet var kun ringe, hvorfor en Udspecialisering efter de talrige Arbejdsmaskiner, der krævedes indenfor de enkelte Erhverv, vanskeligt kunde ske; kun paa et Omraade synes en saadan Specialisering at have fundet Sted i den foregaaende Periode, nemlig indenfor Klædeindustrien, til hvilken Mekanikus Nordberg havde leveret mange Maskiner; Klædeindustrien havde ogsaa været den største Industri, men var nu i afgjort Tilbagegang, hvorved Markedet for Maskiner til denne Industri ogsaa indsnævredes; tilmed fremkom Maskiner, der var Nordbergs overlegne, i Udlandet og forskreves her til Landet. Hvad derimod Dampmaskinen angik, havde den som Kraftmaskine til mange forskellige Industrier Mulighed for det store Marked. Udspecialiseringen finder kun Sted m. H. til Landbrugsmaskiner, for hvilket Markedet først voxer her i Landet.

Men naar Maskinproduktionen her i Landet — fraset Landbrugsmaskiner — særlig kommer til at arbejde med Dampmaskiner, Pressere, Kalandere o. lign. svære Maskiner, hænger dette utvivlsomt ogsaa sammen med den eksisterende Toldlovgivning. Uden at gaa for nøje ind paa denne, skal vi nævne, at Toldloven af 1797 indeholdt den Bestemmelse om „Konstmaskiner“, at var disse af ny Opfindelse, kunde man, naar dette oplystes bl. a. gennem Fabrikdirektionen og efter 1817 Fabrikdirektøren, efter Ansøgning toldfrit indføre disse. Efter Toldloven af 1838 (§ 4) kunde Toldfrihed opnaas ved Indførsel af Maskiner af ny Opfindelse, naar de i industriel Henseende

kunde siges at være af særdeles Vigtighed, hvorfor de skulde forevises Fabrikdirektøren eller en anden af Kommercekollegiet udnævnt Sagkyndig (kgl. Resol. 19. Maj 1841).

Disse Bestemmelser praktiseres imidlertid uhyre liberalt. Nogle enkelte Tilfælde skal her nævnes. Da Drewsen 1821 indfører en Dampmaskine, sker det uden Erlæggelse af Told, da disse Maskiner ikke kan forfærdiges tilstrækkelig godt her i Landet²⁶). Da et Interessentskab 1828 vil anlægge en Dampmølle, bevilges Toldfrihed for Dampmaskine saavel som for de til Mølleværket hørende Materialer²⁷). Samme Aar gives toldfri Indførsel af en engelsk Tærskemaskine forbundet med en Kornharpningsmaskine²⁸). Nok saa interessant er det at nævne nogle Tilfælde fra en lidt senere Tid, efter at flere var begyndt at fabrikere Dampmaskiner herhjemme. 1830 faar L. N. Hvidt bevilget Toldfrihed for en Dampmaskine til et Skib, der bygges hos Jacob Holm, ikke fordi Maskinen ikke paa fuldt betryggende Maade kunde fabrikeres her i Landet — det mente Kommercekollegiet — men fordi det vilde tage for lang Tid. 1831 faar Hambro & Søn Toldfrihed for Maskindele til sin Dampmølle²⁹). 1835 faar Drewsen³⁰) Lov at indføre toldfrit en Papirmaskine og en Dampmaskine; Begrundelsen er for Dampmaskinens Vedkommende, at alene Frederiksværk kunde levere saa store Maskiner, men herfra kunde Leveringen ikke ske saa hurtigt, som ønskedes. Dette bliver overhovedet i disse Aar et ofte brugt Paaskud til at opnaa Toldfrihed³¹). Ogsaa det Vandhjul, J. Chr. Drewsen 1838 indførte, med tilhørende Aksler, Hjul, Optræk m. v. samt en Vire paa 25 Pd. upoleret Messing gik toldfrit ind³²). Da Drewsen ikke havde faaet Understøttelse til Anskaffelse af Vandhjulet og derfor ikke havde faaet paalagt nogen Forpligtelse til at vise dette frem, nægtede han Bestyreren (og Medejeren) af Ørholm og Nymølle Papirfabriker at se det; denne kunde derfor ikke eftergøre det her i Landet og fik saa ogsaa Tilladelse til toldfri Indførsel af et Vandhjul, idet man dog samtidig traf den Bestemmelse, at enhver, der for Fremtiden opnaaede Toldfrihed ved Indførsel af en Maskine, skulde forpligte sig til at vise den frem. — Konsekvensen heraf var imidlertid, at, naar nogen vilde fabrikere en Maskine, der hidtil var toldfrit indført, fik han toldfri Indførsel af Materialerne hertil³³).

²⁶) Kom. Koll. Forest. og Resol. 1821. Nr. 228.

²⁷) Kom. Koll. Forest. og Resol. 1828. Nr. 21.

²⁸) Kom. Koll. Forest. og Resol. 1828. Nr. 227.

²⁹) Kom. Koll. Forest. og Resol. 1833. Nr. 42.

³⁰) Kom. Koll. Forest. og Resol. 1835. Nr. 212.

³¹) Se f. Ex. ang. Hambro & Søn's 25 H.K. Dampmaskine. Kom. Koll. Forest. og Resol. 1836. Nr. 73.

³²) Kom. Koll. Forest. og Resol. 1839. Nr. 157.

³³) Saaledes fik man Lov til toldfri Indførsel af Jernplader til Dampmaskine, da Told eftergives paa en saadan. Kom. Koll. Forest. og Resol. 1829. Nr. 18.

Den Nedsættelse af Indførselstolden, der kom 1844, og som androg Halvdelen af den hidtidige Sats, bærer Vidne om, at den venligere Stemning, der her i Landet nu gjorde sig gældende for Industriens Udvikling, ikke i og for sig var gunstig for Maskinfabrikationen; i samme Grad denne beskyttedes, vanskeliggjordes jo Overgangen for den øvrige Industri til en højere Teknik. Dette kommer klart til Orde i en Betænkning 1842 fra Stænderne i Viborg³⁴⁾, der ganske vist særlig omhandler Toldfrihedsparagrafen i Toldforordningen af 1838, men dog ogsaa tager videre Sigte; det hedder heri: Da vi imidlertid staae meget langt tilbage i Industrien, der vistnok for en Deel har sin Grund i de mindre gode Maskiner, saa vilde det være ønskeligt, om der ogsaa i den Retning kunde bevirkes noget til at lette Tilveiebringelsen af bedre Maskiner, der ikke fabrikeres her i Landet... Stænderne foreslaar derfor at tillade fri Indførsel af Maskiner, selvom de ikke er af ny Opfindelse, naar blot de i industriel Henseende maatte siges at være af særdeles Vigtighed. Ikke uden Grund hævdede den kgl. Kommissarius, at det vilde være ligesaa vanskeligt at afgøre Spørgsmaalet om „særdeles Vigtighed“ som at afgøre, hvorvidt de var en ny Opfindelse; ikke desto mindre gik dette Forslag igennem, men det tilføjedes, at Maskinen, for at gaa toldfrit ind, skulde være af særdeles Vigtighed for Undersaatterne i Almindelighed.

Udviklingen efter 1838 gav altsaa Maskinindustrien væsentlig ringere Beskyttelse end tidligere; Kommercekollegiet³⁵⁾ anslaaer Toldbeskyttelsen efter Forordningen af 1838 til 10 pCt.; hvorledes Kollegiet kommer til dette Tal, om der er taget Hensyn til de ikke ubetydelige Sportler, der skulde betales ved Indførselen, til Tolden paa Stenkul o. s. v., kan ikke siges. Da Ændringen i 1844 var paa Tale, foreslog Kollegiet, ud fra den Mening, at 10 pCt. ikke var nogen stor Beskyttelse, at de nyeste Maskiner saavel som Landbrugsmaskiner skulde gaa ind til halv Told, men Tolden iøvrigt blive staaende, hvad dog ikke skete. Da imidlertid den væsentligste Udvikling af Dampmaskinen sker efter 1844, skal vi nævne, at efter Forordningen af 13. April 1844 betalte Jernplader over $\frac{1}{8}$ Tomme 36 Sk., Dampkedler 1 Rbd. 4 Sk., Maskiner og Agerdyrkningsredskaber 1 Rbd. 4 Sk., alt pr. 100 Pd., medens Stenkul betalte 12 Rbd. 48 Sk. pr. 100 Tdr.

Stadig gaves der Tilladelse til toldfri Indførsel, væsentlig i Henhold til Fabrikdirektørens Anbefaling, men, som det synes, i noget mere begrænset Omfang. Naar større Dampmaskiner, der maatte kræve Kul til Opfyring, fik Tilladelse til toldfrit at blive indført, motiveredes det bl. a. ved Henvisning til, at Staten siden vilde tjene paa den ikke ubetydelige Kultold.

Ved Toldloven af 1863 skete der ikke større Ændringer i Satserne, fraset Indførselen af Position 271, hvorefter Agerdyrkningsredskaber og Maskiner

³⁴⁾ Viborg Stændertidende. 1842. S. LXLIII.

³⁵⁾ Forest. og Resol. 1842. Nr. 69.

kunde indføres mod at betale 10 pCt. af Værdien. Om den virkelige Beskyttelse var stort mere end 5 pCt., turde dog være tvivlsomt, da saavel Jernplader som Stenkul vedblivende var belagt med Told.

Bemærkelsesværdigt er det, at man nu kom bort fra den hidtidige Vilkaarlighed fra Administrationens Side med Hensyn til at give Fritagelse, idet det i Paragraf 17e bestemtes, at kun det først indførte Exemplar af almenyttige Maskiner af ny Opfindelse kunde indføres toldfrit.

Efter nu kortelig at have omtalt Administrationens Stilling til Maskinfabrikationen, skal vi drage nogle Træk frem af dennes Udvikling her i Landet.

3. Dampmaskiner.

1820 fandtes der her i Landet 4 stationære Dampmaskiner, nemlig paa Holmen en Maskine paa 20 H.K. (1805), paa Mønten en paa 12 H.K. (1807), hos Holmblad en paa 10 H.K. (1810) og endelig en 8 H.K. Dampmaskine paa Maglekilde Fabriker ved Roskilde; denne havde tidligere været paa Holmen. Kun 2 Maskiner var saaledes anvendt i Industrien; alle 4 var af engelsk Fabrikat, og endnu i Slutningen af 1830'erne var i hvert Fald de 3 af dem i Brug²⁶⁾.

Efter 1810 synes saaledes ingen Dampmaskine installeret, hvad der var naturligt nok, naar man tænker paa Napoleonskrigene og den efterfølgende Krise. 1819 kom som bekendt det første Dampskib her til Landet, og 1821 kom den første stationære Maskine paa Strandmøllen. Men før vi gaar over til nærmere at skildre den paafølgende Udvikling, er det værd at se paa Tidens almindelige Syn paa Dampmaskinen.

De Erfaringer, man hidtil havde gjort med Dampmaskiner, var ikke opmuntrende. Endnu huskedes, hvor store Kapitaler der var tabt ved Anlæget af en Dampmølle paa Christianshavns Vold, efter at den 1801 trods skarp Protest fra Københavns Møllerlav var kommet igang. Dyr var en Dampmaskine at anskaffe, dyr var den ogsaa i Brugen, idet den slugte Kul, medens Vind- og Vandkraft havdes for intet; den tog Næring fra Folk, og Penge gik ud af Landet. Dertil kom, at den vanskeligt passede ind i Tidens øvrige Forhold; paa Landet kunde man meget vel benytte Dampmaskinen, men naturligt søgte den meste Industri til København, hvor Afsætningsmarkedet var. Her var det imidlertid saaledes, at udenfor Voldene paa det saakaldte Demarkationsterræn maatte Bygningerne ikke være af Grundmur, og naar der derfor her anlagdes industrielle Virksomheder, der benyttede Dampmaskiner, eller der anlagdes f. Ex. et Støberi, levede Beboerne rundt om i stadig Angst for, at Gnister fra Skorstenen skulde forårsage Ildebrand.

²⁶⁾ Fædrelandet. 1839. Nr. 32.

I den tætbebyggede By indenfor Voldene lod Dampmaskinen sig ogsaa vanskeligt benytte. Karakteristisk er en Udtalelse³⁷⁾ om Holmblads Virksomhed, der laa ved Volden paa Hjørnet af Sct. Pederstræde, og den her benyttede Dampmaskine; det hedder, at har man engang været i denne Gade, vil man ikke opslaa sin Bopæl „i Nærheden af en saadan Maschine, der idelig udkaster og fylder Værelser, Hauger, kort sagt alt med en modbydelig Steenkulsdamp, foraarsager en skrækkelig Allarm og Rystelse, og maa opfylde enhver med Frygt for Ildebrand“. Klagerne over denne Fabrik førte iøvrigt til, at Virksomheden maatte forhøje Skorstenen for at mindske Røgplagen; Larmen derimod kunde man intet gøre ved, men den mentes iøvrigt af de sagkyndige ikke at stamme fra Dampmaskinen, men fra Stampeværket, der dreves ved Damp³⁸⁾.

Men hertil kom andre Ulemper. Saaledes ser man, at Vandvæsenet i 1828, da Bager Marstrand tænkte paa³⁹⁾ at installere en 6–8 H.K. Dampmaskine i sin Ejendom i Silkegade, undersøgte det eventuelle Vandforbrug herved. Bager Marstrand anslog dette til 2–300 Tdr. Vand daglig, „forudsat man lader det til Svalningen brugte Vand løbe ubenyttet bort, som i Almindelighed skeer. Men jeg agter at gjøre slige Indretninger, at det brugte Vand kan samles i Beholdninger, for atter at anvendes, naar det er blevet koldt; hvilket især maa være Tilfældet med det overflødig Vand, som løber bort fra det kolde Vands Kasse“.

Hvad Brandvæsenets Forlangender i dette Tilfælde angaar, krævede det, at Baghuset, hvori Maskinen skulde installeres, og som kun var to Etager højt, skulde have paabygget en tredie, ligesom Skorstenen skulde forhøjes saavidt gørligt over Taget⁴⁰⁾. Selvom Virksomhederne laa udenfor Volden, klagede man over Dampmaskiner. Saaledes siges det om Deichmanns Maskine 1835, at den „udbreder til Tider den vederstyggeligste Røg baade over de nærmest tilgrændsende Ejendomme, saavelsom Veje og de langs Søerne anlagte Promenader, at det især for Svage maae være skadeligt at blive indhyllet deri, ej at tale om Klæder og andre Ting fordærves derved“⁴¹⁾.

³⁷⁾ Politivennen. 1822. Nr. 314.

³⁸⁾ Hvor upopulær Dampmaskinen var i det daværende København, fremgaar af, at da Adresseavisen 1825 havde faaet en Hurtigpresse fra König & Bauer, lod man den drive ved Hestekraft, uagtet det havde været Mening at drive den ved Damp; man frygtede, at en Dampmaskine vilde genere Beboerne paa Østergade, hvor Adresseavisen havde til Huse. Ad. Bauer: Dampmaskinens Indførelse i Danmark. Kbh. 1891. S. 20.

³⁹⁾ D. Kanc. 2. Dep. Registrant. 1829. Nr. 344. Da Ansøgeren afgik ved Døden, anlagdes Dampmaskinen ikke. — Vandvæsenets Interesse bliver aabenlys, naar man fra en noget senere Tid ser P. J. Winstrup (Qvartalsberet. f. Industriforeningen. VIII. Kbh. 1848. S. 16) angive Vandforbruget for en 10 H.K.-Lavtryksmaskine pr. 12 Timer til 1 000 à 1 200 Tdr., for en Højtryksmaskine derimod kun til 30 Tdr.

⁴⁰⁾ Efter den hoslagte Plan 35 Al. fra Skorstensens øverste Kant.

⁴¹⁾ C. A. Clemmensen: Anker Heegaards Fabriker. Kbh. 1928. S. 25.

I adskillige Tilfælde søgte man at komme bort fra Røgplagen ved at forlange paasat Skorstenen en Røgførtærer. Da saaledes Agent Riis 1826 an søger om Tilladelse til at anlægge en 6 H.K.-Dampmaskine ved sin Virksomhed inde i Byen, hævder han i sin Ansøgning⁴²⁾, at, om Maskinen er hensigtsmæssig indrettet, vil den ikke være skadelig for de omkringboende og fremlægger flere Udtalelser til Støtte herfor bl. a. fra Rawert og H. C. Ørsted. Udførligst er dog Ursins Udtalelse, dateret 1. August 1826; man ser af denne, hvorledes Klagerne over den Holmbladske Dampmaskine stadig spiller ind. Ursin siger saaledes: „Hvad Dampmaskinens to Hoveddele, den egentlige Maskine og Kjedlen, angaaer, da frygter man ved hiin Støien, ved denne en besværlig Røg eller en tænkelig Sprængen. En Dampmaskine, der er nogenlunde vel indrettet og holdes godt muret, hvortil Fordelen nok vil holde vedkommende Eier, gjør kun liden Støi i Sammenligning med andre Fabrikmaskiner, eller og andre Værksteder, saasom Kobbersmede og deslige; og hiin holdes indesluttet i grundmuret Huus, de sidste smedde endog stundom paa offentlig Gade“. Ursin indrømmer, at Røgen kan genere, men det gør den ogsaa fra Bryggerier, Brænderier o. s. v., „der nu meget almindelig bruge Stenkul“; dog kunde denne Ulempe afhjælpes, naar der anlagdes „en røgførtærende Indretning“. At Kedlen kunde sprænges, anser Ursin for utænkeligt, da det drejer sig om en Lavtryksmaskine.

Ørsted slutter sig til Ideen om en Røgførtærer, og det blev derpaa tilladt Agent Riis at indrette en Dampmaskine, men med Røgførtærer. I de følgende Dampmaskine-Bevillinger paabødes da ofte Røgførtærer; derimod gik man ikke til at paabyde de Virksomheder, der allerede havde Dampmaskine, at paasætte Skorstenen en saadan. — I andre Tilfælde, hvor der klagedes over Røgplagen, paabødes det at forhøje Skorstenen.

Man var meget i Tvivl om, hvorvidt der krævedes Bevilling til Anlæg af Dampmaskine⁴³⁾. Adskillige søgte en saadan, men efter Administrationens Mening var dette ikke nødvendigt. Ikke desto mindre ser man, at Københavns Magistrat 1846 mener, at Bevilling er nødvendig, men indrømmer, at det almindeligt anses for tilstrækkeligt, om man har faaet en Erklæring fra Politidirektør og Brandkommission om, at der intet er i Vejen for Anlægget⁴⁴⁾. Dette skriver sig fra, at 29. Juli 1824 havde Kanceliet udtalt, at der til Benyttelsen af Dampmaskiner burde knyttes saadanne Betingelser, som mentes nødvendige for den offentlige Sikkerhed, hvorfor

⁴²⁾ D. Kanc. 2. Dep. Registrant. 1828. Nr. 541.

⁴³⁾ Ursin hævdede i Magazin for Kunstnere og Haandværkere. 1826. S. 176, at Bevilling ikke var nødvendig. — Derimod mente Dansk polyteknisk Journal. 2. Hefte. Kbh. 1826. S. 172, at Bevilling skulde indhentes.

⁴⁴⁾ Kjøbenhavns Borgerrepræsentanters Forhandlinger. 6. Aarg. Kbh. 1846. S. 184—85.

i København Brandkommissionen havde at give Tilládelse. — 1828 kom man ind paa, at Vandvæsenet ogsaa maatte høres, da de da sædvanlig anvendte Lavtryksmaskiner brugte ikke ubetydelige Mængder Vand.

Men de Fordringer, der saaledes stilledes til dem, der i disse Aar ansøgte om at indrette Dampmaskiner, løste ikke det Spørgsmaal, man 1824 havde været inde paa, — en Lovgivning om Tilsyn med eller Godkendelse af Dampmaskiner. Dette dukkede dog snart op igen.

Dampskibet Dania, der efterhaanden havde faaet et daarligt Ry paa sig⁴⁵⁾, var flere Gange i Sommeren 1831 hjemstøgt af Brud paa sine Maskiner, saa at Publikum var begyndt at fatte Mistillid til Skibet. I den Anledning henstillede Kommercekollegiet til Kancelliet at foranstalte en Undersøgelse af Skibet⁴⁶⁾.

Man kan se, at Kancelliet har været noget i Tvivl om, hvorledes denne Henvendelse maatte besvares; Dania havde ikke faaet nogen Bevilling og skulde heller ikke have det; Dania var altsaa „aldeles privat, og det kunde synes nærmest at maatte være vedkommende Passagerers egen Sag at bestemme, hvorvidt de dermed tør reise eller ikke“. Imidlertid kunde man analogisere Tilfældet med andre Befordringsmidler — nu, hvorom alting er, blev Resultatet, at man besluttede sig til at udstede Forordningen ang. Tilsyn med Indretninger, der drives med Dampmaskiner, af 27. April 1832, idet for Fremtiden saadanne ikke maatte tages i Brug, før de var synet og undersøgt af sagkyndige Mænd; ogsaa de i Brug værende Maskiner skulde underkastes et Eftersyn. De sagkyndige Mænd skulde i København udnævnes af Danske Kancelli, udenfor København af Amtmanden. Paa det daværende Tidspunkt var det naturligvis København, der havde mest Betydning, og man tog derfor forskelligt paa Forholdene her og i Provinsen. Polyteknisk Læreanstalt foreslog Dyssel, Admiralitetet Kaptajn i Søetaten P. M. Tuxen og Kommercekollegiet Mekanikus Schiøtt og Maskinmester Murdoch paa Kongens Dampskib „Kiel“; af disse 4 Mænd kom da den første københavnske Synskommission til at bestaa, idet dog Bøssesmager Hansen snart efter indtraadte i Stedet for Mekanikus Schiøtt, der 1833 forlod Landet.

Det var en ret umulig Opgave, den københavnske Kommission stod overfor. Som tidligere nævnt, skulde der ikke Bevilling til at anlægge en Dampmaskine, men man maatte have Brand- og Vandvæsenets Tilladelse. Imidler-

⁴⁵⁾ Saaledes bringer Politivennen 27. Oktober 1827 efter Viborg Stiftstidende følgende Beskrivelse af en Rejse med „Dania“ fra Aarhus til København: Tirsdag Kl. 10 gik den fra Aarhus; om Aftenen Kl. 11 løb den paa Grund i Hornbækbugten, kom flot Onsdag Aften, afgik derpaa Kl. 3, men maatte Kl. 8 ankre op ved Vedbæk, da en Luftpumpe i Maskineriet var kommet i Ulave. Der sendtes derfor Bud efter Smeden i Vedbæk; Reparationen tog 11 Timer og først Kl. 10 — efter en Rejse paa 60 Timer — naaedes København.

⁴⁶⁾ D. Kanc. 2. Dep. Registrant. 1832. Nr. 297.

tid indhentes denne Tilladelse ofte saa sent, at Anlægget allerede var paabegyndt, ja, det hændte endog, at man uden nogen Tilladelse installerede Dampmaskiner og begyndte at benytte disse, dels fordi Vandvæsenet forlangte højere Afgift, dels fordi man følte sig overbevist om, at de to Væsener ikke vilde gøre Indsigelse mod Anlægget, naar Dampmaskinen allerede var taget i Brug⁴⁷⁾; stadig var nemlig Vandvæsenet bekymret for Vandet, der gik med, ja, havde endog 1829 foreslaaet, at Dampmaskiner skulde anlægges paa Steder, hvor Vandet kunde tages fra Kanalen⁴⁸⁾. Ogsaa efter Synskommissionens Indførelse blev Dampmaskiner installerede og tagne i Brug, uden at man henvendte sig til Kommissionen; det var ogsaa bekendt, at Mennesker var kommet til Skade i København ved en ikke-prøvet Dampkedel.

Meget andet klagede Kommissionen over; 5 Gange havde den maatte begive sig ud til det yderste Christianshavn for at prøve en Dampmaskine, men de 3 Gange var forgæves, da Ejeren ikke ønskede Maskinen prøvet, fordi den var i Uorden. Dog ganske særlig lød Klagen, fordi Kommissionen ikke havde faaet nogen Rettesnor af Kancelliet for sit Arbejde. Hvorledes skulde Trykket maales, hvilke Fordringer skulde der stilles o. s. v., og i Slutningen af 1833 henvendte Kommissionen sig da til Kancelliet om at faa et Regulativ; naturligvis maatte Kancelliet anmode Kommissionen selv om paa Grundlag af sine egne Erfaringer at udarbejde et Forslag. Dette spadserede videre gennem forskellige Instanser uden at vinde større Tilslutning. Rawert var saaledes betænkelig, Polyteknisk Lærestanstalt ligeledes; Lærestalten fremhæver, at „Dampmaskinerne frembyde mange Forskeligheder, som det er vanskeligt at omfatte i et Regulativ, og mange nye Tanker kunne komme til Udførelse, som man ikke kan forudberegne, og som ofte ikke ere betydelige nok til at foranledige nye Bestemmelser“⁴⁹⁾. Men trods disse Betæneligheder udkom 15. September 1836 Regulativet „angaaende den Beskaffenhed, enhver Dampmaskine bør have og de Prøver, den bør være istand til at udholde, førend dens Brug tillades“. Regulativet var ikke saa lidt forskelligt fra Kommissionens Forslag; bl. a. havde denne foreslaaet, at alle Dampindretninger, ikke alene Dampmaskiner, underkastedes Tilsyn, hvad Regulativet dog ikke gennemførte. Det kan bemærkes, at Polyteknisk Lærestanstalt udregnede „Tabel for Diameterne af Ventil-aabningerne til Dampkjedler med forskjellig Ildpaavirkningsflade og forskjelligt Tryk“, og denne Tabel indgik i Regulativet⁵⁰⁾.

Men Bestemmelserne om Tilsynet synes ikke at have været overholdt

⁴⁷⁾ Kommissionens Skr. af 31. August 1834. D. Kanc. 2. Dep. Brevbog. 1836. Nr. 2272.

⁴⁸⁾ D. Kanc. 2. Dep. Brevbog. 1835. Nr. 2109—10.

⁴⁹⁾ Kom. Koll. Industrifagets Journal. 1836. Nr. 447.

⁵⁰⁾ Kom. Koll. Industrifagets Journal. 1836. Nr. 806.

i den følgende Tid⁵¹⁾. Ejendommeligt er det saaledes, at Polyteknisk Læreanstalt i 1844 spørger, om Regulativet er udkommet og anmoder om i saa Fald at faa tilsendt nogle Exemplarer⁵²⁾; endnu mærkeligere dog, at mange Dampmaskiner sattes i Gang uden forud at undersøges af Synet, idet man ikke forinden gjorde Anmeldelse til Politiet, hvad Forskrifterne fra 1832 forudsatte⁵³⁾.

Det kan derfor ikke undre, at Direktionen for Københavns Brandforsikring i Begyndelsen af 1840'erne blev betænkelig⁵⁴⁾, idet der var opstaaet flere Brænde, hvor Dampkraft var benyttet; den anmodede derfor Mekanikerne H. I. Lund og Caspersen om at besigtige samtlige Dampmaskiner, der fandtes i København; de fremsendte deres Redegørelse til Brandkommissionen i November 1845⁵⁵⁾.

Det fremgaar heraf, at de to Mekanikere havde synet 32 Virksomheder med Dampmaskiner, hvoraf ikke mindre end 17 fandtes hos Brændevinsbrændere, 3 paa Sukkerraffinaderier, 2 paa Træ- og Finerskærerier, 3 hos Jernstøbere og Mekanikere, 3 paa Møller, medens Resten fordelte sig over forskellige Erhverv; paa Hambros Plads fandtes ikke mindre end 3 Dampmaskiner. Imidlertid har det samlede Tal næppe større Interesse, idet de to Mekanikere selv kunde gøre opmærksom paa, at der yderligere fandtes i hvert Fald 3; ligeledes havde de kun Paalæg om at syne de Maskiner, der fandtes indenfor Voldene, da Københavns Brandforsikring kun omfattede denne Del af Byen.

Af større Interesse er de Bemærkninger, de i denne Forbindelse fremsætter. Et Sted har de fundet „en uforsvarlig Ukyndighed til hvad Vægt Sikkerhedsventilen bør betynges med“, „idet Kjedlen ved Ventilens meget for store Belastning maa udholde en langt større Dampspænding end denne i Forhold til sin Styrke nogensinde burde bydes“. Hos en Træskærer, hvor der var indskrænket Plads, fandt de, at Savmaskinen og Kedel stod ret nær hverandre, men man havde „besluttet om en føie Tid med et Skillerum at afsondre Dampkjedlen tilligemed Indfyrringsstedet fra det Lokale, hvori de forskjellige Savmaskiner ere anbragte“. Flest Bemærkninger havde de at gøre for Brændevinsbrænderierne, hvor Brændepanderne og særlig

⁵¹⁾ 1847 anskaffede Kommissionen en Pumpe til Trykmaaling og Stempler, der sloges i Maskinen ved Synet, for 250 Rbd., der lagdes ud af Stadens Kasse. I den Anledning indførtes en Afgift for Synet, der delvis gik til Dækning af Laanet.

⁵²⁾ Kom. Koll. Industrifagets Journal. 1844. Nr. 950.

⁵³⁾ Departements-Tidende. 1850. S. 1448 ff. Naar Synet var sket, indberettede Kommissionen til Politiet, jfr. f. Ex. Politidirektørens Journal. 1834. Nr. 3802.

⁵⁴⁾ Axel Linvald: Københavns Brandforsikring. 1731—1911. Kbh. 1913. S. 318 ff, hvorefter en af Brandforsikringens Embedsmænd havde henledt Direktionens Opmærksomhed herpaa.

⁵⁵⁾ De forskellige Skrivelser saavel som selve Redegørelsen i Kopi som Bilag til Brandkommissionens Referatprotokol. 1847. Nr. 199.

Hattens Anbringelse paa disse flere Steder ikke fandtes forsvarlig⁵⁰⁾. Hvorledes man gik frem ved Installering af Dampkedler, illustreres ved at en Brændevinsbrænder paa Nørregade havde indmuret en Dampkedel i sit Brænderi, forbundet med en ældre Køkkenskorsten, uden at anmelde dette⁵¹⁾; i det foregaaende Aar havde en Mand i Grønnegade ligeledes anbragt en 2 H.K.-Dampmaskine uden Tilladelse.

Man skulde altsaa gøre Anmeldelse til Brandkommissionen eller Vandkommissionen ved Installeringen og rette sig efter de Forlangender, der stilledes. Efter den Praxis, Brandkommissionen i 1840'erne og 1850'erne fulgte, skulde almindeligvis Skorstenen opføres i 35 Alens Højde, hvad der, som nævnt tidligere, synes at have været almindeligt forlangt allerede i 1820'erne. Kun i Byens Udkanter, som f. Ex. paa Volden eller paa Blegdamsvejen med den spredte Bebyggelse krævedes 25 Alen⁵²⁾. Overfor smaa Kedler, der skulde anvendes f. Ex. til Smeltning af Talg, stilledes kun faa Forlangender; hvor det drejede sig om en Dampmaskine paa $\frac{1}{2}$ H.K. til at drive en Høvle- og Pløjmaskine, tillodes det 1855 at sætte denne i Forbindelse med „en almindelig Køkkenskorsten med Røgafledning til et ældre Skorstensrør“. Hvor Vindmøller skulde ændres til Damp, stilledes ogsaa Forlangender om Skorstenens Afstand fra Møllen, og da Olaf Rye og Bøssemager Schmidt fik Tilladelse til Anlæg af Dampmaskinen i St. Kongensgade, der bl. a. skulde bruges til Træskæreri, skete det paa Betingelse af, at Gaardspladsen ikke anvendtes til Oplag af Træ.

Ved denne Lejlighed lod Magistraten dog, forinden Tilladelse gaves, Rode-mesteren gaa rundt og forespørge Naboerne, om de havde noget imod Dampmaskinens Anlæg. De protesterede alle, men Tilladelsen gaves dog⁵³⁾. Man synes at, have været særlig varsom med dette Kvarter af Byen, idet Hofapotekeren i St. Kongensgade, der i 1850 vilde indrette en mindre Dampmaskine til sit Laboratorium, fik Tilladelse, om Naboerne intet havde derimod⁵⁴⁾.

Fra en noget anden Synsvinkel kom Sagen om Dampmaskiner frem 1846 i Københavns Borgerrepræsentation, idet det kongelige Sundhedskollegium havde indstillet, at Pl. af 18. Februar 1818, hvorefter Sæbesyderier og lignende Virksomheder skulde forlægges udenfor Byen, skulde sættes i Kraft igen, efter at den 1820 foreløbig var stillet i Bero.

Magistraten foreslog, at den skulde have Ret til at forbyde saadanne Virksomheders Anlæg saavel som Anlæg af Dampmaskiner, dels ud fra Hen-

⁵⁰⁾ Det kan bemærkes, at den eneste Anke, Brandkorpset tog Hensyn til, var Belastningen af Ventilen; de andre afvistes som ikke tilstrækkelig præcise.

⁵¹⁾ Brandkommissionens Referatprotokol. 1845. Nr. 595.

⁵²⁾ Brandkommissionens Referatprotokol. Mange Steder.

⁵³⁾ Villads Christensen, anf. St. S. 344.

⁵⁴⁾ Brandkommissionens Referatprotokol. 1850. Nr. 247.

synet til Brandsikkerheden, dels ud fra sundhedsmæssige Grunde. Dette vilde Borgerrepræsentationen dog ikke gaa med til, idet den hævdede, at af Hensyn til Industriens Udvikling burde der ikke lægges Hindringer i Vejen for Dampmaskiners Anlæg; ej heller kunde den erkende, at disse var sundhedsfarlige⁶¹⁾.

Stadig kresede man saaledes om Spørgsmaalet, og, da Dampmaskiner, Dampkedler og Dampapparater kom mere og mere i Brug, uden at Tilsynet hermed var effektivt, foreslog Justitsministeriet 1850 nye Bestemmelser. Loven blev langt mere omfattende end den tidligere og befalede regelmæssigt Syn. 12. April 1851 udkom da Lov om Beskaffenheden af Tilsyn med Dampmaskiner og Dampapparater samt Dampskibe, efter at Udkastet i Rigsdagen var blevet ret indgribende ændret. —

Var saaledes Dampmaskiner ikke i 1820'erne populære mellem Menigmand, var Tvivlen om deres økonomiske Betydning ikke mindre mellem de Industridrivende. Saaledes havde J. Chr. Drewsen store Overvejelser forud for Anskaffelsen af sin første Dampmaskine. I et Brev af November 1820 skriver han saaledes, at hans Papirsalg øges, men med den forøgede Produktion følte Vandmangelen stærkere; kunde han bruge Vandet alene til Fabriken, gik det vel, men Møllen maatte ogsaa have sin Part; han mente, at det rigtigste var Anskaffelse af en Dampmaskine, men frygtede, at det oversteg hans Kræfter. Den Idé, han havde haft for Aar siden, at bygge en Vejrmølle var netop vaagnet paany hos ham, og han tænkte paa at bygge en saakaldt Stubmølle til Grovmaling. Der var ganske vist visse Vanskeligheder ved Anbringelse af en saadan Mølle, o. s. v. — naa, Resultatet blev, at Drewsen købte en 6 H.K. Dampmaskine af engelsk Fabrikat, der ankom i Slutningen af 1821⁶²⁾.

Af Interesse i denne Forbindelse er Drewsens Udtalelser om denne Dampmaskine saavel som om Dampmaskinens Fremtid i Almindelighed i 1826, da Rawert opfordrede ham til at udtale sig om, hvor og under hvilke Omstændigheder en af de Drivkræfter, der sædvanlig anvendtes, bedst var paa sin Plads⁶³⁾. Der udviklede sig hermed en Diskussion mellem Drewsen, Rawert og Ursin.

Drewsen giver Vandet Fortrinet, idet det giver en jævn Bevægelse; megen Vandkraft haves ikke her i Landet, og hvor den findes paa egnede Steder, holdes den i saa høj Pris, at den maaske bliver ligesaa dyr som Dampen. Paa Vinden som Drivkraft ofrer han ikke mange Ord. I og for sig

⁶¹⁾ Kjøbenhavns Borgerrepræsentanters Forhandlinger. 6. Aarg. S. 184—85.

⁶²⁾ Breve af 16. November 1820 og 26. Oktober 1821 til Jonas Collin. Om denne sidste under en eller anden Form har hjulpet Drewsen til Anskaffelsen, vides ikke, men noget kan tyde herpaa i det sidste Brev. Collinske Brevsamling.

⁶³⁾ Handels- og Industri-Tidende. 1826. S. 150 ff., S. 166 ff. og S. 198.

opfylder Dampkraften alle Betingelser; den giver en jævn Bevægelse; man kan have denne Drivkraft i den ønskede Mængde, og Drewsen er overbevist om, at den passer for Byerne, hvor Grunden er dyr; ligeledes mener han, at, skal man op over 6—8 H. K., maa man bruge Dampmaskiner og giver dermed Stødet til den Opfattelse, der herhjemme snart blev raadende, at det var de store Anlæg og de kraftige Dampmaskiner, der var lønnende; saaledes siger han, at han „tilfulde erkjender, at kun ved den (Dampmaskinen) kunne vi haabe at faa store Fabriker, de eneste lønnende, og de eneste, der engang i Tiden ved friere Handel kunne concurrere med Udlandet“.

Hvad derimod angaar Dampmaskinen paa 6—8 H.K. og derunder, mener han, at under de daværende Forhold var den underlegen overfor dyrisk Kraft, der ganske vist er ujævn. Han nævner, at han paa sin Papirmølle har den ovenomtalte Dampmaskine paa 6 H.K., og paa sin Oliemølle benytter han en Hestegang paa engang forspændt med 6 Heste. Dampmaskinen kostede i Soho hos Boulton & Watt 610 £, her i Danmark 700 £, d. v. s. 7 000 Rbd. Med 15—16 Timers dagligt Arbejde bruger den 4 Læs Tørv, som han sætter til 9 Sk. pr. Læs, og naar, efter at have opregnet andre Omkostninger, til, at de aarlige Udgifter ved Maskinen maa sættes til 2 250 Rbd. og ved de 6 Heste til 1 345 Rbd., alt uden Afskrivninger. De direkte Omkostninger ved Maskinen er saaledes væsentlig større end ved Hestegangen.

Ursin studsede over, at Maskinen slugte saa mange Tørv og gjorde opmærksom paa, at en Dampmaskine paa 6 H.K. ikke kunde sidestilles med den Kraft, 6 Heste udviklede, men altid var større; dette troede Drewsen dog ikke paa.

Man vil se, at denne Beregning giver et ganske godt Indblik i en Industri-drivendes Syn paa Dampmaskiner i 1820'erne. Selv gør Drewsen naturligvis opmærksom paa, at Beregningen er tidsbegrænset, bestemt som den er af de herskende Priser paa Foder til Heste og Tørv til Maskine; man kan ogsaa kritisere hans Betragtninger over Jævnheden i Vandkraften, idet det kommer an paa, hvorledes Anlægget er bygget.

De Vanskeligheder, Drewsen havde staaet overfor i 1820, da han maatte skaffe sig forøget Bevægkraft, meldte sig igen for ham i Slutningen af 1820'erne, idet Vandkraften var stadig aftagende. For at bringe sin Produktion op, rejste Drewsen da 1828 til England, hvor han købte en Dampmaskine paa 20 H.K. saavel som en Patent-Papirmaskine, kaldet „Six Vat Machine“, d. v. s. en Maskine, der lavede ligesaa meget Papir som 6 Bætter⁶⁴⁾; til det Formaal fik han, som tidligere nævnt, et Laan paa 18 000 Rbd. i Industrifonden, idet Dampmaskinen mentes at ville koste 10 000 Rbd. og Patentmaskinen 8 000 Rbd. Maskinerne synes dog at være blevet ikke saa lidt dyrere, idet Dampmaskinen (Boulton & Watt) angives at have kostet 12 000 Rbd. og Papirmaskinen (Donkin, Sons & Wilks) 16 000 Rbd. Drewsen laante

⁶⁴⁾ Handels- og Industri-Tidende. Kbh. 1830. S. 2 ff.

yderligere privat 12 000 Rbd., saa at hele det nye Anlæg incl. de nye Bygninger kom til at staa ham i 40 000 Rbd.⁶⁵⁾.

Dette betyder Gennembrudet i Drewsens Stilling som den store Industri-drivende, hvad han selv en halv Snes Aar senere indrømmer. Man kunde være tilbøjelig til at mene, at Drewsen nu ganske havde opgivet sin Forkærlighed for Vandet som Drivkraft, men dette var dog ikke helt Tilfældet. Man ser, at, da han i 1834 staar over for en ny Udvidelse af Fabriken, der beregnes til at koste c. 50 000 Rbd. og i den Anledning søger et nyt Laan af Industrifonden⁶⁶⁾, skal Udvidelsen bl. a. omfatte en Dampmaskine og et Vandhjul af engelsk Fabrikat, idet han samtidig søger at forbedre Vandtilstrømningen. Dampmaskinen, der kostede 18 000 Rbd., købtes hos Maudsley, men det hedder om den senere hen, at den ikke var saa solid som den, der var leveret af Boulton & Watt; Vandhjulet af Jern købtes hos Donkin & Co. og kostede 6 000 Rbd., ligesom Vandtilstrømningen blev forbedret. Et tilsvarende Vandhjul opstilledes 1841 ved Nymølle Papirfabrik, ogsaa af Jern. Principet var, hedder det i en Beretning herom i 1842⁶⁷⁾, at, medens Vandet tidligere løb under Stigbord og pressedes ud med større eller mindre Kraft, løb det her ganske langsomt over Stigbordet; derved kom Vandet til at afgive en langt større Bevægkraft, idet Hjulet ikke søler i Bagvandet. 1840 var et lignende Vandhjul, men af Træ, installeret paa Bruunshaab Klædefabrik i Jylland; her gik dog Skovlene ikke lige ud i Retning af Radius, men derimod stærkt bøjede tilbage, saa at de bedre kunde holde paa Vandet⁶⁸⁾.

Det var ikke desto mindre i disse Aar, Dampkraften for Alvor fandt begejstrede Forkæmpere her i Landet; Drewsen, der endnu i 1826 havde stillet sig tvivlende overfor Dampmaskinen, overvinder efterhaanden sin Skepsis, hvad ikke alene hans Virksomhed viser, men ogsaa forskellige Udtalelser af ham i hans Dagbøger paa Udenlandsrejser 1838⁶⁹⁾.

Det var nu omkring 1840 kommet paa Mode at have Dampmaskine. „Man indrettede Dampbagerier, Dampmaskiner o. s. v., ja, Chokolade anbefaledes som Dampchokolade, blot om Kakaomøllen dreves med Damp.“ Under disse Forhold var det, at Wilkens 1848⁷⁰⁾ fandt sig foranlediget til at henlede Opmærksomheden paa Vandkraften, som der ikke var Anledning til at kaste Vrag paa, saa meget mere som der i de sidste 10–20 Aar var sket store Forbedringer med Vandhjulene, bl. a. henleder han Opmærksomheden paa det horizontale Vandhjul (Turbinen), der kom frem en 15 Aar tidligere, bygget

⁶⁵⁾ Fr. Barfod: Johan Christian Drewsen. Ny kgl. Saml. Fol. 1489.

⁶⁶⁾ Kom. Koll. Forest. og Resol. 1834. Nr. 137.

⁶⁷⁾ Quartalsberet. f. Industriforeningen. Bd. II. Kbh. 1842. S. 70 ff.

⁶⁸⁾ En indgaaende Beskrivelse af Vandhjulet paa Strandmøllen giver Drewsen i Berl. Tidende. 1841. Nr. 57—58.

⁶⁹⁾ Ingen har bevist Menneskeheden saa store Velgerninger som Watt, o. lign. Se J. C. Drewsens Rejsedagbog. Kbh. 1941. S. 137 og S. 170.

⁷⁰⁾ Quartalsberet. f. Industriforeningen. Bd. VIII. Kbh. 1848. S. 102 ff.

af Fourneyron. Han mener, at man gennemgaaende udnytter Vandkraften daarligt her i Landet og beder Læseren erindre, at det er forkert, naar man forestiller sig England oversaaet med Dampmaskiner, og at Vandkraften ingen Rolle spiller der; i Virkeligheden betyder her Vandkraften ligesaa meget som Dampkraften.

Wilkens' Appel til Udbygning af den Vandkraft, der maatte være her i Landet, ses dog ikke at have baaret nogen Frugt, idet Vandkraften stadig var aftagende⁷¹⁾. Men der blev sikkert rundt om i Landet da og senere hen gjort, hvad der kunde gøres for at udnytte den til Raadighed staaende Vandkraft saa godt som mulig. Saaledes kan vi nævne, at omkring Midten af Aarhundredet blev den militære Klædefabrik i Usserød drevet ved 3 Brysthjul af Træ med Fald af henholdsvis $9\frac{3}{4}$, 4 og 8 Fod; da Vandkraften aftog, anskaffedes 1860 en Dampmaskine paa 12 H.K., der dog dreves op til at præstere 25 H.K.; alligevel anskaffedes 1878 et nyt Vandhjul af bedre Konstruktion⁷²⁾.

Man vil have bemærket, at saavel Damp- som Papirmaskinerne, Drewsen anskaffede, var af engelsk Fabrikat. Heri ligger dog ikke, at Drewsen til enhver Tid var fuldt tilfreds med de engelske Maskiner; i hvert Fald maatte den første Papirmaskine, han anskaffede, underkastes flere meget bekostelige Reparationer, saa at han i 1834 kun havde faaet afdraget 2 000 Rbd. paa de 18 000, han i 1828 havde laant af Industrifonden. Ikke desto mindre synes Drewsen stadig at have sværmet for engelske Maskiner. Karakteristisk er det, at da i 1840 det planlagte Maskinhørspinderi vilde anskaffe belgiske Maskiner, tog Drewsen kraftig til Orde for, at det skulde være engelske Maskiner, der anskaffedes, selvom man maatte betale 50 pCt. af Købesummen til Folk, der paatog sig at smugle disse ud; og han spørger: Var det mon alligevel ikke fordelagtigere at betale denne Præmie paa 29 000 Rbd.?⁷³⁾

Ej heller vides Drewsen at have anskaffet sig nogen større Maskine af dansk Fabrikat; karakteristisk for hans Syn paa en Maskinfabrikation her i Landet er en Notits i hans Rejsedagbog 1838 efter et Besøg paa et Værksted i England: „Jeg forlod dette Værksted end mere overbevist om, hvor hen-

⁷¹⁾ Saaledes bemærker ved Fabrikællingen 1855 Mølleren paa Øverste Ørkild Mølle ved Svendborg, at „Vandtilløbet er i de seneste Aar, formedelst de mangfoldige Afgravninger, svundet saa betydelig, at der med daglig Vande kun kan males 4 Timer i Døgnet med 1 Meelqværn“, og en Møller ved Ringsted, der angiver at have 12 H.K. Vind- og 10 H.K. Vandkraft, bemærker, at de større og mindre Vandmøllers Kraft er „betydelig formindsket i de sidste 10 Aar paa Grund af den overordentlige Udgravning af staaende Vand i mindre Vandsteder, uden Hensyn til Møllerne, som herfra hentede en væsentlig Kraft i Aarets tørreste Tid. At denne Kraft fremdeles vil mindskes, saa at disse Værker aldeles blive intet, derom kan kun være een Mening, saalænge intet gøres for at conservere, men blot for at tilintetgjøre dem.“

⁷²⁾ J. Hansen: Kort Oversigt over den militære Klædefabriks Historie. Kbh. 1898.

⁷³⁾ Fædrelandet. 18. Februar. 1840.

sigtsløst det er at ville bygge Maskiner hos os, der i Godhed og Pris skulle concurrere med de engelske Maskiner.⁷⁴⁾

Som bekendt havde England dengang Udførselsforbud mod Maskiner, Forbud, der dog efterhaanden hævedes for de forskellige Maskiner. Man vil af foranstaaende se, at disse Forbud dog kunde omgaaes, idet Udsmuglingen synes at være foregaaet saaledes, at Maskinens enkelte Dele sendtes ud af Landet eller lign. Yderligere kunde adskillige engelske Maskiner faas fra Fastlandet, idet Tegningerne var smuglet ud fra England; saaledes ser man, at Justitsraad Bruun til sin Klædefabrik ved Viborg indforskrev et fuldstændig Sæt Maskiner „af den Slags, som det engelske Handelshuus Cocherel lader forfærdige i dets Maskinværksteder i Lüttich og i Berlin“⁷⁵⁾, idet Maskinen fabrikeredes her efter engelske Tegninger og af engelske Huse.

Karakteristisk for de Vanskeligheder, det kunde støde paa, naar man vilde have engelske Maskiner, er følgende Tilfælde. Klædefabrikant P. Frontin jun. fik 1829 Tilladelse til at indføre en „cloth dressing machine“⁷⁶⁾ og Eneret paa at forfærdige og bruge dem her i Landet i 5 Aar. Det drejede sig om en af John Jones i Leeds nogle Aar forinden opfundet Maskine, der efter Frontins Udsagn betød en hel Revolution i den engelske Klædeindustri, og som gav Klædet et fuldkomnere Strøg og varigere og smukkere Udseende⁷⁷⁾. Han haabede at kunne faa disse mærkværdige Maskiner her til Landet og nævner, at en saa vigtig Opdagelse ikke kan forblive skjult længe, „idet de fornødne Tegninger og Beskrivelser kunne ad forskellige Veie erholdes, saa at der i London endog findes en Samling af Modeller, ogsaa over nyopfundne Maskiner (patent office), hvortil haves almindelig Adgang, og de fortrinlige Maskinbyggerier i Frankrig, Nederlandene og Preussen, muligen endog Landets egne, ville kunne derefter forfærdige Gjenstanden for Opfindelsen“; ogsaa denne Maskine forfærdigedes flere Steder i Udlandet. Det er maaske denne begejstrede Beskrivelse, der gør, at Kongen i dette Tilfælde ganske mod sædvanlig Praxis ogsaa giver Eneret paa Brugen.

Som oftest fulgte en engelsk Maskinist med, som forstod sig paa de indførte Maskiner. Det gjaldt ogsaa længe Dampskibene; endnu i 1831 hævder Ursin, at til Trods for, at man nu har haft Dampskibe i 12–13 Aar, er ingen

⁷⁴⁾ J. C. Drewsens Rejsedagbog. Kbh. 1941. S. 35.

⁷⁵⁾ Handels- og Industri-Tidende. 1821. Nr. 77.

⁷⁶⁾ Ved Vævestolene var der tidligere den Vanskelighed, at man stadig maatte standse for at smøre Rendegarnet, naar det kom fra Bommen; hertil brugtes et Klistet, bestaaende af Mel og Vand, og Traaden gjordes herved glat. 1802 opfundtes en „dressing machine“, hvorved Traaden blev vundet fra Spolerne ovenpaa Bommen; undervejs blev den ført gennem Klistret, hvorpaa den lededes mellem Valser og hen over Cylindre for at tørres.

⁷⁷⁾ Se her og i det følgende: Kom. Koll. Forest. og Resol. 1829. Nr. 82 og P. Frontin jun.: Technologiske, mercantilske og flere Bemærkninger . . . Kbh. 1830. S. 31 ff. og S. 114 ff.

dansk Maskinist oplært eller ansat ved Dampskibene⁷⁸⁾). Ligeledes kan nævnes, at der fulgte en engelsk Maskinist med Maskinerne til Hørspinderiet i 1840—41.

Disse forskellige Momenter gjorde tilsammen, at Anskaffelse af Maskiner fra Udlandet var en bekostelig Sag. Selvom det var let at slippe for Indførselstolden af Maskinerne, idet de fleste maatte betragtes og betragtedes som værende af Betydning for Erhvervslivets Udvikling, maatte der dog i Omkostninger ved Transporten være en ikke ringe Toldbeskyttelse. Det kan derfor ikke undre, at man snart begyndte at bygge Dampmaskiner her i Landet, og at adskillige, der i Udlandet havde arbejdet paa Maskinværksteder, nedsatte sig som Mekanikere efter Bevilling og begyndte at fabricere Dampmaskiner saavel som andre Maskiner.

Den første danske Mand, der fremstillede en her i Danmark benyttet Dampmaskine, var Mekanikus Ole Johansen Winstrup; men den blev ikke fremstillet i Danmark, hvorfor det er lidt vanskeligt nu at forstaa Datidens Begejstring over denne Begivenhed. Winstrup var en Husmandssøn, der havde lært Snedkeri og Møllebyggeri; han byggede den i sin Tid velkendte Amerika-Mølle paa Vesterbro og anlagde et Værksted ved Siden heraf for Agerdyrkningsredskaber; grebet af de nye Teorier om Landbrugets Ophjælpning, særlig af Thaër, konstruerede han flere Landbrugsredskaber, bl. a. den Winstrupske Plov, ligesom han interesserede sig for Fremme af Møllebyggeriet o. s. v., kort sagt alt, hvad der kunde fremme Brugen af bedre Redskaber i Landbruget⁷⁹⁾). Da han i 1821 søger Fonden ad usus publicos om Rejseunderstøttelse, motiverer han, der da var en Mand paa 39 Aar, sin Ansøgning med at ville udvide sine Kundskaber i de mekaniske Fag, især Agerdyrkningsredskaber; for Tilvirkningen af saadanne havde han i mange Aar haft Værksted, der havde haft god Søgning⁸⁰⁾). 1822 rejste han til Udlandet, og Understøttelsen gaves ham i to Aar; i Mellemtiden dreves hans Værksted videre af hans Hustru. Det kan ikke forundre, at han i Tyskland kom i Forbindelse med den kendte Landbruger Nathusius, hvis Maskinværksted i Hundisburg (ved Magdeburg) han forpagtede i nogle Aar. I Tyskland havde han set et Valseværk til Knusning af Malt, drevet af en Dampmaskine, og han foreslog da den mest kendte Brygger i København, Momme, at anskaffe et saadant. Momme bestilte derpaa et saadant Værk, der udførtes i

⁷⁸⁾ G. F. Ursin: Reise i Provindsen. 1831. Kbh. 1831. S. 6 ff.

⁷⁹⁾ Se hans Bog: Afbildninger af de bedste og nyeste Agerdyrkningsredskaber. Kbh. 1822—26.

⁸⁰⁾ Ikke uden Interesse er det at se, hvad en saadan Mekanikus kunde. Han siger selv i sin Ansøgning, at han er „tillært Snedker, Møllebygger og Møller, forstaaer at gjøre Modeller, smelte, forme og støbe Jern og Metal; kand smede, file og dreje nøiagtig, forstaaer at tegne og at arbeide efter Model og Tegning“.

Tyskland, og med lidt god Vilje kan man vel ogsaa kalde denne Dampmaskine den første danske Dampmaskine. Den var, som alle Datidens Dampmaskiner, en Lavtryksmaskine; dens Hestekraft angives at være 2 H.K.⁸¹⁾. Den var bygget efter det Watt'ske Princip. Maskinens Dimensioner angives i Ursins Magazin at være Længde 3 Alen, Højden knap 3 Alen og Bredde knap 1 Alen. Kedlen var cylindrisk, 2 Alen 6 Tommer lang, 22 Tommer i Gennemsnit. Hovedstøvlens og Stemplets Tværlinie var 7½ Tomme; den gjorde 50—60 Slag i Minutet, og Stemplet vandrede op og ned 14¼ Tomme hver Gang eller 28½ Tomme for hvert Slag. Den kostede Momme 800 Specier foruden Opsætning og kom i Brug Juli 1826, men virkede ikke særlig godt⁸²⁾.

Da det var bestemt i Toldforordningen, at Malt i København kun maatte males paa Maltmøller, og da et Valseværk var kommet i Gang paa Kongens Maltmølle 1827, hvorfor Momme, der kun maatte arbejde under Toldopsyn, ogsaa maatte betale en Afgift paa 8 Rbd. pr. 100 Tdr. Malt⁸³⁾, opstod der Vanskeligheder ved Mommens Død i Slutningen af 1827. Enken fik ikke Til ladelse til fortsat at benytte Valseværket, og da Staten ikke ønskede at overtage det, maatte det sælges til Provinsen; det havnede da hos Brygger og Brændevinsbrænder Sidenius i Nykøbing F.⁸⁴⁾. Hvorvidt Dampmaskinen fulgte med, ses ikke, men det skete næppe; den kom paa forskellige Hænder, indtil den 1839 var havnet hos en Snedker Olsen, der vilde bruge den til at skære Cigarkasser med⁸⁵⁾.

Andre Dampmaskiner til Danmark vides Winstrup ikke at have fuldført i Tyskland⁸⁶⁾; derimod udførte han efter sin Hjemkomst her til Landet siden hen 3 andre, nemlig en 8 H.K. til Agent Riis, en 6 H.K. til Fabrikant Deichmann og en 8 H.K. til sin egen Mølle. Imidlertid er det aabenbart Landbrugsredskaber, der vedblivende interesserer ham mest, dette taget i vid Forstand som omfattende Oliemøller, hydrauliske Presser o. s. v.⁸⁷⁾. Som Fabrikant af Dampmaskiner gled han snart i Baggrunden; hans Interesser gik dog ogsaa videre end til forbedrede Landbrugsredskaber, idet han offentliggjorde Skrifter om Brøndboring, Vandvæsen og andet.

⁸¹⁾ Se om denne: Nyeste Skilderie af Kjøbenhavn. 1827. Nr. 79. — Magazin for Kunstnere og Haandværkere. II. Kbh. 1828. 3. September. — Handels- og Industri-Tidende. Kbh. 1826. Nr. 44 og Nr. 78. — Fædrelandet 1839. Nr. 32 angiver dens Hestekraft, dog kun til 1½ H.K.

⁸²⁾ Se herom Magazin for Kunstnere og Haandværkere. II. Kbh. 1828. S. 132.

⁸³⁾ Kom. Koll. Forest. og Resol. 1828. Nr. 19.

⁸⁴⁾ Kom. Koll. Forest. og Resol. 1828. Nr. 264.

⁸⁵⁾ Fædrelandet. 1839. Nr. 32.

⁸⁶⁾ Han offentliggjorde ganske vist i danske Aviser en Priskurant for Levering af saadanne: 1 H.K. 533⅓ Sp. og op til 30 H.K., der kostede 4933⅓ Sp., men det vides ikke, at han solgte nogen her til Landet. Ad. Bauer: Dampmaskinens Indførelse i Danmark. Kbh. 1891. S. 15 ff.

⁸⁷⁾ Se Ansøgning fra hans Søn, Peter Joseph Winstrup, 1839 til Fonden ad usus publicos.

Den Mand, der nu i flere Aar fangede Offentlighedens Interesse som Fabrikant af Dampmaskiner her i Landet, blev Martin v. Würden, der fødtes 1798 som Søn af en københavnsk Kleinsmedemester. 1818 kom han til Berlin, hvor han arbejdede paa sin Slægtning, Friends Værksted udenfor Brandenburger Thor. Ved sin Hjemkomst maa man antage, at han almindelig er blevet anset som Sagkyndig i Dampmaskiner, idet han 1825 sendtes til England for at indkøbe et Dampskib til et Aktieselskab, der var dannet til at drive Fart mellem Aalborg og København; det blev det senere saa ilde omtalte Skib Dania; men i Øjeblikket i hvert Fald var man saa glad herved, at v. Würden hædredes med et Guldur⁸⁸⁾. Den første stationære Dampmaskine byggede han 1827 til Grosserer Jacob Holm til dennes Oliemølle; den var paa 4 H.K. og er sandsynligvis bygget paa Faderens Værksted i Stormgade. Men større Opgaver ventede ham.

1827 havde I. P. Suhr & Søn forpagtet Kobbervalseværket paa Frederiksværk, der i adskillige Aar havde været i Forfald; den stedlige Købmand K. A. Larssen gik ind i Forpagtningskontrakten med $\frac{1}{3}$ og havde den daglige Ledelse. I Kontrakten forpligtede Forpagterne sig til at bygge en Dampmaskine paa 20 H.K. ved Værket, der samtidig hørte op med at forpagte Jernstøberiet ud; det havde, som ovenfor nævnt, hidtil været sædvanligt at bortforpagte de forskellige Værksteder ud til forskellige Mestres, der drev disse for egen Regning, saa at de selv antog og afskedigede Arbejdere, selv om disse var underordnede Inspektøren; foruden en aarlig Leje skulde Mestrene holde Værkstederne vedlige, betale Skatter o. s. v., men samtidig havde de Forpligtelse til at levere Varer til Værket til samme Priser, som de kunde erholde af andre der paa Stedet for lignende Arbejder. Dette gammeltdags System fortsattes for de fleste Værksteder, som Hjulmager-, Kobbersmed-, Pottemager-, Bøssmager- og mange andre Værksteder⁸⁹⁾. Men for Jernstøberiet gik man altsaa 1827 bort herfra og snart efter (1831) for Store Smedie eller Maskinværkstedet for svære Maskiner, som det paa dette Tidspunkt hedder.

Saaledes kom det, at Værket selv paatog sig at levere den nævnte Dampmaskine til I. P. Suhr & Søn⁹⁰⁾. Det blev v. Würden, der kom til at lede Bygningen af denne Maskine, der fabrikeredes efter de Friendske Principer⁹¹⁾,

⁸⁸⁾ Ad. Bauer, anf. St. S. 23.

⁸⁹⁾ Se Kontraktprotokol. Frederiksværks Arkiv. Rigsarkivet.

⁹⁰⁾ Da Suhr opsagde Kontrakten 1855, oplyses det, at Maskinen med Kedel 1827 havde kostet 8 000 Rbd., Opsætning og Forbindelse med det gamle Værk 4 000 Rbd og en Reservekedel 2 000 Rbd. Disse forskellige Maskiner mentes nu at have en Værdi af i hvert Fald 800 Rd. Sager vedk. Kobbervalseværket paa Frederiksværk 1854—57.

⁹¹⁾ Hvori disse bestod og i Modsætning til engelske Maskintyper se Magazin for Kunstnere og Haandværkere. 1833. S. 453.

og nogle Aar senere knyttedes han fast til Værket som mekanisk Assistent⁹²⁾; Støberiet og Store Smedie kom til at staa under hans specielle Tilsyn. Foruden den til Kobbervalseværket bestilte Dampmaskine udførte v. Würden de til Valseværket iøvrigt nødvendige Maskiner, 2 Par Valser og 2 Hamre, idet Maskinen dog ogsaa kunde drive det gamle Valseværk (med 2 Par Valser), der hidtil var drevet med Vandkraft⁹³⁾.

De store Axler til Maskinen kunde dog kun udføres paa Holmen, hvor de sammenpakkedes og sammensvejsedes under Maskinhammeren. I 1829 kom Valseværket i Brug; i de Maaneder, hvor Vandet i Arresø var rigeligt, klarede man sig med dette, men ellers brugtes Dampmaskinen, og i Begyndelsen ses den at være brugt saa at sige uafbrudt. 1831 faar den saaledes den Ros, at den i 1½ Aar er gaaet uafbrudt, oftest baade Nat og Dag⁹⁴⁾.

Den Opsigt, denne Maskine vakte i Datiden, trak andre Bestillinger paa Dampmaskiner og større maskinelle Anlæg til Frederiksværk. Medens Støberiet lavede Støbegods som andre Jernstøberier, Kakkelovne, Tagvinduer o. s. v. saavel som det Gods, der skulde bruges til Maskiner, forarbejdede Maskinværkstedet de da gængse Agerdyrkningsredskaber, Tærskemaskiner, Rensemaskiner, Kornharper, Harver, Extirpatorer, Kværne o. s. fr., for ikke at tale om de mange forskellige Slags Plove, der da var i Brug i Landbruget. Men i Store Smedie foregik den egentlige Maskinproduktion, og her kom der da ogsaa i 1832, da Maskinproduktionen for Alvor begynder, en Del saavel danske som tyske Svende udefra⁹⁵⁾.

Dette Aar paabegyndtes Udførelsen af en Dampmaskine med Kedel paa 20 H.K. til Gryn møllen ved Langebro, ligesom man indlagde nye Maskiner i det ilde omtalte Dampskib Dania; begge Arbejder synes dog først at være

⁹²⁾ Endnu 1829 var dette dog ikke sket. E. P. Tscherning omtaler ham 10/1 1830 som „høist retskaffen, flittig og udmærket duelig“ og nævner, at han endnu ikke har nogen Kontrakt. Tschernings Beskrivelse af Frederiksværk. Diverse Akter vedr. Frederiksværk. — Om v. Würden se ogsaa C. Nyrop: Et Stykke dansk Haandværks- og Fabrikshistorie. Museum. II. Kbh. 1892. S. 189.

⁹³⁾ Forbindelsen mellem Dampmaskinen og Valse- og Hammerværket beskrives saaledes: Paa Dampmaskinens Svinghjulsaxel forefindes først et støbt conisk Drev, der indgriber i et conisk Hjul, hvorved Udvexling skeer til de i det efterfølgende 2 Par Valser, — derefter et støbt Hjul, der indgriber i et lignende og saaledes udvexler til det i det efterfølgende nævnte Hammerværk — endelig et støbt Hjul, der paa den østre Side indgriber i et andet lignende paa Vandhjulsaxlen, og gennem dette driver de i den saakaldte Valseværksbygning liggende 2de Par Valser, og paa den næste Side i et lignende Hjul, der ligeledes fører Bevægkraften ind i Valseværksbygningen og der driver den store Sax og et Par smaa Valser... Sager vedk. Kobbervalseværket paa Frederiksværk. 1854—57.

⁹⁴⁾ Handels- og Industri-Tidende. 1831. S. 51 ff. — Maskinen nærmere beskrevet i Magazin for Kunstnere og Haandværkere. 2 R. 4 Bd. Kbh. 1833. S. 453 ff.

⁹⁵⁾ Se her og i det følgende de Oversigter, der findes i Frederiksværks Arkiv. Værkets Drift og Tilstand. 1829—56.

blevet færdige 1833. Dampmaskinen maa antages at være af samme Konstruktion som den, der var leveret til Valseværket⁹⁶⁾. Samtidig forandrede man den 6 H.K.-Dampmaskine, som Winstrup havde leveret til Fabrikant Deichmann; man fabrikerede hydrauliske Oliepressere, Hestegange til Tærskværker, Dunkraft, Mudderspande til Muddermaskiner, Jernvandskasser til Marinens Skibe, Skibspumper, Knivmaskine til Kludeskæring o. s. v.

Ejendommeligt er det at se, hvormange af Datidens Dampskibe der i disse Aar faar deres engelske Kedler repareret ved Frederiksværk eller indsat nye. Denne Virksomhed synes at have spillet nok saa stor Rolle som Fabrikationen af stationære Dampmaskiner; saaledes kan nævnes, at i 1846 repareredes Kedler og Maskiner paa 3 Dampfartøjer, 1848 paa to, ligesom der 1844 fabrikeredes en ny Kedel til et Dampskib.

Holder vi os imidlertid til de stationære Dampmaskiner, leverede Frederiksværk 2 Maskiner paa 10 H.K. til Maglekilde ved Roskilde⁹⁷⁾. 1835 paa-tænkte man imidlertid her at anskaffe større Dampkraft, og man traf da det Arrangement med Frederiksværk, at Maglekilde købte en 40 H.K. Dampmaskine, der var en Snes Aar gammel og tidligere havde været brugt i et Dampskib; den sattes til 9 000 Rbd. For de 3 000 Rbd. heraf overtog Værket en af de gamle 10 H.K.-Dampmaskiner, Maglekilde havde, og for de 6 000 Rbd. fik Værket Prioritetsobligationer⁹⁸⁾. Frederiksværks Tilgodehavender i Maglekilde kom saaledes meget højt op; gennem Frederiksværk blev Staten dermed stærkt interesseret i Maglekilde⁹⁹⁾, og forsaavidt undrer det ikke, at, da Ejeren gik fallit, fik han fra 1844 mindre Summer fra Naadesekretariatet. Aftalen om Bytte af Dampmaskinerne gik endvidere ud paa, at i den første Tid skulde Værket gratis foretage eventuelle Reparationer paa den Maskine, Maglekilde havde modtaget, medens Maglekilde selv skulde tage Tabet, der opstod ved, at Maskinen stod stille; dette siges at være forretningsmæssig Koutume. Det blev til meget store Reparationer; Værket paastod, at Maskinen ikke passedes ordentligt, medens Maglekildes Ejer mente sig bedraget, da den nye, større Maskine ikke gav mere Kraft end den gamle, men slugte 2—3 Gange saa mange Kul¹⁰⁰⁾. Da Ejeren af Maglekilde gik fallit, hentede Frederiksværk den store Dampmaskine, hvorpaa det sagsøgte til Udlevering af den anden Maskine, der var givet i Bytte,

⁹⁶⁾ Ad. Bauer, anf. St. S. 25.

⁹⁷⁾ I hvert Fald havde Værket Prioritet i disse Maskiner 1835. Kom. Koll. Forest. og Resol. 1835. Nr. 95.

⁹⁸⁾ Finansministeriets Reskr. og Resol. 1850. Nr. 32.

⁹⁹⁾ Efter Journal over kgl. Resol. vedk. Kommercefonden. 1825—38. S. 190 fik Frederiksværk efterhaanden store Prioriteter i Maglekildes Dampmaskiner.

¹⁰⁰⁾ Direktionen for Statsgælden og den synkende Fond. Maglekilde Fabrik. 1829—38.

men frikendtes. Saaledes ser man, hvorledes det ikke alene var Fabrikation af nye Maskiner, hvormed en Maskinfabrikant i de Tider beskæftigede sig.

1838 sluttede Værket igen Kontrakt¹⁰¹⁾ om Levering af en 20 H.K.-Dampmaskine, denne Gang til Vodroffgaards Mølle ved København, af lignende Konstruktion som den, der var leveret til Møllen ved Langebro faa Aar forud. Af Kontrakten kan anføres følgende:

„Svinghjulet anbringes paa samme Axel som Krumtapperne. Kjleden forfærdiges af valtsede Jernplader, Dampcylindern og Pumperne af støbt Jern, Resten af støbt og smeddet Jern, med Undtagelse af de Dele, som det er uundgaaeligt nødvendigt at udføre af Metaller saasom Kondensationsrøret af Kobber. Stemplet forsynes med Metalsegenter istedetfor den ellers brugelige Hamppakning.

Maskinen forfærdiges i alle Dele forsvarlig og saaledes, at den er istand til med behørig Hurtighed af Kraft at drive endnu 2de 10 Qvarteers Skalkværne eller 3de Meelqværne af indtil 9 Qvarteers Diameter med det til disse sidste henhørende Sigteværk.

Til Maskinen ansees at henhøre og bliver altsaa af Værket [at levere] uden særskilt Betaling alt fornødent Jernarbejde til Fyrstedet, Vandledningsrør til og fra Maskinen indtil en Afstand af 10 Al., Hovedaxelen i den Længde, at den naar indenfor Muren af Wiermøllens Fod, saaledes at der er fornøden Ende til derpaa at anbringe Udvexelningen ligesom ogsaa det til Hovedaxlen henhørende Svinghjul, hvorimod det videre fornødne Maskineri til Forbindelse med Mølleværket maa særskilt betales“.

Videre fastsættes det i Kontrakten, at Maskinen skulde være færdig paa Værket omkring Midten af Marts for derpaa ved første Skibsejlighed at afgaa til København. Dette dog under Forudsætning af, at de i England bestilte Dampkedelplader ankommer i god Tid; ellers skulde Maskinen være færdig 6 Uger efter Pladernes Ankomst. Der tages Forbehold for force majeure, som Ildsvaade paa Værkstedet, v. Würdens langvarige Sygdom eller Død o. s. fr.

Maskinen skulde leveres fob København, idet Køberen skulde modtage den ved Skibsside og selv transportere den til sin Mølle; her skulde da Værkets Arbejdere montere Maskinen paa et Fundament, Køberen havde bekostet, og 1. Maj skulde Maskinen være færdig til Brug. Mulkten for Ikke-Aflevering til denne Tid fastsattes til 5 Rbd. daglig, fra 28. Maj 10 Rbd.

Maskinen skulde derpaa prøves af 2 kyndige Mænd, udnævnt af Parterne, og efter at Maskinens Overlevering i kontraktmæssig Stand havde fundet Sted, indestod Værket for Maskinen, indtil den havde været brugt i 90 Dage, der dog skulde falde indenfor 6 Maaneder fra Overleveringen; til de 90 Dage regnedes ethvert Døgn, hvori Maskinen havde været i Gang, selvom den ikke havde været holdt i Gang i 24 Timer.

¹⁰¹⁾ Frederiksværk. Kontraktprotokol. 2. Februar. 1838.

I Prøvetiden maatte Maskinen kun passes af en duelig Maskinmester, som Værket afgav.

Betalingen var 9 600 Rbd. r. S., deraf 6 400 senest 11. Juni; Restbeløbet 3 200 Rbd. forrentedes med 4 pCt. og afbetaltes i 4 Terminer, sidst Juni Termin 1840.

Køberens Svigerfader underskrev som Selvskyldner og Kautionist.

Denne Form for Kontrakt synes at have været den almindelige paa Frederiksværk, selvom den naturligvis kunde variere lidt under ændrede Forhold. Saaledes ser man, at, da Værket i August 1838 slutter Kontrakt om Levering af en lignende Dampmaskine til Nymølle og Ørholm Papirfabrik skulde Værket selv transportere den til Stedet, hvor den skulde opsættes. Man ser, at Bestillingen af Maskinen var sket 10. Juli, medens Kontrakten først er udfærdiget 14. August; dette forklarer, at man ved Kontraktens Underskrivning allerede gennem Suhr & Søn havde bestilt Kedelplader, men hvornaar de kom, kunde man naturligvis ikke sige; derfor betingedes Leveringsfristen, 25. Marts 1839, af, at Pladerne modtages inden 1. Januar 1839¹⁰²⁾.

1841 ses Kedlerne til Vodroffgaard og til Ørholm at være reparerede; i 1844 leveredes nyt Maskingods til Ørholm Dampmaskine, og i 1847 repareredes Maskinen paa Vodroffgaard.

Udover de her omtalte stationære Dampmaskiner fabrikerede Frederiksværk 1844 til Værkets eget Brug en c. 12 H.K.-Maskine, der skulde drive Maskinværkstedets Drejelade, Bore- og Høvlemaskiner, Slibestene og Blæseværk „som ogsaa for fra sidste at give den fornødne Vind til Støberiets Kuppelovn“.

I 1840'erne synes Værket mindre at have givet sig af med Fabrikation af Dampmaskiner end med Levering af Kedler, ganske særlig til Dampskibe. Imidlertid gik denne Fabrikation snart over til københavnske Firmaer, og i Løbet af 1840'erne synes Fabrikationen af Dampmaskiner at være forsvundet fra Frederiksværk. Hvad Aarsagen hertil var, er vanskeligt at sige. v. Würden synes stadig at have været knyttet til Værket¹⁰³⁾, saa heri kan Aarsagen til Tilbagegangen næppe søges. Langt snarere maa denne søges i 2 andre Forhold; for det første var Vanddybden ved Frederiksværk meget ringe, saa at Dampskibe vanskeligt kunde komme til at reparere deres Kedler og Maskiner her, men langt lettere i København¹⁰⁴⁾; for det andet kom der i 1830'erne, da Angrebene paa statsstøttet Industri tog Fart, en

¹⁰²⁾ Betalingen var ogsaa her 9 600 Rbd., hvoraf $\frac{1}{3}$ ved Kontraktens Underskrivning, $\frac{1}{3}$ naar Opstillingen var fuldført og Resten efter Udløbet af Prøvetiden (6 Maaneder).

¹⁰³⁾ Døde 1887, 88 Aar gammel og betegnes da som fhv. Magasinbestyrer.

¹⁰⁴⁾ Først da Anker Heegaard havde overtaget Værket 1857, anlagdes en Havn med 8—9 Fods Dybde.

kraftig Stemning mod Frederiksværk, der nød Fritagelse for Indførselstold for de Varer, Værket skulde bruge i sin Produktion. Hvormeget dette sidste Moment betød, lader sig vanskeligt sige, idet man vel tør antage, at Værket da paa den anden Side kunde levere sine Maskiner saa meget billigere. Men hvorom alting er, saa vil dog en saadan stigende Animositet mod Statsdrift, der yderligere var øget ved Regeringens Paabud til Statsinstitutioner om at henvende sig til Frederiksværk med sine Bestillinger, meget vel kunne tænkes at have influeret paa Værkets hele Arbejde, idet det ikke vidste, hvornaar det havde at høre op; det solgtes 1857 til Anker Heegaard.

I 1830'erne fabrikeredes der ogsaa Dampmaskiner i København, særlig af Mekanikus Carl Frederik Schiøtt, der i Løbet af faa Aar slog en meget stor Virksomhed op, for stor, hvad Udviklingen viste. Schiøtt var 1817 blevet udlært som Kleinsmedesvend herhjemme, rejste derpaa i 11 Aar i Udlandet og arbejdede i kendte Maskinværksteder i Frankrig, Tyskland, Schweits o. s. v. Han vendte 1828 tilbage hertil og søgte Bevilling til at forfærdige alle Slags mekaniske Arbejder og Maskiner, idet han fremlagde Attester fra Maskinbyggere i Paris, Berlin og Neapel¹⁰⁵); han ønskede ogsaa Tilladelse til at holde de fornødne Lavssvende som Kleinsmede, Kobbersmede, Snedkere med flere uden Indsigelse fra Lavene. Saa nyt var Maskinbygger-Faget, at der først nu udarbejdedes et Skema for saadanne Bevillingers Tildeling; dog før denne tildeltes, maatte Schiøtt overfor Magistraten godtgøre sin Duelighed og gøre Rede for, hvad det egentlig var for Maskiner, han vilde forfærdige; Svaret paa dette sidste Spørgsmaal var kort og godt: alle Slags Maskiner — en Specialisering kunde Markedet endnu ikke tage — og hvad hans Duelighed angik, synes Magistraten at have stillet sig tilfreds med de forelagte Attester.

Aabenbart var der god Brug for ham herhjemme. Fra Udlandet havde han bragt med sig en opsparat Sum paa 1 200 Rbd., fra det Reiersenske Fond fik han et Laan paa 400 Rbd., Penge, der dog medgik til Indretning af selve Værkstedet. Han manglede imidlertid Penge til Værktøj o. s. v., hvortil han fik et Laan paa 1 500 Rbd. Sølv af Industrifondet¹⁰⁶); i den Anledning bemærkes det, at han allerede i September Maaned har 8 Arbejdere, at han arbejder lige saa billigt som Udlandet og endog har faaet Bestillinger fra Norge og Sverige; ligeledes kan han fremlægge Anbefalinger fra flere af Tidens større Industridrivende som Klædefabrikanterne Modeweg, Goltze

¹⁰⁵) Kom. Koll. Forest. og Resol. 1829. Nr. 3.

¹⁰⁶) Kom. Koll. Forest. og Resol. 1829. Nr. 194. — Af Industrifondens Obligationsprotokol 1817—38 fremgaar det, at Schiøtts Redskaber i Oktober 1829 var: 2 Høvlebænke med fuldstændigt Snedkerværktøj, 1 Ambolt, 1 Blæsebælg, en Del Ildværktøj, 1 Boremaskine med Tilbehør, 6 Skruestikker, 6 Jernlinealer, 1 Jernafretteplade, 1 Træ-Drejbænk med Værktøj, 1 Filebænk med File, Mejsler, Vinkler og andet Bænkeværktøj, 1 Skæresnit-Kloppe, 1 halvfærdig stor Jerndrejbænk med support fixe.

og Hertzsprung. Til disse havde han allerede dette Aar leveret en Overskæremaskine (Goltze) og en Børstemaskine (Hertzsprung), ligesom han da 1829 bl. a. havde 3 Overskæremaskiner i Arbejde; det meddeles, at han leverer en 12 H.K.-Dampmaskine til 5 400 Rbd. og en 8 H.K.-Dampmaskine til 4 000 Rbd.¹⁰⁷⁾ 1831 siger Kommercekollegiet¹⁰⁸⁾, at Schiøtt har en meget god Fabrik for Maskiner af alle Slags, hvad der maa anses for en stor Vinding for Landets Industri, og man ser ham travlt optaget af at fabrikere Columbia-Presser til to Bogtrykkere og en Patent-Papirmaskine til Ørholm og Nymølle Papirfabrik. Denne udførtes „efter engelsk Original“¹⁰⁹⁾, og man griber næppe fejl, naar man antager, at denne engelske Original var den Patent-Papirmaskine, Drewsen havde anskaffet til Strandmøllen; som det tidligere er nævnt, stillede man som Betingelse for Begunstigelser som Laan ell. lign., at der gaves udenforstaaende Adgang til at gøre sig bekendt med de ny anskaffede Maskiner.

En saadan Papirmaskine beregnes i 1831 af Schiøtt at ville koste 9 000 Rbd. + 4 000 Rbd. til Opsætning, da Glückstadt paa Maglekilde ved Roskilde nu vilde genoptage Papirfabrikationen, der havde været standset som Følge af Strandmøllens og Nymøllens Opkomst¹¹⁰⁾. Man vil saaledes forstaa, at det var store Arbejder, Schiøtt havde, og det kan derfor ikke undre, at han i Begyndelsen af 1832¹¹¹⁾ søgte et Laan paa 11 000 Rbd. i Industrifonden til at indrette et bedre Maskinværksted i en Bygning, som han selv vilde købe, idet de 8 000 Rbd. skulde gaa til Indretning af Værkstedet, naar det godtgjordes, at han var Ejer af en Bygning, og de 3 000 Rbd. til Driftskapital. Man var ganske klar over fra Kollegiets Side, at den Sikkerhed¹¹²⁾, Schiøtt kunde byde, var utilfredsstillende, men Betænelighederne opvejedes ved

¹⁰⁷⁾ Handels- og Industri-Tidende. 1829. S. 351—52.

¹⁰⁸⁾ Kom. Koll. Forest. og Resol. 1831. Nr. 30.

¹⁰⁹⁾ Magazin for Kunstnere og Haandværkere. 2. R. 2. Bd. 1831. S. 415 ff.

¹¹⁰⁾ Kom. Koll. Forest. og Resol. 1832. Nr. 62.

¹¹¹⁾ Kom. Koll. Forest. og Resol. 1832. Nr. 31.

¹¹²⁾ Efter Industrifondens Obligationsprotokol 1827—41. S. 135 ff. sattes Værdien af Schiøtts Redskaber etc. til 8 100 Rbd. Uden at anføre den Værdi, hvortil de enkelte Redskaber er ansat i Opgørelsen, skal vi nævne, at hans Redskaber etc. var: 1 stor Drejebænk med Planskive, Svinghjul og mekaniske Forsætter, 1 mindre Drejebænk (support fixe), 3 sædvanlige Drejebænke, 13 Skruestikker, 1 Jern-Skruepresse til at bøje og presse Huller i Jernplader, 2 Blæsebælge, 1 stor og 2 mindre Ambolte, en Del Kobbersmede- og Messingstøberværktøj, 4 Boreskruer med Værktøj, 1 Maskine til at skære Tænder i Hjul, 1 Høvlebænk med fuldstændig Snedkerværktøjer, 3 Slibestene, 1 Snitblok, 1 Afrette-Plade, 5 Jernlinealer, 5 Snitklapper med Bukke og Bor. Desuden havde han Modeller til 2 forskellige Størrelser Dampmaskiner, Dampmølle, Papirmaskine, Skruepresser, Hydrauliske Presser, forskellige Sorter Pumper, Overskære- og Børstemaskiner, Valseværker, Rullemaskiner, Glittemaskiner, Slibemaskiner, Sigtmaskiner, Kornrensemaskiner, mekaniske Væve og forskellige til mindre Arbejder.

Betydningen af at faa et velordnet Maskinværksted her i Landet nu, da Maskiners Benyttelse tiltager. Kollegiet siger¹¹³⁾, at man hidtil har maattet indforskrive Maskiner fra Udlandet eller bestille dem hos enkelte herværende Fag-Mekanikere; men man har ikke altid fra Udlandet faaet de Maskiner, der passede bedst ind i det forhaandenværende Arbejdsrum, og det er ogsaa vigtigt, at herværende Maskiner kan istandsættes og forandres uden at skulle forsendes til Udlandet, hvad der vilde standse Fabrikflidens Fremgang her i Landet.

Imidlertid passede man paa Schiøtt fra Kollegiets Side; han fik udbetalt de 8 000 Rbd.¹¹⁴⁾, men havde iøvrigt vanskeligt ved at udbetale paa Ejendommen, saa at han mod Kautions maatte laane 2 000 Rbd. Først da Værkstedet var indrettet, blev de 3 000 Rbd. udbetalt¹¹⁵⁾. Laanet gaves paa favorable Vilkaar, idet det først skulde forrentes fra 1835; i de første to Aar med 4 pCt., senere med 6 pCt.

Ogsaa Dampmaskiner fabrikerede som nævnt Schiøtt. Da der 1831 skulde opføres en Dampmølle paa Christianshavns Vold¹¹⁶⁾ af Møller Børge Lorentzen, der havde en Vindmølle paa Volden ved Amagerport, blev det Schiøtt, der blev Fabrikanten af den 12 H.K.-Dampmaskine, der opstilledes her.

En Mand, der interesserede sig stærkt for Schiøtt, var den senere i Industriforeningen saa velkendte Sekretær Søren Hjorth. Han gik saaledes i Kautions for Schiøtt, og denne udførte for Hjorth en af ham „udtænkt Construction til en roterende Dampmaskine“, der anbragtes i Polyteknisk Lærestalt¹¹⁷⁾.

Men Schiøtts Virke varede kun kort. Allerede i Sommeren 1833, altsaa kun 4—5 Aar efter at være etableret, gik han fallit og rejste til Amerika. Hans Ejendele solgtes; Kommercekollegiet, der paa Industrifondens Vegne var største Kreditor, købte paa Auktionen en Del Maskiner, som derpaa havnede paa den kgl. Porcellænsfabrik. Ialt indbragte Boet dog kun 2 050 Rbd., der helt og holdent udlagdes til „præferabel Gæld“, bl. a. til Reiersenske Fond¹¹⁸⁾. 1838 afskrev Staten som sit Tab paa Schiøtt 12 350 Rbd.¹¹⁹⁾.

Var det nu Købet af Ejendom og Indretning af større Værksted, der gjorde, at Schiøtt gik fallit? Det er vanskeligt at sige, men medvirkende i hvert

¹¹³⁾ Kom. Koll. Forest. og Resol. 1832. Nr. 31.

¹¹⁴⁾ Kom. Koll. Forest. og Resol. 1832. Nr. 197.

¹¹⁵⁾ Journal over kgl. Resol. vedk. Kommercefonden. 1825—38. 1832. II.

¹¹⁶⁾ Kom. Koll. Forest. og Resol. 1831. Nr. 194.

¹¹⁷⁾ H. C. Ørsted udtalte herom, at der var en Fejl ved Udførelsen, men ikke ved Konstruktionen; rettedes den, vilde Maskinen kunne afgive betydelig forøget Kraft. Schiøtts Fallit kom derfor Hjorth højst ubelejlig; han henvendte sig derpaa til Frederiksværk, men her ses dog hans Dampvogn ikke udført. Kom. Koll. Forest. og Resol. 1834. Nr. 116.

¹¹⁸⁾ Industri- og Kommercefondens Hovedbog 1818—36. Søl. 1832. Fol. 93.

¹¹⁹⁾ Journal over kgl. Resol. vedk. Kommercefonden. 1825—38. 1838.

Fald har det sikkert været, at han saavel med Patent-Papirmaskinen som med den omtalte Dampmaskine synes at have slaæet for store Brød op. Saaledes klager man over¹²⁰⁾, at Papirmaskinen ikke har svaret til Forventningerne, idet talrige Reparationer og Forbedringer har kostet betydelige Beløb foruden, at Papirfabriken lejlighedsvis har maattet standse. Ved Nytaar 1834 synes den at være i god Gænge, men det kan kun have været forbigaaende, idet Papirfabrikanten, der 1837 maatte søge Udsættelse med Betalingen paa sit Laan til Industrifonden, ved denne Lejlighed skyder Skylden for sin vanskelige Stilling over paa den Papirmaskine, Schiøtt havde leveret; kun Papir af ringeste Sort kunde fremstilles paa den. Ej heller Dampmaskinen, der var leveret til Dampmøller Lorentzen, var tilfredsstillende¹²¹⁾; Schiøtt havde paataget sig at levere den færdig $\frac{1}{4}$ 1832, men den blev først færdig hen i Oktober Maaned og derefter var der mange Uheld ved den, saa at den den meste Tid maatte staa ubenyttet. Om de Mangler, den led af, hedder det, at Kedlen ikke leverede tilstrækkelig Damp, saa at man maatte anskaffe en ny, men den kostede da (1834) i sædvanlig Udførelse 2 000 Rbd., en „Ericksons“ 2 800. Yderligere bemærkes det, at det Rør, der leder Dampen til Maskinen, er for snævert, og at Kondensatoren trænger til Udbedring; men iøvrigt er Maskinen forsvarligt bygget, selvom Støbegodset kun er maadeligt udført og Ventilene skrøbelige og upaalidelige. Et halvt Aarstid senere hedder det, at, da man vilde anbringe et saakaldt „Bespiisnings-Apparat“ (vel en Fødepumpe) paa Maskinen, havde man faaet saa store Vanskeligheder, at Maskinen siden havde staaet ubenyttet hen. I dette Tilfælde slap Mølleren forsaavidt godt fra det, idet hans Mølle „Lille Mølle“ brændte 1837; Assurancen var saa høj, at Industrifonden kunde faa dækket sit Tilgodehavende paa 10 000 Rbd. af Brandkassen¹²²⁾; i andre Tilfælde derimod maatte den Industridrivende, der havde faaet en uheldig Maskine, bukke under — længe var der en betydelig Risiko forbundet med industriel Virksomhed som Følge af ringe teknisk Formaaen hos danske Maskinbyggere¹²³⁾; at det ogsaa var forbundet med Risiko at indføre Maskiner fra Udlandet behøver ikke nærmere Paavisning. Selvom den Industridrivende rejste til Udlandet og saa paa Maskiner, hvad der var

¹²⁰⁾ Kom. Koll. Forest. og Resol. 1834. Nr. 8. — 1837. Nr. 144.

¹²¹⁾ Kom. Koll. Forest. og Resol. 1834. Nr. 48 og Nr. 128.

¹²²⁾ Industri- og Kommercefondens Hovedbog. 1833. Fol. 107. — Laanet fik dog Lov at indestaa i den nye Mølle, der skulde opføres i Stedet. Kom. Koll. Forest. og Resol. 1837. Nr. 231.

¹²³⁾ Betegnende er følgende: F. Casse fortæller (En gammel Ingeniørs Erindringer. Kbh. 1913. S. 69), at han 22 Aar gammel forlod Lærestalten 1861 som polyteknisk Examinand. „Det var mig bekendt, at de mange Jernstøberier og Maskinfabriker, der voksede op i snart alle Landets Købstæder, gennemgaaende oprettedes af Mænd uden Kundskaber paa Konstruktionsomraadet. Ejerne var omtrent alle Praktikere, der ikke var i Stand til at opstille Beregninger, selv af den mest

ret almindeligt, saa opstod Spørgsmaalet om Betjeningen af den, naar den kom her til Landet; i enkelte Tilfælde, som f. Ex. ved Maskinhørspinderiet saavel som ved Dampskibe indkom der samtidig Arbejdere, der kunde betjene dem, indtil danske Arbejdere var oplært, men i andre Tilfælde, hvor der ikke var Tale om helt nye Omraader, der toges ind, maatte den Industri-drivende klare sig med indenlandsk Arbejdskraft; det var noget af et Sær-syn, at Klædefabrikant Hertzsprung, der 1824 indførte en Overskærema-skine, maatte lade sin Søn arbejde $\frac{1}{2}$ Aar vederlagsfrit i Aachen for at lære den meget indviklede Maskine at kende.

Trods alle Uheld gik det dog frem med Udbredelsen af Dampmaskinen. 1839 hævder „Fædrelandet“⁽¹²⁴⁾ ganske vist, at den kun anvendes i ringe Grad, hvad der kan betragtes baade som en Virkning af og som en Aarsag til Industriens lave Standpunkt her i Landet; først i den senere Tid er man begyndt at erkende dens Vigtighed. I denne Forbindelse opgør C. N. David Tallet paa stationære Dampmaskiner, men kun i Sjællands Stift, da man ikke kan faa nogen Opgørelse for hele Landet, til i 1829 7 Dampmaskiner paa ialt 62 H.K. I 1829—33 tilkom 6 Maskiner med 65 H.K. og 1834—38 11 med 218 H.K.⁽¹²⁵⁾. Foranlediget af Davids Artikel opgør Industriforeningens Tidende (1838—39. S. 82—84) imidlertid Tallet for Fabriksmaskiner her i Landet til 23 med 348 $\frac{1}{2}$ H.K., hvoraf dog den ene fandtes i Flensborg. Af dette Tal var 10 med 114 H.K. fabrikeret her i Landet, altsaa gennemgaaende de mindre.

elementære Natur, og der gjorde sig derfor en Følgen gældende, som ofte gav sig Udslag i en Konstruktion, der var for svag eller maaske oftere altfor kolossal, eller i Maskinanlæg, der var mere eller mindre mislykkede.

Jeg mente derfor at maatte kunne afhjælpe et betydeligt Savn ved Oprettelse af en Konsulentvirksomhed af en saadan Art, at ikke alene Spørgsmaal kunde besvares og Beregninger udføres, men at der ogsaa kunde leveres fuldstændige Tegninger til Maskiner og Fabrikanlæg. Jeg udsendte et trykt Cirkulære til alle Landets Maskinfabrikanter og Jernstøberier . . .“. Ideen slog an.

¹²⁴⁾ Sp. 533 ff.

¹²⁵⁾ Det faldt Tiden vanskeligt at angive Hestekræfter nøjagtigt; i hvert Fald differerer Angivelserne for den samme Maskine undertiden noget. Dette skyldes en usikker Beregning af Heste-Kraft. I Magazin for Kunstnere og Haandværkere (1828. S. 288) siger saaledes Ursin, at flere Mekanikere har anstillet Forsøg med Hensyn til en Hests Arbejde, men Resultatet heraf varierer meget under Hensyn til de forskellige Lande og de forskellige Hestetyper. Ursin kommer nærmere ind derpaa. Imidlertid synes Watt og Boultons Beregningsmaade, efter hvilken en Hest kan hæve 32 000 eng. Pd. 1 Fod i 1 Minut, at have været den almindelig anvendte her i Landet (Industriforeningens Tidende. 1838—39. S. 82—84). Hvor usikker man var, ses af en Kontrakt, der blev indgaaet 1838 om Levering af en 20 H.K. Dampmaskine (Frederiksværk Kontraktprotokol): § 9. Maskinens Kraft efter § 1 bliver at bestemme efter den hidtil almindelig brugte Beregnings-methode, forsaavidt ikke til den Tid, hvor Spørgsmaalet maatte komme til Afgørelse, nogen anden Maade at bestemme Dampmaskinens Kraft maatte være anset og af den herværende politechnische Lærestalt erklæret for paalideligere.

Iøvrigt vil man af Davids Opgørelse bemærke, at den gennemsnitlige Størrelse er voxende; det sidste Femaar omfatter en Maskine til Hambro paa 36 H.K., til Maglekilde paa 32 og til Drewsen paa 40 H.K. De fleste af disse nye Maskiner er sikkert Højtryksmaskiner, men kun om enkelte siges det udtrykkeligt.

Man vil forstaa, at under disse Forhold valgte flere Maskinbyggeriet som Erhvervsgren. Dette gjaldt f. Ex. Bøssemager Hansen, der 1832 lavede en Højtryksmaskine paa 1 H.K. til sin Broder, der anvendte den til at drive en Sav- og Høvlemaskine i sit Snedkeri, saavel som flere mindre Dampmaskiner. 1845 forfærdigede Baumgarten sin første Dampmaskine, men selv i Slutningen af 1840'erne synes hele Fabrikationen dog endnu paa usikker Grund.

Vi kan saaledes fremdrage de Kvaler, Bestillingen af en Dampmaskine hos Mekanikus Steen forvoldte Generalmajor Olaf Rye, da han sammen med Bøssemager Carl Reinhard Schmidt i 1847 anlagde en Fabrik, hvis væsentligste Fabrikation skulde være Søm, i St. Kongensgade. Da denne Fabriksvirksomhed forsaavidt frembyder en egen Interesse, som den voldte Olaf Rye svære Bekymringer, medens han var i Krigen, og da den tillige paa mange Punkter giver et interessant Billede af Datidens Industri, kan der her være god Grund til at komme nærmere ind herpaa, selvom man derved kommer til at gaa lidt udenfor det her omhandlede Emne.

Schmidt, der var militær Bøssemager, havde efter sin egen Fremstilling længe kendt Olaf Rye, men særlig efter at han for nogle Aar siden havde opstillet nogle Maskiner til Fabrikation af Søm i et lejet Lokale i Sølvgade, hvor han tillige havde lejet den nødvendige Dampkraft; her kom Olaf Rye saa at sige daglig, besaa Maskinerne, disses Arbejde og syntes i det hele at nære stor Interesse for Virksomheden; i Begyndelsen af 1847 foreslog Olaf Rye Schmidt at danne et Interessentskab¹²⁶⁾.

I 1839 havde C. A. Rames faaet Monopol i 5 Aar paa at fabrikere Søm paa Maskine¹²⁷⁾; Virksomheden gik godt, og Administrationen udarbejder i 1844 et Skema til Bevillinger til Sømfabrikation, hvori der ligger udtrykt, at det nu blev mere almindeligt at søge og faa Bevilling til Fabrikation af Søm paa Maskine, uden Tvivl bl. a. foranlediget af, at Toldbeskyttelsen for Sømfabrikationen 1844 øgedes. Der kom ogsaa Forbedringer af Maskinerne frem; saaledes faar Bøssemager Hansen Eneret paa at lave Søm paa en af ham opfundet Maskine¹²⁸⁾, hvorefter Sømmene udklippedes paa langs af Jærnbaandet, medens paa Rames' Maskine Udklipningen skete paa tværs af dette; som ovenfor nævnt var dette tilstrækkeligt til Eneret.

¹²⁶⁾ Se her og lejlighedsvis i det følgende Hof- og Stadsretten. Exekutor- og Kommissarieskifter. 22/21. Olaf Rye. Her Bilag 6, hvorved Schmidt 8. August 1849 anmelder sin Fordring i Boet.

¹²⁷⁾ Kom. Koll. Forest. og Resol. 1839. Nr. 71.

¹²⁸⁾ Fabrikfagets Forest. og Resol. 1845. Nr. 29.

Man vil forstaa, at Sømfabrikationen ved Udløbet af Rames' Eneret saaledes paabegyndtes af flere, og blandt disse ogsaa Bøssesmager Schmidt. Det er muligt, at Schmidt har Ret, naar han siger, at det var Olaf Rye, der i Begyndelsen af 1847 foreslog Kompagniskab, men givet er det i hvert Fald, at Schmidt paa dette Tidspunkt søgte Hjælp af Staten¹²⁹); dette afsloges dog, idet Kommercekollegiet i sin Indstilling hævdede, at Schmidt ikke kunde bestaa i Konkurrencen med Rames, der drev sin Sømfabrik i stort Omfang og med stor Dygtighed, og at det vilde kræve en betydelig Kapital til at tage Kampen op.

Manden med den betydelige Kapital var Olaf Rye, der ved sit Ægteskab med sin tredie Hustru havde faaet en Del Penge¹³⁰). Kompagniskabet kom igang, saaledes at Olaf Rye skulde levere Kapitalen, der efterhaanden skulde refunderes ham af Virksomhedens Overskud, medens Schmidt skulde forestaa Fabrikens Anlæg og Drift for 600 Rbd. aarlig; naar Kapitalen var tilbagebetalt, skulde de to i Fællesskab eje Fabriken. Olaf Rye „skred med sin sædvanlige rastløse Virksomhed ufortøvet til Værket“, som Schmidt udtrykker det, og købte en Ejendom i St. Kongensgade (daværende Nr. 234, senere Nr. 40), hvor der i Gaarden opførtes en Fabrikbygning i 2 Etager. Endnu medens denne var under Opførelse, sluttede Schmidt Kontrakt med Mekanikus Steen om Levering af en Dampmaskine, medens Olaf Rye var Kautionist. Bygningen blev dog ikke færdig ved Aarets Udgang, som Meningen havde været; værre var det dog, at Steen ikke fik leveret Dampmaskinen før sent i Juli Maaned 1848. Olaf Rye var da forlængst draget i Felten, og det blev Schmidt, der kom til at forestaa Anlæg og Drift i endnu videre Omfang, end Interessentskabskontrakten vel havde haft til Hensigt — i hvert Fald skulde efter denne Olaf Rye være med ved Køb af Kul, Brædder til Skæring og Jernplader til Sømfabrikationen, saavel som ved Fastsættelse af Udsalgspriser. Nu maatte Olaf Rye nøjes med at give sin Mistillid til Schmidt og Steen Luft i Breve¹³¹).

Værre end Forsinkelsen var det dog, at, da Dampmaskinen endelig leveredes, var den „ubrugbar, slet forarbejdet og af daarligt Materiel“. Der udmeldtes Synsmænd, og Reparationerne begyndte; stadig var der imidlertid Vanskeligheder, og i Maj 1849 sluttede Olaf Rye og Schmidt Kontrakt med Jernstøber Lunde om at installere en ny Maskine samtidig med at han overtog den gamle, der som Følge af Vandmangel maatte forandres fra Lavtryk til Højtryk. I anden Forbindelse har vi allerede nærmere nævnt de

¹²⁹) Fabrikfagets Forest. og Resol. 1847. Nr. 17.

¹³⁰) Se her og i det følgende Selmer: Nekrologiske Samlinger. II. Kbh. 1852. S. 181 og Rist: Olaf Ryes Saga. Kbh. 1899. S. 87 og S. 105 ff.

¹³¹) Særlig til Grosserer Trier (Trier & Goldschmidt), der havde med Olaf Ryes Pengesager at gøre, idet denne sammen med Kapt. Schøller skulde varetage hans Interesser under Felttøget. Se Brevene i H. Trier: Gaarden Nr. 8 Amagertorv. Kbh. 1900. S. 261 ff.

Betingelser, som indeholdtes i Kontrakten, hvorefter Betalingen skulde erlægges i Løbet af 3 Aar ved de Beløb, der kunde spares paa Kullene; her skal blot fremhæves, at den nye Maskine i Kontrakten beskrives saaledes: „Maskinen indrettes med Expansion og Condensation. Den bestemmes til at arbeide med ikke over 40 Pd. Damptryk over Atmosfæren, og skal med denne Spænding med Lethed kunne præstere 10 Hestes Kraft. Det Arbeide, som underforstaaes at paalægge mig, Lunde, er ikke blot alt selve Dampmaskinen vedkommende, saasom dens Opstilling med Fundament, en ny Kjedel m. v., men ogsaa Damprør mellem Kjedel og Maskine, Koldtvandsrør mellem den i Localet værende Brønd og Maskinen, ligesaavel som Rist, Fyrdør og øvrigt Jærnarbeide, som behøves til Dampmaskinens Completering“. Den gamle Maskines Fundament skulde benyttes, og der beregnedes 6 Uger til Forfærdigelse af Maskinen og 14 Dage til Nedbrydning af den gamle og Opsætning af den nye Maskine. Lunde skulde garantere Maskinens Forsvarlighed 1 Aar¹³²⁾, medens Schmidt skulde sørge for det fornødne Svalevand. For at skaffe den fornødne Vandforsyning maatte man grave og opsætte en Vandbeholder, der dog i August 1849 endnu ikke var helt fuldført.

Heldigere synes man at have været med de Maskiner, der skulde drives af Dampmaskinen. Schmidt overførte sin Sømmaskine med 2 Klippemaskiner til Sømfabrikation; desuden installeredes en Finer- og en Brædeskæremaskine og endelig udførtes ved egne Arbejdere to Barkmøller¹³³⁾.

Imidlertid faldt Olaf Rye, og Forholdet til Schmidt opløstes hermed. Dog synes Virksomheden fortsat af denne¹³⁴⁾, ja, endog udvidet, om man skal dømme efter Beskrivelsen i Boet efter Schmidt 10 Aar senere¹³⁵⁾.

Nok saa interessant er det dog at bemærke, at Dampkraften desuden var udlejet til følgende Virksomheder, der var beliggende i Ejendommen: et Dampkøkken (1 600 Rd.), en Chokoladefabrik (500 Rd.) og et Sukkerskæreri (600 Rd.).

Dette leder os over paa Spørgsmaalet om Udlejning af Dampkraft. Man kan ikke undgaa at bemærke det ejendommelige Forhold, at Ejere af

¹³²⁾ Ved Betalingens Erlæggelse sattes Kulforbruget ved den gamle Maskine til 5 Tdr. pr. Arbejdsdag à 13 Timer, excl. 1 Times Middagshvil. Det ses, at der i November 1849 udbetales Lunde 83 $\frac{1}{3}$ Rbd.; da det sparede Beløb ved Kul skulde udbetales hver Maaned, skulde, om man kan betragte de 83 $\frac{1}{3}$ Rbd. som værende i Overensstemmelse med Kontrakten, Kulforbruget ved Lundes Maskine kun være 2 $\frac{1}{2}$ Tdr. Det passer ganske godt med, at Lunde i Boet anmelder en Fordring paa 2916 Rbd. 64 Sk., der svarer nøjagtig til 35 Maaneder à 83 $\frac{1}{3}$ Rbd., hvad der giver et sparet Kulforbrug af 2 $\frac{1}{2}$ Tdr. daglig.

¹³³⁾ En nærmere Beskrivelse af denne Fabriksejendom i Olaf Ryes Bo.

¹³⁴⁾ Rist, anf. St. S. 106 mener herimod, at Fabriken nedlagdes.

¹³⁵⁾ Hof- og Stadsrettens Boer. Kl. 6. 1860—61. Nr. 93.

Dampmaskiner i mange Tilfælde fabrikerede meget forskellige Varer. Saaledes ser man, at i 1820'erne Maglekilde er Papirfabrik, Bomuldsspinderi, Tørvæveri og Strømpfabrik, hvoraf dog kun de to første Virksomheder var i Drift 1828¹³⁶⁾; da Konkurrencen fra Strandmøllen viser sig i de følgende Aar, søger Fabrikanten Laan til at udvide sit Bomuldsspinderi, men to Aar efter bestemmer han sig i Stedet til at udvide Papirfabrikationen. — Deichmann, der tidligere er nævnt, fabrikerede paa engang Papir, Chokolade og Farver til Farvning af hjemmegjorte Tøjer, og selvom Sammen sætningen vel kan forklares udfra Deichmanns tidligere Livsstilling som Urtekræmmer saavel som udfra, at alle tre Varer afsattes gennem de samme Handlende, var Fabrikationen af disse Varer dog teknisk set ret forskellig.

Ganske paa Linie hermed ligger det, naar vi nu har set, hvorledes Bøssemager Schmidt først var Lejer af Dampkraft for siden selv at udleje denne.

M. a. O. skulde man gaa over til Dampkraft i sin Virksomhed, var det Spørgsmaal, der først maatte klares, om en Dampmaskine kunde betale sig, og her var man igen afhængig af, om den Størrelse, der kunde bruges, var den mest fordelagtige, eller om man ikke hellere skulde vælge en større, der var billigere saavel i Anskaffelse som i Brug¹³⁷⁾, og saa enten optage en ny Fabrikation ved Siden af eller udleje overskydende Kraft.

At Spørgsmaalet var af Vigtighed, ser vi bl. a. af, at Industriforeningen allerede i December 1838 holdt et Møde, der indledes af C. N. David, og hvori det oplystes, at nogle Kapitalister kunde tænke sig at anlægge en større Dampmaskine for derfra at udleje Kraft¹³⁸⁾. Der nedsattes et Udvalg, i hvis Betænkning det hed, at der sikkert var adskillige, der kunde tænkes at have Brug for Dampkraft, men ikke havde Kapital hertil. Desuden krævede smaa Dampmaskiner større Folkehold og forholdsvis større Kulforbrug, ligesom de krævede forholdsvis større Anlægskapital end store. Udvalget var klar over Vanskelighederne og mente, at Sagen lettest lod sig gennemføre, om der var én Hovedfabrikation; man kom dog saa vidt, at man opfordrede eventuelle Aftagere af Dampkraft til at melde sig, samtidig med, at cand. polyt. Hammer, der da opholdt sig i Paris, undersøgte de Fælles-Anlæg, der fandtes der. Sagen kom imidlertid ikke videre, hvad

¹³⁶⁾ Kom. Koll. Forest. og Resol. 1828. Nr. 221.

¹³⁷⁾ De smaa Dampmaskiner var relativt dyrere i Anskaffelse. Saaledes leverede 1826 Winstrup i Magdeburg Maskiner (med Kedler af smedet Jern) paa 1 H.K. til 800 Rthl. preuss., 2 H.K. til 1 200, 10 H.K. til 3 900, 20 til 6 150 og 30 til 7 500 Rthl. preuss. Dansk polyteknisk Tidsskrift. 2. Hefte. Kbh. 1826. S. 171.

¹³⁸⁾ Industriforenings Tidende. I. 1838—39. S. 39, S. 51, S. 100 og S. 105. Det drejede sig om Mølleren paa Vodroffgaard, der netop da anskaffede en Dampmaskine fra Frederiksværk.

enten det nu var, fordi ingen Lejere meldte sig, eller fordi Hammers Rapport ikke var opmuntrende¹³⁹⁾.

Det er ejendommeligt at iagttage, at samtidig med at man saaledes diskuterede, hvorledes man skulde skaffe mindre Industridrivende Adgang til Dampkraft, skabte selve Dampmaskinen i mange Tilfælde, som vist, denne Adgang; man ser, at frasat nogle enkelte Produktioner var Markedet saa lille i Danmark i disse Aartier, at den, der gik over til Dampkraft og valgte den mest økonomiske Maskine, maatte optage flere Produktioner eller leje overflødig Kraft ud.

Om Tallet paa og Produktionen af Dampmaskiner i København i 1850'erne og 1860'erne, haves kun meget faa Oplysninger. Rawert giver i sit Skrift af 1847 den Oplysning, at der da var 12 Maskinværksteder, idet 8, hvortil der yderligere var givet Bevilling, var forsvundne. Man tør vel antage, at de saa at sige alle byggede Dampmaskiner, idet Bygningen af saadanne nu var blevet ret almindelig. Størst var Produktionen sikkert hos Baumgarten & Burmeister, der i Løbet af de 4 Aar, de havde haft Privilegium, havde bygget 14 Dampmaskiner, og her fik man i den følgende Tid Specialværkstedet. Ogsaa den tidligere omtalte Mekanikus Steen ses vedblivende at have fabrikeret Dampmaskiner. Om Tallet paa nye Dampmaskiner i København i 1840'erne vides kun, at den ovenfornævnte Kommission i 1847 oplyser, at den i de sidste 6 Aar aarlig havde synet 3 mindre og 2 større Dampmaskiner pr. Aar, saa at der herefter i 1841—46 skulde være kommet 12 Dampmaskiner over 20 H.K. og 18 under 20 H.K., idet „større“ og „mindre“ sikkert gaar paa de Afgifter, der 1847 indførtes for Syn af Dampmaskiner, nemlig 10 Rbd. over 20 H.K. og 6 Rbd. under denne Grænse¹⁴⁰⁾. Omtrent samtidig oplyser Kommissionen imidlertid, at „kun et ringe Antal af de Dampkjedler og Maskiner, der ere blevne anlagte siden Commissionens Oprettelse, ere blevne underkastede dens Tilsyn“, saa den nævnte Oplysning har næppe større Interesse udover at være Minimumstal.

¹³⁹⁾ Spørgsmaalet om Kraft til den mindre Industri dukkede gentagne Gange op i den følgende Tid. I Begyndelsen af 1860'erne anskaffede saaledes „Foreningen for industrielle Opfindelser“ en Gasmaskine, konstrueret af Lenoir i Paris c. 1860, i Haab om at skaffe billigere Drivkraft end Damp. Se nærmere Creditforeningen for Haandværkere og Industridrivende i Kjøbenhavn. Kbh. 1892. S. 4. — I 1896 kom Spørgsmaalet igen frem i Industriforeningen, og her nævnes, hvad der da fandtes af københavnske Anstalter; kun 1 à 2 var byggede med Udlejning for Øje, og disse udlejede ikke enkelte Værelser; den eneste, der udlejede saadanne, fandtes i en ældre Bygning. Hannover: Beretning til Industriraadet ang. nogle Besøg i udenlandske Kraftudlejningsanstalter. Kbh. 1896. — Imidlertid var andre Former for Kraft i Fremmarsch.

¹⁴⁰⁾ Se Generalprokurørens Betænkning. Justitsministeriet. 1. Dep. E. 3284.

1862 anslaaer Hornemann, der klager over Røgplagen i København¹⁴¹⁾, Fabrikildstedernes Tal til mindst 200, deri medtaget Bagerier, Bryggerier, Brænderier o. s. v., hvad han anser for stort, da Byen ikke var en Industriby, men en Residens- og Universitetsby. Der hænger i stille Vejr en Røgatmosfære over Byen og Luften i Byen er overfyldt med Røg, naar Blæsten ikke er meget stærk. I den Anledning giver han en Oversigt over de 106 Dampmaskiner og Fabrikildsteder, der aarlig var anlagt i de sidste 19 Aar; 1843—47 var anlagt 19, 1848—52 24, 1853—57 25 og 1858—61 38. Heraf var nogle blot Udvidelser eller Ombygninger, men den langt overvejende Del var større Dampmaskiner med Dampskorstene; 1862 angav Skorstensfejerlavet Tallet af Dampskorstene til at være 94. Tallet synes nærmest at bekræfte de Oplysninger, Fabriklisterne for 1855 giver, som nedenfor skal ses.

Flere Steder i Provinsen kom i 1840'erne Maskinværksteder frem, der paatog sig at levere Dampmaskiner saavel som andre Maskiner, ligesom de eksisterende Jernstøberier begyndte Fabrikationen af saadanne¹⁴²⁾. 1843 oplyses det saaledes, at Maskinmesteren i Postdampskibet „Aurora“ i Assens havde anlagt et Maskinværksted, der havde fabrikeret en 8 H.K. Lavtryksmaskine til Brandts Klædefabrik i Odense. 1845 etablerede Mekanikus og Smed C. J. Smith sig i Randers; i de første 6 Maaneder fremstilledes her 5 Dampmaskiner paa tilsammen 18 H.K.; de 16 H.K. havde fundet Anvendelse i Brænderier og de 2 H.K. i Farverier til at drive Stampe- og Vaske-Indretninger; Højtryks-Dampmaskiner paa over 3 H.K. leverer Smith af bedste Konstruktion til 180 Rbd., Mellestryks til 350 Rbd. og Lavtryks til 300 Rbd. pr. H.K.¹⁴³⁾. Det følgende Aar fabrikeredes en Dampmaskine paa 8 H.K. til en Mølle og en paa 6 H.K. til et Dampbrænderi, ligesom Smith havde haft begge Kedlerne til et Dampskib til Reparation. Snart bliver det imidlertid saa almindeligt, at Jernstøberier og Maskinværksteder leverer Dampmaskiner, at Toldinspektørerne blot noterer som for Hobro i 1858: Maskinværkstedet leverer smukke og gode Dampmaskiner.

Det er fortrinsvis Virksomheder, der staar i Forbindelse med Landbruget, der i 1840'erne og 1850'erne gaar over til at benytte Damp, og som derigennem giver Marked for Maskinværkstedernes Bygning af Dampmaskiner ude i Landet. Det er Dampmøller, Dampbrænderier, Klædefabriker og Farverier, der gør Overgangen til Damp, som nedenstaaende Tabel nærmere oplyser. Det vilde have været ønskeligt, om det havde været muligt at opgive Tallet for Dampmaskiner (med H.K.) for disse Aartier. Kun for Dampskibe fore-

¹⁴¹⁾ Hygiejniske Meddelelser. Bd. 3. Kbh. 1860—62. S. 220 ff.

¹⁴²⁾ Se her og i det følgende Toldinspektørernes Kvartals- og Aarsberetninger efter 1843.

¹⁴³⁾ Generaltoldkam. 2. Expeditionskontor. Jyske Journal. 1846. Nr. 2125.

ligger der Opgørelser paa denne Tid¹⁴⁴); medens der 1829 kun var 3 Dampskibe hjemmehørende i Kongeriget, var Tallet voxende, særlig i 1840'erne.

Der var saaledes:

1844	11	Dampskibe med	391	K.L. og	624	H.K.	
1854	25	-	-	1001 ^{1/2}	-	-	1678 -
1863	47	-	-	2189	-	-	2706 -

Hvad Antallet af stationære Dampmaskiner derimod angaar, findes ingen officiel Opgørelse før 1882. Imidlertid kan man se, hvorledes den efter Grundlovens Indførelse nyskabte Administration var ivrig efter at skaffe sig Oplysninger ogsaa paa dette Omraade. Man var ganske klar over, at de af Overøvrigheden indgivne aarlige Beretninger om Industri og Fabrikvæsen, der var indsendte siden Slutningen af det 18. Aarhundrede (de saakaldte Fabrikklister), var meget ufuldstændige, idet de almindeligvis blev overfladisk affattede; man havde da ogsaa gentagne Gange forhandlet om en Ændring, og i 1852 planlagde man at foretage en Tælling for Fremtiden hver femte Aar sammen med Folketællingerne¹⁴⁵), idet man vilde nedsætte Komiteer til Indsamling af Oplysningerne. Statistisk Bureau sorterede dengang under Indenrigsministeriet, det samme Ministerium, hvorunder Fabrikdirektoratet hørte; Kontinuiteten paa dette Punkt tilsagde naturligvis saavidt gørligt at indhente de samme Oplysninger, Fabriklisten havde indeholdt, og helst flere, medens Statistisk Bureau fraraader at gøre Tællingen saa omfattende som Fabriklisten med alle dennes Krav om Oplysninger; Bureauet fremhæver, at det næppe kan nytte at spørge om den aarlige Produktions Værdi, da Producenterne i mange Tilfælde ikke kender denne, i hvert Fald er meget uvillige til at oplyse noget herom, selvom de fører Bøger. Dette maatte særlig gælde, om man ogsaa vilde lade Optællingen omfatte Haandværk; men hvor var Grænsen mellem Industri og Haandværk, om man ikke vilde bestemme Industri som identisk med Fabrikvæsen?¹⁴⁶). Ogsaa Spørgsmaalet om Arbejdslønnen vilde man have med fra visse Sider o. s. v.; Resultatet af alle disse Overvejelser blev imidlertid, at man trykte Skemaer, der forlangte Oplysning om 1) Ejerens Navn og Virksomhedens Beliggenhed, 2) dens Art, 3) Antallet af beskæftigede Dreng, Piger, Mænd og Kvinder, 4) Bevægkraften, eventuelt anslaaet i H.K., 5) den producerede

¹⁴⁴) For de enkelte Aar se Weber: Fra Hjulskibenes Dage. Kbh. 1919. S. 166. De her nævnte Tal er fra de officielle Tabelværker.

¹⁴⁵) Indenrigsministeriets Skr. til Statistisk Bureau. 24. Marts 1852. (Fabrikklister for 1855. Pakke II).

¹⁴⁶) Se nærmere Indenrigsministeriets Sekretariat. Journal 1862. Nr. 241. Ang. Cirkulære 10. November 1862 om Ophør af forskellige aarlige Indberetninger.

Mængde Varer, 6) Produktionens Værdi, 7) hvortlænge Ejeren havde drevet Fabriken, 8) Anvendelse af løs Arbejdskraft, 9) Brugen af Maskiner, 10) eventuel Export til Udlandet, 11) Arbejdsløn for de forskellige Kategorier af Arbejdere, 12) Oplysninger om Kostpenge og Emolumenter. Man begrænsede sig paa den anden Side til Fag, der nærmest maatte kaldes Industrifag, i hvert Fald udelukkede rene Haandværksfag.

Ved Indenrigsministeriets Cirkulære til Københavns Magistrat af 2. December 1854 paabødes det denne at benytte Lejligheden, den kommende Folketælling gav, til at indhente Oplysninger om disse Punkter; derefter kunde de aarlige Tællinger bortfalde, idet fornyede Tællinger da skulde foretages sammen med Folketællinger. I København skulde Indsamlingerne af Oplysninger ske ved Komiteer, bestaaende af Næringsdrivende med nøje Kendskab til Forholdene; Komiteerne skulde nedsættes distriktsvis efter Magistratens nærmere Bestemmelser, og der skulde meddeles Rodemesteren en Kopi af Listen over dem, hvem Skemaerne tilsendtes. Komiteerne skulde kritisk gennemgaa Besvarelserne og om fornødent indhente nærmere Oplysninger; derpaa skulde de samarbejde de paa Skema A med de paa Skema B, der var udfyldt af de enkelte Virksomheder, meddelte Oplysninger, saa at man fik en samlet Oversigt over Industrien i det Distrikt, den paagældende Komité havde faaet, og hele Materialet da indsendes til statistisk Bureau.

Et nogenlunde tilsvarende Cirkulære udsendtes 6. December 1854 til Amtmændene, hvorefter der for hver Købstad skulde nedsættes en Komité paa 3—7 Mand, og i hver Landjurisdiktion skulde der under Herredsfogedens Forsæde nedsættes en Komité. Her skulde da Skolelærerne faa en Liste over dem, der havde faaet Skema tilsendt, idet de aabenbart, ligesom Rodemestrene i København, skulde paase, at alle de fik Skema tilsendt, som burde have det; Lærerne skulde sikkert ogsaa sørge for Udfyldningen af Skemaerne.

Det var saaledes en ret omfattende Industritælling, man vilde sætte i Gang, men den synes ikke at være lykkedes særlig godt. Saaledes klager Formanden for de københavnske Rodemestre over Fabrikanternes Uvilje mod at udfylde Skemaerne; enkelte havde endog ligefrem nægtet det. Kritiken synes ikke at have været mindst i Statistisk Bureau, hvis Chef, C. N. David, da som siden hen stillede sig ret afvisende overfor Industritællinger, særlig fordi Ordet Industri var saa ubestemt, snart brugt i vid Forstand som tillige omfattende Haandværk og Husflid, snart i snævrere Betydning som ensbetydende med Fabriksvæsen¹⁴⁷). Man kan ikke frigøre sig for det Indtryk, at den Omstændighed, at David saaledes paa Forhaand var indstillet paa det umulige i at gennemføre Industritællingen, gjorde, at Danmark først sent fik en saadan Statistik; da den endelig kom, kom den da

¹⁴⁷) Se saaledes hans Udtalelser i Statistiske Meddelelser. Bd. 10. Kbh. 1873. S. 277.

ogsaa til at omfatte saavel Haandværk som Industri. Mærkeligt er det, at Tællingen af 1855 aldrig blev bearbejdet. Selv siger Bureauet¹⁴⁸⁾, at det skyldtes, at Oplysningerne var mangelfulde og indkom sent.

Det er rigtigt, at Oplysninger i flere Tilfælde mangler fra Provinsen. Saa-danne findes saaledes ikke fra Randers og Bornholm Amter, ej heller fra Herreder og Birker i Odense og Assens Amter undtagen Odense Herred; der mangler Oplysninger fra Bruunshaab ved Viborg, fra Bogtrykkere og Ed-dikebyggere i Aalborg, saavel som fra Møller i Fjends-Nørlyng Herred. Fremdeles ses undertiden, som f. Ex. ved Modewegs Fabrik paa Brede, angivet, at Virksomheden havde Dampmaskine, men Oplysninger om Hestekraft mangler. I nogen Grad kan dog Oplysningerne suppleres med Fabrik-listerne fra 1853.

Men selvom Materialet saaledes er mangelfuldt, synes det dog naturligt nærmere at se paa denne Fabrik-tælling af 1855, der saa at sige er Slutstenen paa Fabrik-listerne, idet disse synes at være ophørte med dette Aar. Man kan ej heller komme bort fra, at den Maade, hvorpaa Indsamlingen af Oplysningerne foregik i 1855, gør det Materiale, der herved tilvejebragtes, i hvert Fald mere brugbart end Fabrik-listerne. Med alle Forbehold skal vi derfor fra Fabrik-tællingen anføre nogle enkelte Tal, der sikkert i Almindelighed maa anses som Minimums Tal.

For København opgøres da 1855 Tallet paa Jern- og Metalstøberier til 14 med 464 Arbejdere og paa Mekanikere (Maskinværksteder) til 14 med 371 Arbejdere¹⁴⁹⁾. I Provinsen opgør Tællingen 1855 Jernstøberiernes Tal til 56 med 1033 Arbejdere og Maskinfabrikernes til 34 med 394 Arbejdere¹⁵⁰⁾; ikke mindre end 34 Købstæder angives at have et eller flere Jernstøberier.

Størst af Jernstøberierne i København var Løweners med godt 100 Arbejdere, derpaa fulgte Lundes, Heegaards og Ludvigsen & Hermann's med godt 50 Arbejdere hver; af Maskinfabrikerne havde Baumgarten & Burmeister godt 200 Arbejdere, P. J. Winstrup og Gamst 80 Arbejdere. Af Provinsens Jernstøbere havde kun nogle faa 50 Arbejdere hver, og langt mindre var Maskinfabrikerne herude.

Af Københavns Jernstøberier havde 9 Dampkraft med ialt 55 H.K. og af Maskinfabrikerne her 3 Dampkraft med 28 H.K. I Provinsen var Forholdet saaledes, at af Jernstøberierne her havde 15 Dampmaskiner med 77 H.K. og af Maskinfabrikerne kun 1 med en Maskine paa 4 H.K.; imidlertid maa man erindre, at allerede paa dette Tidspunkt var Skellet mellem Jernstøbe-

¹⁴⁸⁾ Danmarks Haandværk og Industri. Stat. Tabelværk. 5. Række. Litra A. Nr. 1. Kbh. 1899. S. 55.

¹⁴⁹⁾ Hermed stemmer det ikke daarligt, at Fabrik-tællingen af 1872 opgør, at af de eksisterende 28 Jernstøberier, Maskinfabriker etc. + 3 Metalstøberier var de 23 grundlagt før 1857.

¹⁵⁰⁾ Tællingen af 1872 nævner her 71 Jernstøberier og Maskinfabriker som grundlagt før 1857.

rier og Maskinfabriker stærkt udvisket, saa at Tællingen af 1882 da ogsaa slog disse sammen.

Noksaa interessant er det imidlertid at se, i hvilken Udstrækning de forskellige Erhverv efter Tællingen af 1855 anvendte Dampkraft, og hvilke Industrier der ogsaa ved Arbejdertallet var fremherskende i København og i Provinsen.

I København var der:

22 Væverier	med	582 Arbejdere.	3 havde Dampmaskiner med	32 H.K.
14 Jernstøberier	-	464	— 9 —	- 55 -
87 Brændevinsbrænderier	-	443	— 9 —	- 54 -
25 Bogtrykkerier	-	424	— 2 —	- 7 -
14 Maskinfabriker og mekaniske Værksteder	-	371	— 3 —	- 28 -
25 Tobaksfabriker	-	318	— 1 —	- 1 -
25 Øl-Bryggerier	-	203	— 1 —	- 12 -
18 Garverier og Feldberederier	-	155	— 2 —	- 5 $\frac{1}{2}$ -
25 Mel- og Gryn-Møller	-	147	— 6 —	- 105 -
5 Sukkerraffinaderier	-	111	— 3 —	- 39 -
9 Chokoladefabriker	-	97	— 8 —	- 23 $\frac{1}{2}$ -
4 Klædefabriker	-	83	— 3 —	- 18 -
4 Finermaskinerier	-	30	— 4 —	- 42 -
1 Rismølle	-	77	— 1 —	- 66 -

Noget anderledes er Billedet fra Provinsen (Købstæder og Landdistrikter). Her var der 1855 (uden Randers og Bornholms Amt):

29 Klædefabriker	med	1 355 Arbejdere.	5 havde Dampmaskiner med	97 H.K.
56 Jernstøberier	-	1 033	— 14 —	- 77 -
14 Papirfabriker	-	419	— 7 —	- 132 -
340 Brændevinsbrænderier	-	1 079	— 38 —	- 193 -
136 Øl-Bryggerier	-	281	— 2 —	- 9 $\frac{1}{2}$ -
1181 Mel- og Gryn-møller	-	2 592	— 9 —	- 86 -
251 Garverier og Feldberederier	-	475	— 1 —	- 3 -

Tæller man de Virksomheder sammen, der 1855 i de opgivne Dele af Provinsen havde Dampmaskiner, kommer man til 92 med Maskiner paa 761 H.K. For København bliver de tilsvarende Tal 71 Virksomheder med Dampmaskiner paa 543 H.K.

Naar man erindrer, at Opgørelsen ikke omfatter 2 Amter etc., naar man til, at der 1855 her i Landet udenfor København skulde være c. 100 Dampmaskiner med vel 850—900 H.K., medens Tallene for København laa væsentlig lavere. Imidlertid er der i den københavnske Opgørelse ikke medregnet

Orlogsværft, Fattigvæsen og andre offentlige Institutioner, saa at Tallet, om det sammenlignes med senere Tællinger, sikkert maa sættes noget højere.

Det kan ved første Øjekast maaske synes ejendommeligt, at Provinsen saaledes havde flere Dampmaskiner med flere Hestekræfter end København. Men ser vi paa den 1877 privat foretagne Opgørelse for Provinsen og den 1882 officielt skete Tælling for København, finder vi, at ogsaa her laa Provinsen i Spidsen, idet der her var 465 Fabriker med Dampmaskiner paa 6 019 H.K., medens der i København var 218 Forretninger med 296 Dampmaskiner paa ialt 2 763 H.K. Forholdet mellem Provins og København var saaledes nogenlunde det samme som Tællingen i 1855 opviser, og ved begge Opgørelser, baade i 1855 og 1877—82, synes den gennemsnitlige H.K. pr. Dampmaskine at have ligget noget højere udenfor København.

Hvad angaar de Erhverv, der anvendte forholdsvis megen Dampkraft, bemærker man Brændevinsbrænderier og Dampmøller, d. v. s. Erhverv med Tilknytning til Landbruget, og de gamle, af Enevælden fremelskede Klædefabriker.

Vil man trods den overordentlige Usikkerhed sammenligne tidligere Fabrikklister med Tællingen af 1855, faar man følgende Tal for København:

	Jern- og Meta'støberier			Mekanikere o. lign.		
1822.....	7	med	59 Arbejdere			
1832.....	11	-	206	-	2 med	6 Arbejdere
1840.....	12	-	273	-	4 -	11 -
1847.....	10	-	348	-	30 -	112 -
1855.....	14	-	464	-	14 -	371 -

Tallene for Provinsen synes endnu usikrere og skal derfor ikke her anføres, men de peger dog i den Retning, at det først er i 1840'erne, Jernstøberierne og Maskinfabrikerne udvikler sig her.

Efter Fabriksinspektørernes Beretning for 1874¹⁵¹⁾ fandtes der i de Virksomheder, der beskæftigede Børn og unge Mennesker (under 18 Aar), og som saaledes faldt ind under Tilsynet:

	Bedrifter med mekanisk Drivkraft i H. K.			
	Antal Bedr. m. mekanisk Kraft	Dampkraft	Gas eller calorisk Maskine	Vandkraft
1. Jernstøberier og Maskinfabriker ..	68	569	1	30
2. Mekaniske Fabriker etc.	19	153	„	44
3. Andre Metalvarefabriker	6	58	2	20
4. Papirfabriker	9	355	„	273
At overføre	102	1135	3	367

¹⁵¹⁾ Ministerialtidende. B. 1875. Opgørelsen er saaledes ikke fuldstændig; Dampbrænderier, Bryggerier, Kalkværker o. s. v. er ikke medtaget.

	Bedrifter med mekanisk Drivkraft i H. K.			
	Antal Bedr. m. mekanisk Kraft	Damp- kraft	Gas eller calorisk Maskine	Vand- kraft
Overført	102	1135	3	367
5. Papir- og Papvarefabriker	2	22	„	„
6. Tapet-, Rullegardin- og Voxdug- fabriker	2	10	„	„
7. Pibeslange- og Børstefabriker etc. . .	„	„	„	„
8. Trævare- og Korkfabriker	18	178	„	„
9. Bog- og Stentrykkerier ¹⁵²⁾	19	54	17	„
10. Uldvarefabriker ¹⁵³⁾	73	510	2	277
11. Bomulds- og Linnedvarefabriker . .	17	325	2	14
12. Forskjellige kemiske Fabriker	17	117	„	16
13. Tændstikfabriker	2	10	„	„
14. Cement-, Sten- og Stukkaturfabri- ker	3	68	„	„
15. Porcelain-, Fajance- og Lervare- fabriker	4	126	„	„
16. Glasværker	5	34	„	„
17. Tobak- og Cigarfabriker	5	26	„	„
18. Dampmøller	27	680	„	„
19. Chokolade- og Sukkervarefabriker	11	50	2	„
20. Sukkerfabriker	3	144	„	„
21. Cikoriefabriker	6	37	„	„
	316	3526	26	674

¹⁵²⁾ I Bogtrykkerierne findes ialt 124 Hurtigpresser og 102 Haandpresser; i Stentrykkerierne 15 Hurtigpresser og 58 Haandpresser.

¹⁵³⁾ I de 89 Klædefabriker og Uldspinderier findes ialt 128 Haandspindemaskiner med 7 500 Tene og 90 Dampspindemaskiner med ca. 16 300 Tene; 250 Haandvæve og 260 Maskinvæve.

KAPITEL XIII

Industriens Brændselsproblem.

Det er tidligere nævnt, at J. Chr. Drewsen i 1820'erne ansaa Tørv for det mest økonomiske Brændsel, og der er næppe heller Tvivl om, at dette længe var det almindelig anvendte Brændsel til Dampmaskiner, særlig naar det drejede sig om mindre Maskiner paa saadanne Steder i Landet, hvor der var let Adgang til billige Tørv.

Det vil derfor have en ikke ringe Interesse at gaa nærmere ind paa de Vilkaar, Tørveproduktionen i disse Aartier var underkastet, saavel som Tidens skiftende Syn paa Tørv og Kul.

1. Tørv.

I sin „Indbydelse til alle Danmarks og Norges Mænd, forenede at understøtte de indenlandske Manufakturere, og skade Fjenden, ved højtideligen at forpligte sig til, ikke herefter at købe engelske Varer“, som daværende Justitsraad C. G. Rafn 1807 udstedte, opgør han paa Grundlag af Toldlisterne Værdien af Indførselen af engelske Stenkul alene til København og Helsingør til 300 000 Rd. Kurant.

Disse „mageløse Kul fra Newcastle“¹⁾, som Chr. Olufsen faa Aar efter taler om, gjaldt det saaledes om at erstatte med væsentlig indenlandsk Brændsel, idet Gruberne fra Höganäs næppe har leveret større Kvanta; Gruberne paa Suderø kunde man ikke faa Forbindelse med, og de bornholmske Kul havde man fra gammel Tid stærk Mistillid til; Olufsen hævder²⁾, at disse Kuls Slethed maa tilskrives „den Mangel af rigtig Omgangsmaade i at anvende dem, som man ikke kan undre over hos en Nation, der ikke er vant til at behandle Steenkulsild“.

Olufsen siger hermed, at det almindelige Brændsel, der da anvendtes i Danmark, var Brænde og Tørv, særlig det sidste. Da Fredskovsforordningen

¹⁾ I disse og følgende Tiaar er der her i Landet praktisk talt kun Tale om Newcastle Kul.

²⁾ Chr. Olufsen: Danmarks Brændselsvæsen. Kbh. 1811. S. 147 ff.

udkom 1805, var Skovene allerede saa stærkt ødelagte, at man har skønnet, at der da ikke fandtes halvt saa megen Skov som 50 Aar tidligere³⁾). Brændepriiserne havde længe været stigende og steg endnu mere i den følgende Tid, hvorfor man i stærkere Grad søgte at hjælpe sig med Tørv.

Dette var det „nationale“ Brændsel, og gennem Aarhundreder var man fortrolig med Tørvens Behandling⁴⁾), uden at det dermed skal være sagt, at Produktionen ikke kunde forbedres. Dette maatte naturligvis saa meget mere gælde nu, da Tørven skulde anvendes, hvor man hidtil havde brugt Kul (Smedning etc.). Saa meget mere paatrængende maatte en Forbedring af Tørven blive, som man ved Afspærringen maatte blive henvist til øget Produktion af Varer, der hidtil var indført, saa at Olufsen 1811 kunde sige, at „Industrien er ifærd med at vaagne, og begynder alt at bryde noget paa Nationaldorskheden“.

Det blev Forkulning af Tørv, der i disse Krigsaar tiltrak sig Opmærksomheden, saa at man i de fleste Smedier, selv i flere Ankersmedier i København, brugte Tørvekul⁵⁾). Fremstillingen af disse havde stadig været i Brug i Egne af Jylland og Hertugdømmerne; men under Krigen bredte Fremstillingen af Tørvekul sig ogsaa til det nordlige Sjælland, hvor Produktionen af Tørv til Københavns Forbrug stadig var stor. Medens man i Jylland og Hertugdømmerne brugte Grav- eller Mileforkulning⁶⁾), synes man paa Sjælland væsentlig at have benyttet den af Inspektør Schultz i Hellebæk konstruerede Ovn⁷⁾), naar man overhovedet tog Produktionen af Tørvekul op. Denne Ovn var en aaben Ovn, fremstillet af Mursten, og laa nær op ad tyske Forbilleder fra Harzen.

Efter Krigen ophørte denne almindelige Anvendelse af Tørvekul, men holdt sig stadig i den midterste Del af Jylland og Hertugdømmerne, hvor Tørv var rigelige og Stenkul blev kostbare som Følge af Transporten. Da B. S. Jørgensen 1845 skrev sin Bog om Tørveforkulning, holdt denne Produktion sig stadig i disse Dele af Landet, hvor Smedene næsten udelukkende benyttede sig af Tørvekul, ja, ogsaa paa Kobberværket ved Krusaa skal Tørvekul have fundet Anvendelse.

Rafn yttrede 1807 det Ønske: „Gid ingen Skieppe engelsk Kul mere kommer til Dannemark, før vore Vildmoser, som Kul, ere fortærede paa vore Esser og i andre vore Værksteder“. Saaledes kom det dog ikke til at gaa. Snart efter Krigens Afslutning begyndte Indførselen af engelske Stenkul igen.

³⁾ Bergsøe: Den danske Stats Statistik. II. Kbh. 1847. S. 204.

⁴⁾ I det 17. Aarhundrede skal danske Tørvearbejdere sammen med hollandske være indkaldt til Frankrig. B. S. Jørgensen: Om Tørveforkullingen. Kbh. 1845. S. 3.

⁵⁾ B. S. Jørgensen, anf. St. S. 6 ff.

⁶⁾ En nærmere Beskrivelse af de forskellige Metoder til Forkulning af Tørv gives af B. S. Jørgensen, anf. St.

⁷⁾ En Beskrivelse heraf i Efterretninger fra Selskabet for indenlandsk Kunstflid. 1811.

Var dermed Interessen for de hjemlige Tørv hørt op? Afgjort ikke. Tørv⁶⁾ havde man her i Landet — i samme Grad man kunde anvende disse i Stedet for Stenkul, maatte Betalingsbalancen forbedres; men hertil kom, at vilde man ikke lægge Hænderne i Skødet og hævde, at Danmark overhovedet ikke havde Mulighed for Industri, maatte man søge at forbedre Tørven og samtidig holde den i Pris, saa at den her i Landet kunde optage en Konkurrence med Englands Stenkul. Men selvom man ikke stiledede saa højt, saa var der bestaaende Industrier som f. Ex. Teglværker, der maatte være interesseret i forbedrede Metoder til Tørvefremstilling; man ser 1829 den kendte Teglværksejer H. H. Dithmer henvende sig til det kgl. Landhusholdnings-Selskab om at vejlede til en bedre Behandling af Tørvemoserne; han fremhæver, at mange Fabrikantlægs Forbrug af Tørv er meget stort — alene Teglovnene paa hans Egn, Broager, bruger Tørv for 50–60 000 Rbd. Sølv aarlig; og, fremhæver han profetisk, Forbruget „vil blive end større efterhaanden som Dampmaskinen udbredes“⁷⁾. Man ser, hvorledes den nysnævnte Inspektør Schultz anstiller Forsøg med Gaslys af Tørv og efter Ørstedes Udsagn naar et godt Resultat med en bestemt Slags Tørv. Kort sagt, der arbejdes herhjemme som forøvrigt i alle andre Lande ivrigt med Planer og Forsøg paa Tørvens Forbedring. Ganske særlig maatte disse naturligvis interessere Industrien og Ejere af større Moser; naar som paa Holmegaard Glasværk en Industri var bygget op paa Udnyttelse af Mosen, maatte Interessen for Tørveindustrien blive særlig udpræget. Haand i Haand hermed gaar de Bestræbelser, der udfoldes fra det kgl. Landhusholdnings-Selskab, selvom disse ikke direkte tog Sigte paa Industriens Brændselbehov.

Mange Steder hindrede imidlertid Mosernes Størrelse saavel som det stadig herskende Fællesskab til Moserne en rationel Udnyttelse. Udskiftningsforordningen af 1781 indførte ikke tvungen Udskiftning af Moserne, idet disse kun kunde udskiftes, om samtlige Lodsejere var enige herom saavel som om Maaden, hvorpaa det skulde ske⁸⁾. Adskillige Steder deltes i den følgende Tid Moserne uden lovformelig Udskiftning, men en saadan Deling medførte ofte Stridigheder; mange Steder laa endnu 1858¹¹⁾ Moserne i Fællesskab, hvad der ofte hindrede en hensigtsmæssig Udskiftning af Overdrev og andre Arealer, hvori Moserne laa. I disse uudskiftede Moser skar da Lodsejerne Tørv, og det skete ikke efter deres Andel i Mosen; ofte skar den, der havde det største Landbrug og derfor størst Andel i Mosen, kun

⁶⁾ Ved Siden af den her skildrede praktiske Interesse for Tørvens Forbedring gaar der en stærk videnskabelig Interesse for Tørvemoserne; her skal blot nævnes Navne som Abildgaard, Morville, og fra en noget senere Tid Forchhammer og Japetus Steenstrup.

⁷⁾ Se her og i det følgende Rentekammeret. XI. Skov- og Jagtvæsen. 12. Bi-produkter. Tørvesager til Forstværnsens Journal.

¹⁰⁾ § 17. Jfr. Rentek. Skr. 28. December 1816.

¹¹⁾ Departements-Tidende. 1858. S. 264 ff.

Tørv til Husbehov, medens den, der kun havde lidt Jord, hvis Andel i Mosen derfor var ringe, brugte Mosen til at skaffe sig en Bifortjeneste ved at skære til Salg. Først i 1858 kom man ved Lov af 30. December ind paa tvungen Udskiftning af Moserne, efter at samtlige Amtsraad havde udtalt sig herfor.

Man vil derfor forstaa, at man de fleste Steder i Landet vanskelig forinden kunde sætte en rationel Tørvedrift igang. Det almindelige var, at man kun opskar Mosen ned til Vandets Overflade, men lod den Masse, der laa herunder, uopgravet; for at faa Vandet bort eller i hvert Fald sænke Vandoverfladen anvendtes almindelig Vandsneglen (Vandmølle eller Vand-snekke), der henimod 1730 var blevet indført til Fyn af General Schack Brockdorff til Schelenborg og siden var kommet almindelig i Brug, idet den solgtes til en meget billig Pris¹²⁾.

Tørvene var som oftest Skære-Tørv; de var løsere end andre Tørv, men anbefaledes til saadanne Fabriker, hvor man skulde have en stærk og ren Flamme, som paa Glasværker. Andre Tørv som Ælte-, Pludder-, Form- eller Stryge-Tørv havde undergaaet forskellige Behandlinger; særlig var de smaa Form-Tørv eller Snese-Tørv almindelige i Københavns Nærhed, idet det i 1812 var blevet paabudt, at Salget af Tørv i København skulde foregaa efter Styktal.

Disse var sædvanlig Ælte-Tørv, optagne ved Pludring, som det kaldtes paa Sjælland, idet man æltede dem med Vand, hvorpaa Massen udspreddes for senere at afstikkes. Der æltedes sikkert ogsaa paa anden Maade; Olufsen anbefaler saaledes Æltning i Traadse med Heste eller Stude eller en Karre, som almindelig brugt paa Teglværkerne.

Imidlertid var den Æltning, der sædvanlig brugtes her i Landet, i mange Tilfælde ikke tilstrækkelig, hvorfor man indforskrev Tørvearbejdere fra Westphalen og Friesland hver Sommer¹³⁾; i 1829 fortælles det, at Drewsen paa Strandmøllen i flere Sommere havde indforskrevet Westphalere til Arbejde i hans Mose ved Trørød, og man anslaaer Tallet paa disse Vandrearbejdere i Danmark og Hertugdømmerne til over 100. Da Statsskovvæsenet 1832 vilde have gravet en Kanal gennem Tørvemosen ved Kørom og af den opgravede Masse have tildannet Tørv, sluttede Skovrideren Aftale med Formanden for Drewsens Tørvearbejdere Hermann Corte fra Ankom ved Osna-brück om at skaffe Arbejderne hertil for at arbejde efter den Frieslandske Metode. Kontrakten kom til at blive som den, der da var løbende med

¹²⁾ I Morvilles Tørve-Cathechismus for Landmanden hedder det om Vandsneglen, at den er lignet med runde Taarn, fordi den indvendig er dannet som en Vindeltrappe, beklædt udenom af tynde Bræder i Form af Staver, der holdes sammen af 6—10 Jernbaand; ved en Vinde drejer man som en Slibesten.

¹³⁾ Det hedder 1829, at Metoden skrev sig fra Øst- og Vest-Friesland og derfor var efterlignet i nyeste Tid i Hannover. Almindelig gaar Behandlingsmaaden under Navn af den hollandske eller westphalske.

Drewsen: a) 36 Sk. lybsk eller c.120 Sk. Tegn for hver Rude Tørv, der oplagdes, hver Rude 144 Fod indeholder 12—1 300 Tørv, b) Frit Logi, c) 1 Rbd. ugentlig pr. Mand i Kostpenge¹⁴). Af Redskaber anvendtes der 1 Jern-Ketcher, 1 Brædekasse, 3—4 Alen i Kvadrat, samt Spader.

Westphalerne optog med Ketcheren Tørvemassen under Vandet, bragte den paa Land i halvflydende Stand eller gjorde den halvflydende og æltede den i Kassen ved, at de med Brædesko stampede rundt i Massen. Den anvendte Metode var saaledes en anden Form for Æltning end den sædvanlig her i Landet brugte, idet der bl. a. anvendtes meget mere Vand. Inspektøren paa Holmegaard Glasværk taler om Westphalerne og deres Pladder, men anvender endnu i Slutningen af 1860'erne disse aarlig indkaldte Arbejdere¹⁵) og indrømmer, at de saaledes forarbejdede Tørv meget vel kan taale at staa hele Vinteren paa Mosen.

Westphalske Arbejdere var altsaa ikke interesseret i at bortskaffe Vandet fra Mosen, før Massen optoges; med deres Ketcher kunde den tages endog fra Bunden af Mosen, saa at Udgiften til Vandets Bortledning sparedes. Hvad selve den fremstillede Tørv angik, var man mere skeptisk. Da Landhusholdnings-Selskabet 1833 sendte to Sagkyndige ud for at se paa Tørve-Behandling, især naturligtvis i Friesland, blev Resultatet, at de ikke anbefalede Metoden, kun Læggemaade og øvrige Behandling af den skaarne Tørv fandt de god. Hertil kom, at man maatte indforskrive udenlandsk Arbejdskraft; flere Landmænd havde ganske vist ladet Westphalernes Redskaber eftergøre, men endnu 1829 maatte Landhusholdnings-Selskabet erkende, at der ikke var kommet en Produktion efter denne Metode i Gang med danske Arbejdere. Dette synes heller ikke sket i den følgende Tid; dog kan det anføres, at man paa Holmegaard i 1860'erne ser enkelte danske Arbejdere anvendt til dette Arbejde sammen med Westphalerne.

Men ogsaa andre Former for en Forbedring af Tørvene var man inde paa. I 1830'erne gik Bestræbelserne særlig i Retning af at presse Vandet ud af Tørvene. Her i Landet fremsatte saaledes en Kapt. Stockfleth Forslag til en Tørvepresse; da Opfinderen selv havde afleveret sit Forslag til Kongen, toges der meget højtideligt herpaa, idet det bedømtes af 2 Teoretikere og 2 Praktikere, hvoriblandt Ørsted og Drewsen. Forslaget, der blot var en Kasse med Huller i Bunden og foroven et Haandsving paa en Skruegang, kom ikke videre end til Bedømmelsesudvalget, der fandt, at denne Fremgangsmaade tog for lang Tid i Forhold til Værdiførelsen. Man anbefaler Anvendelsen af den Brahma'ske Vandtrykspresse, man er interesseret i en Tørvepresse, som en Hr. Orgeson anvender paa sin Ejendom ved

¹⁴) Hos Drewsen var Kostpenge sat til 2 Rbd. Sølv ugentlig, hvoraf 4 Sk. lybsk pr. Mand daglig dekorteredes ved den endelige Afregning. Det turde derfor være tvivlsomt, om der overhovedet gaves Kostpenge undtagen som Udlæg.

¹⁵) Disse kom fra Alfhausen.

Helsingfors, saavel som Lord Willoughby's Tørvepresse; Friebling paa Holmegaard Glasværk¹⁶⁾ udtaler om denne, at Maskinen bestaar mest af Jern, hvorfor den vil være ret kostbar, ligesom den ogsaa vanskelig vil kunne transporteres paa Mosen; men samtidig fremhæver han Vigtigheden af en kunstig Tørringsmetode, der vil kunne anvendes paa Mosen. De forskellige Forsøg synes dog snart opgivne, idet man saa, at selv efter Presningen indeholdt Tørven en hel Del Vand til Trods for Omkostningerne, der løb paa; dette synes dog først almindeligere erkendt i 1850'erne, efter at der var ofret megen Tid og mange Penge paa at finde en Vej til gennem Presning at formindske Vandindholdet i Tørven; man saa, at denne Fremgangsmaade bedst lod sig anvende paa den svampede, billige Tørv, som man ikke havde saa stor Interesse i at forbedre, men vanskelig paa den værdifuldere Tørv.

Naar Interessen i 1850'erne tiltager, hænger dette sammen med Dampmaskinernes stærkere Udbredelse og da særlig Anlægget af Jernbaner. Rundt om i Udlandet ser man disse experimentere med forskellige Slags Tørv, Tørvekul o. s. v. Exempelvis kan nævnes, at bayerske Jernbaner paa visse Strækninger fyrede med Tørv, og at Holmegaard faar Opfordring til at fremsende Prøve paa Tørv til Jernbanen, efter at Korsørbanen var anlagt; man faar fortalt, hvilke heldige Resultater der i Udlandet kunde opnaas ved at fyre med Tørv, selvom Lokomotiverne maatte medføre et Par Munitionsvogne med Extra-Mandskab o. s. v.

Paa denne Baggrund forstaar man den Opsigt, det vakte rundt om i Verden, da der paa Pariser-Udstillingen 1855 af Challeton i Montagner ved Corbeil udstilledes en fortættet Tørv. Rundtom animeredes Folk til at tage Produktionen efter Challetons Metode op; mange rejste til Frankrig for at sætte sig ind i Fabrikationsmetoden, men mange vendte ogsaa skuffede tilbage. En af disse, cand. polyt. Fr. E. Holm, der 1854—56 var knyttet til Holmegaard Glasværk, paastod 1858¹⁷⁾, at Folk i Frankrig kendte meget lidt til den Challetonske Metode, og at den Fabrik, han havde anlagt, kun arbejdede i Ny og Næ; men en Tilhænger fik Challeton ogsaa her i Landet, nemlig M. Drewsen i Silkeborg¹⁸⁾. Han var 1857 rejst til Frankrig for at bese Fabriken og Fabrikationsmetoden; han havde sluttet Kontrakt om Levering af de nødvendige Tegninger til et Anlæg ved Silkeborg og aftalt med Challeton, at han, naar Fabriken var færdig, skulde komme til Danmark og sætte

¹⁶⁾ Regnskaber for Holmegaard Glasværk. 1839. Arkivet paa Gissfeldt Kloster.

¹⁷⁾ Om Tørvens og Tørvemosernes Behandling. Kbh. 1858. S. 10. Se ogsaa Lützens & Meyn: Bericht über die Torfconcentrationsmethode des Herrn Challeton zu Montagner bei Corbeil. Kiel 1856. De to Forfattere var udsendt af Holstens Landboforening for at stifte Bekendtskab med Metoden.

¹⁸⁾ M. Drewsen: Et Forsvar for den Challetonske Tørvefabrikation. (Silkeborg. December 1858).

Fabriken igang. I April 1858 begyndte Drewsen at opføre Fabriken, der kom igang i sidste Halvdel af Juni; indtil 1. August, da Fabriken standsedes paa Grund af Aarstiden, var der her produceret 30 000 Stkr. Tørv daglig, men Drewsen ventede næste Aar at komme op paa 40 000 Stkr., da han havde engageret en tysk Tørvemester med hans Personale for det følgende Aar¹⁹⁾.

Paa Industrimødet i Odense 1858 var Spørgsmaalet om Tørveindustrien sat paa Dagsordenen: Giver Tørveindustriens nuværende Standpunkt i Udlandet Anledning til at foretage noget for at overføre dens Erfaringer paa Danmark og derved give denne Fabrication en til den danske Industri passende Udvikling?

Fr. E. Holm gav her en Oversigt over, hvor langt Udlandet i denne Henseende var kommet, naturligvis ogsaa af Challetons Metode med Findeling af Tørvemassen, derpaa Æltning med Vand o. s. fr., men lagde ej heller her Skjul paa sin Opfattelse, d. v. s. at Produktionen fordyredes for stærkt. M. Drewsen, der ikke selv var tilstede, havde sendt Prøve af Silkeborg-Tørven samt et Brev, hvori han opfordrede Industrimødet til at købe Patentet for denne Metode for Danmark, hvad der dog paa Mødet var almindelig Enighed om, at man ikke kunde inlade sig paa²⁰⁾.

Man vil se, hvorledes M. Drewsen viste en overordentlig Interesse for den i disse Aar i de fleste Lande stærkt diskuterede Challetonske Metode. „Tørven,“ siger M. Drewsen i sin Pjece, „er haard som Steen, giver intet Smuld, er meget let at faa Ild i, brænder med en stærk klar Flamme, giver kun en Askemængde af 6 til 7 pCt., og som et yderligere Beviis paa Tørvens Fortrinlighed tjener, at der er gjort flere vellykkede Forsøg med at smedde ved den“. Fr. E. Holm paa sin Side hævdede, at Tætheden kun øgedes en halv Gang over almindelige æltede Tørv, men Vandmængden var den samme; da saa tilmed en Fabrik kun kunde gaa 3 à 4 Maaneder af Aaret, idet Tørven ellers ikke kunde naa at blive tør, vilde den Challetonske Metode ikke have nogen Fremtid for sig.

Drewsen paa sin Side opstiller en Beregning 1858, hvorefter han skulde kunne have en Ton Challetonske Tørv for 3 Rd. à 3 Rd. 3 Mk., men synes ikke at have medtaget Afskrivning og Forrentning af Fabriken. I Roy's Anlæg i St. Jean i Schweiz satte man Omkostningerne pr. Ton til 4 Rd. 2 Mk. à 4 Rd. 4 Mk. Imidlertid ser man, at de Prøver, M. Drewsen lod forevise for Industrimødet i Odense 1858, vejede 43½ Pd. pr. Kubikfod, medens i Udlandet Tørv, behandlet efter Challeton's Metode, vejede 68–70 Pd.²¹⁾.

¹⁹⁾ Hvorvidt Challeton kom 1859, skal ikke kunne siges; men 1857, altsaa før Drewsen begyndte Bygningen af sin Fabrik, var han her i Landet, idet han indfandt sig paa Holmegaard, indført af Drewsens Svigersøn, Kapt. Krieger.

²⁰⁾ Quartalsberetninger for Industriforeningen. XIX. Kbh. 1859. S. 190 ff.

²¹⁾ Bromeis: De nyeste Fremgangsmaader ved Tørvens Tilberedning og For-tætning. Paa Dansk ved A. Thomsen. Kbh. 1859. S. 23 ff.

Dette kan vel i og for sig ikke undre, da Tørven selv efter Behandling efter denne Metode maatte være ret forskellig i de forskellige Lande; efter de Forsøg, der anstilledes med disse Tørv paa Kiel-Altona-Jernbanen 1856, mente man, at Prisen maatte være $\frac{1}{3}$ af Prisen paa Stenkul for at kunne betale sig.

Efter et Par Aars Forløb var der imidlertid ikke mere Tale om Challe-ton'ske Tørv, og man tør antage, at Fremstillingen ikke har kunnet betale sig. Hertil kom andre Ulemper, som at Tørvelugten ikke forsvandt o. s. fr. — Man diskuterede ogsaa, hvorvidt der her virkelig kunde siges at være Tale om en ny Metode; Challe-ton bearbejdede Tørven ad vaad Vej, hvorfor mange af hans Landsmænd vilde berøve ham Navn af Opfinder, idet Be-arbejdning af Tørven med Vand jo var velkendt, særlig i Holland; „i det mindste ligger det ikke meget fjernt at udvikle denne nye saakaldte Challe-ton'ske Methode af den hollandske Tilberedningsmaade, hvor Tørven ved Trædning med Brædesko bliver forvandlet til en saa vidt muligt tæt og eensartet Deig og derpaa formet i Mursteensform“²²⁾.

I Løbet af kort Tid døde hele denne Diskussion bort her i Landet. I Ud-landet synes man paa dette Tidspunkt at være gaaet nye Veje; 1835—40 havde man opdaget, at man kunde udvinde Gas af Tørv, hvad der dog kun kunde komme til Anvendelse ved større, faste Anlæg, men desuden kom den engelske Metode stærkere i Brug, idet man pulveriserede Tørven, hvorpaa den tørredes for saa at presses sammen ved en bestemt Temperatur. Ligeledes kom man ind paa Forkulning i lukkede Ovne (Retortforkulning); da en saadan Fremgangsmaade krævede stærk Varme, kunde den kun be-tale sig, om man formaaede at samle de flygtige Bestanddele. I hvor høj Grad man var inde paa Forsøg i denne Retning her i Landet i disse Aar, skal ikke kunne siges, men nævnes maa det, at O. P. J. Degn c. 1872 faar Eneret paa en Ovn til Tørveforkulning²³⁾, idet han samtidig ved Destilla-tionen vilde udvinde Ammoniakvand og Tjære; de saaledes fremstillede Tørvekul, mente han, havde Fremtiden for sig.

2. Kul.

1829 siges²⁴⁾, at engelske Stenkul er faldet stærkere i Pris end bornholm-ske i de senere Aar. Dette var utvivlsomt ogsaa Tilfældet, idet engelske Kul endog var gaaet meget langt ned i Pris siden Begyndelsen af 1820'erne.

²²⁾ Bromeis, anf. St. S. 10. — S. 19 beskrives selve Metoden, ligesom denne er beskrevet i M. Drewsens anf. Pjece.

²³⁾ O. P. J. Degn: Tørvekul. Kbh. 1872.

²⁴⁾ Kom. Koll. Forest. og Resol. 1829. Nr. 81.

Ved Licitationer til Søetaten var det antagne Bud paa Newcastle Kul²⁵⁾ pr. Læst (i Sølv mønt)²⁶⁾:

1820	41 Rd. 2 Mk.	1823	36 à 31 Rd.
1821	41 - 2 -	1824	32½ Rd.
1822	36 à 31 Rd.	1825	32 Rd.

Her holdt Prisen sig i de følgende Aar med kun meget ringe Udsving. En ny Nedgang satte ind 1833, idet Prisen dette og følgende Aar var:

1833	31 Rd.	1838	28 Rd. 3 Mk.
1834	31 Rd.	1839	28 -
1835	29 Rd.	1840	27 - 4½ -
1836	28 Rd. 4½ Mk.	1841	27 - 4½ -
1837	27 - 4 -	1842	26 -

Man vil forstaa, at bornholmske Kul maatte have Vanskelighed ved at følge med i dette Prisfald, men dog var Regeringen længe interesseret i at fremme Kulbrydningen paa Bornholm. Saaledes eksperimenterede Fyrvæsenet med at anvende bornholmske Kul paa Hammerens og Nakkehoved Fyr²⁷⁾. Der nedsattes endog en Kommission til at foretage Forsøg²⁸⁾, men den formaaede blot at konstatere, at i stille Vejr kunde man kun bruge skotske Kul, at man skulde bruge flere bornholmske end skotske o. s. fr. Bryggerne hævdede i 1829²⁹⁾, at Brygningen tog længere Tid, naar de brugte bornholmske Kul, og fra Bornholm klages over, at Udskebningen aftager; de førtes for største Delen til København i smaa Dæksbaade, der saa fra Bolværket solgte Kullene i mindre Partier; de fritoges nu for at betale Lastpenge, men samtidig paabødes det, at, naar Baadene solgte Kullene i København, skulde det paa et Skilt paa Masten angives, fra hvilket Brud Kullene stammede, og om de var rensede. Fritagelse for Lastpenge nyttede imidlertid intet, da Prisfaldet fortsattes for engelske Kul. Men kunde man da ikke udnytte Kullene paa Bornholm selv ved at henlægge visse Industrier hertil? Det er dette Spørgsmaal, der i 1830'erne og senere hen stod paa Dagsordenen.

Under og efter Krigen havde man søgt at gennemføre forskellige For-

²⁵⁾ Noteringen gælder i 1820'erne Newcastle Whitefield, bedste Sort Whitefield, Newcastle Stenkul ell. lign.; det maa derfor antages at være nogenlunde samme Sort Kul, der her er Tale om. Prisen er incl. Told.

²⁶⁾ Søetatens Arkiv. Kommissariatskontoret. Leverancebøger.

²⁷⁾ Kom. Koll. Forest. og Resol. 1824. Nr. 215, Nr. 267 og Nr. 298.

²⁸⁾ Kom. Koll. Forest. og Resol. 1826. Nr. 274.

²⁹⁾ Kom. Koll. Forest. og Resol. 1829. Nr. 81.

bedringer i Driften af Kulværkerne; saaledes havde man faaet indført Vejr- og Hestemøller til Oppumpning af Vandet, der trængte ind i Renderne, bl. a. som Følge af, at Lejerne laa i Nærheden af Kysten. Dette var et ikke ubetydeligt Fremskridt, idet det viser, at de forskellige Folk, der bearbejdede Renderne, nu var begyndt at virke i Fællesskab. Kullejerne laa paa Statens Jord, og enhver, der ønskede at grave Kul, væsentlig var det Daglejere, kunde mod at betale et mindre Gebyr, faa udvist en Rende til Bearbejdning; dette kunde naturligvis gaa vel en Tid, men Spørgsmaal om, hvorvidt en Mand maatte bearbejde sin Rende ind under andres Udvisninger, hvem der skulde aflede Vandet, o. s. fr., maatte opstaa og give Anledning til stadige Stridigheder.

Men selvom der dannedes mindre Interessentskaber, saa vil det forstaaes, at det var en ret usystematisk Bearbejdelse, der foretoges; Render bearbejdedes en Tid og opgaves saa igen, og som Helhed faar man antage, at Produktionen, da Exporten til København og andre Steder i Danmark praktisk talt ophørte, aftog.

I sin Bog: De bornholmske Kulformationer (Kbh. 1837) mener G. Forchhammer imidlertid, at man ved en mere systematisk Drift vil kunne faa Kullene ned i Pris. Han ansætter de forskellige Slags Brændsel, man da anvendte her i Landet, til følgende Varmeenheder:

Skotske Kul	5 986 V.E.
Færøiske „	4 195 - -
Höganäs „	4 040 - -
Bornholmske:	
fra Sorthat	3 821 - -
- Hasle	3 199 - -
Godt Bøgebrænde	2 163 - -
Tørv fra Lyngby (ved Frederiksværk)	2 508 - -
Martørv fra Skagen	2 519 - -

Herefter skulde altsaa 3½ Tdr. bornholmske Kul være lig 2 Tdr. engelske eller lig 5 Favne Bøgebrænde. Kullene paa Bornholm kunde, sluttede Forchhammer, blive „af uberegnelig Indflydelse paa Bornholms og det øvrige Danmarks Industrie“, om blot Prisen kunde blive lavere. Han foreslog til dette Formaal at anvende Dampmaskine til Udpumpning af Vandet, at skaffe bedre Veje for at nedsætte Afskibningsomkostningerne, men ganske særlig opholdt han sig ved, at Udvisningerne var for smaa, hvorfor der ikke blev sat Kapital ind paa rationel Udnyttelse. Han pegede ogsaa paa, at der fandtes andre Mineralier paa Bornholm, og at der ved en bedre Ordning af Kulbrydningen vilde være Mulighed for at skabe en Industri paa Bornholm, om man ikke naaede saa vidt, at Kullene kunde udføres fra Øen.

Det er disse Ideer, de følgende Aartier ser virkeliggjort, om end ikke med større Held. I Begyndelsen af 1840'erne tilskødedes der to Interessentskaber³⁰⁾ betydelige Strækninger af Statens Jord, dog saaledes at Ejendommene skulde tilfalde Staten igen, om Kulbrydningen ophørte eller ikke mere dreves paa hensigtsmæssig Maade, og da navnlig om den af det ene Aktieselskab anskaffede Dampmaskine ikke holdtes igang; det andet Aktieselskab fik Paalæg om at optage 5—6 000 Tdr. Kul aarlig. Driften anlagdes stort, og man var ivrig for at tiltrække Industrier, der kunde forbruge Kulene paa Stedet. Nedenfor omtales saaledes Anlægget af et Glasværk ved Hasle, der forpligtede sig til at aftage Kul fra Brudet her, ligesom der ved Sorthat-Værket anlagdes et Teglværk, der ogsaa skulde brænde ildfaste Sten³¹⁾. I dette Værk havde den kendte Jernstøber P. F. Lunde faaet Prioritet saavel som Aktier for 2 Dampmaskiner, han havde leveret³²⁾; da Staten 1852 greb ind overfor Værket og satte det til Auktion, overtog Lunde dette, som han drev i Interessentskab med andre i nogle Aar.

Imidlertid skal vi ikke her nærmere forfølge de bornholmske Kulværkers Historie; den rækker ind i 1870'erne, da Brydningen foreløbig ophørte. Værd er det blot at bemærke, at Kulbrydningen kun var ringe og ikke spillede nogen Rolle for Danmarks Forbrug. For Hasle Værket var Brydningen saaledes i Aarene 1845—54 gennemsnitlig kun c. 30 000 Tdr. aarlig³³⁾; den er sikkert aftaget gradvis i den følgende Tid, idet Prisen paa engelske Kul var faldende. Medens saaledes Dampskibskul³⁴⁾ 1855—57 kostede 31 Rd. pr. Læst efter Licitation til Søetaten, var Prisen i de følgende Aar:

1859	27 Rd.		
1864	29½ Rd.		
1865	24	-	
1866	23	-	72 Sk.
1867	23	-	91 -
1868	27½	-	
1869	21	-	66 Sk.
1870	c. 23	-	³⁵⁾ .

Man vil se, hvorledes Kullenes Billiggørelse, der mindre skyldes Toldnedsættelse end Prisfald i England og til Tider ogsaa billigere Fragt, maatte

³⁰⁾ Interessentskab og Aktieselskab glider for disse Værker over i hinanden.

³¹⁾ Hasle Klinker- og Chamottestensfabrik. 1843—1943. Kbh. 1943.

³²⁾ P. F. Lunde: Hovedtræk af et Levnedsløb. Kbh. 1888. S. 21 ff.

³³⁾ C. Fog: Noget om Kulværkerne paa Bornholm. Kbh. 1855. S. 9.

³⁴⁾ West Hartley eller Hastings Hartley, Newcastle Kul. Søetatens Leverancebøger. Fortoldet, leveret ved Bolværk.

³⁵⁾ Da Indkøbene dette Aar var mange og skete paa varierende Betingelser, er det vanskeligt at angive en enkelt samlet Pris.

Bilag.

Bevillinger udstedt gennem Kommercekollegiet.

De gennem Kommercekollegiet udstedte Bevillinger fordeler sig paa Aarene:

1816—20.....	192
1821—25.....	272
1826—30.....	273
1831—35.....	308
1836—40.....	319
1841—45.....	447
1846—50.....	681
1851—55.....	798
1856.....	173
1857.....	186

Af enkelte Fag, der viser tydelige Bevægelser, kan anføres, at der udstedtes Bevillinger for

	Farveri, Farveri og Overskæveri, Farveri og Trykkeri	Mekanikere og Maskinværk- steder	Jern- og Metalstøberi
1816	11		
1817	9		
1818	5		
1819	13		
1820	13		1
1821	8		
1822	15		1
1823	12		
1824	15		
1825	10		1
1826	15		1
1827	14		1
1828	13		2
1829	14	1	2

	Farveri, Farveri og Overskæreri, Farveri og Trykkeri	Mekanikere og Maskinværk- steder	Jern- og Metalstøberi
1830	8		1
1831	20		1
1832	11		2
1833	14	1	2
1834	16		1
1835	13		1
1836	15	3	1
1837	17	3	1
1838	14	1	3
1839	18		2
1840	17	1	5
1841	23	2	14
1842	19	1	9
1843	25	2	6
1844	13	1	5
1845	27	5	7
1846	35	3	10
1847	29	8	12
1848	34	2	17
1849	20		6
1850	24	8	3
1851	37	5	17
1852	31	4	12
1853	36	3	14
1854	33	2	7
1855	32	7	19
1856	31	6	13
1857	33	7	5